

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

Journal of the Black Sea Studies

KaraM

Bahar / Spring 2025 • Sayı / Number 85

Karadeniz Araştırmaları / Journal of the Black Sea Studies

published by

The Society for the Black Sea Studies

Karadeniz Araştırmaları Derneği

yayınlanmaktadır.

Cilt/Volume XXII Sayı/Number 85

Bahar/ Spring 2025

e-ISSN 2536-5126

Onursal ve Kurucu Başkan / Honorary and Founding Chairman

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Owner and Managing Editor

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Editör / Managing Editor

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ferdi ÇİFTÇİOĞLU (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Bernt BRENDEMOEN (Oslo University)

Prof. Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Istvan ZIMONYI (University of Szeged)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (ANKASAM)

Prof. Dr. Mualla UYDU YÜCEL (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. Peter GOLDEN (Rutgers University (Emekli))

Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (L. N. Gumilëv Eurasian Nat. University)

Prof. Dr. Vügar SULTANZADE (Doğu Akdeniz Üniversitesi)

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA (Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TOKSOY (Adnan Menderes Üniversitesi)

Prof. Dr. Zafer ATAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdulkadir ÖZTÜRK (Hoca Ahmet Yesevi U.T.K. Üniversitesi)

Doç. Dr. Aygöl UÇAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferhat BERBER (Celal Bayar Üniversitesi)

Doç. Dr. Irina DRIGA (NASU)

Doç. Dr. Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi)

Doç. Dr. Kemal HAYKIRAN (Adnan Menderes Üniversitesi)

Doç. Dr. Üyesi Muhammet ŞEN (Ege Üniversitesi)

Dr. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Toplumbilim / Sociology)
Prof. Dr. M. Seyfettin EROL (Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler / Political Sciences
and International Relations)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ortaçağ Tarihi / Medieval History)
Doç.Dr. Ferhat BERBER (Yakın Tarih / Modern History)
Doç. Dr. Aygül UÇAR (Sanat Tarihi / History of Arts)
Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK (Dilbilim / Linguistics)
Doç.Dr. Muhammet ŞEN (Osmanlı Tarihi / Ottoman History)

Yazı İşleri - Dizgi/ Editorial Secretary - Proof-Reading
Ali GÜLER

Yabancı Dil Sorumluları / Foreign Language Editors

Dr. Hüseyin YILMAZ (French/Fransızca)
Arş. Gör. Özkan KÜÇÜKBAŞ (English/İngilizce)
Arş. Gör. Yavuz Selim BARHAN (Russian/Rusça)

Yayın Türü / Type of the Periodical

Quarterly, international refereed journal
Üç aylık, uluslararası hakemli dergi

Yayın Dili / Accepted Languages

Türkçe – İngilizce – Rusça / Turkish – English - Russian

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Bu dergi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Dergimizi Tarayan Veritabanları ve Dizinler / Scanned by the Databases and Indexes

ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, MIAR, İdeal Online, SOBİAD

Adress / İletişim

Karadeniz Araştırmaları Derneği (Karam)
Kazım Dirik Mah. Gediz Cad. No. 15/1 D. 120
35100 Bornova / İZMİR/TÜRKİYE
05077095201 / 05367605542
www.karam.org.tr / www.karamdergisi.com
karamdergi@gmail.com / karadenizarastirmalari@gmail.com

The Advisory Board / Danışma Kurulu

- Prof. Dr. A. Nezih TURAN (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Atilla JORMA (Gostivar Vizyon University)
Prof. Dr. Barış METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Dan D. Y. SHAPIRA (Bar-Ilan University)
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Didem EKİNCİ (Çankaya Üniversitesi)
Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Türk Dil Kurumu)
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İliya V. ZAITSEV (Moskow State University)
Prof. Dr. İlker ALP (Trakya Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR (Hitit Üniversitesi)
Prof. Dr. László MÁRACZ (Universiteit van Amsterdam)
Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melahat PARS (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Melek ÖZYETGİN (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Nezih MUSAOĞLU (Kırklareli Üniversitesi)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Qızılgül ABDULLAYEVA (Bakı Dövlət Universiteti)
Prof. Dr. Semra ALYILMAZ (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip DOĞAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Tavkul (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Kıbrıs Amerikan Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR (Ege Üniversitesi (Emekli))
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Leyla Çiğdem DALKILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Dr. Araz ASLANLI (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

DERGİ HAKKINDA

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2004 yılında “KaraM Araştırma ve Yayıncılık” çatısı altında yayın hayatına başlamış, uluslararası, hakemli, akademik bir süreli yayındır.

Her yıl, Bahar/Mart, Yaz/Haziran, Güz/Eylül ve Kış/Aralık olmak üzere dört sayı yayımlanır. Bu sayılar haricinde “özel sayı” yayımlanmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, bir e-Dergi’dir, e-ISSN’si 2536-5126 şeklindedir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Türkiye’nin ilk bölge odaklı akademik dergisidir. Alt isimde gösterildiği üzere Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu sahası öncelikli olmak üzere, ilgili sosyal bilim (tarih, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler, iktisat, etnoğrafya, etnoloji, antropoloji vd.) yazıları yayımlanır. 21. yılını idrak eden Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 1000’e yakın akademik makale ile yayımlandığı ilk günden itibaren önemli bir literatür oluşturmuş, tarih, sosyoloji, dil, edebiyat, uluslararası ilişkiler gibi pek çok alana katkı sağlamıştır.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin editörlüğünü kuruluşundan itibaren Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi) yürütmüş, daha sonra Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Çelebi Üniversitesi) ve Doç. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun Üniversitesi) editörlüğü devralarak dergiyi bugünlere taşımışlardır. Daha önceki sayılarda Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi), Doç. Dr. Umut Üren (Kırklareli Üniversitesi) ve Dr. İbrahim Doğukan Dokur da editörlük desteği vermiştir. Kuruluşundan itibaren derginin sahibi olan Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi) halen derneğimizin onursal ve kurucu başkanıdır. Bu görevi, Karadeniz Araştırmaları Derneği’nin başkanlığıyla birlikte 2022 yılında Prof. Dr. Osman Karatay’a devretmiştir. Dergi, halen dernek bünyesinde Prof. Dr. Zafer Atar ve Dr. Öğretim Üyesi Ferdi Çiftçioğlu editörlüğünde yayınlanmaktadır.

Amaç ve Kapsam

Dünyada değişen dengeler ve gelişmeler ile bunların sonuçlarının Türk Dünyasına etkileri, Türkiye-Türk Dünyası ilişkileri, bölgenin tarihî, sosyal, jeopolitik önemi, Türk tarihi, tarihî ve çağdaş Türk dili üzerine yapılan çalışmalar, Karadeniz havzasında konuşulan diller ve Türkçe ile etkileşimleri, alfabe-dil-kültür vb. konularda yapılan akademik çalışmaları yayımlamak yoluyla teşvik etmek ve bu şekilde ilgili bilim camiasının bir yayın havuzunda buluşmasını sağlamak Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin ana amacıdır. Yayınlarını Karadeniz dünyası üzerinde yoğunlaştıran Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak ülkemizin stratejilerine, öncelikli olarak da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmak yayın felsefesimizdir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi olarak stratejik bilgi birikiminin en sığ seviyesi olan sadece günceli takip vartasına sapanmayıp çok geniş açılardan bölgeyi ilgilendiren çalışmalar yayımlamaya devam edeceğiz.

Yayın Dili

Karadeniz Araştırmaları Dergisi’nin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce, Rusça ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.

Derginin Bölümleri

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde bir sayının en az ¼'ü özgün araştırma makalelerine ayrılır. Alana katkı sağlayan derleme makalelere, kaynak özelliği taşıyan çevirilere ve kitap tanıtma-değerlendirme yazılarına da yer verilebilir.

Sınırlılık

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde ilgili sayıda yayımlanacak makalelerin sayısı hususunda belli bir sınır bulunmaktadır. Her sayıda kitap değerlendirme ve tanıtma yazıları dâhil olmak üzere "en fazla" 20 makaleye yer verilmektedir. Yayına uygun görülen makale sayısının fazla olması durumunda makaleler hakem süreçlerinin bitmesinin ardından sıraya konmaktadır. Yüksek nitelikli ve alana doğrudan katkı yapacak makaleler, yayın kurulunun görüşü alınarak editör kurulu tarafından ön sıraya çekilebilir.

Açık Erişim Sistemi

Karadeniz Araştırmaları Dergisi, kullanıcı veya kurumların içeriği bedelsiz olarak kullanabildiği açık erişimli bir dergidir. Kullanıcıların tam metinlerin içeriğini okuma, yükleme, kopyalama, arama ve bağlantı yaparken yayıncı veya yazardan önceden izin almasına gerek yoktur. Açık erişim BOAI tanımına uygundur.

Sorumluluk

Yayımlanan yazılardaki görüş ve düşünceler yazarlara aittir, dergimizin görüş ve düşüncelerini yansıtmaz.

Veritabanları ve Dizinler

Karadeniz Araştırmaları Dergisi; ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmax, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, SOBİAD gibi pek çok ulusal ve uluslararası veritabanı ve dizin tarafından taranmaktadır.

Arşivleme ve Gizlilik Beyanı

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanmak üzere gönderilen tüm makaleler ve bu makalelerin hakem raporları, karamdergisi.com adlı internet sitesinin makale takip sisteminde süresiz arşivlenmiştir. Arşivimizde bulunan makaleler, hakem raporları ve kişisel bilgilerin 3. şahıslar ile paylaşılmayacağı editör kurulu tarafından garanti edilir.

YAYIN ETİğİ

Karadeniz Araştırmaları Dergisi Yayın Etiği *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara istinaden hazırlanmıştır.

Yazı(lar) ve Yazar(lar)

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılarda daha önce yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş olan bildiriler, yayımlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir. Yayımlanan ve daha sonra "gözden geçirilerek genişletilen" bildiriler için yazar bildiri metninin ilk hâlini de yazı ile birlikte dergiye e-posta yolu ile göndermek zorundadır. Lisansüstü tezlerden veya projelerden üretilmiş yazılar, bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilir.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılarda, içeriğin özgün olması ve ilgili alanda etki yapması beklenir. Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar

"Amaç ve Kapsam" bölümünde belirtildiği üzere ilgili alanlarda yazılmış olmalıdır. Belirtilen alanların dışında yazı kabul edilmez. Derginin amacı ve kapsamına uymayan yazıların sisteme yüklenmesi durumunda, editör kurulu durumu yazara e-posta yolu ile bildirir ve yazı sürece dâhil edilmez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar, editör kurulu tarafından Yazım Kuralları'na uygunluğu açısından kontrol edilir. Yazım Kuralları'na göre yazılmamış yazılar için süreç başlatılmaz.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için yazarlar çalışmanın özgün olduğunu; çalışmalarında alıntıladıkları bilgi, resim, şekil, tablo için alıntılanan kaynağa atıfta bulduklarını, çalışmalarının daha önce yayımlanmadığını ve başka bir derginin sürecine dâhil olmadığını garanti ederler.

Başka bir derginin yayım sürecinde olduğu veya daha önce yayımlandığı (isim değişikliği ile gönderilen yazıları da kapsayacak şekilde) anlaşılan yazılar için süreç durdurulur ve yazarın dergi ile bağlantısı koparılır. Böyle bir durumun tespitinde yazar, bir daha yazı gönderemez.

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar Crosscheck programı ile kontrol edilmektedir. Herhangi bir intihal durumunda, yazılar yayına alınmamaktadır. 62. sayıdan başlamak üzere Karadeniz Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen tüm yazılar için iThenticate programından (veya muadil bir intihal programından) alınan intihal raporunun da yazı ile birlikte gönderilmesi şartı aranır.

Etik Beyan Gerektiren Yazılar

Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için makalenin sonunda ilgili Etik Kurul Onayı ile ilgili bilgilerin (kurul-tarih-sayı) yer verilmesi zorunludur.

Süreç (Kör Hakemlik Sistemi)

Yazıların tüm süreci DergiPark uzantılı internet sitesi üzerinden yürütülür. Yazarlar, dergimize yazı gönderebilmek için makale takip sistemine üye olmak zorundadır. E-posta yolu ile gönderilen yazılar, dikkate alınmaz. Makale takip sistemine üye olan yazarlar, yazılarını kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile sisteme giriş yaparak yüklerler. Gelen yazılar, derginin yayın ilkelerine uygunluk açısından kontrol edilir. Uygun görülen yazılar için hakemlik süreci başlatılır.

Yazılar, alanında uzman **en az** iki hakeme gönderilir. Yazılar için "kör hakemlik" (peer review) sistemi uygulanır. Yazarlara hakem adı belirtilmez. Yazılarda, yazarın bilgileri yer almaz. Hakem raporları yayımlanmaz, sistem üzerinde süresiz gizli tutulur.

Yazılar hakemlere gönderilmeden önce ilgili yazı hakkında hakemlik yapıp yapamayacakları yazının özeti gönderilerek hakemden sorulur. Yazının tamamı, ancak cevabın olumlu olması durumunda sistem üzerinden gönderilir. Hakemlerden ilgili yazıyı 20 gün içinde raporlandırması beklenir.

Yazar, hakem raporlarına sistem üzerinden kendi üyelik sayfası ve şifresi ile erişir. Hakem raporlarının biri olumlu, diğeri olumsuz olması durumunda yayın kurulu nihai kararı verebilir veya yazıyı üçüncü bir hakeme gönderir. Hakemler, ilgili makale için raporlarını 20 gün içinde kendi üyelik sayfaları aracılığı ile iletirler. Hakem raporlarının gecikmesi durumunda, editör kurulu, yazı için yeni hakem ataması yapabilir. Yazarlar, hakem raporlarını dikkate alırlar. Katılmadıkları görüşler olması durumunda, gerekçeleri ile belirtmekle mükelleftirler. Yazıların iki hakemden de onay alması, doğrudan yayımlanacağı anlamına gelmez. Editör kurulu hakem raporlarını yeterli görmemesi hâlinde yeni hakem ataması yapabilir veya yazının yayımlanıp yayımlanmaması hususunda

nihai kararı verebilir. Hakem raporları doğrultusunda "düzeltme" alan yazılar için yazarın gerekli düzeltmeleri yapıp yapmadığı hakem veya editör kurulu tarafından kontrol edilir. İngilizce özet bölümleri, Yabancı Dil Sorumlusu tarafından ayrıca kontrol edilir. Yapılması gerekli olan düzeltmeler varsa, sistem üzerinden yazara iletilir. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan değişiklikler yapabilir.

Hakemler

- Hakemler, uzmanlık alanı dışında yayınları değerlendirmek üzere kabul etmemelidir.
- Hakemlerin hakemlik davetini kabul ettikten sonra Hakemlik uluslararası standartlarına uyması gerekmektedir.
- Hakemler, yazılara makale takip sistemi üzerinden kendi belirledikleri kullanıcı adı ve şifre ile erişebilir.
- Hakemler, gizlilik ve tarafsızlık içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, raporlarını 20 gün içerisinde iletmeli, gecikme yaşanacaksa editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler, değerlendirmek üzere kabul ettikleri çalışmalarını başka şahıslarla veya sanal ortamda paylaşmamalıdır.
- Hakemler, intihal tespit etmeleri durumunda editör kuruluna bilgi vermelidir.
- Hakemler raporlarında kullandıkları dile dikkat etmeli; yazarı aşağılayıcı, onur kırıcı cümleler kurmaktan imtina etmelidir.

Editör Kurulu

Derginin Editör Kurulu, *Committe on Publication Ethics* (COPE)'in yayımlamış olduğu "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors"de yer alan etik sorumluluklara uymakla yükümlüdür.

- Editör Kurulu, derginin geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, okuyucu, yazar ve hakemlerin bilgi ihtiyacını karşılamakla sorumludur.
- Editör Kurulu, akademik hassasiyetlerle bütünlüğü sağlamaktan sorumludur.
- Editör Kurulu, hakemlik sürecinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için hakemleri çalışmanın konusuna göre belirlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, yazarlar ve hakemler arasında olası çıkar çakışmasını önlemekten sorumludur.
- Editör Kurulu, gizlilik beyanı esaslarına göre kişisel bilgilerin paylaşılmasından sorumludur.
- Editör Kurulu, hakem havuzunun güncellenmesinden sorumludur.
- Editör Kurulu, yayın ve danışma kurulu ile iletişim hâlinde olmalıdır.

Yayın İçin Alınan Ücret Hakkında

Karadeniz Araştırmaları Dergisi'nde hakem süreci başlatılabilmesi için 1000 (bin) TL "Yayın Ücreti" alınır. Karadeniz Araştırmaları Dergisi 58. sayısına kadar basılı ve elektronik olarak yayımlanmıştır. Alınan ücretler internet sitesinin ayakta tutulması, derginin basım-

dağıtım başta olmak üzere DOI ve dizgi masrafları için kullanılmıştır. 58. sayıya kadar derginin basılı hâli yazar, hakem ve Türkiye'nin önde gelen kütüphanelerine gönderilmekte idi. Ancak basım-dağıtım hususunda artan masraflar karşılanamaz duruma geldiği için derginin basılı hâli artık çıkmamaktadır. "Yayın Ücreti" bugün için internet sitesi, DOI ve dizgi masrafları için kullanılmaktadır.

YAZIM KURALLARI

1. Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı bulunmalıdır. Yazının içeriğini kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtacak nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu yazılmalı, Cambria yazı tipiyle 14 punto olmalıdır.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i

Gönderilen yazılarda yazarı belirten hiçbir ifade yer almamalıdır. *Hakem süreci bittikten sonra;*

Makale yazarının adı ve soyadı (soyadın tamamı büyük harfle) yazı başlığının sağ altında olmalı, yazarın görev yaptığı kurum, elektronik posta adresi, akademik unvanı, ORCID numarası ile birlikte dipnotta Cambria yazı tipinde 9 punto yazılarak belirtilmelidir.

3. Özet ve Anahtar Kelimeler

Çalışmanın amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmaya gereken özet, en az 150, en fazla 200 sözcükten oluşmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil ve çizelgeler yer almamalıdır. Özeti hemen altına en az üç, en fazla beş kelimedenden oluşan anahtar kelimeler yazılmalıdır. Ayrıca özeti, başlığın ve anahtar kelimelerin İngilizceleri de bulunmalıdır. Yabancı dilde yazılan makalelerde de Türkçe ve yazılan dilde başlık, özet ve anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler, Cambria yazı tipi ile, 9 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. 77. sayıdan itibaren makalelerin sonunda 700-1000 kelimedenden oluşan **geniş İngilizce özet** yer alacaktır. Geniş İngilizce özet bölümüne kaynaklar kısmından sonra yer verilmelidir. Bu özet makalenin temel fikirlerinin tümünü kapsayacak biçimde, paragraflar hâlinde olmalıdır.

4. Ana Metin

Çalışmada, sayfa yapısı A4 ebatında, kenar boşlukları sağdan, soldan, üstten ve alttan 3 cm olmak üzere, paragraf aralığı önce ve sonra 6 nk aralığıyla ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. 11 punto Cambria yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Paragraf başlarında 1 cm girinti yer almalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki sözcüklere bitişik olmalıdır. Çalışma dil bilgisi kurallarına uygun olmalı, noktalama işaretlerinin kullanımı ve diğer yazım kuralları için TDK Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. Ana metin içinde hiçbir şekilde otomatik numaralandırma kullanılmamalıdır. Makalenin konusu, amacı, kapsamı, gerekçesi, sonucu vb. bilgiler bilimsel yeterliliği sağlayacak ölçüde ve bir düzen içinde verilmelidir.

- **Başlıklar:** Tamamı koyu olmalı, her sözcüğün ilk harfi büyük yazılmalıdır.
- **Şekil, tablo ve fotoğraflar:** Şekil ve tablolar numaralandırılmalı, Tablo 1, Grafik 3 ve Şekil 7 vb. biçiminde adlandırılmalıdır. Numara ve başlıklar, şekillerin ve tabloların altına yazılmalıdır. Tablolar için paragraf aralığı önce ve sonra 0 nk, satır aralığı tek olacak şekilde düzenlenmelidir.
- **Diğer ekler** (Tablo, Şekil ve Grafik) normal yazı dışındaki göstergelerin çok olması durumunda tablo, şekil ve grafikler; EKLER bölümünde KAYNAKÇA'dan sonra verilmelidir.

Kaynak Gösterme (Atıflar): Makalede yapılacak atıflarda APA yöntemi esas alınır ve aşağıdaki yöntem kullanılır.

- Atıflar, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir: (Ercilasun, 2015, s. 157).
- Birden fazla kaynağa başvurulduğu durumlarda yazar isimleri aynı parantez içinde, eski tarihli olandan yeni olana doğru, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanır: (Arat, 1979, s. 54; Ercilasun, 2015, s. 157).
- İki ve daha fazla yazarlı kaynaklarda sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' kısaltması yazılmalıdır: (Yalçın vd. 2002, s. 56).
- Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır: Taştan (2011, s. 42), bu konuda...
- Bir yazarın aynı yıl yayımlanmış çalışmalarına atıf yapılacak ise eserin yayın yılına bir harf eklenmelidir: (Gökdağ, 2012a, s. 69), (Gökdağ, 2012b, s. 163).
- Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayımlanmış olan eserleri, ad ve soyadları açık yazılması yoluyla belirtilir: (Yılmaz Çetin, 2014, s. 325), (Yılmaz Yağmur, 2014, s. 127).
- Atıf yapılan kaynak görülmeden başka bir kaynak üzerinden atıf yapılması gerektiğinde bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir: (Köprülü, 1911, s. 75'ten aktaran; Kartal, 2008, s. 60).
- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir. Örnek: (BCA, Mühimme 15, s. 25).
- İnternet kaynaklarına atıf yapıldığında haber siteleri için; haber sitesinin adına ve haber tarihine yer verilmeli; kaynakçada URL kodu ile belirtilmelidir (Habertürk 2018). Yazarı belli internet kaynaklarına atıf yaparken yazar soyadı ve haber yayın tarihi esas alınmalı, kaynakçada URL kodu belirtilmelidir (Kireçci, 2018). Aynı site/gazetenin aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla kaynağı kullanılmışsa harflendirilerek gösterilmelidir.
- **Dipnotlar:** Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnızca açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.
- **Alıntılar:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 2 cm içeride, blok halinde ve tek satır aralığıyla 10 punto yazı boyutunda yazılmalıdır. Birebir olmayan alıntılarda APA yöntemi tercih edilmelidir.
- **Otomatik Numaralandırma:** Makalede dipnotlar hâricinde otomatik numaralandırma yoluna gidilmemelidir.

5. Kaynakça

Makalede kullanılan tüm kaynaklar "Kaynakça"ya dâhil edilmeli, çalışmanın konusu ile alakalı olsa da faydalanılmayan eserler kaynakçaya alınmamalıdır. Kaynaklar, "KAYNAKÇA" başlığı altında yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Kitap ve dergi adları italik yazılmalıdır.

a) Kitap ve Kitap Niteliğindeki Eserler

SOYAD, A. (basım yılı). *Kitabın Adı*. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eserin hazırlayıcısı, editörü, çevireni varsa, kitap adından sonra parantez içinde aşağıdaki gibi verilir: SOYAD, A. (basım yılı). *Eserin Adı*. [hazırlayanın (hzl.), editörün (ed.) veya çevirenin (çev.) Adı Soyadı]. Basıldığı Şehir: Yayınevi.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Kitabevi.

İki yazarlı eserlerde her iki yazar da verilir. Ancak ikinci yazarın adı ve soyadı normal sırada olmalıdır.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İkiden fazla yazarlı eserlerde yalnızca ilk yazar belirtilir, diğerleri için "vd." kısaltması kullanılır.

- YALÇIN, D. vd. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Aynı yazara ait birden çok eser kronolojik olarak sıralanır.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bir yazarın aynı yıl yayınlanan eserlerini ayırt etmek için yayın tarihinden sonra harfler kullanılır.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Yazarı belli olmayan eserlerde eser adı, yazar adı yerine yazılır ve eser alfabetik sıralamaya dâhil edilir.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kitap bölümleri için şu yöntem tercih edilmelidir: SOYAD, A. (Basım Yılı). "Bölüm Adı". *Kitap Adı*. (ed. Adı Soyadı). Basıldığı Şehir: Yayınevi. Sayfa Aralığı.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Süreli Yayınlardaki Yazılar

• **Dergiler:** SOYAD, A. (yıl). "Makalenin Başlığı". *Derginin Adı*. Cilt No (Roma rakamlarıyla)/Sayı: Sayfa Aralığı.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

• **Basılı gazeteler:** SOYAD, A. (yıl. ay. gün). "Yazının Başlığı". *Gazetenin Adı*: (varsa) sayfa numarası.

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid". *Son Posta*: 1-7.

c) Tezler

SOYAD, A. (tarih). *Tezin Başlığı*. Şehir: Üniversite ve Enstitü adı. (Yayımlanmamış Lisans/Yüksek Lisans/Doktora tezi).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

d) Bildiriler

SOYAD, A. (yıl). "Bildirinin Başlığı". *Sempozyum, Panel veya Kongrenin Adı* (tarihi). Şehir: Yayın Evi: sayfa no.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) İnternet Kaynakları

Sitenin/Gazetenin Adı (haber tarihi). "Haber Başlığı". Erişim Tarihi: haberin bağlantısı

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Erişim Tarihi: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Yazarı belli olan internet kaynakları: SOYAD, A. (yazım tarihi). "Metin Başlığı". Erişim Tarihi: yazının bağlantısı

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Erişim Tarihi: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik->

f) Yazma Eserler

Eserin Müellifi. *Eserin Adı*. Yazma Eserin Muhafaza Edildiği Kütüphanenin Adı. Arşiv/Katalog Numarası.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

Eserin müellifi bilinmiyorsa yazma eserin adı başa alınır ve italik yazılır.

g) Arşiv Belgeleri

Makalelerde kullanılan arşiv belgeleri, KAYNAKÇA bölümünün en sonunda "Arşiv Belgeleri" başlığı altında kullanılan kısaltmaların açıklamaları ile birlikte verilir.

• Arşiv Belgeleri

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

• K: 145, D: 103, F: 26-1.

• K: 587, D: 43, F: 1-42.

h) Kısaltmalar

Metin içinde kullanılan kısaltmalar, KAYNAKÇA bölümünden hemen önce alfabetik bir şekilde yan yana sıralanır ve "Kısaltmalar" başlığı ile verilir.

• Kısaltmalar

- Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânu Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

MANUSCRIPT SUBMISSION GUIDELINES

About Journal of Black Sea Studies

The Journal of Black Sea Studies an international peer-reviewed journal. It was established in 2004 and is published by KaraM Araştırma ve Yayıncılık.

The Journal of Black Sea Studies publishes four issues per year in March (Spring), June (Summer), September (Fall) and December (Winter) and does not publish so-called 'special issues'.

Journal of Black Sea Studies is an e-Journal (E-ISSN: 2536-5126).

The Journal of Black Sea Studies is Turkey's first region-oriented academic journal. As shown in the sub-title, studies in social sciences (history, language, literature, international relations, economics, ethnography, ethnology, anthropology, etc.) are published, primarily in the fields of Eastern Europe, the Balkans, the Caucasus and Anatolia. The Journal of Black Sea Studies, which is still in its 20th year, has created an important literature since the first day of its publication with nearly 1000 academic articles, and has contributed to many fields such as history, sociology, language, literature and international relations.

Since its establishment, Prof. Dr. Osman Karatay (Ege University), then Prof. Dr. Yahya Kemal Taştan (Katip Celebi University) and Assoc. Dr. Yaşar Şimşek (Giresun University) took over the editorship and carried the magazine to today. In previous issues, Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol (Hacı Bayram Veli University) also provided editorial support. Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ (Kırıkkale University), owner of the journal since its establishment, is still the honorary and founding president of our association. Prof. Dr. Osman Karatay assumed the presidency of the Black Sea Studies Association, and thus the ownership of the journal in 2022. The journal is still published under the editorship of Prof. Dr. Zafer Atar and Asst. Prof. Ferdi Çiftçioğlu.

Purpose & Scope

The Journal of Black Sea Studies sets out to foster academic research focusing on the Turkic World and the surrounding region through the lens of topics such as inter-country relations, regional history, socio-political issues, linguistics, and Turkology. At the same time, it also sets out to bring those within this specific academic community together through published scholarly literature. In placing particular emphasis on nations surrounding the Black Sea, Journal of Black Sea Studies's publishing philosophy is to ultimately contribute to the web of knowledge in this field, as well as to contribute to Turkey's strategies towards this region.

Journal of Black Sea Studies will continue to publish articles that represent its region of focus in the broadest and most up-to-date sense possible.

Language Of Publication

The language of publication is normally Turkish, however, high-quality manuscripts in other Turkic languages alongside English and Russian that meet submission guidelines are considered for each issue. Translated articles as well as book reviews that are in line with journal's scope can be published.

Subsections

In the Journal of Black Sea Studies, at least of an issue is reserved for original research articles. Review articles that contribute to the field, translations with reference to the field, and book review and review articles can also be included.

Limitations

Journal of Black Sea Studies maintains a quota on the number of articles it publishes in each issue. This entails a maximum of 20 articles per issue, including book reviews and descriptions. If the number of articles deemed fit for publishing exceeds this quota, the articles are then placed onto a waiting list upon being reviewed. The editorial board may give priority to those articles that are deemed as being of particularly high quality as well as of carrying the potential to be influential in their particular field.

Open Access System

Journal of Black Sea Studies is an open access (OA) journal providing users and institutions with unrestricted and free access to its content. This means that users are not required to pay a fee or to ask permission from either the author or journal in order to access and use articles in their full form, as is outlined by Budapest Open Access Initiative (BOAI).

Responsibility

The views and opinions in the published articles belong to the authors and do not reflect the views and opinions of our journal.

Scanned by the Databases and Indexes

Journal of Black Sea Studies is listed in numerous national and international bibliographic databases and indexes including ULAKBİM TR DİZİN, Acarindex, Araştırmaz, ASOS, CEEOL, DOAJ, Index Copernicus, Index Islamicus, International Medieval Bibliography, İSAM Türk Tarih, Edebiyat, Kültür ve Sanat Makaleleri Veritabanı, J-Gate, MLA International Bibliography, CiteFactor, Serials Solutions, Ulrich's Periodicals Directory, CNKI, InfoBase, and SOBİAD.

Archiving System

All articles submitted to be published in the Journal of Black Sea Studies and the referee reports of these articles have been archived indefinitely in the article tracking system of the website named karamdergisi.com. The editorial board guarantees that the articles, referee reports and personal information in our archive will not be shared with third parties.

PUBLISHING ETHICS

The ethics statement for the Journal of Black Sea Studies is based on those by the Committee on Publication Ethics (COPE)'s Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors.

Manuscript(s) and the Responsibilities of Author(s)

Manuscripts submitted to the Journal of Black Sea Studies should not have been previously published elsewhere. Papers that have been presented at scientific conferences may be accepted on the condition that they have not been published elsewhere. If your manuscript has already been published and has been modified/expanded upon, you are required submit your manuscript both in its original state alongside the modified version to the journal by e-mail. This particular situation applies to manuscripts that have generated from graduate/doctoral theses and projects. All work reported in the manuscript must be original and should contribute to its respective discipline. All manuscripts to be submitted must conform with the fields outlined in "Purpose & Scope" section above. Manuscripts that do not conform with that will not be accepted. Should a manuscript that does not conform with those rules be submitted, the author will be alerted by the editorial board by e-mail, whereupon their manuscript will be rejected.

All submissions are controlled by the editing board to ensure that they conform with the spelling and punctuation standards outlined by the Turkish Language Association (TDK). Submissions that are deemed as having do not met these standards are unable to move on to the review phase.

The author must guarantee that work reported in the manuscript, including information, images, figures, tables, and quotes, must be original, properly cited, and free from any kind of plagiarism. They also must guarantee that their work has not been published elsewhere or submitted to any other journal(s) simultaneously.

In case it becomes apparent the submission has been previously published elsewhere (e.g. published under a different heading) or is currently being reviewed by another journal, Journal of Black Sea Studies will immediately terminate the review process and cut all ties with author. After that point, the author will be prohibited from submitting any further manuscript(s).

All submissions are checked for plagiarism using CrossCheck. In case of plagiarism, the publication shall be cancelled.

As of the 62th issue, all submissions are now required to be delivered with an accompanying iThenticate plagiarism report as well.

All sources listed in the References section of those submissions deemed suitable for publishing will be thoroughly controlled. Should references either be missing or deemed irrelevant, the author will be notified as to respond accordingly.

Ethics Committee Approval

For studies requiring ethics committee approval, it is mandatory to include the relevant Ethics Committee Approval (committee-date-number) at the end of the article.

Review Process (Blind Peer-Review)

You can follow the entire review process of your submission via the Journal of Black Sea Studies website: www.dergipark.org.tr Each manuscript is reviewed by **at least** two field experts. All manuscripts pass through a double-blind peer-review process. Neither the authors know the identity of the reviewer, and vice versa. Reviewer reports are not published, but are rather kept confidential within the system. The abstract(s) of the article(s) is/are first checked by the reviewers prior to them receiving the manuscript(s). This is done to determine whether they will be willing to review the text(s) or not. If the reviewer's answer is affirmative, they will receive the manuscript(s) in full. The reviewers are expected to deliver their report(s) within 20 days of the review process.

The author can access the results of the report(s) via their Journal of Black Sea Studies website account. In the event that one of the reviewer's reports is positive and the other is negative, the editorial board may choose either to terminate the review process or to forward the manuscript to a third reviewer. Reviewers release their reports on the Journal of Black Sea Studies website via their own personal accounts within 20 days of conducting their reviews. In case the reviewers are delayed in releasing their reports, the editorial board may appoint a new reviewer to the manuscript. The author is to take all of the items listed each report very seriously. If the author disagrees with the report in way, she/he must justify why. The approval of both reviewers does not mean that the manuscript will be published immediately. In case the editorial board feels that the reviewer's report is insufficient, it may wish to appoint an additional reviewer, or it may wish to make a final decision regarding the publishability of the manuscript. Either the reviewer(s) or editorial board controls each manuscript to ensure that the author has adhered to and therefore made the necessary corrections outlined in the report(s).

Referees

- Referees should not accept publications outside of their field of expertise for evaluation.
- After the referees accept the invitation to arbitrate, they must comply with the international standards of refereeing.
- Referees can access articles via the article tracking system with the user name and password they define.
- Referees should evaluate with confidentiality and impartiality.
- Referees should submit their reports within 20 days and inform the editorial board if there is a delay.
- Referees should not share work that they accept for evaluation with other persons or in virtual environment.
- Referees should pay attention to the language used in their reports; the author should refrain from making derogatory and humiliating sentences.
- Referees should inform the editorial board if they detect plagiarism.

Editorial Board

- Editorial Board is responsible for the development of the journal and keeping it up to date.
- Editorial Board is responsible for meeting the information needs of readers, authors and referees.
- Editorial Board is responsible for ensuring integrity with academic sensibilities.
- The Editorial Board is responsible for determining the referees according to the subject of the study in order for the refereeing process to proceed in a healthy way.
- Editorial Board is responsible for preventing possible conflict of interest between authors and referees.
- Editorial Board is responsible for not sharing personal information in accordance with the principles of confidentiality statement.
- Editorial Board is responsible for updating the referee pool.

Publication Fee

The Journal of Black Sea Studies charges authors a 'publishing fee' of 1000 (onethousand) Turkish Liras is upon successful acceptance of their manuscript. The Journal of Black Sea Studies used to be published in both print and electronically until its 58th issue. The collected fees are used to keep the Journal of Black Sea Studies website (www.karamdergisi.com) running, as well as are used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. Until the Journal of Black Sea Studies's 58th issue, a printed version of the journal used to be sent to the author, to the journal's staff members, and to leading libraries across Turkey.

Unfortunately, due to ever increasing publishing and distribution fees, the journal is now no longer issued in its physical form. Agin, the 'publication fee' is used to keep the Journal of Black Sea Studies website running, as well as is used for digital object identifier (DOI) and typesetting costs. No fee is collected for book descriptions and reviews.

WRITING RULES

1. Title

The title of the manuscript is to be written in both Turkish and English. Its content should be concise, clear, and of reasonably high quality, and should be written in Cambria 14, bold, using capital letters.

2. The Name(s) and Address(es) of the Author(s)

The author's first and last name should be written beneath the title, aligned right. The author's last name should be written entirely in capital letters. The author's affiliations, e-mail address, title, and ORCID iD number should be indicated as a footnote written in Cambria 9. Note: The latter should only be added once their manuscript has been approved for publication.

3. Abstract and Keywords

An abstract of 150 to 200 words that reflects the aim, scope, and results/conclusions of the study should be included. It should not contain references, figures, or charts. A minimum of 3 and maximum of 5 different keywords must be included directly beneath the abstract. An English version of both the abstract and the keywords must also be included. Manuscripts written in a language other than Turkish should also include a Turkish version of its title, abstract, and keywords. Both the abstract and keywords are to be written in Cambria 9.

4. Main Text

A4, Portrait. Margins: 3 cm (left/right) and 3 cm (top/bottom). Spacing: Single-spaced. Paragraphs spacing: 6 points. Font: Cambria 11. Hyphens normally used to divide words at the end of a line should not be used. Paragraph indentation: 1 cm. There should be no spacing between punctuation and the word preceding them. Authors must pay attention to following the conventions of proper spelling, grammar, and punctuation as outlined by the Turkish Language Association (TDK). Components such as the topic, aim, scope, findings, and conclusions should be presented in such a way that it ensures scientific competence.

- *Main headings*: Must be written in the first letter of each word must be capitalized.
- *Figures, tables, photographs*: Figures and tables should be labelled and numbered: Eg. Table 1, Graphic 3, Figure 7, etc. Numbers and headings should be written beneath figures and tables. Spacing of tables before and after paragraphs: 0 points, single spacing.
- *Additional inserts*: (Table, Figure and Graph) Additional inserts beyond tables, figures, and graphics also should be numbered and labelled (e.g. Additional Table 1, Additional Graphic 3, Additional Figure 7, etc.). Moreover, these should be included after the References section.

References & In-text Citations: Must be presented in APA 7 format.

- In-text citations must be enclosed in parentheses, and must include the author's last name, the year of publication, and the page number(s): i.e. (Sanders, 2015, p. 157).
- When more than one source is being cited, then same information for the additional sources (i.e. the author's last name, the year of publication, and the page number(s)) are listed from the earliest to the latest year. Each additional citation is separated by a semi-colon: i.e. (Blumenthal, 1979, p. 54; Sanders, 2015, p. 157).

- When once source as multiple authors, only the last name of the first author, followed by the abbreviation 'et al.' is to be written: i.e. (MacCrimmon et al. 2002, p. 56).
- When the author's name is included in the text of the sentence where the citation takes place, then just the date of publishing and page number(s) should be included in parentheses: i.e. "Smith (2011, p. 42) discovered that..."
- When more than one study by the same author and published in the same year is cited, a lower case letter should be included next to the publishing year: i.e. (Bloomberg, 2012, p. 69), (Bloomberg, 2012b, p. 163).
- When the names of more than one author sharing the same last name are cited, then the author's first name should also be included: i.e. (Wilmot, Bella 2014, p. 325), (Wilmot, Stella 2014, p. 127).
- When citing a source within a source, both sources are to be cited: i.e. (Briggs, 1911: Taken from p 75 of...; Benassi, 2008, p. 60).
- When showing archival documents, their source should abbreviated in-text, and given in full in the Resources section: i.e. (BCA, Mühimme 15: 25).
- Quotes taken from online newspapers should include the name of the news agency, alongside the year the article was published: i.e. (Daily Sabah 2018). Quotes taken from the authors from other internet websites (non-newspaper) should include the name of the author and the year of publication of the article: i.e. (Amanpour, 2018).
- **Footnotes:** The use of footnotes should be avoided whenever possible. They should only be used for explanations, and should be organized using automatic numbering.
- **Quotations:** Quotations must be indicated using quotation marks (" "). They should be no larger than 5 lines long. Quotations longer than 5 lines should be included beneath the preceding line. They should presented in block form with 1 cm spacing on either side, be single-spaced, and written in 10 point font. Paraphrased quotes should be presented according to the conventions of APA style.

5. References

All sources cited in the manuscript must be included in the References Section. The author should refrain from including supplemental sources that she/he has not benefited from in the writing of her/his article. All references should be listed in alphabetical order according to the author's last name. Book and journal/magazine titles should be written in italics.

a) Books

LAST NAME, F. (Year of Publication). *Title of Book*. Place of Publication: Publishing House.

- ÖZTÜRK, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

If the book has an preparer, editor, and/or translator, then they are listed in parenthesis following the title of the book: i.e. Author's Last Name, Author's First Name (Year of Publication). *Title of Book*, [preparer (prep/hzl.), editor (ed.), translator (tra/çev.) First and Last Name]. Place of Publication: Publishing House.

- KARPAT, K. H. (2001). *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. (tra/çev. Recep Boztemur). Ankara: İmge Bookstore.

When books have two authors, the names of both authors is provided. However, when writing the second author's names, first their first, followed by their last name should be written.

- ANHEGGER, R. – H. İNALCIK (1956). *Kânûnnâme-i Sultânî Ber Mûcebi 'Örf-i Osmanî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

For more than two authors, only the name of the first author is mentioned, followed by the abbreviation 'et al'.

- YALÇIN, D. et al. (2012). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Multiple works written by same author are to be listed in chronological order.

- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- TEKİN, T. (2013). *İrk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

When those works are published within the same year, then a letter is placed next to the publication year.

- ÜNLÜ, S. (2012a). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, S. (2012b). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

When the author of the book is unknown, the title of the work is written in place of the author, and is categorized in alphabetical order.

- *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

For individual book chapters: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year of Publication). "Title of Chapter". *Title of Book*. (ed. First and Last Name). Place of Publication: Publishing House. Page Range.

- TOGAN, İ. (2012). "Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış". *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar – Türkiye İle İlişkiler I. Kitap*. (ed. Ayşegül Aydingün - Çiğdem Balım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 19-50.

b) Scholarly Articles

Journals: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of the Article". *Name of the Journal*. Volume No. (Roman Numerals) / Issue: Page Range.

- İLHAN, S. (1990). "Türk Çağdaşlaşması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. VII/19: 7-19.

Printed Newspapers: JOURNALIST'S LAST NAME, F. (Year. Month. Day). "Title of Article". *Name of the newspaper*: Page Number (If Available).

- TALU, E. E. (1945.01.13). "Vah Velid", *Son Posta*: 1-7.

c) Theses

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date). *Title of Thesis*. Location (City): Name of University/Institute. (Unpublished Undergraduate/Graduate/Doctoral Thesis).

- MERT, O. (2002). *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Unpublished Doctoral Thesis).

d) Academic Papers

AUTHOR'S LAST NAME, F. (Year). "Title of Paper". *Name of Symposium/Panel/Congress* (Date). Location (City): Publishing House: Page No.

- ERDAL, M. (2011). "Kutadgu Bilig Metni". *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri* (October 26 - 27 2009). Türk Dil Kurumu Yayınları: 201-208.

e) Internet Resources

Name of Website/Newspaper (Date). "Title of Article". Access Date: Link

- Sputnik (2018). "AB Liderleri Brexit Anlaşmasını Onayladı". Accessed On: 02.12.2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201811251036312530-ab-brexit-anlasmasi-onay/>

Internet sources of whom the author is known: AUTHOR'S LAST NAME, F. (Date of Article). "Title of Article". Access Date: Link

- KİREÇCİ, M. A. (2018). "Brexit Süreci ve Jeopolitik Etkileri". Accessed On: 01.12.2018. <https://www.dunyabulteni.net/dubam/brexit-sureci-ve-jeopolitik-etkileri-h425454.html>

f) (Handwritten) Manuscripts

Author of the Manuscript. *Title of the Manuscript*. Name/Tile of the Library/Collection Where the Manuscript Is Kept. Archive/Catalog Number.

- Firdevsî-i Rumî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı. H. 1535.

When the author of the manuscript is anonymous, the title of the manuscript is written in its place in italics.

g) Archival Documents

Archival documents used/featured within articles are to be listed in a separate 'Archival Documents' directly below the Resources section. These are to be presented in abbreviations:

Archival Documents

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Başkanlığı Arşivi Belgeleri, Folder (F), File (Fi), Index (I).

F: 145, Fi: 103, I: 26-1.

F: 587, Fi: 43, I: 1-42.

h) Abbreviations and Acronyms

Abbreviations and acronyms within the manuscript are to be listed and expanded in the 'Abbreviations/Acronyms' section directly above the Resources section. They are to be listed alphabetically.

Abbreviations/Acronyms

Ar. Arapça; Az. Azerbaycan Türkçesi; DLT Dîvânü Lugâti't-Türk; DS Derleme Sözlüğü; EDPT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.

i) Sources Written in Non-Latin Scripts

Sources written in non-Latin scripts (e.g. Cyrillic, Persio-Arabic, Greek *etc.*) are to be transcribed into Latin script and listed in the Resources section.

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

- 1-27 **Bezoar Taşı: Orta Çağ ve Yeni Çağ'da Zehirlere Karşı Doğal Bir Panzehir/Bezoar Stone: A Natural Antidote to Poisons in the Middle and Modern Age**
Mehmet KAVAK
- 28-41 **Cumhuriyet Dönemi'nde Sağlık Mücadelesinin Bulaşıcı Hastalıklara Ve Toplum Sağlığına Yansıması: Kars İli Örneği/The Reflection of Health Struggle on Infectious Diseases and Public Health in the Republican Period: The Case of Kars Province**
Harun AYDIN
- 42-91 **Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu'na Göre 1893 Şikago Dünya Fuarı'nda Sergilenen Türk Ürünleri Ve Dersaadet Ticaret Odası'nın Rolü/According to the Report of the Ottoman Empire Exhibition Commission, Turkish Products Exhibited At The 1893 Chicago World Fair and the Role of the Dersaadet Chamber of Commerce**
Şefik MEMİŞ
- 92-128 **Kutadgu Bilig'de Sıfır Fonksiyonlu Yapım Ekleri/Dysfunctional Derivational Suffixes in Kutadgu Bilig**
Menşure AŞCI
- 129-137 **Balkanlar'daki Nato Varlığının Bölgesel Barış ve Güvenliğe Etkisi/The Impact of Nato Presence in the Balkans on Regional Peace and Security**
Osman ŞAŞKIN-Ali Samir MERDAN
- 138-160 **Kadimci-Ceditçi İnkileminde Kaderci (Fatalistik) Düşünceye Bürünen Türkistan/Turkestan, With Fatalistic Thought In The Kadimist-Jadidist Dilemma**
İlker TÜRKMEN
- 161-176 **Морфологический Анализ Имен Существительных На Примере Русского Языка/İsimlerin Morfolojik Analizi: Rus Dili Örneği**
Tülay AKBABA
- 177-202 **Osmanlı Devleti'nin Kapitülasyonları Tek Taraflı İlgâsı: İnan Kamuoyundaki Algılar Ve Tepkiler/The Ottoman Empire's Unilateral Abrogation of Capitulations: Perceptions and Reactions in the Iranian Public Opinion**
Taner BİLGİN-Ümit YETİK
- 203-230 **Kırım'ın Var Oluş Mücadelesinde Dr. Edige Kırimal'ın Rolü ve Önemi/The Role and Importance of Edige Kirimal in Crimea's Struggle For Existence**
Taylan GÜZAL

- 231-267 **Uluslararası Arenada Karadeniz Jeopolitiği: Ana Oyuncular Ve Türkiye-Rusya İlişkileri/Geopolitics of the Black Sea in the International Arena: Key Players and Türkiye-Russia Relations**
Elif ÖZDİLEK
- 268-285 **Güney Slavlarında Ağıt, Ağıt Ritüelleri ve Türk Kültürü İle Olan Münasebetleri/Lament, Lament Rituals in Southern Slavs and Their Relation With Turkish Culture**
Ömer AKSOY
- 286-304 **Tonyalı Ahmed Efendi'nin Nasihatnamesi/Tonyali Ahmed Efendi's Advice Book**
Lokman TAŞKESENLİOĞLU
- 305-330 **Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (Kei) Üye Ülkelerinde Ekonomik Büyüme, Küreselleşme ve Yenilenebilir Enerji Kullanımının Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkileri/Effects of Economic Growth, Globalization and Renewable Energy Use on Ecological Footprint in the Member Countries of the Organization of the Black Sea Economic Cooperation (Bsec)**
Mehmet Ali DEMİR
- 331-360 **Rumeli Kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi Ve Mülâzemet Rûznâmçesi/Rumeli Kazaskeri Kevakibizâde Veliyuddin Efendi and His Mulâzemet Rûznâmçe**
Tacettin DEMİREL - Saim SAVAŞ
- 361- 382 **İngiliz Basınında 1894 Marmara Depremi/1894 Marmara Earthquake in the English Press**
Oğuz SATIR
- 383-405 **İnsansız Hava Araçları ve Modern Savaşın Anatomisi: Rusya-Ukrayna Savaşı/Unmanned Aerial Vehicles and the Anatomy of Modern Warfare: The Russia-Ukraine War**
Orhan ÇİFÇİ
- 406-426 **A Review of the Turkish Journal's Take on the Russo-Ukrainian War/ Türkiye'deki Gazetelerin Rusya-Ukrayna Savaşına Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme**
Ali ÇAKIR-Ayça GÖKDEMİR
- 427-438 **Sibirya'nın İlk Başpiskoposu Kiprian ve Sibirya'daki Faaliyetleri (1621-1624)/Kiprian, the First Archbishop of Siberia and His Activities in Siberia (1621-1624)**
Zafer SEVER
- 439-455 **Türklerde Ad Verme Geleneği ve Saruhanoğulları Beyliğinde Adlar/Tradition Of Naming in Turks And The Names in The Sarukhanid Dynasty**
Fatih SARIKAYA

456-475 **Zonguldak'ta Milliyetçi Bir Dergi: Bucak/A Nationalist Journal in Zonguldak: Bucak**
Canan SARIYAR SEZAN

476-490 **Ludwig Von Mises Felsefesinde İnsan Doğası ve Praksiyoloji İlişkisi/The Relationship Between Human Nature And Praxeology in the Philosophy Of Ludwig Von Mises**
Deniz BERK ALBAYRAK-Yıldız KARAGÖZ YEKE

Book Review – Kitap İncelemesi

491-498 **Alexander Paroń's the Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape**
Ertunç GENÇAY

REFEREES OF THIS ISSUE / BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Umut KEDİKLİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel NAMAL (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Prof. Dr. Salahaddin BAKAN (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurten GÖKALP (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Gökhan TELATER (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal TUNÇ (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Prof. Dr. Şafak OĞUZ (Kapadokya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yaşar BÜLBÜL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan EKİNCİ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Sertif DEMİR (Türk Hava Kurumu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Kaan ÇALEN (Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif KOLAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Serhan YÜCEL (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgehan ÖZKAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Doç. Dr. Olena KOZAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL (Gebze Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer KARATAŞ (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih ÇEMREK (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdem Can ÖZTÜRK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih GÜRCAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Erkan KILLIOĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Tekin AVANER (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Doç. Dr. Gül ÇAKIR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Barış SADAY (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aybüke GÜZAY (İzmir Bakırçay Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sonnur AKTAY (Anadolu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Duygu İKİSİVRİ AKDEMİR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mete Han ARITÜRK (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Turan ÇAĞLAR (Altınbaş Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sertuğ Galip İNAN (Milli Savunma Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdülhamit DÜNDAR (Sakarya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm KIRBAŞ (Selçuk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arda KARADAVUT (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Fuat ALTUNTAŞ (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Talha KALKAN (Uşak Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Veysel HASAR (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Dr. Feyzullah YERLİKAYA (Uşak Üniversitesi)

BEZOAR TAŞI: ORTA ÇAĞ VE YENİ ÇAĞ'DA ZEHİRLERE KARŞI DOĞAL BİR PANZEHİR*

Mehmet KAVAK**

ÖZ

Bu çalışma, panzehir olarak kullanılmış bezoarların farklı özellikleri hakkında detaylı bilgiler sunmakta olup genel olarak Orta Çağ ve Yeni Çağ kaynaklarına dayanmaktadır. Özellikle, hayvan ve mineral türleri arasında yaban keçilerinden elde edilen hayvan tipi bezoara odaklanılmıştır. Orta Çağ'da "pâd-zehr" veya "ba-zehr" terimleri, "zehirlerden koruma" anlamına gelmekteydi ve bu terimler bazı Avrupa dillerine geçişte "bezoar" olarak evrildi. Antik dönemde pek tanınmayan bu kavram, Orta Çağ boyunca önem kazanmış ve coğrafi keşiflerle birlikte zirveye ulaşmıştır. Ancak, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru bezoara olan ilgi azalmaya başlamıştır. Avrupa'da İran menşeli bezoarların en yüksek kalitede olduğu kabul edilmekte, ancak Hindistan, Endonezya ve Peru'dan da örnekler bulunmaktadır. Tıbbi olarak, bezoarlar genellikle toz haline getirilip sıvı ile karıştırılarak zehirlenme tedavisinde kullanılmaktadır. Bezoar taşı ayrıca takılarda kıymetli taş yerine kullanılarak, ani zehirlenmelere karşı istifade edilmiştir. Ayrıca, ani zehirlenmelere karşı koruma amacıyla takı olarak da kullanılmaktadır. Ancak nadir olmaları nedeniyle sahte bezoarların yaygın olduğu, piyasaya sürülen bezoarların yaklaşık yüzde doksanının sahte olduğu tahmin edilmektedir. Orta Çağ'da hekimler ve kuyumcular bu taşların gerçekleriyle sahtelerini ayırmak için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bezoar taşı, pad-zehr, mineral bezoar, hayvansal bezoar.

BEZOAR STONE: A NATURAL ANTIDOTE TO POISONS IN THE MIDDLE AND MODERN AGE

This study provides detailed information on the different properties of bezoar, which has been used as an antidote, based on Middle Ages and Early Modern sources. Specifically, it will focus on the animal type of bezoar obtained from wild goats, among the various animal and mineral types. In the medieval, the terms "pâd-zehr" or "ba-zehr," meaning "protecting against poisons," evolved into the European term "bezoar." This concept, while not widely recognized in antiquity, gained prominence during the medieval, peaking in the modern era due to new geographical discoveries. However, interest began to wane by the late nineteenth century. Bezoars from Iran are considered the highest quality, but examples exist from India, Indonesia, and Peru. Medically, bezoars are typically ground into powder and mixed with liquid to treat poisonings. They are also worn in jewellery for protection against sudden poisoning. However, counterfeit bezoars are prevalent due to their rarity, with estimates suggesting that around ninety percent of marketed bezoars are fake. Methods for testing their authenticity were developed by physicians and jewellers in the Middle Ages.

Keywords: Bezoar stone, pad-zehr, mineral bezoar, animal bezoar.

Giriş

Bu çalışmanın amacı, geçmişten günümüze zehirlenmelere karşı kullanılan bezoar taşının genel özellikleri, oluşumu, türleri, coğrafyası ve fiyatları hakkında kapsamlı bir bilgi sunmaktır. Özellikle nadir ve değerli hayvansal türleri ile dikkat çekmekte olan bu taşların tanımı,

Gönderilme Tarihi: 12.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

*Bu makalenin konusu XV. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde (Bilecik, 5-8 Haziran 2024) sözlü olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bilecik; ORCID ID: 0000-0001-5917-0504, E-posta: mehmet.kavak@bilecik.edu.tr; İstanbul Medipol Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, mehmet.kavak1@std.medipol.edu.tr, İstanbul.

fiziksel özellikleri, oluşumu, coğrafyası ve tıbbi kullanımları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Orta Çağ öncesinde hakkında fazla bilgi bulunmayan bezoar, Arapça çeviriler, telif eserler ve çeşitli kaynaklar aracılığıyla tanınmaya başlamıştır. Orta Çağ boyunca birçok hekim, botanikçi ve coğrafyacı, bezoar üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu alandaki en kapsamlı bilgiyi sunan müelliflerden biri Tîfâşî (ö. 1253)'dir; onun taşlar hakkındaki eseri, 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı dönemi tıp yazmalarına önemli bir kaynak olmuştur. Bezoarın Avrupa'da yayılması ise coğrafi keşiflerle birlikte Peru gibi yeni yerlerin mümkün olmuştur. Peru'dan getirilen koyun bezoarları, Avrupa'da taşın tanınırlığını ve dolayısıyla ticaretini artırmıştır. Özellikle de saray halkı ve zenginler arasında hediyeleşme aracı olarak ilgi görmesi taşa olan talebi artırmıştır. Bununla birlikte, nadir bulunuşu ve fiyat yüksekliği, sahte bezoar yapımını da beraberinde getirmiştir.

Çalışmanın detaylarında yer verileceği üzere bezoarın temel kullanım amacı tıbbi olup, zehirlenme, humma ve veba gibi birçok hastalık ve semptomun tedavisinde kullanılmıştır. Ayrıca, astrolojik hesaplamalara göre verilen bezoar reçetelerine rastlanmaktadır. Öte yandan 19. yüzyıl ortalarından itibaren gelişen tıp alanındaki yenilikler, bezoara olan ilgiyi azaltmış ve bazı araştırmalar, bu taşın zehir karşısındaki etkisinin sınırlı olduğunu ortaya koymuştur.

Bezoar Tanımı

Orta Çağ ve Yeni Çağ kaynakları ve sonrasında yazılmış sözlüklerde bezoar kelimesinin kökeni Farsça *pâd-zehr* ile ilişkilendirilmiş olup bu kelime Arapça'ya p-b formasyonu ile *bâ-zehr* şeklinde geçmiştir. Bu doğrultuda *pâd-zehr*, *pâdzeher*, *bâ-zehr*, *baz-zehr*, *bâd-ı zehr*, *fâd-zehr*, *pân-zehr*, *panzeher* gibi kullanımları olup yaygın kullanımı *pâd-zehr* veya *bâ-zehr*'dir. Bu kelime başta Latince olmak üzere İngilizce, Almanca, Fransızca, Portekizce, İspanyolca, İtalyanca ve Flemenkçe gibi çok sayıdaki Avrupa dillerine *bezoar* veya buna yakın bir fonetikle geçmiştir. Bezoar taşının karşılığı olarak kullanılan bu isimlendirmeler aynı zamanda genel panzehir anlamını da karşılamaktadır (Mütercim Âsım Efendi, 2022, s. 45; Sakızlı İsa Efendi, 2019, s. 886; Gelibolulu Sürûrî, 2022, s. 168; Bianchi, 1850, s. 306, 320; Hübschmann, 1895, s. 36; Tulum, 2021, s. 352). Taşın "tüm öldürücü zehirlere karşı, herhangi bir tıbbi müdahale gerektirmeden, panzehir olarak kullanılması ve ölüm riskini ortadan kaldırmasından" dolayı ölümden kurtarma özelliğine sahip olduğu söylenen, yani antidot olarak düşünülen birçok taş, tohum, öz veya bileşik ilaç da *pâd-zehr/bezoar* olarak tanımlanmıştır (d'Abano, 1593, s. 98; Şükün, 1944, s. 416).

Hayvansal ve mineral olmak şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 117). Özellikle hayvansal olanı bütün zehirlere karşı bir panzehir olarak tanımlanmıştır (Salih b. Nasrullah, 2019, s. 87; Sudhoff, 1925, s. 27). Portekizli hekim Garcia da Orta (ö. 1568), bu durumu açıklar mahiyette zehre karşı mükemmel derecede panzehir özelliği gösteren drogların "bezedaricas" şeklinde adlandırıldığını ifade etmiştir (Orta, 1913, s. 362).

Kelime olarak *zehre karşı* anlamına gelen "bad" ve "zehr" sözcüklerinin birleşmesinden meydana geldiği, "zehir karşıtı garip ve ilginç" bir madde olarak tanımlanmıştır (İbnü'n-Nefis, 2008/1429, s. 43). Tîfâşî farklı bir anlamlandırma ile etimolojik bakımdan ilgili sözcüğün *bak* (temizlik) ve *zehr* (zehir) kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği belirtmiştir. Onun temellendirmesine göre Farsça kökenli *pak* kelimesi (alfabelerdeki p-b değişimi) ile birleşen zehir kelimesi Arapça'da "bedendeki zehri temizleme" anlamına gelir. Ayrıca ilk kelimenin sonundaki ك (بلك زهر) harfi düşürülmek suretiyle Arapça'ya *bazehr* (با زهر) şeklinde geçtiğini belirtmektedir (Tîfâşî, 1977, 125). İbnü'l-Baytar, bu kelimenin dönemin tabipleri tarafından farklı manalar içerecek şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Buna göre "bir şeye tepki veren, onun gücüne direnen ve özel bir özelliği sayesinde onun kötü etkilerini bertaraf eden herhangi bir şey"

anlamlarında kullanıldığını vurgulamıştır (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/111). Salih b. Nasrullah, Avrupalı bir hekime dayandırdığı alıntısında bâdzehr (bezoar) isminin taşın elde edildiği hayvandan kaynaklandığını kaydetmiştir (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Bu hayvanın erkek keçi yani teke olduğunu açıklayan Orta, buna İran coğrafyasında "pazam" denildiğini ve dolayısıyla bezoar isminin bu kelimedenden türetildiğini kaydetmektedir. Hatta "pazam" isminin yanlış bir kullanımla Avrupa'ya "bazar" veya "bezar" şeklinde geçtiği ve bunun "pazar yeri" anlamında kullanıldığı da kaydedilmektedir (Orta, 1913, s. 362, 364; Figueroa, 2014, 140). Ayrıca Hindistan'da dağlık bölgelerde yaşayan yabancı keçinin adı olan "pazan" kelimesinden türediği de söylenmiştir (Pomet, 1748, s. 11 [396]; Cressey, 1879, s. 5). Antik çağlarda İbraniler bezoarı, "usta" veya "bütün zehirlere karşı çare" anlamına gelen *bel zaard* şeklinde adlandırmışlardır (Thompson, 1923, s. 60).

Bezoar taşının elde edildiği keçinin bilimsel adı Bezoar ibex, Persian ibex (*Capra aegagrus*)'dir. Türkçe literatürde "bezoar keçisi", "Fars yaban keçisi" veya "yaban keçisi" şeklinde kullanılmaktadır. *Aegagrus* kelimesi de yine aynı şekilde Eski Grekçe'de "yabancı keçi" anlamındaki *aigagros* (αἰγάγρος) kelimesinden türemiştir. Bunun aynı zamanda günümüz keçilerinin atası olduğu söylenmektedir (Weaver, 2021, s. 21). Bezoar keçisi için kullanılmış diğer bilimsel tanımlamalar *Hurkus Bezoardicus* ve *Capra bezoartica* şeklindedir (Cressey, 1879, s. 5).

Arapça'da bazehr dışında bu taş için *haceru't-teys* (حجر التيس) yani *teke taşı* tanımlaması yapılmıştır. Teke taşı adlandırması dişi yaban keçisine nispetle verilmiştir. Zehri aşağılayıp koçu yüceltmek için "koç baz-zehri" (باز زهر الكباش) de denmektedir. Nitekim bu adlandırma yaban keçisinin yılanları yemesinden kaynaklanmaktadır. Yaban keçileri, tekeleri gibi yılan yer ve dağlarda otlanırlar. Bu yedikleri de bağırsaklarında bir araya toplanır ve zamanla taşlaşırlar ve dolayısıyla oluşan bu taş doğal yılan panzehri etkisi yapar (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). Aktarılan diğer bir görüşe göre Fars bezoarının yaban keçisinin öd/safra kesesinde bulunabilen türü olduğu gibi; boğanın/öküzün safra kesesinde de bulunabilmekte ve hayvanın adına nispetle buna *câvizen/gâvizun* denilmektedir. Sıvımsı ve yuvarlak olan bu madde dışarıya çıkarıldığında katılaşıp taşlaşır (el-Bîrûnî, 2017, s. 262).

Genel Özellikleri

Taşın genel özelliklerini hem kendinden önceki kaynakları hem de kendi tecrübelerini kullanarak *De lapidis Bezaar orient. et occident.* adlı kitabında işleyen İsviçreli botanikçi Caspar Bauhin (ö. 1624)'a göre öldürücü olsun veya olmasın bezoarın her türlü hayvansal, bitkisel, mineral, sıcak ve soğuk zehirler ile zehirli haşerat sokmasına karşı faydalı olduğu yönündedir (Tîfâşî, 1977, s. 125; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258; Bavhini, 1613, s. 73). İbnü'l-Baytar'a göre bezoar taşı yapı itibarıyla aşırı olmayan bir sıcaklıkta, yani mutedil (1922, s. 1/112), el-Halebi'ye göre ise sıcak ve nemlidir (2023, s. 75).

Tîfâşî, hekimlere ve değerli taş uzmanlarına dayandırdığı görüşe göre bezoar safra kesesinde oluşur ve dolayısıyla tadı acıdır (Tîfâşî, 1977, s. 122). Yaban keçisi, inek, bir maymun türü ve diğer bazı hayvanların bağırsaklarında bulunan bir taş olarak tanımlayanlar olmuşsa da genel görüş hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Bu taşlar küçük bir yumurtadan fındık tanesine kadar çeşitli boyutlarda olup genelde sarımtırak kahverengi renktedir (Thompson, 1923, s. 60-61). Orta'ya göre bezoar, erkek keçilerin göbeğinde bulunan katmanlı ve içinde ot bulunan bir taştır (Orta, 1913, s. 363). Özellikle İran coğrafyasında Şebânkâre dolaylarında bulunan *ıyyel* adındaki yabancı keçisinin beslediği bu ot, *muhallisa* olarak bilinir. Muhallisa adındaki bu ot *nevruz otu* veya *hüdhüd başı* olarak da bilinir. Halk arasındaki inanışa göre bu keçiler nevruz otunun yanı sıra yılanlarla da beslenir. Yaban keçileri burunlarını yılan deliklerine sokarak nefesleriyle yılanı kendisine çekerek onu avlar ve yer. Böylece, otun kendisine has özelliği

ve aldığı yılan zehrinin etkisiyle keçinin kalbinde veya safrasında panzehir etkenli bezoar taşı oluşur. Dolayısıyla hem hayvansal bezoarın şekillenmesinde hem de panzehir tesirinde bu otun son derece önemli olduğu anlaşılmaktadır (Sakızlı İsa Efendi, 2019, s. 886-887; Sezen, 2021, s. 256-257). Genel olarak hayvansal bezoar yapı bakımından meşe palamudu, ham hurma ve zeytine benzetilmiştir. Uzun yapılı, ince katmanlı ve katmanları soğan kabuğu gibi sarılı, hafif, kumaş gibi yumuşak, kokusuz, kırılğan, özünü oluşturan orta kısmında yeşil ot ve parçalar bulunur. Renk olarak sarı, beyazımsı, siyahımsı, yeşilimsi ve gri tonları olup üzerinde çil noktalar/benekler vardır. Genellikle bileği ile eğelenir ve eğelendikten sonra ortaya çıkan tozları/talaşları yumuşak ve beyaz renkte ortaya çıkar. Eğelenip sütle karıştırıldığında renk değiştirerek kırmızıya meyleder. Yıldızlama tekniği ile uğraşanlar tarafından imal edilen saf olmayan toz hali ise sütle karıştırıldığında yeşil renk alır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261; Tîfâşî, 1977, s. 122; Şîrvânî, 1999, s. 152; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259; el-Halebî, 2023, s. 75; Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87; Bavhini, 1613, s. 73). Kurtubalı Yahudi hekim ve filozof Musa bin Meymun (ö. 1204), meşe palamudu şekli, sarmal ve katmanlı yapısı bakımından el-Bîrûnî'yle (ö. 1048) aynı görüştedir. Fakat ondan farklı olarak taşın rengini koyu yeşil biçiminde nitelemektedir (Bos, 2022, s. 85). İmâdüddîn Şîrâzî ise taşın siyahımsı olduğunu ve kırmızıya meylettiğini söyler. Ona göre kaliteli bir bezoar eğelenip sütle karıştırıldığında kırmızıya dönerken, aynı işlem kalitesiz bir bezoarda denendiğinde ortaya çıkan renk yeşildir (Elgood, 1935, s. 77). Taşın dış yüzeyi dışı parlak ve kaygan olur (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Bazı modern tanımlamalara göre taş bölündüğünde, saç veya meyve çekirdeği gibi bazı çekirdeklerin etrafında kalsiyum fosfat birikmesi gibi bir yapısı vardır (Thompson, 1923, s. 60-61). İmâdüddîn Şîrâzî, taşın oluşumunu yaban keçisinin yedikleri üzerinden değerlendirmiştir. Yaban keçilerinin yılan ve tohum yemelerinden dolayı su eksikliği sebebiyle karınlarında taşlaşma meydana geldiğini ve bu taşların da *doğal tiryak/panzehir* olarak ortaya çıktığını aktarır (Elgood, 1935, s. 78). Tavernier ise keçilerin özel bir ağaçtan yedikleri dalların ucundaki tomurcukları işaret ederek keçinin karnında oluşan bezoarın bu tomurcuğun şekline ve yediği dalların ucuna göre karında biçim aldığını söyler (Tavernier, 1925, 1/116). Endülüslü hekim, eczacı ve botanist İbnü'l-Baytar (ö. 1248), bunun yaban keçisi ve geyiklerin kalbinde oluştuğunu ve bunun en kıymetli bezoar türü olduğunu ve tercih edildiğini söyler (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/180).

Coğrafyası

Bezoar hakkındaki çalışmalarda taşın coğrafyası tanımlanırken konunun “doğuya özgü” ve “batıya özgü” şeklinde iki kısımda ele alındığı görülmektedir. Diğer bir sınıflandırma ise doğal ve yapay bezoar ayrımıdır ki yapay olanlar doğallarına/hakikilerine benzetilen sahte taşlardır. Doğal taşlara verilen isimlerden bazıları *manibati*, *chobori*, *chindor* ve *serapione* olup bunların dışında da farklı isimlerle anılan taşlar bulunmaktadır (Bavhini, 1613, s. 73). Doğuya özgü bezoarlar genelde Anadolu, İran, Hindistan, Çin ve Endonezya menşelidir; batıya özgü olanlar ise İsviçre, İspanya ve Amerika kıtasının farklı bölgeleri ve özellikle de Peru menşelidir.

En kaliteli ve pahalı bezoar taşları doğuya özgü olanlardır. Yoğun olarak İran coğrafyasından elde edilen bu taşlar ülkenin kuzeydoğusunda yaşayan bir yaban keçisinden edilir (Orta, 1913, s. 362; Elgood, 1935, s. 73). Makdisi, İran'ın Fars bölgesindeki koyunlardan elde edilen bezoara dikkati çekmektedir (Makdisi, 1906, s. 420). Nadirliği ve kıymeti bağlamında en gözde bezoarların İran'ın Dârabcerd/Darabgerd bölgesinden temin edilenler olduğu anlaşılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Horasan'dan temin edilen madeni bezoar taşlarının Çin, Hindistan ve diğer doğu ülkelerinden getirilenlere benzediği fakat bunların Horasan taşı ile karşılaştırılmayacak derecede kalitesiz olduklarına dikkat çekilmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112). Buradaki ince ayırım mineral bezoarların işlevsizliğine dikkat

çekilip hayvansal bezoarların öncelenmesidir. Ayrıca mineral bezoarların tıbben etkisizliğine ve ucuz oluşuna dikkat çekilerek daha ziyade hayvansal bezoarlar üzerinde durulmuştur (Tîfâşî, 1977, s. 138). Doğuya özgü bezoarın yalnızca Horasan ve Şebânkâre [شبانکاره-Buşehr Eyaleti/İran]'da bulanabileceği yönündeki iddiaların yanlış olduğunu söyleyen İmâdüddîn Şîrâzî, bu taşın Golkonda (Hindistan), Dekken Yaylası (Hindistan'ın güneyi), Kanpur (Uttar Pradeş/Hindistan) ve çevrelerinde bulanabileceğini söyler (Elgood, 1935, s. 78). Ayrıca günümüzde Özbekistan sınırlarında yer alan Fergana dağlarında da bezoar taşı bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur (Hudûdü'l-âlem, 2002, s. 130). Endonezya'da Malakka Boğazı dolaylarında keçilerden elde edilen bezoarlar olduğu fakat bunları üreten hayvanların şifalı bitkilerle beslenmemesinden dolayı İran bezoarları kadar kaliteli olmadığı söylenmiştir (Monardes, 1596, s. 99; Orta, 1913, s. 364). Ayrıca Hindistan'da koyun ve ineklerden; Çin'de de maymunlardan elde edilen bezoarlardan bahsedilmiştir (Elgood, 1935, s. 78). Maymunlardan elde edilenlerden uzun yapılı olanların en kalitelisi olduğu; üzeri pürüzlü olanların ise kalitesiz olduğu söylenmektedir. Zift biçiminde, kısmen düz olanların ise pürüzlülerden daha iyi olduğu iddia edilmektedir. (Fryer, 1912, s. 2/141). Hindistan'da ineklerden elde edilen bezoarların çok büyük olduğu ve ağırlıklarının 18 onsa (aşağı-yukarı yarım kilo) kadar çıkabildiği söylenmiştir. Fakat bu tür bezoarların diğerlerine nazaran etkisiz olduğu belirtilmiştir. Maymunlardan elde edilen bezoarların ise keçi bezoarlarından üç kat daha etkili olduğu ve Endonezya dolaylarındaki Makassar Adası'ndaki maymun türlerinden elde edildiği kaydedilmektedir (Tavernier, 1925, s. 118). Doğu coğrafyasından ve bilhassa Çin'den elde edilen bezoarların ise İran coğrafyasına taşındığı ve satıldığı bilinmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 119). Orta Çağ kaynaklarının hiç bahsetmediği İstanbul bezoarları ise Yeni Çağ'da yazılmış Osmanlı tıp kaynaklarında geçtiği şekliyle ve halk dilinde *haraza* adıyla bilinmekte ve sığırların öd kesesinden alındığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde yaban sığırlarının kalplerinde çıkan bir bezoar cinsinden de bahsedilmektedir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259; el-Halebî, 2023, s. 76).

Batıya özgü bezoarların birçok çeşidi coğrafi keşiflerle beraber tanınır hale gelmiştir. Osmanlı'da hekimbaşı görevi üstlenen Salih b. Nasrullah (ö. 1699), IV. Mehmed'e (ö. 1693) sunduğu eserinde hem batıdan hem de doğudan bezoar taşı getirildiğini, doğuya özgü bezoarların Hoten (Doğu Türkistan) merkezli olduğunu; batıya özgü olanların ise Peru'dan getirildiğini ve Peru menşeli bezoarın doğu menşeli olanlarına nazaran daha kaliteli olduğunu kaydetmiştir. Nasrullah, Peru'dan getirilen bu taşların *bazem* şeklinde adlandırıldığını söylemektedir (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Peru bezoarları *guanako* (guanacos), *alpaka* (pacos), *vikunya* (vicunnas) ve *taraguas* gibi lama cinslerinden elde edildiği kaydedilmiştir (Bavhini, 1613, s. 254). İsviçre bezoarların ise, tıpkı doğuya özgü bezoarlar gibi, yaban keçilerinden elde edildiği bilinmektedir. Ancak batıya özgü bezoarlar, doğuya özgü bezoarlara nispeten daha az kıymetli olup daha düşük fiyatlara alıcı bulabilmektedir. Ebat olarak ise batıya özgü bezoar taşları daha büyük ve yapı olarak donuk bir yüzeye sahiptir (Thompson, 1923, s. 61). Fakat yine de Peru dağlarında beslenen hayvanlardan elde edilen bezoar taşının renk, ebat ve ağırlık bakımından Hindistan'da bulunan bezoarlara yakın olduğu söylenmektedir. Şifalı bitkilerle beslenen Peru koyun türlerinden elde edilen bezoarlar, ovalarda normal otlarla beslenen hayvanlara nispete, daha kaliteli kabul edilmektedir. Ova tipi beslenmeye sahip hayvanlardan elde edilen bezoarların herhangi bir tıbbi faydasının bulunmadığı belirtilmiştir (Monardes, 1596, s. 99; Bavhini, 1613, s. 266-267).

Yüksek rakımlarda beslenen hayvanın zehirli bitkiler de tükettiğine dolayısıyla panze-hir özellikli taşlar üretebileceğine inanan Peru yerlileri bu görüşlerini, koyunların zehir içerikli kardelen çiçeği ile beslenmelerine bağlamıştır (Cressey, 1879, s. 7). Güney Amerika'nın batı kıyası boyunca uzanan And Dağları'nda yaşayan hayvanlardan elde edilen bezoarların hekimler gözetiminde etkililik ve orijinallik testine tabi tutulduğu anlaşılmaktadır (Figueroa, 2017, s. 142).

Oluşumu

Bezoarın yaban keçisi, geyik, inek ve maymun gibi hayvanların öd kesesi, bağırsağı, kalbi veya göz kanallarından elde edildiğine yönelik bilgiler mevcuttur. Bu konudaki üç yaygın görüşü aktaran Orta Çağ müellifi Tîfâşî aynı zamanda taşın oluşumu hakkında da bilgi vermektedir. Müellif, lokaysan olarak bu taşın geyiğin veya yaban keçisinin göz kanalında, kalbinde veya safra kesesinde oluştuğuna yönelik görüşlerden ilkinin benimser. Geyiğin göz kanalında oluştuğuna dair görüşe göre geyik bolca yılan yavrusu yer ve bu besin zehirden kaynaklı olarak vücudunda kaşıntı meydana getirir. Geyik kaşıntıyı ve yangıyı gidermek için su birikintilerine/göletlere girerek, sadece gözleri suyun dışında kalacak şekilde bütün vücudunu suya daldırır. Bu yöntem sayesinde keskin zehir etkeni buhar şeklinde, aşağıdan yukarıya, burunlarına kadar çıkarak yoğunlaşarak önce sıvılaşır, göz kanallarına ulaşır, nihayetinde havayla temas ederek soğur ve katılaşarak taşlaşır. Yılanla beslendiği her seferde bu durum tekrarlanır. Böylece göz kanallarının ucuna doğru, burnun gözlere yakın iki tarafındaki kıllara yapışık halde üst üste birikmiş birçok bezoar taşı oluşur. Katılaşmasına rağmen bu taşların yumuşak ve nemli kaldığı, ağırlaştığında ise doğal olarak düştüğü ya da hayvanın bunları ağaç gövdelerine sürterek düşürdüğü söylenir. Bakla veya nohut büyüklüğündeki bu taşlar toplanarak şahsen kullanılır veya satılır (Tîfâşî, 1977, s. 119-120; Şirvânî, 1999, s. 153; el-Halebî, 2023, s. 76). Kesin doğum ve ölüm tarihi bilinmemekle birlikte on üçüncü yüzyılda yaşamış bir Selçuklu emiri olan Sungur b. Kılıç'ın (Seyfeddin Karasungur) bu geyikleri bizzat gördüğü ve geyiklerin insanlar tarafından bezoar amaçlı avlandığı anlaşılmaktadır. Tîfâşî, bunların zehirlere karşı etkinliğini öğrenmek için Karasungur'a bezoarları deneyip denemediğini sormuşsa da olumsuz cevap almıştır. Ayrıca Karasungur'un fındık büyüklüğündeki bu taşları koluna ipek beziyle bağladığı aktarılmaktadır. Bu taşları bilen ve bunlara sahip olan iki kişinin Abbasi Halifesi Müstaîn-Billah ve Mısır Eyyubi sultanı Eşref Musa olduğu söylenmiştir. Göz kanalı menşeli bezoarlar dışında kalan görüşlerden ikincisi İbrahim b. Cumay' (muhtemelen Hibetullah ibn Zeyneddin ibn Cumay' ö.1198) ve diğer Mısırlı hekimlerin görüşü olan ve taşın geyiğin kalbinden çıkarıldığına yönelik görüştür. Tîfâşî, bu görüşün yanlış olduğunu ve dolayısıyla onlara katılmadığını belirtir. Üçüncü görüş ise taşın hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Müellif bu görüşe katılmakta ve çıkarılan bu taşın Çin'den getirilenlere benzediğini söylemektedir (Tîfâşî, 1977, s. 120-121). İbn Meymun'un görüşüne göre ise taş, hayvanın safra kesesinde oluşur. Ayrıca bezoarın doğu ülkelerindeki erkek geyik veya yaban keçisinin gözlerinin köşelerinden çıkan bir madde olduğu görüşlerine katılmaz (Bos, 2022, s. 85).

Tıbbi Etkileri

Tıbbi bir drog olarak bezoar hayvansal, bitkisel, mineral zehirler ile zehirli hayvan sokmalarına karşı faydalı olarak görülmüş, zehirleri etkisiz hale getirmede hiçbir taşın buna denk olamayacağı iddia edilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 125-126). Bezoar taşının tıbbi kullanımı dahili ve harici olmak üzere iki yöntemle uygulanmaktadır. Dahili kullanımda taş eğelenir/rendelenir, bir sıvıyla karıştırılır, hastaya veya zehirlenen kişiye içirilir. Harici kullanımı ise taşın emilmesi veya doğrudan zehirli hayvan tarafından sokulan noktaya bastırılması şeklindedir. Bezoar taşının rendelenip içilmesi, yüzük taşı veya kolye olarak kullanılmasının sıcak ve soğuk tip zehirlere

karşı fayda sağladığı söylenmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178). Avrupa'da bezoar kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan Portekizlilerin taşı birçok hastalığa karşı kullanıldığı bilinmektedir. Buradaki kullanım usulü de tıpkı doğudaki gibi taşın eğelenmesi ile başlar, toz haline getirilir ve doğu pratiğinden farklı olarak şarapla karıştırılıp içilir. Bu usul dışında taşın birkaç saniye bir yiyeceğe veya içeceğe bandırılarak aç karna alınması ile kolye şeklinde kullanımı yaygındır (Figueroa, 2017, s. 141). Salih b. Nasrullah Hintlilerin bu taşı zehirli hayvan sokmalarına karşı bir panzehir olarak kullandıklarını aktarmıştır (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Dolayısıyla hem doğuda hem de batıda temel kullanım amacının panzehir olduğu anlaşılmaktadır.

Bezoarın tıbben kullanım usulleri arasında yüzük taşına yerleştirilmek suretiyle kullanımını vardır. Bilhassa devlet yöneticilerinin bu yönetime başvurduğu görülmektedir. İsveç Kralı XIV. Eric (ö. 1577) ve İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in (ö. 1603) içlerine bezoar yerleştirilmiş gümüş yüzük takması olası bir zehirlenmeye karşı alınmış pratik bir tedbir örneklerindedir. Aynı zamanda Toskana Büyük Dükü I. Francesco de Medici'nin de etrafı altın süslemelerle kaplı yumurta büyüklüğünde bir bezoar taşına sahip olduğu bilinmektedir. Hatta onun şüpheli ölümünün de zehirlenme kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bu vakada kişi zehirlenme tehdidinin farkında olsa da zehirlenme esnasında bezoarı kullanıp kullanmadığına dair bilgi bulunmamaktadır. Kullanmış olduğu varsayılabilirse bile olay ölümle sonuçlandığından taşın alınan zehir türüne karşı işlevsizliğini kanıtlamaktadır (Figueroa, 2017, s. 148; Stark, 2003, s. 70, 74). Benzer şekilde İran şahı Fethali, olası zehirlenmelerde kullanması için Napolyon Bonapart'a hediye olarak doğuya özgü üç bezoar verdiği fakat bu taşların Napolyon tarafından küçümsenerek ateşe atıldığı söylenmektedir (Cressey, 1879, s. 6; Elgood, 1935, s. 74).

Bezoarın tıbben kullanımının yaygın ölçüsü vakadan vakaya değişmekle beraber on iki arpa tanesi ağırlığıdır. On iki arpa tanesi ağırlığındaki bir bezoarın yüzük taşına yerleştirilip akrep ve diğer zehirli hayvan sokmalarına karşı kullanıldığı ve ısırılan bölgeye tatbik edilmesinin fayda sağladığı belirtilmektedir. Bu tip sokmalarda etkilenen bölgeye yapışan taşın, vücuda yayılmış zehri tümüyle emdiği ve bu süreçte deriye yapışık kaldığı, yara iyileşince de taşın kendiliğinden düştüğü söylenmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 120, 127). Bu taşın yeni bir vakada kullanılabilmesi için bir müddet suda bekletildiği, yani önceden çekilen zehirden arındırıldığı, ancak bu işlemden sonra tekrar kullanılabilmesine yönelik bilgiler de vardır (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 259). Hayvansal zehirlenmelerde alınan on iki arpa tanesi ağırlığındaki bezoarın zehri ter yoluyla dışarı attığı ve hastayı ölümden kurtardığı kaydedilmiştir (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178-179; el-Halebî, 2023, s. 76). Aynı ağırlıktaki öğütülmüş bezoarın şarapla içilmesi veya yeteri kadar yağ ile karıştırılıp merhem şeklinde yaralı bölgeye uygulanmasının da faydalı olduğu bildirilmiştir (Bavhîni, 1613, s. 74). Benzer şekilde üç ila on iki arpa tanesi ağırlığındaki bezoarın ezilerek, eğyle törpülenerek veya bileyi taşı üzerinde zeytin yağı veya suyla karıştırılarak tüketilmesinin zehir etkenini terle attırmaya yardımcı olduğu söylenmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 126). Örneğin Roma'da bütün zehir tiplerine karşı bezoar içerikli ilaçlar kullanılmış ve bunların şiddetli terleme ile zehri vücuttan attığı test edilmişti (Thorndike, 1941, s. 5/316).

Öğütülmüş bezoar taşı rezene suyu ile karıştırılarak, yılan ısırığına maruz kalan bölgeye uygulanmış ve bu işlemin, hem ağrıyı hafiflettiği hem de deri rengini normalleştirdiği iddia edilmiştir. Ayrıca, savaş meydanında zehirli yılan tarafından ısırılan bir asker için bir kırattan daha az miktarda öğütülmüş koç bezoarının, şarap ve sarımsak ile karıştırılarak içirildiği belirtilmektedir. Tedavi sürecinde, askerin vücudunda benekler oluştuğu, ardından kan işeyerek zehirden arındığı ve iyileştiği aktarılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 261). Bu anlatım, Orta

Çağ'da bezoar taşının detoksifikasyon ve panzehir olarak kullanıldığına dair bir örnektir. İrani hekim İmâdüddîn Şîrâzî'nin (ö. 1592/h. 1000) Bîrûnî'den alıntı yaptığı anlaşılan metinde, bezoar taşının geniş bir kullanım alanına sahip olduğuna dair önemli tıbbi bilgiler aktarılmaktadır. Şîrâzî, bu tedavi yönteminin yalnızca yılan ısırıkları için değil aynı zamanda diğer hayvan ısırıkları ve eşek arısı sokmaları olmak üzere neredeyse bütün hayvan zehirlenmelerine karşı etkili olduğunu belirtmiştir. Şişme ve kızarma olan bölgeye merhem şeklinde uygulandığında şişliklerin azalacağı ve derinin doğal rengine kavuşacağı ifade edilmiştir. Savaş meydanında yılan tarafından sokulan bir asker için önerdiği tedavi, altı arpa tanesi ağırlığında öğütülmüş bezoarın şarapla karıştırılarak hastaya verilmesini içermektedir. Bu işlem sonrasında hastaya süt içirilmesi gerektiği ve hastanın bu sütü kusmasının beklendiği kaydedilmiştir. Tedavi sürecinin bir aşamasında, deriye kesi atılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Her ne kadar bu tedavi sırasında hastada püstüllü döküntüler ortaya çıkma riski olsa da nihayetinde hastanın rahatladığı ve iyileştiği bildirilmiştir (Elgood, 1935, s. 77). Ayrıca, öğütülmüş bezoar taşının bir içeceklerle karıştırılarak hastaya verilmesinin, kusturucu etkisi sayesinde, zehri vücuttan atmasına yardımcı olduğu ve bu yolla hastanın midesini temizlediği kaydedilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 121).

Bezoar, "cavizen" olarak da adlandırılmakta olup, panzehir işlevi görmesinin yanı sıra, kanın pıhtılaşmasını engelleyici özelliklere sahip olduğu ve safrayı dengelediği söylenmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 262). İbn Sînâ, bezoarın her türlü zehre karşı koruyucu bir panzehir olarak etkili olduğunu vurgulamış ve bu taşı, daima hazır bulundurulması gereken panzehirler arasında değerlendirmiştir. Özellikle, haşereleri uzaklaştırmada ve öldürmede bu taştan övgüyle bahsedilmiştir (İbn Sînâ, 1999, s. 1/332, 340). İbnü'l-Baytar, er-Râzî'nin bu taşı hem zehirlere karşı bir panzehir hem de diş çürüklerine karşı tedavi edici bir ilaç olarak kullandığını ve fayda gördüğünü kaydetmiştir. er-Râzî'ye dayandırdığı aktarımına göre ne müfret ne de mürekkep panzehirlerin hiçbiri bezoar kadar etkili değildir. Humma ve göz nezlesine (remed) karşı da önerilen bezoarın bu rahatsızlıklarda nasıl kullanılacağı da açıklanmıştır. Buna göre güneşte bekletilerek terlemesi/nemlenmesi beklenen bezoardan çıkan suyun emilmesi önerilmektedir. Ayrıca şiddetli kuruntudan dolayı kalbi zayıf düşmüş kimselere miskalin altında biri kadar sıvıyla karıştırılmış bezoar verildiği ve kalbi güçlendirdiği söylenmiştir. Hasan b. Abdurrahmân bu açıklamanın neredeyse aynısını aktarmaktadır (İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/180; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; el-Halebî, 2023, s. 77). Bu şikayetlerin yanı sıra taşın şişlere, darp izlerine karşı da faydalı olduğu söylenmiş olup etkisini bir gün bir gecede gösterdiği iddia edilmiştir. Bu yöntemin mücerreb olduğu yani denenmek suretiyle fayda sağlandığı bildirilmiştir (Şîrvânî, 1999, s. 151). Hasan b. Abdurrahmân diğerlerinden farklı olarak ruhun kuvvetini koruyan özelliğine dikkati çekmiştir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258). İbn Meymun, mineral ve hayvansal bezoarları ayrı ayrı kullanmış ve tedavi süreçlerinde hastalarına tatbik etmiştir. Mineral bezoarların etkisizliğine işaret ettikten sonra hayvansal bezoarların iyileştirici etkilerinin tecrübe ile kanıtlandığını ifade etmiştir. Bezoar ile tedaviye yönelik çeşitli reçeteler sunan İbn Meymun, tariflerinden birinde bir kırattan miskalin sekizde biri oranına kadar bezoar kullanır. Buna göre bezoar taşı önce bir değirmen taşı üzerinde zeytinyağı ile yoğrulur, ardından bu karışım zehirlenen veya ısırılan kişi tarafından yalanır ve ayrıca yaralı bölgeye tatbik edilir. Bu uygulamanın hastayı iyileştirip ölümden kurtardığı belirtilmiştir. Başka bir tarifte ise, ağaç kavunu (utruc) çekirdeği, zümrüt ve bezoarın karışımının, hayvansal, bitkisel ve mineral zehirlere karşı etkili olduğu ve bu reçetenin denenmiş, hatta şüphe götürmez bir tedavi yöntemi olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca ısırılan veya zehirlenen kişinin taşı yalaması, ilgili noktaya tatbik etmesi de tavsiye edilmektedir. Bu yöntemlerin zehirlenmeye karşı fayda sağlayacağı ve hastayı iyileştirip ölmekten kurtarabileceği iddia edilmiştir

(Bos, 2022, s. 85). İbn Meymun'un ölümünden yarım asır kadar sonra dünyaya gelen filozof hekim Pierre d'Abano, bezoarın zehirlenmelerde kullanımının yanı sıra zehir tipine ve etkisine göre kullanılan farklı bezoar tipleri, terkipleri ve tedavileri hakkında detaylar vermektedir (d'Abano, 1593, s. 42). d'Abano, tariflerinden birinde bezoar kullanımından önce sıcak suda eritilmiş tereyağı ile hastanın kusturulmasını ve ardından hastaya ballı su verilmesini önermektedir. Daha sonra hastaya kaynatılmış şarap ve bezoar&tiryak karışımı verilmesini ve hastanın yedi saat boyunca aç bırakılması gerektiğini söyler. Ayrıca zehirlenen kişi için üç gün boyunca bezoar ve çam fıstığı yağı tüketimi tavsiye eder. Farklı zehirlenme tiplerinden biri olan afyon zehirlenmesine karşı ise bezoarla birlikte iki dirhem kunduz yağı içilmesini önerir (d'Abano, 1593, s. 43, 61, 66). Sevilalı hekim ve botanist Nicolás Monardes (ö. 1588), Peru dağlarında şifalı otlarla beslenen hayvanlardan elde edilen bezoarların zehirlenmelerde, arı sokmalarında, kalp rahatsızlıklarında, veba hummalarında, ağrılarda, vücut lekelerinde, cüzzam, uyuz ve iskorbüt gibi hastalık ve semptomlarda faydalı olduğunu bildirmiştir. İyileşmek içinse taşın en az iki veya üç kez kullanılması önerilmektedir (Monardes, 1596, s. 100; Bavhini, 1613, s. 206). Bezoarın Etiyopya'da saray halkı tarafından aralıklı hummalara karşı kullanıldığı da aktarılan bilgiler arasındadır (Poncet, 1709, s. 73; Stark, s. 71). Ayrıca açık veba kabarcıkları, kızamık, zehirli ısırıklar ve mesane rahatsızlıkları gibi vakalarda öğütülmüş bir veya iki tane bezoarın gül suyu ile yoğrularak tüketilmesinin tedavi edici özelliğine dikkat çekilmiştir (Orta, 1913, s. 366). Taşın müfret bir drog şeklinde kullanımının yanı sıra çeşitli droglarla (lumbriger otundan on iki peni, santónico tohumundan beş peni, verdolaga/semiz otu çekirdeğinden üç peni, carlina/ deve diken çekirdeğinden üç peni ve bezoardan üç peni) hazırlanan terkiplerle de faydalı olduğu, bilhassa aç karna kullanılmak kaydıyla bağırsak kurtlarına karşı etkili olduğu kaydedilmiştir. Yetişkinlerin yanı sıra hastalanan çocuklarda sütle karıştırılan öğütülmüş bezoarın yararlı olduğu bildirilmiştir (Monardes, 1596, s. 101). Hürmüz, Horasan ve Mağrib (Kuzey Afrika) bölgelelerinde, insanların zehirlenme ve melankoli gibi durumlarda iyileşmek amacıyla otuz küçük parça bezoar kullandıkları, kolera, kaşıntı, humma (yüksek ateş) ve mantar gibi vakalarda da bezoara başvurdukları aktarılmaktadır. Deriye temas halinde zehirlenenleri zehirden koruduğu gibi, zehri vücuttan dışarı attığı; haricen kullanıldığında ise yaraların iyileşmesine yardımcı olduğu ve kuduz köpek ısırıkları ile diğer hayvan sokmalarına karşı kişiyi koruduğu öne sürülmektedir (Orta, 1913, s. 365). Varlıklı Hintlilerin gençlik iksiri ve hıfzıssıhha amacıyla, mart ve eylül aylarında yılda iki kez gerçekleştirilen arınma ritüelinin ardından, beş gün boyunca sabah aç karna dört ila on adet bezoarı öğütüp gül suyu veya bu amaçla hazırlanmış özel su ile karıştırarak beklettikleri ve hazırladıkları suyu içtikleri ifade edilmektedir (Monardes, 1596, s. 101; Orta, 1913, s. 364). Bezoar taşının öğütülerek kullanılmasının yanı sıra, astrolojik hesaplamalar sonucunda yapılan tılsımlara konu olduğu bilinmektedir. Bu taşın özellikle akrep burcunda etkili olduğu iddia edilmekte ve gezegen konumları ile akrep sembolü arasında bir ilişki kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, akrep sembolünün Sagittarii (yay burcu) ve Scorpio (akrep burcu) işaretleriyle birlikte değerlendirilmesi, bezoar taşının etkisinin daha da güçlendiği yönünde bir inanç oluşturmuştur (Bavhini, 1613, s. 74). Eski bilginlerden aktarılan bir diğer özellik, belirli kuralların izlenmesi durumunda etkili olduğuna dair inançtır. Bu doğrultuda yapılan bir tılsımda, bezoar taşı altın bir yüzük içerisine yerleştirilmekte ve üzerine akrep resmi çizilmektedir. Tılsımın etkisini artırmak amacıyla, bu işlemin ayın akrep burcunda bulunması ve yükselenin burcun kutuplarından birisinde yer alması gerektiği vurgulanmaktadır. Böylece, bezoarın akrep zehrine karşı etkili olacağına inanılmaktadır (Tifâşî, 1977, s. 127; İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/112; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/179; Şirvânî, 1999, s. 156; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; Bavhini, 1613, s. 78). Bu tılsım, el-Halebî tarafından şu şekilde

açıklanmaktadır: Ay, Akrep burcunda ve Güneş ile 1 derecelik bir açıdayken, Mars gününde Ay saatinde, kuyrukları birbirine dolanmış iki akrep resmi çizilmekte ve bezoar taşı altın bir yüzüğe yerleştirilmektedir. Ardından, günlük ve zift karışımından pastiller (kurs/tablet) hazırlanmakta, akrep resmi kazınmış yüzükle bu pastiller mühürlenmektedir. Son olarak, bu pastillerin uygun bir sıvı ile içilmesi sağlanmakta ve böylece etkilenen kişinin zehirli hayvan sokmalarına karşı koruma sağladığına inanılmaktadır (el-Halebî, 2023, s. 77-78). Bu örnek, Tîfâşî'nin aktarımlarına oldukça yakın bir niteliğe sahiptir. İbn Daye'nin oğlu ve Ahmed b. Tolun'un kâtibi olan Ahmed b. Yûsuf/Hametus (ö. 912) tarafından kaydedilen bir tarife göre, üzerinde akrep resmi kazınmış olan bezoarlı yüzükle mühürlenmiş pastillerin tüketilmesinin akrep zehrine karşı etkili olduğu ifade edilmektedir (Tîfâşî, 1977, s. 128). Bir diğer tılsıma göre, bir kimse Ay, yeni Ay evresindeyken, Çarşamba gününün Merkür saatinde belirli harfleri panzehir taşının üzerine resmederse ve bu taşı eşek arısı, bal arısı gibi haşaretin ısırıldığı noktaya tatbik ederse zararlarına karşı fayda sağlayacağına inanılmaktadır. Ayrıca, üzerine gizemli yazılar yazılmış olan bu panzehir taşı, sirkeyle yoğrulmuş kırmızı toprak üzerine mühürlenip etkilenen bölgeye bu taş basılırsa benzer şekilde faydalı olacağı söylenmektedir (el-Halebî, 2023, s. 77). Hayvansal bezoarın akrebin yanına konulup, iğnesinin taşa değdirilmesi halinde, iğnesindeki zehrin etkisiz hale geldiğine ve akrebin sokması durumunda zarar vermediğine inanılmaktaydı (Tîfâşî, 1977, s. 124; Bavhini, 1613, s. 75). Benzer şekilde, zehirlenen birey yüzükteki bezoarı emdiğinde, zehrin öldürücü etkisinden kurtulacağına inanılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 128). Bezoar taşının, yalnızca yüzük olarak değil, aynı zamanda kolye taşı olarak da kullanıldığı ve tedavi edici özellikler taşıdığına dair inançlar bulunmaktadır. Kolye şeklinde takılan bezoarın, baş dönmesi, zihinsel yorgunluk, baş ağrısı, bayılma, çarpıntı ve korku gibi rahatsızlıklara karşı faydalı olduğu inanılmaktadır. Ayrıca, bıçak ucu büyüklüğündeki bir bezoar parçasının, ateşli veya silahlı yaralanmaları, bir gün gibi kısa bir sürede iyileştirdiği söylenir (Thorington, 1944, s. 70-71).

Bezoarın meşhur bazı kimselerin zehirlenme ve hastalık vakalarında doğrudan kullanımını taşın şöhretini artırmışa benziyor. Örneğin dokuzuncu Haçlı Seferi sırasında Memlûk Devleti Sultanı Baybars (ö. 1277) ile ilişkilendirilen bir suikastçının, İngiltere prensi (kısa süre sonra İngiltere kralı olan) I. Edward'ı ortadan kaldırma amacıyla Haziran 1272'de kendisine zehirli hançerle suikast tertiplemesi sonrasında aittir (Armitage, 1881, s. 77-78). I. Edward'ın (ö. 1307) Aron (muhtemelen Akka) şehrinde zehirli bir hançerle yaralandığı ve tapınakçıların büyük ustasından temin ettiği bezoar sayesinde ölmekten kurtulduğu söylenmektedir. Aktarımın sahibi d'Abano, prene verilen bezoarın benzerini gördüğünü ve bunun kırmızı, sünger gibi hafif ve alçı gibi kırılması kolay olduğunu bildirmiştir. Bu taşın, kendisine has özelliği sayesinde, bütün ölümcül zehirlere karşı kullanıldığını söylemiştir (d'Abano, 1593, s. 99). Bezoar taşının fakir zengin fark etmeksizin herkesin bulundurmaya istediği bir panzehir olduğu, özellikle de faydasını görenlerin bu taştan vazgeçemediği anlaşılmaktadır (Şirvânî, 1999, s. 152). Bilhassa saraylarda krallar tarafından kullanıldığı bilindiğinden, İspanyol bir soylu zehirlere karşı etkili bir panzehir olduğunu iddia ettiği bir bezoarı Fransa kralı IX. Charles'a (ö. 1574) hediye eder. Kral taşın etkinliği öğrenmek için meşhur cerrahı Ambroise Paré'yi çağırır ve kendisine zehrin etkilerini ortadan kaldıracak bir madde bilip bilmediğini sorar. Paré ise bu tarz bir panzehir olamayacağını çünkü farklı şekillerde çok sayıda zehir çeşidi olduğunu açıklar (Thompson, 1923, s. 61). Bezoarı getiren İspanyol, taşın yaygın bilinen bir panzehir olduğunda ısrarcı olunca taşın ne derece etkili olduğu test edilir. Bunun için ertesi gün infaz edilecek bir mahkûm getirilir. Kurtulması halinde ise serbest bırakılacağı taahhüt edilir. Daha önce saray aşçısı olan ve çaldığı gümüş tabaktan dolayı ölüme mahkûm edilen aşçı, kesin bir ölüm karşısındaki yaşama

ihtimalini memnuniyetle kabul eder. Mahkûma, bir eczacı gözetiminde önce zehir sonra bir miktar bezoar verilir. Nihayetinde zehrin etkisiyle yedi saat boyunca acı çeken bu kişiye Paré'nin müdahaleleri de yetersiz kalır. Mahkûmun ölümünden sonra bizzat Paré tarafından yapılan ve açıklanan otopsi raporu taşın zehre karşı hiçbir etkinlik göstermediği yönündeydi. Bu sonuca itimat eden kral taşın geri parçasının ateşe atılmasını emreder (Thompson, 1923, s. 62). Şüpheli zehirlenme vakasına dair bir örnek de on dokuzuncu yüzyıl İstanbul'unda kayda geçmiştir. 1842'de İstanbul'da görev yapan ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de anatomi ve patoloji profesörü olan Avusturyalı doktor Sigmund Spitzer de bu olaya şahit olmuştur. Anlatıma göre bir Ramazan gününde Spitzer'i evine davet eden ev sahibi iftardan bir süre sonra aniden yüzü beyazlar ve şiddetli kasılmalarla birlikte nöbet geçirir. Neticede doğru müdahale ile hasta kendine gelmiştir. Her ne kadar doktor, bu durumu ev sahibinin yediği sağlıksız midyeli pilava ve ev sahibinin nöbet geçirebilen bir yapıya sahip olmasına bağlasa da doktor dışındaki herkes zehirlendiğinden emindiler. Ortamdakiler, bu iddialarını ev sahibinin bir gece önce samimi bir arkadaşı ile içtiği kahveye zehir katılmış olabileceği olasılığına dayandırmışlardır. Olası bir zehirlenmeye karşı ev sahibi, cüzdanında taşıdığı küçük bezoar taşını mühürlü altın yüzük yardımıyla kazır, bu tozları suyla karıştırır ve ortamda bulunan Mevlevi dervişe okutturur. "Hiç şaşmayan özel bir ilaç" olarak tanımlanan bu bezoar sayesinde zehirlere korunduğuna inanılır (White, 2023, s. 1/27-29). Yine bu dönemde bezoar taşlarının panzehir dışında kötü ruhlara karşı bir koruyucu olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anlatıma göre İstanbul'da hekim olmadığı halde hekimlik mesleğini uygulamaya çalışan İbrahim Emirzade Efendi'nin "kötü ruh" ve "şeytan girme" şikayetiyle kendisine başvuran hastaya bezoar taşı tozu içeren bir muska yazması ve karşılığında ücret almasından bahseder. Aslında İbrahim Emirzade Efendi, Eski Bedesten'de çelik bıçak ve hançer imalatı yapan bir esnaf olmasına rağmen insanları kendisine inandırmanın bir sonucu olarak bu işi yürüttüğü anlaşılmaktadır (White, 2023, s. 1/25, 27). İstanbul haricinde, Anadolu'nun doğusunda da bezoarın bilindiğine dair örnekler vardır. Bu noktada Trabzon'dan Tahran'a geçmekteyken saldırıya uğrayan genç bir İngiliz diplomatın bezoar anlatısı ilginçtir. Diplomat, yolda saldırıya uğrar ve çantasında taşıdığı güzel kokulu *pomad* (saçsakal bakım kremi) kutuları soyguncular tarafından ele geçirilir. Bu kremleri tereyağı sanıp yanlarında taşıdıkları ekmeğe yemeye başlarlar. Diplomat da bunun yemek için tehlikeli bir madde olduğunu ve kötü etkisinin ancak panzehirle atılabileceğini söyleyince saldırganlar bu sefer de kendisinden panzehir olarak bezoar taşı bulmasını talep etmişlerdir. Bu anlatılar Anadolu'da bezoarın bilindiğine ve zehirlenmelerde kullanıldığına dair birkaç örnektir (White, 2024, s. 2/63-64).

Hintlilerin, ayrıca bezoar taşı da içeren bir terkibi kullanıma uygun hale getirerek sakallarını sıvazladıkları ve bu geleneği on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdürdükleri ifade edilmektedir (Cressey, 1879, s. 8).

Bezoarın aşırı dozda alınması ve sonuçları konusunda ise çok az bilgi vardır. Portekizli hekim Orta'nın bu konudaki açıklamalarına göre aşırı dozda bezoar alımı zehirlemez. Fakat yine de küçük dozlarda alınmasını önermektedir. Ancak bazı hekimlerin bu konudaki tecrübelerini de aktarır ve ölüm riskine dikkat çeker (Orta, 1913, s. 365). Sadece bezoarın değil aynı zamanda taşın kaynağı olan geyiğin etinin aşırı miktarda yenilmesinin insanda uyuşturucu bir etki yaptığı söylenmektedir. Bu durum geyiğin kuyruğunda taşıdığı zehirli düğümle açıklanmıştır. Bezoar geyiğinin kuyruk uçlarında taşıdığı bu zehrin kralların tavsiyesi ile avcılar tarafından alındığı söylenmektedir. Kafsa/Gafsa (Tunus)'da avcılar tarafından uyuşturucu sürülmüş av aletleri ile avlanan bezoar geyiklerinden hem zehir düğümleri alınır hem de etleri yenilirdi. Bir

geyiğin hem panzehir özelliği taşıyan bezoar taşı hem de kuyruğunda zehir taşıması iki zıt unsurun aynı yerde bulunması bakımından hayretle karşılanmıştır. Bu etlerin kurutulmuş olanlarından yiyen bir topluluğun geyiğin etinde bulunan zehir dolayısıyla üç gün boyunca kendisine gelemeyip sürekli uyuduğu bildirilmiştir. Fakat bu zehrin onları öldürmediği, ancak normalde kalpteki kanı dondurup öldürdüğü, sadece geçici bir süreyle onları uyuşturduğu ve bu vakayı aktaran müellifin de bizzat bu etten yediği anlaşılmaktadır (Tîfâşî, 1977, s. 129-131).

Bezoar Testleri

Kıymetli bir ticari ürün vasfında olan bezoar için 10 ve 13. yüzyıllar arasında hem doğuda hem batıda orijinallik testleri yapılmıştır. Orijinallik testinin yanı sıra daha keçinin karnında elle yoklamak şeklinde büyüklüğü/küçüklüğü yönünden ebat testi ve bulunup bulunmadığı yönünden de varlık/yokluk testi yapılmıştır. Canlı bir keçinin karnında bezoar bulunup bulunmadığını kontrol etmek ve satılacak keçinin fiyatını taşıdığı bezoar sayısınca belirlemek köylülerin uzmanlık alanıydı. Keçinin karnının altından geçirilen ellerle göbeğinin her iki tarafına vurulmak şeklinde taşlar yoklanır. Böylece keçinin karnında bezoar varsa bulunduğu noktadan aşağıya doğru düşer ve bu sayede insanlar ellerine gelen taşları sayarak keçinin kaç bezoar taşıdığını tahmin ederler (Tavernier, 1925, s. 116). Genellikle piyasada rağbet gören bezoarlar hayvansal menşeli olup çoğunun sahte olduğu bildirilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 138). Sahte bezoarlar ise orijinallerinden ayırt edilemeyecek gerçeklikte imal edilmektedir. Sahtesinin yapımında, orijinalindeki katmanlı yapı taklit edilir ve yapımında hayvansal bezoara benzeyecek doğal içerikler kullanılır. Fakat yine de orijinali ile karşılaştırıldığında orijinalinin taklit edilemeyen bazı özellikleri dolayısıyla sahte olduğu anlaşılır. Teste tabi tutulmadan önce bir bezoarın sahte olduğu katmanlarının kalın, yüzeyinin tozlu ama pürüzsüz, noktasız/beneksiz ve renginin koyu oluşundan anlaşılır (Tîfâşî, 1977, s. 122). Sahte taşın ana hammaddesi reçine olup yapımında ayrıca bezoar rengini andıran malzemeler kullanılır (Tavernier, 1925, s. 116). Bazıları da hakiki bezoarı ezip bunu ufak taşlar ve ağaç tortuları ile sıvayıp kurutur ve her katmanda bu işlem tekrarlanır. Sonra bu malzemeler birleştirilir ve cilalanarak hakiki bezoar görünümü verilir. Yani bunun içeriğinde bezoar olsa da yapı olarak hilelidir (Şirvânî, 1999, s. 153). Hakiki bezoarların genel özelliği ise sarı veya sarımsı, süt beyazı/kırık beyaz, hafif, kırılğan, ince katmanlı, noktalı/benekli ve tat olarak acı olmalarıdır (Tîfâşî, 1977, s. 122-123). Gerçeğini sahtesinden ayırt edebilmek maksadıyla hem doğuda hem de Avrupa'da pratik orijinallik testleri yapılmıştır. Ön plana çıkan testler arasında yılan bezoar vermek, tavuk-yılan deneyi, kağıt-tebeşir testi, bezoarı sütle karıştırma, ılık suda bekletme, güneşte bekletme, rüzgara tutma ve bezoara kızgın şiş geçirme vardır (el-Bîrûnî, 2017, s. 258; Tîfâşî, 1977, s. 123; Tavernier, 1925, s. 116; Fryer, 1912, s. 141; Şirvânî, 1999, s. 154; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260; el-Halebî, 2023, s. 76; Orta, 1913, s. 364). Taşların orijinallliğini test eden uzmanlara göre piyasaya sürülen taşların yaklaşık %10'u gerçek geri kalanı ise sahtedir (Monardes, 1596, s. 99). Bir başka örnekte ise hakiki taş oranı %21.42'dir. Bu oran, teste tabi tutulmuş 280 bezoardan sadece 60 tanesinin hakiki çıkmasına dair gerçek bir hikâyeye dayanmaktadır. Kuzey Afrika'da Muvahhid Devleti'nin ikinci emiri ve halifesi Ebu Yakub Yusuf b. Abdülmümin'in (ö.1184) meclisine katılan biri tarafından anlatılan bu hikâyeye göre Fas'ta sepet içinde saraya 280 bezoar getirilmiş ve bu numuneler değerli taşlar uzmanlığı da yapan kuyumcular ve hekimlerce teste tabi tutulmuştur. Buna göre taşların sadece altmış tanesi hakiki çıkmıştır. Orijinallik testini geçen bu taşların bir kısmını kendine ayıran emir kalanları da hayır maksadıyla ihtiyaç anında hayvanlar tarafından ısırılan ve zehirlenen kimselerin kullanımı için çarşı eminlerine ve bölgenin ileri gelen yöneticilerine/şeyhlerine dağıttırıştır. Tavukların denek olarak kullanıldığı bu deneyde tabiplerin

gözetiminde zehirli yılanlar kullanmıştır. Deneyde öncelikle yılanların tavukları sokması sağlanmıştır. Ardından tavuklara işaretlenmiş ve bir kısmı eğelenerek öğütülmüş bezoar verilmiştir. Taşların etkisi, yılan tarafından zehirlenen tavuğun bezoar tüketmesinden sonra, yaşayıp yaşamamasına göre değerlendirilmiştir. Testin sonucuna göre bu taşlardan sadece altmış tanesinin hakiki çıktığı; geriye kalan iki yüz yirmisinin, ölen tavuklar da göz önünde bulundurularak, sahte olduğu anlaşılmıştır (Tîfâşî, 1977, s. 123). Bundan bağımsız başka bir deneyde yılan ve akrepler denek olarak kullanılmıştır. Zehirli bu iki hayvana içirilmek üzere iki arpa tanesi kadar bezoar öğütülmüş ve suda eritilmiş karışım içirtilmiştir. Bu karışım yılan ve akrebin ölümüne sebebiyet vermişse taşın hakiki olduğuna karar verilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 124; Şîrvânî, 1999, s. 154; Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 260). Müellifin bizzat şahit olduğu bir alışveriş hakiki ve sahte bezoarlar hakkında ilginç bilgiler sunmaktadır. Taşlar konusunda uzman olan Endülüslü bir kuyumcunun İskenderiye limanındaki dükkanında gerçekleşen bu alışverişte satıcı yabancı bir tüccar olup elinde hayvansal bezoar olduğunu iddia ettiği 18 tane bezoarı satmaya çalışır. Elindeki taşları çantasından çıkarıp aracıya (kabzımal/dellal), aracı da bunları çarşı sorumlusuna/eminine verir. Çarşı emini de bunların hayvan bezoarı olduğunu doğrular. Nihayetinde taşlar dükkanına getirildiğinde kuyumcu bunların fiziksel özelliklerini inceledikten sonra tecrübesine dayanarak ikisi hariç geriye kalan 16 tanesinin sahte olduğunu söyler. Yani kuyumcunun tespitine göre satıcının elindeki bezoar taşlarının sadece %11,11'i hakikidir. Bunun üzerine kuyumcu, satıcıdan sadece hakiki olan iki tanesini satmasını istediye de satıcı buna yanaşmaz. Bunları toplu bir şekilde aldığını ve ancak toplu bir şekilde satabileceğini söyler. Nihayetinde satıcı, hakiki olanlardan bir tanesini satmaya ikna olur ve kuyumcu bunun miskalini 1 dinara satın alır (Tîfâşî, 1977, s. 139). Müellif, benzer şekilde Kahire'de de bir satıcının hayvan bezoarı diye sahte bezoarın her miskalini 1 dinara sattığına şahit olur. Hatta bu sahte taşların akrep ve yılanlara karşı da denendiği ve hiçbir fayda vermediği belirtilir (Tîfâşî, 1977, s. 140). Dolayısıyla Mısır coğrafyasında hem sahte hem de hakiki bezoarların satıldığı ve ikisinin de hakiki bezoar fiyatına yani miskal başına 1 dinara alıcı bulunduğu anlaşılmaktadır. Şîrvânî ise hakiki bezoarın rayiç bedelini miskal başına 5 miskal altın olarak verir ki bu da altından daha değerli olduğunu gösteren bir örnektir. Fakat sahtesini hakikisinden ayırt etmenin güç olduğunu, Bağdat ve Mısır'da bile bunun tespitini yapabilecek uzman bulmakta güçlük çekildiğini dolayısıyla şehirlerde değerli taş uzmanı bulmanın zorluğuna dikkat çekilmektedir (Şîrvânî, 1999, s. 157). Hatta alım ve satım konusundaki güvensizliğin mahkemeye kadar taşındığı anlaşılmaktadır. Bu noktada 1603 senesinde İngiltere'de mahkemeye intikal eden bir satış işlemi alıcı-satıcı arasındaki uyuşmazlığa dikkati çekmiştir ve ürün sonrası sorumluluk alıcıya yüklenmektedir. Yani müşterinin satın aldığı ürün konusunda satıcı kadar uzman olması beklenmektedir. Bu vakada kuyumcunun biri bezoar olduğunu iddia ettiği bir taşı müşterisine satar. Fakat müşteri, taşın değerini yanlış beyan ettiğini düşündüğü kuyumcuyu mahkemeye verir. Neticede mahkeme müşteriyi haksız bulur. Kararda müşterinin aldığı ürüne dikkat etmek zorunluluğu olup dolayısıyla hiçbir talepte bulunamaz. Bu durumda *caveat emptor* (alıcı dikkat etsin) doktrini uygulanmış, satış işleminden önce kalite kontrolünün alıcının sorumluluğunda olduğu bildirilmiştir (Figueroa, 2017, s. 148). Bu ve buna benzer olaylarda sahte bezoarın önüne geçmek için Orta Çağ ve Yeni Çağ'da taşın orijinallğine yönelik bir çok test yapılmıştır. Bir yandan sahte taşlar testten geçirilirken diğer tarafından hakiki taşların da kalite derecesini ortaya çıkarmaya yönelik testler yapılmıştır. Kalite testinde bezoar taşından rendelenen tozlar sütle karıştırılır. Sütte katılaşma ve donma meydana gelirse taşın kaliteli; aksi durumda kalitesiz olduğuna kanaat getirilirdi. Bunun dışında sirkeyle ovarak, yumurta sarısı veya yağda bekleterek de kalite testi yapılmaktadır (el-Bîrûnî, 2017, s. 258). Orijinallik testleri ise kalite testlerine oranla daha fazladır. İlk örnekte

önceden tartılan bezoar taşı bir süre ılık suda bekletilir. Ardından ağırlığı kontrol edilir. Ağırlığında eksilme varsa yani içerikler ayrışıyorsa bunun sahte bezoar olduğuna kanaat getirilir. Ağırlığı değişmeyen bezoar taşları ise orijinallik testini geçebilmektedir (Tavernier, 1925, s. 116). Yine bu testte suyun renginin değişip değişmemesine göre de yorumlar yapılmış olup suyun renginde bir değişim yoksa bu taş hakikidir. Bu durumda içine çeşitli maddeler eklenerek elde edilmiş ve dolayısıyla içerdiği yapay içerikler sebebiyle suyun rengini değiştirmiş taşlar sahtedir (Pomet, 1748, s. 11).

Kâğıt ve tebeşir kullanılarak yapılan testte ise öncelikle tebeşirle kâğıdın üzeri çizilir sonra da bezoarla çizilen bu noktadan sertçe bir çizik atılır. Şayet kâğıtta zeytin rengi oluşursa bunun kaliteli bezoar olduğuna karar verilir. Kaynakta zeytinin rengi konusunda (siyah/yeşil) bilgi verilmemiştir (Fryer, 1912, s. 141). Suriye coğrafyasında *lak* (reçine, zamk) maddesiyle yapay bezoar yapıldığı ve bunları hakiki bezoardan ayırmanın çok güç olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sahte olup olmadığı içine kızgın ateşte ısıtılan iğne batırılarak anlaşılır. Yapay taşta ortaya çıkan duman siyahken; doğal taşta bu renk sarıdır ve aynı zamanda iğnenin ucu sarıya boyanmıştır (Elgood, 1935, s. 78). Buna benzer bir diğer testte ise kızgın şiş bezoara dokundurulduğunda ve batırıldığında taş, reçine veya balmumu gibi kızarıyorsa taşın bir karışım içerdiğine ve sahte olduğuna kanaat getirilir. Fryer, sıcak şişle uygulanan bu işlemin güvenilir ve yanılmaz bir test olduğu söylemiştir (Tavernier, 1925, s. 116; Fryer, 1912, s. 141; Pomet, s. 11). Ayrıca berrak suya konulduktan sonra üzerinde küçük beyaz kabarcıklar oluşuyorsa taşın orijinal olduğuna, bu belirtiler oluşmuyorsa şüpheli olduğuna karar verilir (Fryer, 1912, s. 141). Hakiki bezoarı sahtesinden ayırmanın bir yöntemi de pürüzlü ve sert cisimlerle beraber taşınmasıdır. Orta Çağ'a dair bir örnekte bu durumu tecrübe eden kişi aynı zamanda alıntının da sahibi olan Tîfâşî'dir. Anlatıma göre hakiki bir bezoar, içinde altın dinarlar olan bir keseye ve kese de çantaya yerleştirilir. Uzun bir yolculuktan sonra çıkarılan bezoarın tanınmayacak derecede değişime uğradığı ve tartıldığında ilk ağırlığını kaybettiği fark edilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 124). Altının pürüzlü yapısından dolayı ve muhtemelen sürtünmeden kaynaklı olarak, ilk haline nazaran, tanınmayacak bir hale dönüşmüştür. Ancak aynı taşın bu sefer ipekten bir beze sarılıp bir müddet sonra açıldığında eski haline dönüştüğü söylenmiştir. Bu durum değerli taş uzmanları olan kuyumculara sorulduğunda değişimin kaba ve pürüzlü maddelerle temasından dolayı gerçekleştiği söylenmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 125). Olayın gerçek olduğu kabul edilse bile organik bir taşın başkalaşıma uğradıktan sonra eski haline dönüşmesi zor görünmektedir. Sadece taşın yumuşak ve organik yapısından dolayı, tıpkı bir sünger gibi, her tarafından aldığı baskıyla içe doğru büzülme ve etrafındaki cisimler kaldırıldığında eski haline dönüşme ihtimali vardır.

Diğer bir testte bezoar zeytinyağına bandırılarak eğelenir. Daha sonra ortaya çıkan bezoar kırıntıları bir mile (metal çubuk) bulandırılır. Sonra mil donmuş kanın içine batırılır. Şayet mil, donmuş kanı eritirse bu hakiki bezoardır. Aksi taktirde sahtedir. Ayrıca bezoar güneşte bir süre tutulduğunda terleme yapıp su damlatıyorsa hakiki, kuruysa sahte olduğuna işarettir (el-Halebî, 2023, s. 76). İlginç bir test yöntemi de rüzgârın bezoarı uçurup uçurmadığına göre yapılırdı. Buna göre katmanlarından ayrılan taşlar rüzgâra karşı elde tutulur. Rüzgâr bunları uçuruyorsa taşın sahte olduğuna karar verilir (Orta, 1913, s. 364).

Diğer Bazı Panzehir Taşları

Bîrûnî teke taşı (haceru't-teys), yani hayvansal bezoar bahsinden önce özellikleri açısından teke taşına benzeyen el-Bâzezehr (البازهر) taşından da bahsetmektedir. Mineral bir taş Bâzezehr'in, emsali taşlar arasında en üstünü olduğunu belirtmekte ve birçok kullanım alanına işaret etmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 257). İmâdüddîn Şîrâzî, yer altından çıkarılan ve bezoar olarak tanımlanan bir taştan bahseder. İran coğrafyasından getirilen bu taşların sadece bıçak

kabzası yapımında kullanıldığını anlatmaktadır. Horasan halkının keşfettiği bir tiryaktan bahsederek bunun bezoarla (keçi taşı) karşılaştırılabilecek bir panzehir olduğunu ve *tiryak-i faruki-tis* ya da *keçilerin tiryakı* olarak adlandırıldığını söyler (Elgood, 1935, s. 77). Ayrıca Horasan'da halk arasında bu taşın *zehir taşı* anlamında "hacerü's-semm" denildiği söylenmektedir (Hasan b. Abdurrahmân, 2024, s. 258). Bu madenin daha ziyade Çin topraklarında bulunduğunu ancak Musul ve Cezire-i İbn Ömer (Cizre/Şırnak) arasındaki bölgede de bizzat bu taşın çıkarıldığını gördüğünü söyler (Tîfâşî, 1977, s. 117). Buralarda çok bulunduğu bundan yüzükler, kaşıklar, düğmeler ve bıçak sapları yapıldığı söylenir (Şîrvânî, 1999, s. 150). Ayrıca oyun, eğlence ve süslenmede bir aksesuar olarak kullanılırdı. Fiziksel özelliklerine bakıldığında Yemen şapı yumuşaklığında ve genel olarak sarı renkte olduğu, içinde beyaz ve yeşil lekeler olduğu, Hint, Çin ve İran'da (Zerend Dağı/Kirman) madenlerinin bulunduğu söylenir. Sarı dışında beyaz, yeşil, boz ve benekli renkte türleri olduğu kaydedilmiştir (el-Bîrûnî, 2017, s. 257; İbnü'l-Baytar, 1992, s. 1/111; İbn Fazlullah el-Ömerî, 2002, s. 22/178).

Bu taşın su maşrapasının üzerine işlendiği ve arı sokmalarında sokulan kişiye bu materalardan süt verilip etkilenen bölge maşrapayla sıvazlandığında arının vücuda saplanmış iğnesini dışarı attığı söylenmektedir (el-Bîrûnî, 2017, s. 258). Ezilip sıvıyla nemlendirilen bezoarın etkilenen bölgeye doğrudan sürülmesinin zehrin dışarıya atılması ve etkisinin giderilmesi bakımından faydalı olduğu bildirilmiştir (Tîfâşî, 1977, s. 126). Tîfâşî, mineral bezoarın akrep sokmalarına karşı faydalı olduğunu söyler (Tîfâşî, 1977, s. 117). İbn Meymun zehirlenmeye ve akrep sokmasına karşı mineral bezoarın tüm türlerini denediğini söylemiştir. Bundaki amacı iddia edilen aksini ortaya koymaktır. Nitekim kendi kullanım tecrübesinden hareketle mineral bezoarın akrep sokmalarında faydasız olduğu sonucuna varmıştır (Bos, 2022, s. 9).

Kıymeti ve Ağırılığı

Taşın büyüklüğü hayvanın yaşına göre değişebilmekteydi. Yaşlı hayvandan elde edilen bezoar büyük iken hayvan gençleştikçe ürettiği bezoar taşı da küçülmekteydi (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Hekim İmâdüddîn Şîrâzî, bezoar risalesinde taşın kıymetini vurgulayarak bezoar taşından ilaçlar terkip edilip onu kıymetli mücevherleri arasına koyan hükümdarları bizzat gördüğünü açıklamıştır (Elgood, 1935, s. 77). Kralların bu taşı hazinelerinde buldurması taşın çok nadir elde edilmesi ve olası bir zehirlenmede vakaya hızlı müdahale etme amacından kaynaklanmaktadır. Kıymeti yüksek olan bu taşın altın kolye veya yüzüklere işlendiği ve mücevherlerle kaplı muhafaza kaplarına kaplatıldığı bilinmektedir (Elgood, 1935, s. 78). Ayrıca tespih yapımında tespih taşı olarak bezoar kullanıldığı bilinmektedir (White, 2024, s. 2/67). Orta Çağ'da koç bezoarının bir dirhemden üç dirheme kadar ağırlıkta olabileceği ve değerinin de 100 dinârla 200 dinâr arasında olabileceği kaydedilmiştir (el-Bîrûnî, 2017, s. 262). Tîfâşî de benzer şekilde ağırlıklarının bir miskalden üç miskale kadar olabildiğini söylemektedir (Tîfâşî, 1977, s. 119). Gerek sahte gerekse hakiki bezoarın her miskali İskenderiye ve Kahire çarşılarında bir dinara alıcı bulabilmekteydi. Sahtesinin de aynı fiyata satılabilmesi alıcının taş konusundaki tecrübesizliğine bağlanmıştır (Tîfâşî, 1977, s. 139-140). Bîrûnî'nin verdiği rakamlara göre, 0.3 miskallik (üç dirhem) bezoarın 100-200 dinar yapıyor olması altından en az üç yüz kat değerli olduğu anlamına gelir ki bu çok ciddi bir meblağdır. Bu dönemde bir miskal ağırlığı ortalama olarak 4.25 gram olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde bölgeden bölgeye ve zamandan zamana değişmekle birlikte bir dinar altın ortalama 4.25 gram olarak hesaplanmıştır. Bu da 1.3 gramlık bir bezoarın 552.5 gram ile 1.105 gram altına tekabül ettiği anlamına gelir ki küçük bir bezoar için muazzam bir meblağdır. Kendisinden 2-3 asır sonra bezoarın rayiç bed-

lini veren Tîfâşî'ye göre 4.25 gramlık bir bezoar 4.25 gram altına karşılık gelir. İki müellifin verdiği fiyatlar arasındaki uçurum hakkında yorum yapmak güç olsa da Tîfâşî'nin verdiği rayiç be-delle Bîrûnî'nin yaşadığı döneme dair fark taşın az bilinmesi yani nadirliği ile ilgili olabilir.

Yeni Çağ'da da taşın değeri oldukça yüksekti. Taşın ağırlığı büyüklüğüne göre değişse de makbul ve parasal değer olarak kıymetli olan büyük ebatlı taşlardır (Orta, 1913, s. 363; Tavernier, 1925, s. 116; Elgood, 1935, s. 78). Elmasta olduğu gibi büyüklüğü ve ağırlığı artıka fiyatı da artardı. Bazen beş veya altı tane bezoar taşı 1 ons (yaklaşık 28.35 gr) ağırlığında ve 15-18 frank değerinde olabilirken bazen de taşın teki 1 ons ağırlığında ve 100 frank değerinde olabilmekteydi. Hatta 4.25 onsluk bir bezoarın 2000 livre (frank) gibi çok yüksek fiyata satıldığına dair bilgiler vardır. Açıklama kısmında bu miktarın pound karşılığı £150 olarak verilmiştir (Tavernier, 1925, s. 116). Portekizli müellif Orta ise yaklaşık 5 oitava (Portekiz onsunun sekizde biri) ağırlığındaki bir bezoarın 2000 reis'e (Portekiz Hindistanı para birimi) satılabildiğini bildirmektedir (Orta, 1913, s. 363). Bu dönemlerde Portekiz'de bezoar çok bilinmediğinden dolayı piyasada çok düşük fiyatlara satılabiliyordu (Figueroa, 2017, s. 140). Elinde bezoar olmayanlara ise geçici kullanımları için bezoar kiralyorlardı (Cressey, 1879, s. 5). İstanbul'da itriyat çarşılarında satılan kaliteli bezoarların fındık büyüklüğünden yumurta büyüklüğüne kadar ebatlarının olduğu ve genellikle yeşilimsi veya kahverengi tonlarda olduğu kaydedilmiştir (White, 2023, 1/27). İran coğrafyasına ait bezoarların ağırlığı bir miskalden yirmi miskale kadar çıkabilmektedir. Küçüğü üzüm çekirdeği kadar bile olabilmektedir. İnekten elde edilen bir bezoarın ise otuz miskal ağırlığında bile olabileceği söylenmiştir. Hindistan'ın farklı bölgelerinde (Golkonda, Dekken Yaylası, Kanpur vd.) elde edilebilen bezoar taşları genelde 3-4 tola (1 tola=11.7 gr) ağırlığındadır. Bu bölgede koyunlardan elde edilmekte olup her bir koyun genelde bir tane bezoar taşımaktadır. Bunlar Avrupa, Çin ve Malezya'ya ihraç edilmektedir. Çin'de maymunlardan elde edilen ve her biri 4-5 tola kadar ağır gelen bezoarlar vardır. Bunlardan biri bazen 500 tümen (şamun?) ederken bazen de dört tanesi de 30 İran tümenine alıcı bulmakta ve genelde saray ehline satılmaktadır (Elgood, 1935, s. 78). Salih b. Nasrullah'a göre ise makbul bezoarların ağırlığı 15 gr ağırlığında olanlardır (Salih bin Nasrullah, 2019, s. 87). Golkonda bölgesinde İngiliz ve Hollanda şirketlerine çalışan bazı kimseler için bezoar ticareti aracılığı yapan Tavernier'in anlattığına göre bezoar keçilerinin eyalet dışına çıkarılmasının cezası idama kadar gidebilmekteydi. Kendisine bezoar satışına aracılık ettiği için altı bezoar keçisi hediye edildiğini de ilave etmiştir. Hediye olarak almak istemediğini ve bunların ücretini vermek istediğini belirtince taşıdıkları bezoar sayısına göre fiyatlarının arttığını açıklamışlardır. Buna göre bir tanesinin 3 rupi; iki tanesinin 4'er rupi ve kalan üç tanesinin de 4.5'ar rupi olduğunu söylemişler ve birinin midesinde tek bezoar, diğerlerinin ise iki, üç veya dört bezoar taşıdığını açıklamışlardır. Hatta müellifin yanında keçilerinin karnına vurarak bezoarları yoklayarak hissetmesini dahi sağlamışlardır. Neticede bu altı keçide on yedi tam bezoar ve bir yarım bezoar olduğunu tespit etmişlerdir (Tavernier, 1925, s. 118). Kıymet bakımında sıralamada ise sırasıyla maymun, keçi ve inek bezoarı gelmektedir. Fakat bu sıralama toplumdaki topluma değişmekteydi. Maymundan elde edilen bezoarlar çok nadir bulunduğundan fiyatları da çok yüksekti. Ceviz büyüklüğündeki bir maymun bezoarının 100 écudan fazla paraya satıldığı anlaşılmaktadır. İnek bezoarları da yarım kiloya kadar çıksa da diğerlerine nazaran etkisi çok azdır (Tavernier, 1925, s. 118-119). Batıya özgü bezoarların fiyatları doğuya özgü olanlara göre daha düşük olsa da fiyatları altına nazaran yine de yüksektir. Bu bezoarların ağırlıklarının on katı altın karşılığında satıldığı söyleniyor (Thompson, 1923, s. 61). Günümüzde gerek müzelerde gerekse de özel koleksiyonlarda muhafaza edilen çok sayıda bezoar taşı vardır. Güney Ame-

rika'daki özel bir koleksiyonda yer alan ve 16 veya 17. yüzyıllara tarihlendirilen bezoar taşı bunlardan sadece biridir. İngiltere'de müzayedeye çıkarılan ve iyi büyüklükte kabul edilen, kullanım için delinmiş bu taş 33.600 €'ya alıcı bulmuştur (Figueroa, 2017, s. 149-150). Bahsi geçen bu taşın koleksiyoner Robert Kime tarafından satın alındığı düşünülmektedir.

Resim-1. Robert Kime Koleksiyonu'nda Bulunan Güney Amerika Menşeli Bezoar
"In Conversation with Robert Kime", *Jamb.*, erişim 2 Eylül 2024,
<https://www.jamb.co.uk/blog/in-conversation-with-robert-kime/>

Benzer şekilde 1570-1620 yıllarına tarihlendirilen altın ve gümüş yaldız kaplı bir kafeste müzayedeye çıkarılan bir bezoarın 37,800 \$'a satıldığını görebilmekteyiz.

Resim-2. Guennol Bezoar Taşı

Sotheby's, Erişim: 1 Eylül 2024, <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/master-paintings-and-sculpture-part-ii/german-circa-1570-1620>

Başka bir müzayedede 1600'lü yıllara tarihlendirilen, kullanım için eğelenmiş, altın ve gümüş yaldızlı bir kafeste saklanan bezoar taşının 2005 yılında 50.400 €'ya alıcı bulduğu görülmektedir.

Resim-3. Gümüş ve Yıldızlı Bezoar Taşı Kafesi ve Bezoar Eğelenmiş Bezoar Taşı
“A silver and parcel-gilt bezoar stone holder and stone”, *Christie's*, Erişim: 1 Eylül 2024,
<https://www.christies.com/en/lot/lot-4438819>

Resim-4. Viyana Sanat Tarihi Müzesinde Sergilenen Bir Bezoar
İspanyol kültürüne ait olup 16. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlendirilen bu bezoar altın, zümrüt ve yakutlarla işlenmiş bir stantta muhafaza edilmektedir.
(Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstammer, 981.)

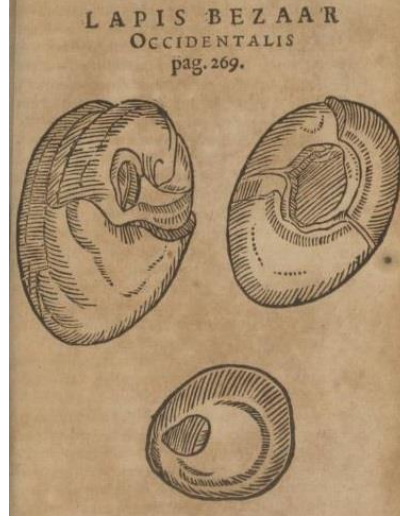

Resim-5. "Bezoar", *Kunsthistorisches Museum*, erişim 5 Eylül 2024, <https://www.khm.at/objektdb/detail/87180/>

Amerika Metropolitan Müzesi'nde kafes ve standında muhafaza edilmiş ve 17. yüzyıla tarihlendirilen bir bezoar Taşı "Bezoar Stone with Case and Stand", *The Metropolitan Museum of Art*, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/452963>

Resim-6. Bezoar Keçisi
(Pomet, 1748, s. 11 [s. 396]).

Resim-7. bezoar taşı tasviri

İsviçreli botanikçi Caspar Bauhin (Caspari Bavhini) tarafından yazılan *Lapidis Bezaar* (Bezoar Taşı) adlı kitaptan batıya özgü bezoar taşı tasviri (Bavhini, 1613, s. 269).

SONUÇ

Bezoarın temel kullanım amacı tıbbî olup, genelde zehirlenmelere karşı kullanılmış ve bu amaç doğrultusunda yüzük ve kolye taşı olarak istifade edilmiştir. Ayrıca birçok hastalığın tedavisinde bu taşın kullanıldığı görülmüştür. Bezoar taşının kaynağı olarak bilinen yaban keçisi -ki bazı kaynaklara göre bir geyik türü- birçok Orta Çağ kaynağında farklı yönleriyle ele alınmıştır. Her ne kadar kaynaklar bu noktada iki farklı hayvandan bahsediyor olsa da kastedilenin yaban keçisi olduğu anlaşılmaktadır. Elde edilen bulgular doğrultusunda yaban keçisinden elde edilen bezoarın doğal ve cebren olmak üzere iki yöntemle elde edildiği tespit edilmiştir. İlki hayvanın bunu doğal yolla dışkı veya katılaştıran gözyaşı damlaları şeklinde vücudundan çıkarması; ikincisi ise avcılar tarafından öldürülerek karnın yarılması suretiyle elde edilmesidir. Bezoarın hayvanın hangi organında oluştuğuna dair farklı görüşler vardır. En yaygın görüş ise hayvanın safra kesesinde oluştuğu yönündedir. Bezoarın hayvanın bağırsaklarında, karnında, kalbinde veya gözyaşı kanalında oluştuğunu kaydeden kaynaklar da vardır. Tarih boyunca önem atfedilen bezoarın Orta Çağ kaynaklarında yer edinmeye başlaması milattan sonra onuncu yüzyıl ve sonrasında tekabül etmektedir. Bezoar taşı bu dönemde kaleme alınan kıymetli taşlar üzerine yazılan kitapların yanı sıra tıp kitaplarında da kendisine yer bulmuştur. Bu tarihlerden itibaren on yedinci yüzyıla kadar farklı dillerde ve disiplinlerde yazılan birçok eserde bezoar anlatımına ayrıntılı yer verildiği görülmektedir. Bu durum Arapça, İbranice, Latince, İngilizce, İspanyolca, Portekizce ve Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış eserlerde göze çarpmaktadır. Özellikle Yeni Çağ müelliflerinin Arapça, Latince ve İbranice yazılmış Orta Çağ kaynaklarından istifade edip üzerine eklemeler de yapmak suretiyle bezoarın neredeyse her yönünü ortaya koymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bezoar bilgisinin müellifler arasındaki aktarım yolu ve şeklinin son derece önemli olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda Tîfâşî ve İbnü'l-Baytar'ın bilgisel olarak örtüştüğünü görebilmekteyiz. Her iki müellifin de ölüm tarihleri 13. yüzyılın ortası gibidir. Dolayısıyla hangisinin bir diğerinin eserinden istifade ettiğini tespit etmek güçtür. Ayrıca taş ile ilgili bazı referans hataları

vardır. Örneğin hekim İmâdüddîn Şîrâzî, Hipokrat'ın kitabına atıfta bulunarak buradaki keçi taşı anlatımından bahseder. Oysa Hipokrat'a atfedilen çalışmalarında buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Muhtemelen müellif başka bir eserde Hipokrat referanslı bir bilgiyi sorgulamadan almıştır. İbn Meymun da iddia edilenin aksine, Galen'in mineral ya da hayvansal bezoardan söz etmediğini söyler. Ayrıca kendisinden önceki hekimlerin bezoar türleri hakkında çok ilginç bilgiler verdiğini fakat bunları doğru bulmadığını ifade etmesi İbn Meymun'un otorite olarak görülen hekimlere bir eleştirisi olarak yorumlanabilir. Kendi görüşlerini ispatlamak adına gerek bizzat denemesinden gerekse hastaları üzerindeki gözlemlerinden hareketle, önceki bilgilerin aksine, mineral bezoarların akrep sokmalarındaki etkisizliğini ortaya koymuştur. Bir diğer konu coğrafyacı kimliği ile bilinen el-Ömerî'nin bezoar hakkındaki isabetli görüşleridir. Bu durum onun mineroloji, tıp, botanik ve eczacılık konularında yazan müelliflerinden (Aristoteles, er-Râzî, İbn Baytar vd.) doğrudan alıntı yapmasında kaynaklanmaktadır. Gözden kaçırılan, bilhassa batı literatüründe, noktalardan biri ise Osmanlı dönemi müelliflerinin bezoar konusundaki görüşleridir. Her ne kadar bu müelliflerin esin kaynağı Aristoteles (kendisine atfedilen taşlar kitabı), hekim er-Râzî, hekim İbn Cumay' ve Tîfâşî ise de kendi görüşlerini içerir örnekler vermektedirler. Şîrvânî, Hasan b. Abdurrahmân ve Muhammed b. Garsüddîn el-Halebî gibi çok sayıda Osmanlı dönemi hekiminin Tîfâşî'den veya onun kaynaklarından doğrudan alıntı yaptığını söylemek mümkündür. Bu alıntılarda Tîfâşî ismi zikredilerek referans verilmesi, ana metinde, ayrıntılarda ve örneklerde Tîfâşî'nin Arapça metniyle benzeşmeleri bunun kanıtıdır. Bezoar konusundaki sorunsalların başında fiyat ve orijinallik meselesi gelmektedir. Ticari değeri yüksek bir ürün olması ve nadir elde edilmesinden dolayı sahte bezoar üretimine girişildiği görülmektedir. Sahte bezoarı hakikisine benzetmek ve ayırt edilmesini güçleştirmek amacıyla yapımında reçine ve talaş gibi benzer malzemeler kullanıldığı anlaşılmaktadır. Orta Çağ'da taşın orijinal olup olmadığının tespitini yapanlar hekim ve kuyumculardı. Dolayısıyla dolaşımda olan taşlar ciddi bir testten geçirildikten sonra satın alınır. Bulgular doğrultusunda bezoar diye piyasaya sürülen taşların sadece %10 ila 20'sinin hakiki olduğu ve sahtelerinin de hakikilerle karıştırılarak aynı fiyata satıldığı anlaşılmaktadır. Miskalin grama çevrilmiş haliyle bezoar için rayiç bedelin altınla eşit, yani bir gram bezoarın bir gram altına bedel olduğu görülmektedir. Bazen de bunun bezoar lehine birkaç kat artabildiğini söylemek mümkün olsa da Bîrûnî'nin üç yüz kata kadar çıkardığı değerlemenin olağandışı olduğunu söylemekte fayda vardır. Her halükârda bezoarın altından daha kıymetli olduğu ve metinde ayrıntılı örneklerle bunun işlendiği görülecektir. Genel olarak, bu çalışma bezoarın çok boyutlu organik bir drog olarak tarihsel ve çağdaş bağlamda nasıl değerlendirildiğini ortaya koymakta ve konuyla ilgili literatüre önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu konuda araştırma yapacak yeni araştırmalar, bezoarın tıptaki yerini ve etkilerini daha derinlemesine inceleyerek, deneysel süreçten geçirerek bu alanın gelişimine katkı sağlayabilir. Ayrıca Yeni Çağ araştırmacılarının bezoar konusunda özellikle Latince, İspanyolca ve Portekizce yazılmış kaynaklar doğrultusunda farklı bir bakış açısıyla çalışmalar yapabileceği ve bu alanda ciddi bir bilgi eksikliği olduğunu söylemekte fayda vardır.

KAYNAKÇA

ARMITAGE, E. S. (1881). *Richard I. and Edward I*, London:

Longmans, Green, and Co.

BAVHINI, C. B. (1613), *De lapidis Bezaar orient. et occident*, Basileae

[Basel]: Apud Conr. Waldkirch.

- BIANCHI, T. X. (1850), *Lisan-i Türkiyye ve Fransaviyye'nin Lügati: Dictionnaire Turc-Français*, Paris: b.y.
- BOS, G. (2022), *The Medical Works of Moses Maimonides*, Leiden: Brill.
- CHRISTIE'S (2024), "A silver and parcel-gilt bezoar stone holder and stone". Erişim 1 Eylül 2024, <https://www.christies.com/en/lot/lot-4438819>.
- CRESSEY, N. (1879), *Natural History of Bezoar Stones, Calculi and Other Animal Concretions*, Hartford: Lockwood&Barinard Company.
- D'ABANO, P. (1593), *Traicté des venims de Pierre d'Abano*. (çev. Lazare Boet), Lyon: Jean Huguetan.
- EL-BÎRÛNÎ (2017), *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ELGOOD, C. (1935), "Treatise on the Bezoar Stone by the late Mahmud ibn Masud the Imad-ul-Din the Physician of Ispahan", *Annals of Medical History*, 7/1: 73-80.
- FIGUEROA, L. M. (2014), "The Bezoar Stone: A Natural Wonder in the New World", *Hispanófila*, 171/1: 139-156.
- FRYER, J. (1912), *A New Account of East India and Persia Being Nine Years' Travels 1672-1681*, (ed. William Crooke), v. 2, London: The Hakluyt Society.
- GELİBOLULU SÜRÛRÎ (2022), *Şerh-i Mûcez Fi't-Tıbb: İbnü'n-Nefs'in el-Mûcez fi't-Tıbb'ının Şerhi*, (haz. Mücahit Kaçar), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- HASAN B. ABDURRÂHMAN (2024), *Tercüme-i Mâ-Lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu: Hekimlere Gerekli Bilgiler*. (haz. Sibel Murad), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- HUDÛDÛ'L-ÂLEM, *Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, (2002), (thk. Yusuf el-Hâdî, Kahire: Dâru's-Sekâfe.
- HÜBSCHMANN, H. (1895), *Persische Studien*, Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner.
- İBN FAZLULLAH EL-ÖMERÎ (2002), *Mesâlikü'l-epsâr fî memâliki'l-emsâr*, (thk. İbrahim Salih), Abu Dabi: el-Mecmaü's-Sekâfi.
- İBN SÎNÂ (1999), *el-Kânûn fi't-Tıbb*, (thk. Muhammed Emin ed-Dannavi), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İBNÛ'L-BAYTAR (1992), *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*. c. 1, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İBNÛ'N-NEFÎS (2008/1429), *el-Mûcez fi'tıbb*, (thk. Abdülkerim el-Azbavî), Kahire: b.y.,
- JAMB. (2024), "In Conversation with Robert Kime". Erişim 2 Eylül 2024. <https://www.jamb.co.uk/blog/in-conversation-with-robert-kime/>.
- KUNSTHISTORISCHES MUSEUM. (2024), "Bezoar". Erişim 5 Eylül

2024. <https://www.khm.at/objektdb/detail/87180/>.
- MAKDİSİ (1906), *Ahsenü't-takâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, (thk. M. J. De Goeje), Leiden: Brill.
- MONARDES, N. (1596), *Joyfull newes out of the new-found worlde*. (çev. John Frampton, London: E. Alde.
- MUHAMMED B. GARSÜDDÎN EL-HALEBÎ (2023), *Cevher-Nâme (İnceleme-Sadeleştirilmiş Metin Tıpkıbasım/Çeviriyazılı Metin-Dizin)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ (2022), *Burhân-ı Katı*, (3. bs.), (haz. Mürsel Öztürk - Derya Örs), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORTA. G. (1913), *Colloquies on the Simples and Drugs of India*, (çev. Clements Markham), London: Henry Sotheran and Co.
- POMET, P. (1748), *A Complete History of Druggs: Book I. of Animals*, London.
- PONCET, C. J. (1709), *A Voyage to Ethiopia, in the years 1698, 1699, and 1700*, Dolphin: W. Lewis.
- SAKIZLI İSA EFENDİ (2019), *Nizâmü'l-Edviye*, (haz. Mükerrerem Bedizel Aydın - Sibel Murad, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- SALİH BİN NASRULLAH (2019), *Beden Sağlığının Korunması: Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân*, (haz. Ali Işık), Konya: Çizgi Kitabevi.
- SEZEN, G. (2021), "Taşları Okumak: Devadan Ötesi, Bezoardan Yada Taşına", *Sakızlı İsa Efendi ve Nizâmü'l- Edviye'si Üzerine İncelemeler*, (ed. Sibel Murad - Mücahit Kaçar), İstanbul: DBY Yayınları.
- SOTHEBY'S. (2024), "The Guennol Bezoar Stone". Erişim 1 Eylül 2024. <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2023/master-paintings-and-sculpture-part-ii/german-circa-1570-1620>.
- STARK, M. P. (2003), "Mounted Bezoar Stones, Seychelles Nuts, and Rhinoceros Horns: Decorative Objects as Antidotes in Early Modern Europe", *Studies in the Decorative Arts*. 11/1: 69-94.
- SUDHOFF, K. (1925), "Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des "schwarzen Todes" 1348", *Archiv für Geschichte der Medizin*. Bd. 17, H. 1/3 (Mai 1925): 2-139.
- ŞİRVÂNÎ (1999), *Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, (haz. Mustafa Argunşah), Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ŞÜKÜN, Z. (1944), *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- TAVERNIER, J.B. (1925), *Travels in India*, v. 1, 2nd edition. (haz. William Crooke), London: Oxford University Press.
- THOMPSON, C.J.S. (1923), *Poison Mysteries in History, Romance and Crime*, London: The Scientific Press.

- THORINGTON, J. M. (1944), "The Ibex and Chamois in Ancient Medicine", *Bulletin of the History of Medicine*, 15/1: 65–78.
- THORNDIKE, L. (1941), *History of Magic and Experimental Science*, v. 5. New York: Columbia University Press.
- TÎFÂŞÎ (1977), *Ezhârü'l-efkâr fî cevâhiri'l-ahcâr*, (thk. Mahmûd Besyuni Hafaci - Muhammed Yusuf Hasan, [Kahire]: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb.
- TULUM, M. (2021), *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- WEAVER, S. (2021), *The Goat: A Natural History*, London: Ivy Press.
- WHITE, C. (2023), *İstanbul'da Üç Yıl: Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844 / Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 1, (çev. Zeynep Rona), İstanbul: Kitapyayınevi.
- WHITE, C. (2024), *İstanbul'da Üç Yıl: Türklerin Örf ve Âdetleri, 1841-1844 / Three Years in Constantinople or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. 2, (çev. Zeynep Rona), İstanbul: Kitapyayınevi.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to provide information on the types of bezoars used against different types of poisoning from past to present, based on primary sources. The focus will be on the animal bezoar, considered rare and valuable, within the two groups of bezoars classified as animal and mineral types. The article will discuss the organic stone's definition, properties, geographical locations, formation in wild goats or deer, medical uses, authenticity tests, value, and details about its size and weight. The description of mineral bezoars will be brief.

Bezoar, known since ancient times, gained wider recognition in the Middle Ages through translations into Arabic and later original works. Notable sources include the book of stones attributed to Aristotle and al-Biruni's book on precious stones. During the Middle Ages, many physicians and botanists described its properties, including al-Tifashi, whose work became one of the most detailed sources on bezoar, incorporating personal experiences. European and Ottoman sources on bezoar were often influenced by al-Tifashi, particularly in the sixteenth and seventeenth centuries, as reflected in the works of Ottoman physicians. The treatise of Imad al-Din Shirazi, a Persian physician, is important not only for quoting medieval authors but also for incorporating his own observations from the region. A shared feature of these authors is their focus on oriental bezoar stones. Our knowledge of occidental bezoar emerged later, after geographical discoveries opened new lands for exploration. Peru played a key role in transferring bezoar to Europe, especially those from sheep species like llamas. These bezoar stones gained popularity, particularly among elites, for their anti-poison properties, their use as gifts, and their high value, leading some to rent them due to their cost. The stone's rarity led to the production of counterfeits. Experts who could distinguish between genuine and artificial bezoars were generally jewellers or physicians.

According to sources from this study, very few bezoars in the Middle Ages were genuine. Experts estimated that 80% to 90% of bezoars were artificial, while only 10% to 20% were

authentic. Artificial stones were often made from resin or tree deposits, closely resembling genuine bezoars in both colour and structure. Due to a lack of experts, merchants mixed artificial stones with real ones, selling them at the same price. In 13th-century Egypt, the price of a bezoar weighing one mithqal was one dinar, meaning each 4.25 grams of bezoar was worth the same as 4.25 grams of gold. Bezoar stones could weigh from one to twenty mithqals, and their price increased in direct proportion to their weight. A bezoar weighing twenty mithqals could fetch twenty dinars, or the equivalent of 85 grams of gold. Al-Biruni's pricing showed that the ratio could even reach up to 300 times in favour of gold. Both artificial and genuine bezoars were highly valued and often considered more precious than gold.

Bezoar was mainly used for its medicinal properties, particularly as an antidote to poisons. It was also used to treat a variety of ailments, including fevers, infections, and physical conditions. The dosage varied based on the disease, but for poisoning, the recommended amount ranged from 3 to 12 barley grains. It was typically ingested with water, wine, olive oil, pine nut oil, or rose water, and believed to expel poison through vomiting or sweating. Healthy individuals also used bezoar as a preventive measure against poison. Additionally, bezoars were sometimes set into rings and linked to astrological signs based on astrological calculations.

By the mid-nineteenth century, interest in bezoar declined due to advancements in medical treatments. Although scientific studies during this period suggested that bezoar had no real effect against poison, its use persisted in some regions.

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE SAĞLIK MÜCADELESİNİN BULAŞICI HASTALIKLARA VE TOPLUM SAĞLIĞINA YANSIMASI: KARS İLİ ÖRNEĞİ*

Harun AYDIN**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet dönemi boyunca Kars ilinde meydana gelen bulaşıcı hastalıkları incelemektir. Çalışma, özellikle frengi, sıtma, tifüs ve çiçek hastalıklarının yayılma dinamiklerini ele almakta ve bu hastalıkların bölgedeki sağlık durumuna olan etkilerini kronolojik olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, bu hastalıkların seyrine bağlı olarak gerçekleştirilen kamu harcamaları ve sağlık yatırımları da analiz edilmektedir. Kars'ta bu hastalıkların artış ve azalış gösterdiği yılları belirleyerek, ilgili sağlık politikalarının etkilerini irdelemeyi amaçlamaktadır. Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde, özellikle sağlık politikalarının yerel düzeyde nasıl uygulandığına dair önemli çıkarımlar yapmayı sağlamaktadır. Kars örneği üzerinden yapılan bu inceleme hem bölgesel sağlık yönetimi hem de ülke çapındaki sağlık reformları açısından anlamlı bir kaynak oluşturabilir. Tarih araştırma yöntemlerinden biri olan belge analizi yöntemi kullanılan bu çalışmada Cumhuriyet Arşivi, süreli yayınlar, telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır. Arşivlerde daha çok resmî yazışmalar yer alırken gazetelerde bulaşıcı hastalıklara dair haberlere ve köşe yazılarına yer verilmiştir. Gazeteler resmî belgelerin dışında kalan bazı bilgiler ihtiva etmesinden dolayı dönem itibarıyla önemli bir kaynak grubunu oluşturmuştur. Ayrıca, elde edilen veriler doğrultusunda, bu hastalıkların Kars'ta özellikle hangi yıllarda daha yoğun, hangi yıllarda ise daha düşük bir oranla görüldüğü ve bu değişimlerin sebepleri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Kars, Bulaşıcı Hastalıklar, Sağlık Yatırımları, Kamu Harcamaları.

THE REFLECTION OF HEALTH STRUGGLE ON INFECTIOUS DISEASES AND PUBLIC HEALTH IN THE REPUBLICAN PERIOD: THE CASE OF KARS PROVINCE

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the infectious diseases that occurred in Kars province during the Republican period. In particular, the study examines the dynamics of the spread of syphilis, malaria, typhus and smallpox and chronologically evaluates the effects of these diseases on the health situation in the region. It also analyzes public expenditures and health investments in relation to the course of these diseases. The study aims to identify the years of increase and decrease of these diseases in Kars and to examine the effects of the related health policies.

The study provides important insights into how health policies were implemented at the local level in Republican Turkey. This analysis based on the case of Kars can constitute a meaningful source for both regional health management and nationwide health reforms. Which utilizes document analysis, one of the historical research methods, has benefited from the Republican Archives, periodicals, copyrighted and analyzed works. While the archives mostly contain official correspondence, newspapers contain news and columns on infectious diseases. Newspapers constituted an important source group for the period as they contained some information other than official documents. In addition, in line with the data obtained, it is discussed in which years these diseases were seen more intensively in Kars, in which years they were seen at a lower rate, and the reasons for these changes.

Keywords: Republican Period, Kars, Communicable Diseases, Health Investments, Public Expenditures.

* Bu çalışma 2023 yılında tamamlanmış olan Cumhuriyet Dönemi'nde Kars, Erzurum ve Erzincan'a Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950) isimli doktora tezinden türetilmiştir.

Gönderilme Tarihi: 04.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü, haaydin@agri.edu.tr
Orcid:0000-0002-7857-036

Giriş

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, sağlık alanındaki sorunların önlenmesi amacıyla Millî Mücadele dönemi ile birlikte sağlık teşkilatının temelleri atılmış ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Osmanlı'nın son döneminde, sağlık hizmetlerinin merkeziyetçi ve düzenli bir yapıya kavuşması mümkün olmamış, bu da sağlık altyapısındaki eksikliklerin, hastalıkların yayılmasına ve halk sağlığı problemlerinin artmasına yol açmıştır. Ancak Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte sağlık alanında sistemli çalışmaların başlatıldığı bir dönem olmuştur (Temel, 2008).

Millî Mücadele yıllarında sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulabilmesi amacıyla bürokratik anlamda bir teşkilatlanma süreci başlatılmıştır. Bu kapsamda, 3 Mayıs 1920'de Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti kurulmuş olup, ilk vekil olarak Dr. Adnan Adıvar atanmıştır. Ancak, 10 Mart 1921'de görevinden ayrılarak yerine Dr. Refik (Saydam) Bey getirilmiştir. Bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sağlık bütçesi oluşturulmuş ve merkezi yapılanma kapsamında Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi gibi birimler kurulmuştur. Ayrıca taşra örgütünde de geçmişteki yapılanma esas alınarak Sağlık Müdürlükleri, Hükümet Tabiplikleri, Belediye Karantina Tabiplikleri ve Küçük Sıhhiye Memurlukları yeniden tesis edilmiştir. Koruyucu sağlık hizmetlerine yönelik olarak ise Kuduz Tedavi Müessesesi ve Aşıhane gibi kurumlar açılmıştır. Dr. Refik Bey'in 1921 yılı sonunda görevinden istifa etmesi üzerine, 24 Aralık 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur, Sıhhiye Vekili olarak atanmıştır. Daha sonraki süreçte, Fethi Bey'in başbakanlık döneminde 21 Kasım 1924 ile 4 Mart 1925 arasında Dr. Mazhar Germen bu görevi üstlenmiştir. Daha sonra, 4 Mart 1925'ten Ekim 1937'ye kadar kesintisiz Dr. Refik Bey, 12 yıl 7 ay boyunca Sıhhiye Vekili olarak görev yapmıştır. 25 Ekim 1937 ile 18 Ocak 1945 tarihleri arasında ise Dr. Hulusi Alataş, bu görevde kesintisiz olarak bulunmuştur (Aydın, 2024, 152). Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren ülke sathında bakanlar aracılığıyla sağlık alanında kamu harcama ve yatırımları yapılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sistemli bir şekilde Kars'a sağlık alanında kamu harcaması ve yatırımları yapılmıştır. Tuzluca ve Iğdır gibi ilçelerin Bayezid'ten alınıp Kars'a bağlanmasıyla beraber Kars'ta ilçe sayısı artmış ve dolayısıyla daha fazla doktora ihtiyaç duyulmuştur (Tunç-Aydın, 2017, s.137). Bu kapsamda Kars'ta hükümet doktor sayısı 3 olarak güncellenmiştir. 1929'da 10'u çocuk ve 10'u kadın olmak üzere toplam 20 yatak kapasiteli bir Doğum ve Çocuk Bakımevi faaliyete geçmiştir. 1930 yılında 1.249 hasta sağlığına kavuşmuşken, bu sayı sırasıyla 1931'de 2.606, 1932'de 2.921, 1933'te 3.006 ve 1934'te 3.673'e çıkmıştır. Bu dönemde toplamda 13.496 hasta tedavi edilmiştir (Aydın, 2023, s.366). Dönem itibarıyla yapılan bazı çalışmalar neticesinde Kars'ta bulunan 50 yataklı devlet hastanesi binasının durumu sebebiyle 1933-34 yıllarında 25 yatağa düşürülmüştür. Dahası sonra 1935 yılında ilçelere 5 doktor atanması gerçekleşmiştir. Arpaçay ve Çıldır'da ise birer dispanser açılmıştır (Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, 1938, s.348; Topçu, 2019, s. 2560-2561).

Tablo 1: Kars Doğum ve Çocuk Bakımevinin Faaliyetleri (1929-1946) (Aydın, 2023, s.367-368)

Yıllar	Ayakta Tedavi	Yatırılan Hasta	Yatak Sayısı
1929	79	-	20
1930	1290	8	20
1931	2407	208	20
1932	2751	183	20
1933	2808	204	20
1934	3484	214	20
1935	4770	269	20
1936	5385	220	20
1937	4817	311	20
1938	3657	432	20
1939	4368	511	20
1940	3965	462	20
1941	4016	460	20
1942	2264	366	20
1943	515	320	20
1944	599	337	20
1945	2476	480	20
1946	2310	574	20
Toplam	31448	5559	20

Kars Doğum ve Çocuk Bakımevi, 1929 ile 1946 yılları arasında yatak kapasitesini 20 ile sınırlı tutmuş olmasına rağmen, bu dönemde yatırılan hasta sayısı önemli bir artış göstermiştir. Yıllara göre değişkenlik gösteren hasta kabulü sonucunda, toplamda 5.559 kişi hastaneye yatırılmış, bunun yanı sıra 31.448 kişi ise ayakta tedavi edilmiştir. Bu veriler, Kars ilindeki sağlık hizmetlerinin gelişim sürecine dair önemli bir göstergedir. Özellikle sınırlı yatak kapasitesine rağmen, sağlanan tedavi hizmetlerinin kapsamı ve etkisi dikkate alındığında, sağlık hizmetlerine yönelik gerçekleştirilen kamu yatırımlarının ve harcamalarının önemli bir yeri olduğu söylenebilir.

Bu dönemde sağlık alanında çalışmaları sadece sağlık kurumları yapmamış aynı zamanda halkevleri de şehrin sağlığı ile ilgili çalışmaları hayata geçirmişlerdir. Bu minvalde Kars Halkevleri Sosyal Yardım Şubesi, 1934 yılında gerçekleştirilen sağlık taramaları ve tedavi süreçlerinde önemli bir rol oynamıştır. Hem bulaşıcı hastalıkların hem de diğer sağlık sorunlarının önlenmesi amacıyla şehirdeki doktorlarla iş birliği yapılarak düzenli sağlık hizmetleri sağlanmıştır. Bu çerçevede, pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günleri, 14:00 ile 16:00 saatleri arasında ücretsiz muayene hizmeti sunulmuştur (Kars Gazetesi, 19 Şubat 1943, s. 1114.). Bu hizmet, özellikle düşük gelirli ve yardıma muhtaç bireyler için büyük bir kolaylık sağlamış ve halk sağlığının korunmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, muayene edilen hastalara gerekli ilaç desteği de sağlanarak, tedavi süreçlerinin etkin bir şekilde yürütülmesi hedeflenmiştir.

17 Aralık 1938 tarihinden 22 Aralık 1940 tarihine kadar CHP Vilayet İdare Heyetinin yapmış olduğu çalışmalar dahilinde, CHP Vilayet Kongresine Vali Akif Eyidoğan başkanlık yapmış ve bu süre zarfından yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. Kars Halkevi kurulduktan

sonra özellikle Sosyal Yardım Şubesi tarafından sağlık alanında çalışmalar yapılmıştır. 1938-1940 yılları arasında 335 hasta ücretsiz bir şekilde doktorlar tarafından muayene edilmiş ve ilaçları alınmıştır (BCA.490.1.0.0.1555.334.1/28.12.1940.).

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Ahmet Hulusi Alataş, 1939 tarihinde Meclis'teki konuşmasında ; *"Cüzamla mücadele konusunda geçen sene de -1938- arz ettiğim gibi bu hastalık memleketimizde 500 ile 600 arasındadır. Hatta bunun 1000 olduğunu kabul etsek te bundan korkumuz yoktur... mücadelemiz devam etmektedir. Elazığ'da yüz yataklı bir hastaneyi ikmal etmiş bulunuyoruz. 1939'da faaliyete geçecektir. İstanbul'daki bir pavyonu ikiye çıkarıyoruz. Kars'ta 20 yataklı bir pavyon vardır. Endişe edecek hiçbir vaziyet yoktur."* Konuya açıklık getirerek, sıtma ile mücadeleye dair yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi sunmuş ve bu sürecin ilerleyişi hakkında Meclis'i bilgilendirmiştir.(T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 1939, s.231).

1940 yılı itibarıyla Kars'ta iki hastane faaliyet göstermekteydi. Bunlardan biri, 60 yatak kapasitesine sahip Memleket Hastanesi, diğeri ise 20 yatak kapasitesine sahip Doğum Evi idi. Memleket Hastanesi, sağlık hizmetlerini üç farklı bölümde sunmaktaydı. Bu bölümler, 25 yatak kapasitesine sahip Dâhiliye Servisi, 25 yatak kapasitesine sahip Hariciye Servisi ve 10 yatak kapasitesine sahip Zührevi Hastalıklar Servisi olarak düzenlenmiştir (Topçu, 2019, s.2561).

Cumhuriyet dönemi, Türkiye'nin modernleşme sürecinin en önemli aşamalarından birini oluşturarak, sağlık alanında köklü reformların gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Özellikle bulaşıcı hastalıklarla mücadele, halk sağlığının korunması ve iyileştirilmesi adına büyük bir öneme sahip olmuştur. Kars ili, coğrafi konumu, ulaşım zorlukları ve sağlık altyapısının sınırlı olması nedeniyle bu dönemde bulaşıcı hastalıkların yayılma riski taşıyan bölgelerden biri olarak dikkat çekmiştir. Bu makalede, Cumhuriyet dönemi sağlık politikalarının Kars'ta nasıl uygulandığı, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede ne gibi önlemler alındığı ve bu mücadelenin toplum sağlığı üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Bulaşıcı Hastalıklar ile Mücadele

Frengi ile Mücadele

Frengi, cinsel yolla bulaşan ve tıbbi literatürde sifiliz olarak da bilinen bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni, Treponema pallidum adı verilen, ince, uzun ve sarmal yapıya sahip bir spiroket bakterisidir. Bu bakteri, 1905 yılında Alman bilim insanı Fritz Schaudinn tarafından keşfedilmiştir. Frenginin kesin olarak ne zaman ortaya çıktığına dair net bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, hastalığın kökeni mitolojik bir anlatıma dayandırılmaktadır. Mitolojiye göre, Apollon, Yunan mitolojisinde Ateş Tanrısı olarak bilinen bir figürdür ve çobanı Syphilus'u cezalandırmak amacıyla bu hastalığı göndermiştir (Aydın, 2024, s.154).

Milliyet Gazetesi'nin 2 Aralık 1930 tarihli "Kars'ta İrfan Hayatımızı Nasıl Buluyoruz" başlıklı haberinde Kars'ın genel sağlık durumunda sorumlu olan kişinin Doktor Hamit Şakir Bey olduğu belirtilmiştir. Vilayet dahilinde diğer hastalıklarda azalma olmasına rağmen genel olarak şehirde frengi hastalığı olduğu belirtilmiştir(Milliyet, 1930, s.5).

1932 yılında zührevi hastalıklar ve fuhuşla mücadele kapsamında toplanan heyet tarafından hazırlanan rapor Başvekâlet Yüksek Makamı'na sunulmuştur. Rapor kapsamında Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun 128. Maddesine göre zührevi hastalıklar hakkında Sıhhiye Vekâleti'nce hazırlanan layihanın umumi evler ve kadınlara dair faslı, Dâhiliye Vekâleti tarafından bir komisyon meydana getirilmiştir. Bu minvalde hastalığın önüne geçmek maksadıyla, vilâyetlerde açılmış birçok randevu evi bulunduğu ve bunlar için önlemler alınması gerektiği bildirilmiştir.

Bu kapsamda Kars'ta da birtakım tedbirlerin alınması üzerinde durulmuştur (BCA.30.10.0.0.177.221.5, 5 Nisan 1932). Bu dönemde frengi ile mücadele edilmesi için 1929-1933 yılları arasında ülke geneline 166.5 kg neosalvarsan, 462 kg bizmut ölçeği ve 1037 kg civa bileği gönderilmiştir. Ayrıca aynı tarihlerde CHP tarafından Kars'ta düzenlenen kongrede, zührevi hastalıklarla mücadele önemli bir gündem maddesi olarak dikkat çekmektedir. Nitekim belirtilen kongrede frengi ile mücadele noktasında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği tartışılmış, gerekli tedbirlerin alınması bölge yetkililerinden istenmiştir (Temel, 2008, s.35-37).

1930'lu yıllarda, frengi hastalığının en yoğun görüldüğü iller arasında Kars da yer almıştır (Pınar, 2020, s.34). 1934-1936 yılları arasında Kars'ta Frengi hastalığı ile mücadele edilmesi için diğer vilâyetlerdeki tarama sonuçları sona erdiğinde, Kars'ta çalışmalar yapılması istenmiştir (CHP, 1937, s.258).

Kars Sağlık ve Sosyal Yardım Direktörlüğü tarafından 1935 tarihli Kars'ın genel durumuna anlatan raporda; bulaşıcı hastalık ile ilgili yapılan taramalar neticesinde Kars'ta frengi hastalığının had safhada olduğu tespit edilmiştir. Nitekim 1935 yılının ilk yarısında hastane kayıt defterine göre 2082 frengili hastanın olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda frengi hastalığı ile mücadele için Kars vilayetine bir doktorun daha gönderilmesinin elzem olduğu ifade edilmiştir. (BCA.30.10.0.0.65.433.3-2, 21 Temmuz 1935). Frengi gibi bulaşıcı hastalıkların yoğun görüldüğü bir dönemde, yerel sağlık yönetiminin bu hastalığın önlenmesi ve tedavi edilmesi için daha fazla uzman personel talep etmesi, o dönemin sağlık hizmetleri açısından büyük bir ihtiyacı işaret etmektedir.

1935'te Kars'ta zührevi hastalıklarla mücadele amacıyla, Kars Memleket Hastanesi bünyesinde bulunan beş yatak, bulaşıcı hastalıklar için tahsis edilmesine karar verilmiştir (BCA.30.10.0.0.65.433.3-2, 21 Temmuz 1935). Bu uygulama, dönemin sağlık politikaları ve sağlık yönetimi açısından önemli bir adım olup, özellikle bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemeye yönelik bir önlem olarak değerlendirilebilir.

Rize Halk Partisi Başkanlığı tarafından 21 Ekim 1935 tarihli telgrafta şu ifadeler yer almaktadır." *Ardahan, Posof, Çıldır ve Kars Merkez Kazâlarında 1500 Frengili hasta vardır. Bu adedin nisfını ilave etmek icap etse bu dört kazâ için mühim bir yekûn tutar. Ardahan merkez olmak üzere bir frengi hastahanesine ve mücadelesine ihtiyaç vardır*"(BCA.490.1.0.0.648.151.1-11, 2 Aralık 1934). İfadelerini içermektedir. Telgraf incelendiğinde, dönemin sağlık sorunlarına dair önemli bir gösterge sunduğu ve aynı zamanda bölgesel sağlık altyapısının yetersizliğini vurgulayarak, yerel sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi gerektiğini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

1937 yılında, Kars'a bağlı Ardahan'da 25'i kadın olmak üzere toplam 671 frengili hasta tespit edilmiştir. Bu hastalardan yaklaşık 100'ünün tedavi sürecinde uygulanan kürlerin sona ermek üzere olduğu, dönemin *Doğu Gazetesi*'nde de yer almıştır (Doğu, 9 Kasım 1937, s.2). *Doğu Gazetesi*'ne de yansıyan bu haber, dönemin medyasının sağlık sorunlarına nasıl odaklandığını ve toplumsal farkındalık yaratma çabalarını ortaya koyması açısından önemlidir.

Kars Halkevleri Köycülük Şubesi, 1930'ların sonunda, bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye yönelik önemli bir dizi eğitim ve farkındalık çalışması gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede, halkı bilinçlendirmek ve sağlık konusunda bilgi vermek amacıyla çeşitli konferanslar düzenlenmiştir. 21 Şubat 1938 tarihinde ise bu doğrultuda önemli bir etkinlik olarak, Doktor Derviş Bey tarafından "Frengi Hakkında" başlıklı bir konferans verilmiştir (Atlı, 2013, s.128). Frengi, dönemin ciddi halk sağlığı tehditlerinden biri olarak kabul edilmekteydi ve bu hastalığa karşı toplumsal bilincin artırılması büyük önem taşımaktaydı.

25 Ağustos 1948'de, Kars Milletvekilleri Tezer Taşkiran, Hüsametdin Tuğaç, Akif Eyidoğan, Şerafettin Karacan ve Dr. Esat Oktay, Kars'taki ziyaretleri sırasında, şehir merkezi ve çevresindeki ilçelerde frengi hastalığının oldukça yaygın olduğunu ve bu sorunun çözülmesi için çalışmalar yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu rapor doğrultusunda, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, söz konusu sorunla ilgili gerekli tedbirlerin alınacağını ifade etmiştir. 1947 yılına ait rapor incelendiğinde, frengi tedavisi gören hasta sayısının 3.952 olduğu görülmüştür. Ancak, iklim koşullarının zorluğu nedeniyle, hastalığa karşı gereken müdahale ve tedavi hizmetlerinin yeterince sağlanamadığı ifade edilmiştir (BCA.490.1.0.0.667.242.1-66, 24 Şubat 1949).

1950 yılında frengi ilacı 2767 Sayılı Kanun eki ile Türkiye Kızılay Derneği uhdesine bırakılmıştır. Yeni bir ilaç olan "*Malaerin Soiuble 6 amp x 0,30*" gram ve "*Malacrin Soluble 25 amp x 0,30*" gram ilacı frengi hastalığı için kullanılması Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 13 Kasım 1950, s.49).

Sıtma ile Mücadele

Sıtma, Plasmodium türü parazitlerin neden olduğu, genellikle ateşle seyreden bir enfeksiyon hastalığıdır. Bu hastalık, Anofel cinsi dişi sivrisineklerinin insanları ısırması yoluyla bulaşmaktadır. Plasmodium paraziti, sivrisinek ısırığıyla insan vücuduna girdikten sonra, ilk olarak karaciğerde çoğalarak burada olgunlaşır. Ardından, parazit kırmızı kan hücrelerine geçerek burada çoğalmaya devam eder. Hastalığın belirtileri, parazitin vücutta oluşturduğu çoğalma döngüsü ve bu süreçle bağlantılı bağışıklık yanıtının sonucudur (Aydın, 2024, s.156).

Sıtma ile savaş Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren başlamıştır. Sıtma ile ilgili olarak "*Sıtma Mücadelesi Kanunu*"¹ 26 Nisan 1926 tarih ve 826 sayılı 22 maddelik bir "Sıtma Mücadelesi Kanunu" kabul edilmiştir. Şeklinde düzenlenebilir. 1946 yılına kadar Sosyal Hastalıklar İle Savaş Şubesi tarafından bu hizmet yürütülmüş, 4862 Sayılı Kanun ile kurulan Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü'nce devam ettirilmiştir (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, s.53). 1925-1928 yılları arasında sıtma ile mücadele kapsamında 8.210.509.5 kilogram kinin kullanılmıştır (Temel, 2008, s.79). 1926-1927 yılları sıtmayı tespit etmek için Adana, Aydın, Bursa, Mersin, Balıkesir ve Konya gibi şehirlerde incelemeler yapılmıştır. Yapılan çalışma neticesinde % 39 doğuma mukabil ise % 19 ölüm olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda Kars dâhil birkaç şehirde dispanser açılmıştır (Kopar, 2021, s.292).

Sıtma hastalığı, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek rakımlı ve engebeli yapısı nedeniyle bu bölgelerde genellikle daha az görülmektedir. Ancak, Kars'ta sıtma vakaları özellikle Haziran-Eylül ayları arasında artış göstermektedir. Bu dönem, bölgedeki mevsimsel sıcaklıkların en yüksek seviyelere ulaştığı aylardır.

Kars'ta sıtma hastalığının fazla görülmesinin temel sebeplerinden bir tanesi, Iğdır ve çevresinde bulunan Aras Nehrinden getirilen sudan dolayı bazı alanlarda bataklıklar meydana gelmiştir. Iğdır ve çevresinde oluşan bataklıklar tarlaların sulanması ile ovada yaşayan halk yoğun bir şekilde sıtma hastalığına yakalanmıştır. Bu sebepten dolayı Parti Müfettişi Vehbi Demir tarafından Genel Sekreterliğe gönderilen şikâyet yazısından sıtma ile mücadele edecek yeterli personelin olmadığı ya istifa ettikleri ya da askere gittikleri belirtilmiştir. Kars'ta bu hastalıkla

¹ Sıtma Mücadelesi Kanunu, 22 maddeden oluşmaktadır. İlk maddede çeşitli kurum ve kuruluşlarda çalışan sağlık personelleri için sıtma dersleri açılması, ikinci madde sıtma ile mücadelenin topyekûn yapılması, üçüncü madde, maddi durumu yetersiz halka ücretsiz ilaç dağıtımı, madde dört, Sivrisinek üremesine sebep olan su birikintilerinin kapatılması şeklinde toplam 21 maddeden oluşmaktadır. (Resmî Gazete, S.384, (29 Mayıs 1926), s.1471-1473.)

mücadele edecek personel sayısına artırılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca sıtma ile ilgili olarak açılan kurslara da yeterli katılım olmadığı belirtilmiştir (Atlı, 2014, s.185-186).

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa, 1930 yılında, Iğdır'da sıtma vakalarının yaygın şekilde görüldüğünü belirterek, bu durumla ilgili gerekli tedbirlerin alınması için Ankara'ya bildirimde bulunmuştur. Ancak, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği tarafından yapılan cevabi yazıda, söz konusu bölgede sıtma ile mücadele etmek için gerekli bütçenin yetersiz olduğu ve bölgenin coğrafi olarak uzak olması nedeniyle etkin bir müdahale gerçekleştirilemeyeceği ifade edilmiştir (BCA.30.10.0.0.177.220.17, 3 Kasım 1930). Dönemin basını da şehirler ile ilgili haberleri sütunlarına taşımıştır. Bu kapsamda Milliyet Gazetesi'nin 2 Aralık 1930 tarihli "Karsta İrfan Hayatımızı Nasıl Buluyoruz" başlıklı haberinde Kağızman da sıtma hastalığının azaldığı belirtilmiştir (Milliyet, 1930, s.5.).

Kars Sağlık ve Sosyal Yardım Direktörlüğü tarafından verilen bilgiye göre 1935 yılında Kars'ta sıtma hastalığı yaygın olarak görülmektedir. 1934'de sıtma hastalığıyla mücadele kapsamında 737 kişiye Kinin verilmiştir (BCA.30.10.0.0.65.433.3-2., 21 Temmuz 1935). 1938-1939 yılları arasında Kars'a bağlı Iğdır'da sıtma ile mücadele kapsamında 42 kişi muayene edilmiş, 9 kişiden kan alınmış, 30 kişi tedavi edilmiş olup toplam 218 kilo kinin harcanmıştır (BİUM, 1942, s.169)

1938 yılında Kars'ta sıtma hastalığına yakalanmış kişi sayısı fazla idi. Hastalığın tedavisi için 58 kilo kinin dağıtılmıştır. 1939 yılında halka 160 kilo kinin dağıtılmış ve 1940 yılında da 161 kilo kinin dağıtılmıştır. Ayrıca, Tuzluca, Kağızman ve Iğdır'da 1939 yılında sıtma mücadelesine başlanılmıştır (Kars Gazetesi, 27 Haziran 1939, s.2). İçeriğe baktığımızda sıtma hastalığı bölgesel bir sorun olduğunu ve bu soruna yönelik daha organize bir müdahale sürecinin başlatıldığını göstermektedir.

1923-1938 yılları arasında bulaşıcı hastalıklar ile yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir. Bu kapsamda Sıtma öğütleri isimli sağlık risalesi 30.000 adet bastırılmıştır. Ülke geneline dağıtılmıştır (Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, 1938, s.359).

Akşam Gazetesi'nin 4 Ağustos 1939 tarihli "Sıtma İle Mücadele" başlıklı haberinde; Sıtma ile ülke çapında bir seferberlik başladığı 1925 yılında 27 kilo Kinin dağıtılırken 1938 yılında 9.075 kiloya çıkarılmış 18.098 Kinin ampülü, 11.290 kuvvet ampülü ve 1.599.297 tatlı Kinin dağıtıldığı belirtilmiştir. Sıtma ile mücadele kapsamında çeşitli bataklıkların kurutulduğu belirtilmiştir. Sıhhiye Vekâleti yeniden sıtma mücadelesi mıntıkasına Iğdır Kazâsı'na bağlı Başköy Nahiyesi, Tuzluca, Kağızman, Arese Köyleri'nin dâhil edildiği ifade edilmiştir. Kars mıntikasında sıtma hastalığı ile mücadele edilmesi için 2 sıhhat memuru görevlendirilmiştir (Akşam Gazetesi, 4 Ağustos 1939, s.6.).

1942 yılında Kars CHP teşkilatını denetlemek ve Kars'ın sorunlarına çözüm bulmak amacıyla Parti Müfettişi Vehbi Demir yapmış olduğu ziyaret kapsamında Kars'ın sağlık personeli yetersizliği olduğu bu nedenle sıtma ile mücadele konusunda yetersiz kalındığını belirtmiştir. Yapılan girişimler sonucunda Kars'a sağlık personeli ataması için çalışmalar başlatılmıştır (Atlı, 2014, s.185).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, sıtma hastalığının yayılımında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde, sıtma ile mücadele için Türkiye, 1944 yılında 19 bölge ve 199 şube şeklinde örgütlenmiştir. 4707 Sayılı "Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun"un kabul edilmesinin ardından, 1945 yılı itibarıyla Bakanlar Kurulu kararıyla sıtma mücadelesinin kapsamı

genişletilmiş ve mücadele, il bazında daha geniş bir alana yayılmıştır. 1945 yılında gelince Sihat ve İctimaî Muavenet Bakanlığının 28 Mart 1945 tarihli ve 48/4934 yazısı üzerine Bakanlar Kurulu tarafından 19 olan sıtma savaş alanı 53 (Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çoruh, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Eskivilâyet, Gaziantep, Giresun, Hatay, İçel, Isparta, İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırvilâyet, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Muğla, Niğde, Ordu, Rize, Samsun, Seyhan, Siirt, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Yozgat ve Zonguldak) il olarak güncellenmiştir. Bu illerden biri de Kars olmuştur (BCA.30.18.1.2.107.106.17, 29 Mart 1945; Resmi Gazete, 4 Nisan 1945, s.8466.).

Tablo 2: 1938-1946 Yılları Arasında Iğdır'da Sıtma Hastalığı ve Tedavi Olanlar (BİUM, 1948, s.174):

Yıllar	Muayene Edilenler	Kan Muayenesi	Tedavi Görenler	Kinin Harcaması(Kilo)
1938	8	-	7	58
1939	34	9	23	160
1940	36	4	19	161
1941	18	1	14	130
1942	16	-	17	78
1943	18	2	15	64
1944	14	-	12	6
1945	123	3	14	-
1946	80	-	14	-
Toplam	347	19	135	657

Yukarıda sunulan tabloda, 1938-1946 yılları arasında Iğdır'da yaygın olarak görülen sıtma hastalığına dair veriler yer almaktadır. Tabloya göre, muayene edilen kişi sayısında yıllık periyodik bir artışın gözlemlenmediği, yalnızca 1945 ve 1946 yıllarında büyük dalgalanmaların görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, sıtma vakalarının düzenli olarak artmadığını ve sağlık hizmetlerinin bir dereceye kadar istikrarlı bir şekilde sunulduğunu göstermektedir. Özellikle 1940'lı yıllarda sıtma ile mücadeleye kapsamında hastalığın kontrol altına alındığını ve tedavi ile önleme önlemlerinin etkili olduğunu işaret etmektedir. Bu yıllarda yapılan yatırımların ve sağlık politikalarının başarılı olduğunu gösteren bu azalma, aynı zamanda sağlık altyapısının güçlendiğini ve sıtma hastalığının yayılma hızının düşmeye başladığını yansıtmaktadır.

25 Ağustos 1948 tarihinde Kars Milletvekilleri Tezer Taşkiran, Hüsamettin Tuğaç, Şerafettin Karacan, Akif Eyidoğan ve Doktor Esat Oktay'ın Iğdır'da sıtma hastalığının büyük artış gösterdiğini ve hastalık için tedbirler alınmasını istemişlerdir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Behçet Uz, bataklıkların kurutulması bu sorunun çözüleceğini belirtmiştir. Iğdır ve Tuzluca Kazâlarında sıtma hasta sayısı çok fazla olduğu için sıtma ile mücadele kapsamında iki kazada Sıtma Mücadele Teşkilatı çalışmalar yapmıştır (BCA.490.1.0.0.667.242.1-57-67, 24 Şubat 1949).

1950 yılında sıtma ilacı 2767 Sayılı Kanun eki ile Türkiye Kızılay Derneği uhdesine bırakılmıştır. Yeni bir ilaç olan "*Malaerin Soiuble 6 amp x 0,30*" gram ve "*Malacrin Soluble 25 amp x 0,30*" gram ilacı sıtma hastalığı için verilmesi Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 13 Kasım 1950, s.49).

Trahom ile Mücadele

Trahom, "*Chlamydia trachomatis*" bakterisinin etken olduğu, tedavi edilmediğinde kalıcı görme kaybı ve körlük gibi sonuçlara yol açabilen, tarihsel olarak bilinen en eski enfeksiyon hastalıklarından birisidir. Bu hastalık, gözde iltihaplanma ve doku hasarına neden olarak, ilerleyen aşamalarda görme yetisinin kaybına yol açabilir (Altay, 2016, s.169).

Trahom hastalığı, Kuzey Afrika ve Mısır'dan Türkiye sınırlarına giren bir hastalıktır. Özellikle Malatya ve Adıyaman'da bu hastalık yoğun olarak görülmektedir. Hastalıkta gözler iltihaplanır, gözlerde akıntı başlar ve bu durum körlüğe sebep olur. Mezkûr iki vilâyete ise Körler Memleketi denilmektedir (Kardaş, 2019, s.152). Bu iki ilde yoğun görülmesine rağmen zamanla komşu illeri de bu hastalık yayılmaya başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Trahom hastalığı yoğun görülen bir hastalıktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı illerde % 70 oranında trahomdan etkilenen nüfus vardır. Bu kapsamda hastalıkla mücadele edilmesi için 1924 yılında Dr. Refik Saydam, İsmail Arar ve Hüsamettin Kural trahomla mücadele kapsamında bazı illeri gezerek çeşitli bilgiler derlemişlerdir. Bu hastalık ile mücadeleye 1925 yılında başlanılmıştır. Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü, Trahom Şubesi tarafından hastalık ile mücadele edilmiştir (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, s. 56; Hot, 2003, s.23).

Ahmet Rüştü Bey, 1927 yılında Trahom hastalığı ile ilgili olarak *Trahom Hastalığının Keşfet İtibariyle Suret-i Tevziini Gösterir Harita* adlı çalışmada Türkiye'yi Trahom hastalığı olarak dört mıntıkaya ayırmıştır. Kars'ın bulunduğu mıntıkayı ikinci bölge olarak ifade etmiştir (Özer, 2014, s.150).

1930 yılında çıkarılan 1593 Sayılı "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu" nun 99-102'nci maddelerinde, Trahom hastalığına karşı daha fazla önlem alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu çerçevede, trahom vakalarının bildirilmesi zorunlu hale getirilmiş, hastaların kalabalık yerlerde bulunmaları yasaklanmış ve hastalıkla mücadele için Maarif Vekâleti ile işbirliği yapılması öngörülmüştür. Ayrıca, öğrencilere yönelik tedbirlerin öğretilmesi amacıyla ortak bir eğitim programı düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. (Resmi Gazete, 6 Mayıs 1930, s.8900.) . 1935 yılında Türkiye genelinde trahom oranı % 3 olarak hesaplanmıştır. Bu süreçte 14.313 kişi ameliyat edilmiş ve 4.260.017 kişiye ise ilaç tedavisi uygulanmıştır. 1935 yılı itibariyle Kars'ta halkın %5-10 arasında Trahom vakaları görülmüştür (Altay, 2016, s.177; Hot, 2003, s.23). Trahom, o dönemde yaygın bir enfeksiyon hastalığıydı ve özellikle hijyen koşullarının yetersiz olduğu bölgelerde ciddi sağlık sorunlarına yol açabilmiştir.

1923-1938 yılları arasında bulaşıcı hastalıklar ile yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir. Bu kapsamda Trahom Hakkında Halka Nasihatler isimli sağlık risalesi, 50.000 adet bastırılmıştır. Ülke geneline dağıtılmıştır (Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, 1938, s.359).

Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde dönem itibariyle körlük vakalarının en yaygın nedeni, trahom hastalığıdır. Trahom, özellikle bu bölgelerdeki toplum sağlığı açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Yapılan araştırmalar ve saha çalışmaları sonucunda, bu bölgelerde trahom hastalığına yakalanan bireylerin sayısının 1 milyondan fazla olduğu tespit edilmiştir. Urfa ilinde trahom hastalığına yakalanan kişilerin oranı yüzde 56 gibi yüksek bir değere ulaşırken, Malatya'da bu oran yüzde 49, Mardin'de ise yüzde 45 olarak kaydedilmiştir. Bingöl, Elazığ ve Diyarbakır illerinde bu oran sırasıyla yüzde 21 ve yüzde 20 civarına gerilemiştir. Diğer taraftan, Muş, Erzurum ve Van illerinde trahom hastalığına yakalanan bireylerin oranı yüzde 15 civarındayken, Tunceli'de bu oran yüzde 14 olarak ölçülmüştür. Daha düşük oranlar ise Bitlis

ve Kars illerinde sırasıyla yüzde 7 ve yüzde 8,5 olarak kayıtlara geçmiştir(Doğu Üniversitesi Hakkında Rapor, 1952, s.31). Kars ilinde diğer illere göre trahomlu hasta sayısının az olduğu kayıtlara geçmiştir.

Çiçek Hastalığı ile Mücadele

Çiçek hastalığı, özellikle çocukları etkileyen, temas ve damlacık yoluyla bulaşan ve iki farklı formu bulunan bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalık Variola virüsü tarafından meydana getirilmekte ve her yaş ve cinste görülmektedir. Vücutta irinli kabarcıklar ve yüzde iz bırakan ateşli bir enfeksiyon hastalığıdır (Çakır, 2021, s.219). Çiçek hastalığı, bulaşıcı bir hastalık olup, üç farklı evrede seyredir. Hastalığın ilk evresi, kuluçka dönemi olarak adlandırılır ve genellikle 10-15 gün sürer. İkinci evre, hastalığın yayılma dönemidir. Bu dönemde, hastada titreme, hızlı ve yüksek ateş, bel ve sırt ağrıları, kusma, bazen ise hezeyan ve çırpınma (özellikle çocuklarda) gibi belirtiler gözlemlenir. Yayılma evresi genellikle 4-5 gün sürer. Ardından, son evre olan döküntü dönemi başlar ve bu evre altı gün devam eder. Döküntü devresinin ilk aşamalarında ateş düşebilir, ancak bu süreçte ateş tekrar yükselme gösterebilir. Son olarak, döküntüler kabarcıklar şeklinde oluşur ve kuruduktan sonra, "Çiçek Bozuğu" olarak adlandırılan izler bırakır (Gö-nüllü, 2008, s. 461).

1930 yılında kabul edilen 1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile Türkiye’de çiçek hastalığının önlenmesine yönelik önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu kanun çerçevesinde, doğan her çocuğun, doğumunu takip eden dört ay içinde çiçek aşısı yapılması zorunlu hale getirilmiş, ayrıca 30 yaşına kadar her bireyin, beş yılda bir kez çiçek aşısı yaptırması gerektiği kararlaştırılmıştır. Bu düzenleme, çiçek hastalığının yayılmasını engellemek ve toplum sağlığını korumak amacıyla atılan önemli bir adım olmuştur. Bu bağlamda Kars’ta çiçek aşısı yapılmıştır (Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, 1973, s. 76.) .

1934 yılında, Kars il sınırlarında gerçekleştirilen sağlık taramasında, özellikle Rusya'dan göç eden muhacirler arasında yapılan kontrollerde, dört kişide çiçek hastalığına rastlanmıştır. Çiçek hastalığı, dönemin en tehlikeli enfeksiyon hastalıklarından biri olarak kabul edildiğinden, bu kişilerin durumu derhal yetkililere bildirilmiş ve gerekli tıbbi müdahaleye başlanmıştır (Oral, Arslan, 2015, s.207). Daha sonraki süreçte bu hastalıkla ilgili olarak Kars özelinde veriye ulaşılmamıştır.

1923-1938 yılları arasında bulaşıcı hastalıklar ile yoğun bir şekilde mücadele edilmiştir. Bu kapsamda "Çiçek" isimli sağlık broşürü 50.000 adet bastırılmıştır. Ülke geneline dağıtılmıştır (Cumhuriyet Halk Partisi 15. Yıl Kitabı, 1938, s.359). Ayrıca bu hastalık hakkında tanıtıcı materyaller bastırılmasına rağmen dönem itibarıyla Kars'ta çiçek hastalığına yakalanan kişi sayısı ve önlemler hakkında sağlıklı bir veri toplanamamış olması, hem sağlık hizmetlerinin eksik olduğunu hem de hastalıkların izlenmesinin ve kontrol altına alınmasının zorluklarla karşı karşıya kaldığını düşündürmektedir.

Tifo ile Mücadele

Tifo, ya da diğer adıyla enterik ateş, kirli içme suyu ve hijyenik olmayan gıda tüketimi yoluyla bulaşan, genellikle yaz ve sonbahar dönemlerinde salgınlar halinde görülebilen bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık, tedavi edilmezse, kalp, beyin, böbrekler, akciğerler, karaciğer, gözler ve kulak sinirleri gibi organlara zarar verebilir. Tifo, hem insanlar arasında hem de hayvanlardan insanlara bulaşabilen bir enfeksiyon türüdür. Bulaşmanın başlıca yolları, kirli suyun içilmesi ve kullanılması, atıkların doğru şekilde bertaraf edilmemesi ve su kaynaklarına karışması, içme

sularının yeterince dezenfekte edilmemesi, kirli meyve ve sebzeler ile salmonella taşıyan, iyi pişmemiş etler, yumurta ve süt ürünleridir. Bu etkenler, hastalığın insanlara bulaşmasını sağlamaktadır (Çakır, 2021, s.222).

Milliyet Gazetesi'nin 2 Aralık 1930 tarihli "Karsta İrfan Hayatımızı Nasıl Buluyoruz" başlıklı haberinde Kars, Posof, Ardahan ve Çıldır'da sular sebebiyle tifo görüldüğü belirtilmiştir (Milliyet, 1930, s.5). Tifo, özellikle su kaynaklarının kirlenmesi ve hijyen eksikliklerinin etkisiyle yayılabilen bir enfeksiyon hastalığıdır, bu da dönem itibarıyla Kars'ta altyapı ve sağlık koşullarının yetersizliğini göstermesi açısından önemlidir.

Ülke genelinde 1930 yılında tifo ile genel bir mücadele başlamıştır. Bu kapsamda Akşam Gazetesinin 7 Ekim 1931 tarihli "Tifo Azaldı" haberinde ülke genelinde açık olan lağımaların kapatılması için çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir (Akşam, 7 Ekim 1931, s. 3)

Son Posta Gazetesi'nin 15 Mart 1938 tarihli "Sarıkamış Halkının Belediyeden Bekledikleri" başlıklı haberinde şehirde eczane olmadığı, ilçe merkezinde olan suyun kötü ve pis koktuğu hastalıklara davetiye çıkardığı belirtilmiştir. İlçede bulunan umumi helalar ve lağım teşkilatının çok kötü olduğu etrafa kötü kokular yaydığı bu sebeple tifo gibi hastalıkların yaygınlaştığı belirtilmiştir (Son Posta Gazetesi, 15 Mart 1938, s.5).

Sihhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Kemali Bayazıt tarafından İcra Vekilleri Heyetine gönderilen 7 Aralık 1948 tarihli belgede, Kasım 1948 itibarıyla ülke genelinde bulaşıcı hastalıkların görüldüğü bölgelerle ilgili bir cetvel hazırlanmıştır. Bu cetvelde, Kars ilinde 42 kişinin tifo hastalığına yakalandığı belirtilmiştir. Bu rapor, bulaşıcı hastalıkların yayılma durumunu izlemek ve yerel sağlık önlemleri almak amacıyla önemli bir veri sağlamaktadır (BCA.30.1.0.0.77.482.16, 6 Aralık 1948). Dönem itibarıyla bu bilgiye baktığımızda yerel sağlık önlemlerinin ve halk sağlığı hizmetlerinin güçlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Sihhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Dr. Kemali Bayazıt tarafından Başbakanlık Yüksek Katına gönderilen 7 Nisan 1949 tarihli, 1949 yılı Mart ayında bulaşıcı hastalıkları gösteren çizelgede Kars'ta tifo hastalığına yakalanmış 17 kişi bulunduğu ve bunların tedavi altına alındığı görülmüştür. Tifo genel olarak kanalizasyon ve su tesisatının olmayan yerlerde yaygın olarak görülen bir hastalıktır. Bu hastalık için alınan önlem Tifo+Tifüs karma aşısı uygulanması olmuştur (BCA.30.10.0.0.177.224.18, 2 Aralık 1949) Aşı sonrası hızlı bir şekilde hastalık oranında düşüşler meydana gelmiştir.

Tifo gibi bulaşıcı hastalıklardan korunmak amacıyla alınan önlemler arasında, halkın korunması için aşı uygulamalarının yapılması ön planda yer almaktadır. Aşı tatbikatı, bu hastalıkların yayılmasını engellemek ve toplum sağlığını korumak için etkin bir yöntem olarak öne çıkmaktadır. Bu aşamada Kars'ta Cumhuriyet döneminde Sağlık Ocakları aktif bir şekilde çalışmalar yapmıştır (Kars İl Yıllığı 1967, 1967, s.129.).

Sonuç

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1950'ye kadar Türkiye'de ve özellikle Kars gibi doğu illerinde bulaşıcı hastalıklarla mücadele, önemli bir halk sağlığı sorunu olmuştur. Tifo, frengi, sıtma, trahom ve çiçek hastalıkları, bölgenin coğrafi zorlukları, ulaşımın güçlüğü ve hijyen koşullarının yetersizliği nedeniyle daha fazla yayılma riski taşımıştır. Bu hastalıklarla mücadelede Sağlık Bakanlığı'nın öncülüğünde, aşuların ücretsiz dağıtılması, sağlık taramaları ve halk bilinçlendirme kampanyaları gibi çeşitli tedbirler alınmıştır. Kars'ta, özellikle Hıfzıssıhha Ensti-

tüsü'nün desteğiyle sıtma ile mücadele için bataklıkların kurutulması ve sivrisineklerle mücadeleye yönelik ilaçlamalar yapılmış; trahom ve çiçek hastalıklarına karşı aşılar ve tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Ayrıca, halk arasında hijyen ve hastalıkların bulaşma yolları hakkında bilgilendirme yapılmış, basında ve Halkevleri aracılığıyla hastalıkların önlenmesi için farkındalık oluşturulmuştur. Tüm bu çabalar, Kars'ta bulaşıcı hastalıklarla etkin bir şekilde mücadele edilmesine ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, bulaşıcı hastalıkların etkilerinin asgari düzeyde tutulabilmesi için hem kurumsal hem de bireysel düzeyde çeşitli tedbirler alınmıştır.

Hastalıkların yayılmasını engellemek ve halk sağlığını korumak amacıyla, dönemin sağlık politikaları çerçevesinde yurtdışından uzmanlar getirilmiş ve yurtdışına doktorlar gönderilerek bu hastalıkların daha etkin bir şekilde araştırılması sağlanmıştır. Uzmanların rehberliğinde, hastalıkların yayılmasını önlemek için çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiş ve bölgedeki sağlık altyapısı güçlendirilmiştir. Ayrıca, bu hastalıkların kontrol altına alınabilmesi için aşılama, sağlık taramaları ve halk eğitim çalışmaları yoğunlaştırılmıştır. Kars'ta da bu küresel işbirlikleri doğrultusunda sağlık hizmetleri güçlendirilmiş ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli adımlar atılmıştır. Tüm bu çabalar, Kars'ta bulaşıcı hastalıklarla mücadelede etkin bir sağlık seferberliği başlatıldığını ve bölge halkının bu süreçte bilgilendirildiğini göstermektedir. Bu tür önlemler, yalnızca Kars'ta değil, tüm Türkiye genelinde bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınması ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi adına önemli bir adım olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşivler

- BCA.30.1.0.0.77.482.16.(1948, Aralık 6).
BCA.30.10.0.0.177.224.18.(1949, Aralık 2)
BCA.490.1.0.0.1555.334.1. (1940, Aralık 28).
BCA.30.10.0.0.177.221.5. (1932, Nisan 5)
BCA.30.10.0.0.65.433.3-2.(1935, Temmuz 21)
BCA.490.1.0.0.648.151.1-11.(1934, Aralık 2)
BCA.490.1.0.0.667.242.1-66.(1949, Şubat 24)
BCA.30.10.0.0.177.220.17.(1930, Kasım 3)
BCA.30.18.1.2.107.106.17.(1945, Mart 29)

Zabıt Cerideleri/Tutanak Dergisi

T.B.M.M. Tutanak Dergisi (1939). Devre VI ,Cilt: II, Birleşim: 16.

Resmi Yayınlar

BİUM, Maârif 1939-1940 İstatistiği, BİUM Yay. Ulusal Matbaa, Ankara, 1942.
BİUM, İstatistik Yıllığı 1948, XVI, Ankara, 1948, s.174.

Gazeteler

- Kars Gazetesi. (1943, Şubat 19). s. 1114.
Doğu. (1937, Kasım 9). S.3, s.2.
Son Posta.(1938, Mart 15).S.2736 s.5.
Kars Gazetesi. (1939, Haziran 27). S.755, s.2.
Akşam Gazetesi. (1939, Ağustos 4). S.7466, s.6.
Akşam Gazetesi.(1931, Ekim 7). S.4667, s.3.
Resmi Gazete. (1926, Mayıs 29). S.384, 1471-1473.
Resmi Gazete. (1945, Nisan 4). S.5973, s.8466.
Resmi Gazete. (1930, Mayıs 6). S.1489, 8900.
Resmi Gazete, S.7655,(13 Kasım 1950), s.49.

Milliyet. (1930, Aralık 2). S.1728, s.5.

TELİF ESERLER

- ALTAY, S. (2016). Bulaşıcı ve müzmin bir sosyal afet: Cumhuriyet'in ilk yıllarında trahom hastalığı ve mücadele çalışmaları (1924-1938). *CTAD*, 23, 167-211.
- ATLI, C. (2013). *Kars halkevi ve faaliyetleri*. Salkımsöğüt.
- ATLI, C. (2014). *Kars'ta siyasi hayat*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- AYDIN, H. (2023). *Cumhuriyet dönemi'nde Kars, Erzurum ve Erzincan'a yapılan kamu harcamaları ve yatırımları* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü.
- AYDIN, H. (2024). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de bir tehdit unsuru olarak frengi, sıtma, tifüs ve trahom. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 150-168.
- CHP. (1937). *1936 İl kongreleri*. Ulus Basımevi.
- CHP.(1938). On Beşinci Yıl Kitabı. Cumhuriyet Matbaası.
- ÇAKIR, G. K. (2021). Cumhuriyet dönemi toplum sağlığı politikalarında bulaşıcı hastalıklar 1920-1940. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 202-228.
- GÖNÜLLÜ, A. R. (2008). Antalya'da salgın hastalıklar (1894-1922). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 24(71), 445-486.
- HOT, İ. (2003). Ülkemizde trahom ile mücadele. *Tıp Etiği, Hukuku, Tarihi*, 2(1),
- HOT, İ. (2003). Ülkemizde trahom ile mücadele. *Tıp Etiği, Hukuku, Tarihi*, 2(1), 22-29.
- KARDAŞ, A. (2019). Cumhuriyetin ilk yıllarında bitlis'te sağlık hareketleri. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 145-156.
- Kars İl Yıllığı. (1967). *Kars il yılı 1967*. Tisa Matbaacılık Sanayi.
- KOPAR, Metin.(2021). Türkiye'de sağlık sistemi ve salgın hastalıklarla mücadele (1920-1938). İksad Yayınları.
- ORAL, S., & Oran Arslan, N. (2015). *Cumhuriyet devri Kars tarihi 1923-1950*. Kars.
- ÖZER, S. (2014). Türkiye'de trahomla mücadele (1925-1945). *Atatürk Yolu Dergisi*, 14(54).
- PINAR, M. (2020). Fuhuş ve zührevi hastalıkların (frengi) TBMM'de tartışılması ve resmi raporlara yansımaları (1920-1932). *YYU Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(3), 15-42.
- SADET, A. (2016). Bulaşıcı ve müzmin bir sosyal afet: Cumhuriyet'in ilk yıllarında trahom hastalığı ve mücadele çalışmaları (1924-1938). *CTAD*, 12(23), 167-211.
- Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl. (1973). *Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl*. Ayyıldız Matbaası.
- TEMEL, M. (2008). *Atatürk döneminde bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele*. Nehir Yayınları.
- TOPÇU, İ. (2023). Demokrat Parti dönemi Kars'ta sağlık hizmetlerinde yaşanan gelişmeler. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 2555-2578.
- TUNÇ, B., & Aydın, H. (2017). Cumhuriyet döneminde Doğubayazıt ilçesinin idarî yapısı ve nüfusu (1923-1970). *Current Research in Social Sciences*, 3(3), 132-142.
- Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu Üyeleri. (1952). *Doğu Üniversitesi hakkında rapor*. Milli Eğitim Basımevi.

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this study is to examine the infectious diseases in Kars province since the foundation of the Republic of Türkiye and the health interventions carried out to prevent these diseases. The health problems in Kars province and the state policies implemented to combat these problems during the Republican period have an important place in terms of the development of the health services system. In a geographically and socially challenging region such as

Kars, the effectiveness of health interventions for public health and the difficulties encountered constitute the main area of investigation of this study.

The study covers the spread of infectious diseases in Kars since the early years of the Republic of Türkiye, the health policies implemented to combat these diseases and the health reforms realized in Kars during this period. Factors such as the geographical structure, transportation difficulties and socio-economic status of Kars played an important role in the spread of infectious diseases, and an examination of these factors is included in the scope of the study. In addition, the health reforms of the Republic and the state's health interventions are also discussed.

This study was conducted by using qualitative research methodology and analyzing official documents from the Republican era, literature reviews on health policies of the period, and archival documents on the province of Kars. In the data collection phase, in addition to studies on health policies and practices of the period, reports on local governments and health institutions were also taken into consideration. This research aims to develop an understanding of the health administration of the period by addressing both health policies and public health practices.

This study reveals the main infectious diseases seen in Kars province in the early years of the Republic and the health interventions carried out to prevent these diseases. It was found that infectious diseases such as malaria, syphilis, typhoid and smallpox were common during this period. The state took various health measures to prevent the spread of these diseases and provided various health services such as vaccination campaigns, disinfection efforts and health education. However, the geographical and economic challenges of Kars have at times limited the effectiveness of these interventions. In addition, Kars has also faced challenges in the dissemination of health services and public health awareness raising.

In conclusion, important health interventions were carried out by the state to combat infectious diseases in Kars province throughout the Republican period. However, the geographical and socio-economic structure of the region made it difficult to provide health services effectively and prevented the permanent solution of some health problems. Nevertheless, it can be said that the Republic's reforms in the field of health and the health investments made during this period contributed to public health in the region over time. It can be concluded that health services and the process of combating infectious diseases in Kars were shaped within the framework of the health policies of the Republic and that the state's interventions in this field played an important role in improving public health.

OSMANLI İMPARATORLUĞU SERĐİ KOMİSYONU RAPORU'NA G6RE 1893 ŞİKAGO D6NYA FUARI'NDA SERĐİLENER T6RK 6R6NLERİ VE DERSAADET TİCARET ODASI'NIN ROL6

Şefik MEMİŞ*

6Z

Amerikan kıtasının keşfinin 400. yılı m6nasebetiyle d6zenlenen 1893 Şikago D6nya Fuarı'na Osmanlı İmparatorluğu geniş bir 6r6n yelpazesiyle katıldı. 1 Mayıs 1893 tarihinde kapılarını ziyaret6ilere a6an d6nya fuarı, 6 ay boyunca ziyaret edildi. Bu fuarın Osmanlı İmparatorluğu a6ısından 6nemi ise yeni pazar ve Avrupa dışı m6ttefik arayıŐı i6in vasıta olmasıydı. Sultan II. Abd6lhamid'in gerek İmparatorluğu'nun g6c6n6 yansıtmayı arzuladoğı, gerekse 6lkenin 6aç-daŐ ve gelişmiş imajını g6stermeyi hedeflediği fuar boyunca Osmanlı mimarisinden 6rnekler de fuarda yer aldı. Bir anlamda 6r6nlerle birlikte Osmanlı k6lt6r6 ve mimarisi burada sergilendi. 6zel sekt6r eşliğinde kalkınma politikası gereği kurulan Dersaadet [İstanbul] Ticaret Odası'nın organizat6rl6đinde tespit edilen 15 bin 6r6n sergide teşhir edildi. Dersaadet Ticaret Odası ve Ticaret Nezareti'nin ortaklaŐa 6alıŐması neticesinde, fuarda dağıtılmak 6zere T6rk 6r6nlerini tanıtan "Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu" isimli İngilizce bir kitap6ık yayımlandı. Bu kitap6ıkta sadece Osmanlı'nın zengin ve verimli toprakları ve tarım 6r6nleri tanıtılmadı. Aynı zamanda sanayi ve teknoloji 6r6nlerine de yer verildi. Osmanlı Sergi Komisyonu Sekreteri Hohannes T. Pushman tarafından kaleme alınan rapor, ilk kez bu makale ile g6n y6z6ne 6ıkarıldı. Raporla Osmanlı tahıl 6r6nleri mısırdı, buğday, pirin6 ve arpadan Şekerleme ve t6t6n 6r6nlerine; y6n, tiftik ve ke6i kılı ile ipek 6r6nlerinden yağ ve sabun 6r6nlerine; kuru meyve ve incirden afyona, maden 6r6nlerinden ahşap oymacılığına kadar geniş yelpazede 6retim miktarlarıyla birlikte yer alıyordu. Raporun en 6nemli kısmı ise donanma, savunma sanayii ve telgraf ile elektrik kısımlarıydı. Osmanlı fabrikalarında 6retilen teknolojik gelişmeyi yansıtan 6renler, ziyaret6ileri hayrete d6Ő6recekti. Şikago D6nya Fuarı katılımı ile Osmanlı'nın imajını yeni bir noktaya taşımak isteyen Sultan II. Abd6lhamid, 15 yıl i6inde kat ettiği sanayileşme ile bunu başarmıştı. Raporun sonunda 16 Osmanlı vilayetinden gelen raporlar doğrultusunda T6rk tarım 6r6nleriyle ilgili ilk kez yayınlanacak resmi veriler neŐredildi. Bu Osmanlı topraklarının verimliliği ve zira6 6r6n 6eŐitliliđini g6stermesi bakımından 6nemliydi. Makalede tarım istatistiklerine de tablo Şeklinde yer verildi. Sonu6 itibariyle 20. y6zyıla girerken, Osmanlı sanayi, tarım ve diğer sekt6rlerinin durumunu ortaya koyan rapor, Sultan II. Abd6lhamid'in gayretlerinin meyvesini aldığını g6stermesi bakımından 6nemli bir belge niteliği taşıyor.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarımı, 19. Y6zyıl Osmanlı ekonomisi, 1893 Şikago Fuarı, Osmanlı Fuarcılığı, Osmanlı ziraat ve sanayii

ACCORDING TO THE REPORT OF THE OTTOMAN EMPIRE EXHIBITION COMMISSION, TURKISH PRODUCTS EXHIBITED AT THE 1893 CHICAGO WORLD FAIR AND THE ROLE OF THE DERSAADET CHAMBER OF COMMERCE

ABSTRACT

The Ottoman Empire participated in the 1893 Chicago World Fair, organized on the occasion of the 400th anniversary of the discovery of the American continent, with a wide range of products. The world fair, which opened its doors to visitors on May 1, 1893, was visited for 6 months. The importance of this fair for the Ottoman Empire was

G6nderilme Tarihi: 17.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Do6. Dr. İstanbul Ticaret 6niversitesi, İŞletme Fak6ltesi, İktisat B6l6m6, sefikmemis@yahoo.com, smemis@ticaret.edu.tr, Orcid Id: 0000-0002-6926-2215

that it was a means for the search for new markets and non-European allies. During the fair, where Sultan Abdulhamid II desired to reflect the power of the Empire and to show the contemporary and developed image of the country, examples of Ottoman architecture were also included. In a sense, Ottoman culture and architecture were exhibited here along with the products. 15 thousand products identified by the Dersaadet [Istanbul] Chamber of Commerce, which was established in line with the development policy deemed necessary by the private sector, were exhibited at the exhibition. As a result of the joint work of the Dersaadet Chamber of Commerce and the Ministry of Commerce, an English booklet titled "Ottoman Empire Exhibition Commission Report" was published to be distributed at the fair, introducing Turkish products. This booklet did not only introduce the rich and fertile lands and agricultural products of the Ottoman Empire, it also included industrial and technological products. The report, written by the Secretary of the Ottoman Exhibition Commission Hohannes T. Pushman, was brought to light for the first time with this article. The report included a wide range of products ranging from Ottoman grain products such as corn, wheat, rice and barley to confectionery and tobacco products; from wool, mohair and goat hair to silk products; from oil and soap products to dried fruit and figs and opium; from mineral products to wood carving. The most important sections of the report were the navy, defence industry, and telegraph and electricity sections. The products produced in Ottoman factories, which reflected the Empire's technological development would amaze visitors. Sultan Abdulhamid II, who wanted to take the image of the Ottoman Empire to a new level with his participation in the Chicago World Fair, achieved this due to the industrialization he achieved in 15 years. At the end of the report, official data on Turkish agricultural products were published for the first time, in line with the reports from 16 Ottoman provinces. This was important in terms of showing the productivity of Ottoman lands and the variety of agricultural products. Agricultural statistics were also included in the article. As a result at the turn of the 20th century, the report, which reveals the status of the Ottoman industry, agriculture and other sectors, is an important document in terms of showing that Sultan Abdulhamid II's efforts bore fruit.

Keywords: Ottoman agriculture, 19th century Ottoman economy, 1893 Chicago Fair, Ottoman Fair Organization, Ottoman agriculture and industry

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu fuar ile sanayileşme arasındaki ilişkiyi 1851 yılında dünyanın ilk "Expo"¹su kabul edilen Londra Dünya Fuarı'na katılarak keşfetti. Bu keşfe kadar 50 yıldır devam eden Osmanlı sanayileşme hamlesinde kayda değer bir başarı elde edilememişti. Ta ki Sultan Abdülaziz, ilk fuardan 10 yıl sonra 1861'de tahta çıkıncaya kadar. Sanayileşme-fuar ilişkisinin farkına varan Padişah ve Bab-ı Âli hükümetleri, 1864'te Islah-ı Sanayi Komisyonu'nu topladı. Komisyon başarısızlığın sebeplerini araştırarak bir dizi öneri kaleme aldı. Sanayileşmeyi doğru istikamete sokacak "Islah" için gerekli tedbirler arasında "yerli üretimi engelleyen vergi sisteminin gözden geçirilmesi, sergilerin açılması, sanayi mekteplerinin tesis olunması ve anonim şirketlerinin kurulması" (Önsoy, 1988, s. 95) gibi öneriler vardı. Bunlardan "Fuarlar düzenlenmesi" tavsiyesi ciddi taraftar buldu ve Sultan Abdülaziz'in de destek ve talebi üzerine 1863'te İstanbul'da Türklerin modern anlamdaki ilk fuarı kabul edilen Sergi-i Umûmi-i Osmani (Memiş, 2020, s. 153) açıldı.

Ne var ki bu çalışmalar, devamlılık arz etmeyince saman alevi gibi parlayıp söndü. Bu talihsiz süreç, Sultan Abdülaziz ile birlikte 1867 Paris Dünya Fuarı'nın açılışına katılarak ziyaret ettikleri Paris, Londra gibi Avrupa şehirlerinin yansıttığı ekonomik gelişmeyi dikkatli şekilde analiz eden Şehzade Abdülhamid iktidara geçinceye kadar sürdü. 34 yaşında tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid'in tahta oturduğu yıl, Osmanlılar ABD'de düzenlenen 1876 Filadelfiya (Philadelphia) Dünya Fuarı'na katılmaktaydı. Bu garip tesadüf, kaderin garip bir cilvesiydi ve aslında bir hakikate işaret ediyordu. Çünkü genç padişah, hem ülkenin imajını ve algısını olumluya çevirip, gücünden hiçbir şey kaybetmediğini hem de yeni sanayileşme ve kalkınma

¹ "Sergileme" anlamına gelen Fransızca "eksponisyon" sözcüğünün kısaltması olan "expo", "dünya fuarı" veya "dünya sergisi" diye de adlandırılır. Günümüzde merkezi Paris'te bulunan Uluslararası Sergiler Bürosu (Bureau International des Expositions-BIE) tarafından düzenlenen expo'lar, 1851 yılında Londra Dünya Fuarı ile başladı.

atağının vasıtalarından fuarları, bu amaca ulaşmak için birincil yöntem olarak seçtiğini göstermek istiyordu.

Sultan'ın bir kalkınma tasavvuruna sahip olmasını sağlayan iki şansı vardı: Birincisi Mısır ve Avrupa'ya yaptığı ziyaretler, ikincisi ise aktif ticaretle meşgul olmasıydı. İkincisi kendisine süratle karar alıp uygulama yeteneği kazandırırken, birincisi ona gelişmiş ülkelerin gittiği istikamete ve sanayileşmede elde ettiği merhaleye nasıl ulaştıklarını görme ve etüt etme fırsatı verdi. Paris, Londra, Brüksel, Viyana, Budapeşte gibi ziyaret ettiği hiçbir şehri ve oralarda gördüklerini unutmayan Padişah, tanık olduklarını ülkesinin gerçekleriyle bütünleştirip aşama aşama uygulamaya soktu. Sultan II. Abdülhamid'e göre Türkler Avrupa'nın yüzyıl gerisindeydi. (Georgeon, 2012, s. 44) 33 yıllık iktidar dönemini bu arayı kapatmaya adadı, fuarları da bu amaçla kullandı.

Uluslararası fuarlara katılım, Osmanlıların (deyim yerindeyse özel sektörün) ürünlerini dış dünyaya pazarlaması, yabancı üretim yöntemlerini tanınması, rekabetçiliğini artırması için önemliydi. Bunun için yurt dışındaki fuarları yakından izleyen Sultan II. Abdülhamid, sergilere iştiraki özendirerek gümrük muafiyetleri, ulaşım teşvikleri ve finansman yöntemleri geliştirdi. Ayrıca her vilayet merkezinde fuarlar düzenlenmesini destekleyerek "Dahili fuarlar dönemi"ni başlattı, İstanbul'da kalıcı bir fuar alanı inşa ettirmeye çalıştı. Sonuç itibariyle fuarcılık, II. Abdülhamid ile birlikte ilk kez Türklerin devlet politikası haline getirildi ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede yeni bir kalkınma ve gelişme fikrinin oluşturulup, hayata geçirilmesinin itici gücü oldu.

Sultan II. Abdülhamid döneminde iştirak edilen fuarlar arasında en stratejik ve görkemli olanların başında 1893 Şikago Dünya Fuarı geliyordu. Şikago Fuarı'nı farklı kılan ise Sultan'ın iktidara gelmesinin üzerinden geçen 15 yıl boyunca yapılan icraatların sonuçlarının görüleceği ilk fuar olmasıydı. Padişah 1881'de yerli şirketleri güçlendirip özel sektör aracılığıyla bir ekonomik yapı oluşturmak amacıyla Dersaadet Ticaret Odası'nı kurmuş ve faaliyete sokmuştu. Yine 1891'de yerli ürünleri dünya pazarlarına açmak ve ihracatı teşvik etmek için tesis ettiği Osmanlı Ticaret Müzesi'nin, diğer adıyla Numunehane-i Osmani'yi de fuara katılacak ürünleri tedarik etmekle vazifelendirdi.

Özetle, 1893 Fuarı, Sultan II. Abdülhamid'in 1876'dan 1893 yılına kadar geçen süre içinde gerçekleştirdiği politikalar neticesinde üretimde katedilen mesafeyi ve değişimi gösterecekti. Bu yüzden Padişah sergiye gönderilecek ürünlerin belirlenmesine büyük önem verdi. Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu'nu oluştururken, komisyonda Dersaadet Ticaret Odası yönetiminden üyelerin ağırlıkla yer almasını istedi. Üyeler de gerçekten başarılı bir seçim ve organizasyon süreci yöneterek, ziyaretçileri hayrete düşürecek Türk ürünlerinin fuarda yer almasını sağladı. Sergi Komisyonu'nda Dersaadet (İstanbul) Ticaret Odası'nda ikinci başkan olarak görev yapan Ferid Basmacı da yer aldı.

Sergi Komisyonu, fuar boyunca Şikago'da ziyaretçilere dağıtılan İngilizce bir kitapçık bastırdı. Fuarda teşhir edilen ürünler ile Osmanlı fuar görevlilerinin listesini içeren "Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu", günümüzde Türk ve Amerikan kütüphanelerinde maalesef mevcut değil. Neyse ki Komisyon'da üye olan Ferid Basmacı, kendi nüshasını kütüphanesinde muhafaza etmiş; İstanbul Ticaret Borsası Başkanlığını tam 50 yıl yürüten torunu Nejad Ekrem Basmacı da dedesinin bu kütüphanesine sahip çıkmıştı. 2009'da İstanbul Ticaret Borsası'na onursal başkan seçilmesi sebebiyle düzenlenen törende Nejad Basmacı, bu

raporu [kitapçığı] fotokopi yoluyla çoğaltarak katılımcı oda ve borsa başkanlarına dağıttı. Dönemin İstanbul Ticaret Odası Başkanı Murat Yalçıntaş törene iştirak edenler arasında bulunduğundan kendisine bu kitapçık hediye edildi. Yalçıntaş da o dönem danışmanı olarak vazife yapan makalenin yazarına bu kitapçığı “Değerlendirilmek” üzere emanet etti. İşte tevdi edilen bu emaneti değerlendirmek için bu makale kaleme alındı. Şikago Dünya Fuarı’na katılan Türk ürünlerinin tüm kategorilerini ve ürünlerin büyük kısmını içeren “Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu” adını taşıyan kitapçık rehberliğinde fuardaki Türk ürünlerinin izi sürüldü. Böylece Şikago Fuarı’nda teşhir edilen Türk ürünleri ilk kez bu kadar ayrıntılı bir şekilde kamuoyuyla paylaşıldı.

1. 1893 Şikago Fuarı, Osmanlı İmparatorluğu’nun Katılımı ve Dersaadet Ticaret Odası’nın Sergi Komisyonu’ndaki Rolü

1893 yılında gerçekleştirilen Şikago Dünya Fuarı, ABD’nin sanayileşme yolundaki büyük atağının başarı ile sonuçlanmasıyla diğer kıtaları ve ülkeleri pazar olarak hedeflediği bir döneme rastlayan görkemli dünya fuarlarından biridir. Kristof Kolomb’un Amerika kıtasını keşfinin 100. yılı münasebetiyle düzenlenen Şikago Fuarı’nda açık kaldığı 6 ay boyunca ürünlerini sergileyen 50 ülke arasında Osmanlı İmparatorluğu da bulunuyordu (Memiş, 2020, s. 117).

20. yüzyıla dünyanın gelişmiş ve büyük, büyük olduğu kadar da ekonomik ve siyasî açıdan güçlü ülkelerinden biri olarak girmeyi hedefleyen Osmanlı İmparatorluğu’nun pavyonu, fuarı ziyaret eden 27 milyonu aşkın kişinin çoğunun hafızasında iz bırakmayı başardı. Yine Şikago Fuarı sebebiyle inşa edilen klasik üsluplu “Beyaz Şehir” ABD’de doğan “Güzel şehir” akımına ilham kaynağı olurken, III. Ahmed Çeşmesi’nden yola çıkılarak Şikagolu J.A. Thain tarafından inşa edilen (Appelbaum, 1980, s. 77) Osmanlı yönetim binası ve pavyonu da düz saçakları, çatısı, yatay uzun penceresi gibi nitelikleriyle, sade ve geometrik tasarımlarıyla modern mimarinin en büyük isimlerinden biri kabul edilen Frank Lloyd Wright’ı etkilemeyi başardı. (Appelbaum, 1980, s. 77).

1 Mayıs 1893 Pazartesi günü ABD Başkanı Cleveland’ın “Biz burada insanlara müsabaka meydanı açarak insanıyeti tenvire [aydınlatmaya] çalışıyoruz. İşte bu teşebbüsümüzle uhuvvet-i insâniyeyi en insâniyetkârâne manasıyla teşhis ve tefsir ediyoruz” (MŞSM, 1893, n. 1, s. 11) sözleriyle açılan fuara Osmanlı İmparatorluğu’nun katılımı, Amerikan Başkanı’nın Sultan II. Abdülhamid’e özel bir heyet ile yolladığı resmî davet üzerine gerçekleşti. II. Abdülhamid’in bir hayli masrafi göze alarak uzak bir kıtada düzenlenen fuara katılmasının sebeplerinden en önemlisi, “Devlet-i Osmaniye’nin Batı ile olan ilişkilerinin yalnız Avrupa’ya münhasır ve o da bir münasebet-i siyasiyeden ibaret” olmadığını gösterip, ABD’yi dış ticaret ve ekonomide yeni bir müttefik olarak öne çıkarmaktı” (MŞSM, 1893, n. 1, s. 1). Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’nun bir “Büyük devlet” olarak gücünü katılımcı ülkeler ile ziyaretçilere göstermeyi amaçlayan Padişah, böylelikle fuarı bir algı vasatı olarak kullanıp devletin imajını güçlendiricekti.

1.1. Ticaret Odaları, Yeni Ekonomik Yapının Odağında

Osmanlı ekonomisini, tüm yurttaki kurduğu ticaret ve sanayi odaları, ihracatı teşvik etmek için açtığı Osmanlı Ticaret Müzesi ile fuar organizasyon ve katılımlarıyla yeniden yapılandırmayı hedefleyen Sultan Abdülhamid, bu konuda en çok özel sektöre “Ehemiyyet” ve “Emniyet” ediyordu. Bundan dolayı Şikago Dünya Fuarı’na katılım ve organizasyon görevinin “tüccara ihalesinin daha münasip olacağına” hükmetti. Fuara katılacak ürünleri belirleme görevini, Sanayi

Devrimi sonrası oluşan yeni üretim tarzını yerleştirmek ve Osmanlı özel sektörünü oluşturmak amacıyla kurduğu Dersaadet Ticaret Odası'na verdi. Bu irade üzerine Ticaret Odası Başkanlığına gönderilen hükümet mazbatası ile imparatorlukta tüm ticaret ve sanayi erbabını fuara katılıma davet etmesi, gönderecekleri ürünlerin gümrük vergisinden muaf olması gibi kolaylıklar gösterileceğinden haberdar etmesi istendi (UNZM, 1891, n.1, s. 31-32).

Hükümet ayrıca "Gönderilecek eşyanın suret-i sevkiyle teferruatının tetkiki için Dersaadet Ticaret Odası'ndan lüzumu kadar zevattan mürekkep bir komisyon teşkil" etmesini, sergide teşhir edilecek "Osmanlı eşyasına nezaret etmek üzere bir memur intihabını" talep etti. Padişah ve hükümetin özel sektöre ve onun temsilcisi Dersaadet Ticaret Odası'na güvenmesinin kayda değer bir sebebi de sanayileşmede büyük hamle yapan, o günkü tabir ile "Pek ileri gitmiş" olan ABD'ye karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetini gösterecek ürünleri seçecek maharet ve deneyime sahip olmasıydı. Çünkü O da, bir yıl önce Filibe Sergisi'ne gidecek Osmanlı ürünlerini başarıyla seçip katılımı organize etmişti. Şikago Fuarı'ndaki Türk "eşyaları" da her bakımdan takdir edilesi, iyi, süslü ve nefis olmalıydı. Sultan II. Abdülhamid bu ürünleri tespit edecek, hazırlanmasını sağlayacak, vilayetlerden başşehre vaktinde ulaşmasını temin edecek, güzelce istifleyip kategorize edecek iyi isimlerin içinden en iyilerini bizzat seçti. Böylece bu "Zatların tayin kılınan evsafı taşımalarına" (UNZM, 1891, n.1, s. 1) ne kadar önem verdiğini göstererek hazırlık komisyonunu kurdu. Başkanlığa Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa'nın getirildiği Komisyon'un başkan vekilliğine de Sultan'ın büyük önem verdiği Dersaadet Ticaret Odası Başkanı Azaryan Efendi getirildi. İstanbul'da oluşturulan bu hazırlık komisyonun üyeliklerine, sergi genel komiseri İbrahim Hakkı Bey, Ticaret Odası Üyesi Yenidünya Dimitraki Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti Ticaret Müdürü İsmail Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti Tarım ve İstatistik Direktörü, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Mehmed Nuri Bey, Ticaret Odası Üyesi Kazanova Efendi, Osmanlı Komiseri Ahmed Fahri Bey ile Ticaret Odası Üyeleri Basmacı Bey ile Mösyö Milles getirildi (Pushman, 1893, s. 6).

Komisyon, sembolik başkanlık yapan Nazır'a vekalet eden Ticaret Odası Başkanı'nın riyasetinde haftada iki defa toplanıyordu. Bu toplantılarda, ticaret ve sanayi erbabından olup fuara katılacakların eşyalarını nasıl gönderecekleri, nereye müracaat edecekleri gibi hususlar masaya yatırılıp kararlar alınarak anında uygulamaya geçiliyordu.

İstanbul'da oluşturulan bu hazırlık komisyonun genel komiseri İbrahim Hakkı Bey olurken; üyeliklerine Ticaret Odası Üyesi Yenidünya Dimitraki Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti Ticaret Müdürü İsmail Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti Tarım ve İstatistik Direktörü ve aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Mehmed Nuri Bey, Osmanlı Komiseri Ahmed Fahri Bey, Ticaret Odası üyeleri Basmacı Ferid Bey, Kazanova Efendi ile Mösyö Milles getirildi (Pushman, 1893, s. 6).

Odanın fiilen başkanlığını yürüttüğü Osmanlı Sergi Komisyonu o kadar etkindi ki Komisyon'un destek ve önerisiyle "Ceyb-i Hümâyûn [Padişah'ın] mütercimlerinden, İngiliz ve Fransız ve Alman lisanlarına sûret-i mükemmelede aşına olan" Hakkı Bey sergi komiseri olarak atandı. Komisyon üyeleri, Hakkı Bey gibi üç lisan bilen bir Türk'ün sergi komiseri olmasının oluşturacağı olumlu atmosfere özellikle dikkat çektiler. Aynı gerekçelerle komiser yardımcılığına Darüşşafaka mezunlarından, Telgraf ve Posta Nezareti Tercüme Kalem-i Mühimme Müdürü Fahri Bey tayin edildi (DTOG, 1892, n. 398).

1.2. Ürünlerin Seçiminde Komisyon'un Gösterdiği Hassasiyet

1893 Şikago Fuarı'na gidecek "Nefis Osmanlı eşya ve emtiasını" seçme ve İmparatorluğun itibarına uygun ürünlerin sergiye gönderilmesi konusunda oldukça titiz bir çalışma yürüten Komisyon üyeleri, ürünlerin ağırlıkla Tophane ve Tersane-i Âmire fabrikaları ile askeriyeyle bağlı Feshane-i Âmire ve diğer sanayi fabrika ve tezgahlarının mamulâtından olmasını arzu etti. Komisyon, Duyûn-ı Umûmiye ve Reji İdarelerinin Osmanlı ekonomisine getirdiği yapısal katkının farkındaydı, bu sebepten onlardan mamulât ve mahsulât numuneleri gönderilmesini talep etti (UNZM, 1892, n. 14, s. 438) Komisyon, aynı zamanda Diyarbakır başta olmak üzere bazı vilayetlerdeki esnaf ve zanaatkârın üretimine canlılık getirecek bir karara imza attı. İmparatorluğun her bölgesinde kurulan ticaret ve sanayi odalarının ağabeyi konumunda bulunan Dersaadet Ticaret Odası Başkanı'nın, Komisyon'un fiili başkanlığını yürütmesi sebebiyle, oda başkanları bölgelerindeki ürünleri seçme, hazırlama ve gönderme ile vazifelendirildi. Komisyon oda başkanlarından gerekli ürünlerin esnafa bedeli ödenerek ürettirilmesi, bu bedellerin de o vilayetin mal sandıklarından karşılanması (BOA, DH.MKT, 2032/17) talimatını vererek, vilayet piyasalarına hareketlilik kazandıran bir karara imza attı.

Dersaadet Ticaret Odası, yönetimi altında bulunan ve İmparatorluğun her köşesindeki odalar ile devlet kurumlarına dağıtılan Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ni fuar ile ilgili haberlerin yayınlanacağı ve aldığı kararları duyuracağı bir mecra olarak kullandı (DТОG, 1892, n. 398). Hem gazete hem Ticaret Nezaretinin oluşturduğu haberleşme ağı sayesinde dinamik bir iletişim vasatı oluşturuldu. Ayrıca ürünlerinin taklit edilip ellerinden alınmasından korkan imparatorluğun her köşesindeki üreticiler, gazete vasıtasıyla teskin edildi. Osmanlı ürünlerinin "Henüz kıtaât-ı garbiye sanayi-i cedidesi tarafından taklit" olunamadığının, taklit edilemeyen bir imalat tarzını muhafaza etmek için ise "Vatandaşlarımız tarafından anılan sergi-i umûmiye külliyyetli emtia gönderilmesi" (DТОG, 1892, n. 398) gerektiğinin altı çizildi.

1.3. Komisyon, İmparatorluğun Yüz Akı Olacak Ürünler Seçti

II. Abdülhamid tarafından seçilen ve ağırlıkla Dersaadet Ticaret Odası Yönetim Kurulu üyelerinin oluşturduğu "Şikago Fuarı Ürün Hazırlık ve Seçim Komisyonu -komisyona verilecek en doğru isim bu olabilir-, görevini başarıyla yerine getirdi" denilebilir. Çünkü Şikago Fuarı'ndaki Türk pavyonunda birbirinden nadide, geleneksel ile modern teknoloji tarzıyla üretimi mezceden 13 bin parça Osmanlı eşyası teşhir edildi. Geleneksel ürünlerde hayretâmiz bir el işçiliği ve ürün kalitesi bulunurken, yeni teknolojinin eseri ürünlerle de son gelişmeleri yakından takip ettiklerini gösterdiler. Yine Komisyon'un tercihi ve yönlendirmesiyle Osmanlı bu fuara, diğer ülkeler gibi devasa stantlar kurarak katılmadı. Bunun yerine, daha fonksiyonel bir yapı inşa ederek, ürünlerin sadece numunelerinin teşhir edilmesi anlayışını benimsedi; böylece de "Serginin maksad-ı esasisine hizmet" (MŞSM, 1893, n. 2, s. 24) etti.

Hedef odaklı bu yaklaşım sayesinde en sıra dışı Türk ürünleri seçilip gönderildi, ziyaretçiler de ürünlerin bu "Sıra dışılığını" yoğun ilgileriyle teyit etti. Öyle ki Türk pavyonunu ziyaret edenler, sadece köşke ve tezyinatına hayran kalmayıp burada teşhir olunan eşyaları da dikkatle incelediler. Bu eşya arasında "Ummadıkları" birçok ürüne tesadüf ettiler. Kuşkusuz Amerikalıların bu şaşkınlıkları, "Avrupalılar gibi şark hakkındaki malumatlarının pek eksik ve yanlış" olmasından kaynaklanıyordu. Onları hayrete düşüren ise Osmanlı pavyonunda torpido ve elektrik makinesi gibi sanayi ürünlerine rastlamalarıydı. Gerçekten Türklerin böyle ürünler imal ettiğini görmek ziyaretçilerin "Pek ziyade istiğrabına mucip oluyordu" (MŞSM, 1893, n. 2, s. 24).

Aynı şekilde Osmanlıların teknolojik gelişimini gösteren sahil muhafaza ve deniz savaşları için zırhlı gemiler üreten Tersane-i Âmire'de yapılan alet ve araçlar da ziyaretçilerin dikkatini çekiyordu. Bu ürünler kapsamında fuardan 4 sene önce 1889'da İstanbul'da Tersane-i Âmire'de inşa edilen "Heybetnüma" adlı zırhlı korvetin modeli sergilendi. Ayrıca çelik ve pirinç olarak imal edilmiş torpil yuvası modelleri ve torpil yönlendiricileri, gemiler için vida, pervane kanadı gibi ürünler de teşhir edildi. Tüm bunlar Sultan II. Abdülhamid döneminde savunma sanayi ürünlerinin üretiminde elde edilen büyük gelişmeyi ortaya koyuyordu (Pushman, 1893, s.16).

Türklerin teknolojiye dayalı ürünleriyle göz kamaştırdıkları bölümlerden bir diğeri de "Telgraf" kısmıydı. Burada Posta ve Telgraf İdaresi'nin İstanbul'daki fabrikalarında üretilmiş ve Türk alfabesine adapte edilmiş komple bir telgraf makinesi sergilendi. Ayrıca şaşırtıcı derecede gelişmiş elektrik ürünleri de burada yerini aldı. Bu ürünler arasında "Elektrik cereyanlarının aktarılması ve düzenlenmesi için çeşitli ürünler: çift, tek ve sürekli elektrik akımı vericileri, Osmanlı usulü dağıtım tablosu ve galvanometre, İsviçre dağıtım tablosu, sürekli akım alıcısı, çevirmeli elektrik düğmesi, priz, çevirici" bulunuyordu. Bunların yanı sıra "Elektrik motoru, elektrikli aydınlatma ve elektrikle telgraf için çeşitli ürünler" de teşhir ediliyordu (Pushman, 1893, s. 24). Şikago Fuarı'nda Türklerin övünç kaynağı olan yerli telgraf aletlerinin yanı sıra ince ve zarif Osmanlı işçiliğini yansıtan saatler de mevcuttu.

2.Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu'ndaki Türk Ürünleri

1893 Dünya Sergisi ziyaretçilerine dağıtılmak üzere, fuarda teşhir edilen Osmanlı İmparatorluğu ürünlerini tanıtmak amacıyla İngilizce basılan ve "Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu" üst başlığını taşıyan kitapçığın başlığının altında "Kolomb Dünya Sergisi'nde teşhir edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun ürün ve mamulâtının kısa bir açıklaması" (Pushman, 1893, s. 7) ibaresi yer alıyordu. İçindeki bilgilerden anlaşıldığına göre kitapçık ABD'nin Şikago eyaletinde 1893 yılında yayınlanmıştı.

2.1. Kitapçığa göre Osmanlı Sergi Komisyonu ve Hazırlıkları

Osmanlı Devleti'nin 1893 Şikago Dünya Sergisi ya da resmî ismiyle "Dünya Kolomb Ekspozisyonu"na katılım hazırlıklarını yürütmek için oluşturulan Komisyon'a iki sekreter atandı: Dersaadet Ticaret Odası adına Oda Sekreteri Spiraki Efendi ve Ticaret Nezareti adına dönemin Ticaret Meclisi ve Ticaret Müdürlüğü Sekreteri M. Tevfik Bey... İstanbul'da hazırlıkları takip eden İkinci Komisyon'un başkanlığına Ticaret Müdürü İsmail Bey getirilirken, üyeler arasında ise Odadan Basmacızade Ferid Bey, Abudzade Tevfik Bey, Spiraki Efendi, Subhi Bey ile Ticaret Müdürlüğü Sekreteri ve Genel Komiser Delegatesi (Pushman, 1893, s. 3) bulunuyordu.

Şikago Dünya Fuarı yönetimi nezdinde Türkiye katılımından sorumlu olup devlet adına her türlü faaliyet ve organizasyonu yürütecek Osmanlı İmparatorluğu Komisyonu'nun genel komiserliğini daha sonra sadrazamlık da yapacak olan İbrahim Hakkı Bey, İmparatorluk komiserliğini Ahmed Fahri Bey, komisyon ataşeliğini Yüzbaşı Ahmed Sabit Bey ile Yüzbaşı Mehmed Tevfik Bey, komisyon sekreterliğini Mösyö Hohannes T. Pushman, onursal komiserliği Mösyö Thomson ile Mösyö Sweeney, tesisat ve dekorasyon şefliğini Mösyö Garabed M. Murad, tarım yönetimini Mösyö A. G. Asdikyan üstlendi (Pushman, 1893, s. 4).

2.2. Geniş Topraklar, Geniş Ürün Çeşitliliği ve Tahıl Ürünleri

Ürünlerin tanıtımını amaçlayan rapor, “Kolomb Dünya Sergisi Osmanlı İmparatorluğu Komisyonu, Jackson Park'taki Osmanlı pavyonunda hükümetin toplu sergisinde teşhir edilen Osmanlı İmparatorluğu'nun ürün ve imalatlarıyla ilgili aşağıdaki kısa açıklamayı saygıyla kamuoyuna sunar.” cümlesiyle başlıyor, ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları ve topraklarında yetişen ürünlerle ilgili bilgilere yer veriyordu:

“Güneydoğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da geniş bir alanı kaplayan Osmanlı İmparatorluğu toprakları esas olarak Akdeniz'in doğu sularında ve Kızıldeniz'in her iki yakasında, Basra Körfezi'nin batı kıyısında ve Karadeniz'in güney ve batı kıyılarında toplanmıştır”. (Pushman, 1893, s.7).

Dolayısıyla bu denli geniş bir toprağa sahip İmparatorluk, şimşir ağacından tropikal incir ve üzümlere kadar uzanan geniş bir ürün çeşitliliğine sahipti:

“Bu geniş İmparatorluğun arazileri ve vilayetleri, Lazistan'ın dayanıklı şimşir ağacından batı kıyılarındaki toprakların subtropikal incir ve üzümüne kadar sonsuz çeşitlilikte doğal ürünlere sahiptir; platoda, yumuşak ipeksi postu ihracatın temelini oluşturan ünlü Ankara keçisi türü yetişmektedir.

Türkiye toprağı, çok eski dönemlerden beri verimlilik bakımından fevkaladedir. Günümüzde Rumeli'nin bazı bölgelerinde mısır rekoltesi nadiren üç yüz katın altına düşmektedir. Toprakların aynı yıl iki ürün verecek kadar verimli olduğu yerler de vardır. Arpa eylül ayında ekilir ve mayıs ayında biçilir. Daha sonra Hint mısırı ekilir ve ardından eylül ayında toplanır” (Pushman, 1893, s. 8).

Tahıl başlığı altında Osmanlı pavyonunda “Yulaf, arpa, darı, susam, mısır, buğday, pirinç, çavdar, mısır, tenali kuş otu” yer alır. Bu tahılları gönderen katılımcı yerler ise “Adana, Edirne, Bağdat, Beyrut, Biga, Bitlis, Burdur, Çanakkale, Diyarbakır, Dıraç [bugünkü Arnavutluk'ta bir şehir], Eishteh, Hüdavendigar [Bursa merkezli Osmanlı vilayeti], Konya, Koçana [Makedonya'da bir kasaba], Lapiski, Mamuret-ül-Aziz [Elazığ ve çevresini kapsayan eski Osmanlı vilayeti], Selanik, Sinop, İzmir, Çatalca, Trabzon, Üsküp, Karesi [Balıkesir ve çevresi]” (Pushman, 1893, s. 8) diye sıralanır.

2.3. Şekerleme, Süt, Tütün ve Kahve Ürünleri

1893 Kolomb Dünya Fuarı'nda Türkler, isimleriyle bütünleşen şekerleme, süt, tütün ve kahve çeşitleriyle göz doldurdular. Osmanlı coğrafyasının zengin florasından beslenen ballar burada yerini aldı. Elbette birçok vilayetin yanı sıra “Hacı Bekir” de şekerlemesiyle oradaydı. Tanıtım kitapçığının “Şekerleme” bahsinde “Dünya çapında tanınan tatlılar ve Türk lokumları; şerbet ve balla birlikte bol miktar ve çeşitte sergilenmektedir.” denilirken, bu ürünleri gönderen İmparatorluk şehirleri de “Katılımcılar Konstantinopolis'ten Hacı Bekir ve Kolassi ile Edirne, Burdur, Çanakkale, Diyarbakır, Dıraç, Kosova, Sinop, Çatalca vilayetleridir.” (Pushman, 1893, s. 9) diye aktarıyordu.

“Süt Ürünleri” kategorisinde ise peynir ile sarı ve beyaz tereyağ zikredilerek, “Çanakkale, Kastamonu, Konya, Manastır ve İstanköy [Kos Adası] vilayetleri süt ürünlerini yani sarı ve beyaz tereyağı ve peynirini oldukça göz alıcı bir şekilde sergilemektedir.” (Pushman, 1893, s. 9)

deniliyordu. 1893'te dünyaya açılan Çanakkale peynirlerinin günümüzde de lezzetiyle tüketicilerin beğenisini toplamayı hak ettiği söylenebilir.

“Tütün” kısmında ise İmparatorluğun özellikle Rumeli'deki arazilerinin önemli bir bölümüne tütün ekildiği vurgulanıyordu. Kitapçığa göre “Tütün, Türkiye'nin sıcaklık derecesinin izin verdiği her yerinde yetiştirilmektedir. Batı Rumeli'de tütün, sürülmüş arazinin yaklaşık sekizde birini kaplamaktadır. Bu maddenin Türkiye'deki tüketimi muazzamdır, ayrıca yıllık ihracatı sürekli olarak artmaktadır ve çiftçiler tarafından, bu ürünün büyümesine uygun topraklarda, ürünleri arasında en kârlı olan şekilde değerlendirilmektedir. Yetiştirilen her çeşit tütün, [Türkiye] pavyonunda yaprak, kesme ve sigara şeklinde sergilenmektedir” (Pushman, 1893, s. 9).

Türkiye, daha önce Viyana kuşatması sırasında Avrupa ile tanıştırdığı kahveyi, bu kez 1893 yılında Amerikalı fuar ziyaretçilerine sunuyordu. “Kahve Yemen'den gelir” sözünün hakkını verircesine Şikago'da sergilenen kahveler arasında “Zengin aromasıyla hakiki Yemen kahvesi” bulunuyordu. İlginç olan ise Mekke kahvesinin de uluslararası arenaya Türkler tarafından sunulmasıydı. Bu durum “Kahve” başlığı altında, “Hurma yapraklarından dokunmuş orijinal çuvallarında, zengin aromalı hakiki Yemen ve Mekke kahvesi bol miktarda sergilenmektedir” (Pushman, 1893, s. 9) ifadeleriyle anlatılıyordu.

2.4. Yün, Tiftik ve Keçi Kılı ve İpek Ürünleri

“Osmanlı İmparatorluğu'nun yünleri yumuşaklığı ve inceliği nedeniyle büyük beğeni toplamaktadır.” diye tanıtılan “Yün, Tiftik ve Keçi Kılı” kısmında yünün, tüm vilayetlerde büyük miktarlarda üretildiği, Ankara vilayetinin de özellikle keçilerinin ipeksi yapağı ile ünlü olduğu, bu ürünün daha çok tiftik adı ile ün kazandığı belirtiliyordu. Verilen bilgiye göre keçiler nisan ve mayıs aylarında kırılıyor, en iyi kalite yün ise “Dişi hayvandan” (Pushman, 1893, s. 10) elde ediliyordu.

“Keçi kılı, tiftik ve yün” ürünleriyle katılım gösterenler ise “Edirne, Aydın, Akşehir, Beyrut, Bağdat, Burdur, Diyarbakır, Kastamonu, Hüdavendigâr, Konya, Selanik, Sinop, Sivas, İstanköy, Teke [Antalya], Üsküp, Dıraç ve Çanakkale'den Mustafa Bey” idi. Çanakkale'den Mustafa Bey'in bizzat ismiyle ürününü göndermesi bu konudaki maharetinin hem Çanakkale'de hem İstanbul'da kabul gördüğüne işaret etti.

Raporda pamuğun Türkiye genelinde ama özellikle de Rumeli, Anadolu, Suriye ve Cezayir-i Bahr-i Sefid'de [Archipelago – Akdeniz ve Ege'de yer alan adaları ile Marmara bölgesindeki bazı sancakları kapsayan Osmanlı vilayeti] yaygın şekilde yetiştirildiğine dikkat çekilerek, “Aydın, Bağdat, Diyarbakır, Şakte ve Sinop vilayetlerinin çok çeşitlerini fuarda sergiledikleri” (Pushman, 1893, s. 10) aktarılıyordu.

“İpek üretimi Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli endüstrilerinden biridir.” tespitine yer verilen “İpek” bölümünde, “Rumeli'de Edirne, Anadolu'da ise Bursa vilayetinde büyük ölçüde ipekçilikle uğraşıldığı, Suriye vilayetinde yer alan Lübnan Dağı'nda ise ipek böceği yetiştirmeye yönelik barakalar ve koza açmaya yönelik fabrikalar” (Pushman, 1893, s. 10) bulunduğu belirtiliyordu. İki büyük ipek merkezi olan Edirne ve Bursa vilayetlerinin hem koza hem de eğrilmiş ipekleri fuarda büyük miktarlarla teşhir ediliyordu (Pushman, 1893, s. 11).

2.5. Yağ, Sabun ve Balmumu ile Şarap ve Brendi Ürünleri

1893 Şikago Sergisi Osmanlı tanıtım kitapçığının “Yağ, Sabun ve Balmumu” bölümünde ise bu üç ürün sergisinin “geniş ve eksiksiz” olduğu, Osmanlı İmparatorluğu’nun her yerinden her çeşit ham veya işlenmiş ürünlerin teşhir edildiği, sergilenen ürünler arasında “Shirilgan yağı [susam yağı?], balmumu, zeytinyağı, keten tohumu yağı, donyağı, kovan yağı, susam yağı” bulunduğu kaydediliyordu. Türkiye bu alanda marka isimlere sahipti; bu sebeple katılımcılardan bazıları bizzat isimleriyle zikredilerek, şöyle sıralanıyordu: “Adil Bey, Kemal Bey, Mehmed Bey, Raisim Bey, Sami Bey, Giritli Seib Bey ve Aydınli Paleologos.” Bu isimlerden bazıları İstanbul’da eczacıydılar. Vilayetler arasında ise “Adana, Edirne, Burdur, Dıraç, Çanakkale, Diyarbakır, Hüdavendigâr, Karesi, Manastır, Rodos, Sinop, İzmir, Çatalca” vardı (Pushman, 1893, s. 11).

İngilizce kitapçığın “Şarap ve Brendi” başlığı taşıyan bölümünde, “Şarap ve brendi teşhirin serginin en dikkat çekici özelliklerinden biri” olduğu, Türk şarap ve brendilerinin “Üzüm ve dutun saf suyundan yapıldığı” (Pushman, 1893, s. 11) vurgulanıyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun Rumeli, Suriye ve Anadolu bölgelerinin üzüm asmaları ve dut ağaçlarıyla dolu olduğu belirtilerek, çok fazla ürün olmasına rağmen çok azının ihraç edildiğine ve büyük kısmının yurt içinde evsel kullanım ile tüketildiğine dikkat çekiliyordu. Tahmin edileceği gibi şarap ve brendi üreticilerinin neredeyse tamamı, inançlarında içkinin serbest olduğu Hristiyan Osmanlı vatandaşlarıydı. İslam’ın içkiyi haram kılması sebebiyle Müslümanların içki ticareti yapmaları söz konusu değildi. Bu nedenle şarap ve brendi katılımcıları neredeyse tamamen Hristiyan tebaa ile vilayetlerden oluşuyordu:

“Sisamlı Yerassimo, Sakızlı Yanni, Diyarbakırlı Thomas, Edirneli Süleyman, Sisamlı Nikolaki, Karesili Kotrony, İstanbullu Kolassi, Edirneli Agassian, İstanbullu Agop Sukiassian, Çanakkaleli Bogos Agopian, Sisamlı Athenas, Kırklarelili Dodopulo, Sisamlı Ferandj, Edirneli Goruar ve Haim, Karesili İha ile Rodos, Sisam ve Midilli Adaları; Burdur, Çanakkale, Diyarbakır, Dıraç, Erdek, Kosova, Lübnan, Manastır, Selanik, İstanköy ve Çatalca vilayetleri” (Pushman, 1893, s. 12).

2.6. Kuru Meyve ve İncir

1893 yılı itibarıyla Türkiye’nin tartışılmaz en büyük ve en meşhur ihracat kalemi kuru meyve ve incirdi. Bu durum raporda “Kuru Meyve ve İncir” başlığı altında yer alan “Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük ve meşhur ihracat ürünlerinden biri de kuru meyve ve incirdir. Dünyanın her yerine yılda yaklaşık yarım milyon pound [ağırlık birimi] incir ve meyve ihraç edilmektedir.” ifadeleriyle teyit ediliyordu. İncir yetiştirme üzerine şu bilgilere de yer veriliyordu:

“Aydın bölgesi incir yetiştirmek için bilhassa uygundur, toprak çok derin olduğundan mahsul için gerekli olan nemi tutma özelliğine sahiptir. Bir incir ağacının ticari amaçlara uygun meyve vermesi için beş ila yedi yaşında olması gerekir. İncirler dallarda tek tek büyür, nadiren çiftler halinde büyür, asla kümeler halinde büyümmez; ağustos ayının ortalarında incirler olgunlaşır ve ağaçlardan düşmeye başlar” (Pushman, 1893, s. 12-13).

Şikago Dünya Fuarı Osmanlı pavyonunda bu başlık altında sergilenen ürünler ise “Çekirdeksiz kuru üzüm, kuru incir, kuş üzümü, armut, dut, meşe palamudu, ceviz, erik, kayısı, zeytin” gibi ürünlerdi. Ürünlerini fuara gönderen iki kişinin adı özellikle kayıtlara geçirilmişti, bunlar Edirneli Hafız Osman ile Sakızlı Yanni’ydi. Yanni’nin Sakız Adası’nın meşhur üreticilerinden biri

olduğu düşünülebilir, zira 1893 Fuarı'na birçok ürünüyle katılmış ve kataloglara girme başarısı göstermişti. Bu kategoride ürün gönderen vilayetler arasında ise “Edirne, Aydın, Burdur, Çanakkale, Diyarbakır, Hüdavendigar, Kastamonu, Konya, Kios [Gemlik], Kosova, Lübnan, Mamuret-ül-Aziz, Malatya, Manastır, Musul, Sinop, İstanköy, Rodos ve Sisam Adaları” (Pushman, 1893, s. 13) bulunuyordu.

“Tohumlar” için ise özel bir sergi kısmı oluşturuldu ve burada hem tahıl hem de fasulye, bezelye, mercimek, nohut gibi yemeklik sebzelerin örnekleri teşhir edildi. Ayrıca imparatorluğun muhtelif vilayetlerinden gönderilen her türden sebze ve çiçek tohumları da sergilendi. Ne var ki vilayetlerden gelen çoğu örnekler aynı türdendi.

2.7. Afyon Ürünü

Raporda en uzun anlatılan bahislerden biri afyon hakkındaydı. “Osmanlı İmparatorluğu'nun en kârlı ve yaygın endüstrilerinden biri” şeklinde nitelenen haşhaş ekimi ve afyon üretimi, Osmanlı İmparatorluğu hükümeti tarafından ilk defa ekilen arazilerde bir yıl vergi alınmayarak teşvik ediliyor, ekimin nasıl yapılacağı basılı talimatlarla gösteriliyordu. Kitapçıkta verilen bilgilere göre “Ekim hem yüksek hem de alçak topraklarda, esas olarak köylü toprak sahipleri tarafından yürütülür; doğal olarak hafif ve zengin, ayrıca gübreyle daha da iyileştirilmiş bir toprak gereklidir ve aşırısı zararlı olmakla birlikte nem vazgeçilmezdir. Toprak, iyice ufalanmasını sağlamak için ikincisi çaprazlama olmak üzere iki kez sürülür; çok sık ekilmesini önlemek için miktarının dört katı kumla karıştırılan tohum, saçılarak toprağa serpilir. Kuraklık, ilkbahar donları ve çekirgeler nedeniyle mahsul çok belirsizdir ve tam bir başarısızlığı önlemek için ekimden marta kadar aralıklarla üç ekim yapılır. Ekimden sonra toprak tırmıklanır ve genç bitkiler ilkbahar başından çiçeklenme zamanına kadar çoğunlukla kadınlar ve çocuklar tarafından çapalanır ve yabancı otlar temizlenir. Ovalarda çiçekler [haşhaş] mayıs ayı sonlarında, yaylalarda temmuz ayında açar. Çiçekler açtıktan sonra birkaç saat içinde taç yaprakları düşer ve kapsüller o kadar hızlı büyür ki dokuz ila on beş gün içinde afyon toplanmaya hazır hale gelir. Kapsüller parmakların basıncına dayanmaya başladığında, bıçakla üçte ikisini kapsayacak şekilde çevresine kesikler atılır, işlem genellikle günün sıcak vaktinden sonra yapılır ve ertesi sabah fazla sıvı toplanır. Bu, kapsülün bir bıçakla kazınması ve suyunun haşhaş yaprağına aktarılmasıyla yapılır (Pushman, 1893, s. 14). Yaprığın büyüklüğünün izin verdiği kadar afyon toplandığında, yığının üstüne başka bir yaprak sarılır ve birkaç gün kuruması için gölgeye bırakılır. Türkiye'de yetiştirilen afyon, saflığı nedeniyle esas olarak tıpta kullanılır” (Pushman, 1893, s. 15).

Türkiye'de yetişen afyona yabancıların yoğun ilgi göstermesinin sebebi, tıpta kullanılabilir niteliğe haiz olmasıydı. Fuara her neviden bol miktarda haşhaş ürünleri Akşehir, Aydın, Burdur, Karesi, Konya, Kosova, Mamuret-ül-Aziz ve Sivas vilayetleri tarafından gönderildi. Günümüz Türkiye'sindeki haşhaş üretiminde Afyonkarahisar, Amasya, Burdur, Çorum, Denizli, Isparta, Konya, Kütahya, Tokat ve Uşak (Gümüscü vd., 1997, s. 123) illerinin öne çıktığı göz önünde bulundurulunca, bu illerin 1893'te Şikago Fuarı'na haşhaş ürünü gönderen vilayetlere karşılık geldiği görülüyor.

2.8. Maden Ürünleri

“Sistematik olarak düzenlenmiş geniş ve eksiksiz bir mineral ve cevher koleksiyonu, Osmanlı sergisinin başlıca özelliklerinden biridir.” diye sunulan “Mineraller” kısmında Osmanlı'nın maden zenginliği teşhir ediliyordu. Buna göre “Adana, Edirne, Bursa, Kastamonu,

Konya, Kosova, Selanik ve Sivas vilayetleri” fuara muhteşem çeşitlilikte demir, gümüş, kurşun, nikel, çinko ve manganez cevherlerinden göndermişti.

Yine “Aydın, Edirne, Kastamonu, Manastır ve Suriye vilayetleri linyit, kömür ve bitüm gibi yanıcı mineralleri tedarik” etmişti. Ayrıca “Taş Ocağı Ürünler”i bölümünde İstanbul’dan Bedros Gümüşyan’ın, Marmara Adası’ndan Dr. Macris’in ve Bursa’dan İmparatorluk Madencilik Dairesinin kırmızı ve mavi mermer levhaları ve granit örnekleri yer alıyordu” (Pushman, 1893, s. 15).

İmparatorluk Madencilik Dairesinin Aydın Şubesi de çeşitli boyutlarda ve derecelerde kaya ve toz haline getirilmiş zımpara taşlarının fuarda güzel bir teşhirini yapıyordu. Aynı kısımda ayrıca Aphrodisias Zımpara Maden Şirketi’nin ürünleri de bulunuyordu (Pushman, 1893, s. 16).

Yine “Kil ve Asbest” alanında Bursa vilayetinde beyaz “Talk” ve amyant bulunurken, kireç taşı örneği olarak aynı vilayetten kireç borat mevcuttu.

“Sülfatlar ve Pigmentler”de Cezayir-i Bahr-i Sefid, Bursa, Kosova, Manastır ve Selanik’ten gönderilen ham ve rafine sülfür ve krom cevheri ziyaretçilere gösterilirken, “İstanbul’daki Düyun-u Umumiye İdaresi’nin en şeffaf kristaller halinde ince kaya tuzu örnekleri” de fuardaydı.

Aynı şekilde “Bakır” madeni olarak Edirne, Diyarbakır ve Sivas’tan tedarik edilen bakır cevheri ve siyah bakır teşhir ediliyordu. Çinko cevheri ise Bursa vilayetinden gönderilmişti.

Nihayet Cezayir-i Bahr-i Sefid, Edirne, Aydın, Bursa, Kastamonu, Selanik ve Sivas vilayetlerinden gönderilen antimon ve arsenik cevherlerinden oluşan geniş bir koleksiyon mevcuttu (Pushman, 1893, s. 16).

2.9. Donanma Kısım

Mineraller grubundan oymacılık ile ilgili bölüme geçilirken, savunma sanayinin modellerinin yer aldığı “Donanma Sergisi” bölümü yer alıyordu. Kitapçığın bu kısmında İstanbul Halıç’ta bulunan Tersane-i Âmire’nin zırhlı gemiler üreten bir devlet kurumu olduğu bilgisi ve ardından burada üretilen deniz araçlarının sergilenen modelleriyle ilgili şu bilgiler veriliyordu:

“Deniz savaşı ve kıyı savunması için zırhlı gemiler üreten bir devlet kurumu olan İstanbul’daki Tersane-i Âmire’de dört yıl önce inşa edilen zırhlı “Heybetnüma” kruvazörünü temsil eden “Savaş Adamı Modeli”, ayrıca [Tersane-i Amire tarafından yapılmış] çelik ve pirinç torpido, torpido tüpleri ve torpido direktörleri modelleri, gemiler için vida kütüğü ve vida bıçağı modeli, iki çift kürekli tekne, bir çift kürekli kayık sergilenmektedir. [Ayrıca] gemilerde kullanılan halatlar, kordonlar ve sicimler (Pushman, 1893, s. 16).

Yukarıdaki sergilenenler, Majesteleri Sultan’ın hükümdarlığı döneminde İstanbul’daki Tersane-i Âmire’de savaş araçlarının üretiminde kaydedilen büyük ilerlemeyi göstermektedir” (Pushman, 1893, s. 17).

Gerçekten Sultan II. Abdülhamid döneminde Tersane-i Âmire’de çağın teknolojisine uygun şekilde zırhlı gemi inşasına başlanmış, bu amaçla Amerikan mühendislerinden de istifade edilmişti. Padişah, tersanede üretilen savaş gemilerinin ve diğer araçların ama özellikle de torpido modellerinin fuara gönderilip sergilenmesini sağlayarak Osmanlı İmparatorluğu’nun savaş sanayinde kendine yetme konusunda önemli bir eşiği geride bıraktığı algısını oluşturmaya çalışmıştı.

2.10. Ahşap Oymacılığı ve Kakma Ürünleri

“Modeller” kısmını “Ahşap Oymacılığı ve Kakma” kategorisi takip ediyordu. Burada ağaca yeni bir ruh katan Anadolu ustalarının elinden çıkan zengin oyma ve kakmalar ile duvarlara hayat veren kaplamalar sergileniyordu. Osmanlı ustalarının maharetleri, “Hiçbir şey, Anadolu'nun ahşap oymacılarının ve sedef kakmacılarının duvar kaplaması, tavan ve her türlü armatür ve mobilya için en zengin panelleri ve diğer süslemeleri tasarlama ve icra etme becerisini aşamaz” (Pushman, 1893, s. 17) ifadeleriyle ortaya konuyordu. En çok beğenilen süsleme tarzı [küçükâri] ise şöylece resmediliyordu:

“En sevilen süsleme tarzı, yüzeyi, incelikle şekil verilmiş çubukların [ahşap çıtalar] oluşturduğu çok karmaşık geçmeli desenlerle kaplamaktır. Çubukların arasındaki çeşitli geometrik boşluklar daha sonra küçük ahşap parçaları ve sedeflerle, hafif kabartmalı oyma yapılarla doldurulur.

Tasarımı vurgulamak için inci veya fildişi işlemeli farklı renkli ahşapların kullanılması, desenlerin ustaca zenginliği ile birleştiğinde, bu işin kalitesine neredeyse rakipsiz bir ihtişam etkisi veriyordu.

Özenle oyulmuş ve zengin işlemeli yazı masaları, kakmalı masalar, köşeler, paravanlar, kitaplıklar ve ayna çerçeveleri gibi ahşap oyma ve kakma işlerinin nadir parçaları; İstanbul'daki Tersane-i Âmire, Suriye'den Georgey [Yorgi] ile Beyrut, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Karahisar, Kastamonu, Kosova, Sivas, Sinop, Suriye vilayetleri tarafından sergilenmektedir.

Tersane-i Âmire ve İstanbul'dan Melek Pepeyan'ın her boyut ve şekilde inci ve fildişiyle özenle işlenmiş, karmaşık tasarımlarıyla mükemmel bir şekilde uygulanmış ve eşsiz bir beceriyle zarif bir şekilde tamamlanmış sergi ürünleri kesinlikle rakipsiz durmakta ve özel olarak anılmayı hak etmektedir” (Pushman, 1893, s. 17-18).

2.11. Mücevherat Ürünleri

“Mücevherat” kategorisi yine Osmanlı İmparatorluğu'nun göz alıcı sergi kısımlarından biriydi. “Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli şehir ve vilayetlerinde kullanılan takılardan oluşan seçkin bir koleksiyon” Osmanlı pavyonunu zenginleştirmişti. Buradaki “Çekiçle işlenmiş, kazınmış ve yontulmuş eserler, altın ve gümüş telkâri, broşlar, küpeler, tokalar, bilezikler, kolyeler, mineli veya taşlı pırlantalar ve mücevherler, sanatsal bir şekilde ve özgün tasarımla uyarlama, ayarlama ve tamamlamada ustalıklı uygulanan el sanatının gücünü göstermektedir” (Pushman, 1893, s. 18).

Katılımcılar Suriye, Diyarbakır, Karahisar, Sinop, Trabzon, Süryani [hangi bölgenin kastedildiği anlaşılmadı] vilayetleri ile İstanbul'dan Çubukyan şirketi idi.

2.12. Tekstil Kumaşları

“Tekstil Kumaşları” bölümüne gelince; kitapçıkta belirtildiğine göre Osmanlı pavyonunu çok çeşitli pamuk, yün ve ipekten yapılmış tekstil kumaşları süslüyor; Türkiye'nin her ilinden sabırlı ve meşakkatli el işçiliği ile ilkel yapıdaki tezgâhların muhteşem ürünleri sergileniyordu. İpek ve ipek kumaşlar içinde “Parlak renkli kuşaklar, keofyalar?, altınla işlenmiş baş örtüleri, her türden çizgili ipekler, damasklar?, brokarlar ve giyim eşyaları” (Pushman, 1893, s. 18-19) bulunuyordu.

Bu bağlamda “Bağdat, Edirne, Mamuret-ül Aziz, Manastır, Selanik, Amasya, Ankara, Diyarbakır, Sivas, Suriye, Trabzon vilayetleri güzel bir koleksiyon” göndermişti. Ayrıca İstanbul’un Hereke Fabrikası (Osmanlı döneminin ilk ipekli dokumacılık fabrikası) fuara sade, desenli ve çizgili tasarımlı elbise ve döşemelik ürünler gibi çok geniş ve zengin bir ipek kumaş koleksiyonu göndermişti. Kitapçıkta, “Bu fabrika, şimdiki Padişah’ın babası (Sultan Abdülmecid) tarafından kurulmuş bir devlet kurumudur. Bu kurumdaki işçilere iyi bir ücret ödenmekle kalınmayıp, aynı zamanda evleri ve çocuklarına eğitim olanakları da ücretsiz verilmektedir. Her dalda ilerleme, Majesteleri Sultan Abdülhamid Han’ın gözetimi ve ilgisi altında olağanüstü olmuştur.” ifadelerine yer veriliyordu.

Jüt (lifli) kumaşlarında Beyrut, Eğin ve Sivas illeri güzel bir sergi oluştururken, “İplikler, Pamuk ve Keten Dokuma Ürünleri” kategorisinde “Amasya, Bağdat, Diyarbakır, Konya, Kosova, Mamuret-ül Aziz, Malatya, Sinop, Suriye, Trabzon vilayetleri ve İstanbul Devlet Fabrikası, Harbiye Nazırı’nın gözetimi ve himayesi altında nadide örneklerini” (Pushman, 1893, s. 19) fuara göndermişlerdi.

2.13. Kıyafet, Kostümler ve Nakış Ürünleri

“Farklı Kabile ve Milletlerin Kıyafet ve Kostümleri” kısmına ise Osmanlı İmparatorluğu’nun tüm vilayetleri tarafından karakteristik tarzlarını gösteren kıyafetler gönderilmişti. Aynı zamanda Harbiye Nazırı’nın gözetimi ve himayesi altında bulunan İstanbul’daki devlet fabrikası Feshane, Türkiye’de yaşayan herkesçe giyilen parlak ve koyu renkli kırmızı feslerle güzel bir teşhir yapmıştı.

“Nakış” sergisinin “özellikle güzel” diye nitelendirildiği raporun bu kısmında “Altın ve gümüş işlemelerden oluşan muhteşem ürünler, zengin nakışlı pikeler, ipek, saten veya keten üzerine Suzeni ve Anovato tarzında işlenmiş minder ve masa örtülerinin oldukça ilgi çekici bir şekilde sergilendiği” aktarılıyordu. Tüm vilayetlerin “Modern ve antik nakış sanatının nadide örneklerini” fuara gönderdikleri vurgulanan raporda bu bölümle ilgili ayrıca şu bilgiler aktarılıyordu:

“İstanbulu Yuvanaki Efendi tarafından zengin ve özenle hazırlanmış nakışlardan oluşan enfes bir parça; ayrıca İstanbulu Sadullah Souhami şirketinin muhteşem bir modern nakış koleksiyonu ve Beyrut, Edirne, Bağdat, Diyarbakır, Selanik, Manastır, Çatalca, Aydın, Konya vilayetlerinin [ürünleri] de teşhir edilmektedir.

Bireysel katılımcılar Bağdat’tan Abdulrezak, Edirne’den Anastasya, Tatavla’dan Rum Kız Okulu, Halep’ten Hakin Efendi, Edirne’den Madam Mina ve Yorgi ile Harput’tan G. M. Muradhanyan idi (Pushman, 1893, s. 20).

2.14. Deri ve Halı Ürünleri

“Deri” bölümüne gelince, raporda “Her çeşit [ham] deri ve tabaklanmış deri, Osmanlı sergisinin en başta gelen özelliklerinden biri” olarak zikrediliyor ve özgün Türk kırmızı derisi de “Rengi açık, elastik, yumuşak, ancak damar ve doku bakımından sağlam ve güzel” şeklinde tarif ediliyordu.

Kitapçığın “Halılar” kısmında Osmanlı halı üretimi ve kalitesi bakımından tarihe kayıt düşecek bilgiler veriliyordu. Buna göre Osmanlı halı üretimi, Sultan II. Abdülhamid’in doğru politikalarıyla iki katına çıkmış ancak buna rağmen üretim talebi karşılayamaz duruma gelmişti.

İstanbul; İran, Afganistan ve Kafkasya bölgesinden halıların ithal edilip ihracata hazırlandığı liman ve ticaret merkezi olurken, İzmir de sadece ihracat limanı olarak öne çıkıyordu.

“Türk halı endüstrisi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli endüstridir; dolayısıyla bu gruptaki ürünlere sadece pavyonda değil, aynı zamanda fuarın İmalatçılar Bölümü'nde de daha fazla yer ayrılmıştır.” (Pushman, 1893, s. 21) ifadesiyle övgüler düzülen Osmanlı halıcılık sektörü hakkında aşağıdaki bilgiler veriliyordu:

“Majesteleri Sultan II. Abdülhamid Han, bu endüstrinin ilerlemesi ve genişlemesine özel destek ve müthiş teşvik vermiş, bu harika ilerlemeye her şekilde yardımcı olmuştur. Bugün Türkiye'nin zeki üreticileri sadece tasarıma, işçiliğe ve dokuya büyük önem vermeye kalmayıp, aynı zamanda tüm renklerin yumuşak ve hoş tonlarda harmanlanmasına da özen göstermektedir.

Türk halılarının üretimi son on beş yılda neredeyse iki katına çıkmış ve tiftiğin üretime yeniden sunulmasıyla talepteki artış arzdan daha fazla olmuştur.

Türk halılarının depoları İstanbul ve İzmir'de olup, bu limanlardan dünyanın her yerine sevkıyatı yapılmaktadır.

İstanbul'daki ticaret çoğunlukla İran, Afganistan ve Kafkasya'da üretilen, buralardan ithal edilen ve ihracat amacıyla serbest piyasada satılan kilim ve halılardan oluşmaktadır. Ticari meblağ yıllık 250.000 ila 300.000 Türk lirası, yaklaşık 1.250.000 dolar ila 1.500.000 dolar arasında[dır].

İzmir'de çoğunlukla ticareti yapılan halılar iç kesimlerdeki çeşitli kasaba ve köylerde imal edilmektedir. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

Uşak, halı üretimi açısından en önemli şehirdir. 600 ila 800 tezgâhı vardır ve burada 3.000 ila 4.000 dokumacı çalışmaktadır. Yıllık üretim 300.000 ila 400.000 pikes (<https://www.convertunits.com/from/pike/to/cm>, erişim tarihi: 17.10.2024) kare [square pikes-Pikes'in bir ölçü birimi olduğu tahmin edilmektedir.] arasında olup değeri 100.000 ila 160.000 Türk lirası veya 450.000 dolar ile 600.000 dolar arasındadır.

Gördes veya Yördes [Manisa'nın ilçelerinden biri] de Uşak'tan sonra gelen önemli bir üretim kentidir. 300 ila 400 tezgâhı vardır ve 1.500 ila 2.000 dokumacı istihdam etmektedir. Yıllık üretim 120.000 ila 150.000 pikes kare [square pikes] arasında olup, değeri 40.000 ila 45.000 Türk lirası veya 180.000 ila 200.000 dolar arasındadır.

Kula, en kalın ve en iyi yün ve ayrıca tiftik kilimleri üretmektedir. Burada, çoğu tezgâhın seccade ve ocak kilimleri için olduğu çok az sayıda halı yapılmaktadır. Yaklaşık 800 tezgâh var ve 1.500 dokumacı çalışmaktadır; yıllık yaklaşık 35.000 Türk liralık yani 150.000 dolarlık üretim yapılmaktadır.

Demirci [Manisa'nın ilçelerinden biri] sadece son beş altı yıldır halı yapmakta olup çok kısa sürede büyük ilerleme kaydetmiştir. “Nazik” ve “Zarif” olarak bilinen hoş halılar imal etmektedir. 250'ye yakın tezgâhı vardır ve 1.000 dokumacı çalıştırmaktadır. 80.000 ila 90.000 pikes kare, yaklaşık 30.000 Türk lirası yani 160.000 dolar değerinde üretim yapılmaktadır.

“AXAR” yaklaşık üç yıl önce halı yapmaya başlamıştır. Şu anda çalışan tezgâh sayısı yaklaşık 30'dur ve yaklaşık 100 dokumacı çalıştırmaktadır. Yaklaşık 2.200 Türk lirası veya 10.000 dolar değerinde, 5.000 pikes kare civarında üretim yapılmaktadır.

Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerinin yanı sıra, Anadolu'ya dağılmış, halı, kilim ve perde imalatı yapan birçok küçük kasaba ve köy daha vardır.

Bunların başında Melis, Bergama, Makri, Laodikya, Kırşehir gelmektedir.

Bu kasabalar yalnızca, renklendirmeleri ve ipeksi görünümleri nedeniyle çok takdir edilen antik kilimler üretmektedir.

Takmak [Uşak'ın köyü], en iyi eli belinde kız kilimlerini ve Kayseri de "Cicim" veya Bağdat diye isimlendirilen en iyi kapı perdelerini imal etmektedir. Ülkenin farklı yerlerinde yapılan diğer kilimler göçebe anlamına gelen "Yörük" olarak tasnif edilmektedir.

Bu bölümdeki katılımcılar Adana, Aydın, Amasya, Bitlis, Diyarbakır, Konya, Sivas vilayetleridir.

Bireysel katılımcılar takdire şayan bir sergi yapmışlardır; bunların başlıcaları arasında İzmir'den Habif ve Polako ve P. De Andria şirketi, Harput'tan Muradhanyan ve İstanbul'dan Sadullah Souhami şirketi yer almaktadır." (Pushman, 1893, s. 21-23).

2.15. Telgraf ve Elektrik Ürünleri

Geleneksel üretim alanlarından teknoloji gerektiren sektörlere geçilmesi ve bu alanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun da var olduğunun gösterilmesi, diğer dünya fuarlarından farklı kıliyordu Şikago Dünya Fuarı'nı... Türkler ilk kez bir dünya fuarına, hem de XIX. yüzyılın sonunda, ileri teknoloji kullanarak ürettikleri mamullerle katılıyordu. Bu, Sultan II. Abdülhamid'in stratejisinin sonucuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun hakikaten güçlü olduğunu gösterme planının hayata geçirilmesi idi.

Bu alanlardan biri çağdaş haberleşme aracı telgraftı. Raporda "Telgraf" için özel bir bölüm ayrıldı ve Osmanlı İmparatorluğu Posta ve Telgraf Dairesi'nin İstanbul'da devlete ait fabrikasında ürettiği "Türk alfabesine uyarlanmış tüm telgraf aletleri çeşitlerini" fuara gönderdi. Bu ürün çeşitleri iki bakımdan ziyaretçileri şaşırtacaktı. Birincisi ziyaretçiler Türklerin telgraf makinası ve diğer gerekli aletleri yapabileceklerine ihtimal vermezken Türklerin yapabildiklerini göstermişti, ikincisi de Osmanlıca harflerine yani dönemin Türk elifbasına uyarlanmış bir telgraf sistemi oluşturmuşlardı.

Türklerin teknolojik gücünü gösteren ikinci kısım ise "Elektrik" bölümüydü. Bu kısımda "Elektrik akımlarının iletimi ve regülasyonu için çift, tek ve sürekli akım vericileri, Osmanlı desen anahtar paneli ve galvanometre, İsviçre anahtar paneli, sürekli akım alıcısı, galvanometreler, büküm kolu, germe aparatı, anahtar priz, dönüştürücü ve istif" teşhir ediliyordu. Ayrıca "Elektrik motorlarına uygulanması amacıyla tekneler için elektrikli dümen, elektrikli dümen anahtarı ile saat yaylarının bağlanması ve kare deliklerin delinmesi için aletler" sergileniyordu.

"Bir elektrikli ark lambası modeli; elektrikli telgraf ve sinyaller için mors baskı aletleri, mors alıcısı modeli, röleli bregnet telgraf alıcısı, elektrikli çağrı zilleri ve röleli çağrı zilleri" (Pushman, 1893, s. 24) de teşhir edilen ürünler arasındaydı.

2.16. Resim, Matbaa ve Fotoğraf Ürünleri

"Resimler" kısmında ise "hepsi İstanbul'dan iştirak eden Akiarona, Teğmen Hakkı Bey Yanco Tineofilidi, Barones Hobe Paşa"ya ait "sulu boya ve kara kalem resimlerden birkaç seçki de" teşhir ediliyordu (Pushman, 1893, s. 24).

“Matbaa” kısmının gözdesi Tersane-i Âmire Matbaası'nın denizcilik ve seyrüsefer üzerine güzelce ciltleriyle göz dolduran kitap takımıydı. Bunlardan bazıları “Deniz Rehberi, Torpido Bölümü, Topçu Rehberi, Denizaltı Torpidosu, Denizcilik Taktikleri, Güneş Sistemi, Trigonometri, Denizcilik Astronomisi, Savaş Düzenleyicileri, Denizciler ve Gemiler ile İntegral Kalkülüs” isimlerini taşıyordu.

Ayrıca Ahmed İhsan Bey tarafından resimli olarak basılan bir grup Servet-i Fünun da fuarda yer alıyordu. Bazı yazarlar da özel kitaplarını fuarda sergilenmek üzere göndermişlerdi. Bunlar arasında Türk tarihi ve çeşitli konulardaki bilimsel eserleriyle İbrahim Hakkı Bey, tarih alanında Ali Tevfik Bey, aritmetikte Ahmed Şükri Bey, doğa tarihinde Hasan Benzi Bey, fizikte Ahmed Fahri Bey ve Salih Zeki Bey, mantıkta Ahmed Cevdet Paşa, Türkçe dil bilgisinde Necip Asım Bey, astronomide A. Zalouhos bulunuyordu.

“Fotoğraf” bölümü de oldukça zengindi ve imparatorluğun birçok köşesinden manzara fotoğraflarını içeren zengin albümlere sahipti. “Albay Rıza Bey, Teğmen Zekai, Abdullah Biraderler, Gülmez Biraderler, Diyarbakır vilayeti ve İstanbul'dan Tersane-i Âmire sistematik olarak takılmış ve düzenlenmiş zengin kabartmalı albümlerde çok çeşitli manzara fotoğrafları” (Pushman, 1893, s. 25) ile fuarda yerlerini aldılar.

2.17. Muhletif Ürünler

1893 Şikago Dünya Fuarı'na katılan Osmanlı ürünlerini tanıtan raporda, gecikmesi sebebiyle sınıflandırılmadan teşhir edilen ürünlere dair bir bölüm de mevcuttu. Osmanlı pavyonuna yerleştirilip ziyaretçilerin ilgisine sunulan bu ürünler “Tasnif İçin Çok Geç Ulaşan Sergi Ürünleri” başlığı altında derlendi. Bu ürünler şunlardı:

“Suriye'den J. Waked şirketi tarafından iletilen tütün ve sigara sergisi, Suriye'den J. Ve S. Boulad & Zilka tarafından gönderilen şarap ve likörler ile İstanbul'dan Doktor J. B. Viola'nın aşı aletleri” (Pushman, 1893, s. 26).

Bu arada serginin açık kaldığı süre içinde “Sultan Ahmed Çeşmesi'nin gümüş yaldızlı modeli”, büyük ilgi çekecekti. Kitapçıkta “Çok nadide bir el işçiliği” olarak nitelenen çeşme hakkında “Sultan Ahmed tarafından 200 yıl önce inşa edilen İstanbul Bab-ı Hümâyûn yakınlarındaki çeşmenin birebir modeli” ifadesi kullanılıyordu. Çeşme modeli, İstanbul'dan sergiye iştirak eden ve II. Abdülhamid ile de yakın ilişkisi bulunan Çubukçıyan şirketi (Pushman, 1893, s. 26) tarafından sergilendi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım envanterinin, üzerinde ekim alanları ve ürün isimleriyle birlikte gösterilen bir “Tarım haritası” (Pushman, 1893, s. 27) da fuarın tarım meraklıları için bulunmaz bir bilgilenme imkânı sundu. Tarım haritası Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlanmıştı. Yine ilgi çeken iki ürün de Konstantin Efendi Karatidori'nin el boyaması çinisi ile İstanbul'dan Doktor G. Vartanian'ın kreozot haplarıydı.

“İşlemeli müzik” başlığı altında ise İstanbullu Hezarifend (Hezarfen) Kız Kardeşlerin imal ettiği müzik kitabı teşhir ediliyordu. Müzik tutkusuyla maharetli el işçiliğini birleştiren ve “her şeyi bilen ve anlayan” anlamına gelen isimlerinin hakkını veren Hezarifend Kız Kardeşlerin müzik kitabında “Sayfalar kaliteli ananaslı şile bezinden yapılmış; notalar, nota çizgileri ve başlık kaliteli siyah ipekle işlenmiş; kapaklar beyaz satenden yapılmış olup narin ipek renkleriyle işlenmişti.” (Pushman, 1893, s. 27).

Çeşitli incir türlerinin ve benzer ürünlerin seçkin bir koleksiyonunun da Şikago'ya geç ulaşan ürünler arasında yer alması ilginçti. En önemli ihraç malzemelerinden olduğu için kuru üzüm, incir gibi ürünlerin ilk partide gelmesi beklenirdi. Gerçekten de böyle olmuş, bu ürünler sergi açılmadan gelip pavyonda teşhir edilmişti; geç gelenler ise özel sektöre ait incir ve kuru üzüm koleksiyonuydu. İzmirli levanten firmalardan C. I. Protopazzi Bros. tarafından gönderilen ürünler "Sultaniye, Yerli ve Karaburun Kuru Üzüm, İncir ve Şekerlemeler" den (Pushman, 1893, s. 27) oluşuyordu.

Raporda "Yağlı Boya" başlıklı kısımda ise çarpıcı bir cami girişi resmediliyordu. Türklerin gelmiş geçmiş en büyük ressamı olarak anılacak ve yıllar sonra eserleri milyon dolarlara satılacak olan dönemin Müze-i Hümayûn müdürü Osman Hamdi Bey, üstün sanatsal yeteneğini Şikago Dünya Fuarı'nda da sergiledi. Osman Hamdi Bey'in "Bir caminin girişini, çok gerçek ve çarpıcı bir sahneyle gösteren, şekillerin gerçeğe çok yakın görünümündeki muhteşem yağlı boya tablosu" ziyaretçileri hayran bırakmıştı. Muhtemelen bu tablo, Osman Hamdi'nin 1882 tarihini taşıyan "Yeşil Camii Önü" isimli yağlı boya resmiydi.

Osmanlı başkenti İstanbul'un meşhur kitapçısı Garabed Efendi de bir set güzelce ciltlenmiş kitap göndermişti. Bu kitapların özelliği, geleneksel Türk ciltçilik sanatını seçkin bir şekilde göstermesiydi.

"Şekercilik" (Pushman, 1893 s. 28) başlığı altında yer alan geç kalan şekerleme ürünü olarak İstanbullu Hacı Abid Bey şirketi tarafından imal edilen Türk tatlıları ve lokumları gibi ürünler bulunuyordu. Dikran Kelekyan da "Nadide eski fayanslar, mücevherler, nakışlar, kilimler, silahlar gibi" ürünlerden oluşan "Güzel bir antika koleksiyonunu" sergiye ulaştırmıştı (Pushman, 1893, s. 28).

2.18. Osmanlı Sergi Yönetim Binası

Şikago Dünya Fuarı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamlı yapılarından biri de Jackson Park içinde inşa edilen mütevazı Osmanlı Sergi Komisyonu yönetim binasıydı. Yönetim binası Osmanlı pavyonunun hemen arkasında yer alıyordu ve şu özelliklere sahipti:

"Osmanlı İmparatorluğu Sergisi'nin en ilgi çekici özelliklerinden biri de Osmanlı pavyonunun arkasındaki Jackson Park'ta yer alan Komisyon [Yönetim] dairesidir. Bina kare şeklinde olup ortasında büyük bir kubbe vardır ve girişini 'maşrabiye' işi ince oymalı kapılar oluşturmaktadır.

İç mekân, hakiki Doğu tarzında sanatsal bir şekilde düzenlenmiştir. Duvarlar canlı, yumuşak renklere sahip, güzel sırma işlemeli Hereke ipeği ile kaplanmış ve monotonluğu kırmak için yer yer zengin oymalı paneller yerleştirilmiştir. Pencere ve kapılar, altın ve gümüşle dokunmuş nadir işlemeli ipekler ve Şam perdeleriyle kaplıdır.

Odanın dört bir yanında güzelce kaplanmış divanlar, arkada soluk mavi renkte bir gölgelik, her tarafta sedef kakmalı masalar ve köşebentler vardır. Bir köşede özenle oyulmuş bir yazı masası, diğerinde ise zengin işlemeli bir kitaplık durmaktadır.

Dekorasyonun karakteristik uyumu ve farklı sanatsal unsurların düzenlenmesi, Komisyon dekoratörü G. M. Murad'ın eseridir." (Pushman, 1893, s. 29)

3. Osmanlı Tarım Ürünleri İstatistikleri

Osmanlı ürünlerini tanıtan kitapçıkta “Osmanlı İmparatorluğu’nun başlıca tarım ürünlerinin istatistiklerine” özel bir bölüm verildi. “Gazi” unvanıyla birlikte anılan Sultan Abdülhamid Han’ın “Lütufkâr himayesi sayesinde son on beş yıl içinde ülkenin tarımsal gelişmelerinin muhteşem” olduğu vurgulanan kitapçıkta şu dikkat çekici tespitler yapıyordu:

“Gelişmemiş kaynaklar açısından zengin, tropik sıcakların en uç noktalarından daimi kar sınırına kadar her türlü iklim ve her türlü toprak kalitesine sahip bir ülke, Osmanlı İmparatorluğu, ürünlerinin, sadece hacmiyle değil aynı zamanda çok çeşitli detaylarıyla da dikkat çeken bir katalogunu ve istatistiklerini bugün tarihinde ilk kez kamuoyuna sunmaktadır.

Tüm bu ilerleme ve gelişme, Majesteleri’nin [Sultan II. Abdülhamid’in] tarım endüstrisinde güzel sonuçlara ulaşmak için gösterdiği büyüklük ve cömert bağışlar sayesinde gerçekleşmektedir.

Onun şanlı hükümdarlığı ve adil yönetimi altında, ülkenin refahı ve halkın ilerlemesi için bireyler veya şirketler tarafından ortaya atılan her girişime teşvik özeni gösterilmiş ve himaye sağlanmıştır. Çiftçilere mali açıdan yardım etmek ve onları acımasız tefecilerin pençesinden kurtarmak, her zaman Majesteleri’nin tasası ve derdi olmuştur. Bu amaç doğrultusunda, İstanbul’da, tüm tarım illerinde şubesi bulunan, çiftçiye mahsul yetiştirmek için gerektiği kadar avans veren ve para için yalnızca nominal bir faiz talep eden bir devlet bankası kurulmuştur. Bu, tüm çiftçi camiası için büyük bir nimet olmuştur.” (Pushman, 1893, s. 33-34)

İstatistiklere geçmeden önce genel bazı bilgilerin verildiği kitapçıkta, Osmanlı İmparatorluğu’nun 36 vilayetinden 16’sından gelen istatistik sonuçlarının paylaşıldığı, bu 16 vilayette tarımsal amaçlı olarak işlenen arazi alanının 34.707.041 dönüm olduğu, meyve bahçeleri ve bağların 4.035.088 dönüm olduğu belirtilerek, kullanılan ağırlık ve ölçü birimleri hakkında bilgi veriliyordu. Buna göre “bir dönüm bir akrenin dörtte birine, bir kile üç buşele, bir okka ise üç libreye eşitti.”

Ayrıca “ürünlerin fiyatları, yetersiz veya azalan yağışlara bağlı olarak büyük farklılıklar göstermekte ancak çoğu zaman buğdaydaki artış ülke nüfusunun ihtiyaçlarını aşmakta”(Pushman, 1893, s. 34) idi.

Raporda tarımda kullanılan aletlerle ilgili ise önemli bilgiler veriliyordu:

“Türkiye’nin iç kesimlerinde toprak işleme aletleri henüz son derece ilkelidir. Bir öküz veya öküzler [bir çift öküz] tarafından çekilen kara saban ancak toprağın yüzeyini çizebilmekte, üzerine hafifçe atılan tohum ise bol ve beklenmedik bir hasat vermektedir. Modern, gelişmiş aletlerin kullanıma sokulması için Majesteleri tarafından büyük çaba sarf edilmektedir ve kısa bir zaman içinde kara sabanın geçmişte kalacağı umulmaktadır.

Ürünlerin ortalama fiyatları aşağıdaki gibidir:

Buğday – Bir kile/üç buşel 20 kuruştan 88 sente eşittir.

Çavdar - Bir kile/üç buşel 12 kuruştan 53 sente eşittir.

Mısır - Bir kile/üç buşel 14 kuruştan 62 sente eşittir.

Darı - Bir kile/üç buşel 10 kuruştan 44 sente eşittir.

Yulaf - Bir kile/üç buşel 8 kuruştan 35 sente eşittir.” (Pushman, 1893, s. 35)

VİLAYETLER	BUĞDAY		Dönüm Başına Orta- lama Üretim	SİYEZ BUĞDAYI TAHİL CİNSİ		Dönüm Başına Orta- lama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	1,276,290	5,762,279	4 ½	46,918	610,272	13
İşkodra	26,828	192,792	7	8,150	30,876	3 ¾
İzmit	151,000	943,309	6 ¼	19,256	176,554	3 ¼
Ankara	1,972,400	11,870,000	6
Biga	180,967	940,120	5 ¼	1,500	5,000	5
Lübnan	81,965	430,057	5 ½
Çatalca	106,591	419,205	3 ¾	2,280	11,500	5
Diyarbakır	2,200,058	4,388,031	1 ¾
Sur	71,086	267,179	3 ¾
Selanik	723,566	4,301,569	5 ¾
Suriye	2,278,130	1,652,718	7
Kudüs	743,208	2,462,116	3 ¼
Kastamonu	1,214,330	4,648,533	3 ½	590,335	2,643,610	4 ½
Kosova	722,595	4,259,319	5 ¾	35,966	105,790	2 ¾
Konya	1,848,841	14,897,413	8 ½	200	750	3 ¾
Manastır	878,260	3,527,457	4	14,319	56,773	3 ¾

Tablo 1, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Buğday ve Siyez Buğdayı Üretimi (Pushman, 1893, s. 36)

1893 Şikago Sergisi hazırlıklarını yürüten Komisyon'a, talep edilen bilgileri istenilen zamanda gönderen Osmanlı İmparatorluğu'nun 16 vilayetinin rakamları kullanılarak çeşitli tarım mahsulleri kategorisinde yol gösterici istatistikler hazırlandı. Buna göre buğday kategorisinde bütün vilayetlerde ekim yapılırken en geniş ekili tarım alanına sırasıyla Suriye, Diyarbakır, Ankara, Konya ve Edirne sahipti. En küçük alan ise İşkodra ve Sur vilayetlerindedi. İşlenmiş tarım arazisi daha az olmasına rağmen en fazla ürünü Konya ve Ankara alırken arazi bakımından birinci sırada olan Diyarbakır, mahsul rekoltesi bakımından ortalarda bulunuyordu. En az alana sahip İşkodra'nın dönüm başına alınan üründe yani verimlilikte Konya'dan sonra ikinci sırada bulunması (Suriye ile birlikte) ise önemli bir ayrıntıydı.

ARPA		Orta- Başına Dönüm İlama Üretim	YULAF		Orta- Başına Dönüm İlama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
452,958	4,255,736	9 ¼	295,579	1,597,095	5	Edirne
16,555	172,319	10 ¼	22,673	91,437	4	İşkodra
32,174	248,487	7 ¾	27,861	266,307	9 ¾	İzmit
716,675	4,705,625	3 ¾	61,070	452,200	7 ½	Ankara
112,764	499,841	4 ¼	30,248	169,200	5 ½	Biga
25,035	118,778	4 ¾	12	7	½	Lübnan
26,449	160,619	6	87,869	370,004	3	Çatalca
922,688	2,138,385	2 ¼	Diyarbakır
34,287	103,623	3	Sur
691,661	4,138,497	5 ¾	139,745	803,805	5 ¾	Selanik
894,203	8,818,088	9 ¾	31,250	993,900	31 ¾	Suriye
244,504	616,862	2 ½	Kudüs
967,489	2,456,559	2 ½	54,078	340,534	6 ¼	Kastamonu
602,718	5,662,167	9 ¼	193,258	1,068,107	5 ½	Kosova
553,672	4,907,522	9	30,217	317,464	10 ½	Konya
322,341	1,337,410	4	91,566	295,912	3	Manastır

Tablo 2, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Arpa ve Yulaf Üretimi (Pushman, 1893, s. 37)

Arpada ekili tarım arazisi bakımından ilk beşte sırasıyla Kastamonu, Diyarbakır, Suriye, Ankara ve Selanik vilayetleri yer alırken; son üçte ise İşkodra, Lübnan ve Sur bulunuyordu. Dönüm başına en yüksek verimi İşkodra elde ediyor; onu da Suriye, Edirne, Kosova ve Konya birbirine yakın oranlar ile takip ediyordu. En düşük verimi alan vilayetler Diyarbakır, Kudüs ve Kastamonu idi.

Yulafta işlenmiş arazinin en fazlası 295.579 dönüm ile Edirne'de bulunurken onu Kosova, Selanik, Manastır ve Çatalca izliyordu. Verimlilikte Suriye vilayeti açık ara birinci bulunuyor; ardından da Konya, İzmit ve Ankara geliyordu.

VİLAYETLER	ÇAVDAR		Dönüm Başına Orta- lama Üretim	MISIR		Dönüm Başına Orta- lama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	423,527	2,037,572	3 ¾	561,763	2,524,145	4 ¾
İşkodra	2,170	6,600	3	187,738	866,298	4 ¾
İzmit	2,531	23,670	11 ¾	65,528	554,604	8 ¼
Ankara	121,10	747,600	6	35,395	195,590	5 ½
Biga	13,732	31,670	2 ¼	10,046	49,900	4 ¾
Lübnan	2,591	21,538	8 ¼
Çatalca	4,925	14,270	2 ¾	6,740	28,759	4 ¼
Diyarbakır	4,060	6,435	1 ½
Sur	15	1,200	80
Selanik	449,845	2,176,072	4 ¾	510,241	3,851,581	7 ¾
Suriye	200	6,500	10 ¾	24,582	435,242	17 ½
Kudüs
Kastamonu	29,865	356,802	12 ¼	530,342	7,918,355	14 ¾
Kosova	312,648	1,670,662	5 ¼	692,629	3,684,204	5 ¼
Konya	303,306	1,426,281	4 ¾	86,879	428,128	6 ¼
Manastır	560,725	1,768,343	3	830,839	3,108,179	3 ¾

Tablo 3, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Çavdar ve Mısır Üretimi (Pushman, 1893, s. 38)

Çavdarın işlenmiş arazisinde Manastır vilayeti birinciliğe yerleşirken onu Selanik, Edirne, Kosova ve Konya takip ediyordu. Çavdarda dönüm başına düşen ortalama üretimde ilk sırada Kastamonu, İzmit ve Suriye bulunuyordu.

Mısırdaki Manastır vilayeti, ekili arazi büyüklüğünde yine birinciliği kimseye kaptırmıyor ve 830.839 dönüm ile ilk sıraya yerleşiyordu. Onu Kosova, Edirne, Kastamonu ve Selanik izliyordu. Dönüm başı verimlilikte ekili tarım alanı ve üretimi çok düşük olmasına rağmen oransal olarak en üst sırada Sur vilayeti bulunuyor; onun ardından ise Suriye ve Kastamonu vilayetleri geliyordu.

DARI		Dönüm Başına Ortalama Üretim	KANARYA OTU		Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
27,281	165,033	6	53,462	306,990	5 ¾	Edirne
1,060	3,790	3 ¾	500	1,500	3	İşkodra
3,495	58,488	16 ¾	2	30	15	İzmit
67,305	444,900	6 ½	Ankara
6,833	20,400	3	116	770	6	Biga
6,135	20,569	6 ½	Lübnan
113	348	3	3,669	7,879	2	Çatalca
810,570	3,516,460	4 ¾	Diyarbakır
82,518	233,986	3 ¾	Sur
48,536	296,636	6	Selanik
92,265	1,517,042	16 ¾	25	300	12	Suriye
363,127	677,594	1 ¾	Kudüs
73,721	515,765	7	Kastamonu
5,779	30,146	5	Kosova
38,752	457,024	11 ¾	50	307	6	Konya
9,204	22,549	2 ¾	Manastır

Tablo 4, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Darı ve Kanarya Otu Üretimi (Pushman, 1893, s. 39)

Darı üretiminde 16 vilayet arasında işlenmiş tarım arazisi sıralamasında birinciliği Diyarbakır, ikinciliği Kudüs alırken; uzak ara geriden Suriye, Sur, Kastamonu ve Ankara geliyordu. Dönüm başına ortalama üretimde sırasıyla 16,75 kile ile İzmit, 16,25 kile ile Suriye, 11,75 kile ile Konya ilk sıralarda bulunuyordu.

Kanarya otunda Edirne hem ekili tarım alanında hem de rekoltede açık ara birinci sırada yer alıyordu. Vilayetler arasında en az üretim alanı 2 dönüm ile İzmit'te olmasına rağmen dönüm başına ortalaması yüksekti. Ankara, Lübnan, Diyarbakır, Sur, Selanik, Kudüs, Kastamonu, Kosova ve Manastır vilayetlerinde ise kanarya otu üretimi bulunmuyordu.

VİLAYETLER	BÖRÜLCE		Dönüm Başına Orta- lama Üretim	FİĞ		Dönüm Başına Orta- lama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	33,434	183,384	5 ½	11,965	71,340	6
İşkodra
İzmit	4,558	31,667	7 ¾	35	230	6 ½
Ankara	41,050	216,600	5 ¼	30,650	283,400	7
Biga	36,093	79,206	2
Lübnan	897	5,255	5 ¾	72	216	3
Çatalca	5,297	17,133	3	1,852	7,980	4 ½
Diyarbakır	5,000	3,000	½	1,000	1,000	1
Sur
Selanik	28,433	336,254	11 ¼	200	3,000	15
Suriye	50,800	204,100	4	800	600	¾
Kudüs	54,765	99,395	1 ¾
Kastamonu	36,532	148,125	4 ¼	58,201	117,980	2 ¼
Kosova	6,824	32,122	4 ¾	1,500	15,000	10
Konya	67,491	561,567	8 ¼	28,691	374,120	13
Manastır	42,300	132,129	3

Tablo 5, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Börülce ve Fiğ Üretimi (Pushman, 1893, s. 40)

Börülcede işlenmiş tarım arazisine sahip olmayan iki vilayet İşkodra ve Sur'du. Kalan 14 vilayet içinde en fazla işlenmiş tarım arazisi Konya, Kudüs, Suriye, Manastır ve Ankara'da bulunuyordu. Ürün rekoltesi bakımından ise durum değişiyor; Konya ilk sırada bulunurken, onu Selanik, Ankara, Suriye, Edirne ve Kastamonu vilayetleri takip ediyordu. Dönüm başına ortalama üründe Selanik 11,25 kile ile birinci, Konya 8,25 kile ile ikinci, İzmit 7,75 kile ile üçüncüydü.

16 vilayetten İşkodra, Biga, Sur, Kudüs ve Manastır fiğ üretiminde yer almıyordu. Tarım arazi sıralaması Kastamonu, Ankara, Konya, Edirne ve Çatalca şeklinde devam ediyordu. Ürün rekoltesinde birincilik Konya'ya aitti. Ardından onu Ankara, Kastamonu ve Edirne izliyordu. Dönüm başına verimlilikte ise Selanik, Konya, Kosova ve Ankara ilk sıralarda bulunuyordu.

FASULYE		Orta- Başına Dönüm Üretim	(ADI YAZILMAMIŞ ÜRÜN)		Orta- Başına Dönüm Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
5,631	304,740	5 ¼	Edirne
322	10,060	31	İşkodra
815	57,535	70 ½	İzmit
.....	Ankara
6,813	556,493	81½	Biga
1,033	51,024	49 ¼	317	1,191	32 ½	Lübnan
3,180	318,333	100	Çatalca
100	1,200	12	Diyarbakır
.....	Sur
1,323	86,507	65 ¾	Selanik
22,537	14,507,480	643 ½	2,500	12,800	5	Suriye
87,420	1,287,800	15¾	3,985	154,680	38 ¾	Kudüs
2,718	137,891	50 ¾	300	2,800	9 ¼	Kastamonu
178	17,850	100	Kosova
5,935	576,130	97	30	1,500	50	Konya
119	40,495	340	Manastır

Tablo 6, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Fasulye ve Adı Yazılmamış Ürünün Üretimi (Pushman, 1893, s. 41)

Fasulye üretiminde Ankara ve Sur vilayetleri hiç bilgi iletmediğinden buralarda kayda değer bir ekim ve ürün rekoltesi olmadığı anlaşılıyor. Bildirimde bulunan diğer vilayetler arasında ekili arazi açısından Kudüs ilk sırada yer alırken; Suriye, Biga, Konya ve Edirne onu izliyordu. Ürün rekoltesi bakımından Suriye ile Kudüs yer değiştiriyor; bu iki vilayeti ise Konya, Biga ve Çatalca takip ediyordu. Dönüm başına elde edilen üründe Suriye 643,5 okka ile birinci, Manastır 340 okka ile ikinci olurken Kosova ve Çatalca 100 okka ile üçüncülüğü paylaşıyordu.

Adının yazımı unutulmuş diğer bir ürün ise sadece 5 vilayette üretiliyordu. Bu ürün daha ziyade Kudüs ve Suriye'de ekiliyordu. Rekoltede bu iki vilayet yine ilk iki sırada yer alırken verimlilikte Suriye geride kalmış; dönüm başına 50 okka ile Konya, dönüm başına 38,75 okka mahsul veren Kudüs'ü geride bırakarak sınırlı ekili arazisine rağmen birinci sıraya yerleşmişti.

VİLAYETLER	MERCİMEK		Dönüm Başına Orta- lama Üretim	ÇALI FASULYE		Dönüm Başına Orta- lama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	8,568	320,181	37 ¼	80,954	1,005,036	12 ¼
İşkodra	340	3,600	10 ½	4,525	88,100	19 ½
İzmit	657	37,421	56 ¾	6,400	123,478	19 ¼
Ankara	38,585	3,585,914	45 ½	4,770	529,229	110 ¾
Biga	509	4,650	9	1,128	9,940	8 ¾
Lübnan	1,642	60,835	37	120	24,000	200
Çatalca	250	7,630	30 ½	370	9,300	25
Diyarbakır	33,244	529,666	15 ¾
Sur	110	7,707	70	1,500	112,500	75
Selanik	5,921	409,825	69 ¼	41,567	1,997,011	48 ¼
Suriye	49,040	7,228,850	147 ¼	78	1,360	17 ¾
Kudüs	31,797	130,562	4 ¾
Kastamonu	4,206	139,070	32 ¾	18,837	405,587	21 ¾
Kosova	849	15,706	18 ½	26,880	1,595,062	59 ¼
Konya	11,970	595,775	49 ¾	28,706	1,056,288	36 ¾
Manastır	7,891	38,368	4 ¾	85,965	1,615,062	18 ¾

Tablo 7, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Mercimek ve Çalı Fasulye Üretimi (Pushman, 1893, s. 42)

1893 istatistiklerine göre bildirimde bulunan 16 vilayetin tamamında mercimek üretiliyor, çalı fasulye ise sadece Diyarbakır ve Kudüs'te üretilmiyordu. Mercimek ekili arazi bakımından Suriye, Ankara, Diyarbakır, Kudüs ve Konya vilayetleri ilk beşteydi. Ürün rekoltesi açısından 7.228.850 okka ile Suriye birinci, 3.585.914 okka ile Ankara ise ikinci sıradaydı. 500 binli rakamlarla çok daha gerilerden gelen Konya, Diyarbakır ve ardından Selanik de üst sıralardaydı. Dönüm başına alınan yüksek verimlilikte ise sırasıyla Suriye, Sur ve Selanik bulunuyordu.

Çalı fasulye üretimini en fazla yapan vilayetler Manastır, Edirne, Selanik, Konya ve Kosova şeklinde sıralanıyordu. Elde edilen ürün bakımından ilk beş sıra Selanik, Manastır, Kosova, Konya ve Edirne vilayetlerinden oluşuyordu. Dönüm başına düşen ortalama üründe ilk sıralarda yer alan Lübnan, Ankara ve Sur az bir alanda yüksek verim gösteriyordu.

KUŞKONMAZ		Orta- Başına Orta- lama Üretim	BEZELYE		Orta- Başına Orta- lama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
.....	100	1,100	10	Edirne
.....	İşkodra
.....	İzmit
.....	800	90,000	112 ½	Ankara
.....	Biga
.....	115	3,150	27 ¼	Lübnan
.....	20	600	30	Çatalca
.....	100	62	½	Diyarbakır
73	8,142	113	Sur
2,133	175,180	82 ¼	510	25,250	49 ½	Selanik
.....	Suriye
.....	Kudüs
.....	165	6,356	38	Kastamonu
.....	7	600	85 ¾	Kosova
.....	130	16,500	127	Konya
.....	5	2,200	440	Manastır

Tablo 8, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Kuşkonmaz ve Bezelye Üretimi (Pushman, 1893, s. 43)

Kuşkonmaz üretimi sadece Selanik ve Sur'da yapılıyordu. Selanik hem ekili tarım arazisi hem elde edilen rekolte bakımından birinci sırada iken dönüm başına verimlilikte ön sırayı Sur'a bırakıyordu.

Kayda değer bezelye ekim dikimi olmayan vilayetler İşkodra, İzmit, Biga, Sur, Suriye ve Kudüs'tü. Kalan 10 vilayet içinde ekili arazi bakımından Ankara, Selanik, Kastamonu, Konya ve Lübnan öndeydi. Rekoltenin en yüksek olduğu vilayetler ise Ankara, Selanik ve Konya idi. Dönüm başına düşen verimlilikte beklenmedik bir şekilde 440 okka ile Manastır açık şekilde öndeyken onu Konya, Ankara ve Kosova izliyordu.

VİLAYETLER	NOHUT		Dönüm Başına Ortalama Üretim	ASPUR		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	14,518	568,395	39	5,283	46,055	8 ³ / ₄
İşkodra	30	1,500	50
İzmit	334	23,320	69 ³ / ₄
Ankara	54,550	3,088,738	56 ¹ / ₂
Biga	28,834	895,660	31 ¹ / ₄
Lübnan	2,167	191,146	8 ³ / ₄
Çatalca	205	12,700	61 ³ / ₄
Diyarbakır	27,514	1,470,448	39 ¹ / ₄	816	420	¹ / ₂
Sur
Selanik	3,839	295,554	77
Suriye	58,753	6,898,804	117 ¹ / ₄	3,338	19,825	5 ³ / ₄
Kudüs	6,921	24,900	4
Kastamonu	3,330	46,228	13 ³ / ₄	9	1,215	135
Kosova	4,900	68,500	14	11,128	88,799	7 ³ / ₄
Konya	17,749	764,626	43	3,960	32,987	8 ¹ / ₄
Manastır	7,873	101,640	12 ³ / ₄	845	3,175	3 ³ / ₄

Tablo 9, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Nohut ve Aspuru/Kuş Yemi Üretimi (Pushman, 1893, s. 44)

İstatistiklerini gönderen vilayetler arasında sadece Sur vilayetinde nohut üretimi yapılmıyordu. İşlenmiş arazi açısından 58.753 dönüm ile Suriye birinci iken, ardından Ankara, Biga, Diyarbakır ve Konya sıralanıyordu. Ürün rekoltesi bakımından yine Suriye birinci olup Ankara ikinci, Diyarbakır üçüncü sıradaydı. Verimlilikte de Suriye başı çekiyor, onu Selanik ve İzmit takip ediyordu.

Aspur üretimi sadece 7 vilayette yapılmıyordu. Bu vilayetler içinde en fazla ekili araziye Kosova, Edirne, Konya ve Suriye sahipti. Toplam üretim sıralaması ise Kosova, Edirne, Konya ve Suriye diye şekillenirken, dönüm başına verim 135 kile ile açık ara en fazla Kastamonu'da alınmıştı.

KETEN			Ortalama Başına Dönüm Üretim	SUSAM		Ortalama Başına Dönüm Üretim	VİLAYET- LER
EKİLİ ALAN	MAHSUL			EKİLİ ALAN	MAHSUL (Kile)		
	Toplam Ürün	Tohum					
DÖNÜM	KİLE	KİLE	DÖNÜM				
10,783	50,720	4 ¾	44,300	149,726	3 ¼	Edirne
1,395	11,259	200	8	İşkodra
15,558	43,656	2 ¾	543	1,490	2 ¾	İzmit
2,000	14,000	7	3,900	12,498	...	Ankara
.....	7,186	11,896	1 ¾	Biga
.....	80	175	2	Lübnan
6,523	13,332	2	Çatalca
.....	432,797	49,448	...	Diyarbakır
.....	620	1,130	1 ¾	Sur
2,368	8,466	3 ½	82,191	1,363,242	16 ¼	Selanik
.....	2,700	11,800	4 ¼	Suriye
.....	124,193	124,171	1	Kudüs
80,970	979,100	20,900	12	Kastamonu
224	2,178	89 ½	1,630	1,877	1	Kosova
4,934	71,032	14 ¼	25,250	62,767	2 ¼	Konya
630	3,102	4 ¾	1,300	773	½	Manastır

Tablo 10, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Keten ve Susam Üretimi (Pushman, 1893, s. 45)

Günümüzde de Türkiye’de ketenin ağırlıklı Karadeniz sahil şeridinde yetiştirildiği düşünüldüğünde ekili arazi açısından Kastamonu vilayetinin açık ara ilk sırada yer alması şaşırtıcı sayılmaz. Tabloya göre onu İzmit, Edirne, Çatalca ve Konya takip ediyordu. Biga, Lübnan, Diyarbakır, Sur, Suriye ve Kudüs’te keten ekimi yoktu. Toplam ürün bakımından ise Kastamonu ekili araziye kıyasla gayet güzel bir rakama, 979.100 kileye ulaşıyordu. Sonraki sıralama ise Konya, Edirne ve İzmit şeklinde gerçekleşiyordu.

Susamda Diyarbakır vilayeti ekili tarım alanında açık ara birinciliği kimseye kaptırmamıştı ancak günümüzde de susam yetiştirilen bir bölge olmasına rağmen araziye oranla rekoltenin o yıl aşırı düşük oluşu sebebiyle tabloda verimlilik rakamının dahi paylaşılması dikkat çekiyordu. İkinci sırada Kudüs, üçüncülükte Selanik, dördüncülükte Edirne, beşincilikte ise Konya bulunuyordu. Dönüm başına ortalama üründe ise ilk sırada Selanik geliyordu.

VİLAYETLER	HAŞHAŞ			Dönüm Başına Ortalama Üretim	PAMUK		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL			EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
		Haşhaş	Afyon				
	DÖNÜM	OKKA	OKKA		DÖNÜM		
Edirne	46,794	521,734	11
İşkodra	132	1,230	9 ¼
İzmit	870	40,000	870	46	14,160	212,500	14
Ankara	37,905	745,231	34,747	19	4,619	70,228	15
Biga	1,822	19,935	10¾
Lübnan
Çatalca
Diyarbakır	66,172	436,980	6 ½
Sur	300	1,500	5
Selanik	12,562	1,008,430	39,961	80	190,710	3,674,522	19
Suriye	4,450	98,500	22
Kudüs
Kastamonu	1,473	70,480	1,102	47 ¾	14,035	9,398	½
Kosova	20,539	728,066	29,405	25 ¼	2,600	15,200	5 ¾
Konya	31,866	1,746,797	133,551	54 ¾	14,070	118,050	8 ¼
Manastır	3,000	70,000	3,200	23 ¼	520	78,945	151 ¾

Tablo 11, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Haşhaş ve Pamuk Üretimi (Pushman, 1893, s. 46)

Osmanlı İmparatorluğu için stratejik bir ürün olan haşhaş, sınırlı sayıda vilayette ekiliyordu. Bu vilayetlerin başında işlenmiş arazi büyüklüğü açısından Ankara, Konya, Kosova, Selanik ve Manastır geliyordu. Haşhaş üretiminde de afyon üretiminde de rekolte sıralaması Konya, Selanik, Ankara ve Kosova şeklinde oluyordu. Dönüm başına en yüksek verim ise 80 okka ile Selanik'teydi.

Pamuk üretiminde ürün gönderen 16 vilayet arasında ekili arazi açısından birinci sırada Selanik yer alırken onu Diyarbakır, Edirne ve İzmit takip ediyordu. Toplam üründe de 3.674.522 okka ile açık ara farkla Selanik ilk sırada yer alıyor, onu Edirne ve Diyarbakır izliyordu. Dönüm başına verimlilikte birincilik 151.75 okka ile Manastır'da idi. Bu verilerden anlaşılıyor ki Çukurova Ovası'nın içinde bulunduğu Adana vilayeti rakamları vaktinde göndermemiştir.

PİRİNÇ		Dönüm Başına Ortalama Üretim	TÜTÜN		Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
.....	67,653	5,215,899	77	Edirne
318	77,920	108	3,094	57,277	18 ¼	İşkodra
2,700	212,400	38 ¾	6,955	923,968	132 ¾	İzmit
45,474	1,998,500	43 ¾	4,330	116,000	26 ¾	Ankara
.....	2,062	68,824	23 ¼	Biga
.....	2,515	130,817	51 ¼	Lübnan
.....	3,591	141,657	39 ½	Çatalca
749,728	1,513,274	2	21,109	210,870	10	Diyarbakır
.....	50	1,000	20	Sur
23,086	4,182,345	18 ¼	76,596	4,862,207	63 ¾	Selanik
100	4,000	40	2,497	44,168	17 ½	Suriye
.....	6,902	172,350	24 ¾	Kudüs
85,153	1,934,403	22 ¾	8,964	431,679	48 ¼	Kastamonu
13,000	2,131,150	163 ¾	30,022	576,036	16	Kosova
100	1,175	11 ¾	2,000	26,000	13	Konya
600	35,000	58 ¼	9,396	374,907	39 ¾	Manastır

Tablo 12, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Pirinç ve Tütün Üretimi (Pushman, 1893, s. 47)

Pirinç üretiminde ekili arazi sıralamasında üst sıralarda Diyarbakır, Kastamonu, Ankara, Selanik ve Kosova yer alıyordu. Diyarbakır'ın tarım arazisindeki farklı üstünlüğüne rağmen toplam ürün rekoltesinde birincilik Selanik vilayetindeydi. Selanik'i Kosova, Ankara, Kastamonu ve Diyarbakır vilayetleri izliyordu. Dönüm başına ortalama üretim birinciliği ise 163,75 okka ile Kosova'daydı. Edirne, Biga, Lübnan, Çatalca, Sur ve Kudüs ile ilgili rakamlar ise istatistikte yer almıyordu.

Tütünde ekili arazi sıralaması Selanik, Edirne, Kosova, Diyarbakır ve Manastır şeklinde gerçekleşiyordu. Toplam üründe Edirne vilayeti 5.215.899 okka ile birinciydi. Onu yakın ara ile Selanik izlerken uzak ara arkalarından gelen vilayetler ise İzmit, Kosova ve Kastamonu idi. Dönüm başına düşen ortalama ürün bakımından birincilik 132,75 okka ile İzmit'teydi.

VİLAYETLER	ANASON		Dönüm Başına Ortalama Üretim	PATATES		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	9,891	218,140	22	25,373	370,420	14 ½
İşkodra	3	30,700	...
İzmit	1,500	540,200	360
Ankara	3,550	19,100	53 ¾
Biga
Lübnan	505	144,168	285 ½
Çatalca	100	2,000	20	60	60,000	1,000
Diyarbakır
Sur
Selanik	12,961	533,210	41 ¾	3,830	639,150	210 ¾
Suriye	1,212	76,250	62 ¾	14,800	5,234,050	253 ½
Kudüs	560	38,500	68 ¾
Kastamonu	824	95,770	116 ¼
Kosova	695	66,300	95 ¼	11,721	1,434,416	122 ¼
Konya	2,500	210,000	84	25,230	395,332	15 ½
Manastır	4,000	110,000	27 ½	519	35,500	68 ¼

Tablo 13, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Anason ve Patates Üretimi (Pushman, 1893, s. 48)

Anason üretimi bildirmeyen vilayetler İşkodra, İzmit, Ankara, Biga, Lübnan, Diyarbakır, Sur, Kudüs ve Kastamonu'ydu. Ekili arazi bakımından Selanik, Edirne, Manastır, Konya ve Suriye ilk beşte yer alıyordu. Toplam ürün kategorisinde ise 533.210 okka ile Selanik birinciydi, onu Edirne ve Konya izliyordu. En son sırada ise 2 bin okka ile Çatalca yer alıyordu. Dönüm başına verimlilikte ise 95,25 okka ile Kosova birinci sırada iken yine Çatalca 20 okka ile sonuncuydu.

Patates ekilmiş arazilerin büyük kısmı, günümüz teamüllerine göre beklenenin aksine Edirne ve Konya vilayetlerinde bulunuyordu. Bu iki vilayeti Suriye, Kosova ve Selanik takip ediyordu. Toplam üretim bakımından ise birincilik tahtına 5.234.050 okka ile Suriye vilayeti oturuyor, onu yine aynı şekilde Kosova ve Selanik takip ediyordu. Verimlilikte ise rekor bir sayı görülüyor ve az bir alanda ekimi yapılmasına rağmen dönüm başına 1.000 okka üretimle Çatalca vilayeti ilk sırayı alıyordu.

KÖKBOYA BİTKİSİ		Dönüm Başına Ortalama Üretim	SOĞAN		Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
20	1,000	50	3,960	5,029,587	1,268	Edirne
.....	İşkodra
.....	5,653	2,492,607	440	İzmit
.....	Ankara
.....	Biga
.....	Lübnan
.....	Çatalca
265	735	2 ¾	Diyarbakır
.....	Sur
20	1,000	50	1,300	110,000	91	Selanik
3,000	25,200	44 ¼	Suriye
.....	4,300	260,000	60	Kudüs
100	3,500	35	Kastamonu
100	2,000	20	400	41,000	102	Kosova
40	1,775	44	60	132,125	2,035	Konya
.....	Manastır

Tablo 14, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Kökboya/Kızılkök Bitkisi ve Soğan Üretimi (Pushman, 1893, s. 49)

İstatistiklere göre kökboya bitkisi ekilen arazi 3.000 dönüm ile Suriye’de açık ara en fazlaydı. Bu vilayetin ardında çok daha mütevazı rakamlarla Diyarbakır, Kastamonu, Kosova ve Konya bulunuyordu. Suriye’de toplam 25.200 okka ürün elde edilirken; Kastamonu’da 3.500, Kosova’da 2.000, Konya’da 1.775 ve Selanik ile Edirne’de 1.000’er okka ürün alınıyordu. Dönüm başına en yüksek oran 50 okka ile Selanik ve Edirne vilayetlerine aitti.

Soğan, tarım arazisi açısından İzmit’te 5.653 dönüm ile birinci sıradaydı. Hemen ardından Kudüs, Edirne ve Selanik vilayetleri onu takip ederken, Kosova açık ara geride, Konya ise 60 dönüm ile son sırada yer alıyordu. Toplam mahsul bakımından ise birincilik Edirne vilayetinde idi, onu İzmit takip ediyordu. Edirne bu alandaki birinciliğini, dönüm başına elde ettiği 1.268 okka gibi yüksek verimlilik sayesinde elde etmişti. Ancak dönüm başına ortalama üründe birincilik, 2.035 okka ile çok daha yüksek bir verimlilik gösteren Konya vilayetine aitti.

VİLAYETLER	ÇEŞİTLİ ÜRÜNLER		Dönüm Başına Ortalama Üretim	ÜZÜM		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		BAĞ	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	51	2,850,715	...	442,997	12,009,094	...
İşkodra	12,502	2,646,190	...
İzmit	28,067	7,767,206	...
Ankara	161,870	34,599,750	...
Biga	42,350	978,241	...
Lübnan	21,517	2,858,310	...
Çatalca	24,940	10,361,813	...
Diyarbakır	15,026	141,102	...	989,760	14,631,800	...
Sur	400	1,022,662	...	30	1,500	...
Selanik	25,200	165,000	...	569,423	48,992,403	...
Suriye	433,451	13,840,047	...
Kudüs	22,422	1,407,587	...
Kastamonu	12,891	63,234	...	51,413	2,244,266	...
Kosova	126,068	9,363,270	...	121,618	14,833,832	...
Konya	1,010	101,649	...	324,492	20,092,613	...
Manastır	350	734,090	...	338,135	61,921,116	...

Tablo 15, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Çeşitli Ürünler ve Üzüm Üretimi (Pushman, 1893, s. 50)

Muhtelif tarımsal mahsulü içeren “Çeşitli Ürünler” kategorisinde 8 vilayetten rakamlara yer veriliyor, ekili arazi kapsamında Kosova vilayeti 126.068 dönüm ile ilk sırayı alırken Edirne 51 dönüm ile son sırada bulunuyordu. Elde edilen ürün toplamı ise 9.363.270 okka ile yine Kosova’ya aitti. Ardından ikinci sırayı bir önceki kategoride son sırada bulunan Edirne 2.850.715 okka ile alıyordu ki bu son derece ilginç bir verimlilik analizini gerektiriyordu.

Üzümde, üzüm bağı büyüklüğü bakımından birinci sırada Diyarbakır vilayeti gelirken, daha sonra sırasıyla Selanik, Edirne, Suriye, Manastır ve Konya vilayetleri geliyordu. Rekolte bakımından Manastır, 61.921.116 okka ile birinciliği alırken; Selanik ikinci, Ankara üçüncü, Konya dördüncü ve Kosova beşinciydi. Üzüm bağı kategorisinde birinci sırada yer alan Diyarbakır ise 14.631.800 okka ile ortalarda bulunuyordu. Her iki başlık altında da verimlilik verileri paylaşılmamıştı.

ÜZÜM		Dönüm Başına Ortalama Üretim	İNCİR		Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
Kuru Üzüm	Üretilen Şarap		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
OKKA	OKKA		DÖNÜM			
.....	14,855,504	140	Edirne
.....	949,234	211	İşkodra
.....	471,585	271	İzmit
.....	239,800	213	Ankara
.....	160,000	23	Biga
.....	158,106	132	Lübnan
.....	5,105,515	415	Çatalca
830,300	46,610	14 ³ / ₄	6,070	241,729	39 ³ / ₄	Diyarbakır
.....	50	200	20,000	100	Sur
.....	10,874,959	86 ¹ / ₄	15,840	133,200	8 ¹ / ₄	Selanik
13,425,921	2,872,342	?	20,987	2,311,300	110	Suriye
.....	157,026	62	Kudüs
247,789	28,500	4 ³ / ₄	290	35,378	122	Kastamonu
.....	4,989,534	121 ³ / ₄	Kosova
2,990,179	1,162,366	61 ³ / ₄	7,220	324,850	45	Konya
.....	7,453,566	183	40,000	...	Manastır

Tablo 16, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Üzüm ve İncir Üretimi (Pushman, 1893, s. 51)

Üzümde bir diğer kategori ise ürünün değerlendirilmesine göre açılmıştı. Buna göre kuru üzüm olarak satışa sunulan ve şarap üretilen üzüm adları altında iki grup bulunuyordu. Edirne, İşkodra, İzmit, Ankara, Biga, Lübnan, Çatalca, Selanik, Kudüs, Kosova ve Manastır vilayetlerinde elde edilen üzümlerden sadece şarap üretiliyordu. Diyarbakır, Suriye, Kastamonu ve Konya üzümlerinden ise hem kuru üzüm hem şarap üretimi gerçekleştiriliyordu. Her iki kategoride de bir değerlendirmenin olmadığı vilayet sadece Sur'du. (Sur için üretim verileri girilmemesine rağmen verimlilik bölümünde "50" yazıyor oluşu da dikkat çekiyor.) Buna göre en çok şarap üretilen vilayetler Edirne, Selanik, Manastır, Çatalca ve Kosova'ydı. En az şarap üretimi ise Lübnan, Kudüs, Diyarbakır ve Kastamonu'daydı. Üzümü kurutarak da değerlendiren dört vilayet içinde en çok kuru üzüm 13.425.921 okka ile Suriye'de üretiliyordu. Onu sırasıyla Konya, Diyarbakır ve Kastamonu takip ediyordu. Dönüm başına elde edilen verimde ise 415 okka ile Çatalca birinci sırada iken; İzmit, Ankara ve İşkodra da onu izliyordu.

Türkiye'nin iddialı olduğu ürünlerden biri olan incir'e gelince; istatistikî bilgi gönderiminde bulunan 16 vilayetten Kosova, Kudüs, Manastır, Çatalca, Lübnan, Biga, Ankara, İzmit, İşkodra ve Edirne incir malumatı iletmemişti. Bu da anılan vilayetlerde kayda değer incir üretimi olmadığını gösteriyordu. Kalan 6 vilayet arasında incir yetiştirilen arazi bakımından Suriye 20.987 dö-

nüm ile birinci, Selanik 15.840 dönüm ile ikinci, Konya 7.220 dönüm ile üçüncü sırada yer alıyordu. İncir yetiştirilen arazi bildirmeyen Manastır ise ilginç şekilde 40.000 okka incir ürünü elde edildiğini ifade edecekti. Toplam ürün bağlamında en yüksek rekolte Suriye vilayetindeydi; ardından Konya, Diyarbakır ve Selanik geliyordu. Dönüm başına verimde ise 122 okka ile Kastamonu hepsini geride bırakıyordu.

VİLAYETLER	LİMON		Dönüm Başına Ortalama Üretim	ZEYTİN		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Adet)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	571	84,500	...
İşkodra	27,887	2,370,062	5
İzmit	60	2,300	...
Ankara
Biga	16,830	4,470,640	9
Lübnan	6,818	475,430	70	31,181	13,272,407	34
Çatalca
Diyarbakır	30	100,000	3,333	3,900	11,847	...
Sur	150	1,500	...
Selanik	132,665	1,465,200	...
Suriye	49,382	6,118,200	13
Kudüs	1,353	3,199,050	2,364	21,412	3,475,747	20
Kastamonu	10,150	158,453	...
Kosova
Konya	415	715,000	496	910	88,800	...
Manastır	3,000	...	19,238	9,763,890	...

Tablo 17, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Limon ve Zeytin Üretimi (Pushman, 1893, s. 52)

Limon üretimi gerçekleştiren vilayetler dört taneydi. Ekili arazi içinde ise narenciyenin merkezi kabul edilen Lübnan vilayeti 6.818 dönüm ile ilk sıradaydı. Lübnan'ı 1.353 dönüm ile Kudüs, 415 dönüm ile Konya ve 30 dönüm ile Diyarbakır takip ediyordu. En yüksek hasıla ise Lübnan'ın beşte biri kadar ekilebilir araziye sahip olan Kudüs'ten 3.199.050 adet ile alınıyordu. Onu ise 715 bin adet ile Konya takip ediyordu. En az ürünün ise 3 bin adet ile Manastır'da alındığı kaydediliyordu. Bir nevi verimlilik üzerine yapılan çalışmalardan sonuç alınıp alınmadığını gösteren "dönüm başına düşen üretim" kategorisinde ise en fazla ürün Diyarbakır'dan, en az ürün ise Lübnan'dan alınıyordu.

Zeytin hasadı yapılmayan üç vilayet olarak bildirilen Ankara, Çatalca ve Kosova dışında tüm vilayetlerde zeytin elde ediliyordu. Ekili arazi bakımından birinci sırayı 132.665 dönüm ile Selanik alırken, onu 49.382 dönüm ile Suriye, 31.181 dönüm ile Lübnan takip ediyordu. Toplam

Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu'na Göre 1893 Şikago Dünya Fuarı...

üründe ise Lübnan, Manastır, Suriye, Biga ve Kudüs ilk beş sıradaydı. Dönüm başına düşen ortalama üründe ise 34 ağaç ile Lübnan ilk sırada yer alıyordu.

ZEYTİNYAĞI	Dönüm Başına Ortalama Üretim	ARI KOVANLARI			Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
		Arı Kovanı Adedi	Bal	Bal Mumu		
OKKA			OKKA	OKKA		
4,425	148	49,507	247,333	9,757	5	Edirne
10,013	74 ¾	4,282	14,389	1,657	3 ¼	İşkodra
.....	380	18,711	60,308	7,138	3 ¼	İzmit
.....	...	18,157	73,600	5,128	4	Ankara
44,600	265	10,386	54,970	3,218	5	Biga
19,683	425	3,585	7,075	675	2	Lübnan
.....	...	1,436	8,505	439	5 ¾	Çatalca
60,200	3	35,196	55,547	3,263	1 ½	Diyarbakır
.....	Sur
136,150	11 ¼	60,700	267,894	27,720	4 ¼	Selanik
81,200	123 ¾	21,830	61,800	9,319	2 ¾	Suriye
26,900	2,620	2,681	2,950	605	1	Kudüs
350	15 ½	63,684	224,275	20,677	3 ½	Kastamonu
.....	...	28,287	169,641	21,076	6	Kosova
1,400	97 ½	85,163	249,101	29,269	2 ¾	Konya
697,484	507 ½	33,534	188,546	17,393	5 ¼	Manastır

Tablo 18, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Zeytinyağı ve Arı Kovanları Üretimi (Pushman,1893 s.53)

Zeytinyağı üretiminde ise 697.484 okka ile Manastır vilayeti fazlaca farkla birinciydi. Onu Selanik, Suriye, Diyarbakır ve Biga takip ediyordu. Verimlilikte ise dönüm başına düşen ortalaması 2.620 okka olan Kudüs birinci iken, 507,5 okka ile Manastır ikinci sıradaydı. Asıl verimlilik sıkıntısı ise 3 okka ile Diyarbakır'da bulunuyordu.

Balcılık Osmanlı'da önemli bir sektördü. İmparatorluğun balcılıktaki üstünlüğü zengin florasının yanı sıra arı kovani sayısı ile ölçülüyordu. Buna göre arı kovani sayısında birincilik 85.163 kovan ile Konya'daydı. Onu sırasıyla Kastamonu, Selanik, Edirne ve Diyarbakır izliyordu. Bal ürününde ise Selanik birinci, Konya ikinci, Edirne üçüncü sıradaydı. Son sıralarda 8.505 okka ile Çatalca ve en son sırada 2.950 okkayla Kudüs vardı.

Bal mumu üretiminde ise Konya, Selanik, Kosova, Kastamonu ve Manastır ilk sıralardaydı. Toplam arı kovani verimliliğinde ise Kosova, Çatalca, Manastır, Edirne ve Biga yakın oranlarla ilk sıralar için yarışlıyordu.

VİLAYETLER	PORTAKAL		Dönüm Başına Ortalama Üretim	MEŞE PALAMUDU		Dönüm Başına Ortalama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Adet)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	7,500	927,000	123
İşkodra
İzmit
Ankara
Biga	43,800	3,533,552	68
Lübnan	5,712	425,540	74
Çatalca
Diyarbakır	8	25,000	3,125
Sur
Selanik
Suriye
Kudüs	5,838	15,000,400	2,569
Kastamonu
Kosova
Konya	500	980,000	740	315,500	...
Manastır	15,000

Tablo 19, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Portakal ve Meşe Palamudu Üretimi (Pushman, 1893, s. 54)

Portakal üretimi yapan ve üretim rakamlarını Komisyon ile paylaşan vilayetlerin başında Lübnan, Kudüs, Konya ve Diyarbakır geliyordu. Listedeki diğer vilayetlerde ya kayda değer sayıda ya da hiç portakal yetiştirilmiyordu. Sadece Manastır vilayeti portakal ekilen arazi belirtmeden 15.000 okka ürün bildirmişti. Kalan dört vilayette portakal yetiştirilen arazi bakımından Kudüs ile Lübnan ilk sırada iken açık ara geriden Konya ve Diyarbakır geliyordu. Toplam ürün bağlamında ise Kudüs 15 milyon adet ürünle birinci sırada olup onu Konya, Lübnan, Diyarbakır ve Manastır izliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ihraç kalemlerinden biri olan meşe palamudu rakamları ise Edirne ve Biga vilayetlerinden gelmişti. Buna göre Biga 43.800 dönüm ekili araziden elde ettiği 3.533.552 okka ürün ile birinci sıradaydı. Onu 7.500 dönüm arazi ile Edirne izliyordu. Konya vilayeti ise sadece 315.500 okka ürün bildirmişti. Dönüm başına elde edilen üründe ise Edirne 123 okka ile birinci, Biga ise 68 okka ile ikinciydi.

ÇEHRE		Dönüm Başına Ortalama Üretim	DİĞER TÜR MEYVELER		Dönüm Başına Ortalama Üretim	VİLAYETLER
EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		
DÖNÜM			DÖNÜM			
.....	1,250	46,000	36	Edirne
.....	İşkodra
.....	5,975	2,576,000	431	İzmit
.....	Ankara
.....	687,000	...	Biga
.....	Lübnan
.....	Çatalca
.....	7,812	...	Diyarbakır
.....	Sur
.....	Selanik
.....	Suriye
.....	Kudüs
10,000	51,280	5	11,467	1,452,986	127	Kastamonu
.....	3,752	267,151	71	Kosova
.....	15,300	...	3,411	200,000	58	Konya
.....	194,648	...	Manastır

Tablo 20, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Çehre ve Diğer Tür Meyvelerin Üretimi (Pushman, 1893, s. 55)

Anadolu'da acı çehre veya cehri gibi isimlerle bilinen çehre meyvesi üretimi sadece Kastamonu ve Konya vilayetleri tarafından bildirildi. Kastamonu vilayeti 10 bin dönüm araziden 51.280 okka ürün aldığını ve dönüm başına verimliliğin 5 okka olduğunu kaydediyordu. Konya ise sadece 15.300 okka ürün olduğu bilgisini göndermişti.

"Diğer Tür Meyveler" kapsamında vilayetlerden gelen miktarı az ve farklı ürünler bir kategori altında toplanmış görünüyordu. Bu kategoride en fazla alan Kastamonu'daydı. Onu İzmit, Kosova, Konya ve Edirne takip ediyordu. Toplam ürün bağlamında ise İzmit vilayeti birinci sırada iken onu Kastamonu vilayeti izliyordu. Ekili arazisi az olmasına rağmen İzmit'in birinciliği elde etmiş olması, dönüm başına verimlilikte en yakın takipçisinden yaklaşık 3,5 kat fazla verim almasından kaynaklanıyordu.

VİLAYETLER	DİĞER TÜR MEYVELER		Dönüm Başına Orta- lama Üretim	DİĞER TÜR KURU MEY- VELER		Dönüm Başına Orta- lama Üretim
	EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)		EKİLİ ALAN	MAHSUL (Okka)	
	DÖNÜM			DÖNÜM		
Edirne	4,350	1,970,000
İşkodra
İzmit	650	680,000	322,000	...
Ankara
Biga
Lübnan
Çatalca
Diyarbakır
Sur
Selanik	308	260,300	324 ¼
Suriye
Kudüs
Kastamonu	129,530	...
Kosova	1,550	80,000	52 ½
Konya	300	70,000	233
Manastır	319,279	...

Tablo 21, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Diğer Tür Meyveler ve Diğer Tür Kuru Meyveler Üretimi
(Pushman, 1893, s. 56)

Alt açılımı verilmeyen ve yine “Diğer Tür Meyveler” diye başlıklandırılan kategoride Edirne ve İzmit vilayetleri dışında diğer vilayetlerden rakam paylaşılmamıştı. Muhtemelen sonradan gelen veriler diğer tablolar bozulmadan yeni bir tabloyla gösterilmiş. Buna göre Edirne vilayeti 4.350 dönümlü arazide 1.970.000 okka ürün elde ederken, İzmit vilayeti de 650 dönüm arazi- den 680.000 okka ürün elde etmişti.

“Diğer Tür Kuru Meyveler” başlığı altında verilen bilgiler, kuru üzüm haricinde şu ana kadar paylaşılan ikinci kuru meyve verisi idi. Ancak yine başlığın hangi yemiş/yemişleri içerdiği açıklanmamıştı. Burada Kosova 1.550 dönüm arazi ile birinci sırada yer alırken, onu 308 dönüm ile Selanik, 300 dönüm ile Konya takip ediyordu. Ayrıca dönüm bildirmeyen vilayetler vardı ki bunlar sadece elde ettikleri ürünleri bildirmişlerdi. Bu özelliklere sahip 6 vilayetten en fazla ürünü 322.000 okka ile İzmit vilayeti almıştı. Verimlilik birinciliği ise dönüm başına 324,25 okka ile Selanik’e aitti.

İPEK BÖCEĞİ						VİLAYETLER
İPEK BÖCEĞİ YU-MURTASI		ÜRÜN		Her Bir Dirhem Yu-murtanın Miktarı		
DİRHEM	OKKA	KOZA (OKKA)	İPEK (OKKA)	OKKA	DİRHEM	
177	452	497,055	5,869	300	2	Edirne
...	13	5,170	691	...	1	İşkodra
66	432	329,266	32,083	...	3	İzmit
317	14	14,062	390	100	2	Ankara
286	7	1,181	300	1	Biga
81	27	1,271,118	40,559	1,001	1	Lübnan
50	...	500	39	...	10	Çatalca
60	50	16,060	3,780	320	...	Diyarbakır
...	Sur
196	562	710,272	21,201	161	3	Selanik
250	114	105,700	106,126	126	2	Suriye
...	Kudüs
349	6	3,334	85	1	Kastamonu
325	5	10,320	706	177	...	Kosova
36	65	21,907	1,044	336	...	Konya
250	7	13,240	2,378	100	4	Manastır

Tablo 22, Osmanlı İmparatorluğu (1892) İpek Böceği Üretimi (Pushman, 1893, s. 57)

Osmanlı İmparatorluğu'nda ipek böceği üretimi ve ipek dokumacılığı ciddi bir endüstri halindeydi. Hüdavendigâr vilayetinin verilerinin tablolarında yer almaması bu bakımdan bir eksiklik olsa da imparatorluğun ikinci tekstil merkezi olarak öne çıkan Selanik ve Lübnan ile İzmit verileri yol gösterici nitelikte kabul edilebilir.

VİLAYETLER	MANDA SÜRÜSÜ	DIŞI MANDA	ERKEK MANDA	MALAK (MANDA YAVRUSU)
Edirne	18,665	26,655	580	12,434
İşkodra	383	430	329	109
İzmit	10,560	35,072	871	17,964
Ankara	21,180	17,570	3,830	9,968
Biga	3,601	1,424	67	635
Lübnan	10	50	20	10
Çatalca	1,402	1,114	24	683
Diyarbakır	5,402	2,890	2,711	488
Sur	1,000	220	500
Selanik	11,556	13,372	1,216	7,503
Suriye	6,940	340	530	50
Kudüs	130
Kastamonu	34,982	27,497	4,998	13,091
Kosova	10,261	6,702	1,268	4,920
Konya	12,806	13,306	2,937	5,213
Manastır	6,926	7,891	4,340	3,885

Tablo 23, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Dişi, Erkek ve Yavru Manda Üretimi (Pushman, 1893, s. 58)

İstatistikî bilgi gönderen 16 vilayet aynı zamanda yetiştirdikleri manda cinsi hayvanların sayılarını da ilettiler. Buna göre en fazla gruplandırılmamış veya sığır cinsinden olup ayrıştırılmamış manda 34.982 adet ile Kastamonu'da bulunurken, onu 21.180 adet ile Ankara, 18.665 adet ile Edirne, 12.806 adet ile Konya ve 11.556 adet ile Selanik izliyordu. En fazla dişi manda sayısı 35.072 adet ile İzmit'te, en fazla erkek manda 4.998 adet ile yine Kastamonu'da ve en fazla malak da 17.964 adet ile İzmit'te bulunuyordu. Kastamonu vilayetinin iki kategoride birinci, iki kategoride de ikinci sırada olması hayvancılıkla öne çıktıklarını da gösteriyordu.

ÖKÜZ SÜRÜSÜ	KARA İNEK	KARA ÖKÜZ	VİLAYETLER
131,481	846,104	2,492	Edirne
17,670	23,831	3,220	İşkodra
33,886	21,994	2,730	İzmit
282,405	153,380	9,000	Ankara
26,417	24,890	374	Biga
12,563	10,499	6,707	Lübnan
7,946	8,848	98	Çatalca
86,605	46,971	4,360	Diyarbakır
5,480	13,668	1,363	Sur
106,100	115,154	7,316	Selanik
79,445	39,081	5,800	Suriye
10,596	5,329	354	Kudüs
137,668	134,112	18,103	Kastamonu
91,472	87,707	13,480	Kosova
147,329	134,279	15,414	Konya
91,047	65,423	13,325	Manastır

Tablo 24, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Öküz, Kara İnek, Kara Öküz Üretimi (Pushman, 1893, s. 59)

İlk kategoride özelliği belirtilmemiş öküz veya inek cinsinden hayvanların verileri toplu şekilde görülebiliyordu. Bu kategoride 282.405 adet ile Ankara birinci, 5.480 adet ile Sur son sıradaydı.

Mahalli hayvancılığın dayanağı olan kara inek ve kara öküz, diğer bir tabirle kara sığır sayımı da yapılmıştı. Buna göre en fazla kara inek, 846.104 adet ile Edirne vilayetinde iken en azı da 5.329 adet ile Kudüs'te bulunuyordu. Kara öküz sayısında Kastamonu 18.103 ile birinci sıradayken 98 adet ile Çatalca son sıradaydı.

VİLAYETLER	BUZAĞI	SÜRÜ VE BİNEK ATLARI	KATIR
Edirne	55,324	27,653	21,222
İşkodra	9,530	4,691	577
İzmit	12,550	6,624	1,263
Ankara	74,900	31,440	6,270
Biga	12,714	4,598	1,684
Lübnan	9,170	6,366	2,073
Çatalca	4,080	1,722	17
Diyarbakır	14,345	4,994	6,476
Sur	7,180	5,658	1,284
Selanik	49,729	33,515	25,440
Suriye	15,753	8,050	13,795
Kudüs	2,754	695	365
Kastamonu	57,888	36,614	6,918
Kosova	36,768	29,155	941
Konya	67,848	55,383	6,536
Manastır	27,459	33,140	8,075

Tablo 25, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Dana, At ve Katır Üretimi (Pushman, 1893, s. 60)

En fazla buzağı 74.900 adet ile Ankara vilayetinde yer alıyordu. Konya, 55.383 adet ile binek ve koşum atları bakımından birinciydi. Konya'yı 36.614 adet ile Kastamonu, 33.515 adet ile Selanik, 33.140 adet ile Manastır ve 31.440 adet ile Ankara izliyordu. Katır sayısında ise Selanik ve Edirne vilayetleri birinciliği ve ikinciliği paylaşıyordu.

EŞEK	DEVE	KOYUN	VİLAYETLER
27,344	2,581	2,233,112	Edirne
2,364	172,326	İşkodra
1,362	36	100,083	İzmit
56,500	11,040	1,225,930	Ankara
6,350	3,742	205,533	Biga
7,107	554	3,164	Lübnan
642	199	75,594	Çatalca
41,080	5,140	911,599	Diyarbakır
13,253	7,051	557,578	Sur
56,323	161	1,714,945	Selanik
43,855	32,536	589,927	Suriye
4,792	3,540	70,960	Kudüs
40,246	398	474,769	Kastamonu
17,607	1,188,220	Kosova
162,526	33,059	1,410,755	Konya
40,667	1,205,706	Manastır

Tablo 26, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Eşek, Deve ve Koyun Üretimi (Pushman, 1893, s. 61)

Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu'na Göre 1893 Şikago Dünya Fuarı...

Kısa ve uzun mesafeli taşımacılıkta kullanılan eşek ve deveye gelince; Konya vilayeti 162.526 adet eşek ile birinci, Ankara 56.500 adet eşek ile ikinci, Selanik 56.323 adet eşek ile üçüncü, Suriye 43.855 eşek ile dördüncü ve Diyarbakır 41.080 eşek ile beşinci durumdaydı.

Devede 33.059 adet ile Konya, 32.536 adet ile Suriye ilk iki sırayı paylaşıyordu. Daha sonra ise Ankara ve Sur geliyordu ki develerin bulunduğu vilayetler uzun mesafeli taşımacılığın ana rotasında yer alıyordu.

Koyun üretiminde ise Edirne, Selanik, Konya, Ankara ve Manastır ön sıralarda yer alıyordu.

VİLAYETLER	KEÇİ	DOMUZ	YÜN (OKKA)
Edirne	1,327,443	43,323	1,557,670
İşkodra	133,512	4,732	95,000
İzmit	86,328	186	73,926
Ankara	1,554,761	1,607,150
Biga	162,034	212	159,878
Lübnan	97,412	350	2,830
Çatalca	21,973	1,292	60,290
Diyarbakır	685,607	1,243,689
Sur	144,772	664,495
Selanik	1,316,281	55,849	1,265,644
Suriye	563,231	25	1,082,667
Kudüs	158,537	120	46,586
Kastamonu	869,480	328,840
Kosova	558,387	56,697	773,330
Konya	1,789,906	1,595	1,817,920
Manastır	699,299	81,137	963,618

Tablo 27, Osmanlı İmparatorluğu (1892) Keçi, Domuz ve Yün Üretimi (Pushman, 1893, s. 62)

Küçükbaş hayvancılıkta keçi üretiminde 16 vilayet arasında 1.789.906 adet ile Konya birinci, 1.554.761 adet ile Ankara ikinci sırada yer alıyordu. Buna bir de orta sıralarda yer alan 869.480 adet keçiye sahip Kastamonu eklenince, Orta Anadolu'nun tiftik üretiminde, sof yünde elde ettiği başarının sırrı da çözülebilirdi. Bu arada domuz üretiminde Manastır, Kosova, Selanik ve Edirne gibi Balkan şehirlerinin ön sıralarda olması da anlamlıydı.

Yün üretiminde ilk sırayı paylaşan vilayetler halıcılık, kilimcilik ve tekstilde ön sırada olanlardı. Buna göre Konya, Ankara, Edirne, Selanik, Diyarbakır ve Suriye listenin ön sıralarında yer alıyordu.

KEÇİ KILI	TİFTİK	DEVE TÜYÜ	VİLAYETLER
228,798	969	Edirne
21,225	İşkodra
40,927	İzmit
280,997	1,097,837	4,135	Ankara
46,101	30	2,385	Biga
12,467	20	Lübnan
8,051	85	Çatalca
255,619	86,500	510	Diyarbakır
406,249	6,527	Sur
514,298	210	Selanik
100,008	6,754	Suriye
28,464	1,536	Kudüs
131,729	460,143	125	Kastamonu
139,306	Kosova
381,822	428,629	11,664	Konya
196,695	Manastır

Tablo 28, Osmanlı İmp. (1892) Keçi Kılı, Tiftik, Deve Tüyü Üretimi (Pushman, 1893, s. 63)

Tarım ve hayvancılık bölümünün son tablosu keçi kılı, tiftik ve deve tüyü hakkındaydı. Buna göre keçi kılında Selanik, Sur, Konya, Ankara, Diyarbakır ve Edirne öndeydi. Tiftikte bu alanda marka olan Ankara, açık ara birincilik sırasına oturmuştu. Deve tüyünde ise Konya, Suriye, Sur ve Ankara vilayetleri listenin başında yer alıyordu.

4. Sonuç

Sergi Komisyonu Sekreteri Hohannes T. Pushman tarafından derlenen ve fuarda sergilenen eserlerin sadece bir kısmını içerdiği belirtilen (Pushman, 1893, s. 64) Sergi Komisyonu Raporu, Şikago Fuarı'nda sergilenen Türk ürünleri hakkındaki en kapsamlı bilgiyi veren belge niteliğinde. Raporda yer alan ürün bilgiler, Sultan II. Abdülhamid döneminin ilk 15 yılında kat edilen ekonomik ve ticari mesafe hakkında bir yorumda bulunmayı mümkün kılıyor. Aslında raporda yer alan bilgi ve yorumlar ile onları destekleyen önemli dönemsel gerçekleri birleştirince, bu makalede şu sonuçlara ulaşılabilir:

1- Sultan II. Abdülhamid, 19. yüzyılın son çeyreğinde iktidara gelen bir Osmanlı padişahı olarak, ilk planlı, programlı ve hedef odaklı kalkınma tasavvuru ve politikasına sahip sultanı. Talihin garip cilvesi olarak Osmanlılar ABD'de düzenlenen 1876 Philadelphia Dünya Fuarı'na katıldığı yıl tahta çıktı. Şehzadeliğinde yine Paris Dünya Fuarı'nın açılışında bulunmak amacıyla Avrupa ülkelerini ziyaret edip etüt etme fırsatı bulan Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı kalkınmasının odağına fuarları oturttu. Fuarları hem bir ülke imaj çalışması vasatı olarak kullandı, hem de ekonomik kalkınma için itici güç olmasından istifade etti. Hem Türk ürünlerini sunma hem de yeni teknolojilerle tanışma fırsatı olmasından yararlandı. 1893 Şikago Fuarı bu bağlamda birikim ve deneyimin, sosyal ve ekonomik ilerlemenin görücüye çıktığı bir ortam olarak değerlendirildi. "Hasta adam" olarak nitelenen Osmanlı Devleti, hem ekonomik hem de askeri ve toplumsal açıdan güçlü bir imaj verdi.

2- II. Abdülhamid, Şikago Fuarı'nda sergilediği ürünlerle birlikte iktidarının ilk 15 yılında ne tür gelişme ve başarılar imza atıldığını gösterdi. Bunun altında yer alan ve kendisi tarafından oluşturulan kurumsal yapılar, fuarda aktif olarak vazife aldı. Bu yapılardan biri olan Dersaadet Ticaret Odası, fuarın organizasyonu ile görevlendirildi. Böylece iktidara gelir gelmez her şehir ve kasabada kurulması amacıyla uyguladığı politikanın başarılı bir sonucunu göstermiş oluyordu. Sultan II. Abdülhamid, özel sektörün öncülüğünde bir ekonomik yapı kurmakta olduğunu ve bunda da başarılı sonuçlar elde ettiğini Dersaadet Ticaret Odası'nı işin içine katarak gösteriyordu. Dersaadet Ticaret Odası Başkanı ve yönetim kurulu üyeleri, İstanbul'da hazırlıkları yürüten komisyonun başkan ve üyeleri olarak vazife yaptılar.

Aynı şekilde yine onun tasvibiyle kuruluşu gerçekleştirilen Osmanlı Ticaret Müzesi de, Şikago Fuarı'nda sergilenecek ürünlerin toplanıp seçilmesinde aktif rol üstlenerek amacına uygun bir faaliyette bulundu.

3- Şikago Fuarı'ndaki Osmanlı pavyonu II. Abdülhamid açısından aslında bir "İcraatın içinden" standı gibiydi. Bu yüzden orada sergilenen ürünlerin sadece tarımsal ve geleneksel tekstil ürünlerinden olmamasına büyük özen gösterildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun teknoloji ve sanayide kat ettiği mesafeyi gösterecek ürünler seçilerek fuara yollandı.

Osmanlılar 15 bin ürün ile katıldıkları fuarda adeta büyük bir sükse yaptılar. Bilhassa Tophane-i Âmire ve Tersane-i Âmire fabrikaları ile askeriyeğe bağlı Feshane-i Âmire ve diğer sanayi fabrikalarından gelen ürünler kaliteyi gösteriyordu. Özel sektör ve bireysel katılımcıların gönderdikleri ürünler ise esnaf ve zanaatkarın üretim kapasitesine işaret ediyordu. Osmanlı sanayisi bir yandan Sanayi Devrimi sonrasına uyum sağlarken, diğer yandan imalathane niteliğindeki üretim anlayışıyla hâlâ ayakta olduğunu ve üretime devam ettiğini gösteriyordu.

Bu ürünler arasında ziyaretçileri şaşırtan teknolojik ürünler ise II. Abdülhamid'in gerçekten de bir şeyler başardığını ifade ediyordu. Sözelimi torpido ve elektrik makinesi gibi ürünler ile yerli telgraf makinesi ve malzemeleri sanayi mamulâtı bağlamında dikkatle tetkik edilecekti. Yine Tersane-i Âmire'de yapılan alet ve araçlar ile "Heybetnüma" gibi zırhlı korvetler de modelleriyle burada yerini aldı. Savunma sanayi doğru bir başlangıç noktası olarak genel sanayileşmeye liderlik ediyordu.

4- Sergi Komisyonu Raporu, sergideki tüm Osmanlı ürünlerini kategoriler halinde ziyaretçilere tanıtıyordu. Tahıl kategorisinde "Yulaf, arpa, darı, susam, mısır, buğday, pirinç, çavdar, mısır" gibi ürünler örnekleriyle teşhir edildi. Osmanlı'nın neredeyse her vilayetinden, Adana'dan Selanik'e Üsküp'ten Çanakkale'ye kadar her vilayet ve sancaktan ürünler gelmişti. Diğer ürünler ise "Şekerleme, Süt, Tütün ve Kahve Ürünleri; Yün, Tiftik ve Keçi Kılı ve İpek Ürünleri; Yağ, Sabun ve Balmumu ile Şarap ve Brendi Ürünleri; Kuru Meyve ve İncir; Afyon Ürünü, Maden Ürünleri, Donanma Bölümü, Oymacılığı ve Kakma Ürünleri; Mücevherat Ürünleri, Tekstil Kumaşları; Kıyafet, Kostümler ve Nakış Ürünleri; Deri ve Halı Ürünleri; Telgraf ve Elektrik Ürünleri ile Resim, Matbaa ve Fotoğraf Ürünleri" kategorilerinde detaylıca açıklanıp sergilendi.

5- Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu'nun emsalsiz taraflarından bir diğeri ise ilk kez Osmanlı tarımına ilişkin bu kadar ayrıntılı bilgilerin yer almasıydı. Rapor baskıya verilinceye kadar Osmanlı'nın 36 vilayetinden 16'sından gelen istatistikler, her okuyucunun anlayacağı basitlikte tablollaştırıldı. Vilayet sayısındaki bu eksikliğe rağmen rapordaki sadece bu bilgi ve ürünler bile Osmanlı topraklarının üretim gücü ve verimliliğini açık bir şekilde ortaya

koyuyordu. Dolayısıyla rapor Osmanlı hakkında fikir verecek niteliğe haiz ilk modern tarım envanterlerinden biri kabul edilebilir. Zira bu tablolarda vilayetlerden gelen bilgiler ışığında “Ne kadar alanda ekip yapılabildiği, bu alanlardan elde edilen mahsulün miktarı ve hepsinden önemlisi dönüm başına alına verimlilik oranı da” çıkartılmıştı. Bilhassa ekilen arazide dönüm başına elde edilen verimlilik, bu rakamları gören idarecilere neden Edirne ile Diyarbakır ya da Selanik ile İzmit veya Konya ile Kosova arasında verimlilik farkı olduğunu araştırmaya itecek nitelikteydi. Hayvancılıktan her türlü tarım ürününe kadar 27 tablo okuyucuya Osmanlı tarım ve hayvancılığı hakkında gerçekçi ve rakamlara dayanan bilgiler veriyordu.

6- İngilizce basılan ve fuarda dağıtılan bu rapor, Sultan II. Abdülhamid’in fuarları bir imaj enstrümanı olarak kullanma politikasının somut sonuçlarından biriydi. Sergi boyunca aynı zamanda gazetede basılmış olması, yayınlarla bu imajın kuvvetlendirildiğini gösteriyordu.

Sonuç itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu, bize 1893 Şikago Sergisi münasebetiyle Osmanlı yöneticilerinin devletin güçlü yapısını muhafaza etmesini sağlayacak, halkının geçimini ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir ekonomik yapı oluşturma gayretinin somut sonuçlarının alınmaya başladığının ilk ciddi işaretini istatistikler eşliğinde veriyordu.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

DH.MKT, 2032/17.

Kaynak ve İnceleme Eserler

APPELBAUM, S. (1980). *The Chicago World's Fair of 1893*. New York: Dover Publications.

GEORGEON F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları.

GÜMÜŞÇÜ, A. ve GÜMÜŞÇÜ, O. (1997). “Türkiye’de Haşhaş ve Haşhaş Tarımının Coğrafi Dağılışı”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 6.

KOLAY, A. (2013). “Türk Modernleşmesine Sergilerin Katkısı: 1909 Bursa Sergisi Örneği”, *Türk Modernleşmesi*. Edt. Arif Kolay. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

MEMİŞ, Ş. (2020). *Osmanlı Ticaret Seferleri Uluslararası Fuarlarda Osmanlılar 1851-1914*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

ÖNSOY, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

PUSHMAN, H.T (1893). *Report Of The Imperial Ottoman Commission/Being A Brief Account Of The Products And Manufactures Of The Ottoman Empire As Shown At World's Columbian Exposition (Osmanlı İmparatorluğu Sergi Komisyonu Raporu, Kolomb Dünya Sergisi'nde Sergilenen Osmanlı İmparatorluğu'nun Ürün ve Mamulatının Kısa Bir Açıklaması)*, Chicago, USA.

Gazete ve Dergiler

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi (DTOG), Numara 398, 1 Ağustos 1308 (13 Ağustos 1892).

Musavver Şikago Sergi Mecmuası (MŞSM), Numara 1, 1893.

Musavver Şikago Sergi Mecmuası (MŞSM), Numara 2, 1893.

Umur-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası (UNZM), Numara 1, 1 Muharrem 1309 (7 Ağustos 1891).

Umur-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası (UNZM), Numara 14, 15 Recep 1309, (14 Şubat 1892).

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire participated in the Chicago World Fair, which opened on May 1, 1893 and was organized to commemorate the 400th anniversary of the discovery of the American continent, with a very wide range of products after a long and meticulous preparation process. The fair, which included both Turkish products and replicas of architectural structures, was important in terms of showing that the Ottomans had adapted to the changing era in all areas from production to education. In a sense, both product display and state representation were made.

What made the Chicago Fair different for Sultan Abdulhamid II was that it was the first fair where the results of the actions taken in the 15 years since the Sultan came to power would be seen. Therefore, the Sultan gave great importance to determining the products to be displayed at the exhibition. When establishing the Ottoman Empire Exhibition Commission, he wanted members from the Dersaadet Chamber of Commerce management to be included in the commission. Upon the suggestion of the Ottoman Empire Exhibition Commission, which was chaired by the Istanbul Chamber of Commerce, Hakkı Bey, who knew three languages, was appointed as the Exhibition Commissioner and Fahri Bey, a translator, was appointed as his assistant. Upon the selection of the commission, 13 thousand pieces of Ottoman goods, each rarer than the other, produced in a blend of traditional and modern technology, were exhibited in the Turkish pavilion at the Chicago Fair.

The Exhibition Commission printed an English booklet that was distributed to visitors in Chicago throughout the fair. The "Ottoman Empire Exhibition Commission Report", which included the products exhibited at the fair and the list of Ottoman fair officials, was used as the basis for this article, and an x-ray of the economy of the period was taken based on the products displayed at the fair.

Thanks to this target-oriented approach, visitors came across many products they "did not expect" among these items. What surprised them was that they came across industrial products such as torpedoes and electric machines in the Ottoman pavilion. Similarly, the tools and vehicles made at the the Imperial Arsenal (Tersane-i Âmire), which produced armored ships for coastal protection and naval warfare, which demonstrated the technological development of the Ottomans, also attracted the attention of the visitors. In addition, torpedo housing models made of steel and brass, torpedo guides, screws for ships, and propeller blades were exhibited. All of these revealed the great developments achieved in the production of defense industry products during the reign of Sultan Abdulhamid II.

Another section where the Turks dazzled with their technological products was the "Telegraph" section. Here, a complete telegraph machine manufactured in the factories of the Postal and Telegraph Administration in Istanbul and adapted to the Turkish alphabet was exhibited. In addition, surprisingly advanced electrical products were exhibited here.

The report described the products in various categories, along with the provinces and towns where production was made, and their characteristics. In this context, information about, "Grain; Confectionery, Dairy, Tobacco and Coffee Products; Wool, Mohair and Goat Hair and Silk Products; Oil, Soap and Beeswax and Wine and Brandy; Dried Fruit and Fig; Opium Products; Mining and Naval Products; Wood Carving and Inlay Products; Jewelry Products; Textile Fabrics; Clothing, Costumes and Embroidery Products; Leather and Carpet Products; Telegraph

and Electrical Products; Picture, Printing and Photographic Products and various other products and their origins were provided". Detailed information was even provided on headings such as opium and weaving that would shed light on today.

Another important heading was the products produced in the 16 provinces and districts of the Ottoman Empire as of 1893, their arable land, and their productivity per acre, which were given as a table for the first time. In a sense, this exhibition booklet was like the first statistical book introducing Ottoman products. It rightly emphasized that "the agricultural developments of the country in the last fifteen years had been magnificent thanks to the benevolent patronage of Sultan Abdulhamid II." Sultan Abdulhamid II showed that he was establishing an economic structure under the leadership of the private sector and that he had achieved successful results on this way by including the Dersaadet Chamber of Commerce in the process. Similarly, the Ottoman Empire Trade Museum, which was established with his approval, took an active role in line with its purpose in the collection and selection of products to be exhibited at the Chicago Fair.

One of the unique aspects of the report was that it included such detailed information about Ottoman agriculture for the first time. Before the report was submitted for printing, statistics from 16 of the 36 provinces of the Ottoman Empire were tabulated in a simple manner that every reader could understand. Despite this deficiency in the number of provinces, this information and products in the report clearly revealed the productive power and efficiency of Ottoman lands. Therefore, the report can be considered one of the first modern agricultural inventories that can give an insight into the Ottoman Empire. From animal husbandry to all kinds of agricultural products, the 27 tables provided the reader with realistic and numerical information about Ottoman agriculture and animal husbandry. In conclusion, in the light of the information obtained from this report, it can be said that Sultan Abdülhamid II came to power in the last quarter of the 19th century and was the first sultan to implement a planned, programmed and goal-oriented development vision and policy.

KUTADGU BİLİĞ'DE SIFIR FONKSİYONLU YAPIM EKLERİ

Menşure AŞCI*

ÖZ

Türk dili ve kültüründe çok önemli yeri olan *Kutadgu Bilig*, gerek dilinin orijinalliği gerekse muhtevası nedeniyle yüzyıllar boyunca Türklük âlemi için kılavuz niteliği taşıyan eserlerden biri olmuştur. Bu eser, edebî değeri yüksek, dil kullanımı fevkalade; sosyoloji, psikoloji, devlet yönetimi, mutlu olma gibi konuları işleyen manzum, öğretici bir eserdir. *Kutadgu Bilig*, hakkında şimdiye kadar bin iki yüze yakın bilimsel araştırma yapılmasına rağmen hâlâ çözüm bekleyen sırlar barındırmaktadır. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig'de eklendiği biçimbirime yeni bir anlam katması beklenen ama bu yönden "sıfır" fonksiyonda olan, anlama hiçbir şekilde yenilik katmayan yapım eklerinden bazıları tespit edilip incelenmiştir. *Sıfır fonksiyonlu ekler* yahut *eklerin fonksiyonsuzluğu* kavramı, Ahmet Bican Ercilasun'un *Kutadgu Bilig -Fiil-* adlı eserinde sıkça kullanılmıştır. {-n-} ekinin fonksiyonsuzluğuna değinen Ercilasun, *bazen herhangi bir fonksiyona bağlı olmadan fiilden fiil yapar*, notunu düşmüş, ekin fonksiyonsuzluğunun eserde sık rastlanan ilginç bir hâl olduğuna dikkati çekmiştir. Bu çalışmanın ilham kaynağı bu cümledir. Metinde anlamca sıfır fonksiyonlu yapım eklerinden bazıları tespit edilmiş; ekin fonksiyonsuzlaşmadan önceki işlevi, eklendiği sözlük birimdeki durumu belirtilmiştir. 11'inci yüzyıldan önce ve sonrasındaki metinlerde ekin ve eklendiği sözlük birimin durumu gösterilmiş, ek hakkında dil bilimcilerin tespitleri verilmiştir. Nihayet Kutadgu Bilig'de ekin geçtiği sözcük, beyit ve Türkiye Türkçesine çevrilmiş hâli çalışmaya eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, dil bilimi, şekil bilgisi, sıfır fonksiyonlu yapım ekleri.

DYSFUNCTIONAL DERIVATIONAL SUFFIXES IN KUTADGU BİLİĞ

ABSTRACT

Kutadgu Bilig, which has a very important place for the Turkish language and culture, has been one of the works that have been a guide for the Turkish world for centuries due to both the originality of its language and its content. This work is a poetic, educational work with high literary value, extraordinary use of language; dealing with topics such as sociology, psychology, state administration, and happiness. Kutadgu Bilig still contains secrets that await solution despite the fact that nearly one thousand and two hundred scientific studies have been conducted on it. In this study, some of the derivational suffixes in Kutadgu Bilig, which are expected to add a new meaning to the morpheme to which they are added, but which have a "zero" function in this respect and do not add any innovation to the meaning, have been identified and examined. The concept of dysfunction derivational suffixes or dysfunctional derivational suffixes is frequently used in Ahmet Bican Ercilasun's work *Kutadgu Bilig -Fiil-*. Ercilasun, who touched upon the dysfunctionality of the {-n-} suffix, noted that sometimes it makes a verb from a verb without being connected to any function, and drew attention to the fact that the dysfunctionality of the suffix is an interesting situation frequently encountered in the work. The inspiration for this study is this sentence. Some of the derivational suffixes with zero semantic function have been identified in the text; the function of the suffix before it became dysfunctional and its status in the lexical unit to which it is added have been indicated. The status of the suffix and the lexical unit to which it is added in the texts before and after the 11th century have been shown, and the findings of linguists about the suffix have been given. Finally, the word, couplet and the Turkish translation of the suffix in Kutadgu Bilig have been added to the study.

Keywords: Kutadgu Bilig, linguistics, morphology, dysfunctional derivational suffixes.

Giriş

Diller bir ev gibi düşünülduğünde, sözcükler, bu evin duvarlarını ören tuğlalar olarak görülebilir. Sözcükler bir dil için çok önemli öğelerdir ama dilin her şeyi değildirler. Nasıl ki ev üst üste yığılmış bir tuğlalar bütününden oluşmuyorsa, dilleri de sadece sözcükler-

Gönderilme Tarihi: 22.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Selçuklu / KONYA; ORCID: 0000-0002-3938-4828. E-posta: mensuuascii@gmail.com, mensuasci@selcuk.edu.tr

den müteşekkil yapılar olarak görmemek gerekir. Sözcükler anlamları olan sözlük birimlerdir ama tek başlarına bir iletişim aracı değildirler. Muhteşem bir düzenin parçası olan sözcükler, bağlamda cümlelerdeki yerine, görevine ve işlevine göre bir değer oluştururlar. Bağlam içerisindeki her sözcük etrafındaki diğer sözlük birimlerle oluşturduğu ilişki ağı içerisinde bütünü bir parçasını oluşturur.

Her sözlük birim, ilkin temel bir anlama sahiptir. Zamanla dilin ihtiyacına uygun bir şekilde söz konusu sözlük birimin anlamında farklı durum ve nedenlerle çeşitlilikler oluşabilir; yeni kullanım alanlarında yeni kavramları karşılar hâle gelip yan anlamlar kazanabilir. Temel anlamı ve yan anlamları ortaya çıkan, çokanlamlı sözlük birimler hüviyeti kazanan bir sözcük, bağlamdaki diğer sözlük birimlerle bir değere sahip olur (Aksan, 1999: 75).

Bu nedenle, sözcüklerin bağlam anlamlarını belirlemek, bir metni kusursuza yakın bir şekilde anlamayı, anlamlandırmayı kolaylaştırır (Demirtaş, 2012, s. 1479). Eğer bu metin edebî özelliği yüksek, dil kullanımı fevkalade, kusursuza yakın bir kurgu ve şekle sahip sosyolojik ve psikolojik durum ve olaylardan bahseden bir metinse, bağlamda anlatılmak istenen gerçek anlama ulaşmak oldukça zorlaşır. İşte Kutadgu Bilig böyle bir metindir. Bunun için hakkında binden fazla bilimsel araştırma (bk. Uçar, 2019) yapılmasına rağmen hâlâ çözülmeyi bekleyen sırlar barındırmaktadır. Kutadgu Bilig'in bu özelliği, eserin Türklük bilimi için ne derece önemli bir kaynak olduğunun en güzel göstergesidir. Türk dili ve kültürü için çok önemli yeri olan Kutadgu Bilig, gerek dilinin orijinalliği ve gerekse muhtevası nedeniyle yüzyıllar boyunca Türklük âlemi için kılavuz niteliği taşıyan eserlerden biri olmuştur.

Bu çalışmada, Türk dili için çok kıymetli olan bu eserde geçen, eklendiği biçimbirime yeni bir anlam katması beklenen ama bu yönden "sıfır" fonksiyonda olan yapım ekleri tespit edilip incelenmiştir. *Sıfır fonksiyonlu ekler* yahut *eklerin fonksiyonsuzluğu* kavramını, Ahmet Bican Ercilasun *Kutadgu Bilig -Fiil-* adlı eserinde kullanmıştır. Fiilden fiil yapan eklerdeki fonksiyonsuzluğa değinen Ercilasun, *-n-* dönüşlülük ekinin işlevlerinden bahsederken, "*bazen herhangi bir fonksiyona bağlı olmadan fiilden fiil yapar*", notunu düşmüş, bu ekin fonksiyonsuzluğunun Kutadgu Bilig'de çok görülen ilgi çekici bir hâl olduğuna dikkati çekmiştir (2020, s. 47).

1. Ek ve Sıfır Fonksiyonlu Ek

Ek, dil biliminde bir köke veya gövdeye eklenerek yeni bir kelime veya kelime biçimi oluşturmak için kullanılan biçimbirimidir. Bu terim TDK sözlüğünde "*kelime türetmek veya çekimlemek için kullanılan, kelimenin başına, sonuna veya içine eklenebilen, kendi başına anlamı olmayan dil ögesi; lahika*" (2011, s. 765b) şeklinde tanımlanmıştır. Korkmaz (2017, s. 124a) ekleri, *cümle içinde kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kurmak veya yeni bir kelime türetmek üzere kök ve gövdelerin sonuna eklenen ses veya seslerden oluşan öge*, şeklinde açıklamıştır. Ekler, yapım eki ve çekim eki olmak üzere ikiye ayrılır.

Bu makalede ele alınacak ekler yapım ekleridir. *Yapım eki, kelime kök veya gövdesine getirilerek kelimenin yeni bir anlam kazanmasını sağlayan ektir* (TDK Sözlük, 2011, s. 2527). Korkmaz (2017, s. 250b) yapım eklerini, kelime kök ve gövdelerine getirilerek yeni kavramların yansıtılmasını, kavramlara karşılık yeni kelimeler yapılmasını sağlayan ek, biçiminde açıklamıştır. Bu tanımdan anlaşılacağı gibi, yapım ekleri, yeni anlamı olan sözcükler yaparlar; temel fonksiyonları yeni anlamlar türetmektir. Eğer bir yapım eki, eklendiği kök veya gövdeden yeni bir anlamı olan sözlük birim oluşturmuyorsa, böyle yapım eklerine "sıfır fonksiyonlu ekler" denir. Aslen "sıfır fonksiyonlu yapım eki" dil mantığına aykırı bir kavram gibi durmaktadır. Çünkü yapım ekinin hüviyetinde anlam bakımından mutlaka bir yenilik olmalıdır. Bu yenilik bazen doğrudan bazen de vurgu veya pekiştirmeyle anlamı farklılaştırır. Türkçede, nedeni tam olarak bilinmeyen, zaman içerisinde anlamsal yaratıcılığını kaybetmiş bazı ekler vardır. Bu eklerin bir kısmı enklitik olarak fonksiyonunu sürdürse de ba-

zıları fonksiyonsuzlaşmıştır. Bu fonksiyonsuzluğun nedeni başka bir araştırma konusu olabilir. Bu çalışmada, Kutadgu Bilig’de tespit edebildiğimiz sıfır fonksiyonlu ekler incelenmiştir.

2. Enklitik, Klitik ve Pekiştirme Nedir? Eklerle Farklılıkları Nelerdir?

Dil biliminde *enklitik* (*enclitic*), *klitik* (*clitic*) ve *pekiştirme* kavramları birbirlerine yakın kavramlardır. Bu nedenle *enklitik*, *klitik* ve *pekiştirme* terimlerinin neyi ifade ettiğini net bir şekilde ortaya koymak gerekir.

Ercilasun, *la* enklitiği üzerine yaptığı çalışmada bu terimleri Trask (1993), Erdal (2000) ve *Glossary of linguistic terms*’teki tanımlardan istifade ederek örneklerle açıklamıştır. Trask (1993, s. 91) dil bilimi sözlüğünde *enklitik* (*enclitic*) terimi şöyle açıklamıştır:

Enklitik, kendisinden önceki unsura fonolojik olarak bağlı bulunan klitiktir, Klitik ise kelimeyle ek arasında davranış gösteren bir parçadır; bağımsız bir kelimenin formuna sahiptir fakat vurgulu olamaz ve cümlede, fonolojik olarak bağlı bulunduğu kelimeyle birlikte özel bir konum işgal etmeye mecburdur. İngilizce “couldn’t” sözündeki -n’t, Fransızcadaki je, tu zamirleri, Bask dilindeki be (dahi), Türkçedeki de (dahi) farklı dillerden klitik örnekleri olarak verilir. Bunlardan İngilizce, Baskça ve Türkçedeki örnekler enklitiktir; çünkü kendilerinden önceki unsura bağlıdır. Fransızcadaki je, tu zamirleri ise proklitiktir; çünkü kendilerinden sonraki çekimli bir fiile bağlıdır. Klitikler ayrıca je te vois (ben seni görüyorum) örneğinde olduğu gibi grup oluşturabilirler (Trask 1993: 46-47’ten aktaran; Ercilasun, 2008, s. 40).

Korkmaz (2017, s. 199b) pekiştirme sözcüğünün anlamını, “kök kelimenin belirttiği özelliği çeşitli yollarla yoğunlaştırma”, olarak açıklamıştır. Üstüner (2003, s. 6-13), pekiştirmeyi “sözdizimi, sözcük, ek veya ses unsurlarından birini kullanarak bir sözün belirginleştirilmesi; sözcük, sözcük grubu ve tümce gibi dil birliğinin anlamının güçlendirilmesi, kesinleştirilmesi veya belirttiği kavramın aşırılığına işaret edilmesi; bir unsura dikkat çekilmesi veya bu unsurun ön plana çıkarılması”, şeklinde tanımlamış; seslerle, eklerle, sözcüklerle, tekrar gruplarıyla ve söz dizimiyle pekiştirme yapılabileceği bilgisini vermiştir. Korkmaz (2017, s. 199-201), Türkçede pekiştirme edatı, eki, hecesi, sıfatı, ünlüsü, vurgusu ve zarfının olduğunu göstermiş ve her birini ayrı ayrı izah etmiştir.

Enklitik ve klitiklerin ne olduğunu ortaya koyduktan sonra, bunlarla ekler arasında nasıl bir fark olduğunu da belirlemek lazımdır. Ercilasun, *Glossary of linguistic terms*’te klitiklerle ekler arasındaki farkların karşılaştırıldığı bölümü de aktarmıştır:

1) Klitiklerin işlevleri sentaktik olarak kelime seviyesinin üstünde; fonolojik olarak kelime seviyesindedir. Eklerin işlevleri ise sentaktik ve fonolojik olarak kelime seviyesindedir. 2) Klitikler, çeşitli sentaktik kategorilere ait kelimelere eklenebilirler. Ekler ise tek bir sentaktik kategoriye ait kelime türüne eklenebilir. 3) Klitikler kelimeye veya bütün bir kelime grubuna eklenebilir. Eklerse tek kelimelere eklenirler. 4) Klitikler bir kelimenin ucunda (önünde veya sonunda) ortaya çıkar. Eklerse kelimenin içinde de ucunda da olabilirler (2008, s. 40-41).

Erdal, klitiklerle eklerin farklarını şu şekilde sıralamıştır:

a) Ekler, birleşme hususunda yüksek bir seçicilik derecesine sahiptirler; belli kelime türlerine eklenirler ve sıklıkla, bu türleri belirleyerek gramer kategorilerini ifade ederler; yahut da kelimelerin sentaktik konumlarını almasında onlara yardım ederler. Klitikler ise çeşitli türlere ait kelimelere bağlı olabilirler ve bu kelimelerin gramatikal profillerine veya cümledeki işlevlerine küçük bir katkı yaparlar. b) Eklerle taban arasında kelime boşluğu yoktur; klitiklerle ağırlayıcısı arasına ise kelimeler girebilir. c) Klitikler,

ağırlayıcılarıyla, onları değiştirecek şekilde birleşmezler; ekler ise tabanlarıyla birleşirler ve tabanlar sıklıkla düzensizlik gösterirler. d) Ekler sık olarak normal kelime vurgusunu taşırlar; klitikler ise asla vurgulu olmazlar. e) Klitikler, içinde klitik bulunan bir unsurla birleşebilir; eklerse birleşemezler. f) Klitikler, kelime türlerinden sayılabilir; te-orilerin çoğu ise ekler için bunu düşünmez (Erdal, 2000, s. 41-42).

Karagöz, pekiştirme konusunun genellikle eş zamanlı bir şekilde ele alındığını, aslında art zamanlı perspektiften konuyu ele almanın daha doğru ve yararlı olacağını, yazılı veya sözlü iletişimde pekiştirme ve derecelendirme ihtiyacının Türkçenin yalnız bir döneminde ortaya çıkmadığını, Türkçenin 8'inci yüzyıldan beri metinlerle takip edilebilen tarihî dönemlerinde bu ihtiyacın hangi birim ve yapılarla karşılandığının da tespit edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Karagöz, 2018, s. 15). Bu çalışmada ele alınan sıfır fonksiyonlu ekler art zamanlı bir şekilde değerlendirilmiş; Eski Türkçe (Orhon ve Eski Uygur), Harezmi ve Tarihî Kıpçak döneminde söz konusu eklerin durumu gösterilmiş ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, KB'de geçen, yeni sözcük türetmesine rağmen sözcüğün anlamını değiştirmeyen, farklı bir anlam katmayan ekler tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu eklerin bağlamda, eklendiği sözcüklerin anlamlarını herhangi bir şekilde (pekiştirme de dâhil) etkilemişse, söz konusu ek, bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Örneğin, isimlerden isim yapan *+(A)n* eki, Eski Türkçe döneminde eklendiği sözcüğe çokluk anlamı katarken KB'de *oğlan* ve *boğun* sözcüklerinde ekin fonksiyonu sıfırlanmıştır. Bu örneklerdeki *+(A)n* eki çalışmaya dâhil edilmiştir. Aynı ekle türemiş *mişin* "binlerce" (KB 4190; bk. *miş* "bin (1000)" KB 2, 21, 31, 61 vd.) sözcüğünde *+(A)n* ekinin topluluk, çokluk fonksiyonu hâlâ canlıdır. Böyle olduğu için *mişin* örneği çalışmaya alınmamıştır.

Benzer bir şekilde *+İg* eki, KB'de *uluğsıg* "büyüklük taslayan" (1706, 2118; bk. *uluğ* "ulu, büyük" (A5, A23, A24, B6 vd.); *titigsig* "balçık, çamurdan yapılmış" (KB 3723; bk. *titig* "çamur" (bk. Erdal, 1991, s. 71; Taş, 2009, s. 71), *yıparsıg* "misk gibi" (6530; bk. *yıpar* "misk" (KB 64, 70, 71, 311 vd.) örneklerinde anlam bakımından bir fark ortaya koyarken *ersig*, *kulsıg*, *adınsıg* (bk. inceleme bölümü) sözcüklerinde *+İg* eki eklendiği köke yeni bir anlam katmamış yahut KB'de var olan fonksiyonları sıfırlanmıştır.

Bu çalışmada, Eski Türkçeden beri ek olarak bilinen veya sonradan ek işlevi kazanmış ama bağlamda herhangi bir fonksiyonu kalmamış pekiştirme enklitiklerine de yer verilmiştir: *-me*; *-I/-U-*, *-k-* ekleri gibi. Ercilasun (bk. 2008, s. 43), pekiştirme enklitiklerinin on bir temel özelliğini sıraladığı çalışmada, bu enklitiklerin gramerleşmede rol oynadıklarını; eklesip kalıplaşabildiklerini ve yeni kelimeler yapabildiklerini belirtmiştir.

KB'deki bağlamda pekiştirme fonksiyonunu kaybetmemiş enklitikler bu çalışmanın dışında tutulmuştur. Örneğin *+İA* (*özele* "üstünde, üzerinde, hakkında" KB B64, 405, 801, 809 vd, *öze* "üstünde, üzerinde, hakkında" KB A6, A24, B36, B42 vd.; *basala* "ancak" KB 484, *basa* "sonra" KB 53, 55, 132, 136 vd.), *+met/met* (*sen+met* "ancak sen!" (33) *neteg met* "nasıl oldu **da**" KB 1795, *kimi met* KB 6578, "**daha, artık** kimi seveyim"), *+kı* (*munu+kı* "**işte şimdi...**, **ama işte...**" KB 1153, 1467, 1685, 1713 vd.) gibi enklitikler, kendilerinden önce gelen unsurları bir şekilde pekiştirmeye devam ettikleri için anlama da etkileri devam etmiş; fonksiyon bakımından sıfırlanmamışlardır.

3. Amaç

Bu çalışmanın amacı, Kutadgu Bilig'deki bazı yapım eklerinin sıfır fonksiyonda olduklarını tespit edip, bağlam içerisinde anlam bakımından nasıl fonksiyonsuzlaştıklarını açıklamaktır. Bunu yapmadan önce sıfır fonksiyonlu eklerle enklitikler arasındaki farkı belirlemek gerekmiştir; çünkü çoğu zaman enklitiklerle sınıf fonksiyonlu ekler karıştırılmıştır.

Bu nedenle *ek*, *sıfır fonksiyonlu ek*; *klitik*, *enklitik* ve *pekiştirme* kavramları açıklanıp inceleme sağlam bir zemin üzerine kurulmuştur. Böylece, aslen enklitik olan, ekleşerek anlam bakımından pekiştirici fonksiyonları bulunan eklerle bu araştırmanın konusu olan sıfır fonksiyonlu yapım eklerinin birbirine karışmaması sağlanmıştır.

Kutadgu Bilig, dil bilimi çalışmaları için kocaman bir deryadır. Bu nedenle, bağlamda geçen bütün sıfır fonksiyonlu ekleri tespit edebilmek zordur ve böyle bir çalışmayla üstesinden gelinmeyecek kadar geniş bir konudur. Bu çalışmada hedeflenen şey, sıfır fonksiyonlu ek kavramına uyan yapım eklerini Kutadgu Bilig özelinde belirleyebildiklerimizi izah etmektir.

4. Literatür taraması

Kutadgu Bilig’le ilgili binden fazla bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda sıfır fonksiyonlu eklerle ilgili doğrudan bir çalışma yapılmamıştır. Ekleri “sıfır fonksiyonlu” olarak adlandırıp yapılan sadece bir çalışma vardır. Bu çalışma, Aşçı ve Kırbaş’ın (2021), *Nehcü'l-Ferâdis*’teki sıfır fonksiyonlu bazı yapım ekleri üzerine yaptığı araştırma makalesidir.

Kutadgu Bilig’de söz yapımıyla, yapım ekleriyle ilgili pek çok çalışma mevcuttur. Uçar’ın (2018) kronolojik kaynakçasında bu çalışmalar ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Bunlar içerisinde Altay’ın (1967), Tekin’in (1967), Clauson’un (1972), Dilaçar’ın (1972), Gülensoy’un (1974), Karamanlıoğlu’nun (1976), Ercilasun’un (1984), Gülensoy’un (1984), Erdal’ın (1985; 1991), Sarıca’nın (1987), Önler’in (1993), Hacıeminoğlu’nun (1996), Yıldırım’ın (1998), Temizsoylu’nun (2002), Erdal’ın (2004), Güner’in (2008), Taş’ın (2009), Argunşah’ın (2010), Aydın’ın (2011), Corga’nın (2011), Tezcan’ın (2011), Koca’nın (2013) ve Taş’ın (2016) çalışmaları, doğrudan Kutadgu Bilig’deki yapım ekleriyle ilgilidir. Bu çalışmalara ilaveten eserdeki sözlük birimlerle ve onları oluşturan biçimbirimlerle ilgili onlarca çalışma mevcuttur.

5. Metodoloji

Bu makalede, Kutadgu Bilig’deki sıfır fonksiyonlu eklerin tespitinde Arat’ın çalışmaları (*Kutadgu Bilig-I Metin*, 2007; *Kutadgu Bilig-II Çeviri*, 1998; *Kutadgu Bilig-III İndeks*, 1979) esas alınmıştır. Bu çalışmalar hakkında yapılan eleştirel yayımlar, yeni okuma teklifleri, metin tamirleri de değerlendirilmiştir.

Bağlamdan yola çıkarak Kutadgu Bilig’de anlam bakımından fonksiyonunu kaybetmiş yapım ekleri sözlük birimlerde tespit edilmiş ve bu özelliğe sahip yapım ekleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Sıralama isimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri ve fiilden fiil yapma ekleri şeklinde yapılmıştır. Tespit edilen yapım eklerine, ait oldukları grupta alfabetik olarak yer verilmiştir.

Eklerin bağlamda tespit edilen sözlük birimlerdeki şekli, anlamı ve KB’de geçtiği yer gösterilmiş; sözlük birimin söz konusu ekle genişlemeden önceki şekli KB’de varsa o da hemen devamında gösterilmiştir. Bu iki şeklin bağlamda aynı anlamda olduklarına özellikle dikkat çekilmiştir.

Tespit edilen sıfır fonksiyonlu ekin fonksiyonsuzlaşmadan önceki işlevi açıklanmış, tarihî süreçte nasıl bir evrim geçirdiği Orhon, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Tarihî Kıpçak dönemlerindeki şekil ve anlamlarıyla mukayese edilmesi için tanıklanmıştır. Ekin kökeni ve işlevi hakkında araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş, bağlamda bu ekin nasıl

“sıfır fonksiyonlu” olduğu açıklanmıştır. Her sözlük birimin metinde geçtiği beyit ve Türkiye Türkçesine çevirisi de verilmiştir.

6. İnceleme: Kutadgu Bilig’deki Sıfır Fonksiyonlu Bazı Yapım Ekleri

Bu çalışmada, sıfır fonksiyonlu yapım eklerinin tespiti için Arat’ın *Kutadgu Bilig 1 Metin* (2007) çalışması esas alınmıştır. Arat’ın çalışmasına dair sonradan yapılan düzeltmeler ve ilavelerin yapıldığı makaleler de göz önünde bulundurulmuştur. Eserde geçen sıfır fonksiyonlu eklerin tamamının tespit edildiği iddiasında bulunmamakla beraber mümkün olduğunca dikkatli olduğu söylenebilir. Tespit edilip incelenen eklerin bağlamda eklendiği sözlük birime hiçbir şekilde yeni, ilave bir anlam katmadığına özellikle dikkat edilmiştir.

6. 1. İsimden İsim Yapan Sıfır Fonksiyonlu Ekler

6. 1.1. {+(A)n}

Eski Türkçede çokluk eki olarak kullanılan {+An} eki, eklendiği isimden anlamı belirginleştiren ve kuvvetlendiren yeni topluluk isimleri türetir (Brockelmann, 1954, s. 128; Räsänen, 1957, s. 54; Bilgen, 1989, s. 12; Erdal, 1991, s. 91; Karamanlıoğlu, 1994, s. 32; Hacıeminoğlu, 1997, s. 44; Hamilton, 1998, s. 255b; Erdal, 2004, s. 158; Gabain, 2007, s. 44; Nalbant, 2008, s. 112; Hacıeminoğlu, 2008, 14; Teres, 2009, s. 89-90; Taş, 2009, s. 24; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 116; Tabaklar, 2010, s. 31; Eraslan, 2012, s. 94; Güner, 2013, s. 109-110; Tekin, 2016, s. 97; Gökdağ, 2018, s. 818; Aşcı, 2019, s. 60).

Hacıeminoğlu, ekin *+a-* isimden fiil yapma ve *-n* fiilden isim yapma ekinden oluşması muhtemeldir, demiştir (2008, s. 14). Üstüner, bu ekin *+A* ve *+n* pekiştirme eklerinden oluştuğunu iddia etmiştir (2000, s. 192). Sertkaya {+An} ekinin “pekiştirme” işlevi olan bir ek olduğunu savunmuştur (1994, s. 335-336). Demir (2014, s. 108) ve Karahan (2012, s. 233) bu ekin pekiştirici; Pekacar, Erdem ve Meltem ise ekin Ana Altaycadan kalan bir ek kalıntısı olduğu görüşündedirler (2012, s. 234).

Kutadgu Bilig’de {+An}ekinin varlığı *boğun* (halk, kabile), *eren* (insan, insanlar) ve *oğlan* (oğlan, oğul, çocuk, genç) sözcüklerinde tespit edilmiştir. Özellikle *oğlan* (<oğul+an) isminde ekin fonksiyonu tamamen sıfırlanmıştır (Taş, 2009, s. 24).

boğun “halk, ulus, kavim” (KB C56, 53, 194, 217 vd.) <boğ +(u)n; sözcüğün kökeni için bk. <**bōdu* “boy, kabile” (Clauson, 1972, s. 306b; Dankoff ve Kelly, 1985, s. 75; Bilgen, 1989, s. 32; Erdal, 1991, s. 92; Tezcan, 2004, s. 349; Taş, 2009, s. 24; Tekin, 2016, s. 82); *krş.* Orh *bod* “boy, kabile”, DLT *bōđ* ~ *bōy* “boy kavim kabile; aşiret, hısım”, DLT *bōđun* “halk” (Tekin, 1995, s. 85); E. Uyg. *boğun* “halk, klan, insanlar, nüfus, topluluk, kalabalık (Wilkens, 2921, s. 185b); DLT *boğun* “teba, avam”, *bōđ* ~ *bōy* “boy, kavim” (Dankoff, 1985, 75); *boğun* “halk” (Arat, 2006, s. 50, 61, 72, 74); Hrz. *boğ* ~ *boy* “boy” NF, KE, HŞ, *boğun* “halk, kavim, boy” KE ME (Ünlü, 2012, s. 105a).

basa faruğ erdi kişi öğrümi / tili köñli bir teg boğun köğrümi (53)

“Sonra kişilerin seçkini, halk içinde mümtazı, dili ve gönü bir olan Ömer vardı.”

oğlan “oğlan, oğul, çocuk, genç” (KB 293, 463, 574, 575 vd.), *oğul* “oğlan, oğul, çocuk, genç” (KB A28, C59, 186, 187 vd.) <oğul +an; sözcüğün kökeni için bk. (Räsänen 1969, s. 358a; Clauson, 1972, s. 84b; Bilgen, 1989, s. 12; Erdal, 1991, s. 91; Gabain, 2007, s. 44; Toparlı vd. 2007, s. 203a; Taş, 2009, s. 24; Gülensoy, 2011, s. 613b; Caferoğlu, 2011, s. 139; DLT Dizin, 1972, s. 770); *krş.* E. Uyg. *oğlan* ~ *ođl(a)n* “oğul, erkek çocuk, evlat, delikanlı, genç, bebek, yeni doğan, embriyo; çocuklar oğullar; hizmetkâr, köle; prens”, *oğul* “oğul, erkek evlat, çocuk, embriyo, civciv, kuş yavrusu, yavru, hayvan yavrusu; prens” (Wilkens, 2021, s. 502b, 504a); DLT *oğlan* “oğlan, oğul, çocuk, ço-

cuklar”, *oğul* “oğul, çocuk” (DLT Dizin, 1972, s. 86a-b); Hrzm. *oğlan* “çocuk, evlat, oğlan, erkek evlat” KE, NF, HŞ, MM, *oğul* “oğul, erkek evlat” KE, NF, HŞ, MM (Aşcı, 2019, s. 63-64); Hrzm. *oğlan* “çocuk, yavru, oğul, erkek; nesil, soy; buluş çağına yaklaşmış çocuk; prens” NF, KE, ME, MM, HKT, HŞ, *oğul* “çocuk, evlat, erkek evlat; nesil, soy” NF, KE, MM, HKT, HŞ, İML, AO, MN (Ünlü, 2012, s. 439b); T. Kıpç. *oğlan* ~ *oğulan* ~ *olan* ~ *ovlan* “oğul, çocuk, erkek çocuk; CC “yardımcı, hizmetçi”, *oğul* ~ *ovul* “oğul, evlat, erkek çocuk” (Toparlı vd. 2007, s. 203a-b).

kiçig oğlanıg kör ukuşka ulam / yaşı yetmeginçe yorımaz kılam (293)

“Küçük bir oğlana bak, akıl ona ulaşacaktır; fakat yaşı gelmedikçe kalemler yürümez.”

6.1.2. {+çl}

+çl eki, Eski Türkçeden çağdaş Türk lehçelerine kadar çok işlek olarak kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. Eklendiği ismin anlamıyla örtüşen “meslek, o mesleği yapan” anlamlı isimler türetir. Eski Türkçeden Harezmi Türkçesine kadar ek +çl biçiminde, düz ünlüdür. Türkiye Türkçesinde ve bazı çağdaş Türk lehçelerinde ünlü ve ünsüz uyumuna uyar ve +çl, +çl biçimlerini alır (Brockelmann, 1954, s. 92; Räsänen, 1957, s. 94; Bilgen, 1989, s. 13-14; Erdal, 1991, s. 110; Karamanlioğlu, 1994, s. 24-25; Hacıeminoğlu, 1997, s. 40; Gabain, 2007, s. 43; Hacıeminoğlu, 2008, s. 13; Nalbant, 2008, s. 99-101; Eckmann, 2009, s. 46; Taş, 2009, s. 26-31; Tabaklar, 2010, s. 31; Argunşah, 2010, s. 217; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 117; Eraslan, 2012, s. 95; Tekin, 2016, s. 80; Gökdağ, 2018, s. 818; Aşcı, 2019, s. 92-111).

başçı “baş, şef, başkan, lider” (KB 2124, 2330, 2413, 2415, 2586), *baş* “başkan, lider, önder, kılavuz” (KB 405, 630, 3151, 4486, 5202, 5252, 6160); ayrıca bk. *başlıg* “başkanı, lideri, önderi olan” (KB 2301), *başsız* “başkansız, lidersiz, öndersiz” (KB 2302, 2333); <baş +çl; Erdal, +çl ekinin -*guçl* ve -(X)*gçl* eklerinden türemiş olabileceğini belirtir (1991: 110- 118). Ekle türeyen isimlere verdiği örnekler arasında *başçı* “yönetici” sözcüğü de vardır (1991, s. 111). Clauson (1972, s. 378a) ve Taş (2009, s. 27) da *başçı* sözcüğünün etimolojisini <*baş + çl* olarak göstermişlerdir. Harezmi Türkçesinde *başçı* “lider, önder, kılavuzluk eden, yol gösteren, kumandan” KE, NF, HŞ, MM, ME, İML (Aşcı, 2019, s. 96-97; Ünlü, 2012, s. 80b), *baş* “baş, kafa, ilk, ön kısım; uç; önder, lider; başak; asıl, ana mal” NF, KE, ME, MM, HKT, HŞ, İML, MN (Ünlü, 2012, s. 80a). Tarihî Kıpçak Türkçesinde *başçı* “yönetici, başkan, lider” (Toparlı vd. 2007, s. 25a). Çağataycada *başçı* “kılavuz, rehber” (Eckmann, 2009, s. 44).

Kutadgu Bilig’de *baş* sözü “baş; ön, uç” anlamlarında da kullanılmıştır (KB 176, 421, 435 vd.; 405, 1630, 3151 vd). Bunun dışında sözcüğün “başkan, lider; başlangıç” anlamlarının da olduğu bilinmektedir (Brockelmann, 1954, s. 93; Clauson, 1972, s. 378a; Erdal, 1991, s. 111; Taş, 2009, s. 27). *Kutadgu Bilig Dizin*’de *baş* sözünün “baş, ön, uç” anlamlarının verildiği bazı yerlerde gerçek anlamın “başkan, lider, önder, kılavuz” olması gerektiği bağlamdan anlaşılmaktadır (KB 405, 630, 3151, 4486, 5202, 5252, 6160). Ayrıca *başlıg* “başkanı, lideri, önderi olan” (KB 2301) ve *başsız* “başkansız, lidersiz, öndersiz” (KB 2302, 2333) sözcüklerinin varlığı ve anlamı, *baş* sözünün “başkan, lider, önder, kılavuz” anlamında kullanıldığını doğrulanmaktadır.

Başçı sözü Kutadgu Bilig’de “baş, şef, başkan” anlamındadır (2124, 2330, 2413, 2415, 2586). *Baş* ve *başçı* sözcüklerinin metinde geçen ve yukarıda gösterdiğimiz beyitlerdeki anlamları aynıdır. Bu durumda, *baş* sözcüğüne eklenen {+çl} eki, ilgili örneklerde yapım eki olarak sözcüğe yeni bir anlam kazandırmamıştır. Gösterilen örneklerde {+çl} isimden isim yapma ekinin anlamsal fonksiyonu ‘sıfır’dır.

Beg erdi ajubda bügü bilge baş / bu beglik özele uzun boldı yaş (495)

“Bu dünyada bir bey vardı, hakîm ve bilge bir baştı (liderdi); beylik içinde uzun bir ömür sürdü.”

Çayu sü bolur bolsa başsız boşan / uş ol sü buzuldu ilig kiç yaşa (2302)

“Hangi ordu başsız (lidersiz) kalırsa onu bırak, o ordu bozulmuştur; ey hükümdar sen çok yaşa.”

siyaset yoritisa sü başlıg bolur / süsi başlıg erse er aşıg bolur (2301)

“Siyaset uygulanırsa, ordu başarısız kalmaz; ordu başlı (lideri) olursa, asker birbirine bağlı kalır.”

Budun başçı begke bu himmet kerek / bu himmet bile hem mürüvvet kerek (2124)

“Halka baş (lider) olan beye himmet gerekir; bu himmet ile mürüvvet de gerekir.”

6.1.3. {+gU}

Nitelik adları türeten, seyrek kullanılan bir yapım ekidir (Brockelmann, 1954, s. 106; Räsänen, 1957, s. 104; Tekin, 1976, s. 49; Erdal, 1991, s. 162; Hamilton, 1998, s. 251; Gabain, 2007, s. 45; Nalbant, 2008, s. 112-113; Taş, 2009, s. 37; Tabaklar, 2010, s. 31; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 118; Argunşah, 2010, s. 218; Eraslan, 2012, s. 97; Güner, 2013, s. 118; Gökdağ, 2018, s. 819; Tekin, 2016, s. 81).

Eraslan (2012, s. 97) ve Tekin (1976, s. 49) isim ve sıfat türeten +GU ekinin türettiği sözcükle kök anlamının aynı olduğunu belirtmişlerdir. Nalbant, DLT’de isim kök ve gövdeleriyle anlam olarak yakın isimler türeten isim yapım ekleri bölümüne +gU ekini de almıştır (2008, s. 112). Tabaklar, kuvvetlendirme fonksiyonu olan isimden isim yapma eki olduğunu ifade etmiştir (2010, s. 31). Taş, *negü* sözcüğündeki ekin topluluk isimleri türeten {+(A)gU(n)} olduğu; *negü* örneğinde topluluk anlamı bulunmayan soru zarfı türettiği görülmüştür (2009, s. 23).

negü “ne, nasıl, niçin, neler için vd.” (KB B41, B45, B46, C32 vd.), ne “ne, nasıl, vesaire” (KB B20, B31, 13, 14 vd.) <nē +gü; sözcüğün kökeni için bk. <*nē (Erdal, 1991, s. 95); E. Uyg. Br. *nē* “ne?”, DLT *nē* ~ *nēgü* “ne?”, *nēmē* “ne? ne kadar?”, *nū* “ne?”, Trkm. *nē*, *nēme* “ne?”, *nēçe* “kaç?” (Tekin, 1995, s. 75, 96, 104, 112; 2016, s. 81; Taş, 2009, s. 23); *krş.* E. Uyg. *nāgü* “ne nasıl, ne ...se”, *nā* “ne, nasıl? ne ...sa” (Wilkens, 2021, s. 489a); DLT “*nē* ~ *nēgü* “ne, nasıl (soru anlamında)” (DLT Dizin, 1972, s. 85a); Hrz. *ne* ~ *nē* “ne hangi, nasıl, ne kadar, neden, niçin” ; T. Kıpç. *ne* “ne, nasıl” (Toparlı vd. 2007, s. 199a).

6.1.4. {+lXk}

Eski Türkçeden beri tarihî ve çağdaş bütün Türk lehçelerinde sıkça kullanılan bir isimden isim yapma ekidir. {+lXk} ekinin işlevi soyut ve somut isimler, sıfatlar türetmektir (Brockelmann, 1954, s. 121; Räsänen, 1957, s. 105; Bilgen, 1989, s. 21-25; Erdal, 1991, s. 121-131; Karamanlıoğlu, 1994, s. 29-31; Hacıeminoğlu, 1997, s. 42-43; Gabain, 2007, s. 44; Hacıeminoğlu, 2008, s. 14-15; Nalbant, 2008, s. 101-106; Taş, 2009, s. 54-63; Eckmann, 2009, s. 46-47; Tabaklar, 2010, s. 31; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 117; Argunşah, 2010, s. 218-219; Eraslan, 2012, s. 100; Güner, 2013, s. 122-124; Tekin, 2016, s. 82; Gökdağ, 2018, s. 820-821; Aşcı, 2016, s. 294).

ağılık “Hazine” (KB 4145), *ağı* “altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş, hazine” (KB 902, 1034, 1426, 1564 vd.); sözcüğün kökeni için bk. (Clauson, 1972, s. 86a; Erdal, 2004, s. 147; Gabain, 2007, s. 44; Taş, 2009, s. 55); *krş.* ET *ağı* “mücevherler, hazineler, hediyeler; ipek kumaş”, *ağılık* “mücevher kasası” (Nadelyayev vd. 1969, s. 17b, 18a); E. Uyg. *ağı* “mal, mülk, servet, hazine; kumaş, değerli kumaş, ipek”, *ağılık* ~ *ağı(l)ık* ~

ağıl(ı)k “hazine; ambar, depo; mec. organ” (Wilkins, 2021, s. 17a-b); DLT *ağı* “ipek kumaş (altın veya gümüşle işlenmiş sırmalı)” (DLT Dizin, 1972, s. 6a); Hrz. *ağı* “altın ve gümüşle işlenmiş ipek kumaş; hazine” KE, İML (Ünlü, 2012, s.29a); T. Kıpç. *ağı* “bir tür ipek” (Toparlı vd. 2007, s. 3b),

Kutadgu Bilig’de *ağı* ve bu sözden +lık ekiyle türetilen *ağılık* sözünün anlamı “hazine”dir. Metindeki *ağılık* sözcüğündeki +lık eki, *ağı* sözüne yeni bir anlam katmıştır ve ekin anlamca fonksiyonu sıfırlanmıştır.

sözün kesti açtı ağı kaznağı / üledi öküş neñ çığaylar hağı (1034)
“Sözlerini burada kesti, hazinelerini açtı; fakir fukaraya çok mal dağıttı.”

ağılıkka kılsa ağıcı sini / bütün çın bolup sen yorıgıl köni (4145)
“Seni hazineye hazinedar yaparlarsa, itimat kazanmaya çalış; daima doğru ve dürüst hareket et.”

keğgölük “giyecek, giysi” (KB 232, 1636, 2439, 3734 vd.), *keğgü* “giyecek, giysi, elbise” (KB 4441, 1264, 1479, 1982, 3113 vd.) (<keğ -gü +lük). Sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann, 1954, s. 123; Clauson, 1972, s. 702b, 703b; Taş, 2009, s. 58); krş. Orh. *kādım* “giyim, kuşam” (Tekin, 2016, s. 302b); E. Uyg. *kād-* “giymek, takmak; (zırh) donanmak”, *kādgü* “kiyafet, giyim” (Wilkins, 2021, s. 352b); DLT *keğ-* ~ *ket-* “giymek”, *keğgü* “giyilecek nesne” (DLT Dizin, 1972, s. 62a); Hrz. *keğ-* ~ *key-* ~ *kiy-* ~ *kiç-* “giymek, giyinmek, kuşanmak” NF, ME, MM, HKT, *keğik* “giyilmiş, giyili” KE, *keğigle-* “örtünmek, gizlenmek” KE (Ünlü, 2012, s. 304b); T. Kıpç. *kiç-* ~ *kiy-* ~ *key-* ~ *giy-* “giymek, giyinmek”, *keymek* ~ *kiymek* ~ *keyesi* “elbise, giysi, uzun kadın gömleği” (Toparlı vd. 2007, s. 148a, 151b).

maña tegdi sindin kamuğ eğgölük / ağırlık ya baylık yigü keğgölük (5898)
“Ben senden izzet ve ikram, servet, giyecek ve yiyecek, her türlü iyiliği gördüm.”

bağa kör sen emdi ilig eğgüsin / Özüñ buldı ni’met yigü keğgüsin (5769)
“Şimdi hükümdarın iyiliği için çalış, sen ondan yiyecek, giyecek gibi birçok nimet gördün.”

meñilik “rahat, huzur, mutluluk” (KB 1789, 1881, 1975, 5398 vd.); sözcüğün kökeni için bk. <meñi ~ meñilik “huzur, mutluluk” (Clauson, 1972, s. 770a; Taş, 2009, s. 59); krş. Orh. *māñi* ~ *bāñi* “neşe, sevinç, mutluluk” (Tekin, 2016, s. 296b, 306a); E. Uyg. (Br.) *māñi* ~ *māñi* “sevinç, saadet, mutluluk” (Gabain, 2007, s. 286b), E. Uyg. *māñi* “neşe, mutluluk, sevinç” (Wilkins, 2021, s. 472b); *meñi* ~ *meñilik* “eğlence, neşe, mutluluk, memnuniyet” (Nadelyayev vd. 1969, s. 342a-b).

Kutadgu Bilig’de *meñilik* sözcüğü “rahat, huzur, mutluluk” anlamında kullanılmıştır. Bu sözcük Eski Uygurcada *māñi* olarak geçmekte ve benzer anlam alanı içerisinde bulunmaktadır. KB’de *māñi* sözcüğünün {+lXk} ekiyle genişlediği, *meñilik* şekline geldiği görülmektedir. Sözcüğün genişlemesine rağmen anlamda bir değişiklik olmamıştır. KB’de *meñilik* sözcüğündeki {+lXk} ekinin işlevi sıfırdır.

meñilig sen emdi ay köñli oduğ / Bu beglik maña boldı emdi yoğuğ (5398)
“Ey gönlü uyanık ve huzur içinde bulunan, bu beylik şimdi bana bir felaket oldu.”

6.1.5. {+me}

Gabain, *yme*, *+mA*’nın aslen son çekim edatı olduğunu, ekleşmiş örneklerine de rastlandığını, işlevinin ise sözcüğün anlamını pekiştirmek ve aynı türden olmayan vasıflıkları ayırmak olduğunu belirtmiştir: *men yme* ‘ben de’, *ançulayu+ma* ‘tam öyle’, *kaşu+ma orunta* ‘her ne yerde, her yerde’, *ne+me* ‘ne ise’ vb. (2007, s. 105). Kutadgu Bilig’de bir sözcükte kullanılan bu ek, sözcüğe yeni bir anlam katmamış, sadece

anlamı pekiştirmiştir (Caulson, 1972, 777b; Taş, 2009, s. 63). Harezmi Türkçesinde *neçeme* “ne kadar, nice, nasıl” (KE, NF) ve *néme* “nice, ne kadar çok, ne!” ~ *nime* (KE, NF, HŞ) sözcüklerinde ekin varlığı tespit edilmiştir (Aşcı, 2016, s. 398). Karagöz’e göre bu ek, Karahanlı Türkçesi metinlerinde sözlük birimi (*mA; adın ma, idi me, ne me, neçe me, üküş me, takı ma yana ma*); Eski Uygur, Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde yapım eki (+mA; E. Uyg. *ançama*, Hrz. *neme, neçeme*, EAT. *nemçeme*) hüviyetindedir (2018, s. 89). Bu ek Kutadgu Bilig’de +çA ekinden sonra gelip sözcüğü kuvvetlendirmiş (Ercilasun, 2008, s. 49; Haşimi, 2020, s. 25) olmasına rağmen anlamca ekin işlevi sıfırdır.

neçeme “ne kadar” (KB 5860), **neçe** “ne kadar, nice, kaç, nasıl” (KB 23, 114, 247, 248 vd.); sözcüğün kökeni için bk. <**nēçe*, krş. Trkm. *nēçe* “ne kadar? Kaç?” Az. (Dma.) *nēçe* “kaç?” (Tekin 1995, s. 60, 75; Taş, 2009, s. 63), **neçe** “ne kadar”, *neme* <ne +me (pekiştirici), *neçeme* <ne +çe +me (pekiştirici) “ne kadar olursa olsun” (Clauson, 1972, s. 775a-b, 777b). Ercilasun, *pekiştirme enklitikleri kullanılmadıkları zaman, anlamdaki küçük farklılık dışında, ağırlayıcıdan çoğunlukla, bir şey eksilmez*, açıklamasını yapar ve *neçe* ~ *neçeme* örneğini gösterir (Ercilasun, 2008, s. 51); krş. ET *neçä* “ne kadar” (Nadelyayev vd. 1969, s. 356b), E. Uyg. *näçä* “ne kadar, kaç” (Wilkens, 2021, s. 488a); DLT *neçe* ~ *nece* “ne kadar, nice, kaç” ~ *neme* “ne kadar; “bilmem” anlamında bir kelime, “ne” anlamında pekiştirme edati” (DLT Dizin, 1972, s. 85a); Hrz. *neçe* ~ *niçe* ~ *nişe* ~ *nēçe* “nice, ne kadar çok, pek çok, birçok, ne zaman” MM, HKT, NF, AO, *neçeme* ~ *niceme* “ne kadar çok, ne kadar!, nasıl” NF, KE (Ünlü, 2012, s. 428a); T. Kıpç. *neçe* ~ *neşe* ~ *niçe* “ne kadar, kaç tane; kaç, kaç”, *neme* “herhangi bir şey” (Toparlı vd. 2007, s. 199b, 200a).

neçe tirse dünya tüker alkınur / bitise kalır söz ajun tezgünür (114)

“Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir biter; söz kaleme alınırsa kalır, dünyayı gezinir.”

neçeme mini edgü tutsa özün / yoñağcı yoñasa tügülgey yüzün (5860)

“Sen bana ne kadar iyi gözle baksan bile, gammazların fitneleri seni benden soğutabilir.”

6.1.6. {+n}

{+n} eki, önceleri vasıta hâli ekiyken kimi kelimelerde kalıplaşarak zarflar türeten bir ek durumuna gelmiştir. Bu ek, isimleri “vasıta, beraberlik” ilgisıyla fiillere bağlar. Ek aynı zamanda cümle içerisinde eklendiği isimle beraber eylemin oluşundaki çeşitli şartları, zamanı ve durumu gösteren zarflar türetir. +n eki, eklendiği kelimeye “yüzünden, sebebiyle, beraber, dolayısıyla, göre” ve bazen de “eşitlik” anlamları yükler (Bilgen, 1989, s. 29, 32; Karamanlıoğlu, 1994, s. 32, 74; Hacıeminoğlu, 1997, s. 65-66; Gabain, 2007, s. 64; Hacıeminoğlu, 2008, s. 31; Nalbant, 2008, s. 66-71; Eckmann, 2009, s. 83; Taş, 2009, s. 64-65; Eraslan, 2012, s. 157; Güner, 2013, s. 195; Tekin, 2016, s. 82, 123; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 117; Aşcı, 2019, s. 403-409).

ikigün “her iki, her ikisi” (KB 817, 1263, 1268, 1287 vd.), **ikigü** “her iki, her ikisi” (KB 331, 818, 1267, 1659 vd.) <iki +egü +n; sözcüğün ve ekin kökeni için bk. <iki + egü; *iki* “iki (2)” <iki (KB 181, 222, 226, 351 vd.) <**éki* “iki” (Räsänen, 1957, s. 85; Clauson, 1972, s. 105b); *ekün* (<eki+egü+n) “ikisi, ikisi birden” (Gabain, 2007, s. 75); *üçegün* <üç+egü+(n) “üçü(müz) birlikte” (Tekin, 2016, s. 123-124). +AgU eki için bk. +AgU <+A-gU (Erdal, 1991, s. 93-96; Grønbech, 2000, s. 29; Nalbant, 2008, s. 112-113; Teres, 2009, s. 90-91; Korkmaz, 2009, s. 34; Eraslan 2012; Ercilasun ve Akkoyunlu 2014, s. 663); krş. E. Uyg. Man. *ekigün* ~ *ikigün* “ikisi birlikte”, *ikägün* ~ *ikägü* ~ *ikigü*

KB “ikisi birlikte” (Nadelyayev vd. 1969, s. 168a, 206a-b); E. Uyg. *ikigü* ~ *ikägü* “her iki, ikisi, her ikisi, ikisi birlikte” (Wilkens, 2021, s. 301b; Hamilton, 1998; s. 251), E. Uyg. *ikin* “ikisi” <iki+n (Eraslan, 2012, s. 156); Hrz. *ékegü* “ikisi, her ikisi” (KE, NF, HŞ (Aşçı, 2016, s. 40), *ékegü* NF, KE~ *ikegü* ME, HKT, HŞ, AO ~ *ikigü* ME “ikisi, ikisi birden” (Ünlü, 2012, s. 166b, 253a).

Kutadgu Bilig’de aynı anlamda *ikigün* ve *ikigü* sözcükleri kullanılmıştır. *ikigü* 14 kere, *ikigün* 25 kere metinde geçmektedir. Araştırmacıların ekserisine göre sözcüklerdeki ek, topluluk ismi türeten +AgU ekidir. Tekin ve Taş eki +(A)gU(n) şeklinde göstermişler, sondaki (n) ekinin ne olduğuna dair bir açıklama yapmamışlardır. Bilgen, +AgUn ekinin +AgU’dan farklı bir ek olduğunu belirtmiştir ama ekin tarihî metinlerde genellikle +AgU şeklinde olmasını yeterince izah etmemiştir (1989, s. 12). Karahan, +n ekinin kökeni ne olursa olsun eklendiği kelime veya ekte belirgin bir işlev farkı ortaya çıkarmadığı için *pekiştirici bir morfem* olduğunu savunmaktadır (2012, s. 233). Haşimi, ekin pekiştirici olduğunu göstermiştir (2020, s. 23). Bizce *ikigün* sözcüğündeki +n eki, vasıta hâli ekidir ve Eski Türkçeden beri benzer sözcüklere eklenmektedir. +n vasıta hâli eki Kutadgu Bilig’deki bu sözcükte kalıplaşmıştır ve anlamca *sıfır* fonksiyondadır.

bayat kimke kılsa ‘inayet basut / ikigü ajunda bu er buldı kut (1267)

“Tanrı her kime inayet ve yardım ederse, o kişi her iki dünyada da mutlu olur.”

erejke yakın tut yırak tut bēla / ikigün ajunda munı sen yula (1263)

“Onu refaha yakın ve beladan irak tut; her iki dünyada onun yardımcısı ol.”

öñin “başka, başkası” (KB B26, B31, B67, 835 vd.), *öñi* “başka, başkası” (KB 311, 413, 562, 610 vd.); sözcüğün kökeni için bk. *öñi* ~ *öñin* “+den başka, başka, farklı” (Clauson, 1972, s. 170b, 187a; Dankoff, 1985, s. 47; Taş, 2009, s. 64); krş. ET *öñi* ~ *öñin* ~ *öñün* “başka, diğer” (Nadelyayev vd. 1969, s. 386b, 387a); E. Uyg. *öñi* “farklı, başka, değişik; başka biri, değişik biri; uzak, ayrılmış; eşsiz, benzersiz; özel, belirli; yanlış, sahte; olumsuz; +dan başka, +nın dışında, bir yana; muhtelif, çeşitli” (Wilkens, 2021, s. 534b). DLT *öñi* “başka, diğer” (Atalay, 2013, s. 459; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 787); Hrz. NF *öñi* ~ *öñin* “başka, diğer” (Aşçı ve Kırbaş, 2021, s. 328-329), *öñi* “başka, başkası” ME, *öñin* “başka, diğer, başkası” NF, KE, ME, MM, HKT (Ünlü, 2012, s. 461a); T. Kıpç. CC *öñü* “başka” (Toparlı vd. 2007, s. 211a).

meniñ kılıkı kör yime bir yañın / özüm teğsürülmez yaruқта öñin (835)

“Benim tavrım ve hareketlerime bir bak; benim de parlaklığım kesinlikle değişmez.”

yıparlı biligli teñri bir yañı / tutup kizlese bolmaz özde öñi (311)

“Misk ve bilgi birbirine benzer; insan bunları yanında gizli tutamaz.”

tekin “boşuna” (KB 3960), *tek* “tek, yalnız, sadece; boşuna” (KB 53, 3365, 3998, 4586) <tek+(i)n; sözcüğün etimolojisi için bk. (Nadelyayev, 1969, s. 550a; Clauson, 1971, s. 545a; Taş, 2009, s. 65, Tabaklar, 2010, s. 35); krş. EAT (TTS) *dek* / *tek degül* “tekin değil, boş, beyhude değil” (Taş, 2009, s. 65); krş. E. Uyg. *täkin* “tek, yalnız”, *täk* ~ *t(ä)k* “tek, yegâne, yalnız, sadece, ancak; basit, sade, adi, bayağı, düşük sosyal sınıfa ait” (Wilkens, 2021, s. 692b, 692a); DLT *tek* “tek, sadece” (DLT Dizin, 1972, s. 117a); *tek* ~ *tik* “tek, yalnız” (Toparlı vd. 2007, s. 268b).

Kutadgu Bilig’de dört yerde geçen tek sözcüğü, 53. ve 3365. beyitte “tek, yalnız”; 3998. beyitte “boşuna”, 4586. beyitte “yalnızca” anlamında kullanılmıştır. Haşimi, *tekin* sözcüğündeki +n ekinin pekiştirici olduğu görüşündedir (2020, s. 23).

ayur ay kadaşım nelük emgedin / yana oğ mana sen tekin kelmediñ (3960)

“Sonra dedi ki: Ey kardeşim, niye zahmet ettin; bu defa da sen bana herhalde boşuna gelmedin.”

kirü hem çıksa bilse oldruğ turuğ / tapuğ bilmese er tek emger kuruğ (3998)

“O girmesini çıkmasını, kalkmasını oturmasını bilmeli; kişi hizmet etmesini bilmezse boşuna zahmete girmiş olur.”

terkin “tez, çabuk, hemen, çabucak” (KB 628, 1008, 1127, 1331 vd.), *terk* “tez, çabuk, hemen, çabucak” (KB 157, 231, 361, 403 vd.) <terk + (i)n; sözcüğün etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 545a; Tezcan, 1981, s. 63; Dankoff, 1985, s. 186; Bilgen, 1989, s. 29; Taş, 2009, s. 65); *krş.* E. Uyg. *tärkin* ~ *t(ä)rkin* “çabuk, hızlı, derhal, hemen”, *tärk* ~ *t(ä)rk* “çabucak, hızlı, çabuk, ani” (Wilkens, 2021, s. 702b); DLT *terkin* “tez, çabuk”, *terk* “tez, çabuk” (DLT Dizin, 1972, s. 118b); Hrm. *terkin* “tez, çabuk”, *terk* “tez, çabuk, derhal” (Ünlü, 2012, s. 585a-b); T. Kıpç. *terk* “hızlı, çabuk”, bk. *terkin*- acele etmek” (Toparlı vd. 2007, s. 271b).

Haşimi, *terkin* sözcündeki +n ekinin pekiştirici olduğu görüşündedir (2020, s. 23).

sewe baqtı ilig awıttı özin / bu ay toldı terkin ewürdi yüzün (628)

“Hükümdar ona sevgiyle baktı ve gönlü rahat etti; fakat bu Ay-Toldı hemen yüzünü çevirdi.”

biligsiz kişi barça iglig bolur / iglig emlemese kişi terk ölür (157)

“Bilgisiz kişi hep hastalıklı olur; hastalık tedavi edilmezse kişi çabuk ölür.”

üçegün “her üçü” (KB 1664), *üçegü* “her üçü” (KB 802, 1669, 3573) <üç + egü + n; üçegü sözcüğünün etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 25b; Erdal, 1991, 93; Taş, 2009, s. 23; Tekin, 2016, s. 123); *krş.* E. Uyg. *üçägü* “üçü, her üçü” (Wilkens, 2021, s. 818a); DLT *üç* “üç (3)” (DLT Dizin, 1972, s. 137a); Hrm. *üçegü* “üçü, üçü birden” ~ *üçele* üçü birlikte” (Ünlü, 2012, s. 634b); T. Kıpç. CC *üçöv* “üçü birden, üçü beraber” (Toparlı vd. 2007, s. 297a).

Haşimi, *üçegün* sözcüğündeki +n ekinin pekiştirici olduğu görüşündedir (2020, s. 23).

könilik uwut hem bu edgü kılınç / üçegün birikse bu buldı sewinç (1664)

“Doğruluk, haya ve iyi hareket; bu üçü kimde birleşirse, o insan mutlu olur.”

ka muğ üç adaqlıg emitmez bolur / üçegü turur tüz ka mitmaz bolur (802)

“Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez; her üçü de düz durdukça taht sallanmaz.”

6.1.7. {+sIğ}

Benzerlik sıfatları türeten bir isimden isim yapma ekidir (Brockelmann, 1954, s. 136; Räsänen, 1957, s. 111; Bilgen, 1989, s. 31; Erdal, 1991, s. 70; Karamanlıoğlu, 1994, s. 32-33; Hamilton, 1998, s. 257b; Gabain, 2007, s. 48; Hacıeminoğlu, 2008, s. 15; Nalbant, 2008, s. 87-88; Taş, 2009, s. 71; Tabaklar, 2010, s. 32; Eraslan, 2012, s. 101; Tekin, 2016, s. 83; Gökdağ, 2018, s. 822). +sIK eki, eklendiği sözcüğün anlamını bazen yakınlık ve benzerlik ilgisıyla azaltır bazen de kuvvetlendirir (Karagöz, 2018, s. 150).

ersig “erkek, yiğit, mert, cesur, kahraman” (KB 57, 196, 279, 505 vd.), *er* “er, erkek adam” (KB A20, B54, C34, 159 vd.) <er + sig. Sözcüğün kökeni için bk. <*ēr (Brockelmann, 1954, s. 36; Räsänen, 1957, s. 111; Nadelyayev, vd. 1969, s. 662; Dankoff, 1985, s. 24; Erdal, 1991, s. 71; E. Uyg. Br. *hēre* “koca”, Trkm. *ēr* “erkek, koca”, Soy. *ēr*, *er* “erkek, koca”, Koyb. *ir*, *er* “erkek, koca”, Karag. *ier* “erkek, adam” (Tekin 1995, s. 74); *krş.* E. Uyg. *ār* ~ *(ä)r* “adam, erkek, insan; erkeksi; kahraman; hükümdar, bey, efendi; eş,

koca” (Wilkens, 2021, s. 110b-111a); *ersig* “er gibi” <er +sig (Tekin, 1995, s. 74; Eraslan, 2012, s. 101); *ersig* “erkek gibi; cesur, sadık” (Nadelyayev vd. 1969, 181b); DLT *ersig* “ere benzeyen, erkek gibi” (DLT Dizin, 1972, s. 39b).

apañ andka erse iminlik bütünlük / bu and tutguçı kim anı er atayı (6583)

“Eğer inanç ve güvenlik ant ileyse bu andı tutan kim ki ona erkek diyeyim.”

yülüğ ersig erniñ bolur haşmeți / bu haşmeț bile ol kişi hürmeți (2460)

“Saçı sakalı düzgün erkek haşmetli olur; kişi bu haşmet ile hürmet bulur.”

ķulsıg “kul” (KB 809), *ķul* “kul, köle” (KB 235, 588, 590, 612 vd.) <ķul+sig; sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann, 1954, s. 136; Räsänen, 1957, s. 111; Tezcan, 1981, s. 52; Bilgen, 1989, s. 31; Erdal, 1991, s. 71; Gabain, 2007, s. 48; Hacıeminoğlu, 2008, s. 15; Nalbant, 2008, s. 88; Taş, 2009, s. 71; Eraslan, 2012, s. 101); *krş. ķulsıg* “köle gibi” KB (Nadelyayev vd. 1969, s. 465b).E. Uyg. *ķul* “esir, köle, kul; bağı ve bağımlı kişi” (Wilkens, 2021, s. 420b-421a); DLT *ķulsıg er* “köleye benzeyen, huyu köleye benzeyen adam” (DLT Dizin, s. 75b); Hrz. *ķul* “kul, köle; insan” NF, KE, MM, ME, İML, HŞ, K, MN (Ünlü, 2012, s. 351b); T. Kıpç. *ķul* “kul, köle” (Toparlı vd. 2007, s. 162a).

tapuğ kıl tapuğ birle ķul beg bolur / tapuğ siñmeginçe tilek kim bulur (612)

“Hizmet et, kul, hizmeti sayesinde bey olur; hizmeti beğenilmeyen kişi dileğine kavuşur mu?”

könilik özele keser men işig / ağırmaz men begsig ya ķulsıg kişig (809)

“Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey ve kul olarak ayırmam.”

ağınsıg “başka, farklı, değişik” (KB 562, 718, 777, 3376 vd. 3763, 6067), *ağın* “başka, diğer, ayrı” (KB B19, B20, B37, 7 vd.) <ağın +sig; sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann, 1954, s. 136; Räsänen, 1957, s. 111; Clauson, 1972, s. 63a; Röhrborn, 1977, s. 52a; Erdal, 1991, s. 70; Gabain, 2007, s. 48; Taş, 2009, s. 71; Haşimi, 2020, s. 27); *krş. E. Uyg. ağınsıg* “farklı, ayrı, değişik, ayrılmış; yanlış, ters, aykırı, karşıt”, *ağın ~ ad(i)n* “başka, yabancı, öbür dünyadaki, aykırı, kötü, normal olmayan; doğru yoldan sapmış; ve, ve ayrıca, bundan başka; sapkın” (Wilkens, 2021, s. 10b, 8b, 9ab, 10a); DLT *ağın ~ ağın ~ edin* “başka, diğer, ayrı” (DLT Dizin, 1972, s. 5b-6a); Hrz. *ağın* KE, MM, HŞ “başka, diğer” (Ünlü, 2012, s. 27a).

KB’de 6 kere kullanılan *ağınsıg* sözcüğü beş yerde “başka” anlamında, 718. beyitte “farklı, değişik” anlamında kullanılmıştır.

ħacib kordi ay toldı kılkı yañı / erende ağınsıg kişide öñi (562)

“Hacib Ay-Toldı’nın başkalarından farklı olduğunu başka bir hâl ve tavra sahip olduğunu gördü.”

uluğluk saña ol beğüklük saña / seniñdin ağın yok saña tuş teñe (7)

“Ululuk ve büyüklük sana özgüdür; sana eş ve denk olan başka biri yoktur.”

tañsuk “acayip” (KB 794), *tañsukı* “nadir, şaşılmalı” (4424, 5368), *tañ* “şaşılmalı, şaşılacak, acayip şey” (KB 786, 794, 1545, 1578 vd.) <tañ +suk; sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann, 1954, s. 138; Räsänen, 1957, s. 110; Doerfer, 1965, s. 570; Clauson, 1972, s. 525b; Dankoff, 1985, s. 177; Bilgen, 1989, s. 31; Erdal, 1991, s. 157; Karamanlıoğlu, 1994, s. 33; Gabain, 2007, s. 45; Hacıeminoğlu, 2008, s. 15; Nalbant, 2008, s. 111; Eckmann, 2009, s. 50; Taş, 2009, s. 72; Güner, 2013, s. 127; Gökdağ, 2018, s. 822; Haşimi, 2020, s. 27); *krş. E. Uyg. tañsuk ~ tañsok* “acayip, olağanüstü”, *tañ* (<Çin. Tan) “enfes, mükemmel, özel, hayret verici, şaşılacak, olağanüstü; mucize, olağanüstü olay” (Wilkens, 2021, s. 673a); DLT *tañsuk* “şaşılacak, acayip, nefis”, *tañ* “şaşılacak, şaşılacak nesne, acayip şey” (DLT Dizin, 1972, s. 113a); Hrz. *tañsuk* ME, HŞ, HKT~

tansuk KE ~ *tansuḥ* KE “yeni ve acayip, şaşılacak, hayret verici; eşsiz, mükemmel; acayip hâl, tuhaf durum” (Ünlü, 2012, s. 566a); T. Kıp. *tansıḳ* ~ *taḥsıḳ* ~ *taḥsuk* ~ *dan-suk* “acayip, şaşılacak şey” (Toparlı vd. 2007, s. 262ab).

Gabain, +sUk ekini isimden isim yapan ek, +slg ekini ise isimden sıfat yapan ek olarak değerlendirmiştir (2007, s. 45, 48). Gökdağ, +slg ekiyle +sUk ekinin farklı ekler olduğunu göstermiştir (2018, s. 822). KB’de 1 yerde geçen *taḥsuk* sözcüğü “acayip” anlamında, 2 yerde geçen iyelikli şekli *taḥsukı* sözcüğü ise “nadir, şaşılması” anlamında kullanılmıştır.

bu taḥ taḥsuk işler maḥa körkitip / buşurduḥ mini sen işiḥ berkitip (794)

“O acayip işleri bana göstererek beni hiddetlendirdin; fakat kendini iyi savundun.”

bu ay toldı aydı taḥım bu meniḥ / kümüş kürsi ornuḥ ne ol bu seniḥ (786)

“Ay-Toldı dedi ki: ben şuna şaşırdım; bu senin oturduğun gümüş taht ne oluyor.”

6. 2. İsimden Fiil Yapan Sıfır Fonksiyonlu Ek

6. 2.1. {+I-}

Kökün belirttiği durumda olmak anlamında, ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden genellikle geçişsiz, bazen de geçişli eylemler türeten bir yapım ekidir. Kutadgu Bilig’de sık kullanılır (Brockelmann, 1954, s. 215; Räsänen, 1957, s. 144; Bilgen, 1989, s. 86; Erdal, 1991, s. 479; Karamanlioğlu, 1994, s. 46; Hacıeminoğlu, 1997, s. 136; Toprak, 2005, s. 48-50; Gabain, 2007, s. 48; Hacıeminoğlu, 2008, s. 153-154; Eckmann, 2009, s. 56; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 120; Argunşah, 2010, s. 222; Eraslan, 2012, s. 113; Güner, 2013, s. 160-161; Tekin, 2016, s. 84-85; Gökdağ, 2018, s. 823; Ercilasun, 2020, s. 35-36).

yori- “yürümek, varmak” (KB 158, 179, 227, 272 vd.), *yor-* “yürümek” (KB 6613) <*yor-ı-?; sözcüğün kökeni için bk. *yori-* <yor-ı- (-ı- pekiştirme eki) (Hamilton, 1998, s. 237), *yori-* “yürümek” (köken göstermemiş) (Clauson, 1972, s. 957a), *yor-ı-* (pekiştirme işlevli -I- eki) (Banguoğlu, 2015, s. 279); öte yandan Emre (*yo-r+i- : yori- > yöri- > yöri- > yürü- > yeri- > yiri-*) (1949, s. 100), Tezcan (1981, s. 76), Hacıeminoğlu (1991, s. 29, 175; 2008, s. 154), Taş (2009, s. 94), Tekin (2016, s. 85), Gökdağ (2018, s. 823) *yori-* fiilinin <*yor (krş. DLT *yorçı* “kılavuz, rehber, yol gösteren”) isminden türediğini savunmaktadırlar. Alyılmaz, *yori-* fiilinin yapısının <*yo-r +I- biçiminde olduğunu (*yorçı / yörci* “yer, yol gösteren, kılavuz, rehber”); fiilin *yor-* şeklinin ise /+I-/ görev ögesinin (vurgusuz orta hecenin dar ünlüsü durumunda) düşmesinden (/+I-/ > + Ø-) kaynaklandığını ifade etmiştir (2020, s. 12); krş. E. Uyg. *yor- ~ yori- ~ yorri- (Br.) ~ yuorri- (Br.)* “yürümek” (Gabain, 2007, s. 312); ET *yor- ~ yori- ~ yöri-* “gitmek, dolaşmak, yürümek” (Nadelyayev vd. 1969, s. 274a-b, 276a). E. Uyg. *yori-* “gitmek, hareket etmek, adım atmak, yürümek, hareket etmek, sürmek, gitmek” (Wilkens, 2021, s. 914a); DLT *yori- ~ yor-* “yürümek, gitmek, varmak; ismi varıp yayılmak; yürüyüp yorulmak” (DLT Dizin, 1972, s. 154a); Hrz. *yori-* “yürümek, gitmek, hareket etmek, davranmak, yaşamak” KE, *yöri-* NF, KE, ME, MM, HKT, AO, *yörü-* NF, KE, ME, MM, HKT, MN, AO *yürü-* ~ *yüri-* ~ *yür-* (Ünlü, 2012, s. 694a, 695b, 696a) T. Kıpç. CC *yor-* “gitmek (Yardımcı fiil olarak)” (Toparlı vd. 2007, s. 327a), *yori-* “yürümek” İN, krş. *yir- ~ yiri- ~ yöri- ~ yöri- ~ yürü- ~ yürü- ~ yürü-* (Toparlı vd. 2007, s. 327b). Kutadgu Bilig’de *yori-* fiili 253 kere kullanılmış ve bağlamda 30 farklı anlamı karşılamıştır (Demirtaş, 2012, s. 1500). *Yori-* fiilinin kökeniyle ilgili araştırmacıların tespitlerinde, ağırlıklı olarak fiilin yapısının şu şekilde olduğu savunulmuştur: <*yo -r +I-. Eski Uygur Türkçesinden itibaren fiilin hem *yori-* hem de *yor-* şeklinin kullanılmış olması, *yor-ı-* seçeneğinin bir tarafa atılmasının önündeki en büyük neden olarak durmaktadır.

bilig bilse kağgun kalı katğurar / Biligsiz sıgun sen ağınap yora (6613)

“Bilgili insan bu kaygı içinde nasıl kakhaha atar; ey bilgisiz, sen dağ keçisi gibi debelen dolaş.”

Yori ay biligsiz igiñni ota / biligsiz otın sen ay bilge kuta (158)

“Yürü, ey bilgisiz, hastalığını tedavi ettir; ey bilge âlim, bilgisizliğin ilacını sen söyle.”

6. 3. Fiilden Fiil Yapan Sıfır Fonksiyonlu Ekler

6. 3.1. {-A-}

Fiil köklerine eklenerek onları genişletip pekiştirme fiilleri türeten bir ektir. Eski Türkçeden beri seyrek kullanılır (Brockelmann, 1954, s. 199; Clauson, 1972, XIV). {-A-} eki Hacıeminoğlu’na göre fiilin anlamını kuvvetlendiren bir pekiştiricidir (2008, s. 131). Tabaklar (2010, s. 34), Sağol Yüksekaya (2010, s. 120) ve Toprak (2005, s. 77-78) da ekin tabandaki anlamı kuvvetlendiren pekiştirme eki olduğunu belirtmişlerdir. Tarihi Kıpçak Türkçesinde de ekin fonksiyonu pekiştirme olarak gösterilmiştir (Karamanlıoğlu, 1994, s. 48). Aşcı, Çağataycanın son döneminde {-A-} ekinin fiilin anlamını değiştirmediğini, onu genişlettiğini, fiilin anlamını pekiştirdiğini belirtmiştir (2012, s. 58). Aşcı ve Kırbaş, *sana-* fiilinde bu ekin sıfır fonksiyonda olduğunu göstermişlerdir (2021, s. 324). DLT’te sadece *katna-* “reddetmek, onaylamak” (<*katın-* “sertleşmek”) fiilinde görülmüştür (Bilgen, 1989, s. 103), Ercilasun, *tar-a-* “dağıtmak” fiilinde bu ekin olduğunu göstermiştir (2020, s. 67). Ayrıca, *fiilden fiil yapma ekleri -A- ve -I-’nin, adlara geldiğini de dikkate alırsak, enklitik olarak değerlendirebiliriz*, şeklinde açıklama yapar ve şu örnekleri verir: *silke-e-, tık-a-, sur-a-, yor-ı-, kaz-ı-* (2008, s. 52).

kama- “kamaşmak” (KB 464). <*kam-* “kamaşmak” (KB 5799) <*kam-a-*; sözcüğün etimolojisi için bk. *kam-* ve *kama-* aynıdır ve her ikisi de *köz* ile birlikte kullanılır (Clauson, 1972, s. 625b), *kam-* “kamaşmak”, *kama-* <*kam-a-* “kamaşmak” (Hacıeminoğlu, 2008, s. 131), *kama-* “kamaşmak” <*kam-* (Toprak, 2005, s. 77); *krş.* ET *kama-* “rahatsızlık çekmek, gözleri kamaşmak, diken üstünde olmak”, *kam-* ~ *kama-* “gözleri dolmak, kamaşmak, kör olmak” (Nadelyayev vd. 1969, s. 414a); DLT *kama-* “kamaşmak” (DLT Dizin, 1972, s. 56b); Hrz. *kama-* ~ *kamaş-* “kamaşmak” (Ünlü, 2012, s. 283b); T. Kıpç. CC. *kama-* “kamaştırmak, köreltmek” (Toparlı vd. 2007, s. 125a).

ağı keğti ģarir özüñ örtti öz / sini yañsađuđı körüp kamdı köz (5799)

“Sırmalar giydin, vücudunu ipeklerle örttün; kıskananların gözleri sana bakıp kamaştı.”

yüzi körklüg erdi körüp köz kamar / sözi yumşak erdi tili tüz tamar (464)

“Yüzü, baktığında göz kamaştıracak kadar güzeldi; sözü yumuşaktı fakat doğru söyledi.”

öçe- “yatışmak, sükün bulmak” (KB 3609, 5314), *öç-* “gitmek, sönmek” (KB 375, 5324), <*öç-e-*; sözcüğün etimolojisi için bk. *öç-* “sönmek, dışarı çıkmak” (Clauson, 1972, s. 19b), *öçe-* “sönmek yatışmak, sükün bulmak” <*öç-* (Toprak, 2005, s. 77); *krş.* E. Uyg. *öç-* “sönmek, dinmek, sakinleşmek, (meditasyon) yok olmak” (Wilkens, 2021, s. 521a), *öç-* “sönmek, durmak; dışarı çıkmak, kaybolmak” (Nadelyayev vd. 1969, s. 376a), DLT *öçür-* ~ *üçür-* “söndürmek, yatıştırmak, soluğunu kesmek” (DLT Dizin, 1972, s. 91a); Hrz. *öç-* “sönmek, siniri yatışmak” KE, MM, HŞ, *öçür-* “söndürmek” KE, HŞ (Ünlü, 2012, s. 455a).

bu otuğ negü te göçürse öçer / kerek erse körklüg ya körksüz kuçar (3609)

“İnsan bu ateşi nasıl söndürürse olur; ister güzel ister çirkin olsun, sırası geldikçe kucaklar”

tatiğ bardı öçti kuruğsak otı / yıradı meniñdin yiğitlik atı (375)

“Zevk gitti, gönül ateşi söndü; gençlik adı artık benden uzaklaştı.”

sıkça- “okşamak” (KB 6618), <sig- “tesir etmek, dokunmak” (KB 1607, 5096) <sık-a-; sözcüğün kökeni için bk. sıkça- “okşamak” <sig- “uymak” ~ sık- “sıkıştırmak, bastırmak; sıkıntıya, depresyona sokmak” <a- (Clauson, 1972, s. 806a, 804b), sıkça- “okşamak” <sig- (Toprak, 2008, s. 77, 78), sıkça- “okşamak” <sık-a-: pekiştirme ekidir (Sağol Yüksekaya, 2010, s. 120); krş. E. Uyg. sig- ~ sık- “uymak, sığmak, girmek, intibak etmek; bir dine girmek; (kalp) dokunmak”, sıkça- okşamak, dokunmak, ovmak, masaj yapmak” (Wilkens, 2021, s. 606a, 607a); DLT sig- “sığmak; tesir etmek, dokunmak, koymak”, sıkça- “el ile sığamak, okşamak” (DLT Dizin, 1972, s. 102b, 103a; Nadelyayev vd. 1969, s. 502b, 505a); Hrz. sıkça- NF, KE, ME, HKT ~ sig- “sıvazlamak, okşamak, sürmek, sıvamak” KE, HŞ, sık- “elle ovalamak” MM (Ünlü, 2012, s. 519a, 520a); T. Kıpç. Gı, İH, KF sig- “sığamak, çekmek” (Toparlı vd. 2007, s. 234a).

ilig köñliñe sigdı erse tapuğ / elig birdi devlet açıldı kapuğ (1607)

“Hükümdar hizmetinden memnun kaldıkça, mutluluk ona el verdi ve kapılar açıldı.”

sıkadım sewittim köñül birdi terk / tağı ma belinler birerde yire (6618)

“Okşadım ısındırdım, çabucak bana gönül verdi; yine de ara sıra ürküyor, korkuyor.”

tara- “taramak, dağıtmak” (KB 2268, 4829), tar- “dağıtmak” (KB 4139) <tar-a-; sözcüğün etimolojisi için bk. <tār- “dağıtmak, bölmek” (Clauson, 1972, 529a), tara- “dağıtmak, saçmak” <tar-a- (Brockelman, 1954, s. 199), tar- “dağıtmak”, tara- <tar-a- “dağıtmak, taramak” (Hacıeminoğlu, 2008, s. 131), tar-a- “dağıtmak” KB (Ercilasun, 2020, s. 67), Hrz. tara ~ dara- “taramak” <tar-a- (Toprak, 2005, s. 78); krş. E. Uyg. tar- “dağıtmak, saçmak, zorla birbirinden ayırmak.” ~ tara- “dağıtmak, serpmek, yaymak”, taral- “dağılmak”, krş. Moğ. tara- “dağıtmak, serpmek, yaymak” (Wilkens, 2021, s. 676b-677a); tar- ~ tara- “dağıtmak, çözünmek, dağılmak” (Nadelyayev, vd. 1969, s. 536b); DLT tara- “taramak, dağıtılmak”, tar- “dağıtmak, yaymak, ayırmak” (DLT Dizin, 1972, s. 114a-b); Hrz. tara- NF, KE, ME, HŞ ~ tarğa- HŞ ~ dara- ME “taramak, dağıtmak”, tar- “dağıtmak, yaymak, ayırmak” KE, ME, HŞ ~ dar- ME (Ünlü, 2012, s. 141b, 568a, 568b); T. Kıpç. tara- “dağıtmak, taramak” (Toparlı vd. 2007, s. 263a).

Tegir erse hil ya saña on otağ / Elig tarğu malın kılıç tutğu yağ (4139)

“Sana takım veya on-otag rütbesi tevecüh ederse malımı dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın.”

Öküş tirnekig kör taradı ölüm / Ölümüg sağınsa akar köz yulum (4829)

“Birçok topluluğu, bak, ölüm dağıttı; ölüm hatırıma geldikçe gözyaşım çeşme gibi akar.”

6. 3. 2. {-Ar-}

Fiil köklerinden ettirgen çatılı fiiller türeten bir yapım ekidir (Brockelmann, 1954, s. 206; Räsänen, 1957, s. 153; Nadelyayev, vd. 1969, s. 650; Karamanlıoğlu, 1994, s. 54; Gabain, 2007, s. 60; Bilgen, 1989, s. 103; Erdal, 1991, s. 734; Toprak, 2005, s. 92-95; Hacıeminoğlu, 2007, s. 137; Hacıeminoğlu, 2008, s. 131-132; Eckmann, 2009, s. 58-59; Taş, 2009, s. 171; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 120; Argunşah, 2010, s. 223; Eraslan, 2012, s. 111; Güner, 2013, s. 166-167; Tekin, 2016, s. 92; Gökdağ, 2018, s. 826; Ercilasun, 2020, s. 60-61).

kızır- “kızarmak” (KB 3283), kız- “kızarmak” (KB 4895, 6223, 1164, 2385, 2915, 4524, 4544, 4707) <kız-ar-; sözcüğün etimolojisi için bk. kız- ~ kızır- “kızarmak, kırmızı olmak, çok sıcak olmak” (Clauson, 1972, s. 681a, 685a), kız- “kızarmak”, kızır- <kız-ar- “kızarmak” (Hacıeminoğlu, 2007, 137; 2008, s. 132), kızır- “kızarmak” <kız- “kızarmak, kırmızılaşmak” (Toprak, 2005, s. 94). Ercilasun, kızır- fiilindeki eki, isimden

fiil yapan bir ek olarak almıştır (2020, s. 37); *krş.* E. Uyg. *kızarış-* “hep birlikte kızarmak, kırmızılaşmak” (Wilkins, 2021, s. 376b); *kız-* ~ *kızır-* “kızarmak, parlamak, morarmak” (Nadelyayev, vd. 1969, s. 450a); Hrz. *kız-* “kızmak, çok ısınmak” NF, KE, İML, *kızır-* “kızarmak” NF, KE, ME, HŞ, MN (Ünlü, 2012, s. 324a); T. Kıpç. CC, İM *kız-* “kızdırmak, sinirlendirmek, ateşte ısıtmak; Kİ “ateşlenmek, hararetlenmek”, *kızır-* Kİ, MG, RH, TZ “Kızarmak, rengi kırmızı olmak” (Toparlı vd. 2007, s. 147a).

Kutadgu Bilig’de *kızır-* fiili sadece bir beyitte geçmiş ve “kızarmak” anlamında kullanılmıştır. *kız-* fiilinin “kızarmak, gülmek” anlamları mutlaka *kızır-* fiilinde de vardır ama metindeki tek örnekte sadece “kızarmak” anlamı olduğu için mukayese yaparken aynı anlamdaki *kız-* ve *kızır-* fiillerinin geçtiği beyitleri gösterdik.

kıza bahtı yirdin sîta kalkanı / turup karşıka bardı kirdi köni (4895)

“Kızarmış mızraklar ile kalkan ufuktan gözükürken kalkıp saraya giderek doğruca içeri girdi.”

yaşık yandı yirke yakurdu başın / yaruğ dñnya meñzi kızardı ışın (3283)

“Güneş döndü, başını yere yaklaştırdı; dünyanın aydınlık yüzü kırmızı sise büründü.”

6.3.3. {-I-} / {-U-}

Fiil köklerine eklenerek yeni fiiller türeten sıklık çatı ekidir. Nadir kullanılan bir ektir ve pekiştirme işlevine sahiptir (Brockelmann, 1954, s. 199; Bilgen, 1989, s. 105; Erdal, 1991, s. 525; Tekin, 1994, s. 258; Hacıeminoğlu, 1997, s. 141; Hamilton, 1998, s. 237; Özyetgin, 2001, s. 152; Toprak, 2005, s. 79-80; Taş, 2009, s. 177, 216; Gökdağ, 2018, s. 827; Ercilasun, 2020, s. 67).

Tabaklar (2010, s. 34), Sağol Yüksekaya (2010, s. 120) ve Argunşah (2010, s. 222, 224) {-I-, -U-} eklerinin işlevinin pekiştirme olduğuna işaret ederler. Güner, Tarihî Kıpçak Türkçesinde bu ekin eklendiği fiile pekiştirme anlamı kattığını açıklar (2013, s. 171). Aşçı ve Kırbaş, *Nehcü'l-Ferâdis*'te *kazı-* “kazmak” fiilinin (<kaz-ı-) bu ekle genişlediğini ve ekin fonksiyonun sıfır olduğunu izah ederler (2021, s. 326). Korkmaz, bu ekin fonksiyonunun {-A-} ekine benzediğine işaret eder ve pekiştirici olarak kullanılan ölü bir ek olduğuna vurgu yapar (2014, s. 183).

aşu- ~ *eşü-* “örtmek” (KB 6530), *aş-* “aşmak” (1735), *eşük* “örtü, üste giyilen, örtünülen nesne” <eşü-k (KB 54, 5003), *eşün-* “örtülmek, örtünmek” (KB 3785, 4848, 5003) <aş-u- ~ eş-ü-; sözcüğün etimolojisi için bk. <*eş- (Tekin, 1994b, s. 271, Taş, 2009, s. 216), *eşü-* “örtmek; zayıflamak” (Clouston, 1972, s. 256b), *aşu-* ~ *eşü-* “örtmek” (Toprak, 2005, s. 79), *eş-ü-* “örtmek” (Ercilasun, 2020, 67), *eşü-* (Tabaklar, 2010, s. 34); *krş.* DLT *eşü-* “örtmek, bürümek”, *aşu-* “koşmak, aşmak” (DLT Dizin, 1972, s. 40b, 12a), *üşü-* “örtmek” (Nadelyayev, 1969, 186a; Wilkins, 2021, s. 126a).

yıparsıg kara başka kafur aşudum / tolun teg tolu yüz kayuğa ilettim (6530)

“Misk gibi kara başım kâfur örttüm, dolunay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm.”

şay art aşar kör öküzler keçer / şay yir şazar suw şuduğda içer (1735)

“Kimi de bak, tepeler aşar, dereler geçer; kimi yer şazar ve suyu kuyudan içer.”

eri- “erimek” (KB 3395) <er-i-; sözcüğün kökeni için bk. <*er-; *krş.* Yak. *ir-* “erimek”, Tuhf. *iz-*, *ir-* “erimek”, E. Uyg. *ergüz-* “eritmek” <*er-güz- (Tekin, 1969, s. 69; Taş, 2009, s. 177); *krş.* ET *eri-* “erimek, kaybolmak”, *er-* “ısınmak” (Nadelyayev, 1969, s. 177a, 175b); *ärü-* “erimek, çözülmek, sıvılaşmak; eriyip gitmek, acı çekmek” (Wilkins, 2021, s. 121b); *erü-* ~ *eri-* “erimek” (DLT Dizin, 1972, s. 39a, 40a); Hrz. *eri-*

“erimek” NF, KE ~ *iri*- HŞ (Ünlü, 2012, s. 175b, 263b); T. Kıpç. *eri*- ~ *iri*- ~ *ir*- “erimek; zayıflamak” (Toparlı vd. 2007, s. 74b, 113a).

könül oğlağı ol sınağı muñar / isigke erir terk soğukka tonar (3395)

“Gönül nazlıdır, bu sınanmıştır; şöyle ki, sıcakta erir, soğukta donar.”

tarı- “ekmek” (KB 1393), *tar*- “saçmak, dağıtmak” (KB 4139) <*tar*-ı-; sözcüğün etimolojisi için bk. *tarı*- “(toprağı) işlemek, ekmek, dikmek”, <*tar*- “dağıtmak, bölmek” (Clauson, 1972, s. 532b, 529a), *tarı*- “ekmek, dağıtarak ekmek” <*tar*-ı- (Toprak, 2005, s. 79); *krş.* ET E. Uyg. *tarı*- ~ *tar(i)*- “ekmek, yetiştirmek, dikmek, işlemek, (tarlayı sürmek); *tar*- “dağıtmak, saçmak, zorla birbirinden ayırmak” (Wilkens, 2021, s. 677a, 676b; Nadelyayev vd. 1969, s. 536); DLT *tarı*- “(ekin) ekmek”, *tar*- “dağıtmak, yaymak, ayırmak” (DLT Dizin, 1972, s. 114a, 114b); Hrz. *tarı*- “ekmek, tarlayı ekmek” KE, MM, HŞ, *tar*- “dağıtmak, yaymak, ayırmak” KE, ME, HŞ ~ *dar*- “dağıtmak; gidermek” ME (Ünlü, 2012, s. 568b).

tarığlağ erürü dünya ilig kutı / tarısa orar er tirilgü otı (1393)

“Ey devletli hükümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse hayat ekinini biçer.”

teğir erse hil ya saña on otağ / elig tarğı malın kılıç tutğı yağ (4139)

“Sana takım veya on-otag rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın.”

tatı- “tat vermek” (KB 4169, 5627), *tat*- “tatmak” (KB 3568, 4466, 5440, 5829) <*tat*-ı-; sözcüğün etimolojisi için bk. *tatı*- “tatmak, lezzetli olmak” <*tat*-ı- (Clauson, 1972, s. 452a), *tatı*- <*tat*-ı- “tat vermek, zevk vermek” (Toprak, 2005, s. 79), *tat*-ı- “zevk vermek” (Ercilasun, 2020, s. 67), *tatı*- (Tabaklar, 2010, s. 34); öte yandan Räsänen (1969, s. 466), Bilgen (1989, s. 86), Tekin (1994, s. 274; 1995, s. 175) ve Taş (2009, s. 93), *tatı*- “tat vermek” (*krş.* **tāt* “tat”, Trkm. *dāt* “tat”) fiilinin isim kökünden türediğini göstermiştir. Kutadgu Bilig’de *tatığ* “tat, lezzet, zevk” (KB 367, 370, 375, 448 vd.) sözcüğünün varlığı ortadadır. Bu nedenle kök *tat* değil *tat*- olmalıdır; *krş.* E. Uyg. *tatı*- “tatmak, tadına bakmak, lezzetli bulmak”, *tat*- “tatmak, tadına bakmak, denemek” (Wilkens, 2021, s. 683a, 682b); DLT *tatı*- “tat vermek”, *tatığ* “tat, lezzet” (DLT Dizin, 1972, s. 115a); Hrz. *tatı*- “tatlanmak” HŞ, *tat*- “tatmak, tadına bakmak, yemek” NF, KE, MM, HKT, İML, MN, HŞ, *dat*- ME (Ünlü, 2012, s. 571b, 142b); *tağ*- *tat*- *dat*- *dad*- “tatmak, tadına bakmak” (Toparlı vd. 2007, s. 265b).

kapıgdaki birle yaraşmasa uz / tiriglik tatımaz aya edğü öz (4169)

“Kapıdakilerle iyice anlaşmazsan, ey iyi insan, hayatın zevkini tadamazsın.”

közi suğ serimsiz uyasuğ özün / meñin tattın erse adağ berkitür (3568)

“Gözün istekli, kendin ise sabırsız ve gafilsin; yemini tadarsan ayağın bağlanır.”

teñi- “yükselmek” (KB 1526) <*teñ*-ı-; sözcüğün etimolojisi için bk. *teñ*- “yükselmek”, *teñit*- <*teñ*- (Clauson, 1972, s. 514a, 517b), *teñi*- “yükselmek” <*teñ*-ı- (Toprak, 2005, s. 79), *teñ*-ı- “yükselmek” (Ercilasun, 2020, s. 67); *krş.* *teñ*- “havalanmak, havaya yükselmek, gözden kaybolmak”, *teñit*- “havaya doğru yükseltmek” (DLT Dizin, 1972, s. 117b; Nadelyayev, 1969, s. 551b, 552a).

eđiz boldı ornı ay kutluğ kuta / teñise koğı inse boldı yuta (1526)

“Ey devletli, onun yeri yükseklerdedir; onun yükselmesi mutluluk, inmesi felakettir.”

yağu- “yaklaşmak” (KB 5638), **yağ-** “yaklaşmak” (KB 3448) <yağ-u-; sözcüğün etimolojisi için bk. **yağu-** “yaklaşmak, yakın olmak” <yağ- (Clouston, 1972, 898b), **yağu-** “yaklaşmak” <yağ-u- (Toprak, 2005, s. 79); *krş.* ET, E. Uyg. **yağu-** “yaklaşmak”, **yağ-** “yaklaşmak, yakınlaşmak; uymak, uygun bulmak” (Wilkens, 2021, s. 854a, 855a, Nadelyayev vd. 1969, s. 225b, 232a); DLT **yağu-** “yaklaşmak”, **yağ-** “yaklaşmak, dokunmak; yakmak” (DLT Dizin, 1972, s. 142a); *Hzm.* **yağu-** “yaklaşmak” KE, HŞ, **yawu-** “yaklaşmak, cinsel ilişkide bulunmak” NF, KE, ME, HKT, **yavu-** “KE, **yağ-** “yaklaşmak, yavaştırmak, uygun gelmek, hoşla gitmek, kabul etmek, sürmek” KE, ME (Ünlü, 2012, s. 652b, 671b, 653b).

tiriglik uçuktı yağudı ölüm / ölümke itig yok ya ötgü yolum (5638)

“Hayat nihayet sonuna geldi, ölüm yaklaştı; ölüme çare olmadığı gibi, ondan kurtulacak yol da yoktur.”

Bu sözke yağar körse ma’ni bu söz / eşit işke tutğıl aya kılkı tüz (3448)

“Dikkat edersen, şu sözün manası buna uyar; dinle ve ona göre hareket et, ey yumuşak huylu kişi.”

6. 3. 4. {-k-}

Tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştiren ve yoğunluk bildiren *olma* fiilleri türeten bir yapım ekidir. Karahanlı Türkçesinde daha geniş bir kullanım sahasına sahip olan ek, dönüşlü ve edilgen fiiller de türetir (Brockelmann, 1954, s. 202; Räsänen, 1957, s. 155, 164; Karamanlıoğlu 1994, s. 50; Bilgen, 1989, s. 105-106; Erdal, 1991, s. 645-649; Hamilton, 1998, s. 252b; Toprak, 2005, s. 83-86; Hacıeminoğlu, 2007, s. 134; Gabain, 2007, s. 59; Eckmann, 2009, s. 60; Tekin 2016, s. 91; Taş, 2009, s. 177-178; Ercilasun, 2020, s. 66). Hacıeminoğlu, {-k-} ekinin Eski Türkçede pekiştirme işlevi olduğunu, dönüşlü fiiller de yaptığını; ekin en ilginç yanının isimlerden de fiillerden de aynı mahiyette fiiller türetmesi olduğunu açıklamıştır (2008, s. 135). Sağol Yüksekaya (2010, s. 121), Karamanlıoğlu (1994, s. 50), Güner (2013, s. 171) ve Gökdağ (2018, s. 827) {-k-} ekinin Eski Türkçeden beri eklendiği fiillerden “pekiştirilmiş olma” anlamı taşıyan yeni fiiller türeten bir ek olduğunu vurgulamışlardır. Eckmann da ekin işlevi için “kuvvetlendirici” notunu düşmüştür (2009, s. 60). Çağatay, fiil kök ve gövdelerinden yeni fiiller türeten -k- ekinin bir pekiştirme (insentive) eki olduğunu belirtir (1969, s. 39-50). {-k-} eki, *Nechü'l-Ferâdis'te* geçen *turuk-* fiilinde de sıfır fonksiyondadır (Aşçı ve Kırbas, 2021, s. 334).

irik- “sıklıkmak, bıkmak, yalnız kalmak, toplamak” (KB 548, 765, 1005, 1172 vd.), *ir-* “usanmak, bıkmak” (KB 592, 714, 754, 697 vd.) <ir-(i)-k-; sözcüğün etimolojisi için bk. (Toprak, 2005, s. 84, Güner, 2013, s. 172; Ercilasun, 2020, s. 66); *krş.* E. Uyg. *erik-* “tembellik etmek, tembel olmak, sıklıkmak”, *er-* “bıkmış olmak, bir şeyden bıkmış olmak, usanmak, birisinin canını sıkmak, iğrenmek nefret etmek, tiksilmek, aşağılamak” (Wilkens, 2021, s. 260a, 259b); *Hzm.* *irik-* “sıklıkmak, usanmak, bıkmak, tiksilmek, bezmek” KE, HŞ, *ir-* “usanmak, bıkmak” KE (Ünlü, 2012, s. 263b); T. Kıp. *irik-* “içi daralmak, sızlanmak; bıkmak, usanmak, nefret etmek; alt üst olmak”, *ir-* “sıklıkmak” (Toparlı vd. 2007, s. 113b, 113a).

yayığ ol bu devlet iter hem buzar / ne irsel turur terk irikse tezer (548)

“Bu devlet dönemdir, hem yapar hem bozar; o kararsızdır; bıcarsa çabuk bıkar.”

tilekim bu ol sen mini yirmedin / tapuğka yakın tut maña irmedin (592)

“Dileğim şudur: sen beni yermeden ve usanmadan, beni daima hizmetinde bulundur.”

öçük- “sönmek” (KB 3951), *öç-* “sönmek” (KB 375, 3609, 5324) <öç-(ü)-k-; sözcüğün etimolojisi için bk. (Çağatay, 1967, s. 42; Clouston, 1972, s. 25a; Tezcan, 1981a, s. 55; Dankoff, 1985, s. 45; Bilgen, 1989, s. 105, Erdal, 1991, s. 647; Taş, 2009, 178); *krş.* E.

Uyg. *öç-* “sönmek, dinmek, (meditasyonla) sakinleşmek, yok olmak”, *öçül-* “sönmek, kaybolmak, söndürülmek”, *öçür-* “söndürmek, silmek” (Wilkens, 2021, s. 521a, 522b); DLT *öçür-* ~ *üçür-* “söndürmek, yatıştırmak, soluğunu kesmek”, *öçrüş-* “söndürmek, yatıştırmak” (DLT Dizin, 1972, s. 91a); *Hrzm. öç-* “sönmek, siniri yatışmak” KE, MM, HŞ, *öçür-* “söndürmek” KE, HŞ (Ünlü, 2012, s. 455a).

uğulup bardı azraq oğundı yana / öçükmiş kömür teg karanıku tüne (3951)
“Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı; gece, sönmüş kömür gibi karanlıktı.”

Tatığ bardı öçti kuruğsağ otı / yıradı meniğdin yiğitlik atı (375)
“Zevk gitti, gönül ateşi söndü; gençlik adı artık benden uzaklaştı.”

sak- “saymak” (KB 4428), *sā-* “saymak” (KB 569, 875, 1657, 2314 vd.), <*sā-k-*; sözcüğün kökeni için bk. (Çağatay, 1967, s. 40; Clauson, 1972, s. 804b; Dankoff, 1985, s. 151; Demir, 2017, s. 4; Taş, 2009, s. 178; Ercilasun, 2020, s. 66); *krş.* E. Uyg. *sak-* “düşünmek, hesap etmek” ~ *sa-* “saymak, düşünmek, dikkat etmek” (Wilkens, 2021, s. 574a, 570b); DLT *sā-* “saymak”, *sak-* “saymak” (DLT Dizin, 1972, s. 98b, 98a); *Hrzm. sa-* “saymak” MM, HKT, *say-* “saymak, hesap etmek” KE (Ünlü, 2012, s. 489a); T. Kıpç. *sa-* ~ *say-* “saymak, hesaplamak, sayı saymak” (Toparlı vd. 2007, s. 221a, 229b); *Trkm. sāy-* “saymak, addetmek”, TT, *Az. say-* “saymak” <**sā-* (Tekin 1995a, s. 174, Taş, 2009, s. 178; Toprak, 2005, 84).

ölüm tuttu iltti bu samıslarığ / sinimü koğur kör ay kılkı arığ (4719)
“Bu saydıklarımın hepsini ölüm yakalayıp götürdü; seni mi burada bırakacak, ey temiz kalpli.”

saka barsa mundağ bu yañlıđ telim / uzun bolđa söz tip tireldi tilim (4428)
“Böyle sayarsan, buna benzer şeyler pek çoktur; sözü uzatmamak için burada kesiyorum.”

tuşık- “rastlamak, uğramak, duçar olmak, düşmek” (KB 6544), *tuş-* “rastlamak, kavuşmak, karşılaşmak” (KB 95, 521, 576, 2336 vd.) <*tuş-* (ı)-*k-*; sözcüğün etimolojisi için bk. *tuşık-* “duçar olmak” <*tuş-* “karşılaşmak” (Clauson, 1972, s. 562b, 560a; Toprak, 2005, 84; Ercilasun, 2020, s. 66); *krş.* E. Uyg. *tuşık-* “ilgili olmak, istemeden bulaşmış olmak” ~ *tuş-* “rastlamak, buluşmak, karşılaşmak, (bir şeye) uğramak”; Moğ. *tus-* (Wilkens, 2021, s. 762b, 762a); DLT *tuş-* “kavuşmak, rastlamak, yetişmek”, *tuşur-* “kavuşturmak” (DLT Dizin, 1972, s. 128a); *Hrzm. tuş-* “rastlamak, rast gelmek” KE (Ünlü, 2012, s. 607b); T. Kıpç. *tuş-* “ziyaret etmek” (Toparlı vd. 2007, s. 285a).

kalı tuşsa beglerke yañluđ ģađa / tuşar at öze kuşta awda süde (2583)
“Eğer beylere bir felaket ve bela gelirse avda, kuş avında veya seferdeki hareket sırasında gelir.”

maña rabbım aysa nelük kıldıñ andağ / negü tıldağım bar uwutka tuşıktım (6544)
“Rabbim bana, nasıl böyle yaptın, diye sorarsa, ne mazeretim var; çok utanılacak hâle düştüm.”

uçuk- “sona ermek, sonuna ermek, tükenmek” (KB 4698, 5167, 5638, 5692, 6216), *uç-* “sona ermek, sonuna ermek, tükenmek” (KB 231, 670, 803, 1332 vd.) <*uç-(u)-k-*; sözcüğün kökeni için bk. *uçuk-* “sona ermek, bitmek”, *uç-* “(kuş için) uçmak; ölmek; büyük bir hızla gitmek; kaybolmak, (renk için) rengi atıp solmak” (Clauson, 1972, s. 23a, 19b); *uçuk-* “bitmek, tükenmek” ME <*uç-uk-* (Toprak, 2005, s. 86). Çağatay, şüpheli notunu ekleyerek *uçuk-* fiilinin *uç* isminden {+k-} ekiyle türetildiğini belirtmiştir (1969, s. 43). Ercilasun da (2020, s. 37) Çağatay’la aynı görüştedir. Demir

(2017, s. 4), Ercilasun’a atıf yaparak bu görüşe katılmıştır; *krş.* E. Uyg. *uçuk-* “bitmek, son bulmak, hitam bulmak”, *uçuktur-* “sona erdirmek”, *uç-* “uçmak, uçup gitmek, uçup gözden kaybolmak; (akan yıldız, göktaşı) görülmek, görünmek” (Wilkens, 2021, s. 783b, 782b); DLT *uçuk-* “sonuna varmak”, *uç-* “uçmak” (DLT Dizin, 1972, s. 132a); Hrz. *uçuk-* “bitmek, tükenmek” ME, *uç-* “uçmak” NF, KE, ME, MM, HKT, HŞ, MN (Ünlü, 2012, s. 618b, 617b); T. Kıpç. *uç-* ~ *uş-* “uçmak” (Toparlı vd. 2007, s. 291a).

tiriglik uçuktı tirip bu neñin / anuñ kimke koğıu kesilse tınıñ (4698)

“Mal toplaya toplaya hayatın sonuna geldi; nefesin kesilse bunları kime bırakacağını bellidir.”

yigitlik kaçır ol tiriglik uçar / bu tüş teg ajunda özün terk keçer (231)

“Gençlik kaçır, hayat uçup gider, biter; bu düş gibi dünyadan çabuk geçersin.”

6.3.5. {-I-}

Fiil köklerinden edilgen, dönüşlü bazen de etken fiiller türeten bir yapım ekidir. Kutadgu Bilig’de daha çok geçişli fiillere gelerek onlardan pasif fiiller yapar. Asıl görevi kendi kendine olma veya başkası tarafından yapılma ifade etmektir (Brockelmann, 1954, s. 201; Räsänen, 1957, s. 160; Bilgen, 1989, s. 106; Erdal, 1991, s. 651; Karamanlıoğlu, 1994, s. 50-51; Hacıeminoğlu, 2007, s. 141; Gabain, 2007, s. 59; Hacıeminoğlu, 2008, s. 136-137; Eckmann, 2009, s. 59-60; Taş, 2009, s. 179-186; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 121; Argunşah, 2010, s. 223; Eraslan, 2012, s. 110; Güner, 2013, s. 172-174; Tekin, 2016, 91; Gökdağ, 2018, s. 827-828; Ercilasun, 2020, s. 27). Kutadgu Bilig’de kullanılan *tuğul-* fiilinde dönüşlü, *uđul-* fiilinde etken fiil türetmiştir.

Eckmann, bu ekle türeyen bazı fiillerin kökle aynı anlamda olduğunu, anlamı değiş-tirmedini belirtmiştir (2009, s. 60).

alđal- “almak” (KB 1472), *al-* “almak” (KB 179, 271, 319, 880, vd.) <al-(ı)g+a-l-; sözcüğün kökeni için bk. *alđal-* “almak” <al-(ı)-đ +a- l- (Hacıeminoğlu, 2008, s. 136) E. Uyg. <*alığ* “alma işi, alış” (Wilkens, 2021, s. 28b); Hrz. *alığ* “alış” K (Ünlü, 2012, s. 40a), Çağ. *alığ* ~ *alık* “alış” AL, NH, bk. *alığ satığ* “alış veriş” (Ünlü, 2013, s. 35a).

siziksiz ölüm bir kün ağır kelir / tirilmiş bu canlığ canın alđalır (1472)

“Şüphesiz bir gün nihayet ölüm gelecek ve bütün canlıların canını alacaktır.”

bayat birdi erdi añar can revan / yana yandru aldı çıkıp bardı can (6296)

“Bu ölümlü canı ona Tanrı vermişti, şimdi bunu geri aldı, can da çıktı gitti.”

tuğul- “doğmak, bir kişinin öz evladı olmak” (KB 1387), *tuğ-* “doğmak, meydana çıkmak, yükselmek” (KB B58, 141, 180, 182, vd.) <tuğ-(u)-l-; sözcüğün kökeni için bk. *tuğ-* “doğmak” (Clauson, 1972, s. 465a); *tuğul-* “doğmak, sulbünden gelmek” <tuğ-(u)-l- (Taş, 2009, s. 185); *krş.* E. Uyg. *tuğ-* “doğmak, dünyaya gelmek, yeniden doğmak, görünmek, gözükmek, vuku bulmak, (güneş, ay) doğmak, yükselmek, filizlenmek” (Wilkens, 2021, s. 752b); DLT *tuğ-* “doğmak, meydana çıkmak, belirlemek; yükselmek, havalanmak, göğe açmak”, *tuğur-* “doğurmak”, *toğurttur-* “doğurtmak” (DLT Dizin, 1972, s. 123a, 123b); Hrz. *tuğ-* ~ *toğ-* “doğmak, meydana gelmek, zuhur etmek; (güneş) doğmak” NF, KE, *tuğ(u)r-* ~ *toğur-* ~ *doğur-* “doğurmak, doğmak, doğurtmak” NF, KE (Ünlü, 2012, s. 605b, 597b,); T. Kıpç. *tuv-* ~ *tov-* ~ *tog-* ~ *dog-* ~ *do-* “doğmak, dünyaya gelmek” (Toparlı vd., 2007, s. 286a).

nelük tuğdum erki yana ölgeli / nelük küldüm erki sığıt körgeli (1136)

“Ölecek olduktan sonra sanki niye doğdum; ağlayacak olduktan sonra sanki niye güldüm.”

ata arkasından tuğulsa oğul / ana şarnı menzil kaç aylık amul (1387)

“Oğul babasının dölünden çıktıktan sonra ana karnı onun için birkaç aylık istirahat menzildir.”

uğul- “takip etmek” (KB 1125, 3422, 5202), <uç- “uymak, takip etmek” (KB 402, 571, 1174, 1365, vd.) <uç-(u)-l-; sözcüğün kökeni için bk. (Clason, 1972, s. 57a; Taş, 2009, s. 186); *krş.* E. Uyg. *ud-* “takip etmek”, *udul-* “anlamı belirsiz?” (Wilkins, 2021, s. 784b, 786b); DLT *uçmak* “uyan, çıkak, şakirt; uşak, ırgat”, *uğula-* “uymak” (DLT Dizin, s. 132b); Hrz. HT *uyul-* “uyulmak” <uy-(u)- MM, HKT (Toprak, 2005, s. 130), *uç-* “uymak, izinden gitmek” HKT, NF (Ünlü, 2012, s. 619a); T. Kıpç. *uy-* “uymak, tâbi olmak” (Toparlı vd. 2007, s. 295a).

törütgen idi tapğı ewre kođup / törümüške tapmak bolur mu uđup (4745)

“Türeten rabbe tapınmayı geri bırakıp türeyene uymak ve ona hizmet etmek değer mi?”

bu begler baş ol kaçça barsa başı / uğula barır barça uğmış kişi (5202)

“Bu beyler baştır; baş nereye giderse onu izleyen bütün insanlar da ona uyar.”

6. 3. 6. {-n-}

Fiil köklerine eklenerek genellikle dönüşlü; bazen edilgen, dönüşlü-edilgen bazen de etken ve oluş bildiren fiiller türeten bir yapım ekidir (Brockelmann, 1954, s. 203; Räsänen, 1957, s. 161; Bilgen, 1989, s. 116; Erdal, 1991, s. 584; Hacıeminoğlu, 1997, s. 142; Toprak, 2005, s. 133- 141; Gabain, 2007, s. 59; Eckmann, 2009, s. 60; Taş, 2009, s. 187-196; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 121; Argunşah, 2010, s. 223; Eraslan, 2012, s. 111; Güner, 2013, s. 174-176; Ercilasun, 2020, s. 41-48; Tekin 2016, s. 91;).

Ercilasun, -n- ekinin fonksiyonlarından bahsederken, “bazen herhangi bir fonksiyona bağlı olmadan fiilden fiil yapar”, notunu düşerek, -n- ekinin fonksiyonsuzluğunun Kutadgu Bilig’de çok görülen ilgi çekici bir hâl olduğuna dikkati çeker (2020, s. 47). Gabain, Eski Türkçede -n- ekiyle genişleyen bazı fiillerin anlamının kökle aynı olduğunu belirtmiştir (2009, s. 59). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde -n- ekinin eklendiği fiillerin anlamını değiştirmedini, kuvvetlendirdiğini belirtmiştir (2008, s. 139-140). Sağol Yüksekaya, Harezmi Türkçesinde -n- ekinin dönüşlülük ve edilgenliğe ilaveten “anlamı kuvvetlendirilmiş fiiller” de türettiğini açıklamıştır (2010, s. 121). Toprak, -n- ekini üç fonksiyona ayırıp incelemiştir (*dönüşlü fiil yapımında, edilgen fiil yapımında, pekiştirme fonksiyonunda olan fiiller*), Ercilasun’un *fonksiyonsuz* dediği fiillerdeki -n- ekinin pekiştirme işlevinde kullanıldığını ifade etmiştir (2005, s. 136, 141-142). Gökdağ, Atabetü’l-Hakayık’ta bu ekin fonksiyonlarını dörde ayırmıştır. Bunlardan biri de “Eke rağmen mahiyeti değişmeyip sadece manası kuvvetlenmiş fiiller” şeklindedir (2018, s. 828).

ekin- “kendisi için ekmek” (KB 5249), *ek-* “bir şey ekmek” (KB 1394, 1624, 4733, 4734 vd.) *ek-(i)-n-*; sözcüğün kökeni için bk. (Clason, 1972, s. 110b; Dankoff, 1985, s. 21; Bilgen, 1989, s. 105, 181). Taş, *ekin-* fiilindeki -n- ekinin dönüşlü fiil türettiğini belirtir ve anlam olarak “kendisi için ekmek, ekinmek” anlamı verir ama beyit tam çevrildiğinde buradaki edilgen anlam çok zayıf kalmaktadır.” (2009, s. 188); *krş.* E. Uyg. *äk-* “(tohum) ekmek, serpmek, saçmak” (Wilkins, 2021, s. 102b); DLT *ek-* “bir şey ekmek”, *ekin-* “ekinmek, kendisi için ekmek”, *ektir-* “ektirmek”, *ekiş-* “ekmekte yardım ve yarış etmek” (DLT Dizin, 1972, s. 37a); Hrz. *ek- ~ ek- ~ ik-* “ekmek, ekin ekmek” NF, KE, HKT, İML, *ekiş-* “birlikte ekmek” ME (Ünlü, 2012, s. 166b, 167b); T. Kıpç. *ek- ~ ik-* “ekin ekmek, tarlayı sürmek”, *ekil-* “ekilmek” (Toparlı vd. 2007, s. 71a)

yori eğgölük kıl ekin eğgölük / saña eđgü bolğay açu meñülük (5249)

“Yürü, iyilik yap, iyilik ek; bunda sen ebedî iyilik bulursun.”

tariğlağ turur bu ajun ay ilig / negü ekse anda alır bu elig (5248)

“Ey hükümdar, bu dünya tarladır; bu el buraya ne ekerse orada onu biçer.”

isin- “Isınmak; sevmek, gönülden bağlanmak” (KB 2123, 2179, 2479, 4701; 1507, 2978), *isi-* “ısınmak” (KB 2479, 4629, 5865); fakat bk. *isin-* “ısındırmak” (KB 4220) <isi-n-; sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann, 1954, s. 203; Clauson, 1972, s. 248b; Dankoff, 1985, s. 36; Bilgen, 1989, s. 119; Erdal, 1991, s. 602; Taş, 2009, s. 189; Ercilasun, 2020, s. 41); *krş.* E. Uyg. *isi-* “ısınmak, ısıtmak”, *isin-* “ısınmak, (bir şeyle) ilgilenmek, heyecanlı olmak, hevesli olmak, empatili olmak, önem vermek” (Wilkens, 2021, s. 311a, 312a); DLT *isi-* “ısınmak”, *isin-* “sevmek, ısınmak”, *isit-* “ısıtmak; sıtmaya tutulmak” (DLT Dizin, 1972, s. 51a); Hrz. *ısın-* “ısınmak, alışmak, sevmek, hoşlanmak” KE, HŞ, İML, HKT, *ısığ* “ısı, sıcak, sıcaklık, samimiyet” KE, HKT, *ısıg* “NF, KE, HŞ, HKT, İML, *isin-* ME, *isit-* ME (Ünlü, 2012, s. 244a-b, 265b); T. Kıpç. *isi-* “ısınmak”, *isin-* ~ *issin-* ~ *ısın-* “ısınmak”, *isit-* ~ *ısıt-* ~ *ısıd-* “ısıtmak”, *isittir-* “ısıtırmak” (Toparlı vd. 2007, s. 114b, 115a, 102a-b).

küler yüz isig sözke yalñuk isir / isinse bu yalñuk bolur kul eşir (2479)

“Güler yüz ve tatlı söze insan ısınır; insan kime ısınırsa ona kul köle olur.”

ilin itse bassa tüz öñdi urup / isinse er at köñli eđgü bulup (2179)

“Memleketi düzenleyip doğru kanunla idare etsin; hizmetinde bulunanlar iyilik gö-rerek ona ısınsın.”

éwin- “acele etmek” (KB 1999, 2359, 2363), *éw-* “acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak, can atmak” (KB 323, 556, 587, 631 vd.), *éwit-* “acele etmek, koşmak” (KB 1551, 5218) <iv-(i)n-; sözcüğün kökeni için bk. *évin-* “avele etmek, koşmak”, *év-* “acele etmek” <ev-(i)n- (Clauson, 1972, s. 12b; Ercilasun, 2020, s. 47); *krş.* E. Uyg. *ev-* ~ *iv-* “acele etmek, çabuk olmak, koşmak, hızlıca hazır bulunmak”, *evin-* ~ *ivin-* “acele etmek” (Wilkens, 2021, s. 266b, 315b); DLT *ew-* “bir şeyin etrafına koşuşmak”, *ewriş-* “uğraşmak, çabalamak, bir işin üstüne düşmek; çevirmede ve bir şeyin altını üstüne getirmekte yardım etmek” (DLT Dizin, 1972, s. 41b); Hrz. *iw-* HKT ~ *éw-* ~ *ew-* KE ~ *ev-* KE ~ *iv-* HŞ, İML, MN “acele etmek, koşmak, acele davranmak” (Ünlü, 2012, s. 271b); T. Kıpç. *ev-* ~ *iv-* ~ *i-* “acele etmek” (Toparlı vd. 2007, s. 77b)

kamuğ iş içinde amulluk öçür / meğer ta’at erse éwingil yügür (1999)

“Her işte sükûneti tercih et; yalnızca ibadette acele et, çabuk davran.”

sakinç kışğa tutğil tapuğ kıl uzun / éwerde amul bol buşarda tüzün (6090)

“Dünya düşüncesini kısa tut, ibadeti uzun; acele ederken sakın, hiddetlenirken de halim ol.”

serin- “sabretmek” (KB 586, 587, 588, 1107 vd.), *ser-* “sabretmek” (KB 489, 807, 1319, 1453 vd.), sözcüğün kökeni için bk. (Clauson, 1972, s. 854a; Dankoff, 1985, s. 159; Bilgen, 1989, s. 118; Erdal, 1991, s. 612; Taş, 2009, s. 190; Ercilasun, 2020, s. 47); *krş.* E. Uyg. *sär-* “çekmek, dayanmak, katlanmak; sebat etmek, oyalanmak, kalmak”, *särin-* “sabretmek, sabırlı olmak, dayanmak, çekmek, katlanmak” (Wilkens, 2021, s. 598a, 599a); *serin-* “sabretmek”, *ser-* “sabretmek” (DLT Dizin, 1972, s. 102a); Hrz. *serin-* “sabretmek, dayanmak, tahammül etmek” İML, *sirin-* HŞ, *ser-* “sabretmek, dayanmak” KE (Ünlü, 2012, s. 514a).

kalı kelse öwkeñ katığlan serin / serimlig kişiniñ sewinçi yarın (1317)

Eğer öfkelenirsen kendini tut, sabırlı ol; sabırlı kişi sonunda sevince kavuşur.”

iki öğte kılma kayu erse iş / havaş öwke kelse serip kışgu tiş (1453)

“Heves ve öfke anında hiçbir iş yapma; her iki hâlde de dişini sık, sabret.”

toğun- “doymak” (KB 4774), **toğ-** “doymak” (KB 923, 988, 989, 1126 vd.) toğ-(u)-n-; sözcüğün kökeni için bk. toğun- “doymak, tatmin olmak”, **toğ-** “doymak, tatmin olmak” (Clauson, 1972, s. 458a, 451a); *krş.* E. Uyg. **toğ-** “tok olmak, memnun olmak, usanmış olmak, bıkmış olmak”, **toğunçsuz** “doyum-suz, açgözlü” (Wilkens, 2021, s. 724b); DLT **toğ-** ~ **toy-** “doymak”, **toğun-** “doyar gibi gözükme”, **toğur-** ~ **toğgur-** “doyurmak” (DLT Dizin, 1972, s. 123a, 122b); Hrz. **toy-** “doymak, karnı doymak, kanmak, tatmin olmak” NF, KE, İML, HŞ, **toyur-** “doyurmak, yedirmek, kandırmak” HŞ ~ **toyğır-** (Ünlü, 2012, s. 601b); T. Kıpç. **toy-** ~ **toğ-** “doymak”, **toydır-** ~ **toydur-** “doyurmak” (Toparlı vd. 2007, s. 281b).

boğuz bir toğunsa iki kün barır / egin keğse bir ton iki yıl qalır (4774)
“Boğaz bir doyarsa bu iki gün devam eder; sırtta giyilen bir giysi iki yıl dayanır.”

közi suq kişi neñke toğmaz közi / meğer tolmağınça kara yir tozi (5390)
“Gözü aç insan, kara toprağın tozu gözüne dolana kadar mala doymaz.”

6. 3. 7. {-ş-}

Kutadgu Bilig’de {-ş-} fiilden fiil yapma eki çoklukla işteş, bazen dönüşlü, işteş-dönüşlü ve oluş bildiren “ortaklaşma, nadiren yardım etme” anlamlı; nesnelere göre geçişli ve geçişsiz fiiller türetmiştir (Brockelmann, 1954, s. 204; Räsänen, 1957, s. 163; Bilgen, 1989, s. 134; Erdal, 1991, s. 552-574; Karamanlıoğlu, 1994, s. 53; Hacıeminoğlu, 1997, s. 142-143; Toprak, 2005, s. 145-157; Gabain, 2007, s. 60; Eckmann, 2009, s. 60-61; Taş, 2009, s. 199-203; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 121; Argunşah, 2010, s. 223; Eraslan, 2012, s. 112; Güner, 2013, s. 178-180; Tekin 2016, s. 92; Gökdağ, 2018, s. 828; Ercilasun, 2020, s. 51-55).

Ercilasun, -ş- ekinin bazen eklendiği fiile yeni bir anlam yüklediğini, ekin işteşlik anlamının aşındığını açıklamıştır. Verdiği örneklerden biri olan *esenleş-* fiili bağlamda “vedalaşmak, selamlaşmak” anlamındadır ve açıklamaya uymamaktadır (2020, s. 55). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde bu ekin bazı örneklerde anlamı değiştirmediğini, pekiştirdiğini belirtir (2008, s. 144). Eckmann, Çağatay Türkçesinde -ş- ekinin eklendiği bütün fiillerde ortaklaşma ifade etmediğini, bazen ilk şekil ile işteşlik eki almış şekil arasında hiçbir anlam farkı olmadığını örneklerle ifade etmiştir (2009, s. 61). Toprak, Harezmi Türkçesinde -ş- işteşlik ekinin altı farklı fonksiyonda fiiller türettiğini belirtmiştir. Bu fonksiyonlardan biri de *pekiştirme görevinde olanlardır* ki bu gruba giren fiiller anlam bakımından sıfır fonksiyondadır (2005, s. 148).

bulğaş- “karışmak” (2336); <bulğa-ş-; sözcüğün kökeni için bk. *bulğa-* “ortalığı karıştırmak, düzeni bozmak” (Clauson, 1972, s. 337a-b; Erdal, 1991, s. 555, Taş, 2009, s. 202; Ercilasun, 2020, s. 55); *krş.* E. Uyg. *bulğa-* “alt üst etmek, şaşırtmak, rahatsız etmek; karıştırmak, çalkalamak, çırpma”, *bulğaş-* “karışıklık içinde olmak, kafası karışık olmak, karmakarışık bir durumda bulunmak, (bir şeyle) lekelenmiş olmak”, *bulğat-* “kafası karışık olmak”, *bulğan-* “şaşkın olmak, kafası karışık olmak, dengesiz olmak, kederlenmek...” (Wilkens, 2021, s. 197a-b, 198a); DLT *bulğa-* “bulandırmak, karıştırmak, bulanıp kusayazmak; öfkelenmek”, *bulğan-* “bulanmak; kızmak, öfkelenmek” (DLT Dizin, 1972, s. 24a); Hrz. *bulğaş-* “bulaşmak, karılmak, karışmak, bula-mak” ~ *bulaş-* NF, HŞ, *bulğa-* “bulamak, bulaştırmak, bulandırmak, bozgunculuk etmek, vesvese vermek” KE, ME, HŞ (Ünlü, 2012, s. 112a, 111b); T. Kıpç. *bulğaş-* ~ *bulaş-* “bulaşmak, karışmak”, *bulğa-* ~ *bula-* ~ *buğla-* “bulamak, karıştırmak; sıkılmak, üzme, bulandırmak” (Toparlı vd. 2007, s. 37b). Bu örnekte -ş- eki oluş bildiren bir fiil türetmiştir.

kalın sü yayılsa için bulğaşur / anı itse bolmaz yarağsız tuşur (2336)
“Kalabalık ordu yayılınca içinden karışır; düzene sokulamaz, kötü bir durum doğar.”

yağuş- “yaklaşmak” (KB 136, 5311), *yağū-* “yaklaşmak” (KB 1508, 1631, 2032, 2349 vd.) <yağū-ş-; sözcüğün kökeni için bk. (Clauson, 1972, s. 908b; Dankoff, 1985, s. 215; Bilgen, 1989, s. 150; Eckmann, 2009, s. 61; Taş, 2009, s. 202; Ercilasun, 2020, s. 55); *krş. yağū-* “yaklaşmak”, *yağur-* “yaklaşmak”, *yağut-* “yaklaştırmak” (Wilkens, 2021, s. 854a-b); DLT *yağuş-* “birbirine yaklaşmak”, *yağū-* “yaklaşmak”, (DLT Dizin, 1972, s. 142a); Hrz. *yağū-* “yaklaşmak” KE, HŞ ~ *yawu-* ~ *yavu-*, *yağut-* “yaklaştırmak” KE (Ünlü, 2012, s. 652b); T. Kıpç. *yağıştır-* “birleştirmek, eklemek”, *yağ-* ~ *yağ-* “yapıştırmak, sıvamak” (Toparlı vd. 2007, s. 306a, 307a). {-ş-} fiilden fiil yapma eki bu örnekte dönüşlü fiil türetmiş, ama anlam bakımından işlevi sıfırdır.

basa keldi arzu tilek arzular / kayuğa yağuşsa añar öz ular (136)

“Bundan böyle Arzıtilek (Utarit) gelir; ona kim yaklaşırsa dilek ve arzularına kavuşur.”

isizke yağuma yırağ tur teze / yori edğülük kıl yorıq yol tüze (1508)

“Kötüye yaklaşma, ondan uzak dur, kaç; daima iyilik yap, tavır ve hareketlerini düzelt.”

yaqış- “yaklaşmak, uyuşmak” (KB 134, 3036), *yağ-* “yaklaşmak” (KB 323a, 323b, 654, 847 vd.) <yağ-(ı)-ş-; sözcüğün kökeni için bk. (Clauson, 1972, s. 908a; Ercilasun, 2020, s. 55; Dankoff, 1985, s. 214; Bilgen, 1989, s. 150; Erdal, 1991, s.573; Taş, 2009, s. 202; Berbercan, 2013, s. 97); *krş. E. Uyg. yağ-* “yaklaşmak, yakınlaşmak, uymak, uygun olmak”, *yaqışmak* “birleşme” (Wilkens, 2021, s.855a-b); DLT *yaqış-* “yaklaşmak, dokunmak, yakına gelmek”, *yağ-* “yaklaşmak, dokunmak; yakmak” (DLT Dizin, 1972, s. 142a); Hrz. *yaqış-* “uymak, alışmak” ME, *yağ-* “yaklaşmak, yanaştırmak, uygun gelmek, hoşla gitmek, kabul etmek, sürmek” KE, ME (Ünlü, 2012, s. 654b); T. Kıpç. *yağıştır-* “birleştirmek, eklemek”, *yağ-* ~ *yağ-* “yapıştırmak, sıvamak” (Toparlı vd. 2007, s. 306a, 307a).

iki neñ qarıştı yaqışmaz kaçar / saranka yağumaz aqığ berk kuçar (3036)

“Bu iki şey birbirine zıttır, onlar birbirinden kaçar; insan cimriye yanaşmaz, cömerde sıkıca yapışır.”

bu iki bile işke yağma éwe / kalı yağsa kıldıñ tiriglik yawa (323)

“Öfke ve gazap ile işe yaklaşma; eğer yaklaşırsan ömrü ziyan edersin.”

yıraş- “uzaklaşmak” (KB 5659), *yıra-* “uzaklaşmak” (156, 292, 316, 375 vd.), *yırat-* “uzaklaştırmak” (KB 322, 381, 437, 852 vd.) <yıra-ş-; sözcüğün kökeni için bk. (Erdal, 1991, s. 772; Taş, 2009, s. 202); *krş. yıra-* ~ *ıra-* “uzaklaşmak, uzağa gitmek, uzak olmak, kendini uzak tutmak, unutulmak, kaybolmak”, *yırat-* ~ *ırat-* “uzaklaştırmak, unutmak, çıkarmak, bırakmak, kaçınmak” (Wilkens, 2021, s. 289b, 290b); DLT *yıra-* ~ *yara-* “uzaklaşmak, irak olmak”, *yırat-* “uzaklaştırmak” (DLT Dizin, s. 151b); Hrz. *yıra-* “uzaklaşmak” ME, HŞ, *yırat-* “uzaklaştırmak, göndermek” NF, KE, ME (Ünlü, 2012, s. 684b, 685a); T. Kıpç. *yır-* ~ *yıt-* ~ *yırt-* ~ *yırtı-* ~ *cirt-* “ayırarak; yırtmak” Toparlı vd. 2007, s. 321b).

negü iş kıluruñ kişike kiñeş / kiñeşmez kişke katılma yıraş (5659)

“Ne gibi bir iş yapmak istersen, onu başkalarına danış; danışmayan kişiye karışma, ondan uzak dur.”

bor içme fesadka katılma yıra / bu iki buzır qarşı ordu tura (5263)

“Şarap içme, fesada katılma, onlardan uzaklaş; bu ikisi köşk, saray ve kaleleri yıkar.”

6. 3. 8. {-t-}

Fiil köklerine gelerek geçişli fiilleri ettiren, geçişsiz fiilleri geçişli duruma getiren işlek bir fiilden fiil yapma ekidir (Brockelmann, 1954, s. 207; Räsänen, 1957, s. 155; Bilgen, 1989, s. 152; Erdal, 1991, s. 760; Karamanlıoğlu, 1994, s. 53-54; Hacıeminoğlu, 1997, s. 140; Toprak, 2005, s. 114-124; Gabain, 2007, s. 60; Hacıeminoğlu, 2008, 144-145; Eckmann, 2009, s. 61; Taş, 2009, s. 203-212; Tabaklar, 2010, s. 33; Sağol Yüksekaya, 2010, s. 121; Argunşah, 2010, s. 224; Eraslan, 2012, s. 112; Güner, 2013, s. 180-181; Tekin 2016, s. 92; Gökdağ, 2018, s. 829; Ercilasun, 2020, s. 55-57).

Gabain, -t- ekinin yaptırma ve edilgenlik bildirdiğini, eklendiği kök fiille aynı anlamda fiiller türetebileceğini de ifade etmiştir (2007, s. 60). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesinde -t- ekiyle türeyen fiilleri gruplandırmış, bunlar içinde “ek aldığı hâlde anlam değişikliğine uğramamış fiiller” diye bir bölüm ayırmıştır (2008, s. 145). Toprak, -t- ekinin Kutadgu Bilig’de olduğu gibi Harezmi Türkçesi eserlerinde de üç değişik fonksiyonda görüldüğünü belirtmiş, bazı fiillerde herhangi bir anlam değişikliği yapmadığını, aynı anlamı pekiştirdiğini vurgulamıştır (2005, s. 115, 124).

arıt- “temizlemek” (KB 1440, 3524, 5352, 5546 vd.), *arı-* “temizlemek, temizlenmek” (KB 876, 2108, 5128, 5351 vd.) <arı-t-; sözcüğün kökeni için bk. <*arı- (Brockelmann 1954, s. 208; Räsänen, 1957, s. 155; Clauson, 1972, s. 207b; Ercilasun, 2020, s. 55; Dankoff, 1985, s. 11; Bilgen, 1989, s. 152; Erdal, 1991, s. 763; Tekin 2003b, s. 338; Taş, 2009, s. 204; Güner, 2013, s. 180; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 554); *krş.* E. Uyg. *arı-* ~ *ar(i)-* “temiz olmak, temizlenmek, arınmak, arıtılmak, giderilmek; serbest olmak, yok olmak, ortadan kaldırılmak; (göz) açılmak, durmak”, *arıt-* “temizlemek, kirden arındırmak, yıkamak, arındırmak, yok etmek, alıp götürmek, kaldırmak, uzaklaştırmak, ayıklamak, ayırmak, borç ödemek, şükran borcunu yerine getirmek, temizlenmek” (Wilkens, 2021, s. 59b, 62b); E. Uyg. Br. *ārī-*, *ārri-* “temiz olmak”, Kırg. *ārçı-* “temizlemek” <moğ. **ārı-* = AT *arıt-* (Tekin 1995a, s. 95, 171); DLT *arıt-* “temizlemek”, *arı-* “temizlemek” (DLT, Dizin, s. 10b); Hrz. *Nehcül-Ferâdis*’te fiili genişleten {-t-} ekinin “sıfır” fonksiyonda olduğu belirtilmiştir (Aşcı ve Kırbaş, 2021, s. 325), *arıt-* “temizlemek, temizletmek” NF, KE, ME, MM, HKT, MN, İML, *arı-* “temizlenmek, temiz olmak, şüphede kurtulmak” KE, HKT, İML (Ünlü, 2012, s. 50a, 49a); T. Kıpç. *arıt-* ~ *arid-* ~ *arut-* “temizlemek; ayıklamak, kabuğunu soymak”, *arı-* “temizlemek, temiz olmak” (Toparlı vd. 2007, s. 11a-b).

Kutadgu Bilig’de geçen 15 örnekte *arıt-* “temizlemek”, 3 örnekte “temizletmek” (KB 5128, 5505, 5497), 1 örnekte “temizlenmek” (KB 5631) anlamında kullanılmıştır. 15 örnekte {-t-} ekin anlam bakımında işlevi sıfırdır.

yawa kıılma emdi bu qalmış künüñ / özüñdin arıtğıl yazuquñ münüñ (1440)
“Şimdi kalan ömrünü boşuna geçirme; kendini günah ve kusurlardan temizle.”

arıqsıznu yalñuq suwun yup arır / qalı artasa suw negün yup arır (2108)
“İnsan temiz olmayan şeyleri suyla yıkayıp temizler; eğer su kirlenirse o neyle ve nasıl temizlenir.”

ayıt- “söylemek, demek; sormak” (KB C64, 507, 523, 525 vd.), *ay-* “demek, söylemek, anlatmak” (KB C1, C2, C3, C4 vd.) <ay-(i)-t-; sözcüğün kökeni için bk. (Brockelmann 1954, s. 208; Clauson, 1972, s. 268b; Dankoff, 1985, s. 17; Bilgen, 1989, s. 152; Erdal, 1991, s. 763; Toprak, 2005, s. 115; Taş, 2009, s. 204; Güner, 2013, s. 180; Berbercan, 2016, s. 36; Tekin 2016, s. 92; Ercilasun, 2020, s. 56). Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesindeki bazı fiil yapılarındaki {-t-} ekinin “sıfır” fonksiyonlu olduğuna değinmiş, “ek alıp anlamı değişmeyen fiiller” grubunda *ayt-* fiilini göstermiştir (2008, s. 145); *krş.* E. Uyg. *ay-* “emretmek, buyurmak, yönlendirmek, (bir kişiyi bir işle) görevlen-

dirmek; söylemek, konuşmak, hitap etmek; bildirmek, açıklamak, fala bakmak, kehanette bulunmak, ilan etmek; düzenlemek, yönetmek, idare etmek”, *ayıt- ~ ay(i)t-* “söylemek; anlatmak; izin istemek; sormak, bilgi almak, danışmak; rica etmek; kehanette bulunmak, fal bakmak; sağlığını sormak; göndermek, hediye olarak vermek” (Wilkens 2021, s. 85a, 89b). DLT *ayıt-* “söylemek, sormak”, *ay-* “söylemek” (DLT Dizin, 1972, s. 14a); Hrz. *Nehcü'l-Ferâdis*'te *ay-* fiilini genişleten {-t-} eki “sıfır” fonksiyondadır (Aşçı ve Kırbaş, 2021, s. 325), *ayıt-* “demek, söylemek” NF, MM, HŞ, K7, ~ *ayt-* NF, KE, ME, MM, HKT, MN, İML, *ay-* “söylemek, demek, sormak” NF, KE, MM, HKT, İML, MN (Ünlü, 2012, s. 66a, 67a, 64a); T. Kıpç. *ayıt- ~ ayd- ~ ayt- ~ eyid- ~ eyit- ~ iyit- ~ eyt-* “söylemek, demek”, *ay-* “söylemek, demek” (Toparlı vd. 2007, s. 17a, 18a).

sen emdi kayu sen maña ay aça / ikide biri bol üçünçte kaçça (267)

“Sen şimdi hangisisin, bana bunu açıkça söyle; bu ikisinden biri ol, üçüncüden kaç.”

muñar meñzetü aydı şa'ir bu beyt / işiñ tüşse éwme şabır birle ayıt (586)

“Şair de buna benzer şu beyiti söylemiştir; birine işin düşerse acele etme, sabırla söyle.”

beklet- “kilitlemek, kapatmak” (KB 2535), *bekle-* “kilitlemek” (KB 4520) <bek+le-t-; sözcüğün kökeni için bk. (Clauson, 1972, s. 327a; Dankoff, 1985, s. 70; Bilgen, 1989, s. 154; Erdal, 1991, s. 765; Toprak, 2005, s. 115; Taş, 2009, s. 205); *krş.* E. Uyg. *bäklä- ~ b(ä)klä-* kilitlemek, kapamak, (bir şeye) hayret etmek; bağlamak, sağlamlastırmak, kollamak; muhafaza etmek; gömmek, defnetmek; korumak; nadasa bırakmak, işlenmemek; nefsi tutmak, terbiye etmek”; *bäklän- ~ b(ä)klän-* “kapanmak, kilitlemek, kapanmış olmak; sınırlandırmak; (ağız) tıkamak; gömülmek” (Wilkens, 2021, s. 157a); DLT *beklet-* “bağlatmak; hapsettirmek; bekletmek, gözetirmek”, *bekle-* “beklemek, gözetmek, saklamak, hapsetmek; pekitmek; kapatmak” (DLT Dizin, 1972, s. 18b); Hrz. *bekle-* “korumak, muhafaza etmek, saklamak” ME, HKT, İML, NF, ME, ~ *bëkle-* MM, *beklen-* “korunmak” MM (Ünlü, 2012, s. 86a); T. Kıp. *bekle-* “kilitlemek; beklemek” (Toparlı vd. 2007, s. 27a).

Hacıeminoğlu, *beklet-* “kilitlemek, kapatmak” (<bekle-t-) fiilinde ekin anlamı değiştirmedini belirtmiştir (2008, s. 145). Kutadgu Bilig’de *bekle-* fiili 13 örnekte “korumak, muhafaza etmek”, 1 örnekte “kapamak”, 1 örnekte ise “bağlamak” anlamında kullanılmıştır. Sadece bir örnekte “kilitlemek” anlamına gelmektedir. Burada {-t-} ekinin işlevi, söz konusu örnek dışında genelde korunmuştur.

körü bekletip çıksa karşı kapuğ / tükel boldı ol künki barça tapuğ (2535)

“Saray kapısını gözü önünde kapatıp çıkınca, o günün bütün hizmeti tamamlanmış olur.”

ağır tut tişig sen negü kolsa bir / ewiñ kapğı bekle yırağ tutğıl er (4520)

“Kadına saygı göster, ne isterse ver; evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma.”

éwit- “acele etmek, koşmak” (KB 1551, 5218), *éw-* “acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak, can atmak” (B47, 323, 538, 554 vd.) <ew-(i)-t-; sözcüğün kökeni için bk. <*ēb-; *krş.* DLT *iw-* “acele etmek, evmek”, Trkm. *ēv-* “acele etmek” (Tekin, 1995, s. 180; Taş, 2009, s. 206); *krş.* E. Uyg. *ev- ~ iv-* “acele etmek, çabuk olmak; koşmak, hızlıca hazır bulunmak”, *ävit- ~ evit-* “harekete getirmek, harekete geçirmek” (Wilkens, 2021, s. 266b, 267a, 130b); DLT *éw-* “acele etmek”, *éwil-* “ivimek, acele edilmek”, *éwiş-* “koşuşmak, beraberce acele etmek” (DLT Dizin, 1972, s. 42b); Hrz. *éw-* “evmek, acele etmek” NF, ME, ~ *ew-* KE, ~ *ev-* KE, ~ *iw- ~ iv-*, *ewdür-* “acele ettirmek,

~ *iwdür-* (Ünlü, 2012, s. 181b, 182a); T. Kıpç. *ev- ~ iv- ~ i-* “acele etmek”, *evdür-* “acele ettirmek” (Toparlı vd. 2007, s. 77b).

açığ birgü erse éwit terk tegür / kının berge ursa amulluk ödür (5218)

“İhsanda bulunurken acele et ve çabuk ver; cezalandırmak ve dayak atmakta ihtiyatlı davran.”

éwe işleme iş meğer din işi / éwek işte aşgın bulumaz kişi (5217)

“Din işinden başka işte acele etme; insan acele işin faydasını görmez.”

kağıt- “yüz çevirmek, karşı koymak, karşı durmak” (KB 2290, 6539); krş. *kaçır-* “döndürmek, karşı koymak” (KB 6244) <kağı-t-; sözcüğün kökeni için bk. <*kağı-r (Erdal, 1991, s. 734-735; Toprak, 2005, s. 115; Hacıeminoğlu, 2008, s. 145; Taş, 2009, s. 206; Güner, 2013, s. 181); krş. *kadırl-* “geri çekilmek, arkaya dönmek”, *kağı-* ~ *kadı-* “(yağmur) yağmak, düşmek”, *kağıt-* “gururlu olmak”, *kayıt-* “muhtemelen kağıt-’ın geç bir hâli” (Wilkens, 2021, s. 318a-b, 319a, 350a); DLT *kağıt-* ~ *kağıt-* “geri dönmek, çekinmek; soğuktan ölmek; inat etmek, dik başlı olmak, boyun eğmemek” (DLT Dizin, 1972, s. 54b); Hrzm. *kay(i)t-* “dönmek, geri dönmek, vazgeçmek, caymak” ~ *kayt-*, NF, MM, HKT, HŞ, *kayış-* “dönmek, bir hâlden başka bir hâle dönmek” HKT (Ünlü, 2012, s. 300a); T. Kıpç. *kayıt-* ~ *kayıd-* ~ *kayıt-* ~ *kayt-* “dönmek, geri dönmek” (Toparlı vd. 2007, s. 133b).

uwutluk kerek er uwutu üçün / yağı birle karşıur kağıtmaz öçün (2290)

“Kumandan haysiyet sahibi olmalıdır, o, düşmana şerefi için karşı koyar, öcünü almadan yüz çevirmez.”

SONUÇ

Kutadgu Bilig, hacmi ve muhtevası bakımından Türkçenin en önemli metinlerinin başında gelmektedir. Metin dilinin eskiliği, manzum bir eser olması anlamda sağlam bir kurgunu oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, Arat’ın çalışmasından sonra çeşitli çalışmalarla metin tamiri, anlam bütünlüğü sağlanmaya devam etmiştir. Bu çalışmada eserde geçen sıfır fonksiyonlu yapım ekleri tespit edilmiş ve incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır.

a) Kutadgu Bilig’de yedi (7) adet isimden isim yapma ekinin bazı sözlük birimlerde sıfır fonksiyonda oldukları tespit edilmiştir. Bu ekler ve eklerin sıfır fonksiyonda olduğu sözlük birimler şunlardır: {+(A)n} (*boğun, oğlan*), {+çl} (*başçı*), {+gü} (*negü*), {+lXk} (*ağıllık, kedğülük, meñilik*), {+me} (*neçeme*), {+n} (*ikigün, öñin, tekin, terkin, üçegün*), {+slg, +suk} (*ersig, külsig, ağınsig, tañsuk*).

b) Kutadgu Bilig’de sekiz (8) adet fiilden fiil yapma ekinin bazı sözlük birimlerde sıfır fonksiyonda oldukları tespit edilmiştir. Bu ekler ve eklerin sıfır fonksiyonda olduğu sözlük birimler şunlardır: {-A-} (*kama-, öçe-, sıka-, tara-*), {-Ar-} (*kızar-*), {-I-, -U-} (*aşu- / eşü-, eri-, tarı-, tatı-, teñi-, yağu-*), {-k-} (*irik-, öçük-, saķ-, tuşık-, uçuk-*), {-l-} (*alđal-, tuğul-, uđul-*), {-n-} (*ekin-, isin-, éwin-, serin-, toğun-*), {-ş-} (*bulđaş-, yağuş-, yaķış-, yıraş-*), {-t-} (*arit-, ayıt-, beklet-, éwit-, kağıt-*). *Yorı-* fiilinde ise bir (1) adet sıfır fonksiyonlu isimden fiil yapma eki (+ı-) tespit edilmiştir.

c) Sadece bir örnekte vezin gereği kullanılan el “el, bir uzvumuz” örneğini de çalışmamıza dâhil ettik. Her ne kadar bir örnekte geçse de yaygın kullanımı olan *elig* “el, bir uzvumuz” sözlük birimindeki {-g} fiilden isim yapma ekinin bu bağlamda fonksiyonsuzlaştığı söylenebilir.

d) *Yorı-* fiilinin yapısı hakkında iki görüş öne sürülmüştür: <*yo-r +ı-; <*yo-r-ı-. Ağırlıklı görüş fiildeki {ı}’nın isimden fiil yapma eki olduğu yönündedir. Öte yandan, fiilin Eski Uygur

Türkçesinden bu yana hem *yorı-* hem de *yor-* şeklinin kullanılmış olması, fiilin *yor-* şeklinde {ı} biçim biriminin vurgusuz orta hece ünlüsü konumunda düşürülmüş olması teorisi sıkıntıya girmektedir. Bu çalışmada {ı} biçim birimi genel görüşe uygun olarak isimden fiil yapma eki olarak değerlendirilmiştir.

e) Kutadgu Bilig’de tespit edilen sıfır fonksiyonlu yapım eklerinin Eski Uygur Türkçesi eserlerinde de çoklukla sıfır fonksiyonlu oldukları; hatta Harezmi ve Tarihî Kıpçak Türkçelerinde bile bu özelliklerini korudukları görülmüştür. Bu durum, söz konusu sözlük birimlerdeki bu eklerin Türkçenin 15’inci yüzyıla kadarki döneminde fonksiyonsuzluklarının devam ettiğini göstermektedir.

f) Bu tür çalışmalarda enklitiklerin, klitiklerin, proklitiklerin ve sıfır fonksiyonlu yapım eklerinin birbirlerine karıştırılmaması gerekir. Yapılan bazı çalışmalarda bu karışıklığın olduğu görülmüştür.

g) Bir enklitik eklenip fonksiyonsuzlaşırsa “sıfır fonksiyonlu ek” durumuna gelebilir. Türkçede bu durumda olan ekler mevcuttur. Öte yandan, Türkçedeki özellikle pekiştirme enklitikleri anlam bakımından çok az “sıfır fonksiyona” düşmektedir. Çoklukla anlamı bir şekilde pekiştirmektedirler.

KISALTMALAR

AH	Atabetü'l-Hakâyık	into	Khawarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile
AL	Abuşka Lûgati		
AO	Altın Ordu Yarlık ve Bitikler	Hrzm.	Harezmi Türkçesi
AT	Ana Türkçe	HŞ	Hüsrev ü Şîrîn
Az.	Azerbaycan Türkçesi	İH	El-İdrâk Haşiyesi
bk.	Bakınız.	İM	İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
Br.	Eski Uygur Brahmi metinleri	İML	İbn-i Mühennâ Lûgati
C	Cilt	İN	Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb
CC	Codex Cumanicus	İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
çev.	Çeviren	K	Kazan Sahası Yarlık ve Bitikler
Çin.	Çince	Karag.	Tuva Türkçesi Karagas ağzı
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk	KB	Kutadgu Bilig
Dma.	Azerbaycan Türkçesi Dmanisi ağzı	KE	Kıyasü'l-Enbiyâ
E. Uyg.	Eski Uygur Türkçesi	KF	Kitâb Fi'l-Fıkh
EAT	Eski Anadolu Türkçesi	Kİ	Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Türkî
ed.	Editör	Koyb.	Hakas Türkçesinin Koybal ağzı
esk.	Eski dilde, eskimiş söz, arkaik söz	krş.	Karşılaştırınız
ET	Eski Türkçe (Orhon, Eski Uygur)	ME	Mukaddimetü'l-Edeb
Haz.	Hazırlayan	mec.	Mecaz anlam
HKT	Old Turkish and Persian İnter-Linear Qur'an Translations II: An İnter-Linear Translation of Qur'an	MG	Münyetü'l-Guzât
		MM	Mu'inü'l- Mürîd

MN	Mi 'râc-nâme
Moğ.	Moğolca
MuN	Muhabbet-nâme
NAUKA	Bilimler Akademisi
NF	Nehcü'l-Ferâdis
NH	Nevâdirü'n-Nihâye
Orh.	Orhon Türkçesi
RH	Kitâb Fî Rıyâzâtü'l-Hayl
S	Sayı
s.	Sayfa
Soy.	Soyot lehçesi
ss.	Sayfa sayısı
T.	Türkçe
T. Kıpç.	Tarihî Kıpçak Türkçesi
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDEK	Türk Dünyası El Kitabı
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı, ve diğerleri
Vol.	Volume (Cilt)

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (1999). *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*. Ankara: Engin Yayınevi.
- ALTAY, F. Y. (1967). *Kutadgu Bilig ve Tarama Sözlüğündeki Bazı Kelime Teşkilleri*. Ankara. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Yayımlanmamış Lisans Tezi).
- ALYILMAZ, C. (2020). “Yorı- (...> Yürü-) Eylemi Nereden Geliyor?” *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(1): 1-19.
- ARAT, R. R. (1979). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig III, İndeks*. (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- ARAT, R. R. (1998). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig I, Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib* (Haz. Çetin Şan, Serap Tuba Yurteser). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2010). “Kıpçak Türkçesi”. *Tarihî Türk Lehçeleri Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri* (ed. Hayati Develi). İstanbul: Kesit Yayınları: 169-299
- AŞCI, M. - KIRBAŞ, G. (2021). “Nehcü'l-Ferâdis'teki Sıfır Fonksiyonlu Yapım Ekleri”. *Prof. Dr. Orhan Yavuz Armağanı* (ed. Doç. Dr. Bekir Direkçi, Doç. Dr. Mehmet Yastı, Doç. Dr. Mevlüt Gülmez, Dr. Fatih Numan Küçükballı). Konya: Palet Yayınları: 319-336.
- AŞCI, M. (2019). *Harezm Türkçesinde Söz Yapımı*. Ankara. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- AŞCI, U. D. (2012). *Mûsâ-nâme (İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Çeviri, Dizin, Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- ATALAY, B. (2013). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.
- AYDIN, M. (2011). “Kutadgu Bilig'deki Ay-, Ayıt-, Sözle- ve Ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu”. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. *Kutadgu Bilig Bildirileri* (26-27 Ekim 2009). (Haz. M. Duman). Ankara: TDK Yayınları: 79-85.
- BERBERCAN, M. T. (2013). “Kutadgu Bilig' de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (24): 83-98.
- BERBERCAN, M. T. (2016). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gülistan-ı Türki)*. İzmir: Hakim Yayıncılık.
- BİLGİN, İ. (1989). *Divānu Luġāti't-türk'te Söz Yapımı*. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mit-telasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- CAFEROĞLU, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- CORGA, E. (2011). *Kutadgu Bilig'de Addan Türemiş Eylemlerin Sözcüksel Görünüşlerinin İncelenmesi*. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÇAĞATAY, S. (1967). "Pekiştirilen Fiiller". *TDAY Belleten 1966*: 39-50.
- DANKOFF, R. (2015). "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları". *Dil Araştırmaları*. Sayı: 16 Bahar: 269-286.
- DANKOFF, R. - KELLY, J. (1985) *Maḥmūd al-Kāşğarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk), III*. Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.
- DEMİR, E. (2017). "+(ı)k- / -(ı)k-" Eki ve Çatı Fonksiyonları". *VIII. Uluslararası Türk Dili Kullantayı, 22-26 Mayıs 2017*. Ankara: TDK Yayınları:
- DEMİR, İ. (2014). "Güneybatı Anadolu Ağızlarındaki Pekiştirme Ekleri Üzerine". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7/2*: 106-124.
- DEMİRTAŞ, A. (2012). Kutadgu Bilig'de "yorı-" Fiili Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7(4)*: 1477-1501.
- DİLAÇAR, A. (1972). *990. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2009). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Prof. Dr. Günay Karaağaç). Ankara: Kesit Yayınları.
- EMRE, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri, Birinci Kitap, Fonetik*. İstanbul: TDK Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2020). *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*. (3. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir Pekiştirme Enklitiği Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi, 2*: 35-56.
- ERCİLASUN, A. B. - AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, M. (1985). "Kutadgu Bilig'de Değişken Ekler ve Kelimeler". *5. Milletler Arası Türko-loji Kongresi. Tebliğler (23-28 Eylül 1985). I. Türk Dili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi: 89-94.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach To The Lexicon. Vol. 1-2*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, Marcel (2000), "Clitics in Turkish", *Studies on Turkish and Turkic Languages, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998* (Edited by Aslı Göksel and Celia Kerslake), Wiesbaden.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: E. J. Brill.
- GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. 5. Baskı, (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.

- GÖKDAĞ, B. A. (2018). "Atebetü'l-Hakayık'ta Söz Yapımı". *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı II*. (ed. Ş. Doğan ve M. S. Güneş). İstanbul: Kesit Yayınları: 817-830.
- GRØNBECH, K. (2000). *Türkçenin Yapısı*. (çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (1974). "Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar". *Türkoloji Dergisi*. 6/1: 235-259.
- GÜLENSOY, T. (1984). "Dîvânü Lügâti't Türk ve Kutadgu Bilig'deki Moğolca Kelimeler Üzerine". *Türk Kültürü Araştırmaları (Necati Akder Armağanı)*. 22/1-2: 90-103.
- GÜLENSOY, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü C-I (A-N), C-II (O-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Kayseri. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997). *Harezmi Türkçesi Grameri*. Ankara: İÜEF Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Hikâyesi* (çev. Vedat Köken). Ankara: TDK Yayınları.
- HAŞİMİ, A. (2020). "Kutadgu Bilig'de Pekiştirme Amacıyla Kullanılan Sesbirimler, Biçimbirimler, Sözcükler ve Sözcük Grupları". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*: 19-33.
- KARAGÖZ, İ. (2018). *Tarihi Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, L. (2012). "Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda -n Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma". *Türk Moğol Araştırmaları Tuncer Gülensoy Armağanı* (ed. Bülent Gül). Ankara: TKAE Yayınları: 219-236.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1976). "Über kölük und külük/külik". *Ural-Altische Jahrbücher*. 48: 124-126.
- KARAMANLIOĞLU, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- KOCA, E. (2013). "Karahanlı Türkçesi Eserlerinde Yansıma Sözcük Türeten Ekler". *Alatoo Academic Studies*. 8/1: 57-65.
- KORKMAZ, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: NAUKA.
- NALBANT, M. V. (2008). *Divânü Luğâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- ÖNLER, Z. (1993). "Kutadgu Bilig'de Ekçek Kelimesi Üzerine". *Türk Dili*. 497: 342-344.
- ÖZYETGİN, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

- PEKACAR, Ç. vd. (2012). "Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /n/ Sesi". *I. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri (16-19 Kasım 2011)*. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi Yayınları: 225-235.
- RÄSÄNEN, M. (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII-1, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SAĞOL YÜKSEKKAYA, G. (2010). "Harezmi Türkçesi". *Tarihî Türk Lehçeleri Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri* (ed. Hayati Develi). İstanbul: Kesit Yayınları: 89-168.
- SARICA, B. (1987). *Kutadgu Bilig'de İsim Yapım ve Çekim Ekleri*. Van. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SERTKAYA, O. F. (1994). "-an / -en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1989*. Ankara: 335-352.
- TABAKLAR, Ö. (2010). "Karahanlı Türkçesi". *Tarihî Türk Lehçeleri Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri* (ed. Hayat, Develi). İstanbul: Kesit Yayınları: 15-88.
- Türk Dil Kurumu (1964-1977). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesinde Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, I-VIII*. Ankara: TDK Yayınları.
- TAŞ, İ. (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: TDK Yayınları.
- TAŞ, İ. (2016). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı: Birleştirme ve Bir Tasnif Denemesi. Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig*. (ed. G. Sağol Yüksekaya). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 183-193.
- TEKİN, Ş. (1976). "Eski Türkçe". *TDEK*. Ankara: TKAE Yayınları: 142-192.
- TEKİN, T. (1967). Determination of Middle-Turkic-Long Vowels through 'arūd'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 20/2: 151-170.
- TEKİN, T. (1994). "Notes on Old Turkic Word Formation". *Central Asiatic Journal XXXVIII/2*: 244-281.
- TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, T. (2003a). Further evidence for 'zetacism' and 'sigmatism'. *Makaleler I. Altayistik*. (haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir): 57-64. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- TEKİN, T. (2003b). "Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic". *Makaleler I. Altayistik* (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), 327-246. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- TEMİZSOYLU, Y. Ş. (2002). *Kutadgu Bilig'de İsim Yapımı*. Ankara. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TERES, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı*. İstanbul. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- TEZCAN, S. (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Belleten XLV/2 (178)*: 23-78.

- TEZCAN, S. (2004). "Über die ursprüngliche Bedeutung von bodun". *Turfan Revisited – The first Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (ed. Desmond Durkin-Meisterernst, Simone Christiane Raschmann, Kens Wilkens, Marianne Yaldiz, Peter Zieme. Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie Band 17: 349-350. Berlin.
- TEZCAN, S. (2011). Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltilmeler. *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri. Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*. (Haz. M. Duman). Ankara: TDK Yayınları: 523-534.
- TOPARLI, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TRASK, R. L. (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. New York: Routledge.
- UÇAR, E. (2019). "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2018)". *Journal of Old Turkic Studies JOTS*, 3/1: 139-239.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜSTÜNER, A. (2000). "Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanılışı". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (1): 189-206.
- ÜSTÜNER, A. (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch - Deutsch - Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca - Almanca - Türkçe*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- YILDIRIM, T. (1998). *Kutadgu Bilig'de İsim Çekim ve Yapım Ekleri*. Niğde. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Kutadgu Bilig, which has a very important place for the Turkish language and culture, has been one of the works that have been a guide for the Turkish world for centuries due to the originality of its language and its content. This work is a poetic, educational work with high literary value, extraordinary use of language; dealing with topics such as sociology, psychology, state administration, and happiness. Kutadgu Bilig still contains mysteries awaiting solution despite the fact that nearly one thousand and two hundred scientific studies have been conducted on it.

Purpose

The purpose of this study is to determine that some of the derivational suffixes in Kutadgu Bilig have zero function and to explain how they become meaningless in context. Before doing this, it is necessary to determine the difference between dysfunction suffixes and enclitics; because enclitics are often confused with class-function suffixes. For this reason, the concepts of suffix, dysfunction suffix; clitic, enclitic and reinforcement are explained and the study is established on a solid ground. In this way, it is ensured that the suffixes that are originally enclitic and have reinforcing functions in terms of meaning by becoming additive, and the dysfunction derivational suffixes that are the subject of this research are not confused with each other.

Literature review

More than a thousand scientific studies have been conducted on Kutadgu Bilig. In these studies, no direct study has been conducted on dysfunction suffixes. There is only one study that named the suffixes as “dysfunction (zero-function)”. Aşçı and Kırbaş’s study (2021) is on some dysfunction derivational suffixes in Nehcü’l-Ferâdis.

There are many studies on word formation and derivational suffixes in Kutadgu Bilig. Among these, Altay (1967), Tekin (1967), Clauson (1972), Dilaçar (1972), Gülensoy (1974), Karamanlioğlu (1976), Ercilasun (1984), Gülensoy (1984), Erdal (1985), Sarıca (1987), Erdal (1991), Önler (1993), Hacıeminoğlu (1996), Yıldırım (1998), Temizsoylu (2002), Erdal (2004), Güner (2008), Taş (2009), Argunşah (2010), Aydın (2011), Corga (2011), Tezcan (2011), Koca (2013) and Taş’s (2016) studies are directly related to derivational suffixes in Kutadgu Bilig. In addition to these studies, there are dozens of studies on lexical units in the work and the morphemes that form them.

Methodology

In this article, Arat’s studies (Kutadgu Bilig-I Text, 2007; Kutadgu Bilig-II Translation, 1998; Kutadgu Bilig-III Index, 1979) are taken as basis in determining the dysfunction suffixes in Kutadgu Bilig. Critical publications, new reading proposals, and text repairs made on these studies are also evaluated.

Based on the context, derivational suffixes that have lost their semantic function in Kutadgu Bilig are identified in lexical units and listed alphabetically. The form of the suffixes in the lexical units determined in the context, their meaning, and the place where they are used in KB are shown; if the form of the lexical unit before the expansion with the suffix in question exists in KB, it is shown immediately afterwards. It is particularly emphasized that these two forms have the same meaning in the context.

The function of the identified dysfunction suffix before it became dysfunctional is explained, and how it evolved in the historical process is witnessed in order to compare it with the forms and meanings in the Orkhon, Old Uyghur, Karakhanid, Khwarezm and Historical Kipchak periods. The researchers’ views on the origin and function of the suffix are included, and in the context, how this suffix became "dysfunction" is explained. The couplet in which each lexical unit is used in the text and its translation into Turkish in Turkey are also given.

Results and Conclusions

In this study, the dysfunction derivational suffixes in the work are identified and examined. As a result of these examinations, the following conclusions are reached.

a) It is determined that seven (7) noun derivational suffixes in Kutadgu Bilig have zero function in some lexical units. These suffixes and the lexical units in which the suffixes have zero function are as follows: {+(A)n} (boğun, oğlan), {+çl} (başçı), {+gü} (negü), {+lXk} (ağılık, keğgülık, menjilik), {+me} (neçeme), {+n} (ikigün, önin, tekin, terkin, üçegün), {+slg, +suk} (ersig, kulsıg, adınsıg, taşsuk).

b) In Kutadgu Bilig, it has been determined that eight (8) verb-forming suffixes have zero function in some lexical units. These suffixes and the lexical units in which the suffixes are in the zero function are: {-A-} (kama-, öçe-, sıka-, tara-), {-Ar-} (kızır-), {-l-, -U-} (aşu- / Eşü-, eri-, tarı-, tatı-, teñi-, yağu-, yorı- (?), {-k-} (irik-, öçük-, saķ-, onuķ-, uçuk-), {-l-} (algal-, tuğul-, uđul-), {-n-} (ekin-, isin-, ewin-, seren-, toğun-), {-ş-} (bulğaş-, yağuş-, yaķış-, yıraş-), {-t-} (purify-, distinguish-, hold-, ewit-, kağıt-). In the verb *yorı-*, one (1) dysfunctional noun forming suffix (+l-) is detected.

c) We also included the example el “el, bir uzvumuz”, which is used only in one example due to meter, in our study. Although it is used in one example, it can be said that the suffix {-g} in the lexical unit elig “el, bir uzvumuz”, which is widely used, has become dysfunctional in this context.

d) Two views have been put forward about the structure of the verb yorı-: <*yo-r +ı-; <*yo-r-ı-. The dominant view is that {ı} in the verb is a suffix that makes a verb from a noun. On the other hand, the fact that both yorı- and yor- forms have been used since Old Uyghur Turkish, and that the {ı} morpheme in the form of yor- has been dropped in the position of an unstressed middle syllable vowel, puts the theory in trouble. In this study, the {ı} morpheme has been evaluated as a suffix that makes a verb from a noun, in accordance with the general view.

e) It has been observed that the dysfunction derivational suffixes identified in Kutadgu Bilig mostly have zero function in Old Uyghur Turkish works; they even preserved this feature in Khwarezm and Historical Kipchak Turkish. This situation shows that these suffixes in the lexical units in question continued to be dysfunctional in the period of Turkish until the 15th century.

f) In such studies, enclitics, clitics, proclitics and dysfunction derivational suffixes should not be confused with each other. This confusion has been observed in some studies.

BALKANLAR'DAKİ NATO VARLIĞININ BÖLGESEL BARIŞ VE GÜVENLİĞE ETKİSİ

Osman ŞAŞKIN*
Ali Samir MERDAN**

ÖZ

Çalışmada, Balkanlar'daki etnik milliyetçilik ile Rus etkisi ve NATO'nun Balkanlar'daki barış proseslerine olan katkısının derecesi sorgulanarak bölgedeki NATO varlığının bölgesel barış ve güvenliğe etkisi analiz edilmektedir. Çalışmada makale, kitap, dergi ve internet kaynakları kullanılarak Balkanlar'ın ve özellikle Batı Balkanlar'ın hem AB'ye tam üyelik hem de NATO'yla bütünleşme süreci, bölgenin başta etnik olmak üzere politik ve ekonomik dinamikleri ile NATO'nun Sırbistan-Kosova krizi örneğinde olduğu gibi etnik sorunlara karşı mücadelesi incelenmektedir. Ayrıca bölgedeki etnik milliyetçilik ile Rus etkisi ve bunun, güvenlik ortamının değişmesiyle birlikte ne anlam ifade ettiği değerlendirilmekte hem politik hem de etnik anlaşmazlıkların bir örneği olan Sırbistan-Kosova krizi üzerinden bir araştırma yapılarak NATO'nun bu prodesteki rolü analiz edilmektedir. Çalışmada kapsamlı literatür taraması yapılarak NATO'nun sadece askerî bir ittifak olmadığı, Balkanlar'daki anlaşmazlıkların çözümünde istikrar sağlayıcı ve güvenlik artırıcı bir aktör olduğu, bölgedeki çözüm proseslerinde NATO'nun artan bir şekilde hem etkili hem de önemli bir rol oynadığı ve Batı Balkanlar başta olmak üzere Balkanlar'daki güvenlik ve istikrarın NATO'nun önderliği ve katkıları olmaksızın tam anlamıyla sağlanamayacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, NATO, Sırbistan-Kosova krizi, barış, güvenlik.

THE IMPACT OF NATO PRESENCE IN THE BALKANS ON REGIONAL PEACE AND SECURITY

ABSTRACT

In the study, ethnic nationalism in the Balkans, the Russian influence and the degree of NATO's contribution to peace processes in the Balkans are scrutinized and the impact of NATO's presence on regional peace and stability is analyzed. By using articles, books, journals and internet sources, the process of the Balkans' and especially the Western Balkans' full membership to the EU and integration with NATO, the Political, economic, ethnic dynamics of the region, and NATO's struggle against ethnic issues as in the case of Serbia-Kosovo crisis are examined. In addition, ethnic nationalism, Russian influence in the region, as a result of change in the security environment is evaluated, and the role of NATO in the Serbia-Kosovo crisis as an example of both political and ethnic conflict, is analyzed. By doing a detailed literature review in the study, it is concluded that NATO is not just a military alliance, but a stabilizing and security-enhancing actor in resolving conflicts in the Balkans, and that NATO increasingly plays an effective and important role in regional resolution processes, and that security and stability in the Balkans and especially in the Western Balkans cannot be fully achieved without NATO's leadership and contributions.

Keywords: Balkans, NATO, Serbia-Kosovo crisis, peace, security.

Giriş

Balkanlar, dinî, politik ve etnik çeşitliliğiyle bilinen bir bölgedir. Bu bölge, anlaşmazlıkların, çekişmelerin ve güvenlik ortamının bir merkezi olmuştur. Balkanlar'daki bu karışıklık, bölge ülkelerinin hem Avrupa Birliği'yle (AB) üyelik sürecinde hem de Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütüyle (North Atlantic Treaty Organization-NATO) bütünleşmesinde önemli zorluklar yaratmıştır. Bu çalışma, başta Batı

Gönderilme Tarihi: 14.01.2025

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr., Serbest Araştırmacı, ANKARA; ORCID: 0000-0002-1376-9068, E-posta: osman_saskn@outlook.com

** Dr. Öğr. Ü., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ÇANKIRI; ORCID: 0000-0002-0699-0549, E-posta: samirmardanov@karatekin.edu.tr

Balkanlar olmak üzere Balkanlar'daki etnik milliyetçiliğin, Rus etkisinin ve NATO'nun barış prosesindeki rolünün araştırılması üzerine odaklanmıştır. Bu mevzular, Balkanlar'ın hem geçmişinde hem de geleceğinin şekillendirilmesinde sınırlayıcı olmuştur. Etnik milliyetçilik, Balkanlar'daki ve özellikle Batı Balkanlar'daki anlaşmazlıkların temelinde yer alırken bölgedeki Rus etkisi, bölgenin siyasal tablosunda önemli bir rol oynamıştır. Diğer taraftan NATO'nun barış prosesindeki etkinliği, bölgedeki barış ve istikrarın sağlanmasında ve bölgenin hem AB'ye tam üyelik hem de NATO'yla bütünleşme sürecinde önemli bir etken olmuştur.

Karışık olan bu bölgede hem NATO'nun varlığını hem de bölgesel barış ve güvenliğe etkisini anlamak için bölgedeki dinamiklerin iyi analiz edilmesi önemlidir. Bu çalışma, bölgedeki bu dinamikleri derinlemesine analiz ederek NATO varlığının ve Sırbistan-Kosova krizi örneği üzerinden barış ve güvenliğe katkısının ölçülmesine yardımcı olmayı hedeflemiştir.

Çalışmada, Sırp milliyetçiliğiyle bölgedeki Rus etkisi göz önünde bulundurularak NATO'nun dönüşümünden sonra gerçekleşen Balkanlar genişlemesi, Sırbistan-Kosova krizine yönelik katkısı ve genel olarak NATO'nun bölgedeki barış prosesindeki önemi incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ana sorusu şudur: " Sırp milliyetçiliğiyle Sırbistan üzerindeki Rus etkisi göz önünde bulundurularak NATO'nun Batı Balkanlar başta olmak üzere Balkanlar'daki barış prosesine olan katkısı ne derecede etkindir?"

Bu soruya cevap ararken Batı Balkanlar başta olmak üzere Balkanlar'ın karışık olan hem politik hem de güvenlik görünümünü daha iyi çözme fırsatına da ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu sorunun cevabına ulaşmak, NATO'nun Balkanlar'daki varlığının ve barış prosesindeki rolünün ve etkinliğinin daha iyi değerlendirilmesine de destek olacaktır.

Çalışmada öne çıkarılmaya çalışılan bu etkenler, bölgenin politik, ekonomik ve güvenlik durumunu saptayan ana unsurlar olmasının yanında aynı zamanda Balkanlar'ın, özellikle de Batı Balkanlar'ın hem AB'ye tam üyelik hem de NATO'yla bütünleşme sürecindeki farklı engellerdir. Ayrıca bölgedeki NATO varlığı ve barış sürecine katkısı, NATO'nun genişleyen stratejik hedefleri ve Balkanlar'ın, özellikle de Batı Balkanlar'ın NATO ile ilişkilerinin daha iyi anlaşılması için de son derece kritik önem taşımaktadır. Bu durumun da NATO'nun güvenlik boyutundaki hem politikalarını hem de stratejilerini şekillendirmeye yardımcı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan bölgedeki etnik milliyetçilikle Rus etkisi, uluslararası ilişkilerdeki dengelerin ve küresel güç rekabetinin daha geniş bir boyuttan değerlendirilmesi için de önemlidir. Bu nedenle çalışma, Balkanlar'da ve özellikle de Batı Balkanlar'da etnik milliyetçilik, Rus etkisi ve NATO'nun bölgedeki varlığıyla barış prosesindeki rolü üzerinde ayrıntılı bir çerçeve sunarak NATO'nun bölgedeki politikalarının ve stratejilerinin anlaşılmasına ve geliştirilmesine yardımcı olabilmektedir.

Çalışma, giriş ve sonucun dışında üç başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta, NATO'nun dönüşümü incelenecektir. Bu çerçevede Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni tehditlere karşı NATO'nun kendisini dönüştürerek yeni güvenlik stratejileri belirlemesi ele alınacaktır. İkinci başlıkta, NATO'nun Balkanlar'a genişlemesi incelenecektir. Özellikle Slovenya, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk, Hırvatistan ve Kuzey Makedonya'nın NATO üyeliği, bölgede barış ve istikrarın sağlanması için önemli bir güç olmasının yanında bölgesel sorun ve sıkıntıların çözümü için de önemli bir araç olarak değerlendirilmesi yapılacaktır. Üçüncü başlıktaysa Kosova ile Sırbistan arasında çıkan anlaşmazlıklarda NATO'nun bu anlaşmazlıkların çözümünde ve genel olarak da bölgede barış, güvenlik ve istikrarın sağlanmasında ne ölçüde etkili olabileceği ortaya konulacaktır.

NATO'nun Dönüşümü

II. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla uluslararası sistemde iki kutuplu bir yapı oluşmaya başladı. Uluslararası literatürde Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu dönemde Avrupa ideolojik ve politik bağlamda Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldı. Söz konusu bu bölünmeyle Doğu Avrupa Sovyet Sosyalist

Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) etkisi altına girmiş oldu. Bu kapsamda SSCB'nin Doğu Avrupa'daki etkinliğinin daha geniş alanlara yayılmasını önlemek için 12 devlet bir araya gelerek 1949'da NATO'yu kurdu. NATO'nun temel görevi de üye devletler için her türlü saldırıya karşı kolektif savunmayı sağlamak, demokrasinin gelişmesi ve ekonominin büyümesi için gerekli olan güvenli ortamı oluşturmaktı (NATO 1949). Nitekim Soğuk Savaş'ın son bulmasına kadar ittifakın temel savunma stratejisi, hem Batı Avrupa'nın hem de bölgenin güvenliğini sağlamak ve hem SSCB'nin hem de onun NATO'ya karşı kurmuş olduğu Varşova Paktının tehdidinden korumaktı. Bu kapsamda NATO'nun bölge güvenliğini sağlamak için oluşturduğu savunma stratejisi konvansiyonel ve nükleer olmak üzere iki boyuta dayanmaktaydı (Karaosmanoğlu, 2014, s. 9).

Soğuk Savaş'ın son bulması ve komünizm tehdidinin ortadan kalkmasıyla NATO'nun sistem içerisindeki varlığı ve yeni rolünün ne olacağı gibi belirsizlikler ortaya çıkmaya başladı. Soğuk Savaş döneminde komünizm tehdidinin varlığı Avrupa ülkeleriyle ABD'nin hem siyasi hem de askerî olarak yakınlaşmasına yol açmaktaydı. Ancak ortak tehdit ortadan kalkınca Batı Bloku ittifakı üyeleri yaşanan değişimle beraber dış politikalarını revize etmeye başladı (Tokatlı, 2022, s. 66-67). Buradan hareketle Soğuk Savaş sona erince NATO'nun da tıpkı Varşova Paktı gibi dağılacağı düşünülmeye başlandı. Ancak düşünülenin aksine NATO dağılmadı, bunun birçok sebebi olsa da asıl sebebi örgüte üye devletlerin hiçbiri ondan ayrılmak istemedi. Her ne kadar üyeler arasında farklı konularda tartışmalar yaşansa da NATO'ya olan bağlılıkları devam etti. Nitekim üye devletler ittifaktan ayrılıp kendi politikalarını oluşturmak yerine onun varlığına değer vermeye, ittifakı danışma ve iş birliği için bir avantaj olarak görmeye devam ettiler (Minuto-Rizzo, 2007, s. 3; Oğuzlu, 2021, s. 5).

Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla birlikte güvenlik kavramı daha geniş ölçekte ele alınmaya başladı. Bu bağlamda politik, ekonomik, sosyal ve insani alanları içerecek şekilde tanımlanmaya başladı. Güvenlik alanında meydana gelen bu dönüşüm NATO'nun varlığını devam ettirmesi için büyük bir önem arz etmekteydi. Bu dönüşümle birlikte ittifak bir yandan savunma görevini üstlenirken diğer yandan oluşan yeni koşullara uyum sağlamak için politikalar üretme çabası içerisine girmiş oldu. Bu durum beraberinde NATO'nun Avrupa'da daimî barışın sağlanması ve yeni politik hedeflere doğru yönelmesine yol açtı (Adanmış, 2018, s. 98).

Ortaya çıkan yeni güvenlik anlayışları ve tehditler bağlamında NATO'nun geliştireceği yeni stratejik ilkeleri Temmuz 1990'da Londra'da yapılan zirvede ele alındı ve bu zirveden yaklaşık bir yıl sonra Kasım 1991'de Roma Zirvesi'nde yürürlüğe girmiş oldu. Söz konusu zirvede merkeze yönelik büyük bir tehdidin olmadığı, bunun yerine politik, ekonomik, sosyal istikrarsızlıklar, milliyetçi ve etnik çatışmalarla kitle imha silahlarının yayılması gibi konuların güvenliği tehdit edici yeni unsurlar olduğu açıkça ifade edildi. Söz konusu iki zirvede ortaya çıkan yeni durumla birlikte NATO, savunma görevine ek olarak uluslararası alanda krizleri yönetme ve barışı koruma gibi yeni görevler üstlendi ki bu kapsamda Bosna Hersek ve Kosova'da ortaya çıkan etnik kökenli çatışmalara müdahalede bulundu (Purtaş, 2005, s. 10).

Özetle, Soğuk Savaş'ın ardından Batı Blokuna yönelik SSCB tehdidinin ortadan kalkmasıyla varlığı sorgulanmaya başlayan NATO, ortaya çıkan yeni tehditlere karşılık kendisini dönüştürerek yeni güvenlik stratejileri geliştirmeyi başarmıştır. Bu bağlamda Orta ve Doğu Avrupa'nın eski düşman ülkelerinin demokratikleşmesine, pazar ekonomisinin genişlemesine ve istikrarın sağlanmasına katkıda bulunarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bunun yanında ittifak Washington Antlaşması ile belirlenen sınırların dışına çıkarak Balkanlar'da askerî müdahalelerde bulunmuştur. Bu durum, yeni güvenlik tehditlerinin varlığını ve bunların çözümünde NATO'nun gerekliliğini uluslararası aktörlere bir kez daha göstermiştir (Cantalapiedra vd. 2010, s. 136).

NATO'nun Balkanlar Genişlemesi

İki kutuplu sistemin sona ermesinden itibaren genel olarak Balkan coğrafyası, özel olarak eski Yugoslavya ülkeleri Batı tarafından ciddi anlamda bir jeopolitik baskı altında tutulmaktadır. Balkan Yarımadası'nın jeopolitik baskı altında tutulmasının temel sebebi, Yarımada'nın, dar bir coğrafi anlamda batı-doğu eksenini boyunca Adriyatik ve Karadeniz sularıyla, daha geniş anlamda ise kuzeybatı-güneydoğu eksenini boyunca Orta Avrupa ve Orta Doğu kıtasal alanı arasında bir temas bölgesinde yer almasıdır. Bu bağlamda NATO'nun Balkanlar üzerindeki etkinliği; Kafkasya-Karadeniz yönündeki, yani Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan üzerindeki Rus nüfuzunu sınırlamakla birlikte eski Yugoslavya ülkelerinde yaşanan Sırp milliyetçiliği üzerinden genişleyen Rus etkisinin kırılması ve Orta Doğu'daki faaliyetlerin planlanarak kesintisiz gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir (Arlyapova vd. 2022, s. 210-211).

Soğuk Savaş'ın ardından NATO'nun doğası değişerek yeni bir alana dönüştü. NATO için artık önemli olan, iki kutuplu sistemdeki askerî ittifakların çatışması değil ittifak üyeleriyle birlikte ittifak için önemli olan ulusların, devletlerin ve hatta bölgelerin güvenliğinin sağlanması ve savunmasıydı. Bu perspektiften bakıldığında NATO ortak değerleri savunan ve koruyan bir araca dönüşmüştür. Bu bağlamda görev ve sorumluluklarında değişimler olan ittifak, aynı zamanda genişleme de göstermiştir (Logothetti, 2020, s. 71). Bu minvalde Balkanlar'da meydana gelen gelişmeler, özellikle Soğuk Savaş sonrası NATO'nun dönüşümünü ve güvenliğini ciddi anlamda etkilediğinden bölge, ittifak için özel bir ilgi alanı hâlini almıştır. Dolayısıyla NATO sadece bölgede barış ve güvenliği sağlamakla kalmayıp burada bulunan devletlerin Avrupa-Atlantik bölgesinin birer parçası olmaları için de aktif rol üstlenmiştir. Nitekim bu durum bölgede yer alan birçok devletin ittifaka başarılı bir şekilde katılması için çalışmalar başlatmasına yol açmıştır (Student Summit 2019).

İttifak 2006'daki Riga Zirvesi'nde bütün Batı Balkan devletlerinin Barış İçin Ortaklık (BİO) Programına katılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda NATO, Batı Balkan ülkelerinin demokratikleşme, krizlerin çözülmesi ve krizler sonrası yeniden yapılanma gibi süreçlerine destekte bulunmuştur. İttifakın genişleme politikası Balkan bölgesinin istikrar ve güvenliğinde önemli rol oynamış ve bugün de devam eden krizlerin daha büyük çatışmalara dönüşmeden önlenmesinde etkili olmaya devam etmiştir (Grimm, 2007, s. 1). Buradan hareketle NATO'nun Balkanlar'daki rolünü iki aşamada ele almak mümkündür. Bunların ilki, eski Yugoslavya bölgesinde barışı sağlama ve barışı korumadır. NATO'nun angajmanının bu ilk aşaması, ayrıntılı askerî operasyonlar gerçekleştirilmesi ve sonrasında da barışı sağlama ve barışı koruma ile karakterize edilmektedir. Diğer aşama ise NATO'nun hem içinde hem de dışında onun reform politikalarına katılımdır. Burada NATO'nun dışından kasıt, Barış İçin Ortaklık (BİO) gibi angajmanlar vasıtasıyla ittifak ile ilişkileri yürütmektir (Logothetti, 2020, s. 72).

İttifakın 2004'teki genişleme dalgasından itibaren 2023'e kadar olan sürece bakıldığında sürekli olarak genişlediği tek bölgenin Balkanlar olduğu görülmektedir. 2004'teki genişleme dalgasında yedi üyenin üçü, yani Bulgaristan, Romanya ve Slovenya Balkan ülkelerindedir. Bu genişleme dalgası, Balkanlar açısından son olmamış, daha sonraki dönemlerde de küçük dahi olsa genişlemeler yaşanmıştır. Bu kapsamda Arnavutluk ve Hırvatistan 2009'da, Karadağ 2017'de ve Kuzey Makedonya 2020'de NATO'ya üye olmayı başaran ülkelerden olmuştur (Ponomareva vd. 2021, s. 118). Batı Balkan ülkelerinden geriye kalan Sırbistan ve Bosna Hersek ise BİO Programı içerisinde yer almaktadır. Bunların yanı sıra Kosova da ittifaka üye olmak için çalışmaktadır. Söz konusu ülkelerin geçmişten gelen ve hâlâ çözüme kavuşmamış Sırp milliyetçiliğinden kaynaklanan sorunları devam etmektedir. Bölgede güvenliğin sağlanması ve mevcut sorunların çözülmesi ancak Batı Balkan ülkelerinin birbirleri arasında oluşturacağı güvenlik topluluğunun inşasıyla mümkün olacaktır. Batı Balkan ülkeleri arasında Sırp milliyetçiliğinden kaynaklanan sorunların çözülmesi, güvenlik ortamının oluşması için NATO ve AB üyeliği önemli birer adımdır (Beqa, 2022, s. 9).

Batı Balkan ülkelerinin iç kamuoyunun NATO üyeliğine bakışları ittifakın Yugoslavya'da yaşanan çatışmalara müdahalede bulunması üzerinden değerlendirilebilir. Bu çerçeveden ele alındığında Sırbistan'ın hem NATO üyeliğine hem de ittifakın Balkan coğrafyasında genişlemesine karşı olduğu görülmektedir. Öte yandan NATO'nun Bosna Hersek ve Kosova'ya müdahaleleri, söz konusu devletlerin NATO üyeliğine ilgi duymasına zemin hazırlamıştır (Žornaczuk, 2012, s. 762).

Batı Balkan devletlerinin ittifaka üyelikleri NATO içerisinde, özellikle de bölgede istikrar ve normalleşmenin sağlanmasında önemli bir güç olduğu gibi bölgesel sorun ve sıkıntıların çözümü için de önemli bir araçtır. Zira NATO üyeliği, demokratik standartların hayata geçirilmesinde etkili olabileceği gibi sorunlu diplomatik ilişkiler geçmişisi olan ülkelerin ittifak vasıtasıyla ilişkilerinin düzelmesine katkı sağlayabilir ve buna bağlı olarak da bölgenin güvenlik ve istikrarına katkıda bulunabilir (Rekawek, 2013, s. 2). Bu bağlamda Kosova ve Bosna Hersek'in olası NATO üyeliği bu ülkelerde Sırp milliyetçiliğinden kaynaklanan ve devam eden anlaşmazlıkların dizginlenmesinde etkili olacaktır. Aynı zamanda Rusya Federasyonu'yla yakın ilişkiler içinde olan Sırbistan'ın bölgedeki sorunlara müdahil olmasının ve böylece Sırp milliyetçiliği üzerinden bölgede genişleyen Rus etkisinin de önüne geçecektir. Diğer bir deyişle, söz konusu bu iki ülkenin yanı sıra bölgenin bir bütün olarak ittifakın içinde yer alması güvenlik ve barışın sağlanması açısından büyük bir önem arz etmektedir (Seroka, 2012, s. 502).

Kosova-Sırbistan Krizi ve NATO

NATO, Kosova'da yaşanan insani felaketi durdurmak ve bölgede istikrarı yeniden sağlamak için 24 Mart 1999 tarihinde yaklaşık 78 gün sürecek bir hava harekâtı başlattı ki bu harekât aynı zamanda ittifakın Kosova ile Sırbistan arasındaki krize müdahil olmasının da başlangıcı sayılabilir (Arun, 2014, s. 538). Gerçekleştirilen müdahaleden sonra BM Güvenlik Konseyinin 1244 sayılı Kararında yer alan yasal çerçeve kapsamında ve NATO önderliğinde başta Kosova olmak üzere bölgede barış ve güvenliğin sağlanması amacıyla çok uluslu bir barış gücü olan Kosova Gücü (Kosovo Force-KFOR) kuruldu (European Parliament 2023).

Kosova'ya ilk KFOR birlikleri 12 Haziran 1999 tarihinde giriş yaptı. Bu ilk birlikler, toplamda 50.000 kişilik personelden oluşmaktaydı. Söz konusu birlikler, NATO üyesi 19 ülkeyle ittifak üyesi olmayan 20 ülkenin personelinden oluşmaktaydı. Her ne kadar NATO dışından ülkelerin katkısı olsa da bunların komutası KFOR'daydı. İlk oluşturulduğunda NATO üyesi olan ve olmayan ülkelerden yaklaşık 50.000 askerden oluşan gücün müdahalesinden sonra zamanla Kosova'da kısmen de olsa durumun düzelmeye başlamasıyla söz konusu gücü oluşturan asker sayısı yavaş yavaş azaltılmaya başlandı. KFOR'un temel görevleri; taraflar arasında yaşanması muhtemel krizleri önlemek, bölgede güvenliği sağlamak, Kosova Kurtuluş Ordusunun silahsızlanmasını ve üyelerinin topluma kazandırılmasını sağlamak, insani yardım girişimlerini desteklemektir. Bunun yanında çatışma sonucu yerinden edilenlerin güvenli bir şekilde dönmelerini sağlamak ve dinî mekânlar ile etnik azınlıkları koruyarak güvence altına almak için gerekli tedbirleri aldı. Ayrıca politik, ekonomik ve toplumsal olarak düzenin sağlanması ve güvenlik ortamının oluşması için çalışmalar başlattı (Osmani, 2014, s. 350-351; Oğuz, 2016, s. 107-108).

Kosova ile Sırbistan arasında çıkan son anlaşmazlıkların; Kosova'nın kuzeyinde yaşayan yaklaşık 50.000 etnik Sırp'ın Sırp yetkililer tarafından verilen araç plakalarıyla belgelerini kullanması ve Kosova hükûmetini reddediyor olmasından kaynaklandığı görülmektedir. Temmuz 2022'de Kosova hükûmeti Kosova'da yaşayan Sırp'ları da yakından ilgilendiren bir yasayı yürürlüğe koyma kararı aldı. Bu yasaya göre Kosova'nın kuzeyinde yaşayan Sırp'lar da dâhil ülkedeki herkese bir kimlik belgesine sahip olma zorunluluğu getirildi. Bu yasayla getirilen zorunluluk, Sırp kimliğinin ve araç plakalarının Kosova içerisinde geçerliliğini de sonlandırmaktaydı. Sırp'lar alınan bu kararı kabul etmeyerek protestolara başladı ve barikatlar kurdu. Gerilimin giderek arttığını gören Kosova hükûmeti aldığı kararı bir ay ertelemek zorunda kaldı. Bu bir aylık süreçte başta AB olmak üzere uluslararası toplum iki

taraf arasında diyalogla çözüm yolları aramaya başladı. Her ne kadar kısmi bir çatışmazlık sağlanmış olsa bile Sırbistan ile Kosova arasındaki kriz tam anlamıyla çözülemedi (Öztürk, 2023).

Kasım 2022'ye gelindiğinde Kosovalı Sırp lar ülkede bulunan tüm merkezî ve yerel kurumlar- dan çekildiğini açıkladı. Kosova'da yaşanan gelişmelerin ardından ülkenin kuzeyindeki dört beledi- yede Nisan 2023'te yerel seçim yapılmasına karar verildi ancak Sırp lar bu seçime katılmayarak boy- kot etti. Yapılan seçimlerden sonra da bölgede gerginlik azalmadı. Özellikle yeni seçilen belediye baş- kanlarının Sırp protestocular tarafından belediye binalarına girişlerinin engellenmeye çalışılması çatışmaları yeniden tırmandırdı (Öztürk, 2023).

Taraflar arasında çıkan krizle ilgili açıklama yapan KFOR yetkilileri bölgede istikrar ve güven- liğin tehlikeye düşmesi durumunda yetkileri dâhilinde krize müdahale etmeye hazır olduklarını açıkça ifade ettiler. Nitekim Sırp protestocuların sınırdaki kurduğu barikatların kaldırılması esnasında KFOR güçleri de bölgede denetimde bulundu (France24 2022). Krizin daha fazla tırmanmaması için bölgede güvenliği sağlamaya çalışan KFOR güçleriyle Sırp lar arasında yaşanan gerilimden dolayı 30'a yakın KFOR askerinin yaralandığı açıklandı. Bunun üzerine KFOR komutanı "Her iki taraf da olanların tüm sorumluluğunu üstlenmeli ve yanlış anlatıların arkasına saklanmak yerine daha fazla gerilimin yaşanmasını önlemelidir." şeklinde açıklamada bulundu (Simicevic, 2023).

KFOR komutanı Tümgeneral Angelo Michele Ristuccia, Sırbistan ve Kosova'yı kışkırtıcı söylem ve ters etki yapacak eylemlerden kaçınmaya, Kosova ve bölgede kalıcı güvenliğin sağlanması için her iki tarafında yardımcı olmaya çağırırdı. Ristuccia, AB tarafından başlatılan diyalogu desteklediklerini ve taraf- ların tekrar masaya oturup müzakere etmemesi durumunda mevcut durumun gelecekte daha da kırıl- gan bir hâl alacağını ifade etti. Taraflar arasında yaşanan krizden sonra NATO, KFOR'u yaklaşık 200 İn- giliz askeriyle güçlendirdi ve ihtiyaç hâlinde Romanya ve diğer müttefiklerden de destek isteneceğini açıkladı (Bajrami vd. 2023).

NATO tarafından kurulup bölgeye konuşlandırılmış olan KFOR'un, her ne kadar zaman za- man eleştirilse de son dönemde Kosova'daki durumu önemli ölçüde iyileştirdiği görülmektedir. Uk- rayna'da devam eden savaş nedeniyle Avrupa'daki güvenlik ortamı kötüleşirken hem NATO hem de AB Batı Balkanlar'da barışı korumaya yönelik kararlılıklarını bir kez daha gözden geçirmektedir. Bu bağ- lamda bölgenin istikrarsızlaşmasını ve Balkan coğrafyasının ötesine yayılma potansiyeline sahip bir çatışmanın patlak vermesini engellemek için KFOR'un varlığı hayati önem taşımaya devam etmek- tedir. Bu çerçevede KFOR, sahada devriye gezmek suretiyle barışın korunmasına, istikrarın sağlanma- sına ve Sırp milliyetçiliğinden kaynaklı gruplar arasındaki şiddetin caydırılmasına katkıda bulunmaktadır. Ancak kaydedilen ilerlemelere rağmen Kosova hâlâ derin bir şekilde bölünmüş durumdadır ki Sırp ve Ar- navutlardan oluşan milliyetçi iki etnik grup arasında yaşanması muhtemel şiddet, gerçek bir olasılık olarak varlığını sürdürmektedir (Bernadó, 2023).

Sonuç

Çalışma, Balkanlar'daki NATO varlığının bölgesel barış ve güvenliğe etkisini incelemektedir. Özellikle de Balkanlar'daki etnik milliyetçilikle Rus etkisi ve NATO'nun Balkanlar'daki barış prosesine olan katkısının ölçümünü sorgulamaktadır. Bu minvalde çalışmada, Sırp milliyetçiliğiyle Sırbistan üzerin- deki Rus etkisi göz önünde bulundurularak NATO'nun dönüşümünden sonra gerçekleşen Balkanlar genişlemesi, Sırbistan-Kosova krizine yönelik katkısı ve genel olarak NATO'nun bölgedeki barış ve güven- liğe etkisi ele alınmıştır.

NATO'nun Balkanlar'a olan katkısı ve genel olarak da etkinliği, bölgedeki barış proseslerinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Sırbistan-Kosova krizine karşı mücadelede ve Balkan ülkelerinin hem AB'ye tam üyelik hem de NATO'yla bütünleşme sürecinde bu aktörün önemi büyüktür. Buradan hareketle NATO'nun Balkanlar'da askerî varlığıyla bulunmasının yanında bölgede politik ve ekono- mik istikrar sağlanmasına katkıda bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada NATO'nun Sırbistan-Kosova krizinde oynadığı arabuluculuk rolü, NATO'nun Balkanlar'daki ve özellikle de Batı Balkanlar'daki güvenlik boyutlu girişimlerinde ne kadar önemli bir aktör olduğunu göstermiştir. Bunun gibi örnekler, NATO'nun sadece askerî boyutlu bir aktör olmadığını, aynı zamanda bölge için istikrar sağlayıcı ve güvenlik artırıcı bir aktör olduğunu da öne çıkarmıştır.

Bölgedeki mevcut ve potansiyel krizlerin çözümünde başta Sırp milliyetçiliği olmak üzere etnik boyutlu milliyetçilikten kaynaklanan sorunların aşılması için NATO'nun önderliği ve rolü ciddi önem taşımıştır. Bu durumun, özeldde Batı Balkanlar'ın hem AB'ye tam üyelik sürecine hem de NATO'yla bütünleşmesine ve genelde ise bölgenin güvenlik ve istikrarına ciddi katkıda bulunacağını da göstermiştir.

Çalışmada, NATO'nun Sırbistan-Kosova krizinde üstlendiği görevi daha da ilerletebilmek için Balkanlar'daki dinamikleri ve etnik kökene dayalı milliyetçilik sorununu kavramada önemli bir araç sağlamaya çalışılmıştır. Ayrıca Sırbistan'daki Rus etkisinin Sırp milliyetçiliğinin artışında ne kadar etkili olduğu da ortaya çıkarılmıştır. Özellikle Sırbistan'daki Rus etkisinin, NATO'nun Balkanlar'daki hem mevcut hem de gelecekteki rolünü etkileyecek önemli bir unsur olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durum, başta Batı Balkanlar olmak üzere Balkanlar'ın hem AB'ye tam üyelik sürecine hem de NATO'yla bütünleşmesine olan ihtiyacı öne çıkarmıştır. Çalışmada bu tür bir bütünleşmenin, başta çatışmalar ve gerilimler olmak üzere Balkanlar'daki potansiyel sorunların çözümünde etkili olduğu, en azından bölgedeki mevcut krizleri çözmek adına gerekli olan politik, ekonomik ve güvenlik boyutlu çözümleri sağlayabildiği argümanları sürülmüştür. Öte yandan çalışmada, başta Sırp milliyetçiliği olmak üzere Batı Balkanlar'daki etnik kökene dayalı milliyetçiliğin olumsuz etkilerini azaltmanın ve daha geniş kapsamlı demokratik bir toplum oluşturmanın, bölgede kalıcı bir barışın, güvenliğin ve istikrarın kilidi olduğu neticesine varılmıştır. NATO'nun bu dönemde üstlendiği görev, krizlerin çözümünde farklı etnik gruplar arasında iş birliğine yönelimde kritik önem sağlamıştır.

Sonuçta çalışmada, Batı Balkanlar'daki etnik milliyetçilikle Rus etkisi göz önünde bulundurularak NATO'nun bölgedeki barış süreçlerine katkısının ve gelecekteki güvenlik ve istikrar çabalarına muhtemel etkisinin önemli bir analizi sunulmuştur. Çalışma, bölgedeki NATO varlığının bölgesel barış ve güvenliğe etkisini incelerken aynı zamanda bölgedeki çözüm proseslerinin yürütülmesinde NATO'nun etkili bir rol oynadığını da ortaya koymuştur. Bu durum, Batı Balkanlar başta olmak üzere Balkanlar'daki güvenlik ve istikrarın NATO'nun hem önderliği hem de katkıları olmadan tam anlamıyla sağlanamayacağı açık bir şekilde vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA

- ADANMIŞ, Z. (2018). "Soğuk Savaş Sonrası NATO'nun Güvenlik Yaklaşımında Yaşanan Dönüşüm". *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*. VI/1: 91-116.
- ARLYAPOVA, E. vd. (2022). "NATO's Capabilities in Global Governance: On the Balkan Scene". *International Organisations Research Journal*. XVII/2: 208-223.
- ARUN, K. (2014). "Kosovo Force (KFOR) Organization Image: Empirical Research On Kosovo Security Forces (KSF)". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. XVI/4: 537-558.
- BAJRAMI, F. – L. SEMINI (2023). "KFOR Commander Calls on Kosovo and Serbia to Return to Talks to Prevent Future Violence". Erişim Tarihi: 29.01.2024. <https://apnews.com/article/kfor-kosovo-serbia-violence-nato-talks-0c18037c120bdba9e06850e12915ad55>
- BEQA, M. (2022). "The Future is Cooperative!? Perceptions and Reality from the Western Balkans". *Center for the Study of Democracy and Governancy Journal*. I/2: 1-24. Erişim Tarihi: 20.01.2024. <https://csdgalbania.org/wp-content/uploads/2022/12/Paper-01-Mentor-Beqa.pdf>
- BERNADÓ, M. (2023). "The NATO and EU Missions in Kosovo: Drawing Lessons From the Past to Face Current Challenges". Erişim Tarihi: 01.02.2024. <https://finabel.org/the-nato-and-eu-missions-in-kosovo-drawing-lessons-from-the-past-to-face-current/>

- CANTALAPIEDRA, D. G. – J. G. GONZÁLEZ (2010). “The Changing Nature of NATO: Towards a Regional Security Organization?”. *UNISCI Discussion Papers*. 22: 130-141.
- European Parliament (2023). “KFOR’s role”. Erişim tarihi: 30.01.2024. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2023-001813_EN.html
- France24 (2022). “Kosovo-Serbia Border Reopens After NATO-led Peacekeepers Oversee Removal of Roadblocks”. Erişim Tarihi: 28.01.2024. <https://www.france24.com/en/europe/20220802-kosovo-serbia-border-reopens-after-protesters-back-down-under-nato-watch>
- GRIMM, K. (2007). “Integrating the Western Balkans into NATO and the EU: Challenges, Expectations and Needs”. *DCAF: SSR-WG Workshop Paper*: 1-8.
- KARAOSMANOĞLU, A. L. (2014). “NATO’nun Dönüşümü”. *Uluslararası İlişkiler*. X/40: 3-38.
- LOGOTHETTI, R. (2020). “The Security of the Balkan Region the Role of NATO”. *Bundesministerium Landesverteidigung*: 71-74. Erişim tarihi: 10.01.2024. https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/05_sgp_20.pdf
- MİNUTO-RİZZO, A. (2007). “NATO’s Transformation and New Partnerships: The Mediterranean”. *Mediterranean Quarterly*. XVIII/3: 1-13.
- North Atlantic Treaty Organization (1949). “The North Atlantic Treaty”. Erişim: 12.01.2024. https://www.nato.int/cps/cz/natohq/official_texts_17120.htm
- OĞUZ, Ş. (2016). “The Evolution of Peace Operations and the Kosovo Mission”. *Uluslararası İlişkiler*. XIII/51: 99-114.
- OĞUZLU, T. (2021). “NATO’s Transformation into a Global Actor in the Age of Great Power Politics”. *Perceptions*. XXVI/1: 2-28.
- OSMANİ, S. (2014). “KFOR Mission in Kosovo and Its Future”. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. V/19: 350-354.
- ÖZTÜRK, T. (2023). “Timeline: How Tensions Between Serbia and Kosovo Escalated into Deadly Clashes Over a Year”. Erişim Tarihi: 30.01.2024. <https://www.aa.com.tr/en/europe/timeline-how-tensions-between-serbia-and-kosovo-escalated-into-deadly-clashes-over-a-year/3000891#>
- PONOMAREVA, E. – D. PROROKOVIĆ (2021). “NATO vs. Russia: Impact on Balkan Regional Security”. *Europe in Changes: The Old Continent at a New Crossroads*. (ed. Katarina Zakic - Birgul Demirtas). Belgrade: Institute of International Politics and Economics, Faculty of Security Studies at the University of Belgrade: 117-137.
- PURTAŞ, F. (2005). “Soğuk Savaş Sonrası NATO’nun Dönüşümü ve Genişlemesi Çerçevesinde Türk-Amerikan Askerî İlişkileri”. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. I/2: 7-31.
- REKAWEK, K. (2013). “The Western Balkans and the Alliance: All is Not Well on NATO’s Southern Flank?”. *Polish Institute of International Affairs*. I/14: 1-8.
- SEROKA, J. (2012). “Revisiting Regional Security in the Western Balkans”. *Journal of Slavic Military Studies*. XXV/4: 493–511.
- SIMICEVIC, D. (2023). “30 International Peacekeepers are Injured in Fierce Clashes with Serbs in Kosovo”. Erişim Tarihi: 28.01.2024. <https://www.npr.org/2023/05/30/1178802259/kosovo-clashes-serbs-albanians-kfor-peacekeepers-zvecan>
- Student Summit (2019). “The Balkans Strategic Perspective”. Erişim tarihi: 12.01.2024. https://www.studentsummit.cz/wp-content/uploads/2019/02/NATO_balkan.pdf
- TOKATLI, S. G. (2022). “NATO’nun Sistem İçerisindeki Dönüşümü ve Geleceği”. *UPA Strategic Affairs*. III/2: 61-84.
- ŻORNACZUK, T. (2012). “The Challenges of NATO Enlargement to the Balkans”. *Polish Institute of International Affairs*. LXVII/400: 762-763.

EXTENDED ABSTRACT

With the end of the Cold War and the disappearance of the threat of communism, the future role and existence of NATO has become uncertain. The threat of communism had brought the European countries and the United States closer politically and militarily during the Cold War, but with the disappearance of this threat, the Western Bloc countries needed to reshape their foreign policies. As a matter of fact, although it was thought that NATO might face a similar fate as the dissolution of the Warsaw Pact, the post-Cold War change in the understanding of security has been an opportunity for NATO to survive. This is because the new understanding of security includes political, economic, social and humanitarian elements as well as military elements.

Within the framework of the change in the understanding of security, NATO has organised summits to develop strategies against new threats. As a result of these summits, factors such as the proliferation of weapons of mass destruction, social instability, political and ethnic conflicts were defined as new security threats. In addition, NATO has not only been limited to its defence function, but has also undertaken tasks such as international crisis management and peacekeeping. In this context, it intervened in ethnic conflicts in Kosovo and Bosnia-Herzegovina.

As developments in the Balkans have played a critical role in NATO's transformation, the alliance has focused more on the region. In this context, NATO not only ensured peace and security in the region, but also supported the integration of Balkan countries into the alliance. From 2004 to 2023, the Balkans were the most prominent region in NATO's enlargement. During this period, Bulgaria, Romania, Slovenia, Albania, Croatia, Montenegro and North Macedonia were admitted to NATO membership. The membership of the Balkan countries has been an important instrument in ensuring stability and normalisation in the region.

The dynamics of ethnic nationalism in the Balkans, Russia's influence in the region and NATO's contribution to peace processes are analysed comprehensively. The main objective of the study is to assess the impact of NATO's presence in the region on peace and security, with a particular focus on the Serbia-Kosovo crisis. In the process of the study, NATO's post-Cold War transformation process and its expansion policies in the Balkans have been analysed in detail, and the political, economic and social dynamics of the region have been meticulously examined.

Using articles, books, journals and internet sources, the study analyses the process of integration of the Balkans, especially the Western Balkans, into both the EU and NATO, the political and economic dynamics of the region, especially ethnic, and NATO's struggle against ethnic problems, as in the case of the Serbia-Kosovo crisis.

The main research question of the study is: 'How effective is NATO's contribution to the peace process in the Balkans, especially in the Western Balkans, taking into account Serbian nationalism and Russian influence on Serbia?'

In seeking an answer to this question, we have also tried to find an opportunity to better analyse the complex political and security outlook of the Balkans, especially the Western Balkans. Moreover, answering this question will support a better assessment of NATO's presence in the Balkans and its role and effectiveness in the peace process.

The findings reveal that NATO is not only a military alliance but also a central actor in ensuring security and stability in the Balkans. NATO's interventions have played a stabilising role in resolving conflicts in the region and have contributed significantly to strengthening the security environment. Especially in the Western Balkans, it has been concluded that without NATO's leadership role, regional security and peace cannot be fully achieved.

KADİMCİ-CEDİTÇİ İKİLEMİNDE KADERCİ (FATALİSTİK) DÜŞÜNCEYE BÜRÜNEN TÜRKİSTAN

İlker TÜRKMEN*

ÖZ

Köklü bir geçmişe sahip olan Türkistan'ın XIX. yüzyılda geri kalmış topraklar olarak nitelendirilmesi, Türk tarihi açısından etraflıca incelenmesi gereken bir konudur. Bilgi ve teknolojiden uzak kalan, savaşçı özelliklerini kaybeden, kaderde varsa önüne geçilmez mantığına bürünen Türkistan, Rusya için sömürgeleştirilebilecek topraklar olarak görülmüş ve işgal edilmiştir. Özgürlüğünü kaybetmenin bedelini ağır ödeyen ve bir umut arayan Türkistan'a, aydınlanma güneşi İsmail Gaspıralı'nın ileri görüşü ile Kırım ve Kazan'dan doğmuştur. Usul-u Cedit okulları ve Tercüman Gazetesi vasıtasıyla fikri önderlik yapan Gaspıralı, "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını bütün Türkistan'a yaymıştır. Kendi çıkarlarının zarar görmesinden korkan gerici düşüncedeki bazı kadimciler ceditçi denilen grubun karşısındaki en büyük engel olmuştur. Rusya'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesi kadimci-creditçi çatışmalarından dolayı geri planda kalmıştır. Ceditçilerin en az Ruslar kadar tehlikeli olduğunu düşünen, pozisyonunu korumak derdindeki kadimciler, bin bir zorlukla açılan usul-u cedit okullarının kapanması için çabalamışlardır. Başına gelen musibetlerin mollalar tarafından kader olarak anlatılması toplumun kadercî yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Atalarından miras kalan köklü geleneği terk etmek istemeyen Türkistanlılar, ilk başlarda kadimcilere ilgi gösterse de çocuklarının eğitimi, gelecek endişesi, topraklarının Rus göçmenlere verilmesi gibi gerekçelerle ceditçilere meyiletmeye başlamıştır. Bu çalışmada Türkistan'daki kadimci ve ceditçilerin mücadelesi sonucunda yaşanan gelişmeler ve etkileri incelenmiştir. Çalışma tarama modeli ve dökümün analizi yöntemiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İsmail Gaspıralı, Ceditçilik, Kadercilik, Rusya.

TURKESTAN, WITH FATALISTIC THOUGHT IN THE KADIMIST-JADIDIST DILEMMA ABSTRACT

The characterization of Turkestan, which has a deep-rooted history, as a backward land in the XIXth century is an issue that needs to be examined in detail in terms of Turkish history. Turkestan, which stayed away from information and technology, lost its warrior characteristics, and adopted the logic that if it was fated, it could not be prevented, was seen as lands that could be colonized for Russia and was occupied. The sun of enlightenment was born in Crimea and Kazan with İsmail Gaspıralı's vision for Turkestan, which paid a heavy price for losing its freedom and was looking for hope. Gaspıralı, who acted as an intellectual leader through the Usul-u Jedit schools and the newspaper Tercüman, spread the slogan of "unity in language, idea and work" throughout Turkestan. Fearing that their own interests would be harmed, some reactionary-minded Kadimists were the biggest obstacle to the group called Jadidists. The struggle for independence against Russia took a back seat to the Qadimist-Jadidist struggle. The Kadimists, who thought that the Jadidists were as dangerous as the Russians and wanted to preserve their position, tried to close down the usul-u Jadid schools that were opened with great difficulty. The people, who did not want to abandon the deep-rooted tradition inherited from their ancestors, showed interest in the qadimists at first, but started to lean towards the Jadidists for reasons such as the education of their children, concern for the future, and giving their lands to Russian immigrants. In this study, the developments and their effects as a result of the struggle between the Kadimists and Jadidists in Turkestan are analysed. The study was prepared with survey model and document analysis method.

Keywords: Turkestan, İsmail Gaspıralı, Jadidism, Fatalism, Russia.

Gönderilme Tarihi: 29.07.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
turkmen.ilker@ahievran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9193-9907

Giriş

Gelişimin zaman ve mekân ilişkisi, toplumların kaderini etkileyen en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlığın tarihi incelendiği zaman açıkça görülecektir ki dünyanın farklı yerlerinde farklı zamanlarda gelişim kaydedilmiştir (Şenol & Karmaz, 2020, s. 2-3). Bazı toplumlar mağarada yaşayıp avcılık yaparken bazı toplumlar tarıma başlamış küçük topluluklar halinde yaşamayı öğrenmiştir. Bu zaman ve mekân ayrılığı yüzyıllar geçse de etkisini kaybetmemiş, bazı toplumlar teknolojik ilerleme kaydederken bazıları iptidai uygulamaları bırakmamıştır. Bir toplumun gelişmesinin önündeki engel düşünce yapısı olduğu zaman zincirlerin kırılması da kolay olmamıştır (Solak, 2017, s. 34-35). Geri kalmışlığının farkında olmayan bir topluma yeniliğin ve gelişmişliğin faydalarını anlatan aydınların çabası çoğu zaman sonuç vermemiştir.

Yüzyıllar boyunca bazı kesimler tarafından eğitimden ve bilgiden mahrum bırakılan Türkistan coğrafyası¹, 20. yüzyılın başlarına gelirken gelişime kapalı medeniyetsiz bir toplum olarak görülmüştür (Subhanberdina, 1994, s. 167-168). Bu düşüncenin oluşması ve toplumda karşılık bulması Türkistan'ı diğer güçlü devletler için sömürülmeye müsait bir toprak konumuna getirmiştir. Rusya'nın 1864 yılında dünya kamuoyuna kendisini medeniyetin taşıyıcısı olarak lanse etmesinin altında yatan en büyük etken de bu olsa gerektir.² Bu bildirgenin en çarpıcı yanı, Türkistan'ı iptidai, gelişmemiş, medeniyetsiz ve yarı vahşi toplumların ülkesi olarak görmesidir (Hayit, 1995, s. 79). Elbette ki Türkistan Rusya'nın lanse ettiği bu tanıma uymamaktadır. Eğitim ve öğretimde geri kalmış modernizasyon yapılmamış olsa da kadim Türk kültürünün taşıyıcısı olan bir toplumun bu şekilde hakir (hor) görülmesi kabul edilebilir bir durum değildir (Türkmen, 2019, s. 249). Sayısız beylik ve birçok devlet kurmuş, dünyanın farklı coğrafyalarına hükmetmiş bir toplum için medeniyetsiz tabirinin kullanılması asılsız ve mesnetsiz bir yakıştırmadan başka bir şey değildir. Nitekim, Rusya'nın medeniyet öncüsü olmasından ziyade, nerdeyse karın tokluğuna çalışan bir toplumun hamisi olması sonucu ortaya çıkmıştır (Urusov, 1871, s. 31-33).

¹ Tarih boyunca Türklerin anayurdu olarak kabul edilen topraklara "Türkistan coğrafyası" denilmektedir. Tarihi süreçte kurulan Türk, İslam, Moğol devletlerinin geniş sınırları zihinlerdeki Türkistan kavramının da değişmesine sebep olmuştur. Türkistan tabiri yerine: İç Asya, Orta Asya, Merkezi Asya, Türkili, Turan gibi isimlendirmeler de karşımıza çıkmaktadır (Yalçınkaya, 1994, s. 12). Batı kaynakları Türkistan kavramını işgalci ülkelere göre isimlendirmişlerdir. Onlar Batı Türkistan'a Sovyet Türkistanı, Doğu Türkistan'a Çin Türkistanı, Güney Türkistan'a da Afgan Türkistanı adını vermişlerdir (Eryılmaz, 2021, s. 317-318).

² Dönemin Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorchakov (1856-1882) tarafından 3 Aralık 1864'te dünya kamuoyu ile paylaşılan bildiri şu şekildedir: "Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler, kendi sınırları ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmışlardır. Hudut bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmememiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asyalılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatleri ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerinde yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi..." *Ayrıntılı Bilgi İçin bkz. (Sabol, Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti, 2002, s. 1023-1024); (Saray, Modern Kırgızistan'ın Doğuşu, 2004, s. 62).*

Rusya'nın ve İngiltere'nin Türk Toprakları Üzerindeki Emelleri

Rusya'nın her ne pahasına olursa olsun Güney'e (Sıcak denizlere) inme politikasının bir parçası olan Türkistan topraklarının işgal süreci, farklı şekillerde ele alınmıştır. Yüzlerce yıldır süregelen Rus siyasetinin kısa süre içerisinde başarıya ulaşmasının en bariz sebebi, Türkistan'ın geri kalmış yapısıdır. Ordusunu modernize etmiş bir devlete karşı geleneksel savaş teknolojilerinden çıkamayan bir devletin başarılı olma şansı yoktur. Emperyalist politikalarından ödün vermeyen Batılı devletlerin, Osmanlı ve Türkistan toprakları üzerindeki emellerini ifade eden "şark politikası"³ dünya siyasetine yön veren önemli bir olgu haline gelmiştir. Ortak politikalar etrafında birleşemeyen ve kendi çıkarlarını (sosyal, siyasal, küresel) ön planda tutan Avrupalı devletler Müstemleke toplumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çıkar çatışması sonucunda Orta Doğu'da ve Türkistan topraklarında İslamiyet daha fazla işlev kazanmıştır. Doğu-Batı şeklinde ikiye bölünen güç dengeleri, iki farklı kutbu ifade etmeye başlamıştır. Doğu'dan kastedilen İslâm iken batıdan kastedilen Hristiyan kültürüdür (Turgut, 1996, s. 571-572).

Rusya ve İngiltere'nin Türkistan konusunda anlaşmazlığa düşmesi ve yaklaşık yüzyıl boyunca diplomasi savaşı vermesi "Great Game" ya da "Gölgeler Oyunu" şeklinde dünya literatürüne girmiştir. Bu konu üzerine çok sayıda çalışma yapılmış, Rus yanlıları Rusları İngiliz yanlıları İngilizleri taraf tutmuştur. Türk'ün öz yurdu üzerinde oynanan bu oyunun kazananı kim olursa olsun kaybedeni Türkler olmuştur. Ruslar kuzey cihetinden gün geçtikçe Türkistan'ın kalbine doğru ilerlerken İngilizler de Hindistan'ı korumak ve güvenliğini sağlamak için Afganistan üzerinden harekete geçmiştir (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), 1997, s. 760-761).

Rusya'nın 1552'den (Kazan Hanlığı'nın işgali) itibaren güney yönünde ilerlemesi durdurulamamıştır (Olcott, 1987, s. 28). XVI. yüzyılda Avrupa'nın coğrafi keşifler ve sömürgeleriyle zenginleşmesi Rusya'nın yönünü doğuya çevirmesine de sebep olmuştur. 1580 yılında Rusya'nın Sibirya'nın uçsuz bucaksız düzlüklerini işgal süreci başlamış ve iki yüzyıl içinde tamamlanmıştır (Çalık, 2025, s. 93-94). I. Petro'nun vasiyetini⁴ yerine getirme idealinde olan Rusya'nın 1734 yılında⁵ Orenburg kalesini işgal etmesiyle Türkistan istikametinde daha sistemli hareket ettiği söylenebilir (Kostetskiy, 2008, s. 11-21); (Sabol, 2003, s. 27-28). Rusya'nın güney istikametinde ilerlemesi ve Karadeniz'e inebilmesinin tek yolu Kırım'ın işgaliydi. Kırım Hanlığı üzerinde hak iddiasında bulunmak isteyen Rusya, 1774'te Osmanlı Devleti ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile bu amacına ulaşmıştır. Bu antlaşma Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'dan bağımsız müstakil bir hanlık olduğunu ifade ediyordu (Yüksel, 2019, s. 118). Hiç vakit kaybetmeyen Rusya, 1783'te Kırım'ı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti savaşacak durumda olmadığı için bu işgali kabullenmek zorunda kalmıştır (Ünal, 2023, s. 630). Bundan sonraki süreçte

³Avrupa'nın siyasi güç dengesinin ortaya çıkardığı bir sorundur. Doğu sorunu olarak görülmesi Avrupalıların bakış açılarından kaynaklanmaktadır. XIX. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin güç olmaktan çıktığını ve yıkılacağını düşünen Avrupalı devletler toprak paylaşımı konusunda uzlaşma sağlayamamışlardır. Osmanlı'nın iç ve dış siyasetteki buhranları Avrupalılar tarafından "Mark Meselesi" olarak görülmüştür. Özellikle Rusya şark meselesi ile uğraşmayı amaç edinmiştir (Yalçın, 2015, s. 81). Rusya'nın amacı o dönem için en güçlü Türk devleti olan Osmanlı'nın yıkılması ve Türkistan Türklerinin topraklarının işgali sırasında sorun teşkil etmemesidir.

⁴ Önce Orta Doğu'ya oradan da Hindistan'ın göz kamaştırıcı zenginlerine ulaşma planı (Yerofeeva, 2007, s. 73).

⁵ Bazı kaynaklarda bu tarih farklı olarak verilmiştir. Ruslar kale yapımı imtiyazını Kazakların Küçük cüz (boy) hanı Ebu'l-Hayr Han'dan 1734'te almış, 1735 yılı ağustos ayında temelini atmış ve o yıl içinde tamamlamıştır (Doğan, 2021, s. 124-125)

Rusya, Türkistan istikametinde çok daha hızlı hareket etme şansı bulmuştur. Örümcek ağı misali Türkistan'ın etrafını saran Ruslar, İngilizlerin müdahalesini kabullenmek istememiş ve onu saf dışı bırakmayı başarmıştır. Kraliyet anahtarı olarak görülen Hindistan'ın korunması İngiliz politikasının belirleyicisi olmuştur. Bu sebeple 1873'te Afganistan'ın tampon bölge olarak kabul edilmesi hem Rusya hem de İngilizler açısından oldukça kazançlı bir anlaşma olmuştur (Hayit, Türkistan; Rusya ile Çin Arasında,, 1975, s. 210).

İngiltere'nin Hindistan'ı koruma altına alması ve bir anlamda Afganistan'ı kaderine terk etmesi, İngilizlerin dünya siyasetine bakış açısını ortaya koymaktadır. Yaklaşık yüz yıl boyunca Rus tehdidine karşı Türkistan hanlıklarını uyaran ve onları birlik olmaya çağıran İngiltere'nin bu tutumu samimiyezsiz olduğunu göstermiştir (Hayit, 1995, s. 115-116). Türkistan hanlıkları nazarında İngilizler, kendi çıkarları için Rus karşıtı politika izlemekteydi. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya tarafından hanlıklar (Hive, Hokand, Buhara) bir bir işgal edilirken İngilizler sukut etmiş ve onları Ruslarla baş başa bırakmıştır. Gelişmiş Rus topu, mitralyözü, silahı ve zırhları karşısında Türkistan hanlıklarının hiçbir şansı bulunmamaktaydı. Adeta Türkistan'ın etrafını görünmez bir kalkanla ören Rusya, işgalleri gerçekleştirirken dış dünyayla bağlantıyı kesmiş ve medeniyetin sözde taşıyıcısı olarak XIX. yüzyılın sonunda neredeyse bütün Batı Türkistan'ı işgal etmiştir. Bu işgal sırasında binlerce insan öldürülmüş, yüzlercesi ders olsun diye halkın önünde idam edilmiştir (Saalaev, 2018, s. 66-68). İngiltere ise kraliyet anahtarı olarak gördüğü Hindistan'ın güvenliğini sağlamış olmanın verdiği rahatlık ile Orta Doğu'da daha aktif bir siyaset takip etmeye başlamış, Türkistan Türklerini hegemonyası altına almanın verdiği üzüntüyü burada telafi etmeye çalışmıştır. Türkistan Türklerinden umduğu faydayı sağlayamamış olmanın karşılığı olarak, Orta Doğu'daki ve Anadolu'daki Türk varlığını ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. İngiltere, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve bütün Türkleri Türkistan'a göndermek gayesiyle hareket etmiştir (Armaoğlu, 2018, s. 86-90).

Türkistan'ın Çağın Gerisinde Kalma Sebepleri

Türkistan'ın Avrupalı devletler ve modern teknolojiler karşısında geri kalmışlığına sebep olan çeşitli amiller bulunmaktadır. Bunların en başında eğitimin çağ dışı bir metotla veriliyor olması gelmektedir. XI. yüzyılda Karahanlı ve Selçuklu döneminde zamanının zirvesi konumunda bulunan medrese tipi öğrenim metotları XIII. yüzyıldaki Moğol istilaları ile sona ermiştir (Devlet, 1985, s. 43-44). Moğolların yakıp yıktığı ve talan ettiği şehirleri bir bir onaran ve bu zararı bir nebze olsun tanzim eden Emir Timur (Timurlenk) Türkistan coğrafyasındaki eğitim faaliyetlerini tekrardan çağdaşlarıyla eşit konuma getirmiştir. Semerkant'ı bilimin merkezi haline getirmek için dünyanın dört bir tarafından ilim adamlarını davetle ya da zorla buraya taşımıştır. O'nun kurduğu bu sistem halefleri zamanında da devam etmiş bilim ve teknoloji Türkistan'ın ışığı haline gelmiştir. Öz torunu Uluğ Bey astronomi alanında dünyaca bilinmekte ve öncü olarak sayılmaktadır (Barthold, 2013, s. 184-185). Fakat Timur Devleti'nin (1370-1507) zayıflaması ve tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte Türkistan tekrardan makus talihine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Türkistan coğrafyasının çağın gerisinde kalmasına sebep olan amilleri görmek için XVI. yüzyıldaki siyasi yapıya bakmak gerekmektedir. Türkistan hanlıklarının farklı Türk boyları tarafından teşekkül edilmeye başlandığı bu dönemde, din adamlarının devlet mekanizmalarında oynadığı roller eğitimde ve bilimde geri kalmışlığın başlıca sebebidir. Avrupa'da Reform hareketleriyle bilim ve teknolojinin üzerindeki din etkisinin zincirleri kırılırken, Türkistan'da din

adamlarının etkisi güçlenmeye başlamıştır. XVI. yüzyılın sonlarında bugünkü anlamda bir üniversite görünümü arz eden Buhara medreseleri, bilimin her türlüşünün öğretildiği zamanın en mükemmel eğitim kurumlarıydı. Aynı tarihlerde Batı, Orta Çağ'ın karanlığından bilimin ışığına doğru sancılı bir yolculuk içindeydi. Avrupa eğitim alanında gün geçtikçe ilerlerken, Türkistan yüzyıllardır aydınlığıyla yol bulduğu ilimin ışığından uzaklaşıyordu. (Hayit, 2000, s. 113).

Medreselerde okutulan derslerin köklü bir şekilde değiştirilmesi ve tek tip bir eğitim modelinin kabul edilmesi, felaketin başlangıcı olmuş, gerici düşünce bilime karşı zafer kazanmıştır. XVI. yüzyılın sonlarında Buhara Hanlığı'nın tahtında bulunan Abdullah Han, yaptırdığı büyük Buhara medresesine Şeyhu'l-Ulema (Ulemanın başı) atamak istemiş ve bunu ulema arasından seçimle yapmayı uygun görmüştür. Bu seçim yapılırken dinî ve ilmî bir tartışma yapılması istenmiş ve bu tartışmaya Buharalı Müfsar Mavlavî Sadrettin ile Şirazlı misafir müderris Mirzacan Şirazi katılmıştır. Tartışma sırasında iki farklı düşüncenin temsil edildiği görülmüştür. Bir yanda daha mutaassıp olan ve dini ilimlerin dışında kalan derslerin medreselerde okutulmasını hoş görmeyen gelenekselci düşünce yapısındaki Şirazi, bir yanda da dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlerin okutulması konusunda ısrar eden Sadrettin bulunuyordu. Ulemanın ekseriyeti Şirazi tarafını tutmuş ve Şeyhu'l-Ulema olarak atanmıştır. Bu atama Türkistan tarihindeki dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu tarihten itibaren bilim güneşi Türkistan için ufukta bir kızılıktan öteye gidememiştir (Hayit, 2000, s. 113).

Diğer medreselere göre oldukça imtiyazlı olan Buhara Medresesi'ne ataması yapılan Şirazi, vakit kaybetmeden dünyevî ilimlerin okutulmasını yasaklamıştır. Bu karar kısa süre içerisinde diğer medreselere de sirayet etmiş 12 yıl kadar eğitim gören öğrenciler riyaziyat, hende, tarih, tıbbiye ve edebiyat gibi derslerden bir haber olarak mezun olmuştur (Ayni, 1926, s. 9-10). Dünyevî ilimlere karşı nefret duygusunun Türkistan'ın tamamına yayılması ve siyasi otoriteler tarafından bu görüşlerin benimsenmesi bilim ve teknolojinin bu topraklara yüzyıllar boyunca teğet geçmesine sebep olmuştur. Elbette ki dini derslerin öğretilmesi ve insanların bu konuda ihtiyaçlarının karşılanması çok önemlidir. Fakat her türlü bilimin üstünde olan ve insan sağlığını ilgilendiren bir dersin (tıp) okutulmaması, toplumun sağlıklı nesiller yetişmesine sebep olmuştur. Salgın hastalıklar karşısında aciz duruma düşen halk kaderine boyun eğmeyi bir borç saymıştır. Tarihin öğretilmediği bir toplumda, milli benlik oluşmadığı gibi atalarının yaptığı büyük işlerden bihaber nesiller yetişecektir. Dil ve edebiyat konusunda eğitim almayan nesiller dilin önemini kavrayamayacak ve benliğini gün geçtikçe kaybedecektir (Hayit, 2000, s. 114).

Türkistan'ı karanlığa sürükleyen bu çağ dışı uygulama XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu eğitim modelinin geçersizliğini kaybetmiş olması Türkistan halkı için kabul edilebilir bir durum değildi. Çünkü yüzyıllar boyunca bastırılmış ve gelenekselci bir toplum yapısına bürünmüş olan halkın itiraz edebilme kabiliyeti de kalmamıştır. Bazı din adamlarının kasti olarak bu metotları savunması da gelişimin önündeki bir diğer engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Yenilikçi ve gelişim odaklı liderlerin kısa süreli iktidarları gelişimin sürdürülebilir olmasını engellemiştir. Farklı sesler çıkaran ve gelişmeyi savunanlar; dinsiz, cahil, kâfir olarak ilan edilmiş ve toplumdan dışlanmışlardır. Nitekim, "kader anlayışı" bu topraklarda "kaderci" bir anlayışa evrilmiştir.

Yüzyıllar boyunca gerek siyasi otoriteler gerek dini yapılanmalar gerekse dış devletler tarafından bastırılan Türkistan halkının bir bölümü, XIX. yüzyılın sonlarına gelirken aydınlanma arzusuyla hareket etmeye başlamıştır. Dünyanın farklı yerlerindeki gelişmeleri sınırlı da

olsa matbuat ile takip eden Türk aydınları halkını bilinçlendirmek üzere birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Kaderci anlayışı benimsemek istemeyen ve kendi kaderini kendisi tayin etmek isteyen Türk halkı, en büyük tepkiyi kendi soydaşlarından görmüş ve engellenmiştir. Dini hoşgörünün bulunmadığı bu topraklarda kadın haklarından söz etmek bile bazı guruplar için aşırılık şeklinde telakki edilmekteydi (Türkmen, 2024, s. 48, 68). Türkistan'ı sömürgeleştirmek isteyen Rusya için ilim ve teknoloji bu topraklara kademeli olarak gelmeliydi. Buna karşılık kendisine müttefik olarak yenilik istemeyen ve hâlimden memnun olan Türkistanlıları seçmişti.

Türkistan'da Ceditçi Düşüncenin Yaygınlaşması

Kelime anlamı yenilik olan "cedit" düşüncesi Türkistan'ı yüzyıllar boyunca süren uykusundan uyandıran önemli bir akımdır. Bu akım kısa süre içerisinde neredeyse bütün Türk Dünyasını etkisi altına almış, bu toprakları sömürgeleştirmek isteyen devletler için bir tehdit olarak addedilmiştir. Küçük bir kıvılcımın koca bir yangın çıkartması misali gerici düşüncelerin korkulu rüyası olmuştur (Hayit, 2000, s. 114). Çağın en önemli alimlerinden biri olan Türk büyüğü İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı usul-ü cedit okulları bu akımın mihenk taşı olmuştur⁶ (Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), 1985, s. 126-127). Yeni usul ile okuma yazma öğreten ve bunu kısa süre içerisinde başaran bu sistem vakit kaybetmeden bütün Türk coğrafyalarına dağılmıştır (Kadyrov, 2014, s. 160); (Güngör, 2011, s. 75). Bu sistemde eğitim Arapça yerine Türkçe olarak verilmeli, okullarda matematik, tarih ve coğrafya gibi dünyevi dersler de okutulmalıydı (Somuncuoğlu, 2006, s. 170). Bu yenilikçi düşüncenin sadece eğitim alanında değil hayatın her alanında karşılık bulduğunu görüyoruz (Andican, Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, 2003, s. 24-25).

Milliyetçi duyguların etkisiyle bütün Slavları bir araya getirerek büyük bir Slav devleti kurmayı amaç edinen Rusya hem Osmanlı hem Avrupa hem de Türkistan cihetinde savaşmak zorunda kalmıştır. 1789 Fransız ihtilalinin milliyetçi düşünce üzerindeki etkileri bazı devletler için (özellikle Osmanlı) yıkıcı olurken bazıları için fırsat olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Panславизм hareketi Ruslaştırma ve Ortodoksların girişimlerinden başka bir şey değildi (Kurat, 1953, s. 245-250); (Kohn, 2007, s. 193-195). Rusya'nın bu tutumu karşısında Türklerin varlığını koruyabilmesinin yegâne yolu "Millî değerlere dönmek" milli şuuru güçlendirmek, köklerindeki şanlı tarihi bütün Türk vatandaşlarına aktarmaktı (Andican, 2003, s. 25). Türk dünyasının ilim merkezi olarak kabul edilen Kazan ve Kırım bu konuda öncülük etmiştir. Türklük bilinci oldukça yüksek olan ve Türk milliyetçiliğinin önce kalem ile yapılması gerektiğine inanan İsmail Gaspıralı milli bilincin yaygınlaşmasına ilk hizmet edenlerden birisidir (Acar, Özkan, & Yetkin, 2018, s. 13-14). O'nun Kırım'da çıkarttığı ve İstanbul'dan Kaşgar'a kadar neredeyse bütün Türk dünyası topraklarında okunan Tercüman Gazetesi bu düşüncenin en önemli yayın organıdır. Bu yayının şiar edindiği slogan "*Dilde, Fikirde, işte Birlik*"⁷ şeklindeydi (Köprülüzade, 1933, s. 155); (Kırımlı, 1996, s. 49). Türk milliyetçiliğinin akla yatkın ve uygulanabilir olmasının yolu silah ya da cephe değil milli şuurda gizliydi (Andican, 1996, s. 111). Çünkü Rusya gibi çağın çok ilerisinde bir savaş teknolojisine sahip ülkeye karşı yüzyıllardır

⁶ Kırım'da aydınlanmaya giden süreçte 1783 yılındaki işgalden itibaren Kırım'ın vaziyeti "Karanlık Yüzyıl" olarak ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Güzay, 2022, s. 65).

⁷ İsmail Gaspıralı dil birliği konusunda oldukça hassas davranmış ve bütün Türklerin ortak bir Türkçe konuşması gerektiği konusunda ısrarlı olmuştur. Bir toplumu ayakta tutan ve geçmişle bağlarını kuran temel unsur dildir. Dil birliği sağlandığı takdirde milliyetçi düşünce yeni nesillere kolaylıkla aktarılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaymaz, 2005, s. 75-76).

teknolojiden geri kalmış bir toplumun galip gelmesi mantıklı değildi. Gaspıralı bunu fark etmiş olmalı ki kalemin gücünü silahın ateşinden üstün görmüş ve bu düşüncesini bütün Türk dünyasına yaymıştır (Hayit, 1995, s. 195).

İsmail Gaspıralı'nın Türk birliğini sağlamak adına yaptığı çalışmalar Rusya'nın gözünden kaçmamış ve sürekli gözetim altında tutulmuştur (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 149-150). Faaliyetlerini Rusya'yı tedirgin etmeden sürdürmeye özen göstermesi bazı kesimler tarafından hoş görülmemiş, davasında sadık olmadığı konusunda eleştirilmiştir. Fakat o bu eleştirilere kulak asmamış, zamanı geldiğinde anlaşılacağı ve takdir edileceğini bildiği için kendi bildiği yoldan Türklüğünü haykırmıştır (Togan, 1981, s. 554-555). Çıkarılmış olduğu Tercüman Gazetesi onun en büyük silahı idi. Bu silahın menzili çok uzun olup Kazan'da, Kafkasya'da, Kırım'da, Doğu Türkistan'da, Batı Türkistan'da, Sibirya'da kısacası Türk'ün olduğu her yerde tesir gücüne sahipti.⁸ Yüzyıllardır ötelenen, hakir görülen ve yok sayılan Türk kadınının haklarını savunan Gaspıralı, gerici düşünceye sahip olanlar tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. O'nun Türk kadınının mevkisini yükseltmek için verdiği çaba karşılıksız olmamış ve Rusya Türkleri arasında kadının içtimai vaziyeti çok yüksek seviyelere çıkmıştır (Köprülüzade, 1933, s. 155). Kısacası İsmail Gaspıralı'nın çabası tek yönlü olmamış, toplumu ilgilendiren her konuda söz söylemiş ve sözünü Tercüman aracılığıyla kilometrelerce uzaklara duyurmuştur (Saray, 1996, s. 536); (Köprülüzade, 1933, s. 154).

Rusların Panslavizm akımı karşısında Gaspıralı önderliğinde başlayan Ceditizm hareketi Türklerin kurtuluş umutlarının yeşerdiği bir düşünce haline gelmiştir. Aynı zamanda toplumsal bir reformu da temsil eden bu akım, geri kalmışlığın önündeki karanlık perdeyi aralamış, Türk'e yeni ufuklar açmıştır. Gaspıralı'ya göre aydınlanma olacaksa tam anlamıyla olmalıydı (Akçuraoğlu, 2009, s. 359). Gelişimin önündeki engellerin kalkması için o dönem Avrupa dili sayılan Rusça öğrenilmeliydi. Eğer ki Rusya ile ilmi açıdan mücadele edilecekse bunun yolu O'nun dilini öğrenmekten geçecekti. Kendi öz dilini muhafaza etmek milliyetçilik olsa da başka bir dili öğrenmek gayri milli bir durum değildi. Yani Rusça öğrenmek bağımsızlık mücadelesi için bir anlamda gerekliydi. Gaspıralı'nın bu görüşü bazıları tarafından hoş karşılanmamış ve oldukça ağır suçlamalara maruz kalmıştır (Kolcu, 1999, s. 49). Hatta Rusya'nın asimilasyon politikalarının en ateşli savunucusu olan İlminsky ile benzer düşüncede olmakla bile suçlanmıştır. Oysaki O'nun düşüncesi toplumun ayrışarak asimile olması değil birleşerek bağımsızlığını kazanmasıydı (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 142). Rusçanın öğrenilmesindeki kasıt gelişimin önündeki perdenin kalkmasından başka bir şey değildi. Gaspıralı'nın defaatle üzerinde durduğu bir diğer husus da Türk boylarının ivedilikle yerleşik hayata geçmesiydi. Özellikle Kırgız ve Kazak boylarının göçebe kültürden bağımsız olamayışı ceditçiliğin önündeki bir engeldi. Hatta ceditçilerin öncülüğünde Türkistan'da yeni köyler kurulmuş ve halk yerleşik hayata teşvik edilmiştir. Buradaki maksat yeni okullar açmak ve bu okullara daha fazla öğrenci temin etmektir (Murzakulova, 2014, s. 278).

⁸ İsmail Gaspıralı Türk dünyası aydınları arasında kabul görmüş birisidir. O'nun en önemli müttefiklerinden birisi renkli ve entelektüel kişiliği ile tanınan Abdürreşid İbrahim Efendi'dir. Neredeyse bütün Türk dünyası topraklarını adım adım gezen Abdürreşid Efendi, Gaspıralı'nın ceditçi düşüncesini yaymak üzere çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Tercüman gazetesinin sınırları tahminlerin çok ötesinde olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Balçioğlu, 1996, s. 114). Gaspıralı'yı destekleyen aydınlardan bir tanesi de aşağıda ismi geçen Kazanlı Şehabettin Mercani olmuştur. İsmail Bey Gaspıralı 1883 yılında gazete çıkarmak isteğiyle Kazan'a gelmiş ve ulemadan yalnızca Şehabettin Mercani'den destek görebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kanlıdere, 2021, s. 87).

XVI. yüzyıldan itibaren bilimsel açıdan sukut etmeyi tercih eden Türkistan'ı uyandırmak isteyen alimler⁹ her dönemde var olmuş fakat birtakım gerici düşüncedekiler tarafından başarısızlığa uğratılmıştır. Bilimsel olarak ilerlemenin kaydedilmediği bu topraklar, kültürel olarak da ruhsal bir çöküntünün izlerini taşımıştır. Makus talihine boyun eğen toplum sesini çıkarabilecek cesareti göstermemiş, liderler çıkarları doğrultusunda geri kalmışlığın destekçisi olmuştur. Türkistan'da gerici ilerici tartışmaları devam ettiği sırada XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgali büyük bir problem olarak ortaya çıktı (Togan, 1981, s. 407). Toprakların işgali anlamında felaket bir durum olarak nitelendirilse de Batı medeniyetinin kısmen de olsa Türkistan topraklarına girmeye başlaması bu dönemde olmuştur (Somuncuoğlu, Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme, 2014, s. 234). Neredeyse bütün Türkistan coğrafyasında ıslah yoluyla muasırlaşma" düşüncesi hakimdi. Köklü bir değişimin ve tam anlamıyla bilimsel ilerlemenin bu topraklarda yaşam şansı yoktu. Çünkü toplum buna hazır değildi. Yenilikler yüzeyseldi ve tabanın isteğiyle değil (istisnalar hariç) hâkim sınıfın inisiyatifleriyle yapılıyordu. Osmanlı'da, Kırım'da, Azerbaycan'da, Kazan'da yaşanan gelişmeler; mektuplar, hacılar, seyahatler ve tüccarlar vasıtasıyla Türkistan'a aktarılıyor, buradaki münevverler kısmen de olsa ilham alıyordu (Hayit, 2000, s. 114). Bu bağlamda söylenebilir ki Türkistan'daki bilimsel gelişmeler çok sınırlı ve çok zor olmuştur.

Türkistan'ın hürriyet davasına hizmet eden ceditçilik hareketi, topyekûn bir aydınlanmanın ve gelişmenin çılgılığıydı. Cedit hareketinin öncüsü İsmail Gaspıralı'nın 1881'de yazmış olduğu bir risaledeki şu ifade: "*Rus hakimiyeti, Müslümanların fikren sükunetine sebep olmuştur*" Rusya'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesinin gerekçesi niteliğindeydi (Hayit, 2000, s. 114); (Seyitahmet, 1933, s. 158-160). Bu konuda Abdürreşid İbrahim de oldukça keskin söylemlerde bulunuyor, "Çolpan yıldızı" adlı risalesinde Türk dünyası üzerindeki Rus hegemonyasının kırılması gerektiğini yazıyordu. Türkistanlı Murat Remzi 1908'de Orenburg'ta yayınlanan "talfiq al-akhbâr" konulu eserinde Türk Dünyasının Rusya'dan bağımsızlığını kazanması gerektiğini yüksek sesle haykırıyordu (Togan, 1981, s. 542). Rusya'nın her Türk boyu için farklı kimlik kazandırmak (Bennigsen & Quelquejay, 1994, s. 20) amacıyla olduğunu bilen aydınlar bu konuda önlem almak istemiş ve halkı uyarmıştır (Kırimer, 1996, s. 43). Çarlık Rusya'nın Türkistan'da açtığı okullarda ağırlıklı olarak Rusça dersleri okutulmakta yerel halkın lehçe farkına dayanan dil ayrılığı vurgulanmaktaydı (Egamberdiyev, 2005, s. 105-106). Bu sistemli ayırıştırma politikası Gaspıralı'nın dil birliği konusundaki çabasının gerekçesi idi. Dil birliği olmayan toplumların milliyetçi duyguları körelir ve bağımsızlık yolunda ortak hareket edebilme kabiliyeti son bulur (Hasmehmetli, 1933, s. 163-164).

Geri kalmışlığın zincirlerini kırmak ve muasırlaşabilmek için yoğun çaba sarf eden Türkistanlı aydınlar, toplumun her kesiminden destek toplamaya çalışmışlardır. Batı'nın bilim ve teknolojisi alınmadan gelişme imkânı olmadığını kavrayan ceditçi aydınlar Avrupa'ya öğrenci göndermekle işe başlamışlardır (Kasımbayev, 1995, s. 53-54). Çünkü gelecek nesillerin daha bilinçli olabilmesinin yegâne yolu gençlerin eğitilmesiydi. Bir zamanlar bilimin, medeniyetin, kültürün ve zaferlerin merkezi olan Türkistan'ın karanlık günleri geride bırakması ve aydınlık geleceğe yürümesi için 1890'da medeniyet beşiği olan Fergana Vadisi'nde ve 1893'te Timur

⁹XIX. yüzyılda bu düşüncede olanlara örnek olarak; Semerkantlı Abu Said, Endicanlı Damullah Fazıl, Vabkentli Mumin Hoca, Baysunlu Mullah Hudaberdi ve Kazanlı Şehabiddin Mercanî gibi isimler gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hayit, 2000, s. 114).

şehri olarak bilinen Semerkant'ta ilk Usul-ü Cedid okulu açılmıştır. Semerkant'ın ceditçilik akımının Türkistan'daki merkezi olmasında İsmail Gaspıralı'nın 1893'teki ziyareti önemli bir yere sahiptir (Güngör, 2011, s. 76). Semerkant'ın ardından Buhara'da 1900 yılında açılan Usul-ü Cedid okulları kısa süre içerisinde diğer merkezlere de dağılmıştır. 1918 yılına geldiği zaman Türkistan sahasında 328 adet Usul-ü Cedid okulu bulunmaktaydı (Hayit, 2000, s. 115); (Bendrikov K. E., 1960, s. 260-262).

Kısa süre içerisinde bu kadar okulun açılması ve yoğun bir talep görmesi Türkistanlıların yüzyıllardır bilgiye aç bırakıldığı gerçeğini yansıtmaktadır. Halk nazarında, gelecek nesillerini teminat altına almanın yegâne yolu eğitilmiş gençler yetiştirmek (Türkmen, Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri,, 2024, s. 197). Gaspıralı'nın açtığı yoldan yürüyen Türkistanlılar O'nu görmeden fikirlerini yaşatmışlar, kendilerini "dilde, fikirde, işte birlik" (Ülküsal, 1980, s. 144-154) şiarına göre dizayn etmişlerdir (Koncak, 2013, s. 110). Elbette ki bu konuda farklı düşünen zümreler de olmuştur. Onların yıpratıcı etkileri; sürecin sekteye uğramasına ve Türkistan'ın esaret zincirini altında kalmasına sebebiyet vermiştir. Hatta Rus tahakkümü altında bulunan Buhara'da ileri gelenler Han Abd al-Ahad'ın Gaspıralı'ya destek vermesine engel olmaya çalışmıştır. Belki de bu engelleme Gaspıralı'nın kısa süre içerisinde Kırım'a geri dönmesine ve mücadelesine kalem ile devam etmesine zemin oluşturmuştur. O, Türkistan'ın siyasi ahvalinden kaynaklı olarak bu engellemeye maruz kaldığının bilincindeydi ve Türk halkına dair en ufak bir kırgınlığı bulunmuyordu (Devlet, 1985, s. 147)Öyle ki vatanına döndükten sonra fikirlerinden etkilenen Türkistanlıların yeni okullar açması onun haklı olduğunun en büyük göstergesidir.

Türkistanlılar tüm engellemelere ve kadimcilerin¹⁰ karşı çıkmasına rağmen Usul-u Cedid okullarını öylesine benimsemişlerdir ki kurtuluş olarak gördükleri bu okullara her türlü maddi ve manevi desteği vermişlerdir. Eski usul eğitimin işe yaramadığı ve toplumu geri bıraktığı konusunda hem fikir olan aydınlar, yeni usul eğitim için ders kitapları hazırlamışlardır. Hem dünyevi hem de dini dersler konusunda hazırlanan bu kitaplar oldukça pratik olup soru cevap şeklinde ilerlemekteydi. Yüzyıllardır uygulanan ve uzun sürmesine rağmen faydalı olmayan eğitim modelinin terk edilmesi toplumun okuma yazma oranını arttırmıştır. Münevver Kari Abduraşidhano, Mahmud Hoca Behbûdi, Ahmet Baytursinov, Mirjakıp Dulatov gibi ceditçi düşüncedeki aydınların hazırladığı kitaplar Türkistan'ın aydınlanmasına büyük katkı sağlamıştır (Güngör, 2011, s. 81-82); (Allworth, 1994, s. 189-192).

Yaklaşık iki asır boyunca Türkistan'ı işgal etmek ve sömürgeleştirmek isteyen Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında amacına ulaşmasının ardından çıkarlarını muhafaza etme süreci başlamıştır. Sömürge yarışı içinde olan emperyalist devletler için toplumsal gelişmeler çoğu zaman bir tehdit oluşturmuştur (Vedomosti, 15 Avgusta 1870, s. 46). Bu süreçte Türkistan'daki her türlü gelişmeyi mercek altına alan ve gerektiğinde müdahale eden Rusya, yenilik fikirlerine hiç sıcak bakmıyordu. Özellikle taraftarı çok olan akımlar sömürgeci devletlerin en büyük korkusu olmaktaydı (Znamenskiy, 1900, s. 4). Ceditçi aydınların birlik çağrısı yapması ve Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını parola haline getirmesi Rusya için bir tehditti. Müslüman Türk okullarında yeni nesillerin eğitilmesi bu sayede toplumsal kaynaşmanın hedeflenmesi de "böl, parçala ve yönet" mantığında olan Rusya için telafisi mümkün olama-

¹⁰ Kadim kelimesinden gelmektedir. Kadim kelimesi; başlangıcı geçmişin derinliklerinde kaybolan, eskiden beri bulunan, eskiye ilişkin ve halihazırda yürürlükte olan anlamına gelmektedir (Güngör, 2011, s. 163).

yan bir gelişmeydi (Devlet, 1985, s. 17; Kvtisit, 1906, s. 38-39); (Saray, 2004, s. 10-12). Ceditçilere karşı kadimci düşüncede olanların kışkırtılması da Rusya'nın bir diğer planı olarak karşımıza çıkmaktadır (Koncak, 2013, s. 109). Reforme edilmiş ve iyi yönetilebilen bir toplum korkusu, Rus idarecileri cedit okullarındaki öğretmenleri yakın takibe almaya itmiştir (Gramenitskiy, 1916, s. 14). Ceditçi düşüncedeki yayınların sansürlenmesi, kitapların çoğunun yasaklanması, başka ülkelerden kitap ve materyallerin getirilmesinin engellenmesi gibi birtakım tedbirler alınmıştır (Çitil, 2016, s. 378-379; Maev, 1871, s. 80-82). Hatta 1912 yılından sonra Türkistan Genel Valiliği¹¹ vasıtasıyla Türkistan'daki cedit okullarındaki eğitim müfredatına müdahale süreci başlamıştır (Kaufman, 1885; Brejneva, 2018, s. 613). Rusya bir kararname ile cedit okulları ile ilgili şunları belirlemiştir; bütün okullarda Rus yerli okullarındaki müfredat uygulanacak, cedit okullarındaki öğretmen ve öğrenciler takip edilecek, bütün okullarda eğitim dili Rusça olacak, okullarda okutulan kitaplar yönetime bildirilecek (Güngör, 2011, s. 81-82; Bendrikov K. E., 1960, s. 73-74); (Özdemir, 2009, s. 161). Bu müdahale cedit okullarının amacı dışında hizmet vermesi için yapılmıştır. Çünkü cedit okullarında eğitim dilinin Türkçe olması birincil amaçtı.

Türkistanlıların aydınlanmasını kendi çıkarlarının karanlık geleceği olarak gören Ruslar yandaş bulmakta pek zorlanmamıştır. Kadimci diye ifade edilen ve geleneksel eğitim modelini savunan, tamamen yenileşmenin ve gelişmenin dinen sakıncalı olduğunu düşünenler de ceditçi karşıtı bir tutum sergilemekteydi (Güngör, 2011, s. 163); (Pınarer, 2014, s. 253). Onlara göre ilerleme olacaksa bu ufak değişimlerle yapılabilirdi. Köklü bir değişim, dünyevi ilimlere fazla meyil, Kuran dili Arapçanın bırakılması, ataların öğretim tekniklerinin terk edilmesi gibi uygulamalar onlar için kabul edilebilir değildi (Somuncuoğlu, 2006, s. 187). Ceditçilerin açmış olduğu cedit okulları en az Ruslar kadar tehlikeli görülüyordu ve şikâyet edilmekteydi. Yani Ceditçilerin mücadelesi sadece Ruslara karşı değil aynı zamanda kadimci soydaşlarına karşı olmuştur.

Türk toplumunun eğitim alanında geri kaldığını gören ceditçi aydınlar açmış oldukları okullarda zihni aydınlanmayı sağlarken bir yandan da kadimcilerin karşı çıkmalarıyla meşgul oluyordu. Reformist düşünceye sahip olanlar geleneksel eğitim metotlarının terk edilmesini isterken, gelenekselciler İslami kaidelere geri dönülmesi gerektiğini iddia ediyordu. Kadimciler denilen guruptakiler geçmiş yüzyıllardaki İslami eğitim metotlarıyla sağlanan başarıları örnek göstererek, yenileşmenin olumlu sonuçlar doğurmayacağını iddia ediyorlardı. (Öztürk, 2016, s. 98-99). Cedit yanlısı gençlerin çıkardığı "el-İslah" dergisinde kadimciler, İslam'ın özüne aykırı hareket eden, Arap adetlerini, giyimlerini, harflerini ve eski medeniyetini alan kişiler olarak tasvir etmekteydiler (Kanlıdere, 2021, s. 174).

Türk Dünyasında Kadimci Düşünce Yapısı

Türk dünyasının ekseriyetinin İslam dinine inanıyor olması geri kalmışlığın sebebinin din etkisiyle olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Hatta Avrupalılar ve birtakım onlar gibi düşünenler İslam'a inanan Türk dünyasının din etkisi altında gelişemeyeceği kanaatindeydi. Oysaki bu düşünce asılsızdı ve gerçeği yansıtmıyordu. İslam dini gelişmeye, ilerlemeye, eğitime açık bir din olup inananlarına geri kalmışlığı değil ilerlemeyi öğütlemektedir. İslam dinindeki

¹¹ Rusya 1864'te Çimkent'i (Subhanberdina, 1994, s. 99)1865'te de Taşkent'i almasıyla 1867 yılında Türkistan Genel Valiliği'ni kurmuştur. Bu valilik Türkistan genelindeki işleyişten sorumlu olacaktı (Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914), 1997, s. 255).

kader anlayışı tembelliği ve yerinde saymayı değil çabalamaı, çalışmayı ve sonrasında tevek-
kül edip sonuç beklemeyi gerektirir. Birtakım din adamının bu düşünceyi yanlış aktarıp toplu-
mun kadercı bir yapıya bürünmesine sebep olmuş olması İslam dininin emri değildir. İslam
dünyasındaki bilim, teknoloji ve ekonomi alanında geri kalmışlığın sebebini din üzerinden değil
toplum ve coğrafya üzerinden değerlendirmek gerekmektedir. İslam dünyasındaki sukutun se-
bebi iç ve dış etkenlerde aranmalıdır. Dünyadaki toplumsal normlarla ilgili görüşlerinin değiş-
mesi, teknolojik ilerlemelerin farklı coğrafyalarda başlaması, ticaret yollarının yönlerinin de-
ğişmesi, sömürge yarışı, aralıksız devam eden savaşlar, farklı dinlere inananların sayı olarak
üstünlüğü gibi birçok sebep sıralanabilecektir (Kurt, 2008, s. 48).

Cehalet denen kavramın din ile inanç ile ya da toplumsal normlarla pek de ilgisi yoktur.
Eğer ki toplum iyi yönetilmiyorsa ve doğru yönlendirilmiyorsa cehalet bir marifet olarak görü-
necek bilenler küçümsenecek ve yeri geldiğinde taşlanacaktır. Türk Dünyasının içine düştüğü
durum belki de böyle özetlenebilir. Dış dünyaya kendini kapatan, kolaycı yaşamı benimseyip
tembelliği kanıksayan bir toplumda gelişme olmayacaktır. Türk dünyasındaki cehalet sarmalı
sadece Rusya tahakkümü altındaki topraklarda geçerli değildi. Benzer bir durum Türk'ün yaşa-
dığı bütün topraklar için geçerliydi. Dönemin aydınları bilgisizlikten, eğitimsizlikten, okudu-
ğunu anlamamaktan şikâyet ediyor yöneticileri hicvediyordu. Kurtuluş Savaşı'nın ruhunu taşı-
yan İstiklal Marşı'nın yazarı Mehmet Akif Ersoy da bu cehaletten yakınıyor Safahat adlı eserinde
açıkça dile getiriyordu;

Felaketin başı, hiç şüphe yok, cehaletimiz;

Bu derde çare bulunmaz -ne olsa- mektepsiz.

Ne Kürd elifbeyi sökmüş ne Türk okur ne Arab;

Ne Çerkes 'in, ne Lâz 'ın var bakın, elinde kitab!

Hülâsa, milletin efrâdı bilgidен mahrûm.

Unutmayın şunu lâkin: «Zaman: Zamân-ı ulûm!

Zaman zamân-ı ulûm olmasaydı böyle, yine,

-Kemâl-i şevk ile mâdem atılmışız dîne-

Okur yazar olacaktık sıyaneten dîni:

Onun ma'ârife vâbeste, çünkü te'mîni.

Zavallının yüzü yok cehle, anlaşılmağı mı?

Demek ki: Atmalıyız ilme doğru ilk adımı.

Mahalle mektebidir işte en birinci adım;

Fakat; bu hatveyi ilkin tasarlamak lâzım.

Muallim ordusu derken, çekirge orduları

Çıkarsa ortaya, artık hesap edin zararını!

«Muallimim» diyen olmak gerektir imânlı;

Edebli, sonra liyâkatli, sonra vicdanlı (Ersoy, 2007, s. 258)

XIX. yüzyılın sonlarında Türk toplumunun geri kalmış görünmesinin başlıca amili yetersiz eğitimidir. Şairin de ifade ettiği gibi toplumların felaketi cehaletten kaynaklanır. Yeterli okullar açılmadığı takdirde yeni nesiller bilgi ile tanışamaz cehaletin pençesinden kurtulamazdı. Hangi gruptan olursa olsun, toplumu oluşturan unsurlar kitaptan uzak kalmamalıdır. Topluma önder olacak öğretmenlerin edepi (ahlaklı), liyâkatli ve vicdanlı olması gerekmektedir. 100 yıl önce bunları dile getiren şair, toplumun sesi ve vicdanı olmuş gelişimin reçetesini mektepli olmakla örtüştürmüştür. Türk toplumunun mektebe olan açlığı ve bilgiye olan susamışlığını dile getiren şiirler o kadar çoktur ki bunlardan birinde şair halka şöyle seslenir:

"Mektebsizlik bizni kıldı yap yalangaç.

Mektebsizlik bizni etti talan taraç,

Mektebsizlik Turan elin öldürdü aç.

Gözünü aç, bu horlukton mektebe kaç (T., 1954, s. 24).

Mektep konusunun ısrarla dile getiriliyor olması ve toplumsal bir yara haline gelmesinin yanında Türk Dünyasında okullar yok değildi. Okul denilen kavram amacına uygun olarak uygulanmıyordu. Tek tip eğitimin verilmesi ve gündelik hayatta kullanılabilecek bilgilerin yeni nesillere aktarılmaması mektep varken mektepsiz kalmak anlamına geliyordu. Okullarda verilen eğitim din temelli olduğu için mektep hayatı boyunca öğrenciye İslami kurallar öğretiliyor; ibadet etme ve Kuran okuma dersleri okutuluyordu. Tarih, coğrafya ve matematik gibi dünyevi derslere karşı çıkan mollalar toplumsal gelişmeyi engellemeye yönelik her türlü çabayı sarf ediyordu. Erkek çocuklar zenginlerin finanse ettiği din adamları tarafından iptidai bir şekilde camilerde ya da evlerde eğitim alıyor kız çocukları ise mollaların eşleri tarafından evde eğitiliyordu (Andıcan, 2003, s. 25). Bu sistem kapalı bir Türk toplumunun ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Dünyadaki bilgi ve teknolojiye kasıtlı olarak uzak tutulan Türk toplumu öz güvenini kaybetmekte ve sömürgeleştirilmekteydi.

XIX. yüzyılın sonlarına gelirken teknolojinin ve bilginin işlendiği devletler diğerlerini tahakkümü altına almak için sözde medeniyetin taşıyıcısı olmuşlar ve milyonlarca insanın ölümüne sebep olacak dünya savaşını başlatmışlardır. Yüzyıllardır Türk topraklarını işgal etmek üzere plan yapan ve bunu sistemli olarak uygulayan Rusya, medeniyetin taşıyıcısı rolünü üstlenerek Anadolu dışındaki neredeyse bütün Türk topraklarını işgal etmiştir. Bu işgali durdurabilecek bir teknoloji olmayan Türk, başına gelen hadiselerin sorumlusu olarak kendini görmemiş, geri kalmışlığın sebebinin kader olarak telakki etmiştir. Gelişimi, ilerlemeyi, okumayı, medeni olmayı öğütleyen bir dinin inananlarının bu şekilde düşünce yapısına bürünmesi etraflıca incelenmesi gereken bir konudur.

Türk Dünyasını Rus esaretinden aydınlanma yoluyla kurtarmak isteyen ceditçilere karşı bir anti tez ortaya çıkmıştır. Usul-ü Kadim düşüncesinde olan ve geleneksel yapıyı muhafaza ederek din temelli eğitimi savunan gruplar gelişimin önündeki en bariz engeldi. Onların düşüncesine göre; Rus esaretinin temelinde yatan etmen toplumun ahlaki kurallardan uzaklaşması, din öğretimine karşılık olarak dünyevi ilimlere meyiletmesi, yenilik adı altında dinden uzaklaşmasıydı (Devlet, 1988, s. 68). Türk Dünyası için ifade edilen "kaderci" anlayış belki de bu düşüncede olanlar için kullanılabilecektir. Çoğunluk olmasalar bile yüzyıllardır cehalet zin-

cirine vurulmuş bir toplumda azımsanamayacak derecede taraftar bulmuşlardır. Dönemin kaynaklarına “Kadimcilik” tabirinin girmesi bile bu düşüncede olanların etkisini ortaya koymaktadır (Andican, 2003, s. 25).

Ceditçi ve Kadimci Kavgasının Fatalistic (Kaderci) Düşünceye Bürünmesi

Birlikten yoksun olmanın bedelini esaretle ödeyen Türkistan, XX. yüzyılın başlarına geldiği zaman iki kutba ayrılmıştı. Bu ayrışma öylesine derindi ki iki taraf birbirini hakarete varan ithamlarla suçluyor toplum ne tarafa gitse öbür tarafın tepkisini çekiyordu. Tek derdi müreffeh bir yaşam olan Türklerin; vatanını korumak ve özgürlüğünü muhafaza etmek dışında bir savaşı yoktu. Yenilikçi düşüncede olan ceditçi kesim, kadimcileri “yobaz” ve “gerici” olarak suçlamakta tutsaklığın sebebi olarak onları görmekteydi (Köprülüzade, 1933, s. 155). Yenilikçilere göre dünyevi ilimlerin yüzlerce yıldır okutulmuyor olması zihinlerin kapanmasına yol açmıştı. İdarecileri etkisi altında alan kadimciler tek tip eğitimin (sadece dini dersler) mümesilliydi (Hekimoğlu, 2009, s. 307). Gelenekselci yapıyı savunan ve kadimci olarak nitelendirilen grup ise ceditçileri suçluyor onlara “dinsiz” ve “kâfir” gibi sözlerle yükleniyordu. Bu fikri kutuplaşma Türk Dünyasında toplumsal ayrılıklara sebep olmaktaydı (Andican, 2003, s. 25); (Hatunoğlu, 2015, s. 11). Orenburg’da yayınlanan “Din ve Maişet Dergisi” (1906-1918) muhafazakâr görüşte olanların fikirlerini yansıtmaları bakımından oldukça dikkate değerdir. Bu dergilerde ceditçiler için “gençler, diyanetsiz muallimler, terakkiciler ve terakki bahanesiyle fesat çıkarıcılar” gibi tabirler kullanılmaktaydı (Kanlıdere, 2021, s. 168). Her iki gurubun da taraftar bulması ve uygulamada bu ağdalı dilin yaygınlaşması kardeş kavgalarına, lehçe kavgasına ve boy kavgasına yol açmaktaydı.

Türk dünyasında, XX. yüzyıla girerken meydana gelen derin ayrışma birçok açıdan değerlendirilmeli ve ona göre çıkarım yapılmalıdır. Tarihi süreç içerisinde toplumlar; gelişmişlik düzeyi, dini inanış farkları, siyasi yapılar, coğrafya gibi unsurlar göz önüne alınarak Doğu/Batı olarak ikiye ayrılmıştır. Batı’da yaşanan gelişmeler ile Doğu’da yaşanan gelişmeler eş zamanlı ve aynı düzeyde olmamıştır. Bunun sebebi siyasal yapılarındaki farklılık gibi görünse de toplumsal olarak arz/talep dengesi de önemli bir faktördür. Batı’daki hak ve özgürlükler tabanın isteği ve ısrarıyla zorla elde edilirken, Doğu’daki yenilikler yöneticilerin istekleri inisiyatifleri ve imkanları doğrultusunda olmuştur. İşte bu fark; ceditçi ve kadimci düşüncede olanların birbirlerini anlamamasına ve suçlamasına sebebiyet vermektedir (Güngör, 2011, s. 164); (Somuncuoğlu, 2006, s. 199-200). Yüzyıllar boyunca tek tip eğitime maruz bırakılan ve belirli bir gelişmenin yaşanmasına müsaade edilmeyen bir toplumda köklü bir değişime kalkışmak çok büyük sorunları da beraberinde getirmiştir. Halk bilinci ve halk inancı öyle kolay değişebilecek bir unsur değildir. Belki de ceditçi aydınların yanılığa düşmesindeki en büyük etken budur. Çünkü toplumun ekseriyetini yanına almayı başaramamışlardır. Ceditçilerin bir anlamda düzen karşıtı olarak görülmeleri toplumsal normları görmezden gelmelerinden kaynaklanmıştır. Batı’da yaşanan reformlar sırasıyla Doğu’da yaşanmadığı için muhatap olunan toplum Avrupa’daki ile aynı olmamıştır. Ceditçilerin yaptığı yeniliklerin tamamına iyi derken Kadimcilerin karşı çıktığı her şeye kötü demek bir anlamda toplumu anlamamaktır. Çünkü yenileşmeye çalışırken yıkımlar, iktisadi bozulmalar ve toplumsal dejenerasyonlar da görülebilir (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 247-248).

Kadimci ve ceditçi ikilemine düşen bir toplumda eski ile yeni arasında tercih yapmak gibi bir zorluluk ortaya çıkacaktır. Oysaki Türk toplumu geleneksel yapısını muhafaza ederek yenileşmek ve gelişmek istemektedir. Yüzyıllar boyunca süregelen eğitimin, alfabenin, ahlaki

normların, bakış açısının bir anda değişmesi toplumsal yıkıma sebep olacaktır. Ceditçi aydınların ivedilikle aydınlanma isteği bu gerçeği göz ardı etmelerine sebep olmuş olabilir. Toplumu iki kutba ayırmanın ve bir tercih yapmaya zorlamanın kazanç değil kayıp olduğu çok sonra anlaşılacaktır. İki taraf arasındaki derin düşünce ayrılığının keskin kalem ve sivri bir üslup ile lanse edilmesi tamiri mümkün olmayan yaralar açmıştır. Usul-u Kadimcilerin, ceditçileri Ruslardan daha tehlikeli görüyor olması ve bunu ifade etmesi iki taraf arasındaki görüş ayrılığının düşmanlığa evrilmesi anlamına gelmektedir (Yalçınkaya, Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922), 1994, s. 151; Kolcu, 1999, s. 49). Kendi soydaşlarını sırf görüş ayrılığından dolayı, Türk dünyasının neredeyse tamamını tahakkümü altına alan ve yaşam şansı bırakmayan Ruslardan daha kötü görmek, izahı mümkün olmayan bir görüştür.

XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da izahı olmayan durumlar yaşanmıştır. Adım adım bu toprakları işgal eden, sömürgeleştiren ve bunu muhafaza etmek isteyen Rusya'nın çok fazla gayret etmesine gerek kalmıyordu. Çünkü kardeş kardeşin boğazını sıkıyor, aleyhinde işler yapıyor, düşman ile iş birliğinden kaçınmıyordu. Gaspıralı'nın gayretleriyle Türkistan coğrafyasında umut filizi olarak açılan cedit okulları karşıt görüşte olanları öylesine rahatsız etmiştir ki bu okulların kapatılması için kadimci gurup yoğun çaba harcamıştır (Pınarer, 2014, s. 238). Buhara'da açılan cedit okulu Rusların ve kadimcilerin baskıları sonucunda kapatılmıştır. Yeni okullar açmak için çaba sarf eden ceditçiler her defasında karşısında Rusları ve soydaşlarını bulmuşlardır (Saray, 1996, s. 36-38). Zor şartlar altında açtıkları okulları finanse edebilmek için "Şirket-i Buhara-i Şerif" adlı bir şirket de kurmuşlardır (Hatunoğlu, 2015, s. 11) Kadimci düşüncede olanların ceditçileri ve okullarını din/hükümet düşmanı olarak suçlaması tartışmaları hararetlendirmiştir. Baskılara ve şikayetlere daha fazla dayanamayan Kuşbegi¹² ile Kazikelan ceditçi okulların kapatılmasını konu edinen fetvayı 1909'da imzalamışlardır. Okulu kapanan ve bilgisiz bırakılmak istenen gençler Tatarların açtığı diğer okullara gitmek mecburiyetinde kalmışlardır. Fakat gerici düşüncede olanların bu okullar konusunda da şikayetleri devam etmiş ve çok geçmeden bütün okullar kapanmıştır (Hatunoğlu, 2015, s. 11-12); (Oğuz, 2019, s. 50).

Fransız ihtilali sonrası etkili olmaya başlayan milliyetçilik akımları gerek coğrafi uzaklık gerek bilgiye ulaşmadaki sıkıntılar gerekse toplumsal hazır olmayıştan kaynaklı olarak Türkistan coğrafyasına çok geç devirlerde ulaşmıştır. Rusya'nın Kazakistan üzerinden bütün Türkistan'a hâkim olması sonrasında bağımsızlığını kaybeden Türkler, milli kurtuluş ideolojisi ile hareket etmek gerektiğini anlamıştır. Ruslara karşı birlikte hareket edemeyen idareci ve halkın bundan sonraki süreçte bu yanlışya düşmeme gayreti içerisinde olduğu gözlenmiştir. Aydınlanmayı, yenilenmeyi ve gelişmeyi arzu edinen ceditizm hareketi; milli bilinci arttırarak birleşmeyi, eskiyi terk edip yeniye uyum sağlamayı, bu sayede Rusya'nın sömürgeci politikasından kurtulmayı amaç edinmiştir (Gülpınar, 1999, s. 196).

Türkistan'daki ceditçilik hareketlerinin amaçları ve yöntemleri bölgelere göre farklılık göstermiştir. Bozkır Valiliği sınırları içerisinde kalan Kazak Ceditçilerinin birinci önceliği Rus sömürgecilerinden kurtulmaktır. Çünkü onların kadimci diye tabir edilen değişime karşı çıkan bir gurupla mücadele etmesi gerekmiyordu. Buhara ve Hive ceditçilerinin ise öncelikle eski düzeni savunan ve devam etme gayreti içerisinde olan kadimci düşüncedekilerle mücadele etmesi

¹² Hanlık içerisinde her işe nezaret eden yüksek rütbeli vezirler (bakanlar) olarak bilinir (Spasski, 2019, s. 236). Aynı zamanda Emir'in devlet mührünü taşıy ithalat ve ihracattan da sorumludur. Buhara Hanlığı'nda Emir'den sonra gelen kişi olarak da ifade edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akar, 2020, s. 71-72).

gerekiyordu (Pınarer, 2014, s. 92). Yerel beyler ve hanın kadimcilerin tarafını tutması, iktidarlarını muhafaza etme gayretinin bir göstergesiydi. Çünkü köklü bir değişim ve toplumsal bilinçlenme köhnemiş bir yönetime karşı en büyük tehdittir. Ceditçi düşüncedekilerin asıl savaşı gereken durum da buydu. Ruslarla mücadele etmezden önce kendi iç meselelerini halletmeleri gerekiyordu. Ceditçilerin şiar edindiği ve topluma entegre etmeye çalıştığı düşünce gelişmeye açık Türklük ve İslam anlayışıydı (Hayit, 1995, s. 194-198).

Çıkar çatışmalarının yoğun olduğu toplumlarda yeni fikir üretmek ve bunların savunucusu olmak en büyük suçtur. Bilgisizlikten kurtuluşun reçetesini halka ulaştırmaya çalışanlar din-devlet düşmanı olarak lanse edilirse toplum elbette ki gelişemeyecektir. Sırf kendi çıkarlarını muhafaza etmek isteyen bir takım güruh karşıt düşüncede olanlara karşı öylesine nefretle dolmuştur ki dinsiz ve kafir gibi yakıştırmalar fütursuzca dillendirilmiştir. Milli değerlerin halka aşılması için çaba sarf eden eğitimciler (sadece ceditçi değil diğer reformistler de) en ağır ithamlara maruz kalmıştır. Türkistan'da kurulmuş yüzyıllardır süregelen bir düzen vardı ve reformistler bu düzeni yıkacak bazı kesimlerin menfaatlerini sona erdirecekti. Kendi çıkarlarını korumak için toplumun kurtuluşunu göz ardı eden ve Rusya'nın sömürsünü bile yeğleyen bu kötü düşünce Türk halkının makus talihi gibi düşünülmekteydi. Bilinç düzeyi düşük olan halk, kendisine verilenle yetinmek zorunda kalıyordu. Toplum psikolojisi fazla dillendirilen bilgilere itibar etme eğilimindedir. Bu sebeple kadimciler şöyle bir algı ortaya çıkarmıştır; nasıl ki Ruslar Türkistan'a girmiş ve yeni bir yönetimi kurma çabası içine düşmüşse, ceditçiler de onlar gibi eski düzeni yıkıp yeni bir düzen, bir yönetim istemekteydi. Cedit okulları günah yuvası olarak görülmekte ve kapatılmaması halinde dinsizlik yayılacak denilmekteydi. Kadimciler (tamamı değil) tarafından Ceditçiler, Ruslar kadar tehlikeli olarak görülmüştür. Fakat tezat bir şekilde ceditçilere karşı Ruslardan destek istemişlerdir. Yeniliğe karşı çıkanlardan bazılarının amacı toplum içindeki statülerini korumak ve halihazırda elinde bulunan imkanları yenilikçilerle paylaşmamaktır (Güngör, 2011, s. 164); (Somuncuoğlu, 2006, s. 201-202).

Cedit okullarının toplum ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamaması durumu kadimci gurbun gündeminde değildi. Onlar için önemli olan oturmuş düzenin muhafazasıydı. Ceditçilerin önerisi her ne olursa olsun kötü idi ve kabul edilemezdi (Andican, 2003, s. 25). Kadimciler, cedit okullarında sıraların kullanılmasını Ruslaştırma olarak görmekte, fenni (dünyevi) ilimlerin okutulmasına karşı çıkmaktaydı. Rusların cedit okullarına siyasi okul olarak bakması kadimcilerin de bakış açısını yansıtıyordu. Ayrıca okullarda okutulan coğrafya ve tarih derslerini topluma bidat ve günah olarak lanse etmekteydiler (Şakirovna, 2007, s. 88). Rusya'dan göç ettirilen binlerce Rus göçmen Türkistan'daki nüfus yapısını Rusya lehine değiştirmekteydi. Bu göçmenler için açılan Rus okulları, Türk okullarına göre daha sistemliydi (Mesnosti, 1871, s. 58). Bu durum göz önüne alındığında Türk okullarının gelişme şansı yoktu. Bunun farkında olan ceditçi düşüncedekiler yeni okullar açmaktan başka çare bulamıyordu. Rusya, Türklerin ilerlemesini ve muhteşem şekilde Rusça öğrenmesini de istemiyordu. Çünkü gelişen bir toplum Rus menfaatine uygun düşmeyecekti. Bu sebeple yerli Rus okullarında Türk çocuklarının eğitim alması çok istenen bir durum değildi. Tüm bunlar göz önüne alındığı zaman Ceditçilerin okul konusundaki ısrarı daha iyi anlaşılacaktır (Mihaylov, 1884, s. 48; Togan, 1981, s. 486).

Kadimci denilen grubun eskiyi muhafaza etmek istemesindeki gayeyi farklı yorumlayanlar da olmuştur. Bu görüşe göre; kadim geleneğin devam etmesini isteyenlerin ekseriyeti mollalardan müteşekkildi. Bir mahallede yeni bir okul açılınca molla-muallim çatışması baş

gösteriyordu. Çünkü molla itibarını ve gelirini kaybetmek istemiyordu. Nasıl ki camiler zenginler tarafından yapılıyor ve mollanın iâşesi toplum tarafından karşılanıyorsa okullar için de aynı durum söz konusu oluyordu. İslam'a inanan Türk toplumunda molla ve öğretmene saygı duymak, ona yardım etmek ve maddi destek vermek sevap sayılıyordu. Molla öğretmeni, öğretmen de mollayı toplum nazarında geri plana atarak kendi çıkarını muhafaza etmeye çalışıyordu. Mollaya yüzyıllardır duyulan saygı ve yapılan yardımlar okul ve öğretmen sayısının artması ile azalmaktaydı. Rus işgali ile yerli halkın maddi açıdan zor durumda kalması bu iki sınıfın mücadelesini daha çetin hale getiriyordu. Bir molla her ne kadar ceditçi, aydın, ileri görüşlü olsa da maddi açıdan zorda kaldığı zaman tavrı değişiyordu. Bu durum öğretmen için de geçerli idi. Toprakları ellerinden alınarak Rus göçmenlere verilen (Korkmaz & Türkmen, 2016, s. 181; Hidoyatov, 1990, s. 287) halkın desteği gün geçtikçe azalıyor çatışma ileri boyutlara ulaşıyordu (Muhametşin, 2005, s. 42-43) (Güngör, 2011, s. 165-166); (Osmanov, 2014, s. 306-3010). Maksudi'nin 13 Şubat 1913'te kaleme aldığı aşağıdaki satırlar, Türkistan'daki durumu özetler niteliktedir;

"Bizim mollalarımız şimdiye kadar bizim kutsal dinimizi, milletimiz ve dilimizi korudular. Bu yüzden biz de imamlarımızın işlerinin iyileştirilmesi ve geçimlerinin sağlanması konusunu gerektiği gibi düşünmek zorundayız. Şu anda bizim imamlarımız, özellikle köydekiler çok fakirler. Önceleri halkın toprağı çokken, mollaların işi daha iyiydi ... yine şu anda pek çok yerde köylülerin ve çiftçilerin işleri kötüleşti. Ve buna bağlı olarak mollalara çok daha az vermeye başladılar. Zavallı imamlar ... çok büyük ihtiyaç ve çaresizlik içindeler!" (Muhametşin, 2005, s. 43).

Türkistan'da yaşanan molla-öğretmen kavgasının hem siyasi hem dini hem de ekonomik sebepleri vardı. Nüfuzunu korumak isteyen iki taraf da birbirini kıyasıya suçluyor itibarsızlaştırıyordu. Ceditçilerin yerleşik hayata geçmeyi teşvik ederek daha fazla okul, medrese açma girişimleri burada başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü daha fazla okul demek daha fazla ihtiyaç demek oluyordu. Rus sömürgesi altında ekonomik olarak bunalan bir toplumun bu kurumları destekleme şansı bulunmuyordu. Ekonomik gerekçeler okulların kapatılması emeklerin zayi olması anlamına geliyordu. Zor şartlarda halktan toplanan paralarla inşa edilen mektep ve camilerin iâşesinin sağlanamıyor olması umutları kırmaktaydı. Bu kurumların faaliyetlerini denetleyecek bir organizasyonun olmaması Rus müdahalesine açık olmak anlamına geliyordu. Her türlü yeniliği Ruslaşma olarak gören kadimciler, ceditçilerin faaliyetlerini Ruslara şikâyet edebilecek kadar durumu siyasallaştırmıştı. Kadimcilerin bu tutumu Rusların da işine geliyor, en ufak bir kargaşada ya da rahatsızlıkta gerekçe olarak bu şikâyetleri gösterip cedit okullarına karşı tavrı takınıyorlardı (Güngör, 2011, s. 166-168; Kolcu, 1999, s. 49). Kadimci-Ceditçi kavgasının kazananı Rusya olmuş, sömürgeleştirdiği topraklarda istediği gibi müdahale etme imkânı bulmuştur.

1910 yılından sonra yenilikçiler ile gelenekselciler arasındaki tartışmaların azaldığı gözlemlenmiştir. Bu değişimdeki en büyük etken halkın cedit okullarına karşı takındığı tavrın değişmesidir. Çünkü kadimcilerin ifade ettiği gibi cedit okulları halkı dinsizleştirmek gibi bir gaileye sahip değildi. Cedit okulları halkın ihtiyaçlarına cevap verebiliyor, çocukları istenilen seviyede eğitiyor, ihtiyaç duyulan Rusçayı öğretiyor, yerli Rus okullarına ihtiyacı ortadan kaldırıyordu. Ceditçilerin basın yoluyla halka sesini duyurmadaki başarısı da kadimci düşüncedekilerin etkisini kırmıştır. Türkistan'ı bağımsızlığa götürecektir, İslamlık-Türklük davasını muhafaza

edecek, bilinçli aydın nesiller yetiştirecek grubun ceditçiler olduğu anlaşılmış ve toplum nazârında itibarları gün geçtikçe artmıştır (Somuncuoğlu, 2006, s. 205-207); (Güngör, 2011, s. 169-170).

SONUÇ

Kadim Türk yurdu Türkistan'ın XIX. yüzyılın sonlarında içine düştüğü durum birikmiş sorunların gün yüzüne çıkması olarak değerlendirilebilir. XVI. yüzyılda dönemin üniversiteleri konumunda olan medreselere yapılan liyakatsiz atamalar; aydınlanmanın ışığını kapatmış, cehaletin karanlığını aralamıştır. Eğitim üzerindeki din etkisi gün geçtikçe etkisini arttırmış dünyevi ilimlere olan ilgi ve alaka azalmıştır. Gelişme yolu kapanan Türkistan, derin bir uykuya dalarken dünyadaki gelişmelerden habersiz sömürülmeye müsait bir coğrafya haline gelmiştir. Oysaki büyük devletlerin kurulduğu, ilim, irfan, ticaret, dini hoşgörü, şanlı tarih açısından oldukça derin bir mirasa sahip olan bu topraklarda cehalet ve gerilik olmaması gerekirdi. Kendi çıkarlarını muhafaza etmek isteyen ve değişimi kayıp olarak görenler yenilenmenin karşısındaki en büyük engeli teşkil etmiştir. Rusya'nın Türk topraklarını sistemli bir şekilde işgal etmesi ve XIX. yüzyılın sonlarında amacına ulaşması geri kalmışlığın bir faturasıydı. Ekonomik açıdan gün geçtikçe kötüleşen bu topraklarda Rus göçmenlerin gelmesiyle birlikte milliyetçi duygular kabarmış halk çıkar yol aramaya başlamıştır.

Bağımsızlığını kazanmak isteyen Türklerin üzerindeki ölü toprağını atması, değişmesi, gelişmesi ve aydınlanması gerekiyordu. Bu aydınlanma güneşi Rusya'ya en yakın olan ve en çok baskıyı gören Kırım ve Kazan'dan doğacaktı. İsmail Gaspıralı'nın aydınlanma filizi Usul-u Cedit okullarında yeşeriyor, tohumunu bütün Türkistan coğrafyasına yayıyordu. Tercüman Gazetesi Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" felsefesini İstanbul'dan Kaşgar'a kadar sade bir dille aktarıyordu. Cedit okullarında yetişen gençlerin Türklük-İslam şiarına göre; milli hassasiyeti yüksek, birlik duygusu baskın, tarihine vakıf ve yenilikçi olması gerekiyordu. Bu hasletlere malik olan ceditçi gençlerin karşısında kadimci denilen bir gurup bulunmaktaydı. Yüzyıllardır geleneksel metotlarla din odaklı tek tip eğitimi benimsemiş olan bu gurup, ceditçileri suçlamış onların en az sömürgeci Ruslar kadar tehlikeli olduğunu dile getirmiştir. Milli hassasiyeti yüksek, gelişmeye açık, vatanını milletini seven, çıkarını ön plana almayan kadimciler de yok değildir. Fakat çoğunluğun kendi çıkarlarını muhafaza etmek, pozisyonunu korumak, halk içindeki itibarını kaybetmemek gibi bir düşüncede olduğu açıktır. Çünkü yenilikçi fikirlerin ve uygulamaların Ruslaşmak ile eş değer olduğunu düşünen kadimciler, ceditçileri Ruslara şikâyet edecek kadar tezat bir durumun içine düşmüştür. Cedit okullarının Ruslaştırma politikasının önündeki en büyük engel olduğunu bilen Ruslar, bu okulları kapatmak için fırsat kollamıştır. Ceditçi-Kadimci kavgası Rusya'nın bu topraklarda istediği kargaşa ortamını sağlamıştır. Birlikten yoksun olan Türkistan eski-yeni kavgası yaparken zenginlikleri Rusya tarafından sömürülmüş gençleri Ruslaştırma politikası ile karşı karşıya kalmıştır.

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki toplum içinde kendi pozisyonunu ve çıkarlarını korumak isteyen bazı gruplar, her türlü gelişmeye ve ilerlemeye karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın ardında ne dinsel ne kültürel ne de ideal olanı arzu etme düşüncesi vardır. Öyleyse denilebilir ki; Türkistan XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında çıkar çatışmalarının odağında kalmıştır. Buradaki kavgâ kadimci ve ceditçi kavgası değil, düzeni yıkıp yeniden düzen kurmak ve refah bir hayat kurmak isteyenler ile kendi pozisyonunu korumak isteyenlerin çatışmasıdır. 1905 Rus-Japon savaşı sonrası Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler Türk dünyası topraklarında da et-

kisini göstermiştir. Rus siyasetindeki normalleşme adımları ve Duma meclisi Türkistan ceditçileri için bir fırsat olmuştur. Yapılan Türk dünyası kongreleri ve Duma'ya gönderilen temsilciler halkın taleplerini dünya kamuoyuna duyurmayı başarmıştır. Bu gelişmeler; ceditçi düşüncedekilerin kadimciler karşısında zafer kazanmasına, toplumda sağlam bir karşılık bulmasına imkân vermiştir. Kadimci-ceditçi çatışmaları 1910 yılından sonra azalmış, kadimciler geri adım atmış, ceditçiler çok daha tanınır hale gelmiştir. Bu durum Rusya'nın dikkatini çekmiş, ceditçiler yoğun baskılara maruz kalmıştır. Ceditçi faaliyetlerin milli duyguların canlandırması, toplumun bilinçlenmesi, eğitilmiş gençler yetiştirmesi sömürgeci bir devlet için istenilen bir durum değildir. Bu sebeple ceditçiler; kadimciler karşısında zafer kazansa da Rusya karşısında yenik duruma düşmüştür. Yenilginin ardından faaliyetlerine hariçte devam etmek mecburiyetinde kalan kalemi keskin, fikri aydın Türk dünyası önderleri, Türkiye'yi ikinci vatan olarak görmüş ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni ilmi açıdan beslemiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR, A. – ÖZKAN, A. – YETKİN, O. (2018). "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği Düşüncesi". *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*. 3/1: 9-19.
- AKAR, K. (2020). "Nikolay Vladimiroviç Hanikov'a Göre Buhara Hanlığı'ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar". *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/5: 56-80.
- AKÇURAOĞLU, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ALLWORTH, E. (1994). *Centralasia; 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*. Durham and London: Duke University Press.
- ANDİCAN, A. A. (1996). *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yayınları.
- ANDİCAN, A. A. (2003). *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- ARMAOĞLU, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARMAOĞLU, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)* (24. b.). İstanbul: Kronik Kitap.
- AYNİ, S. (1926). *Buhara İnkılabı Tarihi İçün Materyaller*. Moskova: SSSR Halkının Merkezî Neşriyatı.
- BALCIOĞLU, M. (1996). "Hoca Abdürreşid İbrahim Efendi (1857-1944)". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası: 113-118.
- BARTHOLD, V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (2. b.). (Yay. Haz. Kâzım Yaşar Koprıman & İsmail Aka, Düz. Hulusi Râgıp Özdem) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BENDRİKOV, K. E. (1960). *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 godı)*. Moskova: APN RSFSR.
- BENNİGSEN, A. – QUELQUEJAY, C. (1994). *Step'te Ezan Sesleri*. (Çev. Nezih Uzel) İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- BREJNEVA, S. N. (2018). "Otrajeniye İdei Akkultüratsii v Pereselençeskoy Politike Rossiyskoy İmperii v Turkestane na Rubeje XIX–XX vv. *Journal Of Russian History*". 7/3: 608-638.
- ÇALIK, A. G. (2025). *Rusya'nın Arktika Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- ÇİTİL, R. (2016). "Dala Vilayati'nin Gazeti". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 55: 377-402.
- DEVLET, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- DEVLET, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 962.
- DOĞAN, O. (2021). *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EGAMBERDİYEV, M. (2005). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)". *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 6/1: 103-108.
- ERSOY, M. A. (2007). *Safahat*. (Düz. M. ErtuğrulDüzdağ). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ERYILMAZ, İ. (2021, Mart). "Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 7/7: 315-333.
- GRAMENİTSKİY, S. M. (1916). *Polojeniye İnorodçeskgo Obrazovaniya v Sır-Darinskoy Oblasti*. Taşkent.
- GÜLPINAR, C. (1999, Ağustos). "18-19. Asır İslam Dünyasındaki İslah Hareketleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 2/121: 189-196.
- GÜNGÖR, E. (2011). *Türkistan'da Fikir Akımları Ceditçilik, Türkçülük, İslamcılık*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- GÜZAY, A. (2022). *Nazi Kırımı: Kırım Tatarları 1941-1944*. Konya: Çizgi Yayınları.
- HASMEHMETLİ, H. (1933, Nisan). "İsmail Bey Gaspıralı'ya Ait Bir Hatıra". *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 162-164.
- HATUNOĞLU, N. (2015, Güz). "Buhara'daki Ceditçilik hareketi ve Yaş Buharalılar". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*. 38: 1-33.
- HAYİT, B. (1975). *Türkistan; Rusya ile Çin Arasında*. Konya: Otağ Yayınları.
- HAYİT, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYİT, B. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı .
- HEKİMOĞLU, V. S. (2009). "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali". *History Studies*, 1/1: 297-317.
- HİDOYATOV, G. (1990). *Moya Rodnaya İstoriya*. Taşkent: İzdatel Ukituvçı.
- KADYROV, M. (2014, Temmuz-Aralık). "Kırgızistan'da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri". *Dini Araştırmalar Dergisi*. 17/45: 159-172.
- KANLİDERE, A. (2021). *İdil Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dini İslahçılık ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KASIMBAYEV, J. (1995). *İstoriya Gorada Akmola 1832-1917 gg*. Almatı: Atamura.
- KAUFMAN, K. P. (1885). *Proyekt Vsepoddanneşego Otçeta Gen. Adyutanta K. P. fon-Kaufmana i po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, 7 Noyabrya 1867- 25 Mart 1881 g*. St. Peterburg: Voennoya Tipofrafiya.
- KAYMAZ, Z. (2005). "İsmail Bey Gaspıralı'da Dilde Birlik Fikri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Journal of Turkish World Studies)*. 51: 75-78.
- KIRIMER, S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- KIRIMLI, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KOHN, H. (2007). *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (Çev. Agâh Oktay Güner) İstanbul: İlgî Kültü Sanat Yayıncılık.
- KOLCU, A. İ. (1999). *İsmail Gaspıralı Albümü*. İstanbul: Hamle Yayınevi.
- KONCAK, İ. (2013, Ocak). "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti ilişkileri". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*. 2/1: 105-114.

- KORKMAZ, T. – TÜRKMEN, İ. (2016). “Türkiye’deki Muhacir Azeri Basını Işığında Sovyetlerin Azerbaycan Topraklarında İskân Siyaseti”. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences CAHİJ*. 6: 179-189.
- KOSTETSKİY, V. A. (2008). *Rossiyane v Uzbekistane*. Taşkent: NIHOL Nashriyoti.
- KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1933, Nisan). “İsmail Bey Gasprisinki”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 154-155.
- KURAT, A. N. (1953, Haziran-Aralık). “Panslavizm”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 11/2: 241-278.
- KURT, A. (2008). “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2: 35-72.
- KVTSİT, P. İ. (1906, Dekabrya 1). “Priçtam Tsekvey Turkestanskoy Yeparhii”. *Turkestanskiye Yeparhialniye Vedomosti*. s. 38-39.
- MAEV, N. (1871, İyunya 14). “Naşe polojeniye v Sredney Azii”. *Turkestanskiye Vedomosti*. 20: 80-82.
- MESNOSTİ. (1871, Maya 3). Semireçenskogo Kraya, Prednaznaçenniya Dlya vodvoreniya na nih Poselentsev. *Turkestanskiye Vedomosti*(14), s. 58.
- MİHAYLOV, M. (1884, Oktyabrya 16). “K Voprosu o Rasprostraneniі Obrazovaniya Sredi Tuzemtsev Russkogo Turkestana”. *Tukestanskiye Vedomosti Gazetesi*. 41: 47-54.
- MUHAMETŞİN, R. (2005, Haziran). “XX. Yüzyıl Başında Tatarlarda Öğretim Sisteminin Durumu ve Problemleri”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 2/2: 34-50.
- MURZAKULOVA, G. (2014, Aralık). “İsmail Gaspiralı ve Kırgızistan'da Ceditçilik Hareketi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 1/4: 268-283.
- OĞUZ, S. (2019). “Ceditçilik hareketinin Türkistan öncüleri: Yaş Buharalılar”. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/6: 49-53.
- OLCOTT, M. B. (1987). *The Kazakhs*. Stanford: Stanford University Hoover Institution Press.
- OSMANOV, Ö. J. (2014). *Kırgızızstan Tarihi (Bayırkı Doordon Azarkı Menzilge Çeyin)*. Bişkek: Poligrafbumresursı.
- ÖZDEMİR, E. (2009). “Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliği'nin Gelişimi”. *Bilig*. 48: 157-176.
- ÖZTÜRK, G. (2016). Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri. *İletişim Çalışmaları Dergisi*(1/2), s. 95-115.
- PINARER, A. K. (2014). *İsmail Gaspiralı ve Kırım Tatar Millî Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SAALAEV, Ö. (2018). *Kırgız Elinin Tarihiy İnsanları*. Bişkek: Biyликтik Plyus.
- SABOL, S. (2002). Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti. *Türkler Ansiklopedisi*. 18: 1018-1034. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- SABOL, S. (2003). *Russian Colonization and The Genesis of Kazak*. Newyork: Palgrave.
- SARAY, M. (1993). *Gaspiralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- SARAY, M. (1996). “İsmail Gaspiralı Bey ve Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği”. *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası: 535-537.
- SARAY, M. (2004). *Kazakların Uyanışı*. Ankara: TİKA Yayınları-77.
- SARAY, M. (2004). *Modern Kırgızistan'ın Doğuşu*. Ankara: TİKA Yayınları.
- SEYİTAHMET, K. C. (1933, Nisan). “İsmail Bey Gaspirinski”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. 2/16: 156-161.

- SOLAK, S. G. (2017). "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış Space-Identity Interaction: a Conceptual and Theoretical Overview." *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6/1: 13-37.
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*. Ankara: T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SOMUNCUOĞLU, B. T. (2014). Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 18/2: 227-240.
- SPASSKI, G. İ. (2019, Güz). "Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi)". (Çev. Zafer Sever). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches*. 4/2: 226-237.
- SUBHANBERDİNA, U. (1994). *Dala Valayatının Gazeti: Adam, Koğam, Tabiğat 1888-1902*. Almatı: Ğılım.
- ŞAKİROVNA, S. M. (2007). *XIX. Kılımdın II. Carımı XX. Kılımdın Başındaki Tüştük Kırgızstandağı Bilim Berüünün Abalı (19. Yüzyılın İkinci Yarı 20. Yüzyılın Başında Kırgızstanda Bilimsel Faaliyetlerin Durumu)*. Oş: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ŞENOL, D. – KARMAZ, E. (2020). "Mekânın Zaman, Beden ve Cinsiyet ile Etkileşimi Üzerine Bir Değerlendirme". *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 5/10: 1-12.
- Y. T. (1954). *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık İkinci Bölüm*. İstanbul.
- TOGAN, A. Z. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi (2. b., Cilt 2)*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- TURGUT, B. (1996). "XIX. Yüzyılda Batı Karşısında Doğu'da Ortaya Çıkan Fikri Temayüller". *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri (23-26 Mayıs 1996 No:2)*. Kayseri: Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi Yayınları: 571-579.
- TÜRKMEN, İ. (2019). *Kadim Türk Yurdu Fergana Vadisi ve Büyük Güçlerin Hâkimiyet Mücadelesi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- TÜRKMEN, İ. (2024). *Muhacir Rusya Türkleri Basınında Sovyet Emperyalizmi*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- TÜRKMEN, İ. (2024, Ocak). "Rusya Türklerinin (Kırım, Azerbaycan) Türkiye'de Kamuoyu Oluşturma Çabaları Çerçevesinde Yayın Faaliyetleri". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 6/11): 191-206.
- URUSOV, K. (1871, Marta 15). "Kakoye Finansovoye Uçrejdeniye Neobhodimo Dlya Turkestanskago Kraya". *Turkestanskiye Vedomosti*. 8: 31-33.
- ÜLKÜSAL, M. (1980). *Kırım Türk -Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- ÜNAL, S. (2023). Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı. *Karadeniz Araştırmaları*. 20/79: 620-638.
- Turkestanskiye Vedomosti* (15 Avgusta 1870), "Başlıksız."(8): 46.
- YALÇIN, E. (2015, Aralık). "Şark Meselesi ve Emperyalistlerin Türk Politikası". *Toros Üniversitesi İktisadi, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/4: 75-104.
- YALÇINKAYA, A. (1994). *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YEROFEEVA, I. (2007). "Rus İmparatorluğu Yönetiminde Kazakistan". *Kazakistan Tarihi Makaleler*: 73-83. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YÜKSEL, S. (2019). "Rusya'nın Kırım'ı İlhakı (1783)". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/2: 217-226.

ZNAMENSKIY, P. V. (1900). *Uçastiye N. İ. İlminskogo v Dele İnarodçeskogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye*. Kazan.

EXTENDED ABSTRACT

The relationship between time and space in development is the most important factor affecting the fate of societies. When the history of humanity is examined, it will be clearly seen that development has taken place at different times in different parts of the world. While some societies lived in caves and hunted, others started agriculture and learned to live in small communities. The formation of this idea and its response in the society made Turkestan a land suitable for exploitation for other powerful states. The process of occupation of Turkestan lands, which is a part of Russia's policy of descending to the South (Warm Seas) at all costs, has been handled in different ways. The most obvious reason for the success of the centuries-old Russian policy in a short period of time is the backward structure of Turkestan. The Russians, who surrounded Turkestan like a spider web, did not want to accept the intervention of the British and succeeded in eliminating it.

There are various reasons for Turkestan's backwardness in the face of European states and modern technologies. The most important of these is the outdated method of education. In order to see the factors that caused the Turkestan geography to lag behind the age, it is necessary to look at the political structure in the 16th century. In this period, when Turkistan khanates were being formed by different Turkic tribes, the role of clergymen in state mechanisms was the main reason for the backwardness in education and science. This outdated practice, which plunged Turkestan into darkness, continued until the XIXth century. The fact that this educational model had lost its validity was not acceptable for the people of Turkestan. The short-term rule of leaders who rose like the sun over societies prevented development from being sustainable. Those who raised different voices and advocated development were declared as irreligious, ignorant and unbelievers and were excluded from society..

Some of the people of Turkestan, who had been suppressed by political authorities, religious organizations and foreign states for centuries, started to act with the desire for enlightenment at the end of the XIXth century. The idea of "jadid", which means innovation, is an important movement that awakened Turkestan from its centuries-long sleep. This movement influenced almost the entire Turkic world in a short time and was considered as a threat to the states that wanted to colonize these lands. Ismail Gaspirali's efforts to ensure Turkic unity did not escape the eyes of Russia and was kept under constant surveillance. The Ceditism movement, which started under the leadership of Gaspirali in the face of the Panslavism movement of the Russians, became an idea in which the hopes for the liberation of the Turks flourished. The society, which succumbed to its fate, did not show the courage to raise its voice, and the leaders became the supporters of backwardness in line with their interests. The people of Turkestan, who walked on the path opened by Gaspirali, kept his ideas alive without seeing him and designed themselves according to the slogan of "unity in language, idea and work".

It is clear from all this that some groups within the society, who wanted to protect their own position and interests, opposed any kind of development and progress. Behind this opposition, there is neither religious, nor cultural, nor the desire for the ideal. Therefore, it can be

said that Turkestan remained at the center of conflicts of interest in the late nineteenth and early twentieth centuries. The fight here was not a fight between the ancientists and the Jadidists, but a clash between those who wanted to overthrow the order, re-establish order and build a prosperous life, and those who wanted to preserve their own position. The congresses of the Turkic world and the representatives sent to the Duma succeeded in publicizing the demands of the people to the world public opinion. These developments enabled the Jadidists to triumph over the Kadimists and find a solid response in the society. After 1910, the qadimist-jadidist conflicts decreased, the qadimists stepped back and the jadidists became much more recognized.

MORFOLOJİK ANALİZ İSMEN SSTIVİTELNYKH NA PRİMERE RUSKOGO YAZYKA

Tlay AKBABA*

ANNOTASYA

Nastoyashchaya statya posvyashchena morfologicheskomu analizu imen sstivitelnykh v russkom yazyke. Morfologicheskiy analiz russkikh imen sstivitelnykh yavlyetsya neot'yemlemoy chastyu izucheniya struktury yazyka. Morfologiya russkogo yazyka tesno svyazana s drugimi komponentami yazyka, takimi kak sintaksis, leksika i slovoobrazovanie. Izucheniye morfologicheskikh kategoriy russkikh imen sstivitelnykh sposobstvuyut bolee glubokomu ponyimaniyu yazyka i razvitiyu navykov obsheniya. V dannom kontekste tseyu statya yavlyetsya morfologicheskiy analiz russkikh imen sstivitelnykh na osnove rasshirennoy shemy. Rasshirennaya shema otlichается ot traditsionnykh tem, chto pomimo bazovykh kharakteristik (rod, chislo, padezh, odushchevlennoy/neodushchevlennoy) vlyuchayet detalizirovannyye voprosy, raspravlyayushchyie grammaticheskiye, slovoobrazovatelnyie i sintaksicheskiye osobennosti imen sstivitelnykh. Shema sostoyit iz semi klyuchevykh voprosov s podrobnyimi raz'yasneniyami. V svyazi s etim proanalizirovany raboty turetskikh i rossiyiskikh uchennykh. V rabote ispolzovan metod morfologicheskogo analiza. V kachestve materiala dlya issledovaniya vybrany slova *aviator* i *druzhba*. V rezul'tate provedennogo morfologicheskogo analiza bylo ustanovleno, chto imena sstivitelnyie v russkom yazyke imeyut raznobraziye morfologicheskikh kategoriy v zavisimosti ot ikh funktsii v kontekste.

Klyuchevyye slova: Morfologicheskiy analiz, imya sstivitelnoye, morfologicheskaya kategoriya, grammatika, russkiy yazyk.

İSİMLERİN MORFOLOJİK ANALİZİ: RUS DİLİ ÖRNEĞİ

ÖZ

Makalenin konusunu Rus dilindeki isimlerin morfolojik analizi oluşturmaktadır. Rusça isimlerin morfolojik analizi, dilin yapısının incelenmesinde ayrılmaz bir parçayı oluşturmaktadır. Rus dili morfolojisi, söz dizimi, sözcükbilim ve sözcük yapımı gibi dilin diğer bileşenleriyle yakından ilişkilidir. Rusça isimlerin morfolojik kategorilerinin öğrenilmesi, dilin daha derinlemesine anlaşılması ve iletişim becerilerinin geliştirilmesine katkıda bulunur. Bu bağlamda makalenin amacı Rus dilinde isimlerin genişletilmiş bir şema temelinde morfolojik analizini yapmaktır. Genişletilmiş şema, geleneksel şemalardan farklı olarak, isimlerin temel özelliklerinin (cinsiyet, teklik-çoğulluk, hâl, canlılık/cansızlık) yanı sıra, isimlerin dilbilgisel, sözcük yapımı ve sözdizimsel özelliklerini ortaya koyan ayrıntılı sorulara yer vermektedir. Şema, detaylı açıklamalarla birlikte yedi temel sorudan oluşmaktadır. Çalışmanın amacına uygun olarak Türk ve Rus bilim insanlarının konu ile ilgili çalışmaları analiz edilmiştir. Çalışmada morfolojik analiz yöntemi kullanılmıştır. İnceleme materyali olarak *havacı* (aviator) ve *dostluk* (druzhba) kelimeleri seçilmiştir. Yapılan morfolojik analiz sonucunda Rus dilindeki isimlerin bağlam içindeki işlevlerine göre çeşitli morfolojik kategorilere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Morfolojik Analiz, İsim, Morfolojik Kategori, Dilbilgisi, Rus Dili.

Gönderilme Tarihi: 17.09.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, takbaba@mehmetakif.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0430-9633

MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF NOUNS: THE CASE OF RUSSIAN LANGUAGE

ABSTRACT

The subject of this article is the morphological analysis of nouns in Russian language. The morphological analysis of Russian nouns is an integral part of studying the structure of the language. Russian morphology is closely related to other components of the language, such as syntax, lexicology and word formation. Learning the morphological categories of Russian nouns contributes to a deeper understanding of the language and the development of communication skills. In this context, the aim of the article is to create an expanded scheme for the morphological analysis of nouns in the Russian language. The expanded scheme differs from traditional ones in that, in addition to basic characteristics (gender, number, case, animacy/inanimacy), it includes detailed questions that reveal the grammatical, word formation, and syntactic features of nouns. The scheme consists of seven key questions with detailed explanations. In line with the study's objective, works by Turkish and Russian scholars have been analyzed. The morphological analysis method was used in the study. The words *aviator* and *friendship* were chosen as the review material. As a result of the morphological analysis, it was determined that nouns in the Russian language have various morphological categories depending on their functions within the context.

Keywords: Morphological Analysis, Noun, Morphological Category, Grammar, Russian Language.

Введение

Морфология (от греч. *morphe* – форма и *logos* – учение¹), как наука, изучает части речи, категории, формы слов и их роль в языке. В эту область входят: 1) Как изменяются существительные (далее сущ.), какие существуют парадигмы и типы изменения; 2) Как формируются и используются грамматические значения; 3) Определение типов сущ.², основанное не только на морфологических, но и на синтаксических и семантических критериях; 4) Общие понятия, связанные с морфологией; 5) Сравнение и классификация различных морфологических систем (Vorobyeva ve Kuznetsova, 2017, s. 268).

Существуют разные понимания морфологии. Очень часто морфология понимается широко – как раздел языкознания, который изучает все аспекты формально-семантического устройства слова: его строение, образование и грамматические свойства. Для русского языкознания характерно иное, узкое понимание морфологии. Его ввел в науку академик Виктор Владимирович Виноградов (1895-1969). По определению Виноградова, *морфология – это учение о грамматической структуре слов, о формах слов, об образовании слов и форм слов* (Vinogradov, 2001, s. 14). Т.е. морфология понимается в русистике как часть грамматики, изучающий только грамматические свойства слова: часть речи, словоизменение, грамматические значения слова и т.п.

Морфология русского языка тесно связана с изучением структуры слов и их образования. В русском языке существует множество способов создавать новые слова, что делает его особенно богатым и гибким. Поскольку язык находится в постоянной связи с разными областями знаний, такими как история, литература, философия и география, процесс создания новых слов играет ключевую роль в развитии и обогащении языка (Özer vd, 2021, s. 13). В этом отношении известный русский филолог Анатолий Александрович Реформатский пишет: *Морфология подобна «костяку» или скелету, на котором держится все остальное. Морфология – центр «языкового пространства», и для того, чтобы узнать язык, надо прежде всего понять его морфологию. Без морфологии нет язы-*

¹ См. Ушаков, Д. Н. (1940). *Толковый словарь русского языка: Том 4*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, с. 263.

² Сущ. это значит существительное.

ков (Reformatskiy, 1979, s. 58). Думается, что Реформатский выразил роль изучения морфологии в языке, подчеркивая ее значение. Он отметил, что морфология поддерживает все остальные элементы языка.

Другой русский филолог Анатолий Карпович Карпов выделяет несколько ключевых аспектов морфологии, на которые следует обратить внимание. Они следующие:

- 1) Морфология и синтаксис – это два основных раздела грамматики, изучающие выражение грамматических форм в языке, а также формы, которые для этого используются.
- 2) Морфологический уровень языка изучает, как грамматическое значение выражается через минимальные единицы, называемые словоформами.
- 3) Морфологическая система языка представляет собой совокупность всех словоформ, которые объединены в грамматические категории и части речи. Основные понятия морфологии включают грамматическое значение, грамматическую форму слова, парадигму словоизменения, процесс словоизменения, формообразование, грамматическую категорию и части речи.
- 4) Морфологическая система языка изменяется гораздо медленнее по сравнению с лексической и словообразовательной системами, поскольку морфология обладает высокой устойчивостью к внешним влияниям.
- 5) Морфология напрямую связана с синтаксисом и имеет определенные связи с лексикологией и словообразованием.
- 6) Морфология и лексикология оба сосредоточены на изучении слова. Морфология рассматривает слово с точки зрения его грамматического значения, тогда как лексикология изучает его с точки зрения лексического значения (Карпов, 2019, s. 4-9).

Специфика морфологии определяет несколько принципов ее изучения:

- 1) Парадигматический принцип, который заключается в сравнении основной формы слова с его измененными формами.
- 2) Лексико-грамматический принцип, который включает в себя сравнение общего смыслового значения слова, как части речи, с его конкретным лексическим значением.
- 3) Морфолого-синтаксический принцип, который касается сопоставления слова, как части речи, с его ролью и функцией в предложении (Zemlyanaya, 2020, s. 57).

Из специфики морфологии вытекают следующие основные задачи:

- Проведение морфологического анализа слов.
- Создание словосочетаний и предложений с использованием определенных частей речи.
- Определение частей речи в предложении или тексте.
- Изучение процессов словообразования для различных частей речи.
- Группирование слов по их частям речи и категориям.
- Составление и анализ парадигм слов.
- Создание и заполнение таблиц с примерами морфологических данных.
- Наблюдение за синтаксическими связями между частями речи в структуре предложения (Djunusova, 2016, s.31-35).

Таким образом, морфология является фундаментальной составляющей грамматической системы языка, которая обеспечивает его структурную и семантическую целостность. Глубокое изучение морфологических процессов и категорий позволяет лучше понимать и анализировать язык как средство общения и культурного выражения.

Морфологический анализ имен существительных в русском языке

Исследование вопросов морфологического анализа и структуры слова имеет глубокие традиции в российском языкознании. Вклад в изучение форм слова и его грамматических особенностей внесли такие выдающиеся ученые, как Иван Александрович Бодуэн де Куртенэ, Филипп Федорович Фортунатов, Александр Матвеевич Пешковский, Василий Алексеевич Богородицкий и много др. Их работы заложили основу для дальнейших достижений в этой области. Позже значительный вклад внесли Виктор Владимирович Виноградов, Лев Владимирович Щерба, Григорий Осипович Винокур, Александр Иванович Смирницкий, Ольга Сергеевна Ахманова, Александр Александрович Реформатский, а также их ученики и последователи (Kubryakova, 1974, s. 3-4). Исследования, проведенные этими учеными оказали решающее влияние на развитие морфологического анализа.

Понятие «морфологический анализ» подразумевает изучение слова в контексте его принадлежности к определенной части речи. Т.е. предметом морфологического анализа является слово. Морфологический анализ включает в себя:

- а) грамматическую классификацию слова, то есть определение его принадлежности к части речи и другим морфологическим категориям, таким как лексико-грамматические разряды, типы склонения, спряжения и прочие;
- б) анализ морфологических признаков конкретных слов (Medvedeva, 2021, s. 30; Kasatkin vd., 2005, s. 175-176).

Кроме того, при морфологическом анализе важно умение выявлять, какие постоянные и изменяемые признаки присущи слову, в какой форме оно используется в контексте, и какова его функция в предложении (Vorobyeva ve Kuznetsova, 2017, s. 268-269). Различение этих категорий помогает исследователю точно определить место и роль слова в предложении, а также его связь с другими элементами текста. В этом отношении имя сущ. особенно выделяется среди других частей речи, поскольку его грамматические категории, такие как род, число и падеж, играют ключевую роль в синтаксической структуре предложения.

Имя сущ. – это одна из основных частей речи, которая обозначает предметы или действия в различных областях. Оно может изменяться и склоняться в зависимости от контекста, в котором употребляется. Морфологический анализ сущ. подразумевает систематическое изучение этой части речи, а также анализ изменений ее форм в зависимости от языковых операций (Knyazeva, 2023, s. 83). Анализ имен сущ. осуществляется в определенном порядке и согласно установленной схеме. Рассмотрим эту схему.

Схема морфологического анализа имен существительных в русском языке

В схеме представлена основная информация³ об именах сущ. На основе этой информации будет представлен два примера слов в следующем разделе, где будет проведен морфологический анализ имен сущ., сопровождаемый вопросами. При объяснении имени сущ. как части речи, его лексико-грамматических разрядов и морфологических категорий использованы турецкие и российские источники. Они следующие: 1) *Современный русский язык. Морфология. Часть I*. Бахар Демир и Светлана Аюпова – 2015; 2) *Современный русский язык/Морфология* Зейнеп Баглан Озер и др. – 2021; 3) *Грамматика русского языка (Морфология)* Лейла Чигдем Далкылыч – 2018; 4) *Русское именное словоизменение* Андрей Анатольевич Зализняк – 1967; 5) *Морфология современного русского языка* Анатолий Карпович Карпов – 2019; 6) *Схемы и образцы морфологического разбора знаменательных частей речи* Марина Георгиевна Милютинина – 2023). Основная информация и примеры, полученные в результате изучения этих источников, можно резюмировать следующим образом:

- 1. Словарная форма имени сущ.** дает информацию о том, как сущ. представлено в словаре. Показывается падеж, род и число анализируемого сущ.
- 2. Частеречное значение выбранного сущ., а также дополнительные морфологические, словообразовательные и синтаксические признаки слова:** Морфологические признаки сущ., наиболее важны для его характеристики как части речи, включают следующие: предметность, одушевленность-неодушевленность, род, число и падеж.
- 3. Лексико-грамматический разряд сущ.:** Лексико-грамматические разряды – это классы слов в рамках данной части речи, которые противопоставлены по лексическому значению основы, а также (хотя и непоследовательно) по грамматическим и иным формальным признакам: по особенностям словоизменения, словообразовательным аффиксам и т.п..
- 4. Одушевленность – неодушевленность:** Одушевленность-неодушевленность – это несловоизменяемая категория морфологических категорий имен сущ.
- 5. Род:** В современном русском языке традиционно выделяют три грамматических рода: мужской, женский и средний. Считается также, что во множественном числе род не выражен (*новые мужчины, женщины, яблоки* и т.п.).
 - Родовой парой слов называется группа сущ. мужского и женского рода, которые имеют одинаковое лексическое значение и различаются только значением биологического пола, например, *мальчик* и *девочка*.
- 6. Число:** Число – это словоизменяемая категория сущ. Существует единственное число и множественное число. Например: *школа – школы, друг – друзья* и т.п.
 - Термины *singularia tantum*⁴ (единственное только) и *pluralia tantum*⁵ (множественное только) обычно относятся к сущ. отвлеченного, вещественного, собирательного или собственного характера. К числу слов *singularia tantum* относятся такие слова, как *бег, тишина, перемирие, молоко, сахар, листва, человечество* и др. К числу слов *pluralia tantum* относятся такие слова, как *переговоры, духи, сливки*,

³ Учитывая объем статьи, представлена основная информация, связанной с именем сущ. Для более глубокого понимания рекомендуется обратиться к книгам и учебным пособиям по морфологии.

⁴ См. Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 368.

⁵ См. Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 307.

деньги, ножницы, сани, Альпы и др. Можно заметить, что в обоих случаях образование соотносительных числовых форм затруднено из-за особенностей их лексического значения.

7. Падеж: Падеж – это словоизменительная морфологическая категория сущ., указывающая на их связь с другими объектами, действиями или характеристиками в предложении. В современном русском языке существует шесть основных падежные граммы. Кроме того, многими учеными-теоретиками ставится вопрос о выделении ряда дополнительных падежей. Наиболее часто выделяются:

2-й родительный падеж, или партитив (с лат. *partitive (part)*⁶ ‘часть’: *чаю, сахару*) – ср. Родительный падеж: *чая, сахара*).

2-й предложный, или местный падеж, локатив (с лат. *locus*⁷ ‘место’: *на берегу, в шкафу, в степи* – ср. Предложный падеж: *о берегу, о шкафе, о степи*).

Во многих работах выделяется также звательный падеж (вокатив, с лат. *vocative*⁸ ‘звать’): *Боже!* (от Бог), *мам!* (от мама).

- Падежи имен сущ. выражают субъектное, объектное, определительное значения. Например: 1) *Ему холодно* (субъектное). 2) *Рисовать картину* (объектное). 3) *Рюкзак девушки* (определительное) (Demir ve Aiurova, 2015, s. 3-56; 110-143; Özer vd., 2021, s. 17-48; 70-177; Dalkılıç, 2018, s. 43-173, Zaliznyak, 1967, s. 19-100, Karpov, 2019, s. 10-25; Milyutina, 2023, s. 6-8).

Примеры слов для морфологического анализа имен существительных в русском языке

В этом разделе рассмотрены четыре работы, как *Морфологический разбор в схемах, образцах и упражнениях* Галина Андреевна Боброва (2011), *Схемы и образцы морфологического разбора знаменательных частей речи* Марина Георгиевна Милютинина (2023), *О морфологическом разборе существительных в русском языке. Русский язык в школе* Игорь Григорьевич Милославский (2017) и *Грамматический разбор. Словообразовательный, морфемный и морфологический анализ слова* Светлана Васильевна Рябушкина. Несомненно, что эти работы играют важную роль в изучении русской морфологии для иностранцев. Схемы в этих исследованиях составлены коротко, четко, а вопросы заданы логично. А нами детализированы вопросы в этих источниках и создана более расширенная схема. Расширенная схема морфологического анализа позволяет выявить ключевые морфологические признаки имени сущ. В отличие от традиционных схем, которые включают лишь основные характеристики (род, число, падеж), данная схема дополнена углубленными аспектами анализа. На основе наблюдений за занятиями по русскому языку как иностранному на факультете Туризма, а также по русскому языку по выбору в университете им. Мехмета Акифа Эрсоя в Бурдуре мы считаем, что расширенная схема больше подходит студентам филологических факультетов уровня В2–С1. В рамках схемы сформулированы семь основных вопросов, включающих в себя дополнительные разъяснения, которые расширяют понимание основного вопроса, и также обеспечивают более глубокий и структурированный подход к изучению темы. В качестве материала выбраны два имени сущ.: *авиатор* (одушевленное) и *дружба* (неодушевленное).

⁶ См. Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 289.

⁷ См. Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 231.

⁸ См. Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 429.

Рассмотрим примеры слов и схему.

Фрагмент из романа *Авиатор*⁹

(Евгений Германович Водолазкин)¹⁰

Мы с кузеном Севой на Финском заливе. Сева – сын брата моей матери: в детстве это объяснение родства для меня звучало ужас как сложно. Я и сейчас произношу это не без сбоев. Кузен – уже, конечно, полегче, но лучше всего – Сева. У Севиных родителей в Куоккале дом.

*Мы с ним запускаем воздушного змея. Бежим по вечернему пляжу у самой кромки воды. Иногда задеваем воду босыми ступнями, и брызги сверкают в заходящем солнце. Воображаем себя **авиаторами**. Летим вдвоем: на переднем сиденье я, на заднем Сева. Там, в холодном небе, пустынно и одиноко, но нас согревает наша **дружба**. Если погибнем, то вместе: это сближает. Пытаемся переговариваться – там, наверху, – но наши слова уносит ветром.*

– Авиатор Платонов, – кричит мне сзади Сева. – Авиатор Платонов, по курсу населенный пункт Куоккала!

Расширенная схема морфологического анализа имен существительных в русском языке¹¹

Табл.1

Вопросы	Ответ-1	Ответ-2
1. Выпишите из данного текста имя сущ. и назовите его словарную форму.	1. Из текста выбрано сущ. <i>авиатор</i> . Словарная форма этого сущ.: именительный падеж, мужской род, единственное число.	1. Из текста выбрано сущ. <i>дружба</i> . Словарная форма этого сущ.: именительный падеж, женский род, единственное число.
2. Назовите частеречное значение выбранного сущ. 2.1. Обоснуйте ваш выбор, рассмотрев следующие харак-	2. Частеречное значение сущ. (<i>авиатор</i>) – предметность, имеет номинативную функцию.	2. Частеречное значение сущ. (<i>дружба</i>) – предметность.

⁹ См. Водолазкин, Е. Г. (2015). *Авиатор*. Москва: Издательство АСТ, с. 11-12.

¹⁰ Евгений Германович Водолазкин (род. 1964) – российский писатель и литературовед, известный своими произведениями, включая таких как *Лавр* и *Авиатор*. Он признан одним из выдающихся современных авторов русской литературы.

¹¹ При составлении вопросов на схеме использованы следующие источники: 1) BOBROVA, G. A. (2011). *Morfologičeskij razbor v shemah, obraztsah i upravneniyah: Metodičeskiye ukazaniya dlya studentov filologičeskogo fakul'teta vseh form obučeniya*. Omsk: OmgU, s. 6-12. 2) MĪLYUTĪNA, M. G. (2023). *Shemi i obraztsy morfologičeskogo razbora znamenatel'nyh častey reči: učeb.-metod. posobiye: [elektron. resurs]*. Ījevsk: Udmurtskiy universitet, s. 6-8. 3) MĪLOSLAVSKIY, Ī. G. (2017). "O morfologičeskom razbore suščestvitel'nyh v russkom yazıke". *Russkiy yazık v škole*. VIII: 23-29. 4) RYABUŠKĪNA, S. V. (2002). *Grammatičeskij razbor. Slovoobrazovatel'nyy, morfemnyy i morfologičeskij analiz slova: Metodičeskoye posobiye po kursu Sovremenny russkiy yazık i stilistika*. Ulyanovsk: Ulgtu, s. 16-19.

<p>теристики слова с точки зрения морфологии, словообразования и синтаксиса.</p>	<p>2.1. В тексте сущ. (<i>авиаторами</i>) – одушевленное и употреблено в форме творительного падежа множественного числа. У сущ. <i>авиатор</i> имеется суффикс <i>-атор</i>, показывающий деятельность человека. Сущ. в тексте является (объектом) косвенным дополнением. Таким образом, по анализу этого сущ., можно сделать вывод: <i>авиатор</i> относится к самостоятельным частям речи.</p>	<p>2.1. В тексте сущ. (<i>дружба</i>) – неодушевленное и употреблено в форме именительного падежа единственного числа. У сущ. <i>дружба</i> имеется суффикс <i>-б</i> и окончание <i>-а</i>. Сущ. в тексте является (субъектом) подлежащим. Таким образом, по анализу этого сущ., можно сделать вывод: <i>дружба</i> относится к самостоятельным частям речи.</p>
<p>3. Определите лексико-грамматический разряд сущ.</p>	<p>3. <i>Авиатор</i> – это нарицательное и конкретное сущ.</p>	<p>3. <i>Дружба</i> – это отвлеченное (абстрактное) сущ.</p>
<p>4. Сущ. одушевленное или неодушевленное?</p>	<p>4. <i>Авиатор</i> относится к одушевленным сущ.</p>	<p>4. <i>Дружба</i> относится к неодушевленным сущ.</p>
<p>4.1. Обоснуйте Ваш выбор: существует ли в тексте одушевленность или неодушевленность сущ. (и как она выражена) или требуется проведение дополнительных лингвистических экспериментов (каких именно)?</p>	<p>4.1. <i>Авиатор</i> означает: специалист, занимающийся управлением, вождением и обслуживанием летательных аппаратов.¹² По своему лексическому значению <i>авиатор</i> является обозначением живого существа. В тексте грамматическая одушевленность сущ. (<i>авиаторами</i>) не выражена, так как оно упо-</p>	<p>4. <i>Дружба</i> относится к неодушевленным сущ. 4.1. <i>Дружба</i> означает отношения между людьми, основанные на взаимной симпатии, доверии или поддержке.¹³ <i>Дружба</i> является обозначением (неживого существа) понятия неодушевленного. В тексте грамматическая одушевленность сущ. (<i>дружба</i>) не выражена, так как оно употреблено</p>

¹² См. Ушаков, Д. Н. (1940). *Толковый словарь русского языка: Том 4.* Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, с. 8.

¹³ См. Ушаков, Д. Н. (1940). *Толковый словарь русского языка: Том 4.* Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, с. 804.

	треблено не в диагностической форме винительного падежа множественного числа (или единственного числа).	не в диагностической форме винительного падежа множественного числа (или единственного числа). Вин. падеж ед.ч.: <i>вижу сестру, *друзьбу</i> – формы у женского рода совпадают, эта позиция не является диагностической.
5. Укажите, какой грамматический род имеет это сущ. (мужской, женский, средний).	5. <i>Авиатор</i> относится к мужскому роду.	5. <i>Дружба</i> относится к женскому роду.
5.1. Относится ли сущ. к словам общего или парного рода?	5.1. <i>Авиатор</i> является словом общего рода. Но не является парного рода.	5.1. <i>Дружба</i> не является словом общего или парного рода.
5.2. Входит ли сущ. в родовую пару? Если да, то охарактеризуйте формальный тип пары (супплетивная, словообразовательная, флективная).	5.2. <i>Авиатор</i> входит в родовую пару. Тип пары этого сущ. – словообразовательная пара. <i>Авиатор – Авиаторша.</i> Эти два сущ. имеют один корень и отличаются друг от друга разными словообразовательными аффиксами.	5.2. <i>Дружба</i> не входит в родовую пару.
5.3. Значима ли граммема рода (или незначима)? Если значима, то определите вид смысловой оппозиции в рамках родовой пары (эквиполентная, привативная). Сильным или слабым членом оппозиции является анализируемое сущ.?	5.3. Граммема рода у сущ. (<i>авиатор</i>) значима. Это привативная оппозиция. Это сущ. является слабым членом оппозиции.	5.3. Граммема рода сущ. (<i>дружба</i>) – незначима.
5.4. Назовите согласовательный класс по А. А. Зализняку, к которому относится данное сущ.	5.4. По А. А. Зализняку <i>авиатор</i> относится ко второму согласовательному классу.	5.4. По А. А. Зализняку <i>дружба</i> относится к третьему согласовательному классу.

<p>6. Определите числовую грамму сущ.</p>	<p>6. В тексте сущ. (<i>авиаторами</i>) – множественное число.</p>	<p>6. В тексте сущ. (<i>дружба</i>) – единственное число.</p>
<p>6.1. Как выражена форма числа в тексте? Какие можно провести эксперименты, чтобы определить числовую форму сущ?</p>	<p>6.1. В тексте число сущ. (<i>авиаторами</i>) выражено многозначно и в парадигматике, и в синтагматике.</p> <p>Из парадигматического эксперимента окончание творительного падежа множественное число - <i>ами</i> только встречается у сущ. во множественном числе.</p> <p>Из синтагматического эксперимента в тексте глагол <i>вообразать</i> употреблен в настоящем времени с окончанием - <i>ем</i>, то есть глагол во множественном числе.</p> <p>С помощью глагола можно сделать вывод: сущ. (<i>авиаторами</i>) употреблено во множественном числе.</p>	<p>6.1. В тексте число сущ. (<i>дружба</i>) выражено единично, так как притяжательное местоимение «<i>наша</i>» – это уже обозначает единственное число.</p>
<p>6.2. Есть ли числовая корреляция или же сущ. относится к словам <i>singularia tantum</i> или <i>pluralia tantum</i>?</p>	<p>6.2. Есть числовая корреляция:</p> <p><i>авиатор</i> (единственное число),</p> <p><i>авиаторы</i> (множественное число).</p>	<p>6.2. Нет числовой корреляции сущ. (<i>дружба</i>). Оно относится к словам <i>singularia tantum</i>.</p>
<p>7. Назовите падежную форму.</p>	<p>7. В тексте сущ. (<i>авиаторами</i>) относится к творительному падежу.</p>	<p>7. В тексте сущ. (<i>дружба</i>) относится к именительному падежу.</p>
<p>7.1. Это основной или дополнительный падеж русского сущ.?</p>	<p>7.1. Это основной падеж русского сущ.</p>	<p>7.1. Это основной падеж русского сущ.</p>

<p>7.2. Как можно доказать наличие в тексте о падежной формы сущ. с помощью лингвистических экспериментов?</p>	<p>7.2. Из парадигматического эксперимента падежная граммема сущ. (<i>авиаторами</i>) явно выражена. Творительный падеж мужского рода типа <i>авиаторами</i> употреблено с окончанием-ами.</p> <p>Синтагматический эксперимент – «<i>Воображаем себя авиаторами</i>». В этом предложении <i>авиаторами</i> является дополнением, глагол <i>воображать</i> является сказуемым.</p> <p>Конструкция такая: <i>воображать кого (что) + кем-чем, каким.</i></p> <p>Основная форма выражения дополнения – творительный падеж.</p> <p>Можно сделать вывод из синтагматического эксперимента: сущ. (<i>авиаторами</i>) относится к творительному падежу.</p> <p>В функционально-коммуникативной грамматике «<i>Воображаем себя авиаторами</i>» – авторизационная модификация.</p> <p>Ср.: – <i>Мы авиаторы.</i> – <i>Мы были/будем авиаторами</i>(временная модификация).</p> <p>– <i>Мы стали/станем авиаторами</i> (фазисная модификация).</p> <p>– «<i>Мы считаем себя/воображаем себя авиаторами</i>» (авторизационная – есть указание на автора</p>	<p>7.2. Из парадигматического эксперимента падежная граммема сущ. (<i>дружба</i>) явно выражена. Именительный падеж женского рода типа <i>дружба</i> употреблено с окончанием -а.</p> <p>Синтагматический эксперимент – «... <i>нас согревает наша дружба</i>». В этом предложении <i>дружба</i> является субъектом, глагол <i>согреть</i> является сказуемым.</p> <p>Конструкция такая: <i>кого (что) согревает + что.</i></p> <p>Основная форма выражения (субъекта) подлежащего – именительный падеж.</p> <p>Можно сделать вывод из синтагматического эксперимента: сущ. (<i>дружба</i>) относится к именительному падежу.</p>
--	--	---

	высказывания). Глагол в данном случае работает как связка-модификатор при предикате – сущ. «авиаторами».	
7.3. Определите тип значения падежной формы (субъектное, объектное, обстоятельственное, определительное).	7.3. В тексте сущ. (<i>авиаторами</i>) имеет объектное значение.	7.3. В тексте сущ. (<i>наша дружба</i>) имеет определительное значение.
7.4. Укажите тип склонения.	7.4. <i>Авиатор</i> относится к первому склонению.	7.4. <i>Дружба</i> относится к второму склонению.

Таблица 1 предоставляет подробный анализ двух сущ. «авиатор и дружба», рассматривая их с точки зрения морфологических, словообразовательных и синтаксических характеристик. Рассмотрим каждую характеристику анализа более подробно:

1) Сущ. *авиатор* и *дружба* относятся к самостоятельным частям речи и обладают предметность. Однако их лексико-грамматические разряды существенно различаются. *Авиатор* – это конкретное, нарицательное сущ., которое обозначает живое существо, человека, занимающегося определенной деятельностью. А *дружба* – отвлеченное (абстрактное) сущ., обозначающее нематериальное понятие, связанное с отношениями между людьми.

2) *Авиатор* относится к одушевленным сущ. мужского рода, что также отражается в возможности образования родовой пары «авиаторша». Грамматический род *авиатора* значим, так как он выступает как слабый член привативной оппозиции. В отличие от него, *дружба* – неодушевленное сущ. женского рода, которое не образует родовую пару, а его род не имеет значимой грамматической роли.

3) Числовые формы *авиатора* и *дружбы* подчеркивают их грамматическое использование в тексте. *Авиатор* в рассматриваемом контексте используется во множественном числе и творительном падеже, выполняя функцию косвенного дополнения. Это сущ. обладает выраженной числовой корреляцией между единственным и множественным числом. В отличие от этого, *дружба* представлена в тексте в единственном числе и именительном падеже, что соответствует ее роли (субъекта) подлежащего. *Дружба* относится к словам *singularia tantum*, что подчеркивает ее абстрактный характер.

4) Падежное значение сущ. тесно связано с их синтаксической функцией в предложении. *Авиатор* в форме творительного падежа имеет объектное значение, тогда как *дружба* в форме именительного падежа выполняет определительное значение, подчеркивающее ее роль в определении состояния или качества субъекта.

5) *Авиатор* классифицирован как слово общего рода и относится ко второму согласовательному классу по А. А. Зализняку, в то время как *дружба* принадлежит к третьему согласовательному классу и не является словом общего или парного рода.

6) *Авиатор* представлено в творительном падеже, а *дружба* в именительном падеже. Эти данные подтверждают, что сущ. изменяются в зависимости от падежа, и это изменение можно наблюдать и анализировать в контексте предложений.

7) *Авиатор* относится к первому типу склонения, тогда как *дружба* относится ко второму типу склонения. Эти данные демонстрируют различия в склонении сущ. в зависимости от их рода и грамматических характеристик.

Таким образом, грамматический анализ сущ. в русском языке представляет собой многоуровневый процесс, включающий различные аспекты языка. Он помогает раскрыть внутреннюю логику языка и понять, как различные грамматические категории взаимодействуют друг с другом в контексте. Сделанный анализ также подчеркивает необходимость проведения синтагматических и парадигматических экспериментов для подтверждения грамматических характеристик сущ. в различных контекстах.

Заключение

Сложность морфологической системы русского языка, отличающейся от систем других языков, обуславливает необходимость детального изучения его грамматических категорий. На основе проведенного исследования особое внимание требует анализ имен существительных, так как они обладают множеством признаков, которые можно рассматривать с морфологической, словообразовательной и синтаксической точек зрения. Комплексный подход к изучению этих характеристик способствует более глубокому пониманию структуры языка и его функционирования.

В ходе исследования была предложена расширенная схема морфологического анализа, позволяющая глубже изучить структуру существительных. Применение данной схемы на примерах слов «авиатор» и «дружба» подтвердило, что различные существительные обладают особыми морфологическими свойствами, зависящими от их функции в предложении и контекста употребления. Кроме того, применение расширенной схемы показало, что морфологические характеристики существительных не только характеризуют слово как часть речи, но и оказывают влияние на его синтаксические функции в предложении.

В результате исследования было установлено, что глубокий морфологический анализ существительных способствует лучшему пониманию русской грамматики и повышению языковой компетенции. Умение распознавать и анализировать морфологические категории помогает обучающимся правильно употреблять существительные в речи, улучшает навык построения грамматически правильных конструкций и способствует осознанному использованию языковых ресурсов. Таким образом, морфологический анализ остается важной частью лингвистического исследования и преподавания русского языка. Это подчеркивает важность комплексного подхода к морфологическому анализу как в теоретическом, так и в прикладном аспекте.

БИБЛИОГРАФИЯ

- BOBROVA, G. A. (2011). *Morfoloğiceskiy razbor v shemah, obraztsah i uprajneniyah*. Omsk: OmgU.
- DALKILIÇ, L. Ç. (2018). *Rus Dilinin Grameri. Biçim Bilgisi (Morfoloji)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

- DEMİR, B. & AİUPOVA, S. (2015). *Çağdaş Rus Dili. Morfoloji I Bölüm*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- DJUNUSOVA, A. N. (2016). "İzuçeniye morfologii v naçalnih klassah v usloviyah realizatsii FGOS". *Stupen v pedagogičeskuyu nauku* (8 Ocak 2016). Moskva: İzdatelstvo Pero: 31-35.
- KARPOV, A. K. (2019). *Morfologiya sovremennogo russkogo yazıka*. Nijnevartovsk: İzdatelstvo Nijnevart. gos. un-ta.
- KASATKİN L. L., KLOBUKOV E. V. & LEKANT P. A. (2005). *Sovremenniy russkiy yazık: slov.-sprav. posobiye dlya učitelya*. Moskva: Prosveşçeniye.
- KNYAZEVA, T. V. (2023). "Harakteristika umeniy morfologiçeskogo razbora imen suşçestvitelnih u obuçayuşçihhsya tretogo klassa". *Psihologo-pedagogičeskiye i lingvokulturologičeskiye issledovaniya: ot teorii k praktike* (8 Haziran 2023). Moskva: İzdatelstvo Akadempress: 82-84.
- KUBRYAKOVA, E. S. (1974). *Osnovi morfologiçeskogo analiza (na materiale germanskih yazıkov)*. Moskva: Nauka.
- MATTHEWS, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- MEDVEDEVA, L. A. (2021). "Obuçeniye mladşih şkolnikov morfologiçeskomu analizu imeni suşçestvitelnogo". *Rebyonok v yazıkovom i obrazovatelnom prostranstve* (22 Nisan 2021). Elets: Eletskiy gosudarstvenniy universitet im. İ. A. Bunina: 29-33.
- MİLOSLAVSKİY, İ. G. (2017). "O morfologiçeskom razbore suşçestvitelnih v russkom yazıke". *Russkiy yazık v škole*. VIII: 23-29.
- MİLYUTİNA, M. G. (2023). Şemı i obraztsı morfologiçeskogo razbora znamenatelnih çastey reçi: uceb.-metod. posobiye: [elektron. resurs]. İjevsk: Udmurtskiy universitet.
- ÖZER, Z. B, SERHUNİNA T. A., TİMOFEEVA E. N. & AKTAY S. (2021). *Çağdaş Rus Dili/Morfoloji*. Ankara: Dorlion.
- REFORMATSKİY, A. A. (1979). *Oçerki po fonologii, morfonologii i morfologii*. Moskva: Nauka.
- RYABUŞKİNA, S. V. (2002). *Grammatiçeskiy razbor. Slovoobrazovatelniy, morfemniy i morfologiçeskiy analiz slova: Metodiçeskoye posobiye po kursu Sovremenniy russkiy yazık i stilistika*. Ulyanovsk: Ulgtu.
- UŞAKOV, D. N. (1940). *Tolkoviy slovar russkogo yazıka: Tom 4*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo inostrannih i natsionalnih slovarey.
- VİNOGRADOV, V. V. (2001). *Russkiy yazık (Grammatiçeskoye učenje o slove)*. Moskva: Russkiy yazık.
- VODOLAZKİN, E. G. (2015). *Aviator*. Moskva: İzdatelstvo AST.
- VOROBYEVA, E. A. & KUZNETSOVA, Yu. A. (2017). "İzuçeniye morfologiçeskogo razbora v naçalnoy i osnovnoy škole s uçyotom preemstvennosti". *Doşkolnoye i naçalnoye obrazovaniye: rassireniye obrazovatelnoy sredi* (01-03 Mart 2017). Yaroslavl: Yaroslavskiy gosudarstvenniy pedagogičeskiy universitet im. K. D. Uşinskogo: 255-261.
- ZALİZNYAK, A. A. (1967). *Russkoye imennoye slovoizmeneniye*. Moskva Nauka.

ZEMLYANAYA, O. A. (2020). "Obučeniye morfologii v škole". *Psihologiya, pedagogika i obrazovaniye v usloviyah mejdunarodnogo sotrudničestva i integratsii* (15 Haziran 2020). Ufa: Aeterna: 57-59.

Электронные ресурсы

Тип grammatičeskikh oppozitsiy v morfologii. Erişim Tarihi: 20.07.2024. <https://studfile.net/preview/9439770/page:4/>

EXTENDED ABSTRACT

The Russian language, unlike many other languages in the world, possesses a complex morphological system that often creates challenges. Morphology, a fundamental component of grammar, investigates the structures of words, the rules governing word inflections, and how these words function within grammatical contexts. Russian morphology is closely related to other areas, such as syntax, lexicology, and word formation, and these fields are of great importance in understanding morphological categories. In this context, nouns in the Russian language are particularly noteworthy. Nouns possess various features in terms of morphological categories, and these features play a critical role in understanding the structural and functional aspects of the language.

The study presents an expanded scheme to analyze the morphology of nouns in the Russian language. This scheme covers seven key questions with additional questions, providing a comprehensive framework for understanding the grammatical, word-formation, and syntactic features of nouns. This scheme is considered appropriate for philology students at the B2-C1 levels. The morphological analysis method was applied in the study, and attention was given to how nouns function within sentences.

For the study two nouns of different genders were selected: *aviator* (авиатор) and *friendship* (дружба). As a result of examining these two nouns, it was determined that the two nouns possess different morphological, word formation, and syntactic characteristics, the following information can be stated: 1) The nouns *aviator* and *friendship* belong to independent part of speech and are substantives. However, the lexical-grammatical categories of the two words differ significantly. *Aviator* is a concrete and common noun that denotes a living being, a person engaged in a specific activity. *Friendship*, on the other hand, is an abstract noun that expresses connections between people. 2) *Aviator* is an animate masculine noun. In contrast, *friendship* is an inanimate feminine entity. 3) The noun *aviator* is used in the plural instrumental case in the text. However, the noun *friendship*, used in the nominative case in the text, denotes only a singular concept (*singularia tantum*), and this word does not have a plural form. 4) *Aviator* conveys an objective meaning, while *friendship* expresses a qualitative meaning. 5) According to Andrey Anatolyevich Zaliznyak, *aviator* belongs to the second agreement class, while *friendship* belongs to the third agreement class. 6) The nouns *aviator* and *friendship* are presented in different cases in the text. This data demonstrates that nouns change according to cases, and this change can be observed and analyzed in the context of the sentence. 7) *Aviator* belongs to the first type of declension, while *friendship* belongs to the second type. This indicates that the declensions of nouns can vary depending on their gender and grammatical features.

In conclusion, a comprehensive understanding of the morphological categories of nouns in the Russian language contributes to better comprehension of the language and enhances the

communication skills of individuals learning Russian as a foreign language. Therefore, it is important to use various texts to obtain the best results in morphological analysis. Analyses conducted on a large number of nouns help reinforce students' knowledge of the morphological categories of nouns.

OSMANLI DEVLETİ'NİN KAPİTÜLASYONLARI TEK TARAFLI İLGÂSİ: İRAN KAMUOYUNDAKİ ALGILAR VE TEPKİLER

Taner BİLGİN*
Ümit YETİK**

ÖZ

Osmanlı Devleti ve İran, uzun yıllar kapitülasyonların ağır şartlarına maruz kaldı. İki devlet, zaman zaman kapitülasyonların ilgâsına dair girişimlerde bulunduysa da mezkûr meselede tam bir başarı elde edemedi. Ancak İttihad ve Terakki yönetimi iktidarı ele geçirince, kapitülasyonların ilgâ meselesiyle yakından ilgilendi. Nitekim I. Dünya Harbi başlarında yaşanan karmaşık süreci fırsata dönüştürerek, kapitülasyonları ilgâ ettiğini duyurdu. Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı kaldırması, komşu devlet İran'da son derece olumlu karşılandı. İran basını ve devlet adamları, Osmanlı Devleti'nin bu girişimini en başından itibaren yakından takip etti. Kapitülasyonların ilgâ edilmesi kararının Osmanlı tebaası üzerinde nasıl bir etki bıraktığı basında sürekli olarak işlendi. Öte yandan İran basını, meseleye ilişkin İranlı devlet adamlarına da göndermede bulunarak mezkûr girişimden İran'ın nasıl bir ders çıkarması gerektiğine dair uyarı niteliğinde haberler neşretti. Osmanlı coğrafyasında görev yapan İranlı devlet adamları ise gözlemlerini, ülkelerine gönderdikleri raporlar ile bildirdi. Netice olarak Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ kararı, İran için de iyi bir örnek teşkil etmiştir. Bu makalede Osmanlı Devleti'nin 1914 Eylül ayında duyurduğu kapitülasyonları ilgâ kararının, İran kamuoyundaki yansımaları İran menşeli literatür, matbu kaynaklar ve süreli yayınlar ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Kapitülasyonlar, İmtiyâzât-ı Ecnebiye, İlgâ,

THE OTTOMAN EMPIRE'S UNILATERAL ABROGATION OF CAPITULATIONS: PERCEPTIONS AND REACTIONS IN THE IRANIAN PUBLIC OPINION

ABSTRACT

For many years, both the Ottoman Empire and Iran endured the burdens of capitulations. Despite periodic efforts by both states to eliminate these agreements, neither fully succeeded. However, when the Committee of Union and Progress came to power, it focused closely on the matter of capitulation abrogation. Taking advantage of the turbulent conditions at the outbreak of World War I, the Ottomans unilaterally declared the abrogation of capitulations. This bold move garnered significant approval in neighboring Iran, where media and statesmen closely followed the Ottomans' actions. Iranian newspapers extensively discussed the impact of the abrogation on Ottoman citizens and published articles urging Iranian leaders to draw lessons from this initiative. Iranian officials stationed in Ottoman territories also sent detailed reports back to their homeland, highlighting their observations. Ultimately, the Ottoman Empire's unilateral action served as an important model for Iran. This article explores Iranian reactions to the Ottomans' September 1914 announcement, drawing on Iranian literature, periodicals, and other contemporary sources.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Capitulations, Foreign Privileges, Abrogation

Giriş

Osmanlı Devleti'nin yabancı kişi, zümre veya devletlere antlaşmalar yoluyla tanıdığı ticari, iktisadi ve adli hak ve ayrıcalıklar, tarih literatüründe genellikle kapitülasyon, muâhedât-ı atîka, uhûd-ı atîka, ahidnâme, imtiyâzât-ı atîka veya imtiyâzât-ı ecnebiyye gibi terimlerle ifade

Gönderilme Tarihi: 15.08.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-6018-5957, E-posta: taner.bilgin@bilecik.edu.tr

** Araştırma Görevlisi: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-7552-0682, E-posta: umit.yetik@bilecik.edu.tr

edilmektedir (Kütükoğlu, 1998, s. 536-540; Kallek, 2000, s. 242-245). Başlangıçta karşılıklı yarar esasına dayanan bu ayrıcalıklar, zamanla Osmanlı Devleti ve İran gibi devletlerin egemenlik haklarını sınırlayan ve iktisadi bağımsızlıklarını zedeleyen bir niteliğe dönüşmüştür. (Kolay, 2019, s. 20; Bilgin, 2025, s. 14).

Osmanlı Devleti ve İran, kapitülasyonların olumsuz etkilerini en derinden hisseden devletlerin başında gelmektedir. Her iki devlet de yabancı devletlere tanıdıkları geniş imtiyazlar sonucunda siyasi, ticari, iktisadi ve adli alanlarda egemenliklerinden taviz vermek zorunda kalmışlardır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kapitülasyonların ağır şartları altında ezilen bu iki devlet, mütekabiliyet esasına dayanması gereken imtiyazlardan bekledikleri karşılığı alamamış; aksine, askeri, siyasi ve iktisadi gücü ellerinde bulunduran Avrupalı devletler ve onların vatandaşları bu imtiyazlardan daha fazla faydalanmıştır (Kallek, 2000, s. 245).

İran'da kapitülasyon hakkı ilk kez Feth Ali Şah Kacar döneminde (1797-1834), 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması ile Çarlık Rusyası'na verilmiştir. Bu gelişme, İran'ın iç meselelerinde yabancı devletlerin nüfuzunun artmasına yol açmıştır. Nâsırüddin Şah (1848-1896) ve Muzafferüddin Şah dönemlerinde (1896-1907) İngiltere, Çarlık Rusya, İsveç, İspanya, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İtalya ve Osmanlı Devleti gibi birçok devlete verilen imtiyazlar, İran'ın iktisadi özgürlüğünü büyük ölçüde kaybetmesine ve yarı sömürge bir devlet haline gelmesine neden olmuştur (Mehdevî, 1385, s. 299-314; Zowghi, 1989, s. 19-25; Şemim, 1374, s. 274, 288-302). Ancak İranlı devlet adamları, bu olumsuz etkileri gidermek için etkili bir girişimde bulunamamışlardır.

Osmanlı cephesine bakıldığında, 18. yüzyıla kadar verilen imtiyazlar Osmanlı ekonomisine ciddi bir tehdit oluşturmamaktaydı. Bu dönemde Osmanlı Devleti, imtiyazların kötüye kullanılmasını önleyebilecek güçteydi. Tarihçiler, bu dönemdeki imtiyazların, yabancılara karşı sergilenen İslami hoşgörünün bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Fakat 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı devletler, giderek zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde baskılarını artırmışlardır. III. Selim döneminde Osmanlı devlet adamları, bu baskılar karşısında kapitülasyonlara tepki göstermiş ve tebaayı imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler almaya çalışmışlardır (Medenî, 1990, s. 90-91; İnalçık, 2000, s. 250-251).

Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde, Osmanlı devlet adamları için devletin toparlanması ve bağımsızlığının sağlanması adına kapitülasyonlardan kurtulmanın hayati önem taşıdığı anlaşılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önlemek için çeşitli tedbirler araştırılmış ve kamuoyu da bu konuda bilinçlendirilmiştir. Nitekim 1908'den itibaren her hükümet, kapitülasyonların kaldırılmasını öncelikli hedefleri arasına almıştır (İnalçık, 2000, s. 250-251).

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kanun-ı Esasi yeniden yürürlüğe girmiş ve kısa bir süre sonra II. Abdülhamid (1876-1909)'in saltanatına son verecek önemli bir gelişme yaşanmıştır (Kolay, 2017, s. 194). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) iktidara gelmesiyle, kapitülasyonların kaldırılması yönündeki çabalar hız kazanmıştır. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte hem siyasi hem de iktisadi açıdan büyük zorluklarla karşılaşılan bu dönemde (Demiryürek, 2023, s. 2497), söz konusu çabaların daha etkin bir şekilde hayata geçirilmesi için uygun bir zemin oluşmuştur. Bu süreçte, İttihatçıların baskısıyla Sultan Reşad, 8 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik iradeyi yayınlamıştır.

Osmanlı hükûmeti, 9 Eylül 1914 tarihinde İstanbul'daki yabancı büyükelçiliklere, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere tüm ticari ve adli kapitülasyonların kaldırılacağını bildirmiştir (Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacariye, 1375, s. 76-78). 17 Eylül'de Takvim-i Vekayi'de yayımlanan Sultan Reşad'ın "İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin İlgâsı"na dair iradesinde şu ifadeler yer almıştır:

"Memâlik-i Osmâniye'de mukîm teb'a-yı ecnebiye hakkında dahî hukûk-ı umûmiye-i düvel ahkâmı dâiresinde mu'âmele olunmak üzere eylevm câri mâli ve iktisâdi ve âdli ve idâri, "kapitülasyon" nâmı altındaki bilcümle imtiyâzât-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bi'l-cümle müsâidât ve hukûkun fi'mâba'd ref ve ilgâsı meclis-i vükelâ kararıyla tensib olunmuştur. İşbu irâde-i seniyye 18 Eylül 1330 [1 Ekim 1914] târihinden i'tibâren mer'i-yü'l-ahkâm olacaktır. İşbu irâde-i seniyyemizin icrâsına heyet-i vükelâ me'murdur. 26 Şevval 1332/4 Eylül 1330 [17 Eylül]" (Takvim-i Vekâyi, 17 Eylül 1914, s. 1).

Bu irade, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren yürürlüğe girecektir. Osmanlı Devleti, bu kararlarla birlikte topraklarında yaşayan yabancıların hak ve sorumluluklarını düzenlemek amacıyla bir geçici kanun yayımlamıştır. Söz konusu kanun, yabancıların Osmanlı toplumundaki statüsünü belirlemekte ve Osmanlı Devleti'nin egemenliğini daha güçlü bir şekilde tesis etmeye yönelik önemli hükümler içermektedir. Buna göre:

Yabancılar, Osmanlı vatandaşlarına tanınan siyasi haklardan yararlanamayacak; ancak özel hukuka dair haklardan faydalanabileceklerdir (md. 1). Güvenlik ve kamu düzenine ilişkin tüm kanunlar ve düzenlemeler, Osmanlı topraklarındaki yabancılar için de geçerli olacaktır (md. 2). Hukuki ve ticari konularda yabancılar, Osmanlı mahkemelerine başvurabilecek ve Osmanlı vatandaşları gibi haklarını arayabileceklerdir. Fakat taşınmaz malı olmayan yabancıların, Osmanlılara karşı açacakları davalarda mahkeme masrafları ve zararlar için teminat göstermeleri gerekecektir (md. 3). Yabancıların taşınmaz mallarıyla ilgili davalar, Osmanlı vatandaşlarının taraf olduğu durumlarda Osmanlı mahkemelerinde görülecek ve Osmanlı kanunlarına uygun olarak yürütülecektir (md. 4). Yabancılar uygulanan vergi ve mali yükümlülükler, Osmanlı vatandaşlarına uygulananlarla aynı olacaktır (md. 5). Bu düzenleme, Meclis-i Umumi toplandığında yasalâncaya kadar geçici olarak yürürlükte kalacaktır (md. 6) (Sabah, "Kavânin ve Nizâmât", 15 Mart 1915, s. 4).

Böylelikle Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sürecinde yabancı ayrıcalıklarını sınırlandırarak egemenlik haklarını güçlendirme iradesini net bir şekilde ortaya koymuştur. İranlı devlet adamı Yahya Devletâbâdî'ye göre, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan aldığı destekle kapitülasyonları kaldırması, Avrupa kontrolündeki bir hükümetin elde edebileceği en büyük kazanım olarak değerlendirilmiştir (Devletâbâdî, 1362, s. 273).

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ etmesi, uzun yıllardır bu imtiyazların ağır şartlarına maruz kalan İran'da olumlu bir atmosfer yaratmıştır. İran kamuoyu ve devlet adamları, Osmanlı Devleti'nin bu cesur adımından esinlenerek kapitülasyonları kaldırma girişimlerinde bulunmayı düşünmüşlerdir. Ancak Osmanlı topraklarında yaşayan İran vatandaşlarının da alınan kararlara tabi tutulması, İranlı yetkililer arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve Babiâli'ye çeşitli itirazların yükselmesine neden olmuştur.

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgâ etmesi, sadece kendi egemenliği açısından değil, bölgesel güçler üzerindeki etkileri bakımından da dikkat çekici bir

süreçtir. İran'ın gelişmelerden nasıl etkilendiği ve kapitülasyonlara karşı verdiği mücadele, bu çalışmanın ana odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu makalede, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırmasının İran kamuoyundaki yansımaları ve algılanışı tarihsel bağlamda analiz edilecektir. Ayrıca İran'ın bu süreçteki kapitülasyonları kaldırma girişimleri ve Osmanlı örneğinden nasıl etkilendiği de kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir.

Osmanlı Kapitülasyonlarının Kaldırılmasının İran Basını ve Kamuoyundaki Yansımaları

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak iptal etmesi, İran devleti ve kamuoyunda önemli bir etki yaratmış ve bu adım İran'da mühim bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir. İran kamuoyu, Osmanlı'nın bu cesur girişimini yakından takip etmiş ve benzer şekilde kendi ülkelerindeki yabancı imtiyazlara karşı nasıl bir tavır alabileceklerini sorgulamaya başlamıştır. Uzun yıllardır özellikle İngiltere ve Rusya, İran'da bankacılık, tütün (tömbeki), demiryolu, telgraf hattı, gümrük ve petrol gibi stratejik sektörlerde geniş imtiyazlara sahip olarak ekonomik kontrolü ellerinde tutmuştur (Mehdevî, 1385, s. 299-314; Zowghi, 1989, s. 19-25; Şemim, 1374, s. 274, 288-302).

Bu durum, Nidâ-yı Vatan gazetesinin editörü Mecdü'l-İslam Kirmanî gibi önde gelen entelektüellerin sert eleştirilerine hedef olmuştur. Kirmanî'ye göre, Kacarlar döneminde yabancı ülkelere tanınan imtiyazlar, ülkenin ekonomik kaynaklarını adeta tüketmekte ve İran'ı ciddi şekilde zayıflatmaktaydı (Abrahamian, 1384, s. 90). Dış borçların yalnızca faiz ödemeleri dahi ülkenin yıllık gelirinin üçte birine eşit hale gelmişti (Miroshnikov, 1344, s. 27-28). Bu çerçevede, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçler, İran'ın başlıca alacaklıları olarak ülkenin siyasi ve ekonomik hayatını fiilen denetim altına almışlardır (Majd, 1390, s. 32-33).

I. Dünya Savaşı öncesinde İran, ekonomik olarak ciddi bir buhrana sürüklenmiş ve bu süreçte, devletin saltanat mücevherlerini dahi borç almak amacıyla özel şirketlere ve sendikalara teminat olarak sunmak zorunda kalmıştır (Zowghi, 1989, s. 73). Ülkenin içinden çıkılmaz hale gelen ekonomik krizini aşma çabaları kapsamında, Basra Körfezi'ndeki adaların İngiltere'ye, Azerbaycan ile Gürgen'in bir kısmının ise Rusya'ya satılması tartışmaya açılmıştır (Abrahamian, 2019, s. 73-74). Vergi yükü altında ezilen halk, yeni vergilerin getirilmesi korkusuyla nüfus sayımı gibi devlet girişimlerine tepki göstermiştir (Majd, 1390, s. 37-38). Bu zorlayıcı ekonomik koşullar altında, İran hükümeti, British Imperial Bank'tan 440.000 sterlin tutarında bir kredi alarak krizi yalnızca kısa bir süreliğine öteleyebilmiştir (Abrahamian, 2019, s. 73-74).

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ etmesi, İran basınında ve kamuoyunda geniş yankı uyandırmış ve bu girişim, İran'da olumlu bir örnek olarak görülmüştür. İran'ın yüksek tirajlı gazetelerinden Ra'ad, 27 Eylül 1914 tarihli sayısında, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırmasına ilişkin Russkoye Slovo gazetesinde yer alan haberi sütunlarına taşımıştır. Haberde, Babıâli'nin Düvel-i Muazzama devletlerinin temsilcilerine gönderdiği notada, Ekim ayından itibaren yabancı uyruklulara tanınan ayrıcalıkların değişeceği bildirilmiş, aynı zamanda Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin faaliyetlerinin askıya alındığı belirtilmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin bu adımları, devletin ilerlemesini sağlama amacıyla aldığı vurgulanırken, aynı zamanda her an yabancı devletlerle anlaşmaya hazır olduğu da ifade edilmiştir. Haberin sonunda ise, Babıâli'nin, herhangi bir ülkenin kapitülasyonların değişikliğini kabul etmemesi durumunda derhal savaş ilan edeceği kararı aldığı bilgisi paylaşılmış, böylece meseleye olan ciddiyet net bir şekilde ortaya konulmuştur (Ra'ad, 27 Eylül 1914, s. 2).

Osmanlı Devleti'nin kararlı tutumu, Hâver gazetesinin 14 Eylül 1914 tarihli sayısında "İmtiyâzât-ı Ecnebiyye'nin İlgâsı" başlığıyla duyurulmuştur. Haberde, Osmanlı Hükümeti'nin yabancı ülkelere, Osmanlı topraklarındaki yabancı imtiyazların lağvı konusunda bir nota verdiği ve 1 Ekim 1914'ten itibaren imtiyazların geçersiz olacağı bildirilmiştir. "Buna göre Osmanlı topraklarına adım atanlar, Osmanlı tebaası gibi muamele görecektir. Yabancılar, daha önce sahip oldukları ayrıcalıklardan artık istifade edemeyecektir" ifadesiyle, kapitülasyonların kaldırıldığı açık bir şekilde okuyuculara aktarılmıştır (Hâver, 14 Eylül 1914, s. 8).

Hâver gazetesi, 22 Eylül 1914 tarihli sayısında da "İmtiyâzât-ı Ecnebiye'nin İlgâsı" başlığı altında kapsamlı bir analiz sunmuştur: Osmanlı Devleti'nin geçmişte yabancı devletlere tanıdığı ticari ve hukuki ayrıcalıkların, başlangıçta misafirperverlik ve stratejik gereklilik olarak görüldüğü ancak zamanla devletin ilerlemesini engelleyen ciddi bir yük haline geldiği vurgulanmıştır. Osmanlı padişahlarının, dönemin siyasi ve ekonomik şartlarına göre bu imtiyazları verirken, gelecekte bu ayrıcalıkların nasıl istismar edileceğini öngöremediği belirtilmiştir. Özellikle Avrupa'nın bilimsel ve ekonomik anlamda ilerlemesi karşısında, Osmanlı liderlerinin bu değişime ayak uyduramadığı ve hoşgörünün Batılı güçlerin nüfuzunu pekiştiren bir faktör haline geldiği eleştirilmiştir. Batılı büyükelçilerin ve konsolosların Osmanlı devlet yapısının çeşitli alanlarına müdahaleleri, devletin egemenliğini sınırlandırmış ve halk üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur. II. Abdülhamid dönemi, yabancı müdahalenin ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine karşı çaresizliğinin arttığı bir dönem olarak ele alınmıştır. Devlet adamlarının şahsi menfaatlerini ön planda tutması ve halkın haklarını savunacak bir liderliğin eksikliği, kapitülasyonların sınırlandırılmasına yönelik çabaları engellemiştir. Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosunun kapitülasyonları kaldırma konusundaki girişimleri, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve egemenliğini yeniden kazanma çabasını yansıtmaktadır. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, bu girişimleri hayata geçirmek için büyük bir fırsat sunmuş ve nihayetinde kapitülasyonların tamamen kaldırılması kararı alınmıştır. Bu karar, Osmanlı halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmış ve her yıl millî bayram olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Osmanlı Devleti yabancıların Osmanlı vatandaşlarıyla eşit muamele göreceğini ve ülkede ayrıcalıklı bir statüye sahip olmayacaklarını ilan etmiştir. Bu adım, devletin bağımsızlık ve egemenlik haklarını yeniden tesis etme yolunda önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti, meşrutiyet rejimi ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir yönetim anlayışı benimseyerek, 20. yüzyılın gereklerine uygun bir şekilde pozisyonunu güçlendirmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması konusundaki kararlılık, Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada kendi iradesini yeniden ortaya koymasına anlamına gelmektedir. Kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı Devleti'nin içinden geçtiği siyasi ve ekonomik krizden çıkışına yönelik önemli bir dönüm noktasıydı. Bu adım, halk tarafından ülkenin ekonomik bağımsızlığını yeniden kazanma çabasının bir parçası olarak büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Kapitülasyonların, yıllarca Osmanlı ekonomisini dış güçlerin baskısı altında tutarak kalkınmayı engelleyen ve halkın üzerinde ciddi bir yük oluşturan ağır şartlarının sona erdirilmesi, geniş kesimlerce ülkenin egemenlik haklarının yeniden kazanılması olarak algılanmıştır (Hâver, 22 Eylül 1914, s. 1-2).

Söz konusu gelişmelerin toplum üzerindeki etkisi, Hâver gazetesinin 14 Eylül 1914 tarihli sayısında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Haberde, 9 Eylül Çarşamba günü Sultanahmet Meydanı'nda gerçekleştirilen büyük bir mitingde, yaklaşık 50 bin kişinin katılımıyla kapitülasyonların ilğâsının coşkuyla kutlandığı belirtilmiştir. Müzik eşliğinde düzenlenen bu mitingde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri tarafından yapılan ateşli konuşmalar, halkın duyduğu sevinci

ve hükûmete olan minnettarlığını yansıtmıştır. Bu olay, devlet ile halk arasındaki bağı güçlendiren ve kolektif bir bilinç oluşturan önemli bir sembol olarak değerlendirilmiştir (Hâver, 14 Eylül 1914, s. 8).

Ra'ad gazetesi de Osmanlı halkında meydana gelen sevinç ve coşkuyu sütunlarına taşımıştır. 27 Eylül 1914 tarihli haberinde, "Başkente halk, hükûmetin bu girişimini sevinçle karşıladı. Tüm şehir aydınlatıldı, bayraklar çekildi, insan grupları caddelerde yürüyerek Osmanlı hükûmetinin bu başarılı girişimini tebrik ediyor" ifadeleriyle halkın duygularını yansıtmıştır (Ra'ad, 27 Eylül 1914, s. 2). Benzer şekilde, Nevbahar gazetesi de 20 Aralık 1914 tarihli haberinde, "Âlem-i İslâm" başlığı altında Osmanlı hükûmetinin aldığı kararlara duyulan memnuniyeti dile getirmiştir. Haberde, "Elhamdülillah Osmanlı hükûmeti, İngiliz ve Rus entrikalarına karşı gafil avlanmadan bir yandan kapitülasyonları ilgâ ederken öte yandan askerî hazırlıklara girişerek İslâm'ın izzetini savunmaya hazırdır" diyerek, bu girişimden duyulan memnuniyeti dile getirmiş ve Osmanlı Devleti'nin gerekirse savaşmaya hazır olduğuna işaret etmiştir (Nevbahar, 20 Aralık 1914, s. 4).

İran'ın önemli gazetelerinden Asr-ı Cedîd de "Haftanın Notu" başlığıyla Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâsını ele almıştır. 10 Ekim 1914 tarihli haberde, yabancılara verilen kapitülasyonların ilgâsının Osmanlı ülkesinde olumlu etkiler yarattığı belirtilmiş ve Türk milletinin kapitülasyon antlaşmalarından (Uhûd-ı Atıka) kurtulduğu vurgulanmıştır. Haberin devamında, Osmanlı ve İran devletleri gibi kapitülasyon şartlarına bağlı olan Japonya, Siyam (Tayland) ve Zanzibar'ın da bir süredir sürdürdükleri diplomasi ile kapitülasyonlardan kurtulduğu bilgisi verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin de I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilerek kapitülasyonlara dair eski antlaşmaları ilgâ ettiği yorumu yapılmıştır (Asr-ı Cedîd, 10 Ekim 1914, s. 1). Haberin son kısmında, "Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde yabancılara herhangi bir imtiyaz tanınmayacak, tüm işlerde Osmanlı Devleti vatandaşları gibi eşit muamele görecektir" denilmiş ve "Her ne kadar Avrupalı büyük devletler genel olarak Osmanlı Devleti'nin bu girişimini protesto etseler de Avrupa'nın mevcut durumuyla bu protestoların bir etki yaratması mümkün görünmüyor" şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır (Asr-ı Cedîd, 10 Ekim 1914, s. 1).

İlgili gelişmelere paralel olarak, kapitülasyonlar sayesinde uzun yıllardır birçok alanda elde ettikleri hakları kaybetmek istemeyen Avrupalı büyük devletler, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ kararına sert bir tepki göstermiştir. İstanbul'daki İran elçisi Ali Ekber, 25 Şubat 1915 tarihli raporunda, bu kararın ilanının ardından bazı büyük devletlerin İstanbul'daki konsolosluklarının, yeterli sayıda vatandaşı bulunmadığı gerekçesiyle konsolosluk mahkemelerini geçici olarak kapattığını ve böylece protesto ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca kapitülasyonların kaldırılmasının İran üzerindeki etkisini de vurgulamıştır: "benim görev yaptığım konsolosluk mahkemesi kapanmamış olup, önceki düzenlemelere göre, devlet vatandaşları arasındaki davalara ilişkin olarak konsolosluk mahkemesinde hakkaniyet çerçevesinde işlemler devam etmektedir. Bununla birlikte, moratoryum nedeniyle, halktan gelen başvurular, özellikle ticari davalar, senet işlemleri ve benzeri konularda önemli ölçüde azalmıştır. Moratoryumun sona ermesi ve mevcut durumun iyileştirilmesi ile birlikte, bu konsolosluk mahkemesinin faaliyetlerinin geçmişe kıyasla daha da artması beklenmektedir." (Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacarîye, 1375, s. 79-80). Böylelikle Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmeden önce İran'a kapitülasyonlar konusunda sağladığı kolaylık, yalnızca bir dış politika hamlesi değil, aynı zamanda bölgesel strateji ve uluslararası ilişkiler açısından önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Ancak İran'ın bu süreçte Osmanlı Devleti'ni örnek almasına rağmen, elçi Ali Ekber, İran vatandaşlarının Osmanlı coğrafyasında karşılaştığı zorluklardan dolayı duyduğu rahatsızlığı da açıkça ifade etmiştir. Hatta kapitülasyonların kaldırılmasına daha sonradan Osmanlı Devleti'nin müttefiki olacak olan Almanya bile tepki göstermiştir. (Türkgeldi, 1984, s. 115; Arıkan, 2016, s. 25). Ancak Osmanlı Devleti'nin "Karadeniz Hadisesi" (29 Ekim 1914) ile savaşa Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında katılma kararı alması karşısında, bu iki devlet taktiksel olarak kararı kabul etmiştir. Bu durum, devletler arasındaki ilişkilerin çıkar eksenli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kapitülasyonların ilgâ edilmesi, imtiyaz sahibi büyük devletlerin ekonomilerine önemli bir darbe vurmuş ve bu nedenle Avrupa'nın büyük devletleri bu kararı kabullenmek istememiştir. Bu sürecin yankıları, İran basınında da kendisini göstermiştir. Asr-ı Cedîd gazetesi, 10 Ekim 1914 tarihli sayısında İngiltere'yi ikiyüzlü davranmakla suçlayarak durumu eleştirmiştir. Osmanlı egemenliği altında olan Mısır'da, Osmanlı Devleti'nin birçok devlete tanıdığı imtiyazlar, İngiltere'nin 1882'deki işgalinden sonra İngiliz çıkarlarına aykırı düşmüş ve İngiliz hükûmeti bu imtiyazların kendilerine dezavantaj sağladığını ileri sürmüştür. Asr-ı Cedîd gazetesi, bu çelişkiye dikkat çekerek şunları dile getirmiştir: "Birkaç yıl öncesinden beri defalarca Mısır'daki kapitülasyonların kaldırılmasını talep eden İngiliz gazetelerinin, şimdi Osmanlı Devleti bunu yapınca eleştirmesi ve antlaşmaların tarafların rızası olmadan iptal edilemeyeceği konusunda ısrar etmeleri şaşırtıcıdır" (Asr-ı Cedîd, 10 Ekim 1914, s. 1). Bu eleştiri, İngiltere'nin Mısır'da kapitülasyonları kaldırma girişiminin, Osmanlı Devleti'nin de benzer adımlar atabilmesi için bir tetikleyici unsur olduğunu göstermektedir (BOA.Y.PRK.BŞK, 38/16).

Avrupalı devletlerin kapitülasyonların ilgâsına dair tepkilerini yansıtan bir diğer önemli İran gazetesi de Çehrenemâ'dır. Gazete, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırmasını "Osmanlı Ülkesindeki Yabancı İmtiyazları Lağvetti" başlığıyla okuyucularına duyurmuştur. 21 Ekim 1914 tarihli haberde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin içinde bulunduğu savaş durumunu fırsat bilerek kapitülasyonları 1 Ekim itibarıyla lağvettiği ve dört Avrupa ülkesinin bu kararı çaresiz bir şekilde geçici olarak kabul edip sessiz kaldığı bildirilmiştir (Çehrenemâ, 21 Ekim 1914, s. 7). Buna karşın, Ra'ad gazetesi "Osmanlı'nın Siyaseti" başlığıyla verdiği haberde, Alman hükûmetinin teşvikiyle Osmanlı hükûmetinin kapitülasyonları ilgâ etmesi meselesinin İtilaf Devletleri tarafından sert bir protesto ile karşılandığını aktarmıştır. Haberin devamında, Osmanlı Devleti'nin bu girişimle kendisini savaşa girme riskine soktuğu yorumu yapılmıştır. Ancak İtilaf Devletleri'nin bir yandan Osmanlı hükûmetini protesto ederken, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin talepleri konusunda müzakere etmeye hazır oldukları belirtilmiştir (Ra'ad, 4 Ekim 1914, s. 2). Bu durum, büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda diplomatik manevralarını sürdürdüğünü göstermektedir.

İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyon usullerini tek taraflı olarak ilgâ etmesi etmesinin ardından tehditlerini artırmışlardır. Babıâli'ye gönderdikleri telgrafta, Balkan Devletleri'nin Balkan Savaşları'ndan kaynaklanan Osmanlı borçlarını ödeme niyetinde olmadıklarını ve Osmanlı Devleti'nin gümrük vergilerinde artış yapması durumunda Yanya, Messina, Beyrut ve İskenderiye gibi stratejik bölgelerin işgal edilmesinin muhtemel olduğunu belirterek, Osmanlı'yı açıkça tehdit etmişlerdir (Ra'ad, 15 Ekim 1914, s. 2). Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti ile büyük güçler arasında ciddi bir diplomatik gerilime yol açmış; ancak Osmanlı hükûmeti, kapitülasyonların kaldırılması konusunda kararlı bir duruş sergilemiştir.

Bu kararlılığın bir yansıması olarak, Hâver gazetesi, "Gümrük Vergilerinin Tezyîdi" başlığıyla verdiği haberde, Osmanlı hükümetinin gümrük vergilerini yüzde 4 artırarak yüzde 15'e yükselttiğini duyurmuştur. Ayrıca, hükümetin yılın ilk gününe kadar diğer ülkelerin gümrük düzenlemelerini inceleyip uygun olanını uygulamayı planladığı ifade edilmiştir. Gazetenin bir diğer haberinde ise, "Bugünden sonra tüm yabancı tebaadan temettü vergisinin alınacağı ve tüm yargı işlerinde de Osmanlı tebaası gibi muamele edileceği" (Hâver, 8 Ekim 1914, s. 8) bildirilmiştir. Bu adımlar, Osmanlı Devleti'nin ekonomik egemenliğini pekiştirme ve yabancıların ayrıcalıklı konumunu sona erdirmeye çabalarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Osmanlı hükümetinin, dış baskılara rağmen ekonomik bağımsızlığını güçlendirme yolunda attığı bu adımlar, aynı zamanda ülkenin iç ve dış politikasında önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ kararı, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren resmen yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren, Osmanlı sınırları içinde yabancılar verilen tesislerin kullanım hakkı da Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Hâver gazetesi, "Yabancı Postahaneler" başlığıyla yayımladığı haberde, uzun süredir faaliyet gösteren yabancı postahanelerin 1 Ekim 1914'ten itibaren işlem yapmalarının durdurulduğunu ve bu işlemleri yürütme yetkisinin Osmanlı Posta İdaresi'ne devredildiğini aktarmıştır. Haberin devamında, "Son günlerde Osmanlı postalarının intizamı dikkat çekicidir. Bundan sonra işleri hızlıca ve ciddiyetle takip edeceklerini ve yabancıların memnuniyetini kazanacaklarını umuyoruz. Âlim Allah" (Hâver, 8 Ekim 1914, s. 8) ifadeleriyle, kapitülasyonların ilgâsı sonrasında herhangi bir sorun yaşanmadığı belirtilmiştir.

Buna karşılık, özellikle Fransa, kapitülasyonlar aracılığıyla elde ettiği postaneleri işletme hakkını sürdürmek istemiş ve direnç göstermiştir. Hâver gazetesi, "Fransızların İnadı" başlığıyla bu konuya değinerek, Fransa dışında tüm devletlerin posta idarelerini Osmanlı Devleti'ne devrettiğini, ancak Fransa hükümetinin Osmanlı coğrafyasındaki posta idarelerini Marsilya'ya bağladığını aktarmıştır. Haberde, "Fransızların bu hamlesi uluslararası mukavelelere aykırıdır. Arkadaşları kabul etti ve Fransa'nın inadının dikkate değer bir önemi olmayacak!" (Hâver, 8 Ekim 1914, s. 8) denilerek, Fransa'nın tutumu eleştirilmiştir.

İran basını, kapitülasyonların ilgâsı sonrasında yaşanan gelişmeleri yakından takip etmiş ve okuyucularına sıklıkla aktarmıştır. Ra'ad gazetesinin 22 Ekim 1914 tarihli haberinde, kapitülasyonların ilgâsından bu yana bir hafta geçtiği ve başkentte yaşayan Avrupalı uyruklularla ilgili yeni bir hadisenin yaşanmadığı, henüz onlardan birinin Osmanlı mahkemelerine sevk edilmediği bildirilmiştir. Haberde, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları resmen kaldırmış olmasına rağmen, bu durumdan fiilen faydalanmadığına dair bir değerlendirme yapılmıştır (Ra'ad, 22 Ekim 1914, s. 4). Bu durum, Osmanlı hükümetinin uluslararası tepkileri göz önünde bulundurarak dikkatli ve temkinli bir dış politika izlediğini ortaya koymaktadır.

İran basını, kapitülasyonların kaldırılmasına dair bu tür haberlere yer vererek, İran kamuoyunu meseleye ilişkin bilgilendirmiştir. İstanbul'daki İran elçisi Ali Ekber de kapitülasyonların etkilerini yakından takip ederek gözlemlerini İran Dışişleri Bakanlığı'na raporlamıştır. 25 Şubat 1915 tarihli raporunda, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırmasından itibaren Osmanlı memurlarının yabancı uyruklulara sert tavırlar sergilediği, ordunun ihtiyacı olduğu bahanesiyle yabancıların ticarethanelerindeki malların fatura karşılığında zorla alındığı ve bu faturaların ne zaman ödeneceğinin belirsiz olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, yabancı memurlara karşı umursamaz ve kötü muamelelerin yapıldığı aktarılmıştır. Örneğin, Mösyö Crié Zeiss, (Yunanistan'ın İstanbul'daki deniz ataşesi) adlı bir memur, Yunan hükümetinin casusu olduğu iddiasıyla

İstanbul'daki polis merkezine götürülerek dövülmüştür. Bu olay üzerine Yunan Büyükelçisi, Babıâli'ye bir nota vererek sorumlu polisin görevden alınmasını ve cezalandırılmasını, ayrıca Polis İdaresi Müdürü'nün elçiliğe gelerek açıklama yapmasını talep etmiştir. Fakat iki gün boyunca elçinin notasına herhangi bir cevap verilmemiştir. Elçilik tercümanının müdahalesi sonrasında, Polis İdaresi Müdürü elçiliğe giderek özür dilemiş ve ilgili polis görevden alınarak mahkemeye çıkarılmıştır (Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacariye, 1375, s. 76-78).

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları kaldırması, her ne kadar İran için olumlu bir örnek teşkil etse de bu karar Osmanlı sınırlarında yaşayan İran vatandaşlarını da etkilemiştir. Kapitülasyonların ilgâsından sonra, "işsiz" oldukları gerekçesiyle arabacı ve kahveci esnafından 14 İranlı, sürgün edilmek üzere Osmanlı kolluk kuvvetleri tarafından tutuklanmıştır. Bu olay üzerine devreye giren İran'ın İstanbul'daki büyükelçisi, sorunun çözümü için elçilik tercümanı Muhammed Ali Bey'i Osmanlı Polis Genel Müdürlüğü'ne göndermiştir. Ancak tercümana, kapitülasyonların kaldırılması nedeniyle bu tür durumlara müdahale etme haklarının bulunmadığı ve hükûmetin bu 14 İran vatandaşını sınır dışı edeceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine İran Büyükelçisi, dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e başvurarak söz konusu şahısların işsiz olmadığını belirtmiş ve hapisten çıkmalarını sağlamıştır (Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacariye, 1375, s. 81-84).

Hem İran basını hem de İran devlet adamları, kapitülasyonların ilgâsına dair gelişmeleri ve bunun İran'a etkilerini yakından takip etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin aldığı bu karar, uzun yıllar kapitülasyonların etkisi altında yıpranan İran'da, yabancı ülkelere verilen çeşitli imtiyazlardan kurtulabilme fikrinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Hâver gazetesi 1 Ekim 1914 tarihinde "İran'da Kapitülasyon veya İmtiyâzât-ı Ecâib" başlıklı bir yazı yayımlayarak İran Adliye Nazırı Zikâü'l-Mülk'e tavsiyelerde bulunmuştur. Reza Perveriş imzalı yazıda: "Osmanlı Devleti'nin sonunda ciddi bir teşebbüsle bu konuda yabancı elçiliklere tebliğ ettiği notası ile ulusal hükûmetin temellerinin atılması, yerel kanunların onaylanması ve bu zaferden dolayı Osmanlı kardeşlerin sürur ve kutlaması mübarek zatınızın kulağına ulaşmıştır. Bu nedenle bu naçizane açıklama kısmen devlete ve kabineye, kısmen muhterem âli şahsınıza ve kısmen de aziz hemşerilerimize arz edilmektedir:

Kapitülasyon kelimesi, hemşerilerimin diline aşına olmadı ve İran'daki yabancıların ayrıcalıklarından bihaberler. Ancak İranlıların bu iki kelimeye aşına olmaması, bunların İran'da olmadığı anlamına gelmiyor. Belki bu yurttaşlarımızın cehaletine, hukuk bilmemesine ve bilgisizliğine tanıklık ediyor. Çünkü ülkenin ciğerine yönelik kesin bir silah hükmünde olan kapitülasyon yani imtiyâzât-ı ecanib, sadece düne kadar din kardeşlerimiz olan Osmanlıların sinesinde yer etmemiş, tüm doğu ülkeleri de henüz bunun altındalar. Bunlardan biri de sevgili ülkemiz İran'dır!

Bilginlerce de bilindiği üzere İran'daki imtiyâzât-ı ecanib ile Osmanlı'nın dünkü kapitülasyonu arasında gerçekte ve manada fark olmasa da lafzen, şeklen ve köken olarak fark olduğunu itiraf ediyorum. Mesela eski İran padişahları önceki Osmanlı padişahları gibi lütuf ve ihsan olarak açık bir isimle kapitülasyon adı altında yabancılarla böyle bir hak bahşetmişti. Fakat keşke İran'ın yabancı devletlerle yaptığı açık antlaşmalarda yer vermeyip bahsetmeselerdi. İran'ın yaptığı antlaşmalarda bu konu hakkındaki mevcut olan açık hükümlerin tümü bu konunun kesinliğine delalet etmektedir.

İran'da bu ayrıcalığın mevcudiyetinin kesin kanıtı, -İranlıların yabancılara itaat etme, destek verme ve bir Avrupa devletinin himayesini arama yönündeki günlük eğilimlerde açıkça görülmektedir. Eğer devletimiz de diğer devletler gibi istatistik, yani nüfus sayımı usullerine sahip olsaydı, yirmi yıl öncesinden bu yana binlerce İranlının sırf kendi maddi ve can güvenliği bahanesiyle komşu, arkadaş ve hemşerilerini dolandırıcılık niyetiyle Rus devleti tebaası veya diğer bir ülkenin himayesine ya da yabancı devletlerin sefarethane ve konsoloshanelerine katıldıklarını açıkça görürdü. Şimdi de katılanlar var. Eğer tanığa ihtiyaç varsa, iki-üç bin kişi hazır ve nazırdır! Elbette İran Devleti'nin diğer devletler gibi vatandaşlığa alınma ve vatandaşlıktan çıkarılma ile ilgili kanunu açık ve net olsaydı şüphesiz herkes görevini bilirdi.

Arz edilen adımlardan sonra günden güne aziz memleketimizin tahribinde oldukça tesiri ve nüfuzu olan ve ruhunun derinliklerine oturan tedavi edilebilir bu derdin kesin çaresi Avrupalıların da kavlen ve fiilen işaret ettiği üzere Adliye Teşkilatı ve Mahkemelerin reformudur. Sayın Bakan, bu yazılanları naçizden daha iyi bilir, aktarılan bilgiler, kendisinin nazarı dışında değildir. Çünkü ilim cihazıyla donatılmış zat-ı mübareği iyi tanırım, adliyenin ıslahı için hazır ve amadedir.

Nâzır hazretleri de bilir ki adalet kelimesi dilimizde yenidir. Denilebilir ki meşrutiyetten önce yani altı yedi yıl önce bu kelimeye aşına bile değildik sadece Mahkeme-i Şer'iy'e'de duymuştuk o kadar. Sayın Bakan, herkesten daha iyi bilir ki bugün İran'da hukuk adına bir iki kusura/eksik kitap dışında çokça matbu yok. Belki hepsinden daha lazım ve elzem olanı İran'da olmayan medeni kanundur. Hukuk ve Ceza kanununa, Deniz, Kara ve Ticaret hukuk ve kanuna hatta her millet için ekmek ve su hükmünde olan temel hukuka ulaşılan kadar her girişim ve levazım Adalet Nazırlığının sorumluluğundadır. Ayrıca burada sayılanlardan hariç diğer hukuk ve kanunların hepsi zat-ı muhteremenizce açık ve nettir.

Evet, bugün İran'ın başkenti Tahran'da Adliye Teşkilatı ismiyle adına Muhakeme-i İbtidai hukuk (asliye), ceza ve İstinaf mahkemesi ve Temyiz mercii ismen ve resmen her ne kadar eksik olsalar da ancak kısmen mevcuttur. İsfahan, Tebriz, Şiraz, Reşt, Horasan gibi meşhur bölgelerde mahkemelerden bazıları mevcuttur. Acaba bu mahkemeler hangi Adliye teşkilatından oluşmaktadır ve tüm bireyler için açık-net olan hangi kanunlara göre davranış gösteriyor?!

Bu önemsiz naçiz açıklamayı burada sonlandırmayı uygun görerek geçmişteki kusurların ikmalini zat-ı muhtereme bıraktım. Sonuç olarak şunu arz etmek istiyorum: Avrupa mahkemeleri gibi düzenli mahkemelerimiz ve tam kusursuz kanunlara sahip olduktan sonra o vakit din kardeşlerimiz Osmanlılar gibi Avrupalıların iddiaları karşısında gururla memleketi yıkan imtiyâzât-ı Ecânib'in ilgasına çaba ve gayret göstereceğiz. Yani değerli komşumuz Osmanlılar görmeyi hak ettiği hakiki bayramı acaba biz de görecek miyiz?!!" (Hâver, 1 Ekim 1914, s. 7-8) denilerek İran'daki yabancı imtiyazlarının da Osmanlıda olduğu gibi ülkenin "ciğerine saplanmış bir hançer" hükmünde olduğu ve bu durumun giderilmesi için uluslararası hukuk kurallarına sahip olunması gerektiği vurgulanmıştır.

Asr-ı Cedîd gazetesi de "Kapitülasyon ve İran" başlığı altında kapsamlı bir köşe yazısı kaleme almıştır. Yazıda, Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların ilgâsının, İran'da da benzer bir girişim düşüncesini tetiklediği belirtilmiştir. Musaddık Saltana'nın kapitülasyonun tanımı ve değiştirilmesine ilişkin risalesine atıfta bulunularak, İran'ın bu konuda nasıl bir yol izlemesi gerektiği tartışılmıştır. Yazıda, İran'ın güçlü kanunlara ve tarafsız yargıçlara sahip olması gerektiği, gayrimüslim tebaasına hükmedemeyen bir devletin Avrupalı devletlerin vatandaşlarına hükmetmeyi hak edemeyeceği ifade edilmiştir (Asr-ı Cedîd, 7 Kasım 1914, s. 6).

Osmanlı Devleti'nin harp arifesinde kapitülasyonları tek taraflı ilgâ etmesi, İran'da konunun etraflı bir şekilde incelenmesine neden olmuş ve uzun süre gündemde kalmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'da meydana gelen 1917 Bolşevik İhtilali ise Osmanlı Devleti ve İran'daki siyasi durum üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bolşeviklerin zaferi ve Çarlık rejiminin çöküşü sonrasında kurulan Sovyet hükûmeti, bu devletlerden alınan tüm imtiyazları kaldırdığını ilan etmiştir. Dönemin İran Başbakanı Samsamü'l-Saltana da Bolşevik İhtilali'nin ardından imzalanan Brest-Litovsk Barışı'nı fırsata çevirerek 1907 İngiliz-Rus Antlaşması'nı ve bir dizi kapitülasyonu tek taraflı olarak ilgâ ettiğini duyurmuştur (Sipehr, 1362, s. 498-501).

İranlı yetkililer, Osmanlı Devleti'nin de benzer sorunlarla karşı karşıya olması nedeniyle, kapitülasyonların ilgâsı konusunda en az sorun yaşayacakları ülkenin Osmanlı Devleti olduğuna inanmışlardır. İran hükûmeti, Babıâli'ye 24 Nisan 1918 tarihli bir telgraf göndererek kapitülasyonların kaldırılmasına dair aldığı kararı resmen bildirmiştir. Osmanlı Devleti ise komşusu İran'ın bu girişimini memnuniyetle karşılamış ve şu ifadeleri kullanmıştır:

“Elçiliğinizce iletilen, siyasi ve ekonomik bağımsızlığa aykırı olan tüm sözleşme ve kararların ilgâsına ve yürürlükten kaldırılmasına ilişkin hükûmetinizin yazısı büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır. Hükûmet-i Seniyye, düşmanlarımız İngiltere ve Rusya'nın ülkenizin egemenliğine ve kalkınmasına koyduğu engelleri ortadan kaldırmış ve İran ile iş birliğine yönelik isteğini dile getirmiştir. Nitekim müttefikleri ile birlikte Brest-Litovsk'ta Rusya ile imzaladığı barış antlaşmasının yedinci maddesinde, 'İran müstakil bir hükûmet olduğundan Rusya, Hükûmet-i müşarünileyhin siyasi ve ekonomik bağımsızlığı ve mülkiyetinin tesisine riayet etmeyi taahhüt eder' hükmüne yer verilmiştir. Hükûmet-i Seniyye, muharip devletlerden bir barış antlaşması imzaladıklarında bu ilkeyi kabul etmelerini talep etmiştir. Şimdiye kadar hayırhahlığını gösteren Hükûmet-i Seniyye, İran hükûmetinden bu kararının Osmanlı menfaatlerine hiçbir şekilde zarar vermemesi için İran'daki Osmanlı tebaasına ve Osmanlı ticaretine önem göstermesini; Alman ve Avusturya-Macaristan tebaası gibi Osmanlı tebaası ve çıkarlarının da bir antlaşma çerçevesinde korunmasını istemektedir. İran'ın bağımsızlığını sağlamaktan geri durmayan hükûmetin, belirtilen ilkelere zarar vermeyeceği açıktır” (Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî Devre-i Kacariye, 1375, s. 810-812).

Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti ve İran'ın kapitülasyonlardan kurtulma yönündeki çabalarının somut birer örneği olarak tarihe geçmiştir. Her iki devlet de egemenliklerini güçlendirmek ve yabancı müdahaleleri sınırlamak amacıyla önemli adımlar atmıştır. İran kamuoyu ve basını, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ etmesini yakından takip etmiş ve bu girişimi kendi ülkeleri için bir model olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin İran'ın kapitülasyonları kaldırma kararını desteklemesi, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Osmanlı hükûmetinin mesajında, İran'ın bağımsızlığını ve egemenliğini desteklediği, ancak kendi vatandaşlarının ve ticari çıkarlarının korunmasına da önem verdiği görülmektedir. Bu yaklaşım, uluslararası ilişkilerde millî menfaatlerin gözetilmesi ve karşılıklı saygı prensiplerinin önemini vurgulamaktadır.

İran'ın kapitülasyonları ilgâ etme girişimi, ülkenin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını pekiştirmek adına atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin deneyimlerinden faydalanılmış ve benzer sorunlarla karşılaşmamak için diplomatik

hassasiyet gösterilmiştir. İran basını ve kamuoyu, bu gelişmeleri olumlu bir perspektifle ele alarak, yabancı müdahalelerin azaltılması ve millî egemenliğin güçlendirilmesi yönünde bir bilinç oluşturmuştur.

Netice itibariyle, Osmanlı Devleti ve İran'ın kapitülasyonları ilgâ etme yönündeki eş zamanlı çabaları, bölgedeki millî devletlerin yabancı baskısına karşı direnişinin ve ulusal egemenliklerini pekiştirme arzusunun bir göstergesi olmuştur. Bu gelişmeler, her iki ülkenin de uluslararası arenada daha bağımsız ve güçlü bir konum elde etme hedeflerinin bir yansımasıdır.

Sonuç ve Öneriler

Kapitülasyonların ağır şartları altında uzun yıllar boyunca hem Osmanlı Devleti'nin hem de İran'ın siyasi, ekonomik ve adli açıdan egemenlik ve bağımsızlık hakları ciddi şekilde zedelenmiştir. Yabancı devletlere tanınan bu ayrıcalıklar, her iki devletin topraklarında yaşayan yabancı tebaayı ülke vatandaşlarından daha ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. Bu durum, yerel halkın tam ve adil yargı süreçlerinden mahrum kalmasına sebep olmuş ve telafisi güç zararlar doğurmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı ve İran halkları kapitülasyonlara karşı ciddi tepkiler göstermiştir.

Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat Dönemi'nden (1839-1876) itibaren sorunun çözümüne yönelik çeşitli adımlar atmış ancak somut bir başarı elde edememiştir. 1908'den itibaren İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonların kaldırılması konusunda daha kararlı bir tutum sergilemiştir. Nihayetinde, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı uluslararası karışıklık ortamından faydalanarak, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgâ ettiğini duyurmuştur. Bu gelişme hem yurt içinde hem de yurt dışında büyük yankı uyandırmıştır. Osmanlı halkı kararı sevinç gösterileriyle karşılarken, Avrupa'nın büyük devletleri tepki göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin kararı, yıllarca kapitülasyonların olumsuz etkilerine maruz kalan bir diğer Müslüman devlet olan İran'da da büyük ilgi uyandırmıştır. İran devlet adamları, basını ve halkı, Osmanlı'nın kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgâ etmesini son derece olumlu karşılamış ve bunu kendi ülkeleri için bir model olarak değerlendirmiştir. İran'ın Asr-ı Cedîd, Çehrenemâ, Hâver, Nevbahar ve Ra'ad gibi önde gelen gazeteleri, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip ederek İran hükûmeti ve halkını bilgilendirmiştir. Ayrıca Osmanlı topraklarındaki İranlı görevliler de Tahran'a gönderdikleri raporlarla meseleyi aktarmışlardır. Fakat Osmanlı coğrafyasında alınan ekonomik ve adli kararlara İran vatandaşlarının da tabi tutulması, İranlı yetkilileri bazı açılardan zor durumda bırakmıştır. Bu nedenle, İranlı yetkililer menfaatlerine dokunan meselelerde Babîâli'ye itiraz etmekten çekinmemişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ kararı, İran kamuoyu için de bir emsal teşkil etmiştir. Kapitülasyonların ağır şartlarından etkilenen İran halkı, benzer bir adımın kendi hükûmetleri tarafından da atılmasını beklemiştir. Fakat İran coğrafyası I. Dünya Savaşı sırasında hem İttifak hem de İtilaf Devletleri tarafından savaş alanı olarak kullanılmıştır. Bu şartlar altında kapitülasyonları kaldırmak mümkün olmamıştır. 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Rusya'da meydana gelen siyasi karışıklık ise İran için bir fırsat doğurmuştur. Bu durumu değerlendiren İran hükûmeti, kapitülasyonları tek taraflı olarak ilgâ ettiğini duyurmuştur.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırması hem kendi halkı üzerinde hem de İran kamuoyunda derin etkiler yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu

kararı, İran için bir örnek teşkil etmiş ve İran'ın da benzer bir adım atmasına zemin hazırlamıştır. Kapitülasyonların kaldırılması, her iki devletin de egemenlik haklarını yeniden tesis etmeye yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu süreç, millî bağımsızlık ve egemenlik kavramlarının güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları tek taraflı ilgâ etmesinin İran kamuoyundaki yansımalarını inceleyerek iki ülke arasındaki etkileşim ve karşılıklı etkilenmeleri ortaya koymuştur. Gelecekteki araştırmalar için arşiv araştırmaları derinleştirilerek, Osmanlı ve İran arşivlerindeki diplomatik yazışmalar ve resmî belgeler detaylı bir şekilde analiz edilebilir. Böylece, kapitülasyonların kaldırılmasının iki ülke ilişkilerine olan etkisi daha net bir biçimde ortaya konulabilir. Ayrıca Osmanlı ve İran'ın kapitülasyonları kaldırma süreçleri, diğer Doğu ülkelerinin benzer deneyimleriyle karşılaştırılarak bölgesel etkileri ve sonuçları daha geniş bir perspektiften değerlendirilebilir. Multidisipliner bir yaklaşım benimsenerek, kapitülasyonların kaldırılmasının toplum ve ekonomi üzerindeki etkileri incelenebilir. Dönemin basın organlarındaki tartışmalar ve halkın tepkileri daha ayrıntılı olarak ele alınarak, kamuoyunun rolü ve etkisi değerlendirilebilir. Kapitülasyonların kaldırılmasının uluslararası hukuk bağlamındaki yeri ve etkisi incelenerek, devletlerin egemenlik hakları ve uluslararası antlaşmaların tek taraflı feshi konuları üzerinde durulabilir. Bu çerçevede yapılacak çalışmalar, Osmanlı ve İran tarihine ve iki ülke arasındaki ilişkilere önemli katkılar sağlayacak; kapitülasyonların kaldırılmasının bölgesel ve uluslararası etkilerini daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.Y.PRK.BŞK, 38/16.

İran Arşiv Belgeleri

Güzide-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmani Devre-i Kacariye, (1375), (Der. Mohammad Hassan Kavousi Araghi) Cilt 7, Vahid-i Neşr-i Esnâd-Müessesesi-i Çap ve İntişârât-ı Vüzerat-ı Umûr-ı Hâriciye, Tahran.

Sürelî Yayınlar

Asr-ı Cedîd, "Kapitülasyon ve İran". 18 Zilhicce 1332/7 Kasım 1914.

Asr-ı Cedîd, "Yaddaşt-ı Hefte". 19 Zilkade 1332/10 Ekim 1914.

Çehrenemâ, "Osmanî İmtiyâzât-ı Ecânib-ra der-Memâlik-i Hud Lâğv Kerd"..1 Zilhicce 1332/21 Ekim 1914.

Hâver, "Ref'i ve İlgâ-yı İmtiyâzât-ı Ecnebiye". 23 Şevval 1332/14 Eylül 1914.

Hâver, "Ref'i ve İlgâ-yı İmtiyâzât-ı Ecnebiye". 2 Zilkade 1332/22 Eylül 1914.

Hâver, "Kapitülasyon ya İmtiyâzât-ı Ecanib der-İran: Kabil-ı Teveccüh-ı Cenab-ı Aka-yı Zikâü'l Mülk Vezir-i Adliye". 11 Zilkade 1332/1 Ekim 1914.

Hâver, "Lecacet-i Franseviyan", 18 Zilkade 1332/8 Ekim 1914.

Hâver, "Postahaneha-yı Ecanib", 18 Zilkade 1332/8 Ekim 1914.

Hâver, "Resm-i Temettû", 18 Zilkade 1332/8 Ekim 1914.

Hâver, “Tezyin-i Resm-i Gümrük”. 18 Zilkade 1332/8 Ekim 1914.

Nevbahar, “Âlem-i İslâm”. 2 Safer 1333/20 Aralık 1914.

Ra’ad, “der-Osmanî Tağyir-i Kapitülasyon”. 2 Zilkade 1332/27 Eylül 1914.

Ra’ad, “Matbuat-ı Harice Raci’ be-Ceng-i Beyne’l-mileli: der-Osmanî”. 2 Zilhicce 1332/22 Ekim 1914.

Ra’ad, “Siyaset-i Osmanî”. 13 Zilkade 1332/4 Ekim 1914.

Ra’ad, “Matbuat-ı Harice Raci’ be-Cengi Beyne’l-mileli”. 24 Zilkade 1332/15 Ekim 1914.

Takvim-i Vekayi, “Kavânîn ve Nizâmât”. nr. 1938, 4 Eylül 1330/17 Eylül 1914.

Ansiklopedi Maddeleri

İNALCIK, H. (2000). İmtiyâzât. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul.

KALLEK, C. (2000). İmtiyâzât. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul.

KÜTÜKOĞLU, M. S. (1988). Ahidnâme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul.

Kitap, Makale ve Tezler

ABRAHAMİAN E. (1384). *İran Bey-i Do İnkılab*. (Trc. Ahmed Gül-Muhammedî, Muhammed İbrahim Fettahî Velilayi). Tahran: Neşrini.

ABRAHAMİAN E. (2019). *Modern İran Tarihi*. (Çev. Dilek Şendil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ARIKAN, R. (2016). I. Dünya Savaşı’nda Marne Cephesi ve Osmanlı Devleti’nin Savaşa Girişi. *VAKANÜVİS*, Mart 2016, Yıl 1, No. 1, 1-36.

BİLGİN, T. (2015). Milli Mücadele Döneminde Bilecik. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.

DEVLETÂBÂDÎ, Y. (1361). *Hayat-ı Yahya*. C. III. Tahran: İntişârât-ı Attar.

DEMİRYÜREK, H. (2023). Harbin Gölgesinde İktisadî Hayat: Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Bursa’da Ticaret ve Ziraat. *VAKANÜVİS*, Yıl/Vol. 8, Özel Sayı: Dr. Recep Yaşa’ya Armağan, 2497-2525.

KOLAY, A. (2017). II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910). *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), 193-214.

KOLAY, A. (2019). *Anadolu’da İşletmeye Açılan İlk Demiryolu: İzmir-Kasaba Hattı ve Uzantıları (1863-1897)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MAJD, M. G. (1390). *İngiliz ve İşgal-i İran der-Cengi Cehani-yi Evvel*. (Ed. Ali Ekber Rençber-Kirmanî, çev. Mustûfi Emirî). Tahran: Müessesese-i Mütala’at ve Pejuheşiha-yı Siyasî.

MEHDEVÎ, A. H. (1385). *Tarih-i Revabit-ı Harici-i İran: ez İbtida-yı Devran-ı Safeviye ta-Payan-ı Ceng-i Dovvom-u Cehani*. Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Emir Kebir.

MEDENÎ, C. (1990), *Tarih-i Siyasi-i Muasır-ı İran*. Cilt 1, Kum: Defter-i İntişârât-ı İslamî.

MİROSHNİKOV, L. I. (1344). *İran der Ceng-i Cehani-yi Evvel*. (Trc. A. Duhanıyati). Tahran: Müessesese-i İntişârât-ı Emir Kebir.

SİPEHR, A. A. (1362). *İran der-Ceng-i Bozorg 1914-1918*. Tahran: İntişârât-ı Edib.

ŞEMİM, A. A. (1374). *İran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*. Tahran: Neşr-i Efkâr.

TÜRKGELDİ, A.F. (1984), *Görüp İstittiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ZOWGHİ, İ. (1989). *İran ve Kudretha-yı Bozorg 1900-1925*. Tahran: İntişârât-ı Pazhang.

EXTENDED ABSTRACT

The terms *Muahadat-ı Atîka*, *Uhud-ı Atîka*, *Ahidnâme*, *İmtiyâzât-ı Atîka*, or *İmtiyâzât-ı Ecnebiye* refer to privileges or capitulations, which denote the commercial, economic, and judicial rights and exemptions granted by one state to foreign individuals, groups, or states within its territory, as outlined in treaties. Throughout history, the Ottoman Empire and Iran were among the states that endured the harsh conditions of capitulations for many years. Although both states made occasional attempts to abrogate these capitulations, they were unable to achieve complete success in this regard.

The right of capitulation in Iran was first granted to Tsarist Russia during the reign of Fath Ali Shah Qajar (1848-1896) through the Treaty of Turkmenchay (1828). Subsequently, during the reigns of Nasir al-Din Shah (1848-1896) and Muzaffar al-Din Shah (1896-1906), Iran extended numerous economic privileges to not only Britain, Tsarist Russia, and Sweden but also to Spain, France, the United States of America, Germany, Italy, and the Ottoman Empire. As a result, Iran lost its economic independence and, in a sense, became a semi-colonial state. Despite being aware of this situation, Iranian statesmen were unable to undertake any efforts that would lead to the abrogation of the capitulations.

From the perspective of the Ottoman Empire, the privileges granted by the Ottoman State did not pose a serious economic threat until the 18th century. Yet, up until that time, the Ottoman Empire had the capacity to prevent the abuse of these privileges. However, from the late 18th century onwards, European powers significantly increased their pressures on the gradually weakened Ottoman Empire to expand their dominance. In the face of these growing pressures, during the reign of Sultan Selim III, Ottoman statesmen reacted against the capitulations and made efforts to take various measures to rescue their subjects from becoming a class without privileges.

By the time of the Tanzimat period (1839-1876), Ottoman statesmen believed that the first and most fundamental step toward the restoration of the state and the preservation of its independence was to free the country from the capitulations. To this end, measures were explored to prevent the misuse of the privileges granted under the capitulations. Public opinion, which recognized the capitulations as the greatest threat to the nation, also began to show resistance. In fact, from 1908 onwards, every government placed the abolition of the capitulations at the top of its agenda.

With the rise of the Committee of Union and Progress to power, efforts to abolish the capitulations gained momentum, and opportunities to annul them began to be actively pursued. Indeed, because of the pressure from the Unionists, who sought to turn the complex situation at the onset of World War I into an opportunity, Sultan Mehmed V issued a decree on September 8, 1914, for the abolition of the capitulations. On September 9, 1914, the CUP government notified the foreign embassies in Istanbul that, effective from October 1, 1914, all commercial and judicial capitulations would be abolished.

This announcement caused a great stir both domestically and internationally. While celebrations were held within the country upon hearing the news, it was met with strong opposition from the European great powers, referred to as the Great Powers (Düvel-i Muazzama). In fact, there was great curiosity about how this decision would be received in Iran, another Muslim state that had long been subjected to the negative effects of the capitulations.

The unilateral abolition of the capitulations by the Ottoman Empire had a positive impact, especially on Iranian statesmen, as well as the Iranian press and public. Both the Iranian press and statesmen closely followed the Ottoman Empire's initiative from the outset.

Iran's newspapers such as *Asr-ı Cedîd*, *Hâver*, *Çehre-nemâ*, *Nevbahar*, and *Ra'ad* closely followed the developments in the Ottoman Empire during this period and published news regarding the impact of the decision to abolish the capitulations on the Ottoman subjects. For instance, *Ra'ad*, one of Iran's widely circulated newspapers, published a report on September 11, 1914, featuring a story from the Russian newspaper *Russkoye Slovo* about the abolition of the capitulations. The article stated that in a note sent to the representatives of the European great powers, the Ottoman government had informed them that, starting in October, the rights of foreign nationals would be altered. Additionally, it was mentioned that the activities of the Public Debts (*Düyûn-ı Umûmiye*) had been suspended. The article emphasized that the purpose of these measures was to advance the Ottoman Empire, while also indicating that the Ottoman government was ready to negotiate agreements with foreign powers at any time. In the final part of the article, it was shared that the Ottoman government had decided to immediately declare war if any of the foreign states rejected the changes to the capitulations, thereby underscoring the seriousness of the Ottoman government's stance on the issue.

The decision to abolish the capitulations was a crucial development for the Ottoman Empire, as it was essential for overcoming the political and economic crisis the empire was facing. Therefore, this decision was met with great joy by the Ottoman people, who had long suffered under the harsh conditions of the capitulations.

Hâver newspaper also referred to this situation, reporting the joy of the Ottoman people in its columns. The article described how a magnificent rally was organized in Sultan Ahmed Square on Wednesday, September 9, with 50,000 people in attendance. It was noted that the government's extraordinary action was expressed with music, joy, and happiness. The article continued by stating that fiery speeches were delivered by the leaders of the Committee of Union and Progress, and afterward, the delegation visited the Sublime Porte to express their gratitude and thanks to the cabinet. In the final part of the article, it was shared that on the night of September 8, telegrams were sent to all Ottoman provinces informing them of the abolition of the foreign privileges, and in response, the people sent continuous telegrams to the Sublime Porte expressing their joy and happiness.

Ra'ad newspaper, which closely followed the events surrounding the abolition of the capitulations, did not fail to report the joy and enthusiasm of the Ottoman people. In its report dated September 27, 1914, *Ra'ad* conveyed: "The people of the capital welcomed the government's initiative with joy. The entire city was illuminated, flags were raised, and groups of people walked through the streets, congratulating the Ottoman government for this successful initiative," thus capturing the emotions of the people at that moment.

Another widely circulated newspaper in Iran, *Nevbahar*, in a lengthy article under the headline "The Islamic World", highlighted that the British and Russian governments' plans regarding the Ottoman Empire's involvement in the war had not gone unnoticed. The article stated, "Alhamdulillah, the Ottoman government, without falling victim to the enemy's intrigues, is both abolishing the capitulations and entering into military preparations, ready to defend the honor and dignity of Islam." In this way, the article expressed satisfaction with the Ottoman government's initiative.

One of Iran's other widely circulated newspapers, *Asr-ı Cedîd*, also covered the Ottoman Empire's abolition of the capitulations under the headline "Note of the Week". In a report dated October 10, 1914, it was noted that the abolition of the privileges granted to foreigners had positive effects within the Ottoman Empire. The article emphasized that, with this decision, the Turkish nation was freed from the capitulation treaties old treaties (*Uhûd-ı Atîka*). The report continued by mentioning that countries like Japan, Siam (Thailand), and Zanzibar, which were also bound by capitulation terms, had recently freed themselves from these conditions through their diplomacy. It was then concluded that the Ottoman Empire, seeing the World War as an opportunity, had abolished its old treaties regarding capitulation.

In the final part of the report, it was stated: "From this date forward, no privileges will be granted to foreigners in the Ottoman Empire, and they will be treated equally in all matters, just like the citizens of the Ottoman Empire." It then concluded: "Although the European great powers generally protest the Ottoman Empire's initiative, given the current situation in Europe, it seems unlikely that these protests will have any effect."

Another widely circulated newspaper in Iran, *Çehrenemâ*, also reported the Ottoman Empire's abolition of the capitulations under the headline "Abolishment of Foreign Privileges in the Ottoman Empire". In a report dated October 21, 1914, it was stated that the Ottoman Empire, taking advantage of the situation in which European states found themselves, abolished the capitulations as of October 1. The report also mentioned that four European countries had reluctantly accepted this decision temporarily and had remained silent.

As seen, the Iranian press, particularly with the involvement of the Iranian government, informed the entire Iranian public about the matter, while also addressing Iranian statesmen and offering cautionary advice on what lessons Iran should learn from the Ottoman Empire's initiative. Indeed, *Asr-ı Cedîd* newspaper also published a lengthy editorial on the issue. The article provided a summary of a pamphlet written by the Iranian statesman Muhammad Sadik regarding the capitulations, and then, through detailed analysis, raised questions on how Iran should learn from the Ottoman Empire's attempt to abolish the capitulations.

Throughout this process, Iranian statesmen working in the Ottoman territories conveyed their observations to their homeland through reports they sent.

In fact, while the abolition of the capitulations by the Ottoman government served as an example for Iran, the fact that Iranian citizens, like foreign nationals living in the Ottoman territories, were subject to the decisions made in economic and legal matters did not sit well with Iranian officials. Therefore, as the decisions regarding the abolition of the capitulations were being implemented, Iranian authorities did not hesitate to object to issues that affected their interests.

The Ottoman Empire's decision to abolish the capitulations was of great concern to Iran, and as a result, the Iranian public took a special interest in the matter. This initiative by the Ottoman government was seen as a precedent for Iran. Particularly, after years of enduring the harsh conditions of the capitulations, many Iranians expected their own government to take similar action. Indeed, in October 1917, the Russian Revolution came to Iran's aid. Seizing this political turmoil as an opportunity, Iran's Prime Minister at the time, Samsamü'l-Saltana, announced the unilateral abolition of the capitulations. Thus, this bold decision illustrates the significant impact the Ottoman Empire's move to abolish the capitulations had on Iran.

Ekler

Ek 1: Sultan Reşad'ın İmtiyâzât-ı Ecnebiyenin (Kapitülasyon) İlgâsı Hakkındaki İrade-i Seniyyesi (Takvim-i Vekayi, 17 Eylül 1914).

تکرار اسنادی تاریخی

۱۳۲۶

استانبول و ولایات ایچون سنه لکی
پوسته اجرتیه برابر آتی آتی
۴ بیجی عیدیه در

عماق اجنبیه ایچون سنه لکی
۴۰ فرآقدر

لسنه سی ۱۰ پاره در

تقوید و فتاویح

دولت عالیہ عثمانیہ تک جریده رسمیہ سیدر

[هرگزونه نشر اولنور]

تاریخ تألیسی

۱۲۴۷

امور اداره به متعلق خصوصیات
ایچون مطبعه حاسبه مدیریتنه
صراحت اولنور

عماق اجرا و دفتر خانان اعلانلرندن
مطلوعاً یکریمی و دیگر اعلانلک
پرسنلرندن ایچی غروش آلتور

تحتی سنه : ۲۶ شوال ۱۳۳۲ و ۴ ایلول ۱۳۳۰

قوانین و تقاضات

امتیازات اجنبیه تک (قاییتولاسیون) القاسی حقتده

اراده سنیه

عماق عثمانیه ده مقیم تبعه اجنبیه حقتده دخی حقوق عمومیہ دول
احکامی دائره سنده معامله اولنق اوزره الیوم جاری مالی و اقتصادی
و عدلی واداری (قاییتولاسیون) نامی آتنده کی باجله امتیازات اجنبیه تک
واولنره متفرع ویا اولنردن متولد بالجله مساعدات و حقوقک فی مابعد
رفع و القاسی مجلس وکلا قراریه تنسیب اولنشددر .

اشبو اراده سنیه ۱۸ ایلول ۱۳۳۰ تاریخندن اعتباراً مرعی الاحکام
اوله بقدر .

اشبو اراده سنیه مزک اجراسنه هیئت وکلا مأمورددر .

۱۷ شوال ۱۳۳۲ ۲۶ اگستوس ۱۳۳۰

محمد رشاد

شیش الاسلام و اوقاف	عماق ناظری
خبری	سدر اعظم و خارجیه ناظری محمد سعید
عدلیه ناظری و شواری دولت رئیسی و کبلی	داخلیه ناظری
ابراهیم	حربیه ناظری
تجارت و زراعت ناظری	طلعت
سایان البستانی	ماریه ناظری
پوسته و تلفون ناظری	بحریه ناظری
اوسقان	چاوید
	سماز ناظری
	احمد شکر

مراد محمد

سلاطینک ایله مدلی و ساقز آطداری مواردنک عثمانی محفظه خانه لرندن
برنده مساینه طیبه ایله پول کونلری داخل اولق اوزره بش کون
قرانتیه و قطعه برات قتیبه و اتلاف قار تعلیماتنامه سی احکامنه تابع طولنسنه
مجلس امور صحیه چه قرار وریلدرک اقتضامی ایضا قلنمش اولدینی صحیه
نظارتندن بیلدرلشدر .

استانبول ولایتندن :

جزا قانون مذبلک دردیجی ماده سنک ضمن ابتدیی کیفیت عقوک

MIHLLI KÜTÜPHANE
ANKARA

Ek 2: Sabah gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair "Kavânîn ve Nizâmât" başlıklı haberi (Sabah, 15 Mart 1915).

Ek 3: Hâver gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair "İmtiyâzât-ı Ecnebiye'nin Ref'i ve İlgâsı" başlıklı haberi (Hâver, 22 Eylül 1914).

شماره ۲	۲ ذی القعدة ۱۳۳۲	۹ ايلول ۱۳۳۰	صفحه ۱
صاحب امتیاز سید حسن KHAVAR Directeur, Propriétaire. S. HASSAN Stamboul مفتی یکبار طبع و نشر میشود قیمت تک نمره ۱ غروش			سر محرر و مدیر امور س ۲۰۰ . توفیق اداره خانه روبروی باب عالی در مطبوعه شمس است نمره تلفون: ۲۹۵ قیمت اشتراك: سالتانه در اسلامبول ۶۰ غروش « ممالک عثمانیه ۷۵ » « ایران ۳۵ » « هند ۱۰ » « مالک سائر ۱۷ » « فران ۱۰ » « رومیه ۱۰ » « عراق ۱۷ »
در این جریده هر قسم مقالات تاریخی و سیاسی و علمی و ادبی درج و از منافع دول و ممال اسلامی بحث میشود و طبعه مقالات عام المنفعه پذیرفته و در انتشار وردان بصاحبش روزنامه ازادست . قیمت اعلان عادی سطر ۳ و اعلان بانك و امور صرافی (۵) اعلانات معتاد که درجی حوادث درج شود سطر ۱۵) غروش است .			
<p>رفع والفای امتیازات اجنبیه</p> <p>امتیازات اجنبیه در ممالک محروسه عثمانی جداً یک تاریخچه عجیب و غریبی دارد . در قریبهای گذشته سلاطین آل عثمان از آنجاییکه همیشه در سرشتان مهمان نوازی و غربیب پروری محمود و مفلطور بود . بعضی رفاه حال و تملطیف خاطر فرنگیان در قلمرو عثمانی با آن یک نوع امتیازاتی بالطبع و الرضا داده بودند که با کمال امن و امان باجرای تجارت و مسافرت بکوشیدند . این مساعدات را در وقتی نائل شدند که عساکر عثمانی سورد و حصار (ویانه) را فرا گرفته و قسمت بزرگی از اروپا را زیر نفوذ ولوای سعادت احتوای [ماه وستاره] عثمانی در آورده بودند .</p> <p>در آن اوقات سیاسیات و اوضاع عالم در کرون بود . کسی باور نمی کرد که بعد از چند عصر دیگر اروپاییان بقوت علم و سعی از سر نو قوت گرفته جهان را مسخر خواهند نمود . بزرگان اسلام که همیشه تساهل و تعامل را - حتی در معاملات ملی و سیاسی - شیعه مرضیه دانسته و متداخلین و متنفذین فرنگ را وقع و اهمیتی نمی گذاشتند ، روز بروز به تطیب خاطر آن رومه منشان کوشیده و پیش از چشم داشت آنان مساعدات و امتیازات فوق العاده بانها بخشیدند . رفته رفته مساعدات و مهماننوازیهای مذکور حکم تمام و عادت دیرینه را پیدا کرد . آنکه هنگام ضعف و همن دولت علیه عثمانی ، دول اروپا از مساعدتانی که بایشان از راه لطف و کرم احسان شده بود ،</p>	<p>استفاده نموده و تمام آنها را با معاهدات و مقاولات رسمی تأیید و نأ کیدوهر کدامش را در شاهراه ترقی و تعالی مات و دوات عثمانی بشکل یک مانع و حائل بزرگی قلب و افزاغ نمودند .</p> <p>وزرا و رجال حکومت سابقه بفکر اینیکه در ایام مسند نشینی و عزت خودشان در دسری برای خودشان فراهم نیاورند ، بهیچ وجه در تحدید و تقلیل امتیازات اجنبیه بذل غیرت نموده ، بعمس عدقاتارار بر حسب سیاست پوسیده [اداره مصالحت] - که جداً غیر از خرابی مصالحت نبود - می افزودند . این حالت مؤله و طوطق لعنت - در عهد خاقان سابق (عبدالحمیدخان) چندین افزایش و قوت پیدا کرده بود که بچهاره عثمانیان را اسیر زنجیر اروپا واروپاییان داشته بود . در هر قدمی عزت نفس اهل وطن با مال تجاوز و احتراض مسافرین و مهمانان اجنبی می شد . از ترس سلطان جابر که جز از حیات و منافع شخصی خود اندیشه دیگر نداشت - کسی را یاری اعتراض و دم زدن ازین احوال بر ممال نبود . فرنگیان و سفرای بی رحم دول بزرگ اروپا هر چه دلشان می خواست می کردند و هر آنچه میباشان بود بعمل می آوردند .</p> <p>درجه فضولی و وقاحت بیگانگان فرنگ بجدی رسید که در تمام ادارات و شئونات ملکی که از قبیل محاکم و عدلیه ، مالیه ، خارجه و داخله کربک و سائر میباشد ، کیف مایشاء ، مداخله می نمودند و از پیش می بردند .</p> <p>در صورتیکه همگونه احترامات و امتیازات را داشتند ، بازم قانع نبوده ، از دادن مالیات و رسوم ابا و امتناع نموده و همه آن خواهشهای بزرگ و تکالیف ششاقه در میان نموده ، تکالیف و اوضاع مملکت را بریشان</p>		
<p>وسبب اختلال امور و مصالح جمهور می گشتند . دولت نمی توانستت یک اجنبی مفلس ، دخل بازی را یکدقیقه حبس و توقیف نماید و یا آنکه او را بی اطلاع سفیر و حکومتش بمحکمه عدلیه آورده باز خواست کند . خیلی اوقات عدم حضور ترجمان آن سفارت و ملاحظه نمودن و کره رقصانید نشان موجب تأخر محاکمه و ضیاع حقوق صریحه تبعه عثمانی واقع می گردید .</p> <p>هر وقت شکایتی ازین حرکات تا بجا بایشان از طرف مأمورین دولت پیش نهاد میشد ، فوراً (عهد عتیقه) و گنگه مامون Capitulation - امتیازات - را مانند تحفه و نقل مجلس بیان آورده ، دست و پای حکومت را بسته ، مرام از روزگار ملت عثمانی بر میآوردند .</p> <p>پس از اعسالن مشروطیت تاکنون علی الانصال جوانان ترك و رجال محترم اتحاد و ترقی همیشه در تقلیل و تحدید این بیغولهها می کوشیدند . ولی اتفاق اروپاییان - خصوصاً در درج منفعت و تأمین مقاصد خودشان - آنآ فائاً دولت و ملت عثمانی را از رفع امتیازات مذکور منع می نمود .</p> <p>حالا که ، اروپاییان حریص ، منفعت پرست - بهم افساده و آتش قهر و غضب را بروی همدیگر افروخته و مشغول جنگ و نحو خودشان شده و الحمدلله آنها را بخود گذاشته اند ، آنان نیز واجبه ذمت خود را بعمل آورده و همانطور که ، اجانب کردند و پیش بردند ، فرصت را غنیمت شمرده بایک عزم جهان یستدانه و همت مردانه اولیای امور و رجال حل و عقد جمهور یکباره این امتیازات غلاماً نسوز را از میان برداشته و برافرو و ابطال آن قرار قطعی خودشان را داده و قرار</p>			

Ek 4: Ra'ad gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair "der-Osmanî Tağyir-i Kapitülasyon" başlıklı haberi (Ra'ad, 27 Eylül 1914).

شماره ۲

(رعد) ۶ ذیقعدة الحرام ۱۳۳۴

فیراژده تپه کورده بومده امتصل اینمانده
 حوت هیلدیه ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ را میهنان از
 قول کسار فرانسوی گفتم که ما اینجاس
 ۲۹ کمان خار بر سرافون انگبس حمله کردیم
 بیاوریم و تمام حساب المموم باهمراهم نوبیده
 مان پوری آوریتم
 سوزا فرادی درحال یک دست راه
 آمدن را قطع کردیم و بی از حیلون درانتیجاه
 مهمن را قطع نمودیم
 یانک آپرایش آمانی را از کار انداخته
 آسمان میمان با رفیقون آمان سب آرداختند
 باندره زیدی روحخانه را که درزمین
 مکتب بهمن ساخته بودیم پیداکردیم
 دور کتفنه آفتاب، لجه ضعیفی دارا
 از پرتو خورشید بریند مسخالی فلتنون که
 لیکنان دوروز درین کوی خورده بود حکت
 قدردان و تمام اجراء صده حملات آسمانه
 بر پنده تمام وارد آمد
میلان - یک دستراپ گمانی با دوقب
 تریبل دارا طریضی بولمده تمامه با مقنن های
 سحری درویشگی ساختل درالمان غرق عمدان
 فراوانی با یورپیی سکونم شمول
 سیرمان کاروه شندی
قرآنیاتیا
 ترکی هی فرانسس حوله رفت که هم
 من هی ای شهیدمنا سیکت فرانسه سانیه
 میبین ابریه نیز در پنده که با برادران هم
 کوش همی خود در رفن مینان سیکت وقت
 ورده

فیراژده تپه کورده بومده امتصل اینمانده
 حوت هیلدیه ۱۸ و ۱۹ و ۲۰ را میهنان از
 قول کسار فرانسوی گفتم که ما اینجاس
 ۲۹ کمان خار بر سرافون انگبس حمله کردیم
 بیاوریم و تمام حساب المموم باهمراهم نوبیده
 مان پوری آوریتم
 سوزا فرادی درحال یک دست راه
 آمدن را قطع کردیم و بی از حیلون درانتیجاه
 مهمن را قطع نمودیم
 یانک آپرایش آمانی را از کار انداخته
 آسمان میمان با رفیقون آمان سب آرداختند
 باندره زیدی روحخانه را که درزمین
 مکتب بهمن ساخته بودیم پیداکردیم
 دور کتفنه آفتاب، لجه ضعیفی دارا
 از پرتو خورشید بریند مسخالی فلتنون که
 لیکنان دوروز درین کوی خورده بود حکت
 قدردان و تمام اجراء صده حملات آسمانه
 بر پنده تمام وارد آمد

تقیوم رعد

صدو بودو تکمیل روز سال بارین
 یک شنبه ۳ میزان
 ۶ ذیقعدة الحرام ۱۳۳۴
 ۱۰ بهر ۱۵ جمادی ۱۳۳۵
 ۱۳ ايلول ۱۳۳۹
 ۲۷ میانه ۱۹۱۶
 ۱۴ میانه روسی ۱۹۱۶

ازان صبح	۱۰ ساعت	۳۰ دقیقه	از هر طرف
بلورن آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	بشیرمان
غرب آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	شیرمان

کشتی رانی و تجارت روس امروز تعطیل
 هدم هدم برای تحصیل اجازه عبور سفین
 تجاری روس از راد دانی اسکندریه سفین
 فرانسی لیکنه بدون مصلحت از دار دانیل
 عبور میکنند ولیکن مصلحت سفین روس اعزیز
 عبور سی دهد

تعمیم بابائی
بیطرانت ۱۴ - تعمیم صمیم سوئه است که اگر
 می بومد : نامالی تعمیم سوئه است که اگر
 حرکت از دول لیهیر کپیتولسیون را قبول
 سید فوراً اعلان کنند

جریان امور در وزارت خارجه
قایل توجه آقای علاء اللطنه
از مقالات وارده
آقای مغزی
 همه عجم بهایان که البته بی نظایند
 و اولاد برای داد کشیزی و قانون شناسی بود
 و بدل آهمه سفاهت و جندت برای این مردم که
 کبره ای ملکت مترکرم در حضور طیبی خود
 گردش کند از انواع خرج و مرج و دراز
 قویم و قون سوساندگان امروزه قهر مشفق
 جایشان دورود خلعت بود

سی لجه استیضاح بیاض سیات و امور
 کتوری این عصر با اطلاع و خبر بومده سی
 هر کورده که کورده میلت حرکت درجاری
 از مرکز خود مسافر شد و احتلاط اورامع
 سی گاروه و وسه هائی بماند و در هر کسی شوم
 می بین داره که ممال همه ایران
 تصرف میگردند که چمجا سعادت و زحمتان
 بی بیاض هر یک سنگت ملکت که بومه زیم
 اوز را هر روز داشت فسط این ده
 تسویه گفتگوها و احتقان خون عبور بر یک
 وزارت خانه که پنده عدلیه نظم است بقود
 چمجا بود و درین اساس صرح استیضاح و قدرت
 و احتیاج این وزارتخانه را برین کرده است
آقای مغزی - بزم بیاض صمیم
 مهان میکند فراموش میگرد که ندین هدم
 مهتری خواهد شد همه هم میخایول چمجا
 ملی اورامان تاجمیل وزارت خارجه افغانی
 میبماند که تا اطلاع اسباب مهان میوه مهان
 شد و تصور میکند که وزارتخانه ملی
 مهتری از ادراک سنی بود قانون اساسی است
 و با توسل به انکسار و جهالی نماند به این
 احادیات بود و اگر دست این اعمال نکند
 هاید بوسول آفتاب توتو درنگی زیکت بشنیدم
 اما بشده خطی در این امر دقیق هدم
 بی انداز سی سوئه صمغه صلاح امینی
 وزارت امور خارجه را در این احادیات
 بیاض صمیم بواسطه هدم اطلاع از اوضاع
 دیپلماتی و توسل متصرفه خود بانی شود
 خواسته شد در این خصوص که فلا ریش
 بشود اگر چیزی استیضاح فرموده اند الهیاز
 فرماید که انکا عمن قدری باعث خود
 هدم مستحضر به که سال گفته فروریان
 وزارت امور فتوی اولدی و سوات شادرو انجالت
 وزارت خارجه سیمت چمجا پرانجام
 کسبو پانی ای اساسی نکلان خود کمسیون
وصول مقالات بانک شاهنشاهی
کمسیون وصول مقالات جهانیان بری
کمسیون وصول مقالات جهانیان چمجا
 هدم هر کس از این چمجا در امراضی مصلحت امیل
 مبروف که سلفه امینان مشهور - عجم
 میبماند ستم شد و از آن بیاید رسد تا قود
 مابوری قراق و ستمتیه ای قوی البده و هکت
 اخراجات بحزمین وصول مقالات تجاریان
 پیداکرد

کمسیون بانک شاهنشاهی امراضی
 اگر چه باوجود جهات چیزهای راستی نظر
 می آمد ولی ممکن است طرفین لغت اضا
 آیه بشده بود که مستحبت آن هم برای افوا
 عمومی لازم یابد -

تقیوم رعد

صدو بودو تکمیل روز سال بارین
 یک شنبه ۳ میزان
 ۶ ذیقعدة الحرام ۱۳۳۴
 ۱۰ بهر ۱۵ جمادی ۱۳۳۵
 ۱۳ ايلول ۱۳۳۹
 ۲۷ میانه ۱۹۱۶
 ۱۴ میانه روسی ۱۹۱۶

ازان صبح	۱۰ ساعت	۳۰ دقیقه	از هر طرف
بلورن آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	بشیرمان
غرب آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	شیرمان

کشتی رانی و تجارت روس امروز تعطیل
 هدم هدم برای تحصیل اجازه عبور سفین
 تجاری روس از راد دانی اسکندریه سفین
 فرانسی لیکنه بدون مصلحت از دار دانیل
 عبور میکنند ولیکن مصلحت سفین روس اعزیز
 عبور سی دهد

تعمیم بابائی
بیطرانت ۱۴ - تعمیم صمیم سوئه است که اگر
 می بومد : نامالی تعمیم سوئه است که اگر
 حرکت از دول لیهیر کپیتولسیون را قبول
 سید فوراً اعلان کنند

جریان امور در وزارت خارجه
قایل توجه آقای علاء اللطنه
از مقالات وارده
آقای مغزی
 همه عجم بهایان که البته بی نظایند
 و اولاد برای داد کشیزی و قانون شناسی بود
 و بدل آهمه سفاهت و جندت برای این مردم که
 کبره ای ملکت مترکرم در حضور طیبی خود
 گردش کند از انواع خرج و مرج و دراز
 قویم و قون سوساندگان امروزه قهر مشفق
 جایشان دورود خلعت بود

سی لجه استیضاح بیاض سیات و امور
 کتوری این عصر با اطلاع و خبر بومده سی
 هر کورده که کورده میلت حرکت درجاری
 از مرکز خود مسافر شد و احتلاط اورامع
 سی گاروه و وسه هائی بماند و در هر کسی شوم
 می بین داره که ممال همه ایران
 تصرف میگردند که چمجا سعادت و زحمتان
 بی بیاض هر یک سنگت ملکت که بومه زیم
 اوز را هر روز داشت فسط این ده
 تسویه گفتگوها و احتقان خون عبور بر یک
 وزارت خانه که پنده عدلیه نظم است بقود
 چمجا بود و درین اساس صرح استیضاح و قدرت
 و احتیاج این وزارتخانه را برین کرده است
آقای مغزی - بزم بیاض صمیم
 مهان میکند فراموش میگرد که ندین هدم
 مهتری خواهد شد همه هم میخایول چمجا
 ملی اورامان تاجمیل وزارت خارجه افغانی
 میبماند که تا اطلاع اسباب مهان میوه مهان
 شد و تصور میکند که وزارتخانه ملی
 مهتری از ادراک سنی بود قانون اساسی است
 و با توسل به انکسار و جهالی نماند به این
 احادیات بود و اگر دست این اعمال نکند
 هاید بوسول آفتاب توتو درنگی زیکت بشنیدم
 اما بشده خطی در این امر دقیق هدم
 بی انداز سی سوئه صمغه صلاح امینی
 وزارت امور خارجه را در این احادیات
 بیاض صمیم بواسطه هدم اطلاع از اوضاع
 دیپلماتی و توسل متصرفه خود بانی شود
 خواسته شد در این خصوص که فلا ریش
 بشود اگر چیزی استیضاح فرموده اند الهیاز
 فرماید که انکا عمن قدری باعث خود
 هدم مستحضر به که سال گفته فروریان
 وزارت امور فتوی اولدی و سوات شادرو انجالت
 وزارت خارجه سیمت چمجا پرانجام
 کسبو پانی ای اساسی نکلان خود کمسیون
وصول مقالات بانک شاهنشاهی
کمسیون وصول مقالات جهانیان بری
کمسیون وصول مقالات جهانیان چمجا
 هدم هر کس از این چمجا در امراضی مصلحت امیل
 مبروف که سلفه امینان مشهور - عجم
 میبماند ستم شد و از آن بیاید رسد تا قود
 مابوری قراق و ستمتیه ای قوی البده و هکت
 اخراجات بحزمین وصول مقالات تجاریان
 پیداکرد

کمسیون بانک شاهنشاهی امراضی
 اگر چه باوجود جهات چیزهای راستی نظر
 می آمد ولی ممکن است طرفین لغت اضا
 آیه بشده بود که مستحبت آن هم برای افوا
 عمومی لازم یابد -

تقیوم رعد

صدو بودو تکمیل روز سال بارین
 یک شنبه ۳ میزان
 ۶ ذیقعدة الحرام ۱۳۳۴
 ۱۰ بهر ۱۵ جمادی ۱۳۳۵
 ۱۳ ايلول ۱۳۳۹
 ۲۷ میانه ۱۹۱۶
 ۱۴ میانه روسی ۱۹۱۶

ازان صبح	۱۰ ساعت	۳۰ دقیقه	از هر طرف
بلورن آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	بشیرمان
غرب آفتاب	۰۰۵	۰۰۵	شیرمان

کشتی رانی و تجارت روس امروز تعطیل
 هدم هدم برای تحصیل اجازه عبور سفین
 تجاری روس از راد دانی اسکندریه سفین
 فرانسی لیکنه بدون مصلحت از دار دانیل
 عبور میکنند ولیکن مصلحت سفین روس اعزیز
 عبور سی دهد

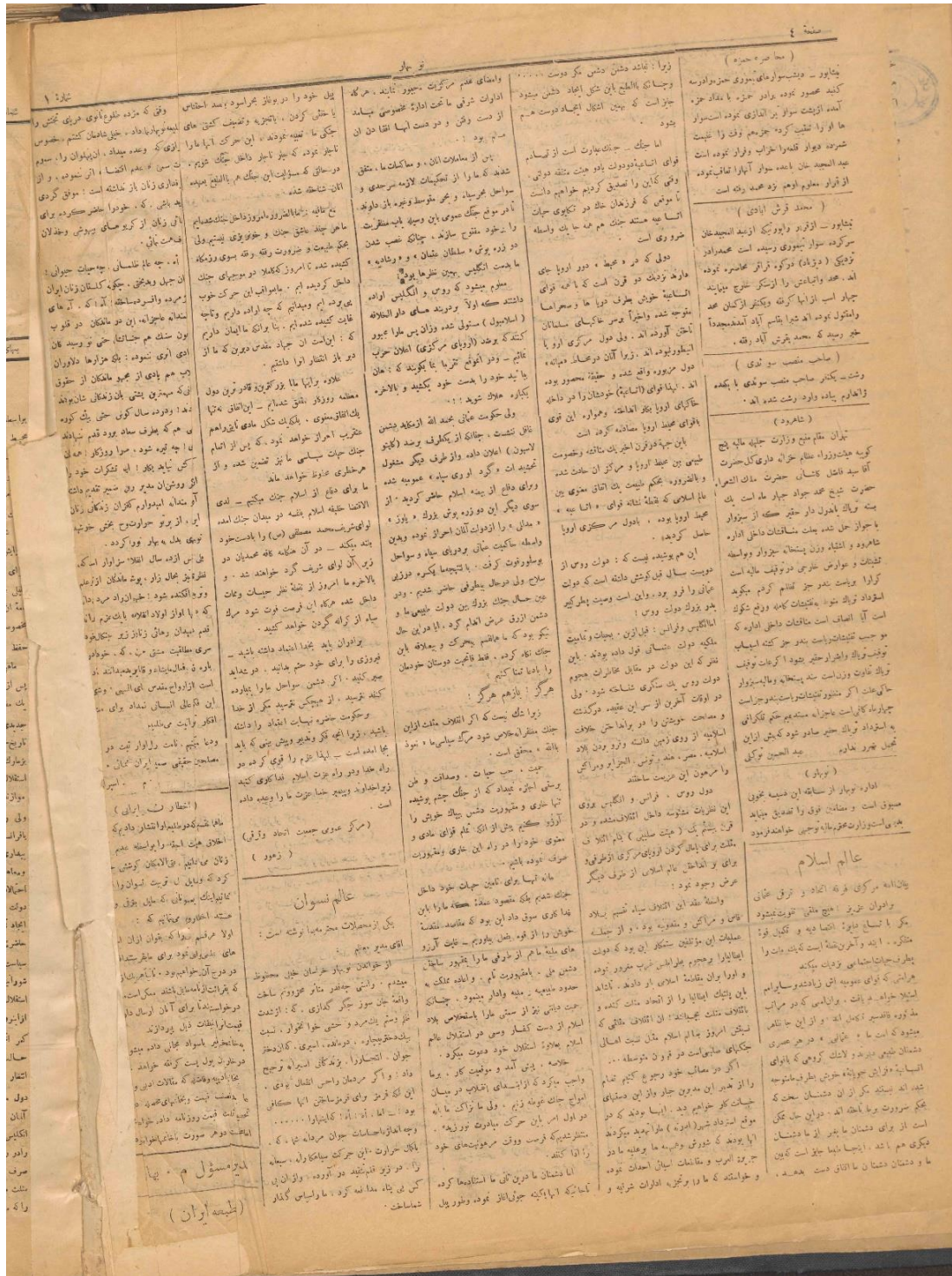
تعمیم بابائی
بیطرانت ۱۴ - تعمیم صمیم سوئه است که اگر
 می بومد : نامالی تعمیم سوئه است که اگر
 حرکت از دول لیهیر کپیتولسیون را قبول
 سید فوراً اعلان کنند

جریان امور در وزارت خارجه
قایل توجه آقای علاء اللطنه
از مقالات وارده
آقای مغزی
 همه عجم بهایان که البته بی نظایند
 و اولاد برای داد کشیزی و قانون شناسی بود
 و بدل آهمه سفاهت و جندت برای این مردم که
 کبره ای ملکت مترکرم در حضور طیبی خود
 گردش کند از انواع خرج و مرج و دراز
 قویم و قون سوساندگان امروزه قهر مشفق
 جایشان دورود خلعت بود

سی لجه استیضاح بیاض سیات و امور
 کتوری این عصر با اطلاع و خبر بومده سی
 هر کورده که کورده میلت حرکت درجاری
 از مرکز خود مسافر شد و احتلاط اورامع
 سی گاروه و وسه هائی بماند و در هر کسی شوم
 می بین داره که ممال همه ایران
 تصرف میگردند که چمجا سعادت و زحمتان
 بی بیاض هر یک سنگت ملکت که بومه زیم
 اوز را هر روز داشت فسط این ده
 تسویه گفتگوها و احتقان خون عبور بر یک
 وزارت خانه که پنده عدلیه نظم است بقود
 چمجا بود و درین اساس صرح استیضاح و قدرت
 و احتیاج این وزارتخانه را برین کرده است
آقای مغزی - بزم بیاض صمیم
 مهان میکند فراموش میگرد که ندین هدم
 مهتری خواهد شد همه هم میخایول چمجا
 ملی اورامان تاجمیل وزارت خارجه افغانی
 میبماند که تا اطلاع اسباب مهان میوه مهان
 شد و تصور میکند که وزارتخانه ملی
 مهتری از ادراک سنی بود قانون اساسی است
 و با توسل به انکسار و جهالی نماند به این
 احادیات بود و اگر دست این اعمال نکند
 هاید بوسول آفتاب توتو درنگی زیکت بشنیدم
 اما بشده خطی در این امر دقیق هدم
 بی انداز سی سوئه صمغه صلاح امینی
 وزارت امور خارجه را در این احادیات
 بیاض صمیم بواسطه هدم اطلاع از اوضاع
 دیپلماتی و توسل متصرفه خود بانی شود
 خواسته شد در این خصوص که فلا ریش
 بشود اگر چیزی استیضاح فرموده اند الهیاز
 فرماید که انکا عمن قدری باعث خود
 هدم مستحضر به که سال گفته فروریان
 وزارت امور فتوی اولدی و سوات شادرو انجالت
 وزارت خارجه سیمت چمجا پرانجام
 کسبو پانی ای اساسی نکلان خود کمسیون
وصول مقالات بانک شاهنشاهی
کمسیون وصول مقالات جهانیان بری
کمسیون وصول مقالات جهانیان چمجا
 هدم هر کس از این چمجا در امراضی مصلحت امیل
 مبروف که سلفه امینان مشهور - عجم
 میبماند ستم شد و از آن بیاید رسد تا قود
 مابوری قراق و ستمتیه ای قوی البده و هکت
 اخراجات بحزمین وصول مقالات تجاریان
 پیداکرد

کمسیون بانک شاهنشاهی امراضی
 اگر چه باوجود جهات چیزهای راستی نظر
 می آمد ولی ممکن است طرفین لغت اضا
 آیه بشده بود که مستحبت آن هم برای افوا
 عمومی لازم یابد -

Ek 5: Nevbahar gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair "Âlem-i İslâm" başlıklı haberi (Nevbahar, 20 Aralık 1914).

Ek 6: Asr-ı Cedîd gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair “Haftanın Notu” başlıklı haberi (Asr-ı Cedîd, 10 Ekim 1914).

عصر حیات

هفتگی

در تحت نظر و مدیریت عبدالحمید خان متین السلطنه

شماره ۲	طهران شنبه نوزدهم ذی القعدة الحرام ۱۳۳۲	تک نمره ۸ شاهی
---------	---	----------------

فهرت منبجات	صفحه	صفحه
یاد داهت هفده	۱	نقشه جدید اروپا
پایتخت	۲	پیش گونی تلستوی . تلستوی
دستخط همایونی و نظامنامه عدلیه	۳	تروت و جنگ بین المللی
در داخله	۳	باهوش بودن و مفرات پانه . بیه اخبار خارجه
		آخرین اخبار
		۱۲
		۸
		۷
		۶
		۵
		۴

یا وواست نهجه

اعم از آنکه بملاحظه مقتضیات وقت و تدابیر نظامی یا از روی لزوم و اجبار بوده — که ما هنوز نمیتوانیم بگوئیم کدام — پیشرفتی در این هفته برای قشون آلمان در فرانسه حاصل نشده بلکه چند فرسخ از خطوط ابتدائی خود عقب تر نشسته اند ولی این نکته را باید در نظر داشت که فرماندهان آلمان فعلا اهمیت اولیه را بجنگهای سرحدات بروس شرقی میدهند و قسمت اعظم استعداد خود را در آنجا به کار انداخته اند .

نسبت بمیدانهای جنگ در سرحدات بروس شرقی اطلاعاتیکه میرسد هنوز متضاد است آخرین تلگرافات رویتر میدان جنگ را در سووالکی . Suwalki قرار میدهد که در روسیه است .

در حدود کالیسی در این چندروزه جنگ بزرگی روی نداده است و استعداد طرفین بحال اولیه خود باقی است .

اگرچه آخرین اخبار رویتر مشعر است بر اینکه قوای روسی در ایاتووا کیل متوقف شده است

رفع و القای امتیازات اجنبیه یا

کابی تولاسیون بشدت اثرات مستحسنه در ممالک عثمانی بخشیده در واقع این اقدام بموقع دولت را بمنزله برات آزادی ملت ترکیه از قید عهود عتیقه و امتیازات شاقه میداند .

از این تاریخ به بعد بیگانگان را در ممالک عثمانی امتیازی باقی نخواهد بود و مانند نیمه دولت عثمانی در تمامی معاملات مساوی و یکسان خواهد بود .

ژابن و سیام و زنگبار بمثل عثمانی و ایران مقید بقیود کابی تولاسیون بودند و مدتهاست بوسائل دیپلوماسی خود را از این قید خارج نموده اند عثمانی نیز در این موقع جنگ عمومی وقت را غنیمت دانسته اول نتیجه که از تمهیزات خود گرفته است مسئله القای این عهود عتیقه است و اگر چه دولت معظم اروپ عموما باین اقدام دولت عثمانی پروتست نموده اند ولی با حالت حالیه اروپا کمان نمیرود بر این پروتسها اثری مترتب شود تعجب در این است که چرا ایند انگلیس از چند سال قبل تا بحال معایب کابی تولاسیون را در مصر که تا بحال پای بند همین عهود بوده است مکرر در مکرر کوشزد نموده القای آنرا تقاضا کرده اند اما اکنون که دولت عثمانی باین

کار اقدام نموده همان چراید تقیید میکنند و متمسک باین عنوان میشوند که معاهدات را نمیتوان لغو کرد مگر برضایت متعاهدین این مسئله بجای خود بسیار صحیح است اما بهتر این بود که سرفشق برضد آن ابتداء از دول معظم اروپ داده نمیشد زیرا با اوضاع کنونی ما درست نمیتوانیم بفهمیم در چه مورد يك عهد نامه را میتوان الغاء نمود و در چه مورد میتوان يك عهدنامه را ابقاء داشت .

در اینوقت که در شرف طبع این نمره هستیم اطلاعات ناقصی از وقایع تا کوار خراسان بما میرسد از جزئیات آن بواسطه عدم اطلاع صحیح نمی توانیم خسواتندکان محترم را مسبق داشته یا آنکه رای خود را بیان کنیم ولی شنیده می شود هیئت وزرای عظام بایک جدیت و فوریت در مقام جلو گیری از حدوث هر نوع واقعه غیر مترقبه بر آمده اند و ما با اقدامات مجدانه هیئت دولت کاهلا امید داریم

Ek 7: Çehrenemâ gazetesinin kapitülasyonların tek taraflı olarak ilgâsına dair “Osmanî İmtiyâzât-ı Ecânib-ra der-Memâlik-i Hud Lâğv Kerd” (Osmanlı Ülkesindeki Yabancı İmtiyâzları Lağvetti) başlıklı haberi (Çehre-nema, 21 Ekim 1914).

شماره (۱۹)	سال یازدهم ۱۱	(11. Année)	صفحه (۱)
عنوان مراسلات قاهره مصر (اداره) چهره نما	چهره نما شماره ۱۳۲۲-۱۹۰۴ جريدة مصور		قیمت آبونہ سالیانہ قطر مصر ۸۰ غروش مالک دولت علیہ ایران سه تومان ۳ بلاد عروسہ عثمانی چهار مجیدی ۴ افغان و ہند ۱۰ روپہ قفقازہ ترکستان ہشت منات ۸ اوریا ۲۰ فرنک
JOURNAL TCHEHREH NEMA CAHIRE - Egypte	غره ذی الحجہ ۱۳۳۲ ہجری مطابق ۲۱ اکتوبر ۱۹۱۴ میلادی		قیمت اعلانات باید و آسا بدارہ رجوع شود

در شماره گذشته اشاره کردیم و ما مستغربه آنگران اخبار دربار لندن و دربار کابل بوده، تا به بنیم جریده شریفه (سراج الاخبار افغانیه) که سمت رسمیترا در افغانستان دارد در این موضوع چیزی نویسند اوقت ما هم فلما بمیدان تکاپو بگردش خواهیم آورد.

عثماني امتیازات اجابترا در مالک خود لئو کرد دولت عثماني در این مشغله مشغله افروز اوروپا وقترا غنیمت دانسته و امتیازاتیکه دول اوروپا زور زمان از فشارهای حق شکسته کرنا کون در مالک او حاصل کرده بودند یکباره لئو ساخت منجمله بودن پست های دول اوروپا در سواحل دریا های عثماني از اسلامبول تا سایر جاها بود، که اغلب سرائر دولت عثماني بواسطه این پستها بیرون میرفت.

عثماني از اول اکتوبر - ۱۰ ذیحده حکم به برچیدن و بستن داد هم چنین حکم بیکرکوی - تمتع نمود، و مسلم است بسیاری امتیازات بوده که القاه او برای عثماني نافع - دول اوروپا چار و ناچار موقتاً قبول و بسکوت گذرانیدند.

و بزرگترین شاهد ماحولات معرضانه قلمی برادران دینی و اخوان وطنی ما از مسلمانان و زردشتی و آریایی و بودی و بانی و بانی و لا مذهبانی از هر جنس ایرانی برضد همدیگر بوده است که میاطرفانه انتشار داده ایم. و دو واقع جریده چیره نما وجه المصالحه افکار عامه ایرانیان بوده زردشتیان - و ما امید داریم تحولات طاقت از سایه مافکر هر گونه متعصب وارده از هموطنان بجاء سبب بیداری و هوشیاری آنها و اجراما گردد. و بدانند خرابی هر یک از آنها خرابی دیگر است و بر آنرا چنانچه بارها گفته ایم باید بتثایه بیکخانه و بر ایاترا بمثل اهل خانه دانسته و همگی باید برادرانه در آبادی این خانه بکوشند.

نقل از گرامی روزنامه (رعد) منطبقه طهران

بک تلگراف داخلی روسها در سرحد افغان

لطف آباد

از قرار مذکور در کوشک که سرحد روس و افغان است رشته کوهی در آن نقطه واقع است که اول آن در حال روس و بلا آخره چندین منزل به ک افغان امتداد مییابد از منتهی الیه آن رشته تا امرات چند منزل بیش نیست روسها قریب

KIRIM'IN VAR OLUŞ MÜCADELESİNDE DR. EDİGE KIRIMAL'IN ROLÜ VE ÖNEMİ

Taylan GÜZAL*

ÖZ

Dr. Mustafa Edige Kırimal, Ceditçilik hareketinin yarattığı ortamdan beslenerek büyüyen ikinci kuşak Kırım Türk aydınlarından. Aslen Lehistan Tatarlarından olan Kırimal, 1911'de Bahçesaray'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Kırım'da gerçekleştirmiş, ardından Kırım'ın seçkin okullarından olan Akmesicit Pedagoji Enstitüsünde okumuştur. Ömrünü Kırım davasına vakfetmiş olmasından mütevellit, Kırım'ın ahvali kendisinin yaşantısını belirlemiştir. Yüksek tahsili sırasında gizli olarak yürütülen millî faaliyetlerde aktif rol oynamış, ön plana çıkmıştır. Sovyet Hükümeti'nin baskılarının artmasıyla İran üzerinden 1932 yılında İstanbul'a geçmiş ve böylelikle *Emel Dergisi*'nin etrafında toplanan grubun içerisinde yer almıştır. 1939'da Vilnius Üniversitesinin Siyasal Bilgiler Fakültesinde öğrenimini tamamlamış, Polonya'ya üniversite tahsili sebebiyle giden Kırım'lı gençlerle birlikte millî faaliyetlerini burada da sürdürmüştür. Almanların Kırım Yarımadası'nı işgal etmesi üzerine Edige Kırimal, Müstecip Ülküsal ile Nazi Almanyasıyla temaslarda bulunmuştur. Bu girişimlerin gayesi savaşta zor durumda kalan Kırım Türklerine yardım edebilmek ve Kırım'ı bağımsızlığa kavuşturabilmektir. Savaşın sona ermesiyle Kırimal Almanyada kalmış ve Kırım Türklerinin haklarını savunmaya devam etmiştir. Bu çalışma ile ikinci kuşak Kırım Türk aydınlarından Edige Kırimal'ın Kırım Türklerinde İsmail Gaspıralı'dan beri ortaya çıkan eser bırakma geleneğinin bir sonucu olarak meydana getirdiği kültürel, siyasi ve toplumsal konularda yürüttüğü çalışmalarıyla, Kırım'ın var oluş mücadelesine verdiği katkı ayrıca diğer Kırım Türk aydınlarından ayrılan yönlerinin ön plana çıkarılması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edige Kırimal, Kırım, Almanyaya, Çarlık Rusya, Sovyet Rusya.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EDİGE KIRIMAL IN CRIMEA'S STRUGGLE FOR EXISTENCE

ABSTRACT

Dr. Mustafa Edige Kırimal is a second generation of Crimean Turkish intellectuals who grew up in the environment created by the Jadidism movement. Originally from the Polish Tatars, he was born in 1911 in Bakhchisaray. He completed his primary and secondary school education in Crimea and then studied at Akmesicit Pedagogical Institute, one of the elite schools in Crimea. Since he devoted his life to the Crimean cause, the situation in Crimea determined his life. During his higher education, he actively participated in secret national activities and came to the forefront. With the increasing pressure of the Soviet Government, he traveled to Istanbul via Iran in 1932 and thus participated in the group gathered around the Emel Magazine. In 1939, he completed his education at the Faculty of Political Sciences of Vilnius University. He continued his national activities with the Crimean youth who went to Poland for university education. Upon the German occupation of the Crimean Peninsula, Edige Kırimal and Müstecip Ülküsal made contact with Nazi Germany. These attempts aimed to help the Crimean Turks in a difficult situation during the war and make Crimea independent. With the end of the war, Kırimal remained in Germany and continued to defend the rights of Crimean Turks. This study aims to highlight the contribution of Edige Kırimal, one of the second-generation Crimean Turkish intellectuals, to the struggle for the existence of Crimea with his works on cultural, political, and social issues, which he created as a result of the tradition of leaving works that emerged in Crimean Turks since İsmail Gaspıralı, as well as the aspects that differ from other Crimean Turkish intellectuals.

Keywords: Edige Kırimal, Crimea, Germany, Tsarist Russia, Soviet Russia.

Gönderilme Tarihi: 06.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İZMİR;
ORCID: 0009-0009-0074-1216, E-posta: taylanguzal44@gmail.com

Giriş

Kırım Yarımadası, stratejik konumu hasebiyle Taurlar'a kadar uzanan zengin bir geçmişe sahiptir. Adını Altın Orda Devleti'nin Kırım eyaleti başkentinden (bugünkü Eski Kırım) alan Kırım'ın kadim milletlerinden biri olan Kırım Türkleri, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Kırım Hanlığı ile siyasi teşekküllerini sürdürmüştür. 1475-1774 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinde bulunan Kırım Hanlığı, 1783 tarihinde Rus Çarlığı tarafından ilhakına kadar varlık gösterebilmiştir.

Rus işgali, Kırım Türkleri için yüzyıllar sürecek esaretin başlangıcı ve bir türlü gerçekleşmeyen bağımsızlık mücadelesinin ilk adımı oldu. Çarlık idaresinin Kırım'da kabul görme gibi bir kaygısı yoktu. Bu sebeple idare çeşitli alanlarda köklü değişiklikler gerçekleştirdi. Hanlığın tüm idare ve yargı kurumları lağvedildi. Halkın Rus idaresine katılmasına mâni olundu. Dini vecibeler sınırlandırıldı, hatta camilerin bir kısmı kapatıldı veyahut tahrip edildi. Bu ani değişimler uygulanırken her türlü gayrimeşru metoda başvurulmaktan çekinilmedi. Rus hükümetinin takip ettiği bu politika Kırım Türklerinin Türkiye'ye kitlesel göçüne sebep oldu. Kırım'da Türk varlığını bir tehdit olarak gören Rus hükümeti bunu engellemedi, aksine destekledi. Bu gelişmeler Kırım'da ciddi bir huzursuzluğa sebebiyet verdi.

Bu huzursuzluk 19. yüzyıl boyunca devam etti. Bu huzursuzluğun en büyük göstergesi Bahçesaray bölgesinde 1808 yılında 20.000 kişinin katıldığı kitlesel isyan hareketi idi (Kırimal, 2023, s. 44). Bu isyan hareketi daha sonra İsmail Bey Gaspıralı önderliğinde gerçekleştirilecek eğitim ve basın faaliyetlerinin metot olarak kabul edildiği bir millî özgürlük hareketinin ilk tohumlarıydı. Gaspıralı, hiçbir zaman sadece Kırım Türklerini ilgilendiren kısıtlı bir düstur edinmedi. "*Dilde, fikirde, işte birlik*" şiarıyla bütün Türk dünyasını kapsayan bir anlayış ortaya koydu. Gaspıralı; Kırım Türklerinin ilk aydın tabakasının yaratıcısı ve 2. kuşak aydınlarının mücadele sahasına zemin hazırlayan ve onlara meşru bir mücadele metodu bırakan bir kimse olarak görülmelidir. Bu aydınlar, Kırım Türklerinin mücadelesinde başat rol oynadılar. Gaspıralı'nın açtığı yol olmasaydı bu mümkün olmazdı.

Bu yolda ilerleyen 2. kuşak Kırım Türk aydınlarından Edige Kırimal'ın Promethee Birliği Hareketi'nin Kırım temsilciğini üstlenmiş olması, Polonya'da bulunduğu 1934-1939 yılları arasında Türk-Tatar gençleri ile millî faaliyetlere katılması, Müstecip Ülküsal ile Nazi Almanya'sı ile çeşitli temaslarda bulunup Almanlar ile iş birliğinin yollarını araması ayrıca Ahmet Özenbaşlı, Müstecip Ülküsal gibi Almanlara şüphe ile yaklaşan Kırım-Türk aydınlarının aksine Almanlara karşı daha olumlu bir tavır alması, mücadelesini Münih'te Amerika'nın fonladığı Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü'ne bağlı olarak çıkartılan *Dergi* mecmuasının (1955-1971) mesul müdürlüğünü üzerinden gerçekleştirmesi gibi farklı faaliyetleri hem onun diğer Kırım Türk aydınlardan ayrılan yönlerini ön plana çıkartmak hem de Kırım davası için verilen mücadelenin zenginliğini, çeşitliliğini idrak etmek için önemlidir. Aynı zamanda dönemin Anti Sovyet faaliyetleri açısından da kıymetlidir. Bu çalışma ile Edige Kırimal'ın hususi hayatından ziyade mümkün olduğu kadar Kırım İstiklal Davası'na etkisi üzerinde durulmaya gayret edilmiştir.

1. Kırım'ın Ahvali

1911 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde dünyaya gelen Edige Mustafa Kırimal'ın çocukluk, gençlik yılları, eğitim süreci Kırım'daki 21 yıllık Bolşevik hâkimiyetine (Kasım 1920-Kasım 1941) denk gelmektedir. 21 yıllık Bolşevik hakimiyetinde Çarlık Rusya'sında olduğu gibi Kırım'daki Türk varlığı bir tehdit unsuru olarak görülmüş, uygulanan politikalar bu tehdit etrafında şekillenmiştir. Kasım 1920'de Kırım'ı ele geçiren Kızıl Ordu Kırım'da Sovyet idaresini tesis

etmiş, idarenin başına Macar komünisti Bela Kun geçirilmiştir (Kırım, 1962, s. 12). Kırım Türklerini şiddet ile sindirme yolunu izleyen Bela Kun iktidarında 60.000 ilâ 70.000 Kırımlı kurşuna dizilmiştir (Ülküsal, 1980a: s. 227; Kırım, 1962: s. 12). Kırım Türkleri, bu zalim yönetime karşı Yeşiller olarak adlandırılan bir partizan hareketi ile mukavemet gösterdiler. Bu direnişi kırmak ve özellikle Rusya'daki bütün Müslümanların sempatisini kazanma, kabul görme gayesi 1921 yazında Moskova'nın Kırım siyasetinde kısa bir süre için de olsa Kırım Türklerine karşı tavizlerde bulunmasına sebebiyet vermiştir (Kırım, 2023, s. 263-264). Böylece 18 Ekim 1921'de Lenin imzalı kararname ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kırım MSSC) kuruldu (Ülküsal, 1980a, s. 227-228). Bu süreçte devletleştirmeyi hedefleyen Sovyet anlayışı özel mülkiyeti kaldırdı, köylülerin yetiştirdiği mahsullere el koydu. Çiftçilerin devlete verecekleri mahsuller için kotalar belirledi. Kotalarını dolduramayanlar ise ağır cezalara tabi tutuldu (Derman, 2016, s. 29). Rejimin devletleştirme çabaları Kırım'da büyük ölçekli bir kıtlığın yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

1921 Kasım'ında ise suni bir kıtlık başladı. Bu kıtlık 1922 Haziranı'na kadar devam etti. 1 yıl 1 ay gibi bir sürede Kırım nüfusu %21 oranında düşmüştü. Kırım'ın aktardığına göre: Daha önce sonuçları bu kadar tesirli olan bir kıtlık Kırım'da yaşanmamıştı (Kırım, 2023, s. 263-264). 50.000 kişi Kırım'ı terk etmiş, 100.000 kişi vefat etmiştir. Vefat edenlerin 60.000 kişi civarı Kırım Türk'üdür. İtalyan Kızılhaçı'nın yardımları dahi Rus idaresi tarafından reddedilmiştir (Kırım, 1962, 13-14).

Kırım Türkleri kıtlığı atlattıktan sonra Kırım'a vadedilen özerkliği hayata geçirmek için harekete geçtiler (Kırım, 2023, s. 265). Veli İbrahim'in liderlik ettiği Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kırım MSSC) Hükümeti'nde Kırım Türklerinin millî partisi olan Millî Fırkanın eski mensupları çeşitli görevler üstlenmişlerdir (Derman, 2016, s. 29). Meclisin işçi, köylü ve Kızıl Ordu temsilcilerinden oluşması ve 50 üyeden oluşan Kırım Merkezi İcra Komitesi'ni seçmesi uygun görülmüştür (Ülküsal, 1980a, s. 227-228). Kırım MSSC'de Kırım Türklerinin lisanı, Rusça yanında resmi lisan olarak kabul edildi. Türkçe o kadar yaygınlaştı ki birçok Rus, Türkçe öğrenmek zorunda kaldı. Bu dönemde sosyo-kültürel açıdan millî okullar, ilmi müesseseler açıldı. Müzeler, kütüphaneler ve tiyatrolar tesis edildi. Kırım Türklerinin yaşantısını anlatan filmler dahi çekildi. Bahçesaray'daki Türk Millî Müzesi genişletildi, kazılar yapıldı. Sosyo-ekonomik yönden ise 1922 yılında yürürlüğe konulan, özel girişime kısmen de olsa hak tanıyan "Yeni Ekonomik Politika" (NEP), Kırım Türklerine 1923-1926 yıllarında iç savaş ile çökmüş ekonomilerini yeniden canlandırma şansı verdi (Kırım, 2023, s. 265-266). Bu olumlu gelişmeler 1927 yılına kadar yeni bir millî aydın sınıfın oluşmasına olanak tanımıştır (Tekne, 2020, s. 6).

Tam bir azatlık idealinden uzak Sovyet hegemonyasının çizdiği sınırlar içinde Tatarlaştırma siyasetini izleyen Veli İbrahim'in ekseriyetle Kırım Türklerinin yer aldığı kadrolar ile gerçekleştirdiği pek çok olumlu gelişme ile Kırım gerçekten de özerk bir mahiyet ile gelişim göstermiş kısmen de olsa yaralarını sarmıştır. Ancak Sovyetlerin çizdiği sınırları aşmayan, zaten aşması da pek mümkün olmayan Veli İbrahim, Josef Stalin'in girişimiyle Mayıs 1928'de idam edilmiştir. Stalin, Sovyetler Birliği'ndeki tüm azınlıkların asimile edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu düşünce sonucunda Kırım üzerindeki politikanın değişimi, özerkliğinin kaldırılması Kırım'ın geleceği üzerinde belirleyici olmuştur. (1941'deki Alman İşgaline karşı Kırım Türklerinin tutumu) Gelecekte Karadeniz'de Rusya ile Türkiye arasında çıkabilecek bir savaş

durumunda Kırım Türklerinin Türkiye'nin yanında saf tutabileceği düşüncesi de Kırım üzerindeki yürütülen politikanın değişiminde etkili olmuştur (Görgen, 2022, s. 291). Sovyetleştirme politikası diyebileceğimiz bu yaklaşım Kırım'da, tarımın kolektifleştirilmesini ve Kırım Türklerinin asimile edilmesini hedefliyordu. Yani Lenin'in başlattığı Veli İbrahim döneminde uygulanan Tatarlaştırma siyaseti, Sovyetleştirme siyasetine dönüşmüştü (Derman, 2016, s. 29). Böylelikle 3500'den fazla Kırım Türk'ü sürüldü veyahut kurşuna dizildi (Kırimal, 1962, s. 15).

1926-1928 yılları arasında Arap alfabesinden bir çeşit Latin alfabesine geçildi. Dayatılan bu yeni alfabe ile Kırım Türkleri Tatar edebiyatının zenginliğinden mahrum bırakıldı (Gürhan, 2017, s. 54). 1929-1930 yıllarında Kırım'da yürütülen kolektifleştirme politikası sonucu yaklaşık 40.000 Kırım Türk'ü Ural ve Sibiry'a'daki işçi kamplarına zorla götürülmüştür. Bu Sovyet imha politikasının tezahürü Kırım'ın güneyinde Aralık 1929'da Alakat İhtilâli ile patlak vermiştir. Bu ayaklanma, Sovyetler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış, isyan edenlerin büyük bir kısmı kurşuna dizilmiş, binlerce Kırım Türk'ü Sovyet tecrit kamplarına sürülmüştür. Zorla uygulanan kolektifleştirme ve hayvan sürülerinin, mahsullerin ihracı sebebiyle Kırım Türkleri 1931-1933 yılları arasında tekrardan kıtlığa maruz bırakıldı (Kırimal, 1962, s. 15-16).

1938'de Sovyet yönetimi tarafından tekrar alfabe değişikliği uygun görüldü ve Kiril alfabesi dayatıldı. Alfabe değişikliğiyle de yetinilmedi, müze ve kütüphanelerdeki birçok eser imha edildi (Gürhan, 2017, s. 54). 20 yıllık Bolşevik hakimiyetinde görüldüğü üzere Kırım Türkleri kıtlıktan, hapisten, sürgünden 160-170 bin kadar kayıp vermiştir. Bu rakam onların 1917 yılındaki nüfusunun yarısına denk gelmektedir. (Kırimal, 1962, s. 16-21).

2. Eğitim Hayatı ve Türkiye'ye Geçişi

Kırım'ın sıkıntılı bir döneminde eğitim hayatını ifa eden Kırimal'ın fikirlerinin ve kişiliğinin gelişmesinde Rus esareti altındaki yaşamı ile Kırım'ın azatlığı için ondan yaşça büyük Kırım Türk aydınlarının verdikleri (Cafer Seydahmet Kırimer, Numan Çelebicihan vs.) mücadeleler başat rol oynamıştır.

Lehistan Tatarlarından olan Mustafa Edige Kırimal'ın eğitim hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. İlk ve orta tahsilini, Yalta şehrinin yakınındaki Dereköy'de gerçekleştirir. Lise tahsilini de yine Yalta'daki Rus lisesinde tamamlar. Burada aldığı eğitim sonucunda Rusçayı iyi derecede öğrenir. Yüksek tahsilini ise Akmescit'teki Pedagoji Yüksek Enstitüsünde tamamlar (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Pedagoji Yüksek Enstitüsü veyahut Akmescit Tatar Öğretmen Okulu Ruslar tarafından 1871'de Rus-Tatar okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Bu enstitünün açılmasında bir diğer gaye ise Rus idaresinin modern devlet mekanizmasında istihdam edebileceği, "Ruslaşmış" idareye bağlı memurlar yetiştirme isteğidir. Beklenenin aksine bu eğitim kurumları ile millî bilince sahip bir aydın sınıfı ortaya çıkmıştır. Zira Rus-Tatar okulları Kırım Türkleri için dünyaya açılan kapılar mahiyetindeydi. Modern bilimlerle tanışan gençler Rus ve Batı dünyasındaki, başta milliyetçilik olmak üzere liberalizm ve sosyalizm gibi fikir akımlarına temas etmişlerdir. (Kırımlı, 1996, s. 35). Enstitü yönetiminin Tatarların eline geçmesi ise Ekim Devrimi sonucunda Kırım Ahali Cumhuriyeti'ne giden süreçte gerçekleşmiştir. Zaten talebelerin tamamının Tatar öğrencilerden meydana gelmesinden dolayı okul kendiliğinden Kırım Türklerinin yönetimine geçmiştir (Bayraktar, 2022, s. 90). Yüksek tahsilini enstitünün tamamen millileştiği bir tarihte ifa eden Kırimal'ın Kırım davasında ön saflarda yer alabilmesinin sebeplerinden biri buradaki aldığı modern eğitimidir. Böylelikle fikir dünyasında geleksel anlayışın dışına çıkabilmiş, dünya siyasetini idrak edebilme imkânı bulmuştur.

Dikkate değer bir diğer husus, tahsilleri için İstanbul'a giden Kırmımlı öğrencilerin başlattığı Vatan Cemiyeti hareketinin Rus Çarlığının yıkılışı ile Kırım'da kurdukları kısa süreli tahakkümün Kırmal'a mücadele sahası oluşturmasıdır. Türkiye'deki 1908 inkılabı ile ortaya çıkan hürriyet havası tahsilini tamamlamak maksadıyla İstanbul'a giden Kırmımlı gençlere de tesir etmiştir (Kaçalın, 2007, s. 234).

Cafer Seydahmet Kırmir, Numan Çelebi Cihan, Aldülhakim Hilmi, Alim Seyit gibi isimler Kırım Talebe Cemiyeti'ni Talat Paşa'nın yardımcıları ile 10 Ocak 1909'da kurmuştur. Cemiyetin kuruluşu esnasında üyelerin Cafer Seydahmet ve Çelebi Cihan'a muhalefet etmeleri ve İstanbul basınındaki ihtilal cemiyetlerinin etkileri üzerine çıkan haberler Kırmir ve Çelebi Cihan'da gizli olarak faaliyetlerini sürdüreceği bir cemiyetin zaruri olduğu düşüncesini doğurmuştur. Böylelikle Vatan Cemiyetini 1909 yılının sonuna doğru hayata geçirmişlerdir (Uzunağaç, 2022, s. 21-22; Uzunağaç, 2024, s. 1333). Bu oluşum ayrıca Genç Tatarlar hareketine uygun olarak gizlilikle faaliyet gösteren bir yeraltı örgütü mahiyetindeydi. Cemiyet, 1916'da neredeyse Kırım'ın bütün Türk köylerinde, hücre kurabilmeyi başarmıştı (Hostler, 1976, s. 105-106). *Tercüman* etrafında toplanmış pedagoglar, yazarlar ve gazeteciler, millî bilinci uyandırma gayesindeki akıma uygun hareket ederek çeşitli yayınlarda da bulundular (Ülküsal, 1980a, s. 171). Esasen bu hareket, İhtilalci Genç Tatarlar Hareketi ve Gaspıralı'nın fikirlerini, metotlarını takip ederek, legal yöntemlerin dışına çıkmak istemeyenlerin bir sentezi olarak teşekkül etmiş, Kırım Türklerinin Çarlığın çöküş sürecindeki boşluğu iyi değerlendirebilmelerine zemin hazırlamıştır.¹

Kırmal, öğrencilik yıllarında kökeni Vatan Cemiyeti'ne dayanan ve gizlilikle yürütülen millî faaliyetlerde Stalin dönemine kadar aktif olarak görev almıştır. Bu husus onun mücadele hayatı için oldukça besleyici olmuştur. Daha önce değinildiği üzere Stalin döneminde Kırım Türklerine yönelik tekrar ortaya çıkan baskı ve sindirme politikası ayyuka çıkmıştı. Millî faaliyetlere katıldığı düşünülenler Sovyet Gizli Polisi (GPU) ajanları tarafından takip edildi ve tutuklamalar gerçekleştirildi. Takip ve tutuklamalar üniversite, lise ve hatta ortaokul öğrencilerine dahi uygulanmıştır. Mücadelenin ön saflarında faaliyet gösteren Edige'nin yakın bir süreç içinde tutuklanması olağan görüşüyordu. (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Edige, mevcut şartlar içerisinde tek çarenin Sovyetlerden kaçmak olduğu hususunda karar kılmıştır. Bu hususta önünde farklı zamanlarda gerçekleşen pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin; Cafer Seydahmet Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Türkiye'ye gelip yaşamaya başlamıştır. Zeki Velidî Togan, Mehmet Emin Resulzâde ve daha pek çok Türk aydın ve devlet adamının Sovyetler Birliği'nden Avrupa, Amerika ve Türkiye'ye hicret ederek buralara yerleştikleri bilinmektedir (Özcan, 2010, s. 29).

Kırmal, öğrencilik zamanlarında tanıştığı arkadaşı Abılay Çongarlı Şamilev ile sıklıkla ileride Sovyetlerden kaçmak için neler yapabilecekleri hakkında sohbetler etmiş, planlar yapmıştır. Bu planlarını Hasan Sabri Ayvazov ile de paylaşmıştır. Ayvazov onlara dışarıda yaşayanların hem maddi hem de manevi açıdan daha iyi şartlara sahip olduğundan bahsetmiş, Tür-

¹ Mart 1917'de Bolşevik İhtilâlinin tezahürü sonucunda harekete geçen Vatan Cemiyeti 7 Nisan 1917'de Kırım'ın her tarafından gelen 2000 delege Akmescit'teki Kırım Müslümanları Vekilleri Kurultayı'nda toplanmasına vesile oldu. Vatan Cemiyeti kontrolünde gerçekleşen kongre sonucunda Kırım Müslümanları Merkezî İcra Komitesi seçilmiş, Başkanlığa Numan Çelebi Cihan getirilmiştir (Kırmımlı, 2022, s. 459).

kiye'ye gitmeleri ihtimalinde onlara yardım edebilecek Yusuf Akçura ve Cafer Seydahmet'in adreslerini vermiştir (Polat, 2020, s. 8-10). Kırım'da bulunan Millî Hareket ve Azerbaycan'ın yeraltı Müsavat Partisi mensuplarının yardımlarıyla Abılay ile önce Bakü'ye ardından İran'a geçmiştir. Burada bir yıl kaldıktan sonra anti komünist Polonya'luların desteği ile (Abdülhamitoğlu, 1977, s. 94) 1932 yazında İstanbul'a geçmeyi başarmıştır. Edige, burada Kırım Millî Merkezi Başkanı Cafer Seydahmet Kırimer ile buluşmuştur (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Böylelikle artık Kırım Millî Merkezi için çalışmaya başlamış, *Emel Dergisi*² etrafında örgütlenen grubun içinde ömrünün sonuna kadar yer almaya devam etmiştir. İlerleyen süreçte Abılay Çongarlı Şamilev Türkiye'ye vardikten sonra geri gönderilmiş ve 1933'te Sovyet Gizli Polisi tarafından hakkında soruşturma başlatılmıştır. Abılay, Sovyetler'den kaçtığı için iki yıllığına çalışma kampına gönderilmiştir. Abılay'ın gönderilmesi üzerine Edige Bey de Türkiye'den ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır (Polat, 2020, s. 12).

Edige Kırimal, Polonya ve Lehistan Müslümanlarının müftüsü olan amcası Yakup Şinkiyevic (Jakub Szynekiewicz) ile iletişime geçmiş, ardından Polonya'ya gitmiş ve 1934 yılında Vilnius Üniversitesine başlamıştır. Burada Siyasal Bilgiler Fakültesinde eğitim almış ve 1939 yılında okuldan mezun olmuştur (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Edige Kırimal'ın ilk soyadı Szynekiewicz'tir. Lakin Cafer Seydahmet Kırimer ona sonraki süreçte Kırimal soyadını vermiştir (Polat, 2020, s. 4).

3. Polonya Yılları

Ömrünün yaklaşık 6 yılını Polonya'da geçiren Kırimal, bu süre zarfında çeşitli faaliyetlere aralıksız olarak katılmıştır. Kırimal'ın Polonya'da geçirdiği yıllarda en büyük faaliyetlerinden biri Promethee Birliği'nin Kırım temsilciliğini üstlenmesi olmuştur. Promethee Birliği, 1926-1939 yılları arasında varlık gösterip Sovyet Rusya esareti altında yaşayan milletlerin temsilcilerinin azatlığa kavuşmak, mevcut düzenin kendilerine verdiği zararları en aza indirip, iyileştirmek üzere ortak düşmana karşı iş birliği yaptıkları bir cephedir. Promethee hareketini yöneten siyasî merkez, 1926'da *Rus Esiri Milletlerin Promethee Ligi* adıyla Varşova'da kurulmuştur (Tekne, 2021, s. 1039). Beyaz Ruslar ve Ermeniler hariç, Sovyetlerdeki bütün Rus olmayan milletler Promethee teşkilatı içinde yer almıştır (Özcan, 2000, s. 17). Promethee Birliği'nin en önemli özelliklerinden biri de ortak ve güçlü bir yayın teşkilatını idare etme becerisidir. 1926 yılında hareketin yayın organı *Promethee* dergisi Paris'te aylık olarak çıkarılmaya başlanmış ve 12 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Romanya Köstence'de yayınlanan Kırım Millî hareketinin yayın organı *Emel* ise bu hususta kıymetli bir yere sahiptir (Güzay, 2022, s. 61). Birliğe ev sahipliği yapan II. Polonya Cumhuriyeti ile Türkistan, Kırım ve İdil-Ural millî hareketlerinin temsilcileri arasında iyi ilişkiler tesis edilmiştir. Bu dönemde Edige Kırimal, İbrahim Otar, Abdullah Zihni Soysal ve Selim Ortay gibi şahıslar ismini Promethee hareketinin babası olarak kabul edilen Polonya Devlet Başkanı Mareşal Józef Piłsudski'den alan Piłsudski Fonu'ndan temin edilen burslarla Polonya üniversitelerinde okuma imkânı bulmuştur (Tekne, 2021, s. 1039). Müstecip Ülküsal'ın hatıralarında aktardığına göre: Edige'nin Polonya'daki bilinen faaliyetleri

² *Emel Dergisi*, 1 Ocak 1930 tarihinde Romanya'nın egemenliği altındaki Güney Dobruca'nın Hacıoğlu Pazarcık şehrinde Müstecip Ülküsal ve 10 arkadaşı tarafından çıkarılmaya başlanan fikir ve kültür dergisidir. *Emel*, 5. sayısından itibaren Cafer Seydahmet Kırimer'in isteğiyle Kırım davasının yayın organı haline gelmiştir. Yayın hayatı boyunca özellikle diasporadaki Kırım Türklerinin etrafında kenetlenildiği bir mahiyete sahip olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. <https://emelvakfi.org/emel-dergisi-hakkinda/>

arasında Kırım Kurultayı'nın 20. yıl dönümünü anmak üzere bir programa katıldığı bilinmektedir. Büyük bir ihtimalle programı düzenleyenler arasında yer almaktadır. Ülkusal bu seyahatin 17 kişilik bir grup ile 20 gün sürdüğünü aktarmıştır. Müstecip Ülkusal kendi hatıralarında düzenlenen programla ilgili Edige'den şöyle bahsetmiştir: "Polonya'nın çeşitli fakültelerinde okuyan talebelerimiz Kırım Kurultayı'nın 20. yıl dönümünü anmak üzere büyük bir program hazırladıklarını, 'Türkiye ve Dobruca'dan 17 kişilik bir grubu davet ettiklerini bildirdiler" (Ülkusal, 1980a, s. 285).

"28 Kasım 1937'de Varşova'nın büyük salonlarından birisinde toplanan Kırım, Azerbaycan, İdil-Ural, Türkistan, Kuzey Kafkasya, Lehistan, Ukrayna, Gürcistan temsilcilerinin, çok sayıda Leh öğrencilerin ve Lehistan Türklerinin katılımıyla Kırım Kurultayı'nın açılışının ve milli hükümetinin kuruluşunun töreni başladı. Kırmal Leh dilinde uzun bir konuşma yaptı. Kırım'ın tarihini, Rus ihtilâli zamanındaki milli hareketleri, Kırım Kurultayı'nın açılışını ve milli hükümetinin kuruluşunu özetledi" (Ülkusal, 1999, s. 230).

"30 Kasım günü Kırmal, Kırım-Türk-Tatarları ve töreni tertipleyen arkadaşları adlarına bütün konuşmacılara ve davetli misafirlere candan teşekkür etmiş ve minnetini bildirmiş, Kırım'ın geçirdiği parlak ve mutlu günlerini anlattıktan sonra yeniden düştüğü Bolşevik Rus esaretinin geçici olacağını, Kırım Türk Tatarlarının da bütün diğer Rus mahkûmu milletler ile kurtulup hep birlikte hürriyetlerine ve istiklallerine kavuşacaklarını ve bu mesut tarihin uzak olmadığını beyan etmiştir" (Ülkusal, 1980a, s. 291).

Edige, Polonya'ya yüksek tahsilini tamamlamak için gelen Kırmalı gençlerle birlikte Polonya Türk-Tatarları ile temaslarda bulunmuştur. Kurduğu Leh Tatar Gençleri Derneği'nin başkanlığını yürütmüştür (Otar, 1980). 22 Şubat 1937 tarihinde Vilnius (Wilno)'da kurduğu derneğin açılış toplantısı, onun Polonya'nın çeşitli bölgelerinden katılım gösteren temsilcileri karşılama konuşmasından sonra Vilnius imamı İbrahim İsmail Bey'in duaları ve Numan Çelebi Cihan için bir dakikalık saygı duruşu gerçekleştirilmesiyle başlamıştır. Derneğin açılış toplantısında Polonya müftülüğü ve Życie Tatarskie (Tatar Hayatı) dergisi adına Stefan Tuhan Mirza Baranowski derneğin Kırmalı gençler için önemini anlatan bir konuşma gerçekleştirmiştir. Tatar Hayatı Dergisi, Ocak 1934 ile Ağustos 1939 tarihleri arasında aylık periyotlarla yayımlanmıştır. Derginin editörü Stefan Tuhan Mirza Baranowski, yayıncısı ise Polonya Cumhuriyeti Tatarları Kültür ve Eğitim Birliği'nin Vilnius şubesidir. (Tekne, 2021, s. 1039-1040). Yazar kadrosunda Edige Kırmal da yer almakta olup, burada Lehçe kaleme aldığı makaleleri yayımlamıştır.

O yıllarda yüksek tahsili için Varşova'ya giden Kırmalı gençlerden biri de İbrahim Otar'dır. Kırmal geçmişten beri mektuplaştığı İbrahim Otar ile sık sık bir araya gelmiş, faaliyetlerini o zaman Polonya'da bulunan diğer Kırım Türkleri ile iş birliği içinde yürütmüştür. Otar'ın Varşova'da 1934 yılında kurduğu Şarkiyatçı Gençler Birliği (O.K.M.) ile Edige'nin kurmuş olduğu Leh Tatar Gençleri Derneği birlikte hareket etmiştir. Esir Türklerin ahvalini tanıtan birçok ilmî ve sosyal toplantı gerçekleştirmiş, çeşitli yazılar kaleme almışlardır (Otar, 1980). Her sene yaz tatili vakitlerinde de faaliyetlerine devam eden Kırmal Polonya'da eğitim gören Kırmalı arkadaşlarıyla birlikte, Dobruca'ya giderek oradaki çalışmalara katılmıştır. Müstecip Ülkusal, 1935 yılındaki yaz tatilinden şöyle bahsetmektedir:

"Polonya'da Okuyan Gençlerimiz 1935 yılının yaz tatilini geçirmek, aynı zamanda halkımız ve gençlerimizle görüşmek üzere Polonya'nın çeşitli şehirlerindeki üniversitelerde tahsilde bulunan dört gencimiz: Dr. Abdullah Zihni

Soysal, Selim Veli Ortay, İbrahim Otar ve Dr. Edige Mustafa Kırimal Dobruca'ya, Köstence'ye geldiler. Hep birlikte köyleri dolaşmaya ve Emel'in abonelerini toplamaya çıktık. On gün içinde otuz beş köy dolaştık. Gittiğimiz her köyde gençleri ve halkı toplayarak konuşuyorduk. Evvelâ ben bir konuşma yaparak Kırım hakkındaki çalışmalarımızı, Emel ile takip ettiğimiz gayeyi ve programı kısaca anlattıktan sonra yukarıda adlarını yazdığım gençlerimizi tanıtıyor ve kendilerini birer konuşma yapmaya davet ediyordum. Onlar da sıra ile Türklük ve Türkçülük mefkuresi hakkında, Kırım davasının mahiyeti ve durumu hususunda konuşuyorlardı. Sonra halk ve gençler tarafından sorulan çeşitli sorulara cevaplar veriliyor, açıklamalar yapılıyordu. Böylece halk ve gençlik hem Türk dünyasının davaları ve durumları, hem de gayesi ve çalışmalarının neticeleri hakkında bilgi ediniyordu" (Ülküsal, 1999, s. 195-196).

Kırimal, 1939 yılının mayıs ayında ise Polonya doğumlu Aymelek Hanım ile evlenmiştir. (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Edige Kırimal Polonya'da kaldığı dönemde (1934-1940) gerçekten de Kırım'ın istiklal davası için oldukça yoğun bir şekilde faaliyet göstermiştir. Bir yandan üniversite tahsilini sürdürmüş, diğer taraftan Promethee Kırım temsilciliğini ifa etmiş, Leh Tatar Gençleri Derneği başkanlığı ile gençlerle çalışmış, Tatar Hayatı ve Dobruca'da yayınlanan *Emel* mecmuasında makaleler yazmıştır. Yaz tatillerinde ise Dobruca'da Emel'in abonelerini artırmak için yapılan köy ziyaretlerine katılım göstermiştir. Yaklaşık 600 yıllık bir geçmişe sahip olan Lehistan Tatarları günümüzde dillerini unutmuş olsalar da kurdukları cemiyetlerle varlıklarını Polonya'da sürdürmektedir.³

4. Nazi Almanya'sı ile Temaslar

1 Eylül 1939 sabahı Alman askerlerinin Polonya'ya saldırmasıyla birlikte II. Dünya Savaşı başlamıştır. Savaşın onuncu gününden itibaren Almanlar, Varşova'yı kuşatmaya başlamıştır. Polonya'nın sonunun yakın olduğunu gören Sovyet Rusya ise Almanlar ile imzaladığı saldırmazlık paktına güvenerek emperyalist gayelerle Polonya'nın üçte birini, Litvanya, Letonya ve Estonya'nın tamamını işgal etmiştir (Armaoğlu, 2018, s. 275-276).

Alman-Sovyet Rusya Savaşı'nın başlaması 22 Haziran 1941 sabahı, radyo ajansından Alman ordularının Sovyetler Birliği sınırlarını aşarak taarruza geçmesiyle öğrenildi. Oldukça hızlı ilerleyen Alman ordusu kısa zamanda Ukrayna'yı, Akruşya'yı ve Ekim ayında, Sivastopol hariç, Kırım Yarımadası'nı işgal etti. Kırım'a giren Alman Ordusu sevinç gösterileri ile karşılandı. Bu dönemde Almanlar kurtarıcı olarak görülmüştü (Ülküsal, 1980a, s. 298). Almanların Kırım Türklerinin gözünde I. Dünya Savaşı'nda Türklerin yanında yer alması ve 21.04.1918-16.11.1918 tarihleri arasındaki Kırım'ı kısa süreli işgalleri gibi pozitif etkileri bulunmuş olsa da herhalde Sovyet zulmünden sonra kim Kırım'ı işgal etse coşkuyla karşılanmasa bile büyük tepkilere sebebiyet vermezdi.

³ 25 Kasım 2010 tarihinde Polonya'nın Gdansk şehrinde Lehistan-Litvanya Tatar Anıtı açılışına Polonya Cumhurbaşkanı Bronislav Komarovskiy, Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı Mustafa Abdülcemil Kırımoglu, Dünya Kırım Tatar Kongresi Başkanı Refat Çubar başta olmak üzere pek çok değerli konuk katıldı. Açılış sırasında Polonya Cumhurbaşkanı 600 yıl boyunca Polonya'ya hizmet eden tüm nesil Polonya Tatarlarına minnettarlığını bildirdi. Başta Lehistan doğumlu Kırimal olmak üzere Lehistan'ın yetiştirmiş olduğu pek çok Kırım Tatar aydını Kırım mücadelesine önemli katkılar sunmuşlardır. Anıtın açılışında en üst seviyede devlet protokolü uygulanmıştır. Polonya ve Kırım Tatar bayrakları birlikte göndere çekilmiş, Polonya ve Kırım Tatar Milli Marşları birlikte çalınmıştır. Köklü bir devlet geleneğine sahip Polonya'nın bu hassasiyeti, geçmişte kurulan bağların unutulmaması Kırım Tatarları için kıymetlidir (Çongar, 2011: 10).

Kırım Millî Merkezi'nin lideri, Kırım İstiklâl Davası'nın ideoloğu Cafer Seydahmet Kırimer Promethee teşkilatı sebebiyle edindiği Polonyalı dostlarıyla iyi ilişkiler kurmuş, bu ilişkileri Polonya'nın 1939 yılında Almanya'nın işgaline uğramasından sonra da sürdürmüştür (Özcan, 2008, s. 29). Bu sebepten ötürü Almanların işgal ettikleri topraklarda yaşayan insanlara karşı iyi düşünceler beslemediklerini biliyordu. II. Dünya Savaşı'nın hemen ertesi günü, 2 Eylül 1939'da Kırım'a yazdığı mektupta, savaşın sorumlusunun Hitler ve Stalin olduğunu belirtmiş ve barışın ancak bu iki düşmanın ortadan kaldırılmasıyla sağlanabileceğini ifade etmiştir. Ancak, içinde bulunulan çaresiz koşullara rağmen, bu büyük dönüşüm sürecine kayıtsız kalmak mümkün değildi. Mevcut şartlar altında Kırım davasına katkı sağlayabilecek yolların araştırılması gerekiyordu. Bu bağlamda, Kırım Millî Merkezi üyeleri, Berlin'de bir Kırım Türk Millî Merkezi kurulması konusunda Cafer Seydahmet'i ikna etmeyi başarmıştır. (Derman, 2016, s. 40). Böylelikle 1941 yılında Almanlarla iş birliğinin yapılması gerektiğine karar verildi. Müstecip Ülküsal ve Edige Kırım'ın önce Berlin'e oradan da Kırım'a gidip halkları için mücadele edeceklerdi. Cafer Seydahmet Kırimer ise dönemin Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Almanya Büyükelçisi von Papen ile gerekli görüşmeleri gerçekleştirip, Müstecip Ülküsal ve Edige Kırım'ın Berlin'e, oradan da Kırım'a gitmeleri için mutabakata varmıştır (Ülküsal, 1980a, s. 298). Kırım, eşi Aymelek Hanım ve Ülküsal, Almanlardan aldıkları vize sonucunda Berlin'e gitmek üzere hazırlanmış, 2 Aralık 1941 günü saat 13.30'da Berlin'e giriş yapmışlardır (Ülküsal, 1976, s. 8-12).

Edige Kırım ve Müstecip Ülküsal'ın Alman yetkililerle yaptığı görüşmeleri, orada başlarına gelen hadiseleri Ülküsal'ın *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hatıraları ile Kırım'ın Kurtuluş Dâvâsı ve Kırım Yolunda Bir Ömür Hatıralar* eserlerinden neredeyse günü gününe detaylı bir şekilde takip etmek mümkündür. Görüşmelerde öncelikle Sovyet zulmünden Kırım'ın kurtarılması hasebiyle Alman milletine ve ordusuna olan büyük şükran ve minnet duyguları ifade edilmiştir. Kırım'ın kaderi, tekrardan Sovyetlerin eline düşmemesi bu süreçte Almanların başarısına bağlıdır. Bu yüzden Kırım Türkleri Almanların çizmiş olduğu istikamette yol almak mecburiyetindedir, mevcut şartların yetersizliği sebebiyle tek alternatifleri budur. Çeşitli temaslarla Kırım için faydalar elde edilmeye çalışılmış, mümkün olduğu kadar Almanlar yönlendirilmeye çabalanmış, Almanların I. Dünya Savaşı'ndaki Kırım'ı işgallerinde nispeten olumlu bir tavır takınmaları üzerinden bir bağ kurulmaya gayret edilmiştir. En çok görüştükleri iki yetkili Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçi Werner Otto von Hentig ve Doğu Bakanlığı'nda görevli olan Prof. Dr. Gerhard von Mende olmuştur. (Ülküsal, 1976, s. 14; Ülküsal, 1999, s. 302).

17 Aralık 1941'de Kırım ve Ülküsal, Elçi von Hentig ile görüşmüşler, Kırım'a en erken Şubat 1942'de gidebileceklerini öğrenmişlerdir. Kırım'a gidene kadar vakit harcamak istemediklerinden dolayı Ülküsal Romanya'ya, Kırım ise Polonya'ya gitmek için Hentig'den kendilerine yardımcı olmasını istemişlerdir. Bu rica üzerine Hentig, birer dilekçe yazmalarını söylemiş, gerekli yerlere mektuplar yazmıştır. Kırım, Polonya'daki Müslümanların eskiden sahip oldukları dini müesseselerinin tekrardan tesis edilmesini, Romanya ve Polonya'da yaşayan bazı Kırım Türklerini (imam, öğretmen ve idare adamları) Kırım'a gönderilmeleri hususunda yardımlarını istemiştir. Hentig bu hususlarda onlara yardımcı olacağını ifade etmiştir (Ülküsal, 1999, s. 303). Edige Kırım 28 Ocak 1942 günü eşi ile Alman refakatinde Polonya'ya (Ostland) gitmek üzere Şarlonttenburg tren istasyonundan yola çıkmıştır (Ülküsal, 1999, s. 58). Seyahatlerinden dönmüş olan Ülküsal ve Kırım 25 Şubat 1942'de Dışişleri Bakanlığı'na von Hentig'i ziyarete gitmişlerdir. Hentig, seyahatleri ile ilgili kendilerinden yazılı bir rapor talep etmiştir (Ülküsal, 1999, s. 79). Kırım bu gezisine dair raporunda Sovyet Rusya'nın emellerinden bahsettikten

sonra Alman ilerleyişinin Kırım Türklerini kurtarmış olduğunu ifade etmiştir. Alman-Tatar ilişkilerinin gayet olumlu olduğunu ve yerel Alman yetkililerin Tatarlara nazik davrandıklarını, özellikle Beyaz Rusya'da yaşayan Tatarların Almanlara tam olarak güvendiklerini belirtmiştir. Tatarların yaşadığı köylerde camilerin yeniden açıldığını, dini hürriyetin yeniden tesis edildiğini anlatmıştır. Ayrıca tüm Kırım Türklerinin anavatanlarına göç etme ümitlerinden de bahsetmiştir (Güzay, 2022, s.190-191). Edige, Polonya gezisine dair Ülküsal'a ise farklı meselelerden bahsetmiştir. Ülküsal'ın hatıralarında aktardığına göre: Polonya'nın muhtelif yerlerinde Naziler tarafından kurulan gettolarda toplanmış olan Yahudilerin yakılmalarının, yakılırken ne acı feryatlar çıkardıklarını Edige yüreği sızlayarak anlatmıştır. Ayrıca Edige, Ülküsal'a Polonya'daki Türkler'in ileri gelenlerinden birçoğunun Bolşevikler tarafından götürülmüş olduğunu, Gdinya'da Arslan Kriçinski'nin Almanlar tarafından kurşuna dizildiğini ve bu olayın Türkler arasında büyük üzüntü uyandırdığından da bahsetmiştir (Ülküsal, 1976, s. 79). Anlaşıldığı üzere Edige istenilen raporda Alman-Tatar ilişkilerinin ne kadar da olumlu olduğundan bahsedip konuyu Kırım Türklerinin Kırım'a gitme taleplerine bağlamıştır. Aynı geziden Ülküsal'a bahsederken ise acı gerçekleri dile getirmiştir. Edige'nin bir Alman rüyasına kapılmadığı hakikati gayet iyi idrak ettiği fakat mevcut şartlara göre hareket etme mecburiyetinde olduğu söylenebilir.

Alman yetkililerle yaklaşık 6 ay süren görüşmelerde Kırimal ve Ülküsal bir türlü Kırım'a gitmeye muvaffak olamamıştır. Gidişlerine mâni olan asıl sebep elbette ki Almanların onlara olan güvensizliği sebebiyle kasıtlı olarak süreci uzatmasıdır. Örneğin 1 Nisan 1942 tarihinde Kırimal ve Ülküsal'ın von Mende ile görüşmelerinde Mende onlara Kırım'da sadece Tatarların komiteler kurduğunu, diğer milletlere bu hakkın verilmediği, komitelerin kurulması ve Tatarca gazete çıkarılmasının verilecek olan yeni hakların başlangıcı olduğunu ifade etmiştir (Ülküsal, 1976, s. 99). Bu görüşmenin hemen ardından iki gün sonra Edige'nin Akmescit şehir idaresi tarafından çıkarılan *Golos Krim* gazetesinden öğrendiklerine göre Kırım'da Ruslara da serbestçe çalışma hakkı tanınmış ayrıca Akmescit şehir idaresi de Rusların eline verilmiştir (Ülküsal, 1976, s. 101). Von Mende'nin söylemleriyle çelişen bu bilgiler Kırimal ve Ülküsal'ın Almanların samimiyetinden duyduğu şüpheyi oldukça arttırmış, onlara aylardır sürdürdükleri görüşmelerin manasını sorgulatmıştır. Almanların bu olumsuz tavırlarının önemli sebeplerinden biri de Türkiye faktörü olmuştur. Sürecin sonlarına doğru bir türlü sonuç vermeyen görüşmelerden, Almanların gayri samimi yaklaşımlarından, oyalanmaktan oldukça yılmış olan Kırimal ve Ülküsal artık gidişatı bozmamak için itidalli davranmayı bir kenara bırakarak Kırım'a gitmeleri başta olmak üzere kesin ve net bir şekilde isteklerini dile getirmeye karar vermişlerdir. Bundan ötürü 20 Mayıs 1942'de Prof. Mende ile görüşmüşlerdir. Söze başlayan Ülküsal, maksatlarının Kırım'a giderek Bolşevikler tarafından geriletile din ve kültür işlerinde çalışmak olduğunu, Kırım'ın asıl sahipleri olan yerlilerinin ileride idareyi ellerine alma hakkına sahip olduklarını ve bunun Almanya'nın menfaatleriyle asla ters düşmediğini söylemiştir (Ülküsal, 1999, s. 381-382). Prof. von Mende, söylenenleri takdir ettiğini ancak bu hususlar için yetkisinin olmadığını ifade etmiştir. Kırım'a gitme meseleleri için ise Pantürkizm ve Panislamizm endişesi olduğunu hatta Türkiye'nin ileride Kırım'ı işgal etmesinden endişelendiklerinden bahsetmiştir (Ülküsal, 1999, s. 382-383). Bu endişelerin dile getirilmesi üzerine Ülküsal tek dertlerinin öz yurtlarına gitmek ve halklarının mukadderatını paylaşmak olduğunu söylemiştir. Ayrıca Kırım'daki Tatar nüfusunun artırılmasının Kırım'ın Ruslaştırılmasını önleyerek Almanlara da faydası olacağını dile getirmiştir. Açık yüreklilikle gerçekleştirilen bu konuşmaların sonunda von Mende, yüksek

mevkillerde bulunan Nazilerin bu ince düşünceleri anlamaktan aciz olduğunu ve bu hususları kendilerine anlatmaya gayret edeceğini vadedmiştir (Ülküsal, 1999, s. 383-385).

Almanlar Türkiye faktörünü oldukça ciddiye almış bu sebepten ötürü Kırım Türk'ü ifadesi yerine Tatar ismini dayatmışlardır. 24 Mart 1942 tarihinde Cafer Seydahmet, Kırmal ve Ülküsal'a bir mektup göndermiştir. Kırmal mektubunda, Kırım'da Türk alfabesinin ve Türkiye Türkçesi'nin derhal tatbik edilmesi gerektiğini ve halk evleri açmanın elzem olduğundan bahsetmiştir. Kırım Radyosu'nun açılışında ve yayınında Tatarca yerine Türkiye Türkçesi'nin kullanılması gerektiğini, Tatar kelimesinin katıyen kullanılmasını, bunun mukaddes bir prensip meselesi olduğunu izah etmiştir (Ülküsal, 1999, s. 348). Bu mektuptaki Tatar ve Tatarca hassasiyeti dikkate değerdir. Nitekim ki Sovyet yönetiminin de üzerine düştüğü bu husus Nazi Almanyası'nda da karşılık bulmuştu. Her iki tarafta her zaman potansiyel tehlike olarak gördüğü Türkiye-Kırım yakınlaşmasından rahatsızlık duyduğu için Türk adı yerine Tatar ifadesinin kullanılmasını dayatmıştır. Böylelikle Kırım Tatarlarını, Türklerden ayrı bir milletmiş gibi lanse etmeleri işlerini kolaylaştırmıştır. Millî kimliği tanımlayan hangi ifadenin tercih edileceği her zaman tartışma konusu olmuş, günümüzde dahi kesin bir yargıya varılamamıştır. Birçok eserde Kırım Tatarları ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Müstecip Ülküsal her zaman yazılarında Kırım Türk-Tatarları ifadesini kullanmıştır. Kırmal ise Türkler ve Kırım Türkleri ifadelerini tercih etmiştir.

Ülküsal hatıralarında gelen mektup hakkında Cafer Bey'in fikirlerini paylaştıklarını lakin Kırım Radyosu'nun işletilmesi hususunda bir şey bilmediklerini ifade etmiştir (Ülküsal, 1999, s. 349-350). Ülküsal'ın hatıralarında aktardığından da anlaşıldığı üzere Türkiye'deki grup ile Kırmal ve Ülküsal arasında kısmen bir iletişim kopukluğu söz konusu olmuştur. Seydahmet, onların Almanlar ile temaslarının oldukça verimli geçtiği fikrindeydi. Hatta Kırım Radyosu ile ilgili direktifler vermekten dahi çekinmiyordu. Halbuki radyo açılışı bir yana Kırım'a gitmek için bile aylardır sonu gelmeyen görüşmelerle boğuşmuşlardır.

Görüşmelerin bir türlü nihai sonuca varmamasındaki önemli engellerden biri de Almanların Doğu Nezareti ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki anlaşmazlık olmuştur. Doğu Nezareti, Rusya'dan alınan toprakları (Kırım'da dahil) doğrudan kendisi idare etmek istemiştir. Dışişleri Bakanlığı ise öncelikle geçici bir irade kurulmasını daha sonra halk tarafından kabul görüp benimsenecek bir yönetimin kurulmasını öngörmüştür (Ülküsal, 1999, s. 304-305). 24 Nisan 1942 Cuma günü Kırmal ve Ülküsal Dışişleri Bakanlığı'nda Müsteşar Herr Bart ile görüşmüşler ve Kırım'la ilgili meselelerin artık Doğu Nezareti'ne bağlandığını öğrenmiştir (Ülküsal, 1999, s. 359). Bu gelişme 1941 Aralık ayından beri kat edilen yolların çoğunu boşa çıkartmış, neredeyse Kırım'a gidebilme gayesi için en baştan çalışmalara başlamaları gerekmiştir. Bundan sonraki süreçte görüşmelerin belirleyici unsuru Doğu Nezareti ve onun Türk işlerine bakan Prof. von Mende olacaktı.

Dünya Savaşı'nın yaşandığı bu dönemde, Kırmal ve Ülküsal, gurbette yaşam koşullarının zorluklarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle gıda yetersizliği, fiziksel sağlığını olumsuz etkilemiş; beş ay içinde Edige 15, Ülküsal 7 ve Aymelek Hanım 3 kilogram kaybetmiştir. (Ülküsal, 1999, s. 125).

Almanların Kırım'ı işgalinde "doğu işçisi" olarak Almanyaya gönderdikleri Kırım Türklerinin bulunduğu çalışma kamplarının Sovyet Rusya'daki mecburi çalışma kamplarından bariz bir farkı yoktu. Kırım'da bir kurtarıcı olarak karşılanan Almanlar, beklenen vasıfları yerine

getirmeyip binlerce Türk'ü zorla yurtlarından ayırmıştı (Hablemitoğlu, 2004, s. 57-58). 1925 yılında Kırım'da Savgurkiyat'ta doğan İnyet Arıkan Hanım Almanlar tarafından işçi kamplarına götürülen Kırım Türklerinden biridir. İnyet Hanım yıllar sonra hatıralarını aktarırken vagonlara bindirilen Yahudilerin fırınlara yakılmaya götürüldüklerini bildikleri için kendilerinin de vagonlara bindirilmesiyle ağlamaya başladıklarını anlatmıştır. Daha sonra Kırım'ın adresini bularak meseleyi ona anlatan bir telgraf çekmişlerdir. Kırım, Almanlarla görüşerek vagonlara bindirilenlerin Kırım Türkleri olduklarını Almanlarla aynı safta yer aldıklarını bu uğurda akrabalarını kaybettiklerini izah etmiştir. Telgrafa cevap veren Edige onlara merak etmemelerini, Almanlarla konuşarak onları ikna ettiklerini, başka vagona bindirileceklerini söylemiştir (Coşkun, 2007, s. 120). Kırım ve Ülkusal'ın Alman yetkililerle gerçekleştirdikleri temaslarında uğraş verdiği meselelerden biri de Kırım'dan getirilen işçilerle görüşebilmektir. Nihayet 10 Haziran 1942 Çarşamba günü beklenen izin çıkmıştı. Ertesi gün bir Alman askeri refakatinde dört tarafı dikenli tellerle çevrili ve dört tahta kule üzerinde makineli tüfekli askerlerin nöbet tuttuğu işçi kampını ziyaret ettiler. Görevliler Kırım'dan gelen Tatarları ayırarak onlara yarım saat görüşmeleri için müsaade etti. Bir esir kampını andıran bu çalışma kampında 1300 kişiden sadece 117'sinin Kırım Türk'ü olduğunu, bazılarının zorla bazılarının gönüllü olarak getirildiklerini öğrenmişlerdir. Onlarla konuşurken işçilerin dinden ve millî tarihten bihaber olmaları, sözlerine Rusça sözcüklerin karışmış olduğunu fark etmeleri ve içinde buldukları şartların manasız zorluğu Kırım ve Ülkusal'ı oldukça etkilemiş ve rahatsız etmiştir. Ziyaret tamamladıktan sonra Kırım Türk'ü işçilerin kamplardan alınarak köylerdeki özel çiftliklerde veya devlet fabrikalarında belirli bir ücret karşılığında çalıştırılmaları gerektiğini dört ayrı makama rapor etmişlerdir (Ülkusal, 1976, s.137-140).

18 Haziran 1942'de Kırım ve Ülkusal Ukrayna Reich Komiserliği'nde çalışmakta olan Veluda ile görüşmüştür. Veluda, Kırım'da sivil idarenin henüz kurulmadığını kendisinin bile Kırım'a gidemediğini, onları gönderebilecek tek kişinin Führer olduğunu yani gitmelerinin mümkün olmadığını kesin bir dille söylemiştir. Bu kesin ihtar sonrasında 20 Haziran günü Kırım ve Ülkusal sürecin başından beri temas içerisinde oldukları Nuri Paşa⁴ ile buluşmuştur. Kırım, Ülkusal ve Nuri Paşa Almanların *Emel* dergisindeki makalelerinden dolayı Türkiye taraftarı ve Türkçü olarak tanımladıkları Müstecip Ülkusal'ı Kırım'a göndermek istemedikleri sonucuna varmışlardır. Bu sebepten dolayı Almanlar ile görüşmeleri Edige Kırım'ın devam ettirmesine ve Ülkusal'ın Türkiye'ye dönmesine karar verilmiştir (Ülkusal, 1999, s. 140-141).

Ülkusal'ın Berlin'i terk edişinden sonra Edige mücadelesine Almanya'ya girişine vesile olduğu Abdullah Zihni Soysal ve Halim Baliç ile devam etmiştir. Kırım, bu arkadaşlarıyla birlikte Kırım Türklerinin Almanya'daki üniversitelerde okuyabilmeleri için onlara burslar bulmuştur. Esir alınan Sovyet askerlerinin içinde yer alan Kırım Türkleri ve Doğu işçilerinin sorunlarıyla da ilgilenmişlerdir. Ayrıca Türklerin Kırım'da Ruslara ve Ukraynalılara karşı sayı baki-

⁴ Enver Paşa'nın kardeşi ve Halil Paşa'nın yeğeni olan Nuri Killigil 23 Nisan 1890'da Manastır'da doğdu. Harp Okulundan piyade teğmeni olarak mezun oldu. Birinci Cihan Harbi'nin başlamasıyla Afrika Grupları Komutanı olarak Trablusgarp'a gönderildi. Burada İngiliz, İtalyan ve Fransız kuvvetleriyle harp etti. Savaşın sonlarına doğru Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak, Azerbaycan'da ve Dağıstan'da Ermeni, Rus ve İngiliz kuvvetleriyle savaştı. Mondros Mütarekesinin ilanıyla İngilizler tarafından tutuklandı. Tutuklu kaldığı Batum'dan kaçarak Dağıstan'a ve Karabağ'a gitti. İlerleyen süreçte Anadolu'ya geçerek Millî Mücadeleye katıldı. Daha sonra ise Almanya'ya gitti. Sovyet hakimiyetindeki Türk topluluklarının bağımsızlığı için Almanlarla temaslarda bulunduysa da muvaffak olmadı. Türkiye'ye döndükten sonra ticaretle meşgul oldu. 2 Mart 1949 günü fabrikasındaki fabrika sebebiyle vefat etti. Detaylı bilgi için bkz. (Karaköse, 2010).

mından ellerini güçlü tutmaları için Litvanya, Beyaz Rusya ve Romanya'da bulunan Kırım Türklerinin Kırım'a göçlerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu faaliyetleri yürüten Kırım Tatar Heyeti Alman makamlarınca diğer heyetlere göre en fazla engellenen heyet olmuştur (Polat, 2020, s. 41-42).

Kasım 1942'de Edige Kırım ve Halim Baliç nihayet Kırım'a gidebilmiş, burada yaklaşık bir ay kalmıştır. Müslüman Komiteleri⁵ ile çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Kırım, komiteye giderek Cafer Seydahmet Kırım tarafından gönderildiğini, Almanya'da Kırım Türklerinin temsilcisi olmak ve onların haklarını savunmak istediğini ifade ederek onlardan bir vekâletname talep etmiştir. Müslüman Komitesi Kırım'ı oldukça olumsuz karşılamış onun Kırım'daki vaziyetlerden habersiz olup bir maceraya atıldığını, Berlin'de temsilciliklerinin olmasını uygun görürlerse temsilci yapacak bir Kırım Türkü bulabileceklerini söyleyerek Kırım'ın vekaletname talebini reddetmişlerdir. Bu olumsuz cevaba rağmen vazgeçmeyen Kırım Bahçesaray, Gözleve, Yalta komitelerine de gitmiştir. Fakat hepsinden red cevabı almıştır. Bu olumsuz görüşmelerin ardından Kırım ve Baliç birlikte Kırım'dan ayrılmışlardır Ocak 1943'te Doğu Bakanlığı Edige Kırım'ı Kırım Türklerinin temsilcisi olarak tanımıştır. Diğer temsilciliklerin sahip oldukları gibi Kırım Türkleri için de bir daire kurulmuştur. Dairenin müdürlüğünü Kırım üstlenirken Abdullah Zihni Soysal müdür yardımcılığını görevini ifa etmiştir. Sonradan savaşın gidişatı sebebiyle Frankfurt'ta bulunan bu daireyi Berlin'e taşımışlardır (Polat, 2022, s. 43-45).

1943 yılının Kasım ayında Stalingrad'dan hareket eden Kızıl ordunun Perekop'a kadar gelmesi Almanların Kırım üzerindeki otoritesini sarsmıştır (Fisher, 2009, s. 234). Sarsılan otoritelerini yeniden tesis etmek isteyen Almanlar işgalin başından uyguladıkları gibi dini hassasiyetlerden faydalanma yolunu izlemiştir. Müftülük kurumunun yeniden açılması kararlaştırılmıştır. Bu fikrin ortaya çıkışını etkileyen bir diğer önemli etken ise 1943 yılında Sovyet Hükümeti'nin Taşkent'te bir müftülük kurmasıdır. Müftülüğün yeniden kurulması aynı zamanda bütün Müslüman dünyasını etkilemek için de faydalı olacaktır (Güzay, 2020, s. 178). İslam dininin ayrıca ustaca kullanılması gerektiği ifade edilmiş ve halkın dini hassasiyetlerinin çok önemli olduğu vurgulanmıştır (Güzay, 2024, s. 524). Esasında iki devlet arasındaki bu rekabet kısa süreli de olsa Kırım Türklerine fayda sağlamıştır.

Müftülük kurumu için uygun görülen kişi Ahmet Özenbaşı olmuştur. Özenbaşı'nın diğer Kırım Türk aydınlarından onu ayıran en belirgin özelliği Nazilere karşı olan sert tutumudur. Vakti zamanında Gaspıralı'yı dahi⁶ eleştirmekten geri durmayan Özenbaşı'nın böyle bir tavır takınması şaşırtıcı değildir. Onun için Almanların sağladığı kısıtlı imkanlar yeterli değildir, bunlarla yetinilmemelidir. Onun istekleri Almanlar tarafından makul karşılanmamış, Alman işgal rejimini sık sık eleştirmiş, onlara güvenmemiştir. Almanlar ile ilişkiler konusunda Edige Kırım

⁵ Almanlar, Kırım Türklerine Müslüman Komiteleri kurmalarına izin vermişti, lakin bu komitelere müsaade edilen faaliyet alanı siyasi erkten yoksundu. Sadece, Alman makamlarına Kırım Türklerinin ihtiyaçlarını aktarmak, gönüllü askerlerin ailelerine maddi destek sağlamak, camileri tamir etmek, Bolşevizm karşıtı propagandaya destek olmak ve gazete çıkarmak gibi işlerle uğraşmışlardır (Demirkıran, 1998, s. 35-37).

⁶ "Gaspıralı'nın sade bir şiir şekli olan «Dilde, Fikirde, İşte Birlik» dışında hayatıyeti olan bir teşkilat kuramamış olmasını görmek elem vericidir. Otuz üç yıl içinde çok yükseklerde kalan sözleri hiçbir zaman yere inip hayatın bizat ortaya koyduğu sorunlara açık cevap vermemiştir" (Ülküsal, 1980a, s. 148-156).

ile taban tabana zıt fikirlere sahiptiler. Çaresizliğin ayyuka çıktığı bir dönemde Türk birliği gâyesindeki kimselerin itilafa düşmesi Kırım davasında kat edilen yolu zora sokmuştur. (Güzay, 2020, s. 178; Ülküsal, 1980a, s. 307-308).

Müftülük vasıtasıyla Almanlara hizmet etmeyi kabul etmeyen Özenbaşı önce Odessa'ya kaçmış, oradan Romanya-Bükreş'e geçmiş ve oradaki Kırım Türklerine katılmıştır. Edige, Özenbaşı'yı ikna etmek için oldukça uğraşmıştır. Bükreş'e giderek onunla görüşmüştür. Bu görüşmede Kırimal, onun hayatının ve güvenliğinin SS makamları tarafından garanti edildiğini belirterek onu ikna etmeye çalışmıştır. Lakin Özenbaşı fikrinden vazgeçmemiştir (Polat, 2020, s. 47).

1943 yılının sonlarına doğru Edige, Kırım'da siyasi faaliyetlere katılanları kurtarmaya gayret etmiştir. Girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış, yalnızca 60 kadar Kırım Türk'ünü kurtarmakta muvaffak olabilmıştır. Sonraki süreçte Kırimal, 3 Nisan 1944 yılında Odessa'da bulunan tam 315 Kırım Türk'ünü kurtarmayı başarabilmiştir. Kırım'a yaklaşan Sovyet tehdidine karşı askeri yük taşıyan araçlarla Kırım'ı terk eden yaklaşık 300 kadar Kırım Türk'ü Odesa rıhtımında mahsur kalmıştı. Meseleden haberdar olan Kırimal Berlin'den Odessa'ya vapurla gelmiş, Odesa garnizon komutanı olan Alman generalle görüşerek Kırım Türklerinin vapura alınmasını sağlamıştır (Polat, 2020, s. 47-48).

Kızıl Ordu birlikleri ilerlemesini sürdürerek 10-21 Nisan 1944 tarihlerinde, tekrardan Kırım'ı işgal etti. Sovyet idaresinin propagandaları sonucunda intikam hisleriyle hareket eden Sovyet askerleri zafer sarhoşluğuyla birçok Kırım Türk'ünü katlettiler. Katliamlarla da yetinmeyen Sovyet yönetimi Kırım Türklerini Almanlarla iş birliği yapmakla suçlayarak 18 Mayıs 1944'te bir gece içerisinde topyekûn sürgüne yolladı. Kırım Türkleri zorla hayvan vagonlarına bindirilerek Ural'a, Sibirya'ya, Kazakistan'a ve Orta Asya'ya sürülmüştür (Derman, 2016, s. 50-57).

Almanlar Doğu'da kesin bir yenilgiye uğradıktan sonra Kırım Türklerine karşı politikalarını düzeltmeye başlamıştır. Kırım'ın düşmesinden sonra 25 Kasım 1944'te Berlin'de Kırım *Gazetesi* yayımlanmaya başladı (Kırimal, 2023, s. 287-288). Gazetenin ilk başyazısında, Kırimal amaçlarının Kırım'ın bağımsızlığı olduğu belirtmiş ve özellikle Türkçülük üzerinde durmuştur. Almanların hala dayatmaya devam ettikleri, Kırım Müslümanları ifadesi ve Tatar adına karşı Türkler ve Kırım Türkleri ifadelerini kullanıyordu (Hostler, 1976, s. 112).

Alfred Rosenberg 717 Mart 1945'te Kırım Tatarları Millî Merkezi Komitesi'nin Başkanı olarak Kırimal'ın resmi onayını vermişti (Polat, 2020, s. 49-50). Kırimal'ın başkanlığını yürüttüğü bu komite Kırım Tatar halkının tanınmış tek temsilciliği olacaktı. Bunun takip eden süreçte

⁷ Alfred Ernst Rosenberg 1893'te doğmuştur. Önce Riga'daki Teknik Üniversite'de, daha sonra ise Moskova Üniversitesi'nde mimarlık eğitimi almıştır. Kasım 1918'de Berlin'e gitmiş ve daha sonra Münih'e geçmiştir. Münih'te iken Baltık kökenli arkadaşlarıyla Nasyonal Sosyalizm hareketine katılmıştır. 1923'te Adolf Hitler'in tutuklu olduğu sırada Nasyonal Sosyalist hareketin sorumluluğunu üstlenmiştir. 1930'da "20. Yüzyılın Efsanesi" adlı ideolojik çalışmayı kaleme almıştır. İkinci Cihan Harbi sırasında ise işgal edilen doğu bölgeleri Bakanı olarak atanmıştır. Doğu politikalarında etkisi önemlidir. Nasyonal Sosyalist hareketin baş teorisyeni ve sembol isimlerindedir. Almanların İkinci Cihan Harbi'ni kaybetmesiyle pek çok Alman yetkili gibi Rosenberg'de savaş suçları sebebiyle yargılanmıştır. Nürnberg mahkemelerinin kararıyla 1946 yılının Ekim ayında infaz edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Güzay, 2023).

Merkez Komitesi'nin Kırım Tatar halkının diplomatik temsilciği olarak tanınması için Dışişleri Bakanlığı ile görüşmeler başladı. Komite Kırım Türklerinin tüm sosyal katmanlarını temsil eden 12 üyeden oluşuyordu. Komitenin siyasi programı Kırım Türklerinin millî bağımsızlığına giden yolu tarif ediyordu. Kırım'a göre bu siyasi program Almanya savaşı kaybetmediği takdirde, Kırım'ın millî kurtuluşu için yeni imkanlar doğuracaktı. Ayrıca Sovyet Rusya'nın Rus olmayan halklarının millî haklarının ve çabalarının dikkate alınmamasının Almanya'nın savaşı kaybetmesine büyük etkisi olduğunu iddia etmiştir (Kırım, 2023, s. 291-292). Kırım'ın öne sürdüğü bu çıkarımı Müstecip Ülküsal'da dile getirmiştir (Ülküsal, 1976, s. 102). O dönemde aralarında böyle bir kabul olduğu söylenebilir.

Almanlar bu hakları vermekte çok geç kalmıştı, zamanında verilmeyen bu imtiyazlar ne-redeyse hiçbir fayda sağlamamıştır. Yapılan temaslar göz önünde bulundurulduğunda, anlaşıl-dığı üzere Nazi Almanya'sının Kırım'daki varlığı sarsılmasaydı bu gelişmeler hiçbir zaman ger-çekleşmeyecekti. Daima Kırım Türk aydınlarını iddialı söylemler ile oyalamış, onlara karşı dü-rüst olmamışlardır. Üstün Alman ırkı teorisi üzerinden politika güden bir siyasi yapının farklı bir topluma ne kadar fayda sağlayabileceği şüphelidir. Hitler'in Bakü ve Kırım'ı kimseye ver-mem ifadesi meselenin özüdür. Fakat unutulmamalıdır ki Edige Kırım Sovyet mezalimine ta-nıklık etmiş, bu sebeple vatanını terk etmiş bir kimseydi. Çaresizliğin had safhada olduğu bir süreçte farklı bir devlet Kırım'ı işgal etmişti. Bu dönemin tekrar Rus hakimiyeti ile son buldu-ğunu ve Rusların Kırım'a girişiyle büyük bir felaketin yaşandığını göz önünde bulundurulursa Alman müdahalesi nadir rastlanan bir durumdu. Tek alternatifleri olan Alman faktörünü göz ardı edemezdi.

5. Almanya Yılları

Kırım'ın Kırım Tatarları Millî Merkezi Komitesi Başkanı olması Berlin'den çıkıp Münih'e güvenli bir yere gitmesine olanak sağlayan bir pozisyondur. Von Mende bu mesele hakkında: *"Onun gezisi Reich'in en acil çıkarlarına dayanıyor ve Reich'in savunması için önemlidir."* demiştir (Johnson, 2010, s. 274-275). Berlin'in düşüşünden önce Münih'e yerleşen Kırım'ın eşi Aymelek Hanım ile Münih'te yaşamaya başlamış, ömrünün sonuna kadar burada ikamet etmiş ve çalış-malarını bu süreçte de yoğun olarak sürdürmüştür.

Mağlup olan Almanya'nın geri çekilişiyle Sovyetler tekrar Kırım Türkleri için bir tehdit haline gelmiş, binlerce Kırımlı vatanlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Çareyi başka ülkelere sığınmakta bulan Kırım Türkleri Batı Almanya, Fransa, İtalya, Amerika, Mısır ve Ürdün'e gitmiş-tir. Romanya'da kalanlar da olmuştur. Bu mesele ile ayrıca ilgilenen Edige, onların Avrupa'daki kamplara yerleştirilmeleri ve iyi şartlara sahip olmaları için uğraşmıştır (Ülküsal, 1980b, s. 1-5). Kırım, Ocak 1947'de Güney Almanya'nın Immenstadt şehrinde Müslüman Komitesi'nin bir toplantısına katılmıştır. Toplantıda bir imam ve teolog olan Alimcan İdrisi Kırımlıların Müslü-man olduğundan ve dolayısıyla Müslüman ülkeler tarafından kabul edileceklerinden illaki Tür-kiye'ye gitmeleri için ısrarcı olmanın manasız olduğunu ileri sürerek bu fikri savunan Cafer Sey-dahmet ve ekibi aleyhinde konuşmuştur. Alimcan İdrisi'nin bu tavrı üzerine Kırım ona karşı çıkararak bütün planlarını Türkiye'ye göre yaptıklarını, Kırımlıların Türk olmayan bir ülkeye git-meleri durumunda önce dillerini sonra da inançlarını kaybedeceğini, bütün gayretlerinin buna mâni olmak olduğunu ifade etmiştir (Polat, 2020, s. 50).

Avrupa'daki kamplara yerleştirilen Kırım Türklerinin verdikleri beyanatlar sonucunda Alakat Ayaklanması⁸ hadisesi Batı'da ilk kez duyulmuş oldu. Kamplarla yakından ilgilenen Edige'nin 1948 yılında Neu-Ulm'de Mustafa Oğlu Ömer'le yaptığı bir mülâkat neticesinde Alakat Ayaklanması kayda geçirilmiştir. Edige doktora tezinden kitaba çevirdiği *Der Nationale Kampf der Krimtürken* eseri başta olmak üzere, daha sonra yapacağı pek çok yayında bu hadiseyi ele alıp tanıttı. 1956'da *Dergi* mecmuasında yayınlanan makalesinde, Alakat hadisesi sonucunda 24 Mart 1930 tarihinde Akmesic'te kurşuna dizilerek öldürülen Üsküt ahalisinden 42 kişinin adlarını ve yaşlarını liste halinde vermiştir (Tanatar, 2019, s. 20-21.)

Edige Kırimal, 1948 yılında Almanya'nın Münster Westfalen Üniversitesinde doktora tahsiline başlamıştır (Abdülhamitoğlu, 1977, s. 95). 1917-1946 yılları aralığında Kırım Türklerinin millî mücadelesini konu alan doktora tezini uzun yıllardan beri Kırım Türklerinin millî mücadelesinin bir fiil içinde olmasına rağmen ilmi bir titizlikle hazırlamayı başarabilmiştir. Şahsi kanaatleri bir tarafa bırakarak sadece vakalar üzerinde durmuştur. Türk, Rus, Fransız, Ukrayna, Leh ve Alman kaynaklarından, Kırım arşiv vesikalarından, millî harekete katılmış belli başlı şahsiyetlerin elinde bulunan vesika ve hatıralarından, Nürnberg Mahkemesi tutanaklarından faydalanmıştır (Baykal, 1952, s. 308). Edige Kırimal, 1951 yılında doktorasını tamamlamış ve 1952 yılında *Der Nationale Kampf der Krimtürken (1917-1946)* (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi) adıyla kitabını yayınlamıştır. Eserin çıktığı yayınevinin konumu Vestfalya kırsalında von Mende'nin ofisinin yakınında bulunmaktaydı. Von Mende büyük bir ihtimalle onun kitabının yayınlanmasında yardımcı olmuştu (Johnson, 2010, s. 275).

Amerika Birleşik Devletleri 1950-1960 yılları arasında Sovyet Rusya'sını araştıran projeleri fonlamaktaydı. Bu bağlamda Amerikan Hava Kuvvetleri ve Harvard Üniversitesi arasında imzalanan bir anlaşma ile II. Dünya Savaşı ile yerlerinden edilen Sovyet vatandaşlarına yönelik Sovyet Sosyal Sistemi Hakkında Harvard Projesi veyahut Harvard Mülâkat Projesi adıyla anılan proje gerçekleştirildi. Münih'te 8 Temmuz 1950'de hayata geçirilen Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün temeli bu projeye dayanmaktaydı (Demirci, 2022, s. 520-521). Sovyetler Birliği'nden gelen mültecilerle 700'den fazla mülâkat gerçekleştirilmiştir. Sözlü tarih kaynakları olan Harvard Projesi transkriptleri, Sovyet göçmenlerinin geçmişleri hususunda önemi yadsınamaz kaynaklardır (Harvard Library 2024). Bu proje kapsamında yapılan mülâkatlara 1950 yılında Edige Kırimal'da katılmıştır. Kırimal mülakatta Gaspıralı ile başlayan millî uyanış hareketlerinden Almanların Nisan 1944 tarihinde Kırım'ı terk edişlerine kadar olan süreç aralığındaki pek çok farklı meseleye değinmiş, uzunca bir anlatım yapmıştır (Michel, 1950).

Savaşın sonra kendi içlerinde birçok ayrı teşekküle ayrılan muhacirler tek bir yapı altında toplanamamıştır. Bu süreçte Amerika, bütün Sovyet muhaliflerini tek bir çatı altında birleştirmek istiyordu. Bu hedef doğrultusunda Amerikan Kurtuluş Komitesi kurulmuştur. Komitenin başında bulunan Aleksandır Kerenski bölünmüş bir Rusya ön görmediği halde komiteye Rus olmayan milletleri toplamaktan da vazgeçmedi. Tutarsız olan bu yaklaşım muhacirleri rahatsız etmiş ve bu komiteye karşı tavır almalarına sebebiyet vermiştir. Bu tavır sonucunda

⁸ 1929-1930 yıllarında Kırım'da yürütülen kolektifleştirme politikası sonucunda toprakları ellerinden alınan Kırım Türkleri Direniş için Alakat vadisinde toplanmıştı. Köylüler bu durumun düzeltilmesini aksi halde Türkiye'ye göç için kendilerine izin verilmesini talep ediyorlardı. Siyasi Polis GPU'nun bu tırmanan huzursuzluğu yatıştırmamış, aksine daha da büyümesine çaba sarf etmiştir. Netice itibarıyla yüzlerce kişiyi tutuklamış, en az 70 kişi hızlı gerçekleştirilen yargılamalar sonucunda kurşuna dizilmiş, yüzlerce kişi de 3-10 yıl arasında kürek cezasına çarptırılmış, sonra, kalan yüzlerce kişinin ise mallarına el konularak Kırım'dan sürülmüşlerdir. (Tanatar, 2019, s. 20-21).

Amerikan Kurtuluş Komitesi ekseriyetle Rusya'dan göç etmiş olan ilim adamlarını bünyesinde barındıran, daha küçük çaplı bir oluşum olan Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünü 1951'de maddi olarak desteklemeye başladı. 1954'te kabul edilen yeni nizamname ile de Enstitünün mahiyeti genişletilerek Sovyet karşıtı, mağduru birçok milleti kapsayan bir kurum özelliği kazandırıldı (Özcan, 2000, s. 19-20).

Kırım Türklerinin Temsilcisi olarak Enstitü bünyesinde yer alan Kırım'ın kendisi gibi Amerika'dan maddi destek alan Dr. Baymirza Hayit, Süleyman Tekiner, Mehmet Emircan gibi dostlarıyla Türklük şuuruna göre hareket etmeye çalıştıklarını lakin Radio Liberty gibi CIA tarafından finanse edilen kuruluşlarda çalışan bazı Türk gençlerinin "ajanlık" statüsünü kabul etmelerinden rahatsız olduğunu ifade etmiştir (Hablemitoğlu, 2004, s. 411).

Amerika'nın aynı hedef doğrultusunda desteklediği, CIA tarafından finanse edilen bir diğer kurumda 1953'te yayın hayatına başlayan Radio Liberty (Özgür Avrupa Radyosu) idi (Antoshin, 2022, s. 510). Radyonun Tatar-Başkurt Servisi'nin başında Garip Sultan bulunuyordu (Badretdin, 2011). Ayrıca radyo kendi içinde masalara ayrılmıştı. Türkistan masasında Aman Berdimurat ve Veli Zunnun, Özbek masasında Hüseyin İkrâm, Azerbaycan masasında Abdurrahim Fetalibey ve Tatar masasında Kırım'ın yer alıyordu. Masalarda oturanların neredeyse tamamı von Mende ile bağlantılıydı (Johnson, 2010, s. 49).

Soğuk Savaşın başlangıcında Batılı istihbarat örgütlerinin Sovyet Rusya aleyhindeki propagandaya destek olacak kimseleri örgütleyecek taşeron elemanlara ihtiyacı vardı. Nazi geçmişi sebebiyle artık çalışma olanağı bulunmayan von Mende bu durumu değerlendirmiş, Sovyet karşıtı faaliyetlerin yönetiminde aktif rol oynamıştır (Demirci, 2022, s. 518). Von Mende dünyanın her yerindeki göçmen gruplarıyla daha iyi bağlantı kurabilmeleri için masalardaki kadro sayısını artırmanın ve çalışanlara daha yüksek bir profil kazandırmanın elzem olduğu fikrindeydi. Radyonun Programlama konseptleri ve yönergeleri New York'ta geliştirilmiş, ancak Münih'teki masalar ele alınacak konuları ve röportaj yapılacak kişileri seçme konusunda özgürlüğe sahiptiler (Johnson, 2010, s. 49-63).

14 Mart 1957'de Batı Almanya'daki İslam Cemiyeti çok sayıda Avrupalı, Amerikan gazeteci ve radyo muhabirinin iştirakiyle büyük bir basın toplantısı gerçekleştirmiştir. Bu toplantının konusu Sovyetlerin 1943-1944 yıllarında sürgün ettiği milletlerin yeniden anayurtlarına dönebileceklerine dair 9 Ocak 1957 tarihli yayınladığı kararname ve bu milletlerin yurtlarına geçmesi ihtimalinde muhtar cumhuriyet ve eyaletlerin yeniden tesisi hakkındaki rivayetlerdir. Kırım'ın bu toplantıya Kırım Millî Merkezi Temsilcisi sıfatıyla katılmıştır. Toplantıda gerçekleştirdiği konuşmada Kırım Türklerinin 1921-1941 yılları arasında maruz kaldığı açlık-kıtlık, hapis, sürgün vb. hadiseleri detaylı bir şekilde anlattıktan sonra Sovyetlerin yayınladığı kararnamenin Kırım Türkleri ile İdil boyu Almanlarının iadesine ve muhtariyetlerinin yeniden ihyasına dair bir işaret bulunmadığını Sovyet hükümetinin İdil boyunda ve Kırım'da tecavüzkâr ve emperyalist siyasetinden vazgeçmek istemediği için buna kasıtlı olarak yanaşmadığını bağlı kaldıklarını bu siyaset ile Kırım'ı etnik itibarıyla Rus vilâyeti haline getirmeğe çalıştıklarını ve 1950 yılının başına doğru bu gayelerine ulaştıklarını ifade etmiştir (*Dergi*, 1957, s. 119-125).

Resim 1. 14 Mart 1957’de Batı Almanya’daki İslam Cemiyeti Basın Toplantısı (Dergi, 1957, s. 122).

Radio Liberty’de, 15 Eylül 1957 tarihinde yine bu kararname hakkında bir yayın gerçekleştirilmiştir. Radyo yayınına bir Rus olan Y. İ. Granov ile Edige Kırmal katılmıştır. Granov, Kırmal’a: Kırmalıların Kırım’a tekrardan yerleştirilmesi halinde 20 yıl evvel Kırım’a zorla yerleştirilen ahalinin durumunun ne olacağını sormuştur. Kırmal ise Kırım’ın yeni sakinlerinin yirmi yıllık geçmişleri ile Kırım Türklerinin yirmi altı asırlık geçmişlerinin mukayese edilemeyeceğini Kırım Türklerinin Kırım’ın dışında kalmaları halinde Kırım’ın durumunun âdil bir durum olarak görülmesinin Stalin tarafından Kırım Türklerine yapılmış olan haksızlık ve cinayetin kabulünden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir (Hablemitoğlu, 2004, s. 200-201).

Kırmal’ın Almanya’da faaliyet gösterdiği kurumlardan biri de Paris Bloku olmuştur. Sovyet karşıtı milletlerin temsilcileri 1953 yılında Paris’te toplanmış, uzun süren istişarelerden sonra Bolşevik Rus Esiri Milletleri Kurtarma Teşkilatı kurulmuştur. Promethee teşkilatına benzer olan bu oluşuma kısaca Paris Bloku adı verilmiştir. Kırmal Millî Merkezi’nin Avrupa temsilcisi olarak Kırmal tâyin edilmiştir (lksal, 1980a, s. 340). Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü’ne paralel çalışmalar yürüten blok 1986 yılına kadar varlığını devam ettirebilmiştir (Otar vd. 2003, s. 122).

Edige’nin Almanya yılları içerisinde en aktif olduğu ve ona en çok olanak tanıyan kurum Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü olmuştur. Kapanışına kadar Enstitünün bünyesi içerisinde yer almış pek çok farklı faaliyette boy göstermiştir.

Enstitü, Sovyetler hakkında ilmi araştırmalarda bulunanların uğrak yeri idi. Bu araştırmalardaki gaye, Sovyetler Birliği hususundaki bilgisizliği gidermek ve Sovyetlerle ilgili hakikat kabul ettikleri meseleleri demokratik dünyaya haykırmaktı. Komünist Partisi eğiliminde olmayan her ilim adamına Enstitünün kapıları açılmıştır (Dergi, 1962, 1). Sovyetlerin tek bir kimliği dayatması sebebiyle “Sovyet Vatandaşı” Sovyet hakimiyetindeki birçok millet ve kültür göz ardı edilmiştir. Bu anlayışı kırma gayesinde olan Enstitü, Sovyet hakimiyetinde bulunan toplulukları, ayrı ayrı ele aldığından dolayı her biri için farklı yayınlar çıkarmıştır (Ataöv, 1960, s. 266).

Türkçe olarak yayınlanan *Dergi* mecmuası (1955-1971) Münih’te Ocak 1955 tarihinden itibaren üç aylık olarak çıkartılmaya başlanmıştır. Mesul müdürlüğünü Kırmal, yazı işleri müdürlüğünü Mehmet Emircan üstlenmiştir. *Dergi*’de işlenen konulara bakıldığında, Sovyetler Birliği’ndeki Türkler ve Müslümanların yaşadığı millî, dini, kültürel, ekonomik sorunlar ön plana

çıkılmaktadır. Sovyetler Birliğinde yaşayanların tek bir kimliğe sahip oldukları anlayışı kırılmaya çalışılmıştır. Esir Türklerle ilgili güncel gelişmelerden, sorunlardan haberdar etmesi sebebiyle makalelerin kıymeti büyüktür. Mecmuada Sovyetler Birliği adeta mercek altına alınmış, Moskova radyosunun yaptığı yayınlar, Sovyet İlimler Akademisinin çıkardığı yayınlar, Sovyetlerde çıkan gazeteler yakından takip edilmiş, buradan öğrenilen bilgiler veyahut bu araçlarla yapılan propagandaların hakikatleri okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır.

Dergi mecmuasında toplamda 66 sayı çıkmış, 441 tane makale yayımlanmıştır (Gönülalan, 2019, s. 12). Kırmal, mecmuada 15 adet makale kaleme almıştır (Gönülalan, 2019, s. 209-210). Bu makalelerin bazılarının *Emel*'de de yayımlanmıştır. *Dergi*'de Türklerin, sürekli olarak boy adı altında veya Müslümanlar olarak tanımlanmalarına rağmen Kırmal, *Dergi* mecmuasında yazdığı makalelerinde de geçmişte olduğu gibi Kırım Türkleri ifadesinden taviz vermemiştir. Ömrünün her döneminde farklı kesimlere karşı mücadelesini verdiği bu tutumuna karşı bu seferde Tatar ifadesini dayatan kesim Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü üzerinden Amerika, CIA olmuştur.

Enstitünün en büyük faaliyetlerinden biri de her yıl düzenli şekilde gerçekleştirilen ilmi konferanslar ve sempozyumlardır. Enstitünün ilmi konferanslarında çok geniş bir konu yelpazesi vardır. Sovyetler ile ilgili hemen hemen her konu üzerinde durulmuştur. 20-23 Ekim 1964 tarihlerinde, yeni silahlar ve onların strateji ve siyasete tesiri konusunda bir sempozyum gerçekleştirilmiştir (*Dergi*, 1964, s. 70). 12-13 Mayıs 1965 tarihlerinde Enstitü Sovyet Türkistan'ında milliyetçilik konulu bir seminer gerçekleştirmiştir. Kırmal bu seminerde "Sovyet Türkistan'ında ve Türkistan'da Milliyetçilik" adlı bir rapor sunmuştur. Sunduğu raporunda bazı batılı müelliflerin Sovyet Türkistan'ı yerine Sovyet Merkez Asya'sı tabirini kullanmalarını eleştirmiş, Türkistanlı ifadesinin Kazaklar, Kırgızlar, Tacikler, Özbekler, Karakalpaklar ve Türkmenler isimlendirmeleri ile Sovyetler tarafından değiştirildiğini aktarmıştır. Ayrıca Sovyet Türkistan'ındaki milliyetçilik belirtilerini çeşitli örneklerle izah etmiştir (*Dergi*, 1965, s. 3-73).

Sonuç olarak kendi topraklarında Sovyet sansürüne maruz kalan, Sovyetlerin aleyhinde çalışma niyetinde olan aydınlar için Münih'teki bu enstitü önemli bir araç olmuştur. Amerika, CIA desteğiyle gerçekleştirilen bu çalışmalar dönemin şartlarına göre oldukça faydalıdır.

Almanya'da çalışmalarına devam eden Edige Kırmal, Kırım Millî Merkezi'nin çalışmaları ve toplantıları için bazı dönemlerde Türkiye'ye seyahatler gerçekleştirmiştir. Ömrünün sonuna kadar Kırım Millî Merkezi'ne bağlı olarak çalışan Kırmal zaman zaman merkez ile sorunlar yaşamıştır. Cafer Seydahmet Kırmal'ın mektuplarından takip edilebildiği üzere Edige, pek çok kimse tarafından kaba, hırslı ve anlaşılması zor biri olarak lanse edilmiştir (Otar vd. 2003). Özellikle sık sık Almanya'ya giden Abdullah Zihni Sosyal ile sıkıntılar yaşamıştır. Bazı zamanlar Edige'den haber alınamamış, bazen de millî merkeze danışması gereken hususları atladığı da olmuştur. Bu sorunlardan dolayı Seydahmet birçok kez rahatsız olmuştur. Onu Amerikalılara çok fazla güvenmemesi dengelerin değişmesiyle desteklerini çekebilecekleri konusunda uyarılmış, ilmi çalışmalarına ağırlık vermesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Bu süreçte tansiyonun iyice arttığı dönemler yaşanmıştır. 6 Temmuz 1957 tarihli bir mektuptan öğrenildiğine göre Seydahmet, Müstecip Ülküsal, İbrahim Otar gibi isimlerin Edige'ye karşı vaziyet almalarını söylemiş, merkezin otoritesini ona hatırlatmak istemişlerdir. Süreç içerisinde Seydahmet'in telkinleri ve müdahaleleriyle onu kırmadan yönlendirmeye çalışmışlardır. Bu hadiseden sonra sular durulsa da zaman zaman yine sıkıntılar meydana gelmiştir. Seydahmet, hastalığı sebebiyle Almanya'ya

gelmek istediğini bu konuda Edige'nin yardımcı olmasını istemiştir. Edige'nin "bunu bize bırakmayın" cevabı onu derinden üzmüştür. Sonuç olarak bu hadiseye rağmen Cafer Seydahmet'in bir lider olarak itidalli, sağ duyulu tavrı sayesinde Edige'nin millî hareket içerisinde kalması sağlanmıştır. Seydahmet, millî merkez içindeki şahsiyetler arasındaki dengeyi iyi gözetmiştir. Zaman zaman Edige'yi uyararak onu doğru yola çekmiştir. (Otar vd. 2003, s. 140). Sorunlara rağmen yıllarca Kırım istiklal davası için beraber mücadele etmeye devam etmiştir. Ortak bir hedef etrafında hareket eden insanların bu tarz hadiseler yaşaması olağandır. Fikirler idealize edilse de insanların hata yapmaları kaçınılmazdır.

Dönemin siyasi dengelerinin değişmesi enstitünün durumunu da etkilemiştir. Federal Almanya Başbakanı Willy Brandt Sovyetler ile yakınlaşma sürecinin başarılı olabilmesi belirli tavizler vermek istemiş ve Enstitü 1972 yılında kapatılmıştır. İlim adamlarının 6 aylık tazminatları ödenmiş ve görevlerine son verilmiştir (Özcan, 2000, s. 21). Böylelikle Kırimal'da emekliliğe ayrılmak zorunda kalmıştır. Kırimal'ın en üretken dönemi 1945-1972 aralığında Almanya'da geçirdiği süreç olmuştur. Doktor unvanını alması, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü başta olmak üzere çeşitli Sovyet karşıtı kurumlardaki faaliyetleri, meydana getirdiği eserleri ile geniş bir çevreye sahip olmuş, kıymetli bir saygınlık edinmiştir.

6. Türkiye Temasları

Edige Kırimal, Kırım Millî Merkezinin toplantıları ve dostlarını ziyaret maksatlarıyla sık sık Türkiye'ye seyahat etmiştir. Kırım Millî Merkezi dışında Türkiye'deki temaslarına bakıldığında Almanya'da yaşamasına rağmen Türkiye'den kopuk olmadığını pek çok kurum ve şahıs ile iyi ilişkiler sürdürdüğü görülmektedir.

Kırimal, derginin yazı işleri müdürü Mehmet Emircan ile 1962 yılının 31 Mayıs-8 Temmuz tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmişler, basın çevreleriyle çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (Polat, 2020, s. 57). Basın çevreleriyle gerçekleştirdikleri röportajlar ve tertip ettikleri sohbet toplantılarıyla Rus komünist zulmünün halen terör havası içinde devam ettiğini Türkiye'de duyurmaya çalışmışlardır. Kırimal'ın bu kapsamda Beyazıt Aydınlar kulübünde gerçekleştirdiği bir sohbet toplantısında Sovyet hakimiyetinde Türk topluluklarında milliyetçilik cereyanının ne halde olduğu sorulmuştur. Kırimal da bu kadar zulüm ve işkence altında bile, milliyetçiliğin halen Türk topluluklarının kalbinden sökülemediğini izah etmiş ve yeni bir moskof taktiği olarak milliyetçiler halkın gözünden düşürülmek için onlara gericilik ve yobazlık isnat edildiğini anlatmıştır. Bu sohbe katılım gösteren, Kırimal ve Mehmet Emircan ile yakından alakadar olan İlhan Darendelioğlu onların Türkiye'yi ziyaretlerinin komünizm karşısında sessiz kalan gazetelerin dikkatini çektiğini, Sovyetlerdeki zulüm ve işkencenin hatırlatılmasına ve yeni hakikatlerin öğrenilmesine vesile olduğunu ifade etmiştir (Darendelioğlu, 1962, s. 11). Bu ziyaret vesilesiyle Türk basınının Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve *Dergi*'nin faaliyetlerine yoğun ilgi göstermesi sonucunda 70 küsur haber ve röportaj gerçekleştirilmiştir (Polat, 2020, s. 57).

25 Eylül 1967 tarihinde Edige Kırimal, eşi Aymelek Hanım'ı kaybetmiştir. Rahmetli, 28 Eylül'de Münih'teki Müslüman Mezarlığına defnedilmiştir. Kırimal, rahmetli eşi için Ankara ve İstanbul'da mevlit okutturmuştur. Bu süreçte aylık iznini geçirmek için İstanbul'a gelmiştir. *Millî Işık* dergisini de ziyaret etmiş, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün çalışmaları hakkında bilgi vermiştir (Millî Işık, 1967, s. 17).

Edige Kırimal'ın Hüseyin Nihal Atsız ile de bir iletişimi olduğu anlaşılmaktadır. Nihal Atsız 9 Ekim 1970 tarihli bir mektubunda Kırimal'a New York'lu bir Kırım Türk'ü hakkında güvenilir olup olmadığını sormuştur. 23 Nisan 1970 tarihli bir mektubunda da o dönemde Almanya'da bulunan Osman Nuri Kurt'a Kırimal'ın adresini yollamıştır (Hacaloğlu, 2013, s. 126-440). Zaten Nihal Atsız'ın kardeşi Nejdet Sançar'ın "Büyük Bir Millî Kusurumuz" adlı makalesi bu mektuplardan çok önce 1961 yılında *Emel Dergisi*'nde yayımlanmıştır (Sançar, 1961, s. 6). Bu dönemde Türkiye'de milliyetçi çevreler birbirlerinden haberdar ve temas içinde olmuştur. Kırimal'ın Türkiye'den temasta olduğu kadim dostlarından biri de Necip Hablemitoğlu olmuştur. Ailesi Bulgaristan Büyük Oranköy'den Türkiye'ye göç etmiş Kırım Türklerinden olan Necip Hablemitoğlu Kırım davası ile yakından ilgilenmiş, bu gaye ile pek çok eser meydana getirmiş, Kırım Millî Merkezi ile pek çok temasları olmuş bir kimsedir. Ayrıca Hablemitoğlu'nun Kırimal ve Mehmet Emircan ile olan mektuplaşmaları sayesinde Edige'nin hastalık yıllarına dair pek çok bilgiye ulaşabilmekteyiz.⁹

7. Vefatı ve Naaşının Bahçesaray'a Taşınması

1972'de Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün kapatılmasıyla emekliliğe ayrılan Kırimal, 1976 yılına kadar Paris Bloğunda Kırım Millî Merkezi Temsilcisi olarak görevini devam ettirmiştir. Edige Kırimal 1976 yılından itibaren sağlık sorunları ile uğraşmıştır. Vefatına kadar olan bu süreç onun için çok sıkıntılı geçmiştir. Müstecip Ülküsal vefatına takriben yazdığı makalesinde onun sağlığına gerekli önemi vermediğini, hastalanıncaya kadar çok fazla sigara ve içki içtiğini, vücudunu boş yere yıprattığını ve bu yüzden de sık sık rahatsızlandığını ifade etmiştir (Ülküsal, 1980b, s. 1-5).

Edige bu süreçte pek çok ameliyat ve tedavi geçirmiş, zamanının büyük bir bölümünü hastanede geçirmiştir. Bu süreç içerisinde Mehmet Emircan, Kırım Millî Merkezindeki dostlarını Edige'nin durumundan haberdar etmiş ve sürekli onunla alakadar olmuştur. 20 Aralık 1977 tarihinde İstanbul'daki dostlarına bir mektup yazan Edige kanser hastalığı ile mücadele ettiğinin haberini vermiş ve başarabilirse hazırlanmakta olan Luzern Konferansında Kırım Türklerini temsil etmek istediğini söylemiş, bunun yollarını aramıştır. Edige karakterine uygun olarak hasta yatağında dahi Kırım İstiklal Davası için mücadele etmeye devam etmiştir. Edige Kırimal zorlukla geçen bu süreçlerden sonra 1979'da evine dönmüştür. Kanada'da yaşayan kardeşi ve tek varisi olan Arslan Bey de onun yanına gelmiştir. Kırimal, bir yıl kadar onun destekleriyle hayatını sürdürmüş, fakat Münih'teki evinde 22 Nisan 1980 günü, 69 yaşında vefat etmiştir (Polat, 2020, s. 59-64). Eşi Aymelek Hanım, Kırimal ile Münih Waldfriedhof'un Müslümanlara ayrılan bölümüne gömülmüştür. 1955 yılında beri Waldfriedhof'ta tesis edilen İslam mezarlığında, Türk dünyasının önemli siyasi şahsiyetlerinin mezarları bulunmaktadır (Ufuk Ötesi 2007).

Vefatından 27 yıl sonra 6 Mayıs 2007 tarihinde Münih Waldfriedhof İslam Mezarlığında, Batı Avrupa Kırım Türkleri Dayanışma ve Kültür Merkezi tarafından düzenlenen bir törenden

⁹ 25 Aralık 1977 Oberstaufen - Allau Aziz kardeşim Necip bey, 1977 yılının ocak ayının nihayetinden bu güne kadar devam eden çok ağır hastalığım ve ameliyatlarım esnasında, beni unutmadığınız, mektuplarınızı, tebriklerinizi ve dergilerinizi göndermek zahmetinde bulunduğunuza çok çok teşekkür ederim. Kıymetli derginizin 1-5nci sayılarını Londra'ya ulaştırdığınıza çok teşekkür. Kanada'ya dahi gönderdiğiniz ümit ederim. Acaba Vatikan Kütüphanesine (Roma), Fransa'nın Milli Kütüphanesi (Paris) ve dünyanın en büyük kütüphanesi olan Beyaz Sarayın yarımındaki U.S.A kütüphanesine bütün çıkmış olan sayıları gönderdiğiniz ümit ediyorum. Acaba, kıymetli derginiz ve "Emel" dergisi çıkmaya devam ediyor mu? Kısaca cevabınıza müteşekkirim olacağım. Detaylı bilgi için bkz. (Hablemitoğlu, 2011, s. 129-142).

sonra naaşı Türk Hava Yollarına ait bir uçak ile İstanbul üzerinden Kırım'ın başkenti Akmescit'e götürülmüştür. Waldfriedhof'ta düzenlenen törende Münih Başkonsolosu Abdurrahman Bilgiç, büyük idealler uğrunda her türlü fedakarlıktan kaçınmayan bir şahsiyet olduğunu ifade eden bir konuşma yapmıştır. Daha sonra söz alan dönemin Avrupa Kırım Türkleri Dayanışma Derneği Genel Başkanı Rafet Karanlık da Kırım'ın ideallerini anlatmış, Türkiye'nin yine yanında olmasından duydukları memnuniyeti dile getirmiştir. II. Dünya savaşı sonrası Almanya'da kalıp yerleşen Kırım Türklerinin kurduğu Almanya Kırım Tatarları Derneği Başkanlarından Alim Saitow da Kırım ile ilgili Almanca bir konuşma yapmıştır. Waldfriedhof'ta yapılan son merasime Kırımlıların dışında Türk Dünyası'nı temsilen Kazak, Uygur ve Kazanlı Tatar Türklerinin temsilcileri ile çok sayıda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı da katılmıştır. Münih Din Ataşesi Mustafa Temel'in yaptığı dua ile Münih Waldfriedhof'taki merasim sona ermiştir (Karanlık, 2007).

Kırım Türklerinin Kırım'dan sürülmesinin 63. yıldönümünde 18 Mayıs 2007 tarihinde Dr. Mustafa Edige Kırım'ın naaşı Kırım'ın Bahçesaray şehrinde bulunan Zincirli Medrese bahçesinde İsmail Gaspıralı ve Ahmet Özenbaşı gibi Kırım Türk aydınlarının ve Kırım hanlarının türbelerinin bulunduğu mezarlıkta toprağa verilmiştir. **(EK 2)**

1995'te uzun mücadelelerden sonra medresenin idaresi tekrar Kırım Türklerine verilmiş, restorasyonu 2009 yılında Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) desteğiyle tamamlanmıştır. Zincirli Medrese çevresiyle beraber günümüzde Kırım Türklerinin Kırım'daki varlık mücadelesinin önemli bir simgesidir (Ferrari, 2013, s. 446).

Sonuç

Ömrü vefa ettiği sürece Kırım'ın geçirdiği bütün evrelerde Mustafa Edige Kırım, Kırım'ın var oluş mücadelesinde ön saflarda yer almıştır. Kırım'da, Polonya'da, Romanya'da, Almanya'da mücadelesini sürdürmüştür. Kırım'ın kurtuluşu için çeşitli temaslarda, faaliyetlerde boy göstermiştir. Kimi zaman Kırım'daki yeraltı faaliyetlerine katılmış, Romanya'da Emel'e aboneler toplamış, Polonya'da dernek kurmuş, kimi zaman da Kırım'ı işgal eden Nazi Almanyası ile iş birliği için uğraşmış, Sovyet karşıtlığı üzerinden aynı blokta yer aldığı Amerika'nın desteklediği kurumlarda varlık göstermiştir. Nazi Almanyası'nın kurduğu işçi kamplarındaki esir işçilerle alakadar olmuş, 1943 yılının sonlarına doğru Kırım'da siyasi olarak aktif olan kişilerinden müteşekkil 60 Kırım Türk'ünü kurtarmıştır. Kırım'a yaklaşmakta olan Sovyet tehdidine karşı 3 Nisan 1944 yılında Berlin'den Odessa'ya gitmiş tam 315 Kırım Türk'ünü kurtarmayı başarmış, Sovyet mezalimi yüzünden Avrupa kamplarına sığınan Kırım Türklerinin Türkiye'ye gidebilmesi için uğraşmış, Kırım Türk'ü hangi sıkıntıyı çektiyse o da ilgili sıkıntının çözümü olabilmek için mücadele etmiştir. Gerek içinde bulunduğu dönemin şartlarına uygun olarak Kırım'ın kurtuluşu için çeşitli temaslarda, faaliyetlerde boy göstermesiyle, gerekse İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu eser bırakma geleneğinin bir tezahürü olarak verdiği eserleri ile Kırım'ın ahvalini duyurmayı birincil görevi bilmiştir. Eserleri arasında zirveyi teşkil eden doktora tezinden kitaba çevirdiği *Der Nationale Kampf der Krimtürken (1917-1946)* (Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi) bulunmaktadır ki, ilgili eser günümüzde Kırım ile alakalı yazılan pek çok tezin temel kaynaklarından biridir. *Emel, Tatar Hayatı, Kırım Gazetesi, Dergi* mecmuası gibi yayınlarda kaleme aldığı yazıları ile ömrünün her döneminde üretmeye devam etmiştir. Fevri, uyumsuz hareketleri, Nazi Almanyası ve Amerika ile olan ilişkilerindeki tutumu ile diğer Kırım aydınlarından ayrılan yönleri sebebiyle eleştirilere, ithamlara maruz kalmıştır. Onlarla ortak çalışmalar ger-

çekleşirse de davasından bir sapma göstermemiştir. İş birliği içinde bulunduğu bütün kesimlerin farklı süreçlerdeki dayatmalarına rağmen Kırım Türkleri ifadesinden taviz vermemiştir. Mevcut imkansızlıklar içinde dönemin şartlarındaki etkenleri değerlendirerek, Kırım için bir fayda elde etmeye çalışmıştır. Defalarca yaşadığı başarısız girişimlere rağmen mücadeleden geri durmayan inatçı karakteri elbette ki meyvelerini vermiştir. Sonuç olarak Cafer Seydahmet Kırimer, İbrahim Otar, Müstecip Ülküsal, Ahmet Özenbaşı gibi birçok Kırım Türk aydını ile Kırım'ın yakın dönem siyasi tarihinde yadsınamayacak, göz ardı edilemeyecek, kendine has saygın bir yer edinmiş, Kırım'ın abide şahsiyetleri arasındaki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

I-Sürelî Yayınlar

- ABDÜLHAMİTOĞLU, N. (1977). "Bir Dava Adamının Hayatı Dr. Edige Kırım". *Birlik*. I/2:95.
- ANTOSHİN, A. (2022). "U.S. and 'Turkestan' Political Exiles during the Cold War: Information Policy of Radio Liberty1 in Soviet Central Asia". *RUDN Journal of Russian History*. XXI/4: 510.
- BAYKAL, B. S. (1952). "EDIGE KIRIMAL : Der Nationale Kampf Der Krimtürken = Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi (1917-1918), Verlag Lechte, Emsdetten (Westf.) 1952". *Belleten*. XVI/62: 308.
- ÇONGAR, O. (2011). "Lehistan-Litvanya Tatar Anıtı'nın Açılışı". *Kırım Bülteni*. 68: 10.
- DARENDELİOĞLU, İ. (1962). "Moskof Radyosu ile Ağız Birliği Edenler". *Millî Yol*. 25: 11.
- DEMİRCİ, S. (2022). "Münih'te Çıkarılan Antisovyet Yayınlarından İki Özgün Örnek Dergi ve Kafkasya Dergileri". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XLI/71: 520-521.
- ___ (1957). "Moskova'nın Sürgün ve İmha Ettiği Milletler". *Dergi*. III/9: 119-125.
- ___ (1962). *Dergi*. VIII/28: 1.
- ___ (1965). "Enstitü Haberleri". *Dergi*. XI/41: 3-73.
- ___ (1964). "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün simpozyumu". *Dergi*. X/38: 70.
- GÖRGEN, İ. (2022). "Kırım'ın Jeopolitik Önemi ve Kırım Türkleri". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. XII/1: 291.
- GÜRHAN, Ş. (2017). "1930'lu Yıllarda SSCB'nin Kırım'da Uyguladığı Sovyetleştirme Politikaları ve Yaşanan Suni Açlık". *Uluslararası Çalışmalar Dergisi*. I/1: 54.
- GÜZAY, A. (2024). "Almanya-Sovyetler Birliği Kışkıncında Kafkasya'nın Bağımsızlık Meselesi (1941-1943)". *Karadeniz Araştırmaları*. XXI/82: 524.
- GÜZAY, A. (2020). "Almanya'nın Kırım'daki İslam Politikası 1941-1944". *Journal of Universal History Studies*. (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue). III/173: 178.
- GÜZAY, A. (2023). "Alfred Rosenberg'in Görev Birliği ve Kırım'daki Faaliyetleri". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. IX/20.
- ÖZCAN, Ö. (2000). "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Yayın Organı 'Dergi'". *Türk Yurdu*. XX/150: 17-20.

- TANATAR, B. (2019). "Yaklaşan Kolektivizasyona Karşı Kırım'da Bir İlk Direniş Örneği: Alakat Ayaklanması". *Emel*. 268: 20-21.
- TANATAR, B. (2009). "Sovyet Sonrası Dönemdeki Kırım İncelemeleri Hattında Panoramik Bir Ufuk Turu". *Emel*. 228: 16-17.
- TEKNE, K. (2021). "Polonya Tatarlarının Çağdaş Kimliğini Temsil Eden Süreli Yayınlarından: Życie Tatarskie (Tatar Hayatı)". *History Studies*. XII/3: 1039-1040.
- TEKNE, K. (2020). "Sovyet Kırım'da Veli İbrahim Yılları". *History Studies*. XII/5: 6.
- TÜRKKAYA, A. (1960). "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün Onuncu Yıl Dönümü". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. XV/4: 266.
- UZUNAĞAÇ, E. (2024). "Cafer Seydahmet (Kırimer)'in Kırım'ın Vesayet Altına Alınması Talepleri: Milletler Cemiyeti Arşivindeki Belgelere Göre, *Karadeniz Araştırmaları*. XXI/84: 1332-1345.

II-Araştırma ve İnceleme Eserler

- ARMAOĞLU, F. (2018). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- BAYRAKTAR, M. (2022). *Kırım Tatar Milli Hareketinde Maarif ve Alimler (1883-1921)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- COŞKUNER, B. (2007). *Sibirya'dan Nazi Kamplarına*. İstanbul: Ufuk Ötesi Yayınları.
- DEMİRKIRAN, S. (1998). *Bir Türk Münevveri İsmail Otar Bey (Hayatı ve Faaliyetleri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DERMAN, S. G. (2016). "II. Dünya Savaşı'nda Kırım Türklerinin Siyasi Faaliyetleri". *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*. (hzl. Nesrin Sarıahmetoğlu - İlyas Kemaloğlu). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği: 29-57.
- FERRARİ, K. N. (2013). "Zincirli Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XLIV/446.
- FİSHER, A. (2009). *Kırım Tatarları*. (çev. Eşref Bengi Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- GÖNÜLALAN, B. (2019). *"DERGİ" Dergisine Göre Sovyet Hakimiyetindeki Türkler (1955-1972)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜZAY, A. (2022). *Nazi Kırımı*. Konya: Çizgi Yayınları.
- HABLEMİTOĞLU, A. (2011). *Necip Hablemitoğlu'nun Mektupları*. İstanbul: Togan Yayıncılık.
- HABLEMİTOĞLU, N. (2004). *Yüzbinlerin Sürgünü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınevi.
- HACALOĞLU, Y. (2013). *Atsız'ın Mektupları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- HOSTLER, C. W. (1976). *Türkler ve Sovyetler*. (çev. Mithat San). Ankara: Şanal Matbaası.
- JOHNSON, I. (2010). *A Mosque in Munich- Nazis, The CIA and The Muslim Brotherhood In The West*. United States of America: Houghton Mifflin Harcourt.

- KARAKÖSE, N. (2010). *Askeri Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- KAÇALIN, M. S. (2007) “*Numan Çelebi Cihan*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXXIII/234.
- KIRIMLI, H. (2022). “*Kırım: Rus İdaresi Dönemi*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXV/459.
- KIRIMAL, E. (2023). *Kırım Türklerinin Millî Mücadelesi*. (çev. Erol Uğur). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KIRIMAL, E. (1962). *Kırım'da Türk Katliamı*. (çev. Kemal Vehbi Gül). İstanbul: Toprak Yayınları.
- KIRIMLI, H. (1996). *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KIRIMLI, H. (2022). “*Kırım: Rus İdaresi Dönemi*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. XXV/459.
- OTAR, İ. – ÖMER, Ö (2003). *Cafer Seydahmet Kırimer'in Günlüğü*. Ankara: Polatlı Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- ÖZCAN, K. (2010). *Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi Kırım Dramı*. İstanbul: Babıâli Kültür Yayıncılık.
- ÖZCAN, Ö. (2008). *Kırım Türklerinin Siyasi Önderi Cafer Seydahmet Kırimer*. Ankara: Türk Ocakları Ankara Şubesi.
- POLAT, Ö. (2020). *Kırım Tatar Aydınlarından Dr. Edige M. Kırım (1991-1980): Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- UZUNAĞAÇ, E. (2022). *Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÜLKÜSAL, M. (1980). *Kırım Türk-Tatarları [Dünü-Bugünü-Yarını]*. İstanbul: Baha Matbaası.
- ÜLKÜSAL, M. (1999). *Kırım Yolunda Bir Ömür Hatıralar*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- ÜLKÜSAL, M. (1976). *İkinci Dünya Savaşında 1941-1942 Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*. İstanbul: Emel Yayını.

III-İnternet Kaynakları

BADRETDİN, S. (2011). “Garip Sultan (1923-2011)”. Erişim Tarihi: 10.09.2024. https://www.azatliq.org/a/garip_sultan/24395729.html

Harvard Library (2024). “Harvard Project on the Soviet Social System”. Erişim Tarihi: 11 Haziran 2024. <https://library.harvard.edu/collections/harvard-project-soviet-social-system>.

KARANLIK, R. (2007). "Edige Kırmal'ın Naaşı 27 yıl Sonra Vatanı Kırım'a Döndü". Erişim Tarihi: 10.09.2024. <https://www.qha.com.tr/saglik-yasam/edige-kirimal-in-naasi-27-yil-sonra-vatani-kirim-a-donuyor-33194>

LUTHER, M. (1950). "Harvard Project on the Soviet Social System". Erişim Tarihi: 11.06.2024. [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489177\\$12i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489177$12i)

OTAR, İ. (1980). "Edige Kırmal'ın Ardından". Erişim Tarihi: 05.06.2024. <https://emelvakfi.org/emeldergisi/edige-kirimalin-ardindan/>

Ufuk Ötesi (2007). "Edige Kırmal'ın naaşı 27 yıl sonra Vatanı Kırım'a döndü". Erişim Tarihi: 10.09.2024. http://www.ufukotesi.com/habergoster.asp?haber_no=20070505

ÜLKÜSAL, M. (1980). "Dr. Edige Mustafa Kırmal'ı Kaybettik". Erişim Tarihi: 01.06.2024. <https://emelvakfi.org/emeldergisi/dr-edige-mustafa-kirimali-kaybettik>

EKLER

Ek1:

Oturanlar: (Soldan) Selim ORTAY, C. S. KIRIMER, A. Zihni SOYSAL Ayaktakiler: İbrahim OTAR, Edige KIRIMAL, İsmail OTAR, Sabri ARIKAN (Otar vd. 2003).

Ek2:

Edige Kırmal'ın cenaze namazı kırım müftüsü tarafından kıldırılırken. (Avrupa Kırım Kültür Merkezi arşivinden).

EXENTED ABSTRACT

Edige Kırmal, who was born in 1911 in Bahçesaray, Crimea, is one of the second generation of Crimean Turkish intellectuals who acted on the slogan of “unity in language, idea and work” put forward by İsmail Gaspralı, who put an end to the 100-year silence of Russian Muslims. After completing his primary and secondary education, he studied at the Akmesic Pedagoji Enstitüsü. He could go beyond the traditional understanding thanks to the modern education he received here. He was equipped to take part in the forefront of the Crimean independence struggle. During this process, as the USSR increased its pressure against those who participated in national activities, he traveled to Istanbul in 1932 via Iran with his friend Abılay Çongarlı Şamilev. Upon his arrival in Istanbul, he joined the Crimean National Center led by Cafer Seydahmet Kırmir.

Later, when Abılay Çongarlı was captured by the Soviet secret police and deported to labor camps, Crimea was forced to flee to Poland by contacting his uncle, Yakup Şinkiyeviç, in Poland. In 1934, he started at Vilnius University. He studied at the Faculty of Political Sciences and graduated in 1939. During his 6-year stay in Poland, he was the Crimean representative of the Promethee Birliğı, which was formed due to the cooperation of nations under the captivity of Soviet Russia. In 1937, he founded the Leh Tatar Gençleri Derneğı. Through this association, he carried out various activities with Tatar youth who came to study in Poland. He was a writer for multiple magazines, such as Tatar Hayatı and Emel. In 1939, he married Aymelek Hanım, whom he met in Poland.

On June 22, 1941, when the Nazi forces invaded Crimea, the leader of the Kırım Milli Merkezi, Cafer Seydahmet Kırmir, although he did not have a good opinion about Nazi Germany, decided that it was necessary to cooperate with the Germans on the advice of those

around him. Thus, Müstecip lksal and Edige Kırımal were assigned by the Milli Merkez to go first to Berlin and then to Crimea to make contacts with the Germans for the independence of Crimea. Kırımal and Ülküsal entered Berlin on December 2, 1941. During the meetings with the German Foreign Ministry and the Ministry of the East for about six months, the main goal of which was to go to Crimea, the German authorities kept Edige Kırımal and Müstecip lksal busy with ambitious rhetoric and were not honest with them. They were never allowed to go to Crimea.

Towards the end of the process, Müstecip lksal, whom they labeled pro-Türkiye and Turkish nationalist, returned to Türkiye. Edige Kırımal, who continued his struggle under different names, was finally able to go to Crimea, but he could not achieve the desired results. He continued his struggle in Germany, and towards the end of 1943, he rescued about 60 Crimean Turks from politically active people in Crimea. On April 3, 1944, he went from Berlin to Odessa against the approaching Soviet threat to Crimea and managed to rescue 315 Crimean Turks.

With the end of World War II, Kırımal continued to stay in Germany, where he carried out his activities through institutions such as Sovyetler Birliği'ni ğrenme Enstitüsü, and Radio Liberty, which were supported by the United States through anti-Sovietism. Edige completed his doctoral dissertation, *Der Nationale Kampf der Krimtürken*, in 1951 and published it as a book in 1952. With the activities he carried out in Germany until 1976, his prestige, effectiveness, and recognition in Türkiye increased considerably. In this study, rather than Edige Kırımal's personal life, we have tried to emphasize the aspects of Edige Kırımal that differ from other Crimean Turkish intellectuals due to his cooperation with different groups such as Poland, Nazi Germany, and America in his struggle for Crimea. In 1976, with the emergence of health problems, he had to end his activities. He died on April 22, 1980, after a long period of dealing with illnesses.

ULUSLARARASI ARENADA KARADENİZ JEOPOLİTİĞİ: ANA OYUNCULAR VE TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ

Elif ÖZDİLEK*

ÖZ

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Karadeniz hem küresel hem de bölgesel aktörler için önemli bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Devam eden siyasi gerginlikler ve çatışmalar ortasında, istikrarsızlığa yol açabilecek gelişmeleri ele almak için devletlerarasında bir güvenlik ve iş birliği ortamı oluşturmaya odaklanılmıştır. Soğuk Savaş sırasında yeni bir aşamaya giren uluslararası çerçeve, bölgesel alt sistemler içinde giderek daha önemli hale gelmektedir. Yeni Dünya düzeninden kaynaklanan küresel gerginliklerin mevcut bir tezahürü Karadeniz'de açıkça görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Rusya Federasyonu'nun (Rusya) farklılaşan çıkarları, bu bölgedeki artan istikrarsızlığa katkıda bulunmaktadır. Washington, Karadeniz'i stratejik çıkar bölgesi olarak görmekte ve Rusya'nın oradaki artan etkisini bir meydan okuma olarak algılamaktadır. Tersine, Rusya, ABD'ye karşı çok kutuplu bir dünya sistemini savunmaktadır. Amacı, kendisini bölgede "tek baskın güç" olarak kurmaktır. Çalışmada ABD, AB ve Rusya arasındaki bölgedeki rekabet ve Türkiye'nin tarihsel ve güncel stratejileri incelenmiş ve olası gelecekteki eylemlere odaklanılmıştır. Giriş ve incelemenin ardından aktörlerin Karadeniz'e yönelik politikaları ve Türkiye-Rusya ilişkileri tartışılacak ve sonuçlandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, NATO, AB, ABD, Rusya.

GEOPOLITICS OF THE BLACK SEA IN THE INTERNATIONAL ARENA: KEY PLAYERS AND TÜRKİYE-RUSSIA RELATIONS

ABSTRACT

Following the conclusion of the Cold War, the Black Sea has emerged as a significant region for both global and regional players. Amid ongoing political tensions and conflicts, there has been a focus on fostering an environment of security and collaboration among states to address developments that could result in instability. The international framework, which entered a new phase during the Cold War, is becoming increasingly important within regional subsystems. A current manifestation of global tensions stemming from the new world order is clearly visible in the Black Sea. The diverging interests of the United States (US) and the Russian Federation (Russia) contribute to the increasing instability in this area. Washington sees the Black Sea as a region of strategic interest and perceives Russia's growing influence there as a challenge. Conversely, Russia advocates a multipolar world system against the US. Its aim is to establish itself as the "sole dominant power" in the region. The study examined the competition between the US, the EU and Russia in the region, as well as Türkiye's historical and current strategies, and focused on possible future actions. After introduction and review, actors' policy toward Black Sea and Türkiye-Russia relations will be discussed and concluded.

Keywords: Black Sea, NATO, EU, USA, Russia.

Introduction

The importance of the Black Sea for Türkiye emerged with the settlement of Turks in Anatolia and then complete Turkish domination. The Turkish and Islamic heritage still continues in the countries around the Black Sea, which was a Turkish lake for about 300 years. Turkish influence, which had reached its lowest point with the collapse of the Ottoman Empire, began

Gönderilme Tarihi: 04.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Ufuk Üniversitesi, elif.ozdilek@ufuk.edu.tr, ORCID: [0000-0003-0907-8771](https://orcid.org/0000-0003-0907-8771)

to increase again with the rise of the Republic of Türkiye, which is an effective power in its region.

There are two different views that investigate the effects of power distribution on war and peace in international relations. One of these is the Balance of Power Theory, and the other is the Power Transition Theory. While the first theory suggests that a balanced distribution of power among actors in the international system will prevent wars, the second theory argues the opposite and argues that the formation of a balance of power among actors is an important element that leads to war. As geopolitical elements gained importance in the international system after the Cold War, while ideological elements began to lose their importance, the autonomy of regional systems began to increase and ethnic and religious structures began to come to the fore. In this new international order, global analyses used to understand the competition between Russia and the USA are not sufficient, and regional analyses are needed (İşcan, 2004).

The theory of life space (Lebensraum) put forward by Ratzel (1844-1904), who was accepted as the founder of political geography with his thesis called the organic theory of state evolution, which he developed under the influence of Darwin, was later used by Western colonial states as a scientific justification for expansionist politics (Davutoğlu, 2001). In order to make this power and wealth permanent or to extend it as much as possible, powerful states attacked the weaker ones in the empty region. Today, it has become difficult for wars between countries to occur due to different reasons, but this war is experienced very intensely in different areas, especially in the economic and cultural areas. The collapse of the Soviet Union, the September 11 events, and the Russia-Georgia War have revealed the geostrategic importance of the region again and the struggle of the dominant powers over the region has intensified.

40% of the world's total oil and gas reserves are located in the seas. In the last 20 years, oil and natural gas pipelines have become widespread, but it is not possible for these pipes to reach all countries. Pipelines are transported to the sea, from where they are distributed to the world by sea transportation. The world leader, the USA, and its neighbor, Canada, are in the middle of two oceans, and it is not possible to transport oil to these countries by plane or train. It is not possible for Japan to survive without Middle Eastern oil. As a result, maritime trade has lost none of its importance and function from 500 years ago, on the contrary, it has become more important (Tarakçı, 2005). The seas have maintained their importance throughout history, and empires have been more civilized and long-lasting when they have sea power and sea routes.

For the US and the EU; the region being a gateway to Eurasia, taking ownership of the states that broke away from the Soviet Union - filling the gap - and turning them into markets as new consumption areas, access to the Caspian Sea energy resources, secure acquisition and transfer of energy, the rapidly increasing energy needs of China and India, whose populations in Central Asia have reached 2.5 billion, and their demand to meet their developing economies from this region, the fact that Russia, with its 17 million km² land area and a population that will drop to 100-120 million by 2050 according to various reports, finds it very difficult to protect this much land, and their desire to seize the lion's share of these lands and underground resources by settling between China and Russia before the Chinese threat to the region. NATO is being put forward to achieve these goals in the region, and although the inclusion of Ukraine and Georgia into NATO was postponed to a later date with the recent war, NATO is trying to

enter the region. The biggest obstacle to NATO naval power is the Montreux Convention, and this is where the harmony between Türkiye and the Russian Federation emerges.

The Suez Canal, which was opened in 1869, not only shortened the sea journey between India and England by 4,000 nautical miles, but also increased the commercial and strategic importance of the Mediterranean. Thanks to the Panama Canal, which was opened in 1914, the USA became a global Western Hemisphere military front and a full Ocean State (Tarakçı, 2005). The Freedom of the Seas principle, which was put forward after World War I, gained an international dimension as the UN Convention on the Law of the Sea in 1982 after long studies (Tarakçı, 2005). This expansion also targeted the Turkish Straits and the Black Sea after 1991.

For Russia; the US-EU-NATO advance in the region is increasing its encirclement. In order to stop this expansion, it took Georgia's attack on South Ossetia as an opportunity and by attacking Georgia, it separated South Ossetia and Abkhazia regions from the West, and expanded and strengthened its sphere of influence in the Caucasus. With the drawing of this border, the West's move focused on Armenia, and efforts were initiated to normalize Türkiye-Armenia relations, at least for now, to open a door. The occupation of Nagorno-Karabakh by Armenia has not only severed Azerbaijan-Armenia relations, but also locked Türkiye-Armenia relations. However, when Russia's relations with Armenia are taken into consideration, it is assessed that this relationship will continue in the short term, and that its influence in the region will decrease in the long term as its economy weakens. The economy, which was relieved by the increase in oil prices, started to experience problems again with the decrease in prices, and it has become one of the countries most affected by the economic crisis that has engulfed the world. However, as time goes by and considering that oil and natural gas reserves will decrease, it can be expected that prices will increase again. With the decrease in reserves, states will first turn to meeting their own needs, and at this stage, disagreements with Western oil companies will grow. In this future situation, the West, which wants to strengthen its hand, is making every effort to settle in the Eurasian Region. Russia's efforts are aimed at preventing this settlement, but since it is very inadequate against Western powers in terms of economic and military power, it seems difficult to achieve this. Aware of this, Russia is trying to prevent the EU from becoming an effective power in the region by making agreements with Germany and Italy with the idea of dividing Western powers. In order to reduce China's influence, it is again becoming an ally with China through the Shanghai Cooperation Organization by targeting the USA. However, the very high level of US influence in the Chinese economy keeps this relationship in a security dimension rather than an economic one. In short, the RF cannot carry the weight of its enormous geography and it is evaluated that it will face division in the medium term. The great powers are making preemptive moves to control the states that will emerge, and efforts to gain ground for the big move to be made in the future are continuing to intensify.

In all this struggle, the Black Sea will continue to be one of the main centers of struggle and will maintain this importance in the future. Türkiye has grasped the importance of the Black Sea. However, its interests in the region are currently aligned with Russia's, against the interests of its ally, the United States. The interests aligned with the United States against Russia's demands after World War II have reversed for today. The location of the Turkish Straits, especially the fact that it passes through the middle of Istanbul, where nearly 20% of the Turkish population lives and is the lifeblood of the economy, will always remain a risk for Türkiye. The Straits, which were closed to external powers for 300 years during the period when the

Ottoman Empire was strong, are no more than a dream to gain the same status today. However, for the security of Istanbul and, accordingly, Türkiye, arrangements to be made within the scope of the Montreux Convention should not be avoided.

Since the dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), unsolved local conflicts in Trans-Dniester in Moldova, Abkhazia and South Ossetia in Georgia, and the Donbass Region in Ukraine have transformed the Black Sea into a region with an unpredictable future due to increasing insecurity, threat perceptions, and militarized international geopolitical competition. Russia has become a central actor in the unresolved conflicts in the region and has played a leading role in shaping the security dynamics of the Black Sea since the early 1990s. In order to understand Russia's threat perception and security policies, it is important to examine the impact of developments in the international system after 2000. The September 11 attacks against the US in 2001 had a great impact on the changing balances in the Black Sea. Following the war that began with the entry of US and UK-led armies into Iraq in 2003, NATO and the EU adopted expansion strategies towards the East [Partnership for Peace Program (BIO), North Atlantic Cooperation Council (NACC); The European Neighborhood Policy (ENP), Eurosphere has accelerated. The rapprochement process of Ukraine, a member of the Commonwealth of Independent States (CIS), with NATO and the EU has begun. The Georgia-South Ossetia War in 2008, the Syrian War in 2011, the transfer of the missile shield by the US to NATO, and the developments that occurred with the crisis that began in Ukraine at the end of 2013 created new balances in the Black Sea and were met with a new dynamism in Russia's Black Sea policies. All these developments have also been an indication that the reset policy initiated between the US under Obama and Russia under Medvedev in 2009 has not achieved its goal (Özdal, 2015).

With the addition of Georgia and Ukraine to the Euro-Atlantic expansion agenda, global actors have come to the end of Russia's acceptable regional borders in the Black Sea region. NATO's development of relations with former Soviet countries in the Black Sea has caused Russia to worry, become more aggressive in its foreign policy and created new tension points in the Black Sea.

The war between Russia and Georgia in South Ossetia in August 2008 resulted in Moscow using force when Russia felt threatened in its immediate vicinity due to NATO's good relations with Georgia, which it viewed as an area of influence. Similarly, Ukraine's efforts to develop a dialogue with NATO and the EU transformed the geopolitical rivalry between Russia and the Euro-Atlantic community into a political crisis in 2014, leading to Russia's annexation of Crimea and increased instability in Eastern Ukraine. The Black Sea has become a competitive environment between Russia and the actors of the Euro-Atlantic system (NATO, EU) (Erol, 2014).

Geopolitics is a discipline that states use to determine their strategies in the international system. Various theories have been developed in the historical process of geopolitics, which is a sub-branch of political geography. Theories developed as Land, Sea, Air, Border Zone Dominance are used both in possessing power, which is the basic element of international relations, and in interpreting international issues. Many geopolitical theories see the Eurasian geography as the key to establishing global dominance. Since Eurasia is the largest continent on Earth, it is thought that the power that establishes dominance in this region will also own a large part of the world economy.

The fact that the Black Sea is an inland sea of Eurasia brings the geopolitics of the Black Sea to the forefront. The power vacuum that emerged in the Black Sea basin, especially after the Cold War, has attracted the attention of states aiming to become global powers. According to classical geopolitical theorists, the Black Sea basin is one of the most important places for ensuring security in Eurasia. The energy-transportation lines and natural resources of the basin increase the sensitivity of the region. Dominance to be achieved in the Black Sea basin, which is the intersection of the Heartland and Border Belt theories, will also ensure Eurasian domination.

The research analyzed the rivalry among the US, the EU, and Russia in the area, while also looking into Türkiye's past and present strategies, and considered potential future moves.

Literature Review

Today, with the rapid advancement of technology, we observe that societies are getting closer to each other socially, politically and economically. With the acceleration provided by globalization, an interdependence has formed between individuals, businesses and states living in different regions. These changes have also brought about various methods and concepts regarding the power struggle between the parties.

The increase in international relations has caused not only individuals and societies but also the problems experienced to be similar. Military, social, economic and geographical issues have become more interdependent than ever before. With developing communication, communication etc. technologies, the struggle of societies or countries for existence necessitates the evaluation of many areas by taking geography into consideration. In this context, geopolitics is considered as a method that focuses on geography and evaluates other variables (social, economic, military etc.) as a whole and tries to solve the problems that arise from this power struggle (İlhan, 1997). Especially with the Industrial Revolution that started in England, the need for cheap raw materials and labor to feed the growth of rapidly developing countries has brought geopolitics, a relatively new branch of science, to an important position in the relations of the relevant countries on these areas (Külebi, 2009). Geopolitics, as a theory and practice, is directly related to the establishment of states and multinational states where sovereign political structures emerge. Theories produced, especially regarding "Classical Geopolitics", emerged as a result of the struggle of powerful sovereign states at the end of the 19th century.

Although geopolitical terminology has a history of a little over a century, political thinkers have had a geopolitical perspective from ancient times to the present day. In terms of meaning, geopolitics, as a political interpretation of geography, dates back to ancient times. In ancient Greece and Rome, philosophers and historians such as Thales (625-547 BC), Anaximander (610-47 BC), Herodotus (485-425 BC), Plato (427-347 BC), Aristotle (384-322 BC), and ancient Roman strategists Cicero and Strabon (63 BC-24 AD) have works that relate state policy to the geography in which they are located (İşcan, 2004).

The concept of geopolitics has its roots in both Western and Eastern civilizations, with important contributions from thinkers such as Farabi and Ibn Khaldun. Farabi, who was active between 870 and 950 AD, suggested a causal relationship between politics and geography by relating sociopolitical events to environmental conditions. Similarly, Ibn Khaldun (1332-1406 AD) influenced modern geopolitical theories by providing insights into the geography and socio-cultural differences of various groups in North Africa and the Middle East. Montesquieu

(1689–1755) also emphasized the connection between styles of government and geographic climate in his work *The Spirit of the Laws*.

When geopolitics is evaluated etymologically, it is seen that it is formed by the combination of the words “geo” and “politic”. “Geo” means earth or world, while “politics” is derived from “polis”, which is used as “city” or “state” in Ancient Greek (Karabulut, 2005).

The Turkish Language Association (TDK) has three separate definitions for geopolitics: “geopolitic” in English, “geopolitik” in German, and “geopolitique” in French. All three definitions emphasize the relationship between geography and state policy or politics. According to TDK, geopolitics is defined as the relationship between the politics implemented by a region or state and the geographical features of that region (TDK, 2023).

Geopolitics emerged as a major concept in the late 19th century, reshaping the global political landscape amid imperial rivalries from the 1870s to 1945. Influenced by Darwin's ideas, German geographer Friedrich Ratzel proposed the ‘Organic Theory of the State’ in 1887, which depicted the state as a living organism that necessitated expansion and justified war. The term ‘geopolitics’ was coined by Swedish political scientist Rudolf Kjellén in 1899. His ideas were later adopted by Karl Haushofer, who emphasized the spatial expansion of states for survival; the concept was later adopted by Nazi Germany in its foreign policy and propaganda.

The concept of geopolitics, although relatively recent as a modern geopolitical theory, has generated a significant body of literature. Researchers from a variety of disciplines, including history, political science, and geography, have offered a variety of definitions of geopolitics reflecting different social and geographical contexts. İlhan (1997) describes geopolitics as a scientific field that investigates how geographical variables affect political decisions. He emphasizes the importance of understanding the interaction between geography, politics, and power in shaping political choices, emphasizing the importance of geopolitics in decision-making processes.

Agnew (2003) outlines a three-stage conceptualization of geopolitics, beginning with the ‘Geopolitics of Civilizations’, characterized by state competition in Europe and beyond in the 19th century. This evolved into ‘Natural Geopolitics’ in the early 20th century, focusing on territorial struggles influenced by economic interests and race. The final stage, ‘Ideological Geopolitics’, emerged during the Cold War and reflected a bipolar world and a unified geographical perception rooted in Renaissance Europe. Each period presents a distinct geopolitical perspective, emphasizing the evolution of geopolitical thought over time.

Defay (2005) defines geopolitics as an interrelationship between politics and geography that affects not only national power but also economy and culture.

Flint (2016) explores the definition of geopolitics to better understand contemporary world dynamics and emphasizes the need for diverse definitions, similar to Tuathail (1996). He initially associates geopolitics with statism, defining it as competition among states for resources in specific regions. Flint expands this definition to include not only the territorial struggles of states, but also the involvement of non-governmental organizations, terrorist groups, and private corporations in the pursuit of territorial control. This comprehensive approach emphasizes the multifaceted nature of geopolitical interactions in today's world.

Dodds (2007) explores the concept of geopolitics, which has not been defined by experts, as a way of visualizing the world through maps, charts and photographs. This approach simplifies complex political landscapes into easily digestible models using geographical metaphors and templates such as the 'iron curtain' and the 'third world'. Such simplifications are common in the media, where political entities are often reduced to basic descriptors such as 'London', 'Washington' or 'Moscow'. This reductionist view plays an important role in shaping public perception and understanding of global politics.

Geopolitics, as defined by Lacoste (2008), refers to the impact of geography on people and the resulting power dynamics involving various entities, such as states, organizations, or terrorist groups. This concept remains valid regardless of the size of the territory in question. Lacoste emphasizes that geopolitics not only communicates ideas, but also shows the connections between different events. As a result, it reflects internal conflicts within a nation and helps make informed predictions about future developments.

Külebi (2009) defines geopolitics as the relationship between people and geography, emphasizing how a state's policies adapt to the geographical context, including socioeconomic, military and cultural factors.

Yilmaz (2015) emphasizes that there is no universally accepted definition of geopolitics and emphasizes the role of geopolitics as a tool in analyzing foreign policy through the lens of geography and helping to understand and predict international relations.

Caldara and Iacoviello (2018) discuss the evolving definition of geopolitics, which Flint (2016) initially defined as competition between states for territory. They argue that this definition is outdated and needs to be updated to reflect contemporary realities. In recent years, the concept of geopolitics has expanded to include a broader range of actors beyond just states, such as institutions, non-state organizations, rebel groups, and political organizations. This diversification highlights the complexity of geopolitical struggles in the modern world.

Arı (2018) emphasizes the deterministic link between geography and state foreign policy, emphasizing that proximity to resources and the sea significantly affects international competition.

Mutluer (2019) argues that geopolitics should be addressed in a broad manner, encompassing not only politics and geography but also cultural, identity and historical factors.

Professor of geography Blij (2019) aims to define geopolitics from the perspective of geographers and highlight their focus on political action from a spatial perspective. He positions geopolitics as a historical sub-branch of political geography that has recently moved away from its association with Nazism. In doing so, he elevates geopolitics to a major aspect of political geography and defines it as a fascinating field encompassing a wide range of topics, from border studies to power struggles. This redefinition highlights the relevance and complexity of geopolitics in contemporary studies.

Although geopolitics is often seen as synonymous with political geography, it is also recognized as a separate discipline, especially in developed countries.

Strategic Importance of the Black Sea

The Black Sea has been a passageway between Asia and Europe for centuries, and regions where different tribes lived together have formed on it. This rich mixture has given way to chaos with the emergence of nationalism. Today, the events in the Balkans, the Caucasus, and Ukraine have become a tool in the struggle of great powers with each other within the scope of micro-nationalism, and it is evaluated that a definitive solution to the problems will not be found in the near future.

The Importance of the Black Sea as Geographical Location

The Black Sea is the largest inland sea in the world with its length of 1200 km, width of 615 km and area of 420,000 km². The maximum depth in the basin of the Black Sea is 2212 m and the average depth is 1300 m. Salinity is around 18-19% on the surface and 22.5% at 2000 m. The Black Sea is connected to the Mediterranean Sea via straits in the south and to the Sea of Azov via the Kerch Strait in the north. One of the most important oceanographic features of the Black Sea is that the freshwater input is greater than the water loss due to evaporation. The freshwater input from rivers and precipitation is approximately 350 km³/year and 300 km³/year, respectively, while the loss due to evaporation is around 350 km³/year. Most of the areas shallower than 200 meters in the Black Sea are located in the northwestern region and constitute 27% of the entire area. The total volume of the sea is 537,000 km³, 90% of which is covered by deep oxygen-free water. Under the oxygenated upper water layer, which is 60-80 meters thick on average, is the world's largest hydrogen sulfide water mass.

It has significant geopolitical importance, as emphasized by various theories such as Mac-kinder's Land Dominance Theory, Spykman's Marginal Zone Theory, and Mahan's Maritime Dominance Theory. Mackinder emphasizes the region's strategic access to the core regions, while Spykman describes it as an important link between Central Asia, the Middle East, and Europe. Mahan's theory proposes that control over the Black Sea is equivalent to wider maritime dominance, emphasizing its strategic importance in global geopolitics.

The Black Sea region is seen as an important factor that strengthens the existing relations between culture and civilization, people and country, as Huntington's argument in his thesis "Clash of Civilizations", and is geographically located on a line separating the Muslim world and the Orthodox world, and in this respect, it causes the formation of a geostrategic line in the region. Similarly, since it is located in a strategic position in Mackinder's geopolitical center, the Black Sea region has played an important role in the shaping of many ethnic and political issues as well as European history.

From a historical perspective, it can be observed that this region has been the scene of various power struggles since the conquest of Crimea by Mehmet the Conqueror in the 15th century and that these power struggles continue today. When the importance of the Bosphorus and Dardanelles Straits is considered, these power struggles become more meaningful.

The Black Sea, an important sea of the Eurasian region, is located in the southeast of Türkiye and Northern Europe. There are various definitions of the Black Sea region. The narrow and wide Black Sea definitions are used for the region. However, there is no consensus on the definition of the region. The narrow definition includes Bulgaria, Georgia, Romania, RF, Ukraine,

Türkiye and the Black Sea coasts. On the other hand, the wide Black Sea region includes Moldova, Armenia and Azerbaijan and these six countries. According to Aydın, the Black Sea region, which is a political formation rather than a geographical area, surrounds countries that may be affected by political developments in the region and coastal countries to Southeastern Europe and the Caspian coast. There are also views that define the Black Sea region as a part of the "Wider Middle East" Project and the Eastern border (Aydın, 2004). In addition, there is the phrase "Extended Black Sea Region", which has been used more frequently recently and includes not only coastal countries but also their neighbors. The Black Sea has coasts with six countries, including Russia, Ukraine, Romania, Bulgaria, Türkiye and Georgia (Aşık, 2010). To put it more clearly, in addition to the countries mentioned above, there are also states such as Moldova, Armenia, Azerbaijan, Serbia, Montenegro, Albania and Greece in this region (Aşık, 2010). The Black Sea region, which includes many states and has such an important geographical location, constitutes one of the important subjects of study in terms of political, economic and military fields.

The Importance of the Black Sea in International Political Economy

The importance of the Black Sea has also been emphasized by geopolitical thinkers who study the influence of geographical factors on political actions. According to the Heartland Theory of Mackinder (1962:150), Spykman's Rimland Theory, Schaklian's Air Power Theory, and Mahan's Sea Power Theory, the power that dominates the Black Sea is geographically positioned to control the Heartland and the World Island. Additionally, Samuel Huntington argued that the dividing line between the Muslim world and the Orthodox world passes through the Black Sea, and that the region also serves as a kind of fault line separating countries that integrated with the West after the Cold War from others. In light of these assessments, due to the increasing importance of the Black Sea region in terms of energy, a new geopolitical expression can be adapted to reflect today's reality: *"He who controls the export routes controls oil and gas, and he who controls oil and gas controls the Heartland"* (Demir, 2012).

The close relations established by countries that gained their independence after the Cold War with international organizations have caused the number of actors in the region to increase and geopolitical and geostrategic steps to become more complicated (Okman, 2018). This situation has made it necessary to establish new balances. With the development of technology, the energy needs of societies have increased significantly. Today, we have developed a lifestyle dependent on energy not only in industry but also in every aspect of life. Countries need reliable energy sources in order to continue their development. An environment of mutual trust must be established between energy-producing and energy-consuming countries. However, in some cases, trade with a single country in the energy market can overshadow the economic independence of countries. Therefore, countries need to develop their own resources or diversify the countries they supply. According to external dependency data in energy, the EU average is 55%. Energy items such as oil, natural gas, coal, and LNG are included in the dependency calculation. Germany meets almost all of its natural gas needs from Russia. Russia's income sources consist of 50% of energy exports. The USA, on the other hand, wants to reduce the EU's dependence on Russia for energy resources by transporting Caspian energy resources from non-Russian regions to the world market and diversifying the EU's energy supply sources.

Establishing close relations with NATO and the EU, especially Romania and Bulgaria's EU membership and Georgia's security agreements with NATO, have caused the Black Sea to become the new center of international power display. The USA, the EU, Russia and the countries in the region have had to develop geo-political, geo-economics and military-geo-strategic policies in order to use the resources of the Caspian Sea, the Black Sea and the South Caucasus in line with their national interests (Hasanov, 2016).

Globalization is the redistribution of privileges, deprivation, wealth and poverty, resources and helplessness, power and powerlessness, freedom and restriction (Bauman, 1997). The current form of capitalism, which tends to produce more than can be consumed, is globalized capitalism (Amin, 1999). Especially in the post-Cold War period, the Balkans-Middle East and the Caucasus appear to be a "triangle of instability" (Okman, 1995).

After the Cold War, the first and only global power in the world was the United States. The short-term preservation of this superiority and its transformation into institutionalized global cooperation in the long term are directly proportional to the effectiveness in Eurasia (Brezinski, 1998).

When we look at the general conjecture in the Black Sea Region; During the Cold War; it can be said that it was surrounded by the USSR and its satellites, except for Türkiye, and closed to external influence, and that there was no security problem. After the collapse of the USSR; New Coastal Countries emerged: Ukraine and Georgia, the RF border has shrunk, multilateral cooperation has begun to develop: From BSEC to BSEC, it is seen that the international struggle has increased.

The three-stage strategy of the West after the Cold War can be briefly listed as follows (Aydın, 2004);

- Inclusion of Central and Eastern Europe into the transatlantic system - NATO and EU expansions,
- Establishing influence in the wider Black Sea,
- Expansion up to the borders of the Russian Federation - Inclusion of the Caucasus into the transatlantic system.

The reasons for the intense interest in the Black Sea are: the change in the US threat perception and Black Sea perspective after the 9/11 (September 11) and 3/11 (March 11-Madrid) terrorist attacks, an analysis study covering the Balkans, the Caucasus, the Caspian, Central Asia and perhaps a part of Iran in addition to the coastal countries, being seen as a back door opening to the Greater Middle East, being a strategic corridor between the Atlantic region and the troubled Middle East, which represents 65 percent of the world's oil reserves.

The power that is effective in the Black Sea in the middle of the Caucasus, Balkans, Russia and Türkiye quadrangle will gain great momentum in controlling Eurasia and even the Middle East. The aims of the Transatlantic Initiative in the region can be listed as: Limiting the Russian Federation to its borders, Democracy Support Programs, Breaking Armenia, Splitting the front by breaking Iran and Russia, Splitting the front by breaking Russia and China, Approaching the energy basins, filling the empty regions. The Russian Federation, on the other hand, wants to develop the Nearby Doctrine, increase conflicts: Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, Transnistria, and use the energy card.

In the 20th century, the use of power from sea to land (Power Projection) has become increasingly important as a naval mission. The freedom of the sea environment and the ability to reach anywhere in the world even in a peaceful environment, combined with today's high military technology, allows the transfer of all kinds of power from sea to land (Tarakçı, 2005). The Black Sea has come to the fore for this reason. A great power that will pass through the straits will be effective in the Balkans, Crimea, the Caucasus, the Caspian and even Central Asia.

For the EU, the Black Sea and its surroundings are an important transition geography on the way to becoming a global actor and an area where it must solve the problems it will have to face in the future from today. In this context, the Black Sea countries cover the only geography in Europe's opening to the East by land. It is evaluated that a Europe that is not effective in the Black Sea will not be able to be effective in Central Asia and the Middle East in the long term. On the other hand, the economic rise of the East forces the EU to be close to this geography uninterruptedly and economically. In this direction, the Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor Project (TRACECA) developed by the EU covers a large area from the Balkans to the interior of Asia. The EU's interest in the region has been constantly increasing since the Cold War. The Black Sea has been a region separating conflicts between Europe and Asia.

One of the most important obstacles to the realization of the idea of the US being effective in the Black Sea is the Montreux Convention. This agreement is being tried to be melted and changed in different scenarios. In the event that the US cannot enter the Black Sea with its own flag in the short term, plans for a "soft transition" under the NATO flag are also on the agenda. However, Russia is very concerned about this. Today, not only the US and Russia, but also many global and regional powers, coastal countries and institutions are fighting for this strategically deep sea.

The Black Sea; with its coasts and hinterland, covers a population of over 320 million, a region of 20 million square kilometers, the richest natural gas reserves in the world after the Gulf region, and also gave its name to the BSEC, which had a trade volume of 300 billion dollars at the time it was founded. With the establishment of the BSEC, the issue of how to transport the oil and natural gas resources of the Caspian basin, primarily Azerbaijan, to the West came to the world's agenda. There were two important options for this at the beginning. One was to establish a pipeline from Baku, the capital of Azerbaijan, to Ceyhan on the Mediterranean coast of Türkiye, and the second was to transport this oil by pipeline to the ports of Russia on the eastern Black Sea and from there to tankers via the Turkish Straits. Later, a third option emerged in which both of these options would be implemented together. In the first option, extending the pipeline from Baku to Ceyhan was deemed both long-term and costly. Secondly, the irreparable damage that would be caused to the people living in the settlements on these coasts and to the environment through the continuous transportation of dangerous oil through the Turkish Straits, where many maritime accidents had occurred until then, was put forward as a significant drawback.

The Black Sea and its surroundings have become and will continue to be one of the centers of the world's fundamental problems. Türkiye must be a strong state in this region in every way and defend its rights, and it must do this by implementing peaceful policies and prioritizing economic relations. The countries' interdependence should be increased with the transportation to be developed on the Black Sea, but Türkiye should be on the side that can use its power effectively.

Key Players' Struggle for the Black Sea

The actors involved in the Black Sea Basin are Türkiye, Russia, the US and the EU. Since the actors care about their interests due to the geopolitical and geostrategic location of the Black Sea, they need to develop policies for the basin. This situation sometimes creates a competitive environment where interests clash and sometimes creates a cooperative environment where common interests are taken into account. Therefore, the Black Sea stands out as an area where the actors are in conflict.

Black Sea Policy of the Russian Federation

In the 17th century, goods imported from Russia to Europe began to come from North America, which was safer than the northern sea route, and the importance of the north decreased again. During the same period, products previously specific to the Russian North, such as fur, timber, and whale oil, entered the European market from the French colony of Canada, and this caused prices in the Russian domestic market to fall. Russia under the rule of Peter the Great both lost the importance of the northern trade route and had to struggle with the deteriorating trade balance. The Great Northern War, which began on February 22, 1700 and would last for twenty years, was the first time the importance of protecting and securing the borders of the region was understood. This war was the war initiated and won by the alliance formed under the leadership of Russian Tsar Peter I (Hanover, the Kingdom of Great Britain, Poland, Saxony, and Denmark-Norway) to prevent the expansion of the Swedish Empire. Most of the war took place in the northern regions, and after 1721, Russia proved to be one of the most important empires. Russia, which entered the 18th century with a strong presence, made a great leap forward in the metallurgical industry, also under the influence of the Northern Wars, and in the extraction of iron ores, which were concentrated especially in the northern parts of Siberia, France and Britain, the empires that exported the most iron, provided financial support. Accordingly, since Britain met 84% of its iron needs from Russia in 1754, mutual dependency emerged (Kagarlitsky, 2007: 256-260). The increase in importance of the Arkhangelsk Port in the north for the empire also coincides with the same period. The quota limitation applied to the port, which was kept in the background for the development of St. Petersburg for many years, was lifted in 1727 and the port was used especially for grain, flax and hemp trade to Northern Europe. However, towards the end of the century, with the establishment of the cities of Sevastopol and Odessa on the Black Sea coast, both the navy and trade were shifted to the south and the Northern region lost its importance for a long time. In this context, it is also important that Alaska was the first land sold. As a result of both the change in foreign policy and the emergence of new trade routes, Alaska, which was once important in trade, was sold to the USA for 7.2 million dollars on March 30, 1867 due to the excess foreign debts incurred as a result of the loss of the Crimean War (1853-1856). Known as Russian America at the time, Alaska was the first place to be sacrificed from the imperial territory due to both the fact that it could not be completely conquered and the difficulty of ensuring its military security. With the great defeat in the Crimean War, the idea that the Tsardom would not be able to protect its lands in Alaska emerged; it was thought that it would be a wiser decision to sell it rather than have it occupied by the United Kingdom or France (Çalık, 2025).

For the Russians, the Black Sea has always been a strategic region at the heart of their foreign policy, regardless of the years. The importance of the Black Sea in terms of access to

natural resources today has also been a feature that has increased the strategic position of the Black Sea in past periods. From the Tsarist period to the present, the Black Sea has been a geography that Russia has considered equal to its regional and national interests, and over the years it has not lost any of this value, on the contrary, it has become an axis of increasing importance in the international arena.

In the 15th century, the Ottoman Empire was the dominant power in the region, ruling over most of the surrounding areas. Therefore, the Black Sea was considered a 'Turkish lake'. Until World War I, the struggle for sovereignty over the Black Sea region continued between the Russian and Ottoman empires. The desire to access the Black Sea through the straits and control the region through the straits has been a strategic issue dating back to ancient times.

Russia's Black Sea adventure first began with the capture of Ukraine in the 17th century. From that date on, Ukraine began to be shown as a part of Russia. It is even known that certain segments of the Russian population (merchants, craftsmen, workers, etc.) were collectively settled in Ukraine for this purpose (Ereker and Özer, 2013). Again, during this period, the Russian navy established in the Caspian Sea by Tsar Peter was one of the key moves for the Russians' presence in the Black Sea. Another critical step that shaped the Russians' Black Sea dominance was the capture of Crimea in 1784. The foundations of the navy in Sevastopol, which still maintains its critical importance for Russia today, were laid in these years. 14 years after the construction of the navy, Russia gained the right to pass its Black Sea navy through the straits for the first time during the war period, in accordance with the Istanbul Treaty signed with the Ottoman Empire. Being able to use the straits is one of the main goals of Russia's Black Sea policy.

The successor of Tsarist Russia, the Soviet Union, pursued a Black Sea policy similar to the goals and policies of the Tsarist period. The control of the Black Sea and the straits were the most important security issues in the Soviet period, as they were in Tsarist Russia. The Soviet Union was concerned about the Turkish Straits falling under British control. At that time, the status of the straits was subject to an agreement determined by a group of states including Britain, France, Austria, Prussia and Türkiye. In the London Straits Convention, it was agreed that warships would not pass through the straits during peacetime. With this agreement, England planned to reduce Russia's mobility in the Black Sea and aimed to prevent the possibility of Russia reaching the Mediterranean and hindering England's imperial goals. Russia, on the other hand, intended to take every opportunity to prevent these hindering efforts against it.

The Soviet Union, which took advantage of Türkiye's need for external support during the years of the War of Independence, forced the Turkish government to accept that the straits would be controlled only by countries on the Black Sea coast. However, the states that did not have a coast on the Black Sea and had control over the straits until then, under the control of Türkiye and Russia, did not want to accept this agreement and brought this issue to the agenda at the Lausanne Conference held after the war. At the Lausanne Conference, Türkiye accepted the article that allowed warships to pass through the straits (in times of war and peace) under certain conditions. The Montreux (1936) Straits Convention, signed 13 years after the conference, imposed certain restrictions on the waiting times and the amount of cargo that warships of states without a coast on the Black Sea could carry. Although the fact that war and peace were addressed under a separate heading in the Straits Convention reduced the risk of threat to the Soviet Union's navy in the Black Sea, it did not eliminate it (Ereker and Özer, 2013).

The Soviet Union wanted to have control over the straits. The Soviet Union's insistence on this issue was not unfounded. Half of the Soviet Union's trade passed through the straits, and in addition, two of the attacks in the history of the Black Sea came from these areas until that period. For this reason, the strait issue became the main agenda item in foreign policy during the Soviet Union period, just as it had been during the Tsarist period. However, it is thought that the Union's insistence on this issue alienated Türkiye from itself (Gökay, 2006). As a result of Türkiye's distancing itself from itself and getting closer to the US, Soviet Russia reduced its emphasis on the straits issue, but the issue of the security of the straits continued to occupy a strategic position in foreign policy. In order to ensure the security of the Black Sea fleet and the continuation of trade from the Black Sea, the Soviet Union never left the straits issue aside and continued to develop alternative trade routes in this regard. The Soviet Union, which produced the canal project connecting the Danube River and the Black Sea, created a trade route between Eastern Europe and the Black Sea (Ereker and Özer, 2013).

Before touching upon Russia's Black Sea policy, it would be useful to briefly touch upon the Soviet Union's pre-Cold War relationship with NATO. After World War II, the world was divided between two ideologically and politically different poles, and this led to the emergence of security-based policies and mechanisms on both sides. In the 20th century, the USSR displayed an alternative stance against the capitalist system. While Europe was struggling to repair the economic and military effects of the destruction after the war, its armies had run out of power, and on the other side, the Soviet Union posed both a military and ideological threat to Europe with its armies that maintained their power in the countries it occupied. The Soviet Union's goal was to include Europe in its sphere of influence (Jafarov, 2007).

The first large-scale military exercise that Russia conducted in the northern region after the USSR period was Vostok-2010, which took place between June 29 and July 8, 2010. The Pacific Fleet, along with the Far East, Siberia and Volga-Ural military regions, participated in the exercise, and for the first time in Russian history, a military exercise was held with the participation of three war fleets (the Black Sea Fleet, the Pacific Fleet and the Northern Fleet). The Chief of the General Staff of the Russian Armed Forces, Colonel General Nikolay Yegorovich Makarov, gave a strong message against China, saying, "There may be an army of billions in the East. Therefore, this exercise is very important to develop our combat capabilities, personnel and firepower" (Xinhua, 2010). In addition to a possible war against China, the arrival of illegal Chinese immigrants and the increase in the smuggling of precious metals in the region are also reasons for the exercise. After the Vostok-2008 exercise, which was small-scale (8,000 soldiers), the first sign of increased security in the region was the 2010 exercise (Çalık, 2025).

As a result of this Soviet threat, NATO was established in 1949 to protect the North Atlantic Region. During this period, the West's perception of the Soviet Union as a political and military security threat as a result of the Soviet Union's increasing military capacity was one of the factors that triggered the establishment of NATO. Five years after its establishment, NATO included the use of mass weapons in its new strategy in order to be in line with the US's strategy at that time and to reduce military spending. With this strategy, NATO gave the message that it could use nuclear power in the event of an invasion attempt by the Soviet Union, regardless of whether the Soviet Union used nuclear weapons or not (Jafarov, 2007).

In 1955, West Germany became a member of NATO, which led the Soviet Union to sign the Warsaw Pact with the Eastern Bloc countries on the grounds of protecting the security of

the countries in Europe. In addition to the USSR, the member states of the pact included Poland, Hungary, Bulgaria, Czechoslovakia, Albania and East Germany. It was decided that in the event of an attack on any of the Warsaw Pact member states, the armies of the member states would act as an allied force. After the Warsaw Pact was established, a polarization along the East-West axis began in the military structures in Europe. This situation was the first sign that the Cold War had come. The Cuban Crisis in 1962 highlighted the Soviet Union's advanced technology in the field of nuclear weapons. This development was perceived as a significant challenge to the balance of power by the USA and Europe. In response, NATO moderated its policy towards the Soviet Union and maintained this flexible policy until the mid-1980s (Jafarov, 2007).

Among the factors that led to the dissolution of the Soviet Union, the gap between the government and the people in domestic politics and America's efforts to undermine it in foreign policy were at the top of the list. Trust in state institutions has decreased significantly. Economic developments in Europe and America have caused unrest in the USSR societies that were experiencing economic problems. The nuclear warheads that America placed in Europe and Moscow's involvement in the space race increased the USSR's defense spending and accelerated the deterioration of the union. Gorbachev, who rose to the leadership of the USSR in 1985, implemented the new idea called "Novaya Mishleniye" in foreign policy. The new idea was a policy that looked favorably on cooperation with Europe, had liberal characteristics, and argued that the development of the Union could not be considered independently of Europe (Özdal, 2015).

Although the Gorbachev era attempted to keep the union alive with new projects for domestic and foreign policy, these practices were not enough to convince the society that had turned its back on the government for a while. The Berlin Wall fell with the unstoppable disintegration that first started in Eastern Europe in 1989, and this process culminated in the dissolution of the Soviet Union and the dissolution of the Warsaw Pact in 1991. Following the collapse of the Soviet Union, the Eurasian ideological framework, advocated by ideologist Alexander Dugin, has profoundly influenced the development of Russia's contemporary foreign policy. Dugin, who maintains a consistent skepticism towards NATO and the West, has been instrumental in this ideological transformation. Motivated by a desire to replicate the peak of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Russia's ruling elites and ideologists have focused their efforts on rehabilitating the image of a distinguished Russia. As a result, since the mid-2000s, Russia has gradually shifted away from its policy of normalization with the West, which had been established since 1990, particularly regarding its relations with the United States and NATO. This change in policy has been primarily led by Putin, who took over the presidency from Boris Yeltsin (Demir and Gürson, 2024).

The National Security, Foreign Policy and Military Doctrine documents announced in the early 2000s set out the directions of Russian foreign policy. It was stated that the near abroad strategy adopted in the 1990s would continue. It was mentioned that relations with the members of the Commonwealth of Independent States (CIS) should be developed in order to develop relations with the states that gained their independence after the collapse of the Soviet Union, and that the rights of foreign citizens should be protected. In bilateral relations to be established with states, strategic partnerships compatible with security and interests and good neighborliness were emphasized. It also expressed its discomfort with the relations that Western actors planned to develop towards their near abroad. It is seen that it is trying to regain its power with an active policy to be carried out in the Black Sea Basin.

Since Russia sees the Black Sea as an opportunity for itself, it is of great political, economic, historical and cultural importance. In addition to being a gateway to the Mediterranean for Russia, the Black Sea is also important in terms of its location in transporting energy resources in the Caspian Basin to international markets and the security of its southern borders. Russia's increasing interest in the Black Sea Basin reveals how much importance it attaches to the basin with the policies it develops. However, it is also noteworthy that Russia is also interested in institutions for cooperation established in the basin in line with its interests. Especially after Putin came to power, its immediate surroundings in the basin are given even more importance. Until the 2000s, it is seen that Russia continued to regain its dominant position and leadership in the Soviet period in its Black Sea policy, to have a say in the problems experienced in the basin by intervening and to maintain its stability (Ereker and Özer, 2013). Russia's interests in the Black Sea Basin are listed as maintaining its key position against the increasing interest of both global and regional actors in the basin, ensuring that it is under control of energy lines and preventing projects outside of its own, taking precautions against anti-Russian formations, preventing NATO's advancement, and fighting against terrorism and separatist activities (Çelikpala, 2010).

Russia also sees the Black Sea as a natural security area. The war between Armenia and Azerbaijan and the Nagorno-Karabakh conflict, the South Ossetia and Abkhazia issues that started as an internal issue of Georgia and led to war with Georgia in 2008, Russia's support for Transnistria in the conflicts in Moldova, the process leading to Russia's annexation of Crimea in the developments in Ukraine have threatened the security of the basin and the issues have been frozen and the solution has been postponed. Due to the presence of frozen conflict zones in the basin, Russia has seen the situation in question as a potential threat that will spread towards itself. The destabilizing function of the situation has allowed Russia to maintain its presence in the basin with its defense policies.

As a result of the developments in the basin after the Cold War, the increasing military and economic influence of Western countries on the newly independent states, the expansion policies of both the EU and NATO, their becoming coastal states in the basin and their policy implementations disturb Russia and it thinks that it will be surrounded by the expansion and neighborhood policies pursued. In the process that started with the development of relations with Western states in the Black Sea Basin, the expansion steps of the EU and NATO in the basin are met with anxiety from Russia and create a feeling of being surrounded. In particular, NATO's expansion into Russia's immediate vicinity by increasing its areas of activity in the basin creates a sense of encirclement in Russia and the idea that its mobility will be limited. In contrast, Russia has held talks on not including Ukraine and Georgia, which it sees as its backyard, in the institutions, has used the energy card as a political tool and has even made military interventions that will lead to a state of war (Bozkurt, 2008). Speaking at the 43rd Munich Security Conference in 2007, Putin stated that Russia would fight against elements it would see as threats to its interests, that it did not accept the US and the unipolar world order, that the system consisted of a multipolar world order in which Russia was among the global actors, and that it would exert its influence in power struggles in its immediate vicinity. However, the process shows that Russia would act in accordance with its interests in the Black Sea Basin and that it could be in competition with Western states. When the NATO membership process of Georgia and Ukraine came up in 2008, Russia reacted strongly to the situation in question. This situation

also led Russia to watch the process carefully in the projects developed by the EU for the basin with the European Neighborhood Policy, Eastern Partnership, and Black Sea Synergy programs.

In the Foreign Policy Concept published in 2008, while focusing on relations with the CIS and Russian minorities, it also states its discomfort with the West developing relations in its immediate vicinity. It wants to be under its own control in its relations with the states in its immediate vicinity in the Black Sea Basin. The era of tranquility brought about by the so-called 'benign hegemony' of the United States following the conclusion of the Cold War has been undermined by actions from both the United States and Russia. The Russian Federation has sought to reestablish itself as a global power reminiscent of the former Soviet Union's prominence. Additionally, it has aimed to exert complete control over the newly independent states that emerged from the Soviet Union. To achieve these objectives, Russia has engaged in overt military interventions, disrupted political stability, and compelled governmental changes, all in accordance with its 'near abroad doctrine' (Demir, 2022).

The Russian Federation has aimed to assert comprehensive dominance over the newly sovereign nations that arose following the collapse of the Soviet Union. Identified as a revisionist state since the early 1990s, Russia has utilized a range of subversive tactics against its neighboring countries in Eastern Europe and the Caucasus. These tactics encompass harmful propaganda, economic and political sanctions, the strategic manipulation of migrant movements to challenge territorial integrity, backing for separatist movements, efforts to destabilize political order, coercion for governmental changes, and, ultimately, direct military interventions as part of its policy concerning the "near abroad" (Demir and Gürson, 2024).

The necessity of preserving the established identity of the BSEC and developing cooperation mechanisms among the states in the basin is emphasized. In the National Security Strategy announced in 2009, the expansion of Western actors towards the Black Sea Basin is opposed. In the Military Doctrine of 2010, NATO's expansion policy is given first place to Russia's external threats. Priority is given to the modernization of the naval elements of the fleet in the Black Sea and the increase of their capacities. With the Russia-Georgia War, it has become an indication that the possibility of the West being present in the Black Sea Basin, especially in its immediate vicinity, is intolerable.

The Black Sea Basin is emphasized in the 2013 Foreign Policy Concept. It mentions the development of mutual relations between Russia and the states in the basin, while respecting their national interests. It supports the necessity of working on finding solutions to the problems of Nagorno-Karabakh, Transnistria, South Ossetia and Abkhazia, which concern the Black Sea Basin, and the resolution of the internal conflict in Ukraine through cooperation. It mentions the necessity of working with the states in the Caspian and Black Sea Basins, their commitment to the principles of the BSEC and the strengthening of cooperation mechanisms.

Russia, in response to NATO's expansion policy and the increase in its military presence in the Black Sea Basin, has prioritized the modernization of its fleet in the Black Sea and has sought to gain an important position in the basin. After the annexation of Crimea in 2014, Russia gained geopolitical advantage due to its geographical location and equipped its naval elements with missile systems. It aimed to keep the basin under its control with its military base in Crimea.

Since the Black Sea is an important corridor for transporting energy resources extracted from the Caspian basin to international markets, Russia wants the Black Sea to be in its sphere of influence. Therefore, it wants to maintain its important position in energy and maintain its strong position in political and economic terms. However, it sometimes responds to projects developed by other actors with a competitive approach. In contrast, Western states focus on projects that do not include Russia in order not to be completely dependent on Russia in transporting energy resources from the Caspian Basin to Europe and in energy security. Since Russia sees this situation as a loss, it prioritizes itself in projects regarding the transportation of energy resources. For example; while Russia focuses on the north-south corridor for transporting energy resources extracted from the Caspian basin to international markets, Western states are developing various projects on the east-west corridor (Stulberg, 2005).

Black Sea Policy of the Türkiye

The Black Sea Basin has a position that has never lost its strategic importance for Türkiye in history. It has been considered as the intersection of transportation lines in the relations that Türkiye has developed with neighboring states in the Black Sea Basin since the 15th century. The basin, where states have struggled for dominance with each other, has been the scene of two world wars. The Black Sea, which has been between two blocs as NATO and the Warsaw Pact since the mid-20th century, has also made Türkiye feel the threat of being surrounded by the Soviet Union right next to it (Vasiliev, 2010). After the end of the Cold War, states have tried to develop policies in which they can play a more active role in the changing world.

Following the collapse of the Soviet Union, Türkiye has become the center of uncertainty with the new states that have gained their independence in the Black Sea Basin. Since the Cold War, Türkiye has been trying to develop policies that will play a more active role in the political, economic, security and cultural areas in the basin (Balcer, 2012). Türkiye, which has gained the opportunity to make more independent decisions in its policies, aims to develop bilateral relations between states by taking steps to develop good relations with the states in its immediate vicinity. In addition, its location in the Black Sea Basin necessitates that it be interested in the political and economic issues of the basin. It is noteworthy that Türkiye, which is in a central position in the Black Sea Basin as a route for the transportation of energy extracted in the Caspian Basin to Europe, is important in the face of the unstable situations seen in the new states that have gained their independence in the basin. The problems of Nagorno-Karabakh, South Ossetia, Abkhazia, and Transnistria that have emerged in the Black Sea Basin put Türkiye and the basin's security in a difficult position, and they require it to come to the forefront in ensuring both its own security and the basin's security. In addition, it is necessary to give importance to the basin in terms of ensuring security in the Straits.

In order to make good use of the power vacuum that emerged in the basin during the post-Cold War period, Türkiye introduced mechanisms to develop cooperation among the states in the basin. It pioneered the establishment of the BSEC in 1992 and pursued policies to develop economic cooperation among the states in the basin. It brought together the states in the basin that were at two different poles during the Cold War and opened channels of communication between them; it helped to prevent the uncertainty and instability that emerged.

After the Cold War, Western countries, who did not want to be solely dependent on Russia for the transportation of energy resources in the Caspian Basin to the European market, presented projects for various transmission lines where energy security was prioritized due to the uncertainties that emerged in the power vacuum. Russia's determination of east-west energy routes through Türkiye as an alternative to the north-south energy line reveals that Türkiye cares about its economic interests and has the possibility of becoming an energy terminal (Vasiliev, 2010).

Since the 2000s, it has been observed that both the US and the EU have increased their interest in the Black Sea. However, it is noteworthy that they have been pursuing expansion policies towards the basin. Following the terrorist attacks, the US has taken the lead in the fight against global terrorism and has begun operations in Iraq and Afghanistan. The fact that the US's operations in Iraq in 2003 were not allowed to be conducted through Türkiye has caused relations to go through a difficult period. During the same period, the expansion policies of the EU and NATO have begun to bother Russia. The process has required Türkiye to review its interests towards the Black Sea Basin. In addition to cooperation towards the basin, Türkiye has focused on initiatives that prioritize security (Aydın, 2004).

In addition to maritime security, the straits also hold an important place in Türkiye's Black Sea policy. In its policy towards the Black Sea, Türkiye attaches importance to the protection of the 1936 Montreux Convention regarding the straits. The Montreux Convention Regarding the Straits helps to maintain the balance of the basin and is seen as one of the cornerstones established for the preservation of stability in the basin. Since the request for the amendment and renewal of the convention could deeply shake the balance of the basin, Türkiye believes that the convention should remain untouchable (Aydın, 2004). Therefore, it is in favor of coastal states having a say in decisions regarding the security of the basin, while actors outside the basin should not be involved in the process. For example, the USA wanted to expand the Active Effort operation it conducted against terrorism in the Mediterranean within the scope of NATO to the Black Sea; however, Türkiye did not approach this situation positively.

The Russia-Georgia War in 2008 also affected Türkiye's policy towards the Black Sea. The tensions that emerged in the basin revealed the necessity of addressing the relations with Russia, the territorial integrity of Georgia and the frozen conflicts. In addition, as a result of the ground that was created, cooperation initiatives towards the Black Sea, energy transportation routes and energy security, and even the Montreux Straits Convention and the status of the Straits became open to discussion (Çelikpala, 2010). While Türkiye had to face these emerging realities, it mentioned the necessity of developing cooperation policies to address the problems peacefully and to ensure an environment of dialogue between states despite the difficulties. For example; in its policies towards the basin, it was proposed to establish a platform in order to prevent the problems in the Caucasus and to create an environment of dialogue; however, the desired effect could not be achieved. Stuck between the good relations developed with Russia, the important power of the basin, and the alliance relations with the USA, which wants to be present in the basin, Türkiye has difficulty in developing a discourse towards cooperation. However, he thinks that in the atmosphere of uncertainty in the basin, policies should be implemented to protect the ongoing order and prevent the emergence of new instabilities.

The developments that started in Ukraine in 2013 have deeply affected the security of the basin and the relations between the states. The next address of the tension that led to war

between Russia and Georgia in 2008 is between Russia and Ukraine. The expansion in the areas taken under control in the Black Sea with Russia's annexation of Crimea has changed the balances of the basin and has also affected Türkiye's interests in the basin. Türkiye's support for Ukraine's territorial integrity and its policy of not recognizing the annexation of Crimea both drags the future of the basin into uncertainty and causes it to focus on the situation of the Tatars in Crimea. The discussions on the entry of NATO forces into the Black Sea and the Montreux Treaty, which came to the fore during the Russia-Georgia War in 2008, have resurfaced following the developments in Ukraine (Kasapoğlu, 2014). Therefore, Türkiye wants to maintain the balance between the EU, the US and Russia and, at the same time, strives to implement policies that will protect the balances in the basin and the security of the basin. Türkiye is trying to maintain a balance between its relations with Western states, as it is a NATO member, and with Russia, with which it cooperates in many sectors.

Türkiye's National Security Council (MGK) meetings are an indication that it is closely interested in developments in the Black Sea Basin. The developments that will be reflected on Türkiye by the situation that emerged in the basin with the crisis that Russia experienced with Ukraine in 2014 were emphasized. In the 2017 meeting, it was stated that the rights granted to Türkiye by Montreux, which is accepted as the guarantee of the security of the Black Sea Basin, will be defended. It is emphasized that the developments in the Black Sea Basin are closely followed and that Türkiye's defense of all kinds of rights determined by international law will be emphasized.

When Türkiye's policy towards the Black Sea Basin is examined in general, it is seen that policies are implemented in order for the states in the basin to cooperate. However, uncertainties and conflicts experienced in the basin sometimes restrict Türkiye's implementation of its policies. Türkiye believes that the development of the basin will be ensured by developing bilateral and multilateral cooperation mechanisms aimed at preserving the current situation and balance of power in peace, as well as protecting the territorial integrity of the states in the Black Sea. Türkiye's policy towards the Black Sea is also linked to its integration into the EU and bilateral relations with Russia. While Türkiye attaches importance to the maritime security of the basin and the situation of the straits; it also carries out various initiatives to ensure rapprochement among the states in the basin in order to develop cooperation and to maintain the status quo regarding the straits.

Black Sea Policy of the United States of America

After the end of the Cold War, the dissolution of the Warsaw Pact and the collapse of the Soviet Union, the bipolar system came to an end; a power vacuum emerged with the new states gaining their independence in the Black Sea. At the end of the Cold War, the US began to focus on policies that would fill the power vacuum with its leading position by maintaining its power. The US, which included the Black Sea Basin in its policies, began cooperation initiatives in which it would be in a leading position.

Following the collapse of the Soviet Union, the US viewed the basin as an area where it could exercise its hegemony towards the newly independent states in the Black Sea Basin. The problems that emerged in the Black Sea Basin gaining importance for the US included the need for security, being an important corridor for access to energy resources, maintaining the balance over a Russia that had lost its former power, and being a bridge in controlling the Middle

East and Central Asia (Erol and Demir, 2012). While carrying out its policies towards the Black Sea, the US opens a separate parenthesis to Europe. The US bases the importance of Europe for its interests on four elements: a Europe that is suitable for democratic and economic freedom; a Europe that is at peace with itself; a Europe that is not governed by states hostile to the US; and a Europe that is a partner in dealing with transnational challenges (Hamilton, 2008).

In the early 1990s, the US developed the Russia First discourse in its policies towards the Black Sea Basin, and focused on providing a Russia that was no longer powerful, with liberal elements, as a regional actor and giving priority to its immediate surroundings. Therefore, it thought that Russia's stability was important for its own interests. However, when the influence of the group advocating the Eurasian understanding began to be felt in the Russian government, changes were also observed in the US's policy towards the basin. Towards the end of the 1990s, the US's vital areas of interest were determined in the National Security Strategy for a New Century documents announced by the US. The US, which accepted the Black Sea Basin as one of these areas, emphasized the economic importance of the basin and emphasized the support it would provide to states regarding its energy corridor feature (Erhan, 2001). It is thought that security can also be ensured through cooperation it tries to develop indirectly between states by keeping its policies towards the basin at a low level.

Since the 2000s, the US has been shaping its policy towards the Black Sea by dividing it into three main elements: democracy and market reform; energy and trade; and security. After the Cold War, the US has been following policies aimed at encouraging democracy and market economy, where there is the rule of law, respect for human rights and transparency in the states that have gained their independence in the basin. Therefore, the states where Russia's influence has diminished have also tried to prevent Russia's former influence by putting themselves in the forefront. It is known that the US has had an impact on the changes of power known as color revolutions that have occurred in Georgia and Ukraine. The expansion of energy and free trade is very important in transporting energy resources in the Caspian Basin to international markets. In terms of diversifying energy routes in the basin by developing projects and ensuring security, on the one hand, the economic development of the basin is addressed, while on the other hand, the reduction of dependency on Russia is emphasized. Another basis for the US's approach towards the Black Sea is the issue of security. By security, the spectrum of security is kept wide, with issues such as combating threats such as separatist activities, terrorism, organized crime, and smuggling, as well as border security of states. In addition, maritime security is also important within the scope of security. As a matter of fact, with the bilateral relations developed by the USA in the Black Sea Basin, states are willing to be under the NATO umbrella (Çelikpala, 2010).

Following the terrorist attacks in the US in 2001, the US has implemented a series of projects, programs and studies regarding the Black Sea. The US has initiated a project titled "Developing a New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region" within the scope of the German Marshall Fund. The project, which was carried out between 2004 and 2008 with the participation of scientists from the US, the EU and the states in the Black Sea Basin, focused on the development of Western strategies for the establishment of democracy and security (Geoana, 2004). Because the Black Sea acts as a bridge between Europe and the Middle East, it has vital importance in the security and stability of the basin as well as in the formation of Western strategies for the Greater Middle East Project. While the cultural and ethnic diversity seen in the

Black Sea is similar to the Middle East, there are deep connections between the peoples of both regions (Geoana, 2004). Therefore, the US has developed its discourses regarding the Black Sea and defined the concept of the Widened Black Sea. With the expanded Black Sea concept, a Black Sea definition was created that includes the Black Sea coastal countries as well as Azerbaijan, Armenia and Moldova.

The US, which has begun to re-evaluate its interests in the basin, has felt that it should be given importance in terms of political and economic strategic aspects and in terms of military within the scope of NATO (Çelikpala, 2010). The strategies followed by the US towards the Black Sea are broadly addressed as creating public opinion with democratization, gaining bases in the basin states, expanding under the NATO umbrella, developing new mechanisms among the states in the basin, keeping Russia under control so that it does not become a regional hegemon, energy transmission lines and security. In this way, it intends to display its policies that will allow it to have a say in the basin.

The US has developed policies in the states in the Black Sea Basin that are directly supported by democratization or indirectly supported by civil society groups. The presence of groups that can be in harmony with the US in power is very important in forming public opinion in line with its own interests. It achieved its goal with the Rose Revolution in Georgia in 2003 and the Orange Revolution in Ukraine in 2004, when pro-Western governments came to power. It is obvious that the US, while shaping its policy towards the Black Sea, wants to be permanently present in the basin. In fact, in this regard, it has gained significant advantages with the possibility of intervening in problematic areas in the basin on the one hand and reaching strategic regions in the Middle East and Central Asia on the other hand, with the establishment of military bases in Romania in 2005 and in Bulgaria in 2006. The logistics and assistance required for operations can be easily provided through these bases.

The USA also carries out its activities in the basin within the scope of NATO, which it attaches importance to militarily. The new strategic concept of the organization was accepted at the NATO summit held just before the 2000s. Following the September 11, 2001 terrorist attacks, it was decided at the summit held in Prague in 2002 that talks would be held to include seven Eastern European countries, including Bulgaria and Romania, in NATO and that they would join the alliance in 2004. Thus, a more dynamic outlook can be seen. At the NATO Bucharest Summit in 2008, it was decided to continue the expansion strategy, and at the Lisbon Summit held in November 2010, in accordance with the acceptance of the new strategic concept, it was decided to develop and maintain partnerships with Georgia and Ukraine through commissions established within NATO. NATO sees the Black Sea Basin as one of the areas that must be kept under control. In addition to being included in the organization through good relations developed with the states in the basin, their integration with the western system and values is also ensured through cooperation.

In the former Soviet geography, with NATO's expansion policy, with the membership of Bulgaria and Romania in 2004, its borders reached the western shores of the Black Sea. Especially when the membership of Ukraine and Georgia came to the agenda, Russia's reaction was quite harsh and it stated that it would not allow expansion to its immediate surroundings. However, the US demanded NATO elements to be present in the Black Sea, citing maritime security as the reason. With the energy policies developed by the US towards the Black Sea, it has tried

to save the basin from Russia's energy monopoly by creating a variety of resources and transmission lines, considering the interests of American energy companies, and to ensure energy security with various routes and resources.

The US has emphasized the need to develop initiatives that will play a role in developing good relations between the states in the Black Sea Basin by including the EU in the process, and has also put forward ideas for the establishment of various regional cooperation centers to be led by Bulgaria and Romania. However, the idea of expanding NATO's operational activities in the Mediterranean to the Black Sea has not been welcomed by Türkiye and Russia. Therefore, it is not possible for the US to carry out these attempts to control the Black Sea without the permission of Russia and Türkiye. Despite this, the US has developed different strategies to keep Russia under control; it has been desired that Russia be in harmony with the US's interests by ensuring its control. Russia, on the other hand, has continued to compete with the US by taking steps to maintain its former power in the basin.

The Russia-Georgia War in 2008 tipped the balance in the Black Sea Basin in Russia's favor. Russia felt surrounded by the bilateral agreements the US made with the states in the basin and the policies it implemented under the NATO umbrella. Accordingly, the security of the basin was in a difficult situation due to Russia's problems with the countries in the basin in its immediate vicinity. The competitive environment between Russia and the US in the Black Sea Basin was effective in the formation of pro-Russian administrations in the states in the former Soviet territories with Russia's recovery and in the development of relations with Russia. According to the new concept accepted at the NATO Summit in 2010, a collective defense approach was introduced among the states within the organization and the idea of establishing a missile defense system was accepted in order to protect the organization against emerging threats. However, this announced concept caused tensions in the relations between Russia and the US.

The US's activity in the basin has started to decrease due to the changes in its relations with the states in the basin. In addition, another factor in the loss of importance of the Black Sea Basin for the US may be its attention being diverted to crises emerging in other parts of the world. The crisis that started in Ukraine in 2013 caused the Black Sea to heat up. Separatist activities emerged with Russia's involvement in the crisis in Ukraine; however, the cooperation and security environment in the basin was damaged with Russia's annexation of Crimea. During this process, the US provided economic support to Ukraine; and imposed sanctions on Russia's companies in various sectors (Morelli, 2017). Following the tensions between Ukraine and Russia, Ukraine was invited to the NATO summit held in Wales in 2014, and it was emphasized that there was a strong partnership between Ukraine and the organization and that it needed to be strengthened, that Russia's annexation of Crimea should be ended, that eastern Ukraine should be evacuated, and that support for separatism should be cut off.

In 2016, the security policies developed by the USA within the scope of NATO for the Black Sea Basin included the placement of missile defense systems at Romania's Deveselu base. It is stated that the system, which aims to defend against ballistic missile threats, was established in response to the possibility of an attack from the Middle East and is not against Russia. Russia, which perceives the missile shield system established in Romania as a threat to itself in the Black Sea Basin, has expressed its discomfort with the situation at every opportunity. Due to the increasing tensions with Russia in 2016, another decision taken within NATO regarding

the Black Sea Basin was announced to strengthen the presence in the basin and to establish a multinational military unit in the Black Sea under the leadership of Romania. A formation was mentioned in which Türkiye would be included and where measures would be taken from land, sea and air.

Following the Ukraine crisis in the Black Sea Basin, the National Security Strategy Document published by the US in 2015 emphasized the need to take steps to prevent conflict between states. The document in question mentions that the territorial integrity of states must be protected due to Russia's aggression and annexation of Crimea, otherwise international rules will be jeopardized. While stating that they will support Georgia, Moldova and Ukraine, it also emphasizes that they attach importance to energy security. In addition, it mentions that they should cooperate with states in the basin in areas of common interest. The National Security Strategy Document published by the US in 2017 states that Russia is implementing policies that will weaken the relations, institutions and governments between the US and Europe. The document in question emphasizes that Russia is trying to weaken the sovereignty of the states in the basin with its attacks on Georgia and Ukraine and that it poses a threat to its neighbors. Another striking element in the document is that Türkiye is not mentioned by name.

As a result, it is seen that the US develops cooperation with the states it is allied with in its policy towards the basin and attaches importance to NATO policies in terms of military. It is emphasized that the stability environment for the basin in general can be provided by cooperation to be established with the EU. In addition, the policies and initiatives towards the basin within the scope of the Extended Black Sea Project developed by the US have brought Türkiye and Russia closer together. It is thought that this rapprochement between Türkiye and Russia is at a level where they will compete in terms of their own interests.

Black Sea Policy of the EU

With the end of the Cold War and the dissolution of the Soviet Union, the bipolar system ended; the Black Sea became increasingly important for the EU. The emergence of new states that gained independence in the Soviet geography created a power vacuum in the basin, and therefore these uncertainties in the states began to be seen as a problem. In line with this situation, the need for the EU to develop policies towards the Black Sea emerged.

The important position of the Black Sea Basin has made it necessary for states to develop new policies. The internationalization of ethnic conflicts that emerged in states after independence and their transformation into frozen conflicts that affected the security of other states have created an environment of instability throughout the basin. In addition, the Black Sea Basin has strategic importance for the EU due to its location as a junction for transporting energy resources extracted in the Caspian Basin to Europe; limiting Russia's influence in the basin; and acting as a bridge between Europe, the Middle East and Central Asia (Tsantoulis, 2008). In addition, the Black Sea is also seen as a corridor for the threats of drugs, arms smuggling, organized crime groups, illegal migration and terrorism to reach Europe. The possibility of failure of the states that gained independence in the basin in transitioning to democracy and a free market economy may pose a threat to Europe. Therefore, the EU needs to develop multi-dimensional policies covering political, economic, energy, transportation and security issues towards the Black Sea.

After the terrorist attacks in the USA in 2001, the concepts of regional and global cooperation and security began to be used intensively. The EU also began to follow policies to control problems by intervening from the very beginning in problems that could cause instability and uncertainty in the union (Acar, 2009). Therefore, it is necessary to develop policies for the Black Sea Basin, which covers a wide geography from the Balkans to the Caucasus, and to produce solutions to the problems that arise.

Following the end of the Cold War, the EU's policy towards the Black Sea region included developing and shaping bilateral relations with existing and newly independent states in the basin. When we look at the states in the Black Sea Basin after the Cold War, we see that in addition to states that felt the need to develop relations with Western states and get closer, there are also states that felt the need to establish close relations with Russia due to the pressure from Russia in the basin. In other words, the basin is surrounded by states that are members of both the EU and NATO, as well as states that are members of either the EU or NATO, or are not members of either, but feel the influence of Russia.

The EU has developed various policies for the Black Sea Basin in terms of its expansion policy. These policies are addressed from three different perspectives: the policy determined for membership, the neighborhood policy developed with the countries neighboring the Union, and the policy established on the strategic partnership it has developed with Russia. In the 1990s, the EU has pursued policies to expand the cooperation of the Union by developing its relations with the countries in its immediate vicinity. Unable to display a clear policy for the Black Sea Basin, the EU has preferred to conduct policies through bilateral relations with the states that have gained their independence in the basin and has tried to develop its relations through partnership and cooperation agreements signed with the states in the basin. In addition to this, the EU has developed various projects and programs in addition to its bilateral relations for the basin. In 1993, the East-West Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor (TRACECA), which attaches importance to the route security and stability of the Black Sea Basin with infrastructure projects in order to ensure the uninterrupted supply of energy from production to consumption, was established. In 1995, the Interstate Oil and Gas Transportation to Europe (INOGATE) program was launched for the basin infrastructure in order to develop hydrocarbon transportation from the Caspian Basin to Europe. In addition, in the same year, the Synergy (SYNERGY) program was established to establish an energy center for the Black Sea Basin. The development of these transportation corridors was evaluated as the revival of the Silk Road from Asia to Europe.

Since its establishment, the EU has gone through stages of expansion in order to ensure integration in Europe. Following the end of the Cold War, the Union has been following developments aimed at developing bilateral relations with the countries in the basin and integrating these states into the Union, as the Russian influence in Eastern Europe decreased. In 1999, negotiations were initiated with the countries in the basin regarding policies developed to ensure the EU's integration with the Black Sea, considering the strategic importance of the basin due to its location and its proximity to the EU. As a result of these negotiations, the fifth stage of the EU's expansion process was completed in 2007 with the membership of Bulgaria and Romania. Therefore, the EU has become one of the coastal actors in the Black Sea Basin with its participant country status, and the western part of the basin has been shaped by the EU. Türkiye was

granted the status of a candidate country to the EU in 2005, and if the result is membership, the EU will have expanded its borders in the western and southern parts of the Black Sea.

Following the inclusion of Bulgaria and Romania, two Black Sea coastal countries, into the EU, the scope of the projects put forward in the 1990s was expanded. The scope of the SYNERGY program, which was launched in 1995, was expanded in 2007 and changed to Black Sea Synergy. Within the scope of the program, values such as democracy, respect for human rights and good governance, security, frozen conflicts, energy, transportation, technology, development, environment, maritime and fisheries were put forward; technical projects were developed in these areas and cooperation between the states in the basin was aimed to be expanded. However, the Black Sea Synergy could not meet the expected impact from the EU perspective, as it could not be consistent in its discourses within the union regarding the basin; the competitive environment in the basin; the continuing uncertainty and economic instability and even the frozen conflicts.

Following the expansion that began with the inclusion of the countries in Eastern Europe into the Union, the EU's border neighbors have changed. The changing borders of the Union have led the EU to think about developing its relations with its new neighbors and its security against possible uncertainties. The neighborhood policy, which was put into practice with the European Neighborhood Policy Strategy document published in 2004, plans to develop relations with its land and sea neighbors. The EU develops its relations with neighboring states on common values such as democracy, human rights, governance, and market economy. The EU's neighborhood policy includes developing political, economic, and social reforms in neighboring countries; ensuring compliance with the criteria that must be met before accession to the Union; expanding economic relations with a pragmatic approach; establishing a strong foreign and security policy; and developing cooperation with the states in the Black Sea Basin with its goals (Lippert, 2007). In addition, the EU's policies focus on developing relations with the states in the Black Sea Basin, namely Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova, and Ukraine. The EU policies, which were on a low level regarding the Black Sea, have changed with the introduction of the European Neighborhood Policy document. The European Neighborhood Policy replaces the need for regional cooperation in the eyes of the Black Sea Basin countries and has so far been seen as a replacement policy for the "Black Sea dimension" in the eyes of the EU. Thus, with EU policies, the security and stability of the basin as well as of neighboring states have been tried to be strengthened.

The Eastern Partnership program, which was launched by the European Union in 2009 and covers six former Soviet countries, constitutes a revised version of the neighborhood policy towards the states in the basin. The aim of this program is to demonstrate a more results-oriented approach by the EU. The Eastern Partnership program covers four main priority areas: stronger economy, stronger governance, stronger connectivity and stronger society. Within the scope of this program, Georgia, Moldova and Ukraine, which are basin countries, signed partnership and cooperation agreements with the EU in 2014. However, it is debatable whether the program in question has had the desired effect.

In January 2011, the European Parliament announced the EU strategy for the Black Sea. The document mentioned the need for a new strategy, considering the tensions experienced due to the EU not being able to develop a full strategic vision for the basin.

The EU focused on the Three Seas Initiative project, which includes the Black Sea, in 2015. It includes twelve EU member states located between the Adriatic, Baltic and Black Seas. The Three Seas Initiative dialogue was initiated with the summit held in 2016, aiming to develop economic development, European harmony and transatlantic ties. It is thought that the initiative will contribute to the development of the basin with the development of the member states in the Black Sea Basin.

While the EU is trying to show its influence throughout the basin with the neighborhood policies, projects and programs it has developed with the states in the basin, Russia is demonstrating policies that will increase its influence and keep it under control over the states it sees as its backyard in the basin. The policies developed by the countries throughout the basin sometimes cause the countries to compete.

The EU wants to see NATO's influence by acting together with the US in its policies towards the Black Sea. On the other hand, it opens a separate parenthesis in its relations with Russia. The main agenda item of its relations with Russia is energy. The fact that it provides a large portion of its energy needs through Russia has made it necessary for it to give special importance to Russia in the policies developed in the basin. Europe is also important in terms of being a large market where Russia can sell its energy. Placing the relationship between the EU and Russia on the basis of mutual dependency shows that the parties always need each other. On the other hand, Russia uses energy as a political tool against the theses developed against it in the basin; it prevents these theses with the influence it shows in frozen conflicts. In line with developments such as the war between Russia and Georgia in 2008, Russian influence in Transnistria and the lack of progress in the developed energy projects, the EU has not raised its voice in the basin much. However, the Ukraine crisis between Russia and the EU has changed the course of relations. The EU reacted to Russia's annexation of Crimea in 2014 and imposed sanctions against Russia. It also led to the suspension of steps taken towards cooperation between the two countries.

Following the end of the Cold War, Türkiye has made various cooperation attempts in order to prevent the power vacuum. Efforts have been made to establish various mechanisms in the basin, aiming to establish cooperation in political and economic terms and to ensure the security of the basin. From the EU's perspective, Türkiye stands out in terms of energy. Türkiye stands out with its central location in terms of the route for transporting energy resources in the Caspian Basin and the Middle East to Europe. Therefore, this situation can be effective in preventing Russia from monopolizing energy and reducing dependency on Russia. In addition, the EU can increase its influence in the basin by supporting Türkiye against Russia.

It is noteworthy that the EU has developed its relations with the states in the basin in the projects and programs it has developed for the basin, and that it also wants the basin to become European (Emerson, 2008). However, since a policy covering the entire basin could not be created, it has tried to develop policies through bilateral relations with the states in the basin. The EU's failure to develop a clear perspective on the uncertainties and instabilities in the basin has made the states' view of the EU skeptical.

Turkish-Russian Relations in the Context of Black Sea Security

The beginning of Turkish-Russian relations dates back more than 500 years, with diplomatic relations established between the Ottoman Empire and the Grand Duchy of Moscow in

1492. From the 18th century to the beginning of the 20th century, the Ottoman and Tsarist Russian Empires, who faced each other in many wars in order to establish dominance in the Black Sea Basin, were in constant competition. This led to intense conflicts between the two states in the Balkans, the Caucasus and the Black Sea region. The Republic of Türkiye and the Soviet Union, which emerged from the ruins left by World War I, were founded on the Ottoman and Tsarist Russian Empires. The relations between Türkiye and Soviet Russia, which developed during the War of Independence, were further developed with the "Treaty of Friendship and Neutrality" signed on December 17, 1925. The 1930s were considered the brightest period of their relations, and as a result of the political and friendly relations, their economic relations also improved. In addition to financial and technical support, textile factories were established with Soviet aid in Kayseri in 1934 and in Nazilli in 1935. With the Montreux Convention signed in 1936, an environment of peace and stability was established that would put an end to long-term competition in the Black Sea Basin (Tellal, 2009).

Following the victory over Nazi Germany in World War II, the Soviet Union's attitude towards Türkiye changed. The extension of the friendship agreement signed in 1925 was rejected, and it made demands regarding the Straits and certain regions in Eastern Anatolia. This attitude displayed by Soviet Russia caused them to drift apart in relations and brought Türkiye closer to the USA. After the USA benefited from the Truman and Marshall Aid provided within the scope of the reorganization of Europe, and with its membership in NATO in 1952, Türkiye-Soviet Russia relations continued between the two blocs. After Stalin's death, Soviet Russia announced that it had given up its demands and tried to normalize relations. Credit assistance was provided with the agreement made in 1957, and a glass factory was established in Çayırova in 1961. In addition, agreements were made for directly connected railway lines (Tellal, 2009).

The period of détente that began in the Cold War with the Cuban crisis in 1962 was also reflected in Turkish-Soviet relations. During these years, the parties signed economic, technical and technological cooperation agreements with mutual high-level visits. With the positive course of relations in the 1970s, large industrial facilities such as an oil refinery in Aliğa, an aluminum factory in Seydişehir, a sulfuric acid facility in Bandırma and an iron and steel factory in İskenderun were built. It can be said that the détente between the two poles had a positive effect on bilateral relations until the Soviet Russian invasion of Afghanistan in 1979. The natural gas agreement signed between Türkiye and Soviet Russia on September 18, 1984 is considered a turning point in bilateral relations in economic terms. According to the agreement, Türkiye undertakes to purchase natural gas from Russia for 25 years. At the same time, the opportunity to operate in Russia in Turkish products and contracting sectors was achieved. Thus, Türkiye and Russia began to have long-term cooperative relations. Turkish-Russian relations, which have a long history, have experienced war, competition and cooperation. Following the collapse of the Soviet Union, efforts were made to improve relations with its successor, the Russian Federation.

After the end of the Cold War, states that were freed from the limitations of the bipolar system could more easily develop policies without feeling polar pressure in their relations with each other. Since 1990, Russia and Türkiye, the successors of the USSR, have emerged as two important states of the Black Sea Basin that can conduct policies directly towards each other rather than as states in different blocs. While Türkiye and Russia faced the necessity of over-

coming various dilemmas in their relations in the 1990s; they were effective in creating environments where new opportunities could be presented in their relations by being able to conduct policies towards each other. Since the 2000s, they have been pursuing policies oriented towards cooperation rather than competition in their relations. Despite the crises experienced in the Black Sea Basin, they are on common ground.

Conclusion

During the Cold War, all countries bordering the Black Sea were under Soviet control, which led the USSR to describe the region as a "lake". In this context, NATO and the EU tried to implement their policies towards the west of the Black Sea through Türkiye. However, considering possible security problems, Türkiye did not want to be a direct party to NATO and the EU's regional policies. By adopting a balance policy, Türkiye emphasizes that the Montreux Convention provides a stable environment in the Black Sea.

During the Cold War, the Black Sea region was considered a relatively stable geography, but with the collapse of the USSR, power struggles began to rise. With the influence of regional dynamics, the West's influence increased as Central and Eastern European countries gained their independence and wanted to integrate into the EU, while the perception of threat from the Russian Federation (RF) strengthened. In the post-Cold War period, in a process where energy and many other factors were effective, the Black Sea region, whose geopolitical importance was increasing, became the scene of power struggles. The conflict between the RF's desire to strengthen its influence in the region and NATO's expansion efforts caused power struggles in different dimensions such as energy and cybersecurity.

The geopolitical importance of the Black Sea region in the post-Cold War era is based on a number of factors. These factors include the region's rich natural resources, hosting strategic trade ports, and serving as a corridor between the East and the West, being an important crossroads for energy and transportation routes. The dissolution of the USSR and the collapse of the Warsaw Pact opened the doors to power struggles in the region and led NATO and the EU to develop policies based on their interests and security concerns. These institutions pursued expansion policies in order to reach the region and increase their influence. There is a tendency among the countries in the region to view the economic, military and political developments of the former Soviet Union, the Russian Federation, with concern, and the possibility that the Russian Federation may want to return to its former sphere of influence shapes policies. This possibility has led the regional states to view NATO and EU membership as a kind of guarantee of their political, military and economic security.

The geopolitical importance of the Black Sea region has gained even more importance with the increase in counter-terrorism efforts following the September 11 attacks. The attacks on September 11, 2001 revealed the necessity of surrounding and controlling regions such as Afghanistan and Iraq, which are in a critical position in the US's fight against terrorist organizations. In this context, the existence of the Black Sea region and its access to the region are of great importance in this fight. The fact that all countries bordering the Black Sea were under Soviet control during the Cold War led to the region being described as a "lake" of the USSR. In this context, NATO and the EU have tried to implement their policies towards the west of the Black Sea through Türkiye. However, considering possible security problems, Türkiye has not wanted to be a direct party to NATO and the EU's regional policies. By adopting a balance policy,

Türkiye emphasizes that the Montreux Convention provides a stable environment in the Black Sea. While the Black Sea region was considered a relatively stable geography during the Cold War, the struggle for influence has increased with the collapse of the USSR. With the effect of regional dynamics, the West's influence has increased as Central and Eastern European countries gain their independence and want to integrate into the EU, while the threat perception has strengthened for the Russian Federation (RF). In the post-Cold War period, in a process where energy and many other factors are effective, the Black Sea region, whose geopolitical importance is increasing, is the scene of power struggles. The conflict between the RF's desire to strengthen its influence in the region and NATO's expansion efforts is causing power struggles in different dimensions such as energy and cybersecurity.

The geopolitical importance of the Black Sea region has gained even more importance with the increase in counter-terrorism efforts following the September 11 attacks. The attacks on September 11, 2001, revealed the necessity of surrounding and controlling regions such as Afghanistan and Iraq, which are in a critical position in the US's fight against terrorist organizations. In this context, the existence of the Black Sea region and its access to the region are of great importance in this fight.

In addition, the direct threat posed by terrorist attacks to the European continent has intensified the efforts of the international community in the fight against terrorism. In particular, the attacks that took place in Spain on November 3, 2003 and in England on July 7, 2005 have shown that security is not limited to geographical borders and have emphasized that all geographies are at risk of being affected in the fight against terrorism. In this context, the geopolitical location of the Black Sea serves as a corridor facilitating NATO's passage to the Middle East and Central Asia. The strategic importance of the region plays a critical role in the international community's efforts in the fight against terrorism and security, as well as in the protection of energy and trade routes. For this reason, the Black Sea region is considered a region of great geopolitical importance.

The Black Sea region has a strategic position in a possible intervention against Iran within the framework of the tense Iran-US relations. Its geographical location and proximity to the region play an important role in military interventions against Iran. The region can be used as a surveillance center for military bases, radar stations and spy planes, therefore it is of great importance for NATO and the US. Due to its geopolitical location, the Black Sea region is also important in terms of its proximity to the Caspian Region and therefore its rich energy resources. The region, which contains a large portion of the world's oil and natural gas reserves, is in a critical position in terms of the security of energy supply. Considering all these factors, the Black Sea region has great strategic value in terms of regional and global policies. In terms of energy security, military operations and geopolitical interests, the region will continue to attract the attention of the international community.

With the end of the Cold War, NATO felt the need to develop new strategic concepts against new threats and expanded its area of responsibility geographically, becoming a comprehensive security organization. NATO's expansion process continued in the post-Cold War period and gained a significant advantage in the region by taking advantage of the westward approach of the former Soviet Republics bordering the Black Sea. While Poland, Hungary and the Czech Republic joined NATO in the first expansion period, Bulgaria, Romania, Slovenia, Slovakia, Latvia, Estonia and Lithuania joined as member states in the second expansion period.

This expansion process, especially with Bulgaria and Romania becoming members of NATO, caused Ukraine and Georgia's increasing relations with the West to be perceived as a threat by the Russian Federation. This situation increased the power struggle in the region and further increased the geopolitical importance of the Black Sea region. NATO's expansion policies continue to affect the balances in the region and cause security concerns among the countries in the region.

When evaluated from a realistic perspective, the changes experienced by the Russian Federation in the geography it considers a priority in terms of security in the post-Cold War period have been effective in shaping the perception of threat and in forming its policies towards this region with increasing sensitivity. Factors such as the strategic port losses it has experienced in the Black Sea region and the withdrawal of Bulgaria and Romania from its sphere of influence after NATO membership have increased Russia's security concerns. The power struggle in this region is carried out between NATO and the Russian Federation through various means. NATO is trying to increase its effectiveness by establishing military bases in Romania and Bulgaria. In addition, the USA is trying to have more military presence in the region in order to increase its effectiveness in the Black Sea and wants to affect maritime traffic in the region by making changes to the Montreux Convention in this direction.

In the post-Cold War period, the Russian Federation (RF) developed policies to maintain its dominance in the Black Sea basin by viewing it as a living space. The power vacuum and new regime structures that emerged in the region in the early 1990s caused the RF to struggle with internal problems. The RF wanted to maintain its superiority in the region against NATO and the EU and, in line with this, created a strategy called the "Near Neighborhood Doctrine", aiming to regain its former effectiveness. On the other hand, in the post-Cold War period, the RF made efforts to overcome the political and economic collapse period by maintaining its relations with the EU. In order to ensure the continuity of energy supply, it aimed to keep its relations with the EU in balance and to overcome the recovery process with the least damage. Thus, the RF's policies in the Black Sea basin reflected its goal of maintaining its dominance in the region with the concept of living space and followed a balance policy in its relations with NATO and the EU. These strategies reflect the RF's efforts to strengthen its geopolitical position and overcome its internal problems.

The increase in oil and natural gas prices in the early 2000s and Vladimir Putin's rise to power significantly increased the influence of the Russian Federation (RF) in the region. Names such as Aleksandra Dugin, who are mostly bureaucrats with Eurasianist ideas, have made significant contributions to Putin's rise to power. During the Putin era, more concrete steps were taken in the areas of the Near East and Eurasianism. The EU and NATO's expansion and containment policies towards the region were responded to with stronger instruments. Unlike the Gorbachev and Yeltsin eras, the Putin administration has tried to maintain relations with the West on a more pragmatic basis. The Putin administration's foreign policy, which differs from movements such as New Westernism, Extreme Eurasianism and Russian Nationalism, has been defined as moderate or pragmatist Eurasianism, democratic state image and reconciliation of geopolitical strategies. Thus, it is observed that there has been a significant transformation in the influence of the RF in the region.

With the support it gave to the US after the September 11 attacks, the Russian Federation (RF) took an important step towards strengthening its relations with the West. The RF

started a period of softening in bilateral relations by emphasizing that the fight against terrorism was inevitable. However, NATO's desire to shift its military equipment and troops from the Mediterranean region to the Black Sea basin within the framework of the fight against terrorism caused tensions in relations again. NATO's attempt to support the revolutions taking place in Georgia and Ukraine, countries bordering the Black Sea, and to make these states candidates for NATO membership clashed with the interests of the RF and was met with military policies in the region. During this process, NATO's policies aimed at expanding its sphere of influence provoked a reaction from the RF and were met with policies that included military elements.

NATO's increasing influence in the region was seen as a survival issue by the Russian Federation (RF), which led to the Russian Federation intervening in Georgia in 2008. In 2013, Ukraine's pro-Western policies were also considered a threat by the Russian Federation, which led to the annexation of Crimea in 2014. Following Romania and Bulgaria, Georgia and Ukraine's aim for NATO membership, and the Black Sea becoming a sea surrounded by NATO countries, posed a security threat to the Russian Federation. For this reason, the Russian Federation, which clearly opposes NATO's settlement in the Black Sea and the Caucasus through Georgia and Ukraine, made this intention clear with the operation it carried out in Georgia in 2008. Georgia's NATO membership was suspended due to the fact that Ossetia and Abkhazia, which declared their independence, were elements of instability in the region and posed a risk to other NATO countries.

After the annexation of Crimea, the EU imposed various sanctions against the Russian Federation. However, the EU's dependence on Russia for its natural gas needs and Russia's use of this energy source for political purposes have become a source of insecurity. During this process, the problems of Georgia and Ukraine continue and have remained frozen conflicts. It is anticipated that these problems may still pose a threat to the Russian Federation in the future. NATO's aid and support policies for coastal countries in the region and the statements that the processes for NATO membership of these countries are ongoing suggest the possibility that NATO and the Russian Federation may come face to face again in the region in the future. As can be understood from the examples of Georgia and Ukraine, the Russian Federation has implemented its policies with various tools to ensure its security against NATO's activities in the Black Sea region and has responded to the elements that pose a threat to its security. The Russian Federation has demonstrated how critically important the region is for its own security and has demonstrated its will that it will not hesitate to use all elements of hybrid warfare to ensure the security of the state.

The states aiming to establish peace and stability in the Black Sea basin are trying to unite under a common structure in order to create a balance between NATO's expansion efforts and the oppressive policies of the Russian Federation. In this context, the Black Sea Economic Cooperation Organization (BSEC), which is among the first formations in the region economically, was established with the aim of revitalizing the economy and developing cooperation among member states. However, the main purpose of the BSEC is to establish peace and stability in the region and to create an environment of non-conflict between countries that have coasts and connections to the Black Sea region. BSEC is also seen as a platform to increase cooperation in the region and where member states within the scope of the expanded Black Sea region can complement each other economically. This organization aims to take the region to a higher level by encouraging cooperation in commercial, scientific and technological fields. Due

to the proximity of the member states to each other, it is expected that they will work together to develop their economic relations and support regional development. BSEC stands out as an important initiative that aims to strengthen the stability and prosperity of the Black Sea region by increasing harmony and cooperation between regions.

The Black Sea Naval Cooperation Task Force, established to ensure stability in the region, has a similar structure to support cooperation and peace between coastal states. This task force has a structure similar to NATO's naval fleets in the Mediterranean and Atlantic, and was established by coastal countries to conduct patrol activities in the Black Sea. The fact that three of the coastal states are NATO members indicates that there is an indirect relationship between NATO and this task force. However, preserving the balance regime brought by the Montreux Convention in the region is an important issue, and Türkiye and the Russian Federation consider NATO's entry into the region as a destabilizing element. Türkiye and Russia aim to avoid steps that will disrupt the balance in the region and to maintain the stability of the region. For this reason, different opinions and threat perceptions arise among the members.

The Black Sea Maritime Cooperation Task Force is an important step in strengthening peace and cooperation in the region, but the indirect influence of NATO and the sensitivities regarding the protection of the Montreux Convention should be taken into consideration. Such cooperation requires a careful balance and cooperation policies to be adopted in the security and stability issues of the region. The EU, which aims to limit the power of the Russian Federation in the energy supply in the region, aims to support projects that diversify energy supply by reducing its dependence on Russia to a large extent in natural gas imports. Diversification of energy sources and reducing dependence on a single source are also important for the energy security of other states in the region. The Russian Federation directs its energy policies with security-related considerations and uses them as a tool in this regard. For this reason, the EU supports initiatives such as the Black Sea Synergy and GUAM in order to break its influence in the Black Sea Region with different policies and to secure energy supply.

The importance of the geopolitical position of the Black Sea has increased through various factors. The region has been at the center of policies in different areas such as energy security and the fight against terrorism, and has witnessed a power struggle between the Russian Federation and NATO. The importance of the region will continue to be high in the future. The Russian Federation perceives the region as part of its state survival and is making efforts to increase its effectiveness. Similarly, NATO is taking steps to strengthen its presence in the region and increase its effectiveness. However, these policies may increase the risk of instability in the region and play a role in the emergence of new problems.

References

- ACAR, D. Ş. (2009). "Kafdağı'nın Ardında Saklı Kalan Komşuluk Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 22, ss.21-42.
- AGNEW, J. (2003). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*, Psychology Press, 2. Basım, New York.
- ARI, T. (2018). Uluslararası İlişkiler Kuramları I, Ed. Tayyar Arı ve Elif Toprak, *Jeopolitik Teoriler*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın No: 2645, Eskişehir.

- ÂŞIK, A. (2010). Karadeniz Bölgesindeki Değişimin Analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 6(12), 33-56.
- AYDIN, M. (2004). "Europe's Next Shore: The Black Sea Region after EU Enlargement", *IIS Occasional Papers*, No. 53, Paris, Haziran 2004.
- BALCER, A. (2012). "An Audit of Power: Turkey's Leverage in the Post-Soviet Space", *EDAM Centre for Economics and Foreign Policy Studies*, Black Sea Discussion Paper Series, S. 3, Ss.1-15.
- BLIJ, H. D. (2019). *Coğrafya Neden Önemlidir*, (Çev. Fatma Yavaş ve Baki Kaya), Hece Yayınları, Ankara.
- BOZKURT S. G. (2008). "Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya'nın Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 19, ss.1-30.
- CALDARA, D., & IACOVIELLO, Matteo. (2018). Measuring Geopolitical Risk, *FRB International Finance Discussion Paper*, No: 1222.
- ÇALIK, A.G. (2025). *Rusya'nın Arktika Politikası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayın No:893.
- ÇELİKPALA, M. (2010). Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş. *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, s.107
- DAVUTOĞLU, A. (2001): *Stratejik derinlik*. ISBN 975-6614-00-5, Küre Yayınları, Sekizinci Basım Nisan 2002, İstanbul.
- DEFAY, A. (2005). *Jeopolitik*, (Çev. İsmail Yerguz), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.
- Demir, S. (2012). Karadeniz'in Güvenliğini Yeniden Düşünmek. *Karadeniz Araştırmaları*, 35(35), 19-50.
- DEMİR, S. (2022). The 2022 Russia-Ukraine War: Reasons and Impacts. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 13-40.
- DEMİR, Sertif, GÜRSON, Ali Poyraz. (2024). "The Strategic Implications of the Protracted Russian-Ukrainian War". *Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD)*, 18/35, s. 185-203.
- DODDS, K. (2007). *Geopolitics: A Very Short Introduction*, OUP Oxford. New York.
- EMERSON, M. (2008). "The EU's New Black Sea Policy: What Kind Of Regionalism Is This?" *CEPS Working Document*, No: 297, Ss.1-15.
- EREKER, F., & ÖZER, U. (2013). On yedinci Yüzyıldan Günümüze Rusya'nın Karadeniz Politikası. *Rusya'nın Doğu Politikası*. Ed. Sezgin Kaya. Bursa: Ekin Basın Yayın.
- ERHAN, Ç. (2001). "ABD'nin Ulusal Güvenlik Anlayışı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 56, S. 4, ss.77-93.
- EROL, M. S. (2014). "Ukrayna-Kırım Krizi ya da İkinci Yalta Süreci", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar Sayı 41, s.1-14.
- EROL, M. S. (2015). Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea. *Gazi Akademik Bakış*, 9(17), 261-277. s. 270-273.
- EROL, M. S., & EROL, Demir. (2012). "Amerika'nın Karadeniz Politikasını Yeniden Değerlendirmek", *Akademik Bakış*, C. 6, S. 11, ss.17-33.
- FLINT, C. (2016). *Introduction to Geopolitics*, Taylor & Francis, New York.
- GEONA, M. (2004). *a New Euro-Atlantic Strategy for the Black Sea Region*, Washington D.C.: the German Marshall.
- GÖKAY, B. (2006). *Soviet Foreign Policy and Turkey, 1920-1991: Soviet Foreign Policy, Turkey and Communism*, New York: Routledge.
- HAMILTON, D. (2008). "A Transatlantic Strategy for the Wider Black Sea?" *The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic, and Energy Perspectives*, ed. Daniel S. Hamilton and Gerhard Mangott, Washington D.C.: Center for Transatlantic Relations SAIS.

- HASANOV, A. (2012). *Jeopolitik, Teorileri Metodolojisi Aktörleri Tarihi Karakteristiği Kavramları*. Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul.
- HASANOV, A. (2016). *Hazar-Karadeniz Havzalarıyla Güney Kafkasya'nın Jeoekonomik Karakteristiği ve Azerbaycan'ın Yeni Petrol Politikası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İLHAN, S. (1997). Türkiye'nin ve Türk Dünyası Jeopolitiği, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Yayın No: 153, Ankara.
- İŞCAN, İ. H. (2004). "Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları", *Uluslararası İlişkiler*, 1 (2), 47-79.
- İŞYAR, G. (2004). *Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- JAFAROV, S. (2007). *Dünden Bugüne Rusya-NATO İlişkileri*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- KARABULUT, B. (2005). *Strateji Jeostrateji Jeopolitik*, Platin Yayınları, Ankara.
- KASAPOĞLU, C. (2014). Doruk Ergun, "The Crimean Standoff: Implications for Turkey", *EDAM, Discussion Paper Series*, S.2, ss.1-9.
- KÜLEBİ, A. (2009). *Türkçe Jeopolitik*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- LACOSTE, Y. (2008). *Büyük Oyunu Anlamak*, (Çev. İsmet Akça), NTV Yayınları, İstanbul.
- LIPPERT, B. (2007). "The Discussion on EU Neighborhood Policy – Concepts, Reform Proposals and National Positions", Friedrich-Ebert-Stiftung, *International Policy Analysis*, ss.1-24.
- MUTLUER, S. E. (2019). *Azerbaycan Kanaat Önderleri Açısından Türkiye'nin Jeopolitik Önemi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- OKMAN, C. (1995). *The Black Sea initiative and the European security process (a theoretical approach)*. The Black Sea economic cooperation: anew reality for Turkey, Germany and the European Union, Bonn, 7-10 Aralık, 1995.
- OKMAN, C. (2018). Karadeniz Güvenlik ve İstikrar Sürecine Bakışta Realist Yaklaşımın Hâkim Görünümü. *İçinde Karadeniz Jeopolitiği*, editör Hasret Çomak, Caner Sancaktar, Volkan Tatar ve Burak Şakir Şeker, 43-71. İstanbul: BETA Yayınları.
- OKTAY, E. G. (2006). Türkiye'nin Avrasya'daki Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü. *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 149-179.
- ÖZDAL, H. (2015). *Sovyetler Birliğinin Dağılmasından Kırım'ın İlhakına Rus Dış Politikasında Ukrayna*. Ankara: USAK Yayınları.
- STULBERG, A. (2005). "Moving beyond the Great Game: The Geo-economics of Russia's Influence in the Caspian Energy Bonanza", *Geopolitics*, C. 10, S. 1, Ss. 1-25.
- TARAKÇI, N. (2005). *Sömürgecilikten 21.yüzyıla deniz gücü mücadelesi denizci stratejinin tarihi analizi*. ISBN:975-409-320-2, Deniz Basımevi Müdürlüğü, 1.Baskı.
- TDK. (2023). *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, (Çevrimiçi), 19.10.2024.
- TELLAL, E. (2009). "SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (ed.) Baskın Oran, Cilt I, 15. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- TSANTOULIS, Y. (2008). "Sub regionalism in the Black Sea and the EU's Role: Incentives, Obstacles and a 'New Synergy'", *Center for European Integration Studies*, Discussion Paper, No: C183, ss.1-27.
- VASILIEV, A. (2010). "The Black Sea Region in Turkish Foreign Policy Strategy: Russia & Turkey on the Black Sea", *Carnegie Moscow Center Black Sea Peace Building Network Russian Expert Group*, Report No: 2, ss.1-6.
- YILMAZ, S. (2015). Milli Güvenlik Teorisi, Ed. Ümit Özdağ, *Jeopolitik ve Jeostrateji*, Kripto Basım Yayım.

EXTENDED ABSTRACT

After the Cold War, Turkish-Russian relations in the Black Sea Basin have been seen to have a volatile and changing structure. Both states have experienced serious difficulties during this period and have been trying to find a place for themselves in the changing international system. Following the collapse of the USSR, the interest of the EU and the US in the basin has been increasing. The increasing interest of Western actors in the basin has also affected the general course of Turkish-Russian relations. The increasing influence of Western states in their close circles and developments such as the occupation of Iraq have caused Turkey and Russia to feel disappointed with the West. However, the rapprochement in bilateral relations between the states is not only due to Western states. Because, contrary to this intersecting situation, there is a unique development in bilateral relations between Turkey and Russia. It should not be overlooked that the cooperation established in different sectors and the developing economic ties between Turkey and Russia stem from the mutual desire and determination of policy makers. Strengthening the economic, commercial and energy ties between them plays an important role in reducing tensions between the two states and preventing suspicion and distrust towards each other. The changes in power seen in both states since the 2000s play an important role in this. It is believed that it is an important and positive choice for the parties to reach a compromise with each other. In the Black Sea Basin, states feel that each other is necessary in strengthening political and economic ties between the states. Both Turkey and Russia prefer cooperation that will provide each other with political and economic benefits in their bilateral relations, not out of necessity, but willingly. Therefore, the hypothesis that “the developing relations between Turkey and Russia have a unique situation outside of the obligations originating from the West” is confirmed.

Considering the increasing Russian influence in the basin, it is thought that Turkey's cooperation with Russia will continue in the future as long as the current military, economic and security trends continue. As a result of the developments in 2008 and 2014, it is seen that Russia focuses on absolute gains rather than relative gains in its relations, even under conditions where it has increased its influence in the basin. When cooperation based on absolute gains is carried out, Turkey will be able to strengthen its political, economic and military dimensions while ensuring its own security in the basin. Instead of pursuing policies that prioritize their own gains in the emerging opportunities, states acting by considering long-term cooperation will be effective in achieving common gains that will cover the entire basin. Turkey is aware of its potential weakness compared to Russia. Instead of competing with Russia, it is trying to increase its gains by choosing cooperation.

The fact that the Black Sea countries have remained under the sovereignty and influence of Tsarist Russia and the Soviet Union for the last two centuries, and that the Russian Federation may want to return to its former sphere of influence after recovering in the economic, political and military fields in the coming decades, has led these countries to see NATO and EU membership as the most important guarantee of their future political, economic and military security. The weakness of the Black Sea countries' capacity to provide national security on their own also leaves them in need of strong external support. In addition, while the Black Sea countries are increasingly moving towards democracy, pluralism and the free market, the concern felt towards the Russian Federation has led these countries to prioritize security over economic cooperation.

Today, Russia, which has a population of 143 million, occupies 17 million km² of land. Although 30 million Russians live in other countries, 30 million of its own population are of different ethnicities. According to different reports, its population in 2050 will be between 100 and 120 million. China, which is estimated to reach a population of 1.5 to 1.8 billion in 2050, has a land area of 9.6 million km². In the long term, China may see Russia's Asian lands as a living space. The USA's current Asia policy is based on proactive behavior and attempts to settle in the intermediate regions between Russia and China in order to prevent this idea from China. It is evaluated that Russia may want to join NATO in the medium term in order to prevent this division and to ensure its own security and territorial integrity.

GÜNEY SLAVLARINDA AĞIT, AĞIT RİTÜELLERİ VE TÜRK KÜLTÜRÜ İLE OLAN MÜNASEBETLERİ

Ömer AKSOY*

ÖZ

Ağıt ve ağıt ritüelleri ölüm hadisesi karşısında insanların taşıdığı yoğun duyguların bir tür ifade edilmiş biçimi olarak dünyanın birçok toplumunda karşımıza çıkar. Gerek Türk gerekse de Güney Slav halklarının kültüründe ağıt ve ağıt ritüelleri geçmişten günümüze değin var olan bir fenomen olmuştur. Güney Slavlarının tarihsel açıdan uzun yıllar Türk kültürü ile münasebet içerisinde oluşu, kültürel ve dinî etkileşimin ağıt ve ağıt ritüellerini de içine alacak biçimde gelişmesine imkan tanımıştır. Bölgede özellikle Müslüman Boşnaklar özelinde tasavvur edilen Türk kültürü etkisi ağıtlar üzerinden ele alındığında esasında Türk kültürünün Ortodoks ve Katolik Slav gruplar üzerinde de önemli derece etkili olduğunu gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda çalışmada bir yandan Güney Slav ağıtlarının tarihçesi hakkında bilgiler verilip icra edildiği sahanın çerçevesi çizilmeye çalışılırken diğer yandan Güney Slav ağıtlarının ve ağıt yakma geleneklerinin genel karakteristiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra eş zamanlı olarak başta Türkiye Türkleri olmak üzere Türk topluluklarındaki ağıtlar ve ağıt yakma gelenekleri ile olan benzerlikler, farklılıklar ve ortak hususlar belirlenmeye, bu sayede kadim bir kökene dayanan Türk ve Slav toplulukları arasındaki kültürel etkileşim ağıtlar kanalıyla farklı bir perpektiften ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ağıt, ağıt pratikleri, Güney Slavları, Türkler.

LAMENT, LAMENT RITUALS IN SOUTHERN SLAVS AND THEIR RELATION WITH TURKISH CULTURE

ABSTRACT

Lament and lament rituals are a form of expression of the intense emotions that people carry in the face of death in many societies of the world. In the culture of both Turkish and South Slavic peoples, lament and lament rituals have been a phenomenon that has existed from the past to the present. The fact that the South Slavs have been in contact with Turkish culture for many years has enabled the cultural and religious interaction to develop in a way to include lament and lament rituals. When the influence of Turkish culture in the region, which is envisioned especially in the Muslim Bosnians, is analyzed through laments, it is possible to observe that Turkish culture has a significant influence on Orthodox and Catholic Slavic groups as well. In this context, in this study, on the one hand, while giving information about the history of South Slavic laments and trying to draw the framework of the field in which they are performed, on the other hand, the general characteristics of South Slavic laments and lamentation traditions were tried to be revealed. In addition, similarities, differences and commonalities with Turkish laments and lamentation traditions have been tried to be determined. In this way, the cultural interaction between Turkish and Slavic communities based on an ancient origin was tried to be revealed from a different perspective through laments.

Keywords: Lament, Lament rituals, Southern Slavs, Turkish.

Giriş

Türklerde ve Güney Slavlarında Ağıtın Tarihsel Gelişimi ve Uygulandığı Bölgeler

Ağıt, ölüm karşısında duyguların en yoğun ve güçlü olduğu bir anda gerçekleşen bir çeşit duygu dışı vurumdur. Ölenin ardından ona karşı duyulan sevginin sonucu ortaya çıkan yoğun duygular ağıtlar aracılığıyla yansıtılmaktadır. Geçmişten günümüze dünya üzerinde ya-

Gönderilme Tarihi: 23.12.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Doç. Dr. Bosna Hersek Zenica Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9837-7567, E-Posta: omeraksoy66@outlook.com.

şayan tüm toplumlarda ağıt ve ağıt ritüellerine rastlamak mümkündür. Ağıt ve ağıtla ilintili dinsel pratiklerin kuvvetli bir şekilde varlığını sürdürdüğü topluluklardan birisi de Türkler olmuştur. Çok güçlü bir animist yapıya sahip olan Orta Asya göçebe Türk toplumunda bu yapının yansıması olarak ölüm ritüellerinin ve ağıt yakma geleneğinin var olması tabii bir durumdur. Hunlardan itibaren ağıt yakma geleneğinin tarihî kaynaklardan izlerini sürmek mümkündür. Türk kültürünün ve inancının en kadim numunelerini günümüze taşıyan Çin kaynaklarında Hunların cenaze merasimlerinde ölen kişi için yas tutan insanların bağrımları ve yüzlerini parçalayıp kesmeleri ile alakalı ibarelere rastlarız (*İnan, 1986, s. 195*). Aynı kaynaklarda ve Orhun yazıtlarından edindiğimiz bilgilerde Göktürklerin cenaze merasimlerini ifa ettikleri esnada ölen kişinin bir çadıra konulduğu, yakınlarının kestikleri kurbanları bu çadırın önüne serdikleri ve çadırın etrafında yedi kez dönerek yüzlerini bıçakla kestikleri ve çeşitli yas ritüellerini gerçekleştirdikleri ifade olunmaktadır (*1986, s. 195*). Benzer bilgilere Bizans kaynaklarında da rastlamaktayız. Bizanslı diplomat Priskos'un Hun hükümdarı Atilla'nın cenaze merasimi ile alakalı kayıtlarında Atilla'nın ölümü üzerine yakılan ağıtlardan bahis olunur. Yine Bizanslı Menander'in aktardığı; Bizans elçisi Valentinus'un, yas tutan bir Avar cemaatiyle birlikte yanaklarını hançerle oymak zorunda kaldığı ile alakalı kayıt (Blockley 1985, s. 176), İslam öncesi Türk kültüründe yağ töreni adıyla bilinen ve cenaze merasimleri esnasında ağıt mahiyetinde törene katılanların yüzlerine ve vücudundaki çeşitli uzuvlara kesici maddelerle zarar verme ritüellerinin Hunlar gibi Avarlar aracılığıyla Avrupa içlerine değin taşındığını göstermektedir. Hunların ardından Göktürklerde, Uygurlarda, Selçuklularda ve Osmanlılarda temel yapısını korumak suretiyle benzer nitelikteki ağıt ritüellerinin uygulandığına dair çok sayıda tarihî kayda sahibiz. Yine günümüzde Orta Asya'dan Anadolu'ya değin varlığını sürdüren Türk boylarının hepsinde hâlen benzer nitelikte ağıt ritüellerinin uygulanması söz konusudur. Bu örnekler Türklerde ağıt geleneğinin kadimliğini ve ilk yurtlardan ulaştıkları en Batı noktalara değin ağıt ve yas ile alakalı ritüelleri yaşattıklarını göstermektedir.

Türkler gibi Slavlarında kültürel yaşantılarında ağıt ve ağıt yakma ritüelleri ile alakalı bilgilere çok eski dönemlerden itibaren rastlarız. Slav ağıtları ile alakalı tarihsel kayıtlar Türklere nispeten daha yakın tarihlidir. Bilinen en eski kayıt Nestor kroniğinde geçmektedir ve 912 tarihlidir. Bu kayıta tarihî kaynaklarda adı günümüze ulaşan ilk Slav knezlerinden olan Oleg'in bir yılan sokması sonucu ölümü üzerine ağıtlar yakıldığı ifade olunmaktadır (Cross vd. 1953, s. 69). Güney Slavları ile alakalı ilk kayıt 13. yüzyıla dayanmakta olup Sırp kralı II. Stefan Uroš Milutin, karısı Jelena'nın ölümü üzerine söylenmiştir. Güney Slavlarına ait başka bir eski kayıt ise 14. yüzyılda ölen Kosova despotu Stefan Lazarević hakkındadır (Đurić, 1940, s. 15-17). 16. yüzyıldan itibaren Güney Slavları içerisinde ağıt söyleme ve cenaze ritüelleri kapsamında çeşitli ritüeller gerçekleştirme ile alakalı kayıtların arttığını görürüz. 1533 yılında günümüzdeki Sırbistan topraklarını teşkil eden bölgeden geçen Venedik elçisi Benedetto Ramberti, bölgede yaşayan kadınların kocaları, erkek kardeşleri, oğulları veya babaları öldüğünde tırnaklarıyla yüzlerini yırtıp kanattıklarından bahseder. 1547 yılında Osmanlı Devleti'nde Fransa büyükelçisi olarak görev yapan Jean Chenault, Niş yakınlarından geçerken yörede eşleri ya da babaları ölen kadınların saçlarını yolup yüzlerini tırnaklarıyla yırtmak suretiyle nasıl ağıtlar yaktığını tasvir eder. 1555 yılında Güney Slavlarının yaşadığı bölgeleri dolaşan Alman büyükelçi Ogier Ghiselin de Busbecq da benzer şekilde yas törenlerini ve yapılan ağıt ritüellerini tasvir eder (Ђорђевић, 1928, s. 344; Čubelić, 1988, s. 88-89). 1445-1509 yılları arasında yaşayan Hırvat rahip ve şair Juraj Šižgorić, Hırvatistan'ın Šibenik şehri ile alakalı kaleme almış olduğu monografisinde (De situ Illyriae et civitate Sibenici-İllyria ve Šibenik Şehrinin Durumu Hakkında) bazı

Şibenik geleneklerini sıralarken “cenazelerde yas tutan kadınların yüksek sesle ağıtlar söylediğini, bunun ise cenazeye katılanların ruhuna tesir ettiğini ve onları ağlamaya teşvik ettiğini” ifade eder (Botica, 2013, s. 110). Latin seyyah Alberto Fortis’in Dalmaçya Seyahatnamesi adlı (Put Po Dalmatia) meşhur eserinin morlaklarla ilgili kısımlarında yas uygulamalarından ve kadınların cenaze esnasındaki yas ritüellerinden bahis olunmaktadır (Fortis, 1984, s. 61-62). Karadağlı Prens Danilo’nun, 1855 yılında “Danilo Kanunları” adı ile Karadağ’daki teokratik yapıyı yok edip laik bir düzen tesis etmek adına başlattığı reformlar içerisinde cenazelerde ağıt ve ağıt yakma ile ilişkili ritüelleri yasaklaması ve buna uymayanların para cezasına çarptırılması ile alakalı uygulamalar mevcuttur. Danilo’nun bu sert tedbirlerine karşın ağıt gelenekleri bölgede güçlü bir şekilde uygulanmaya devam etmiş, hatta Danilo’nun 1860 yılında ölümünün ardından Danilo ile alakalı bölgede çok sayıda ağıt teşekkül etmiştir (Шаулић, 1929, s. XXIII).

Günümüzde Karadağ sınırları içerisinde kalan bölgelerde ağıtlar ile alakalı kayıtlar tutan ünlü Sırp filolog Vuk Karadžić özellikle Boka körfezi olarak adlandırılan bölgede ağıt yakma geleneklerinin çok güçlü bir şekilde var olduğunu, bunun dışında kalan bölgelerde ise geleneğin yok olduğunu ifade etmiştir (1957, s. 146-147). Karadžić, ağıtların canlı bir biçimde icra edildiği ve ağıtlarla ilintili ritüellerin uygulandığı bölgeleri sıralarken; Karadağ’ın Dinar Alpleri havzasının kuzeybatı-güneydoğu yönünde, kuzeyde Bar şehri, Güneyde ise Sutomore’ye kadar uzanan dağlık bölgeyi (Karadağ kıyılarında Adriyatik denizi ile Main, Braić, Crmnica ve Spič bölgeleri) ihtiva eden Paštrovići bölgesini Güney Slavları arasında geleneğin en güçlü şekilde var olduğu bölge olarak tanımlamıştır. Hatta cenazelerde ağıt ve ağıt ritüelleri ile özdeşleşen narikace adlı kişilerin çok daha geniş bir sahada gözlemlenmesinin mümkün olduğunu fakat Paštrovići bölgesi dışında hiçbir yerde manzum ağıtların yakılmasına tanık olmadığını ifade etmektedir (Banjević vd. 1971, s. 146-147). Karadžić gibi 19. yüzyılın bir diğer önemli koleksiyoncusu olan Vuk Vrčević ise 1868 yılında tamamladığı koleksiyonunda Karadağ, Hersek ve Boka körfezi bölgelerindeki ağıt gelenekleri üzerinde durmuş ve bu bölgelerden ağıtlar derlemiştir. Vuk Vrčević ise derlemeler yaptığı Hersek, Karadağ ve Boka körfezinde ağıt geleneğinin aynı yapıda olduğunu ifade etmiştir. Hersek bölgesindeki Türklerin ise (Müslümanlar kastediliyor) çocuğu silahaltında olsa dahi bir kez bile ağıt yakıp yas belirtisi olarak siyah kıyafetler giydiğine tanık olmadığını, bunun İslam dininde iyi karşılanmaması ile doğru orantılı olduğunu belirtir (Çirgić, 2016a, s. 107-108; Vrčević, 2011, s. 36-38). Buna karşın günümüzde Güney Slavları arasında ağıt yakma uygulamaları Sırp, Hırvat veyahut Boşnak gibi belirli bir Slav entiteye veyahut Müslüman, Katolik ya da Ortodoks gibi belirli bir dinsel temele dayanmaktan ziyade bölgesel bir dağılım sergiler. Örneğin 17. yüzyılın meşhur seyyahlarından olan ve 1658 yılında Dalmaçya, Dubrovnik ve Bosna sınırlar içerisinde notlar tutan Fransız Poulet’in Saraybosna’da yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin defin törenlerinde uygulamış oldukları ritüeller ve bu törenlerde söylenen ağıtlar hakkında verdiği bilgilerin (Lilek, 1894, s. 161; Buturović, 1973, s. 10-11) aksine ne tarihî kayıtlarda ne de günümüzde Bosna Hersek sınırları içerisinde yaşayan Müslüman Boşnaklar arasında ağıt yakma geleneğine rastlanmamaktadır. Ancak günümüzde önemli bir kısmı Karadağ sınırları içerisinde kalan Dinar Alplerinin havzasının güney kesimlerinde yaşayan Boşnaklarda ağıt yakma geleneğinin varlığına rastlıyoruz. Boşnak folklorcu Alija Nametak’ın Podgoritsa civarında yaşayan Boşnaklardan kaydettiği bilgilere göre ağıt yakma konusunda uzman olan bir kadının cenaze henüz evden çıkmadan ev içerisinde cenazenin baş ucunda ağıtlar yaktığını ifade etmektedir. Ayrıca Nametak’ın kayıtlarına göre civarda çağrılacak herhangi bir Müslüman ağıttı mevcut değilse Ortodoks ağıttılardan yardım alınmaktadır (Nametak, 1962, s. 195). Bölgedeki Müslümanlar ile gayrimüslümler

arasında ağıt yakma geleneği bazı farklı hususlar taşımak suretiyle dinsel bir farklılık gözetmeksizin günümüze değin var olmuştur. Bunlardan en önemlisi Müslümanların ağıtlarını Ortodoks ve Katoliklerin aksine daha sessiz ve gizli yapmalarındadır. Bu yüzden Müslümanlar tabutun mezara konulduğu andan ziyade özellikle ölü evinde ölünün başı ucunda ağıt yakmayı tercih etmektedir. Ortak hususlar ise ölenin güzel vasıflarının sıralanması, geride bıraktıklarına dair atıflar yapılması ve ailenin daha önce ölen fertlerinin öteki dünyada ölen kişiyi karşılayacağı şeklinde sıralanabilir (Çirgić, 2016a, s. 129-131). Karadağ içerisinde ve Karadağ sınırları dışında yaşayan Boşnakların ayrışmasına benzer bir durum Katolik Hırvatlar arasında da söz konusudur. Hırvatlar arasında Sinj Krajina, Dalmaçya (Zlarin), Subotica, Samobor, Slavonya (Vinkovac bölgesi) gibi Hırvatistan'ın Adriyatik hattı boyunca ve Sırbistan ve Bosna Hersek sınırına yakın kısımlarında yer alan bölgelerinde ağıt yakıldığına tanıklık ediyoruz (Butorac 2015, s. 6). Netice itibariyle ağıt yakma geleneğinin ve ağıt pratiklerinin başta günümüz Karadağ sınırları içerisinde kalan bölge olmak üzere Hersek, Dalmaçya şeridi ile Sırbistan'ın güney ve güneybatı kesimlerinde yaşayan Slav unsurların dinsel bir ayırım gözetmeksizin ortak bir karakteristiği olduğunu söyleyebiliriz.

Türk ve Güney Slav Sözlü Geleneğinde Kavramsal Olarak Ağıt ve Mahiyeti

Türklerde türü tanımlamak için en yaygın biçimde ağlamak fiilinden türetilen ağıt sözcüğü kullanılır. Tarihî kaynaklarda yine “ağlamak” fiiliyle ilintili olarak yağ, bu törenlerde söylenen şiirleri tanımlamak için sagu kavramının kullanıldığını görürüz. Günümüzde Yenisey yazıtlarında ağıt yakan kişi anlamına gelen ve Anadolu’da hâlen ağıtçı kadınları tanımlamak için kullanılan sığıtçı teriminin sagu sözcüğünden türetildiği düşünülmektedir. Tarihsel süreçte bu kavram yerini ağıt ve mersiye sözcüklerine bırakmıştır. Ağıt ve ağıt ritüelleri ile ilişkili en eski kavram ise yağdır. Orhun Yazıtlarında geçen “Hatun yok olmuş idi (ölmüş idi)” (Orkun, 1994, s. 110) ifadesindeki yok sözcüğünün yağ sözcüğü ile aynı fenomeni karşıladığı ifade edilmektedir (Bali 1997, s. 15). Divan-ı Lügat-it Türk'te kavram, ölümün ardından verilen yemeğin adı olarak geçer (1939, s. 143). Eski Türkçede ağlamak anlamlarına gelen “yığla” veya “ıgla” sözcükleriyle karşılaşıyoruz (Bayat, 2011, s. 258). Bu anlamda ölüm üzerine düzenlenen yağ törenlerini “ağlama törenleri” olarak kabul edebiliriz. Bu törenlerde Kaşgarlı'nın tanımı ile paralel olarak ölü yemekleri verilmekle birlikte törene ölen kişinin ardından gerçekleştirilen yas ritüelleri eşlik etmiştir. Bu törenler, katılımcıların ağıt gelenekleri kapsamında yüzlerini yaralamaları, saçlarını kesmeleri veya yolmaları, ölünün bulunduğu çadırın etrafında atlarını döndürmeleri ve ölenin arkasından ziyafetlerin verilmesi gibi çeşitli pratiklerin gerçekleştirildiği törenlerdir.

Geleneğin gerek Batı gerekse de Doğu Türklüğü içerisinde hâlen güçlü bir biçimde var olduğunun kanıtı, ağıt kavramı yerine geçecek çok zengin bir terim kullanımının söz konusu olmasıdır. *Deyişat, sağı, ağı, bayah, deme, deyiş, eyişet, lavik, ölgülü, sayı kuru ağlamak, şin, şivan, yakım* vs. bunlardan bazılarıdır. Benzer biçimde Kazaklar, Kırgızlar, Uygurlar, Türkmenler, Azeri gibi birçok Türk boyunda çok geniş bir kavram yelpazesi ile karşılaşıyoruz. Bu, ağıt söyleme geleneğinin Türk boyları arasında geçmişten günümüze değin ne kadar güçlü bir şekilde var olduğunun bir delili olarak kabul edilebilir. Ayrıca İslam'ın Türkler arasında benimsenmesi ile ağıt geleneğinin İslam ile senkretize olduğu ve ölüm hadisesinin ardından belirli günlerde Mevlî ve Kur'an-ı Kerim okunmasının bunun bir yansıması olduğu şeklinde görüşler bulunmaktadır (2011, s. 260).

Güney Slavlarında ağıt kavramını karşılamak için en yaygın olarak “hüzün, keder” sözcüklerinden türetilmiş olan *tužbalica*, sözcüğü kullanılır. Daha seyrek olarak ise *naricaljka*, *jaukalica*, *jekavica* sözcükleri de ağıt kavramını karşılamak için kullanılmaktadır. Ağıt yakma eylemini tanımlamak için ise *tužiti* ve *naricati*, daha nadir olarak *jaukati* ve *zapijevati* fiilleri kullanılır (Çirgic, 2016b, s. 306-307). *Tužiti* daha edebî bir formda ve daha sistemli vücuda getirilen ağıtları tanımlamak için kullanılırken *naricati* ölenin arkasından düzensiz olarak “ağlama, feryat-figan etme” şeklinde tarif edilebilir (Džaković, 1962, s. 8). Ağıtçıların bölgede kadın olmasından ötürü sözcüğün dişil hâli kullanılmak suretiyle türetilmiş olan *tužilica* sözcüğü de ağıtçı kavramını karşılamaktadır (Çirgic, 2016a, s. 17-18). Bu kavramların yanısıra cenaze merasimi esnasında lele ünlemi ile başlatıldığı için *lelek* (ağıt) ve *lelekati* (ağıt yakmak) olarak adlandırılan düzensiz ağıt türleri oldukça yaygındır. Lelekler tamamen doğaçlama olarak cenaze kabire konduğu esnada gerçekleştirilen yüksek sesle ağlama eylemleridir. Belirli bir standardı ve sabit şekli olmayıp farklı nazım birimlerinde ve farklı biçimlerde olabilir. Lelek, ölüm merasimi esnasında başlar ve tamamen merasim süresince gerçekleştirilir. *Tužbalica* gibi defin merasiminin dışında yapılması söz konusu değildir. Lelek açan kişiye *Lelekciya* (*lelegdzija*) yani *lelekçi* denir. Lelek, edebî ve sanatsal açıdan *tužbalica*dan daha değersiz görülmekte, merasim esnasında belirli kişilerin acılarının yüksek sesle tegannilerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmış türler olarak tarif edilmektedir. Bazen lelekler *tužbalica* ile neredeyse aynı edebî değere sahip olacak kadar usta kişiler tarafından icra edilebilmektedir. Leleklerle saç yolma, yüz yaralama, kıyafet parçalama gibi fiziksel eylemlerde eşlik edilmektedir. Günümüzde Güney Slav coğrafyasında özellikle Karadağ bölgesinde bazı Ortodoks gruplar arasında hâlâ varlığını sürdürse de günümüzde lelek, sık karşılaşılan bir ritüel değildir (Banjević vd. 1971, s. 10-12; 2016a, s. 153-157). Her ne kadar lelek, *tužbalica* gibi profesyonel olmayan daha amatör kişiler tarafından icra edilen hüzün eylemleri olarak görülsede nihayetinde ağıt ve ağıt yakma ritüellerinin önemli birer parçası olmuş, cenaze ritüelleri ile olan münasebetinden ötürü birçok Slav folklorist tarafından ritüel şiirler kategorisinde tanımlanmıştır. Bu tarz bir tanımlamaya Türk ağıtlarında da rastlarız. Bazı ağıtlar biçimsel özelliklerinden ötürü nazım düzeni olmayan ve uyak kuralına bağlı olmayan ağıtlar kategorisinde değerlendirilir. Bunlar ahenkli nesir ya da düz nesir biçiminde of, aman, oy gibi ünlemler ile seslenmeler şeklinde terennüm edilen düzensiz ifadeleri içerir (Esen, 1997, s. 21). Leleklerle aynı kategoride değerlendirebileceğimiz bu düzensiz ağıt biçimi günümüzde Anadolu’da en sık karşılaşılan ağıt türleri olma özelliğine sahiptir. Bu tarz ağıtlar Güney Slav ağıt araştırmacıları tarafından özel bir kategoride değerlendirilmiştir. Güney Slav leleklerine karşılık olarak Türk ağıt geleneğinde bağırarak feryat-figan etme anlamına gelen buzlamak fiili ile karşılaşıyoruz. Aynı fiil develerin çıkardığı ses anlamına gelen “bozulamak” adı verilen eylemde karşımıza çıkar. Dede Korkut destanlarında buzadı şeklinde “bağırarak ağladı, feryat etti” anlamlarında terimin oldukça sık kullanıldığını görürüz. Bunlardan birinde Beyrek’in ölüm haberi üzerinde ailesi ve kırk yiğidi, kaba sarıklarını yere çalarak “bozulamak” suretiyle ağlaşıp feryat ederek acılarını ifa etmektedirler (Ergin, 1989, 130-131). Günümüzde Orta Anadolu yöresinde yaygın olarak karşılaştığımız bozlak türü uzun havaları da bu bozulamak fiili ile ilişkilendirebilir ve Türk ağıtlarının en eski mahiyetini günümüze değin taşıyan türler olarak varsayabiliriz.

Karadağlı edebiyat tarihçisi Novak Kilibarda, ağıt terimini çok geniş bir çerçevede değerlendirirken icra bağlamlarına göre Güney Slav ağıtlarını törensel olanlar ve olmayanlar şeklinde iki kategoride ele almıştır. Törensel olan ağıtlar tam olarak lirik bir şarkı hüviyeti kazanmamış, ölüm merasimi esnasındaki ruh haliyle terennüm edilen kısmen edebî mahiyeti olan

yaratımlardır. Törensel olmayanlar ise lirik karakterli edebî ürünler olarak bireyi ilgilendiren tüm acı, keder, şikâyet vb. çok geniş bir konu yelpazesine sahip şiirsel yaratımlardır. Kilibarda bu noktada ağıtları ilk esnada tam anlamıyla yaratılmış bir lirik şiir olarak görmez ve onları bir çeşit mersiye retoriği olarak tanımlar. Bunun nedenini ağıtçının o esnada içerisinde bulunduğu ruh halinin şiirsel imgeleri yaratabilecek bir yeteneğe sahip olamaması olarak görür. Ancak daha sonra psikolojisi şiirsel imge yaratma yeteneğini yeniden mümkün kılar, acı gerçeğe ulaşmak suretiyle bu acıyı en düşük düzeyde hafifletmek ve bastırılmış kederi açığa çıkarmak adına hüznü ifadeleri şiirsel bir biçimde vücuda getirir (Kilibarda, 2012, s. 251-252). Bu bağlamda naricaljka ve lelek Kilibarda'nın tanımı ile cenaze esnasında yaratılış ve şiirsel imgeler açısından daha zayıf kabul edilen türlerdir. Tužbalica'da ise daha gelişmiş bir edebî yaratımın öznesidir.

Ağıtlarda belirli bir kahramanın bireysel trajedisinin yanında toplumların tarihlerinde derin izler bırakan savaş, doğal afet, kıtlık ve benzeri hadiseler konu edilebilmektedir. Bazı araştırmacılara göre kabile tipi cemiyetlerde ortaya çıkan ağıtlar kolektif yapısını tamamen kaybetmemekle birlikte tarihsel süreçte bireyi konu alan bir yapıya doğru evrilmiştir (Sokolov, 1966, s. 224; Bali, 1997, s. 6). Güney Slavlarında bu durum, onların kültürel karakterlerinin etkisi ile diğer folklor türlerinin aksine daha sınırlı bir çevrede icra edilmesinde ve varyantlaşmasında etkili olmuştur. Zira Güney Slavlarının zadruga adını verdikleri büyük aileler şeklindeki toplumsal örgütlenmeleri ve farklı Slav aşiretleri arasındaki bölünmüşlükler, tarih sahnesine bir tarım toplumu olarak çıkan Güney Slavlarının kendi içlerinde gevşek bir toplumsal yapı oluşturmasının yanında onların kolektif düşünme ve hareket etme yeteneklerini de önemli derecede kısıtlamıştır. Türklerde göçebe toplumsal yapının ortaya çıkardığı savaşçı insan tipinin çok geniş bir coğrafi sahaya yayılması, Türklerin güçlü kolektif düşünme yeteneklerini geliştirmenin yanında Türk ağıtlarının daha geniş bir zeminde yayılmasına ve gelişmesine olanak tanıyordu. Çoğu zaman ise türküleşen ağıtlar müzik aletleri eşliğinde icra edilen türlere evrilmekte, ölüm hadisesi üzerine söylenen bir ağıt bazen anonimleşerek bazen ise yaratıcısı olan aşık veyahut saz şairinin mahlasıyla dilden dile aktarılmak suretiyle kolektif yapının güçlülüğü ile doğru orantılı olarak geniş bir sahada yayılabiliyordu. Buna karşın Slavlarda daha zayıf bir karakterde gelişen kolektif yapı Güney Slav ağıtlarının da daha dar bir çevrede sıkışmasına ve daha geniş Slav gruplar arasında yayılamamasına neden teşkil etmiştir. Hatta Güney Slav ağıtları küçük Slav aşiretlerinin sınırlarını dahi aşmamıştır. Böylelikle Dede Korkut destanlarında göçebe insan tipinin öngördüğü biçimde toplumu için savaşacak, savaşçı yapıyı devam ettirecek insan gücünün eksilmesinden doğan hayıflanmayı Güney Slav ağıtlarında tarımsal iş yükünü karşılayan insan gücünün eksilmesinden doğan ve daha sınırlı bir toplumsal grubu etkileyen bir hayıflanma almaktadır.

Türkiye Türklerinin ağıtlarında ezgiler, ağıdı yakanın bildiği yöresel özelliklere sahip melodi kalıpları taşırken, ağıt, yaratıldığı yörenin ritim, melodi, ağız, tavır ve üslup özelliklerini gösterir (Eke, 2011, s. 237-238). Güney Slav ağıtlarında ise böyle bir durum söz konusu değildir. Karadağlı folklorist Adnan Ćirgić'in konu ile alakalı yapmış olduğu çalışmalarda ortaya koymuş olduğu üzere Karadağ'da kayıt altına alınan ağıtların kaydedildiği bölgenin ağız özelliklerini taşımadığını, ağıtçıların ağıtlar için yörenin ağız özelliklerinden çok farklı kendilerine has söyleyiş özellikleri geliştirdiğini farketmiştir. Aynı şekilde melodik ve ritmik unsurlarda da bu farklılaşmayı görmek mümkündür. (Ćirgić, 2016b, s. 305-306). Türklerde gördüğümüz durum aksine Güney Slav ağıtlarının varyantlaşmaması ve geniş bir alana yayılmaktan ziyade

sadece belirli bir bölge ile sınırlı kalacak şekilde yaratılması ve aktarılması kolektif yapının daha lokal bir çerçevede sınırlı kalması ile doğru orantılı olması muhtemeldir.

Güney Slavlarında Ağıtçılar

Güney Slavlarında ağıtçının serüveni Türk âşıklık geleneğinde âşıkların âşık olma süreçleri veyahut Orta Asya bozkır göçebe toplumunda şamanların şaman olma serüvenleri ile aynı aşamaları ihtiva etmektedir. Türk ağıtçı kadının "el almış" yani bir usta ağıtçı kadından icazet almış, usta bir ağıtçı tarafından yetiştirilmiş olması Anadolu'da oldukça yaygındır (Makal, 1986, s. 245-250). Güney Slavlarında ise kız çocukları 12-13 yaşlarından itibaren yöresinde yaşayan yaşlı ağıtçıları taklit etmeye başlarlar. Profesyonel bir icra öncesinde bu ağıtçı adayları tek başlarına çeşitli hüznü durumlara karşılık yüksek sesle ağıt icrasını gerçekleştirir. Yalnızken biçimlendirdiği ağıtını profesyonel olarak bir cenaze esnasında ilk kez icra eder. Sonrasında profesyonel bir ağıtçı olarak cenaze törenlerine katılır (Džaković, 1962, s. 11-12). Ağıtçıların yaptıkları iş karşılığında ücret almaları Türklerde olduğu gibi çok yaygın bir durumdur. Vrčević ve Karadžić'in kayıtlarına göre bu insanlara karşı saygı duyulur, halk arasında mükemmel şairler olarak tanınır, etraflarında şayet kaliteli bir ağıtçı yoksa en iyisini bulabilmek için civar köyler soruşturulur ve bunlara yaptıkları iş karşılığında belirli bir miktar para takdim edilir (Karadžić, 1957, s. 197; Vrčević, 2011, s. 37). Kendisine ücret takdim edilen ağıtçıları profesyonel ağıtçılar, diğerlerini ise lelek söyleyen daha sıradan ağıt icracıları olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Lelek icracıları Türk ağıtçıları gibi ekseri cenazenin başına toplanan yakın akrabalar ve dostlardır. Bunlar eğer ortamda profesyonel bir ağıtçı varsa onunla birlikte ritim tutup figan ederler ve bazen bu toplu feryat esnasında bir koro şeklinde ağıtlar tekrarlanır. Günümüzde dahi profesyonel ağıtçılar bölgede tanınan, ünü civara yayılmış ve cenazelerde bizzat cenaze yakınları tarafından ağıt söylemesi konusunda telkinde bulunulan kişilerdir. Bunlar toplumda önemli bir statüye sahiptirler. Bazı araştırmacılar bu tür ağıtçıların esasında para kazanmak için ağıt yakmadıklarını hatta böyle bir yaklaşımın bu kişilere karşı yapılacak bir saygısızlık olduğunu iddia etmektedirler. Kendilerine verilen ücret ise cenaze sahiplerinin bu kişiler için uygun gördükleri bir tür hediye olarak takdim edilir. Müslüman, Katolik veyahut Ortodoks fark etmeksizin tüm gruplarda bu tarz ödemelerin bir ücretten ziyade ağıtçı için uygun görülen bir hediye yahut bahşiş olarak telakki edildiği iddia edilmektedir (Trojanović, 1901, s. 136; Vukanović, 1972, s. 244; Čirgić, 2016a, s. 113-115).

Güney Slav ağıtları Türk ağıt icra geleneğinde olduğu gibi kadınlar tarafından icra edilmektedir. Bölgede 20. yüzyıldan itibaren yapılan derlemelerde ağıtçıların kimliklerinin kadın oldukları ekseriyetle tasdik edilmiştir. Bölgede derlemeler yapan ünlü folklorist Matija Murko erkek ağıtçıların varlığını kabul etmemektedir (1951, s. 268-269). Fakat 19. yüzyılda bazı erkek ağıtçıların varlığı ile alakalı kayıtlar mevcuttur. Vukanović ağıtlar ile alakalı çalışmasında 9 erkek ağıtçıdan derlemeler yaptığını ifade etmektedir. Fakat bu derlemelerin yapıldığı ağıtçıların ağıtlarını esasen irticalen söylemedikleri, repertuarlarındaki ağıtları yakınlarından öğrendikleri ve bu ağıtların aktarıcıları oldukları şeklinde görüşler mevcuttur. Ayrıca Vuk Karadžić, Vladimir Čorović, Adnan Čirgić gibi isimler tarafından eski dönemlerde destanî şiirin bir parçası olarak kabul edebileceğimiz şiirlerin erkekler tarafından ağıt mahiyetinde icra edildiği ifade olunmaktadır (Шайлић, 1929, s. XI; Đurić, 1940, s. 30-31; Čirgić, 2016a, s. 139, 147-148). Türklerde kadın ağıtçıların yanında âşık veyahut saz şairi tarafından yaratılan müellifi belli ağıtlara rastlarız. Bunlar erkek veyahut kadın belirli bir icra kabiliyetine sahip halk şairleri olup

bunların repertuarları içerisinde hayatlarında önem arz eden kişiler için yarattıkları ağıtlar da yer alır. Son tahlilde bu, destan, türkü ve diğer halk şiirleri ile ve ağıt türünün iç içe geçmişliği ile izah edilebilecek bir durumdur ve günümüzde cenaze esnasında irticalen icra edilen ağıtlar profesyonel veyahut amatör kadın ağıtçılar tarafından icra edilmektedir.

Düğün Türküleri ve Ağıtlar

Ağıtlar ve düğün-gelin türkülerini karşılaştıran bazı folkloristler bu iki tür arasında organik bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Rus folklorist Sokolov, Rus evlenme merasimleri ile Rus ölü gömme geleneklerini bu cihetten karşılaştırmış ve icra bağlamında bu iki tür arasındaki ortak noktaları ortaya koymaya çalışmıştır (1966, s. 224-234). Benzer ortaklıklar Türk ağıtları ve düğün türküleri üzerinde de kurulmaya çalışılmış konuyla alakalı İlhan Başgöz makalesinde ağıtlarda var olan keder ve gözyaşının düğün türkülerinde de mevcut olduğunu, bunu erkek egemen toplumda hak ve hürriyeti elinden alınmış bir aile düzeni içerisinde konumlanan kadının içerisinde bulunduğu umutsuzluğun ifşası olarak görmüştür. Düğün türkülerindeki acı, gelinin erkek evinde gördüğü kötü muamelenin bir neticesidir. Bu sebepten evlilik ve düğün bir mutluluktan ziyade kadın için bir yas sebebidir (1986, s. 263-267). Başgöz'ün bu yaklaşımına itiraz olarak düğünlerdeki hüznün ifadelerinin ataerkil yapının bir sonucundan ziyade ailesinden ayrılmak zorunda kalan gelinin ayrılığının doğurduğu hüznün bir yansıması olarak değerlendirilenler de olmuştur (Topbaş, 1958, s. 1621-1624). Düğün türküleri ve ağıtlar arasında benzer bir ilişki Güney Slav folkloristler tarafından da kurulmuştur. Zira Güney Slav düğün türkülerinde ağıtlara oldukça benzer yapıda ifadelere rastlanır. Düğün sırasında, gelin baba evinden çıkarken ve kayınvalidenin evine girerken ağıt benzeri hüznü türküler söylenir (Vidaković-Petrov, 1990, s. 190-191). Bu tarz düğün türküleri Türk kültüründe oldukça yaygın olup gelinlerin baba evinden çıkışları esnada hüznü namelerin terennüm edilmesi söz konusudur. Bunları da ölüm hadisesine benzer şekilde baba ocağından geri dönmeksizin gerçekleşen ayrılışın doğurduğu acının bir terennümü olarak kabul edebiliriz. Ayrıca bir durumdan başka bir duruma geçişin ifadesi olarak düğün merasimlerinde gelinin ardından yakılan ağıt mahiyetindeki türküler, icra özellikleri ile birlikte yoğun bir ölüm ve yeniden dirilme simgeciliği taşımaktadır (Yavuz, 2001, s. 922). Bu bağlamda ölüm fenomeni, doğum ya da evlilik gibi insan hayatının önemli evrelerini teşkil etmesi hasebiyle bir tür yakınma (Görkem, 2001, s. 159) veyahut met-hetme hâlini teşkil edecek edebî türlerin ortaya çıkışında bir ilk aşama görevi üstlenmiştir. Yakınmanın ortak gerekçesi ise kahramanın daha önce sahip olduklarından ve ait olduğu yerden ayrılmak zorunda kalmasıdır.

Bölgede rastlanan bazı yas ritüelleri, ağıtlar ile düğün türküleri arasındaki benzerlikler gibi düğün gelenekleri ile ortak yönler taşır. Karadağ'ın birçok bölgesinde ölen kişinin evine siyah bir bayrak asıldığı görülebilmektedir. Bu mecazi bir kara düğün simgesi olarak kabul edilmektedir. Siyah bayrak asılan yerlerde ölen kızlara beyaz kıyafetler giydirilmekte ve tabutuna beyaz bir duvak konmaktadır. İkinci Dünya Savaşından önce Karadağ'ın bazı köylerinde ölen genç kız veya erkek ise cenazenin önünde beyaz bayrak taşınmaktaydı (Çirgic, 2016a, s. 192; Milićević, 1967, s. 469-470). Bu da benzer şekilde ölümün kara bir düğün olarak tasavvur edilmesi ile ilintili olmalıdır. Cenazelerdeki siyah bayrak sembolizmine Türk boylarının birçoğunda rastlarız. Uygularda tabutun mezara götürüldüğü esnada yas tutanların bellerine beyaz kumaş ve başlarına beyaz bir örtü sarılmaktadır. Yasın üçüncü günü kara çözmek adı verilen uygulamada yasçuların bellerindeki beyaz kumaş çözülmektedir. Kazaklarda ise bu örtünün rengi

siyahtır. Kazaklarda evden ölü çıktığının alameti olarak evin önüne siyah bayrak asılmasıdır (Görkem, 2001, s. 50-52). Yozgat yöresinde düğünlerde gelin evine bayrak asılması ile ilintili olarak ölen damat için gelin evinde karalı bayrak asıldığı örneklere rastlarız (Bali 1997, s. 167). Bu iki zıt telakki düğün-ölüm tezatinin siyah-beyaz ikiliği ile sembolize edilmesi olsa gerektir. Siyah, dünyanın her yerinde olduğu gibi Güney Slavları arasında da yasın ve ölümün rengi olmuş, bu renkle ilintili farklı ritüeller geliştirilmiştir. Cenaze merasiminde ve cenaze sonrasında kadınlar başlarına sadece siyah ve mavi bir mendil takmakta, Boka körfezinde yakını ölen birçok kişi belirli bir süre siyah kıyafetler giyebilmektedir. Siyah kıyafet giymenin süresi ise değişiklik gösterir. Kim daha uzun süre siyah giyinirse o ölüme en fazla üzülüş demektir. Hatta bazılarının ölene değin siyah kıyafet giydiklerine tanık olunmuştur (Buturac 2015, s. 12).

Güney Slav ağıtları ile düğün türküleri arasındaki ilişkinin farklı bir boyutunu Güney Slavlarının kolo adını verdikleri cenazeye katılanların el ele tutuşarak halka şeklinde mezarın veyahut ölen kişinin cesedinin etrafında dönmeleri şeklinde gerçekleştirilen geleneksel dans ritüelleri oluşturur. Tarihî kaynaklarda Türklerin ölü çadırlarının etrafında halka olarak dönmelerinden ve bu esnada çeşitli yas pratikleri gerçekleştirdiğine dair kayıtlara yukarıda değinmiştik. Günümüzde Türklerde ölünün eve getirilmesi akabinde kadınların ölünün etrafında halka oluşturmak suretiyle ağıtlar teganni etmeleri Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hâlâ varlığını devam ettirmektedir (Bali 1997, s. 87; Öner, 1972, s. 8-10'dan aktaran; Görkem, 2001, s. 20, 53-57, 93). Cenaze koloları Güney Slav yas ritüelleri içerisinde belki de en fazla Güney Slavlarına özgü olarak niteleyebileceğimiz pratiktir. Kolo, aynı zamanda düğün vb. eğlencelerde el ele tutuşarak gerçekleştirilen bir Güney Slav halk oyunudur. Müzikolog Cvjetko Richtman cenaze kolosunun, düğün kolosunun dönüş yönünün tersi yönde, yani soldan sağa değil sağdan sola dönmek suretiyle gerçekleştirildiğini belirtir (1951, s. 35). Bu, cenaze merasimlerinde kıyafetlerin ters çevrilerek giyilmesi ile paralel bir uygulama olarak görülmektedir (Vidaković-Petrov, 1990, s. 45). 20. yüzyılın henüz başlarına ait bir derlemede kilise etrafında toplanan cemaatin merhumun şapkasını alıp ters çevirdikleri, etrafında toplanan kadınların bir kolo yani daire oluşturdukları ve ağıt yakmayı bilen kadınların bu daire içerisine girerek ölenin faziletlerinin sıralandığı ağıtlar yaktığı ifade edilmektedir. Bazen bu kolo içerisine ölenin yüzük, silah, silah kılıfı fotoğraf gibi eşyalarının da getirildiği görülebilmektedir (Çirgić, 2016a, s. 188-189). Karadžić kayıtlarında, Karadağ'da yaşayan Paštrović kabilesinde buna benzer bir kolo dairesi gördüğünü söyler. Kayıtta ölenin ailesinden kadınların kolo şeklinde bir daire oluşturmak suretiyle el ele tutuşup eğilerek sürekli ağıtlar yaktığı ve feryatlar ettiği ifade olunmaktadır (Karadžić, 1957, s. 146). Başka bir kayıta Sırbistan'ın Smederevo bölgesinde yapılan cenaze merasimlerinde kızların kilisenin etrafında dönerek saçlarını çekip göğüslerini döverek feryat ettiklerine tanık olunmuştur (Влаховић, 1971, s. 123). Kolo ile alakalı kayıtlara halk şarkılarında da rastlarız. Karadžić'in kayıt altına aldığı Bajraktar Miliç'in Düğünü (Ženidba Milica Bajraktara) adlı Güney Slav destanında Miliç'in ölümü üzerine düzenlenen cenaze merasiminde mızrakları ters çevirip ters yönde hareket eden kolo dairesinden ve bu esnada yakılan ağıtlardan bahis olunmaktadır (1985, s. 369). Yas ritüelleri kapsamında kıyafetlerin ters giyilmesi Türk ağıt geleneğinde yaygın karşılaşılan bir durumdur. Bilindiği gibi Türklerde yağmur duası esnasında da kıyafetler tersine çevrilip giyilmektedir. Bunu toplumun içerisinde bulunduğu sıkıntılı durumun bir çeşit duygusal (empati) büyü pratiği kapsamında tersine çevirme, düzensizliği, düzeni bozan olumsuzluğu yeniden düzene sokma eğilimi olarak değerlendirmek mümkündür. Uygulama Türkiye Türklerinde olduğu kadar Orta Asya'da yaşayan Türk boyları arasında da oldukça yaygındır. Kırgızlar ve Kazakların bazı boylarında bir matem alameti

olarak elbiseleri ters giymek ve ters oturulması söz konusudur. Coktav adını verdikleri ağıtların söylenmesi esnasında yüzleri cenazeye değil tersi yönde duvara dönen ağıtçılar elbiselerini de tersten giymek suretiyle ağıtlarını icra etmektedirler. Benzer şekilde Altaylarda yaşayan bazı Türk boylarında kadın ağıtçılar cenazenin ardından yedi gün boyunca elbiselerini ters giymektedirler (İnan, 1986, s. 197-199; İnan, 1987, s. 387).

Cenaze koloları ile alakalı en arkaik örnekleri Ortaçağ Bosna Devleti'nden günümüze ulaşan *Steçak* adlı lahitler sunar. Günümüzde çoğunluğu Bosna Hersek sınırları içerisinde bulunmakla birlikte Dalmaçya kıyıları, Sırbistan ve Karadağ sınırları içerisinde de bir kısmına rastladığımız steçakların önemli bir kısmı üzerinde ele ele tutuşarak kolo dairesi oluşturmuş rölyeflere rastlarız. Bunlar steçakların ölüm fenomeni ile olan ilişkisini ortaya koyan en önemli delil olarak kabul edilmiş ve bunların birer anıt mezar olduğu ve ölen kişilerin anısına dikildiği konusunda görüşleri pekiştirmiştir. İlk kez 19. yüzyıl sonlarında Luko Zore bu rölyeflerin hareket yönünün insanların eğlence amaçlı el ele daire şeklinde oynadıkları halk oyunlarının aksine cenazelerde ağıtçıların oluşturduğu kololar gibi tersi yönde yani soldan sağa doğru değil sağdan sola doğru olduğunu ortaya koymuştur (Zore, 1881'den aktaran; Bešliagić, 1954, s. 184-185). Rölyeflerdeki insanların dizlerinin aldığı şekilden hareketle belirlenen dönüş yönü bunların birer yas halkası olduğunun anlaşılmasında belirleyici olmuştur.

Ölümlle ilişkili olarak güney Slav mitolojisinde ve bilhassa steçaklar üzerindeki rölyeflerde çok sık bir şekilde geyik motifi ile karşılaşırız. Bunlardan biri olan Trebinje yakınlarındaki Zaplanik'teki bir steçakta kolo dairesinin en önünde yer alan kişinin bir geyiğe bindiği görülmektedir. Buna benzer biçimde Hersek ve Karadağ'da bulunan birçok steçakta en önde veyahut en arkada yer alan kişinin bir geyiğe bindiği veyahut geyiğin boynundaki yuları tuttuğu rölyeflere rastlarız (Bešliagić, 1971, s. 321-329). Geyiğin Güney Slavlarının sosyal hayatlarındaki rollerini düşündüğümüzde bu figürleri ölen kişinin günlük yaşamı ile ilişkili figürler olarak yorumlamak oldukça güçtür. Çok sayıda steçakta karşımıza çıkan geyik rölyefleri araştırmacılar tarafından ölümlle ilişkilendirilmiş ve bir çeşit ruh rehberi (psikopomp) olarak yorumlanmıştır. Tüm kültürlerde var olan ruh rehberlerinin tasvirleri bu tarz hayvanlar kullanılarak yapılmıştır. Geyik de mitolojik bir figür olarak birçok halkın kültüründe mevcut olmuş özellikle steçak gibi ölümlle ilintili kalınlarda bu işlevine binaen yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Geyiklerin ruh rehberi rolüne Orta Asya şamanizminde de oldukça sık rastlarız. Şamanların ölümler âlemi ile olan bağlantısını sağlayan ruh taşıyıcı hayvanlardan birisi de geyiktir ve bu işlevinden ötürü şaman davullarındaki ve maskelerindeki vazgeçilmez figürlerden birisi de geyik ve geyik boynuzu olmuştur. Onların ruh taşıyıcı rolleri, şamanların ayinler esnasında başlarına geyik boynuzları takmak ya da ayin esnasında bir geyiğe binmek suretiyle ruhlar alemine geçişini sağlayan, hastalıklara neden olan ruhlara ulaşımı gerçekleştiren bir aracı olarak şaman törenlerinde yer almasını sağlar. Orta Asya şamanizminde kaya çizimlerinde çok sık karşılaştığımız geyik başlıklı, geyik boynuzlu figürlerin şamanın ruhunu temsil ettiği düşünülmektedir (Hop-pal, 2012, s. 217). Bunun yanında geyik bilhassa Türk türeyiş mitlerinin öznesi olmuştur. Hunlar, Bulgarlar, Macarlar gibi birçok Türk boyunun türeyiş anlatılarında kendi peşinden sürükleyen geyik ve bu geyiğin peşinden gitmek suretiyle yeni yurtlara kavuşma motiflerine rastlarız. Türkiye Türklerinde de avcıyı peşinden sürükleyen geyik motifli çok sayıda mitik anlatı vardır (Ögel, 1993, s. 702, 712; Ahmetbeyoğlu, 1995, s. 65-68 vb.). Bu anlatıların hepsinde geyiğin bir tür taşıyıcı, yol gösterici mahiyeti haizdir.

Ağıt Pratikleri ve Motifler

Ağıtın evrensel bir fenomen olmasının yanında her kültür ölüm hadisesi karşısında kendisine has ritüel kalıpları geliştirmiştir. Toplumların farklı yaşam koşulları onların kültürlerine ve mizaçlarına etki ettiği gibi aynı zamanda kendilerine has dinî ve edebî dinamikler geliştirmesine imkân sağlamıştır. Buna rağmen Güney Slavları ile Türk boylarının ağıt ve yas pratikleri ve ağıtlarda kullandıkları motifler arasında çok büyük benzerlikler ve ortaklıklar söz konusudur. Güney Slavlarında yas ve ağıt ritüelleri Türk boylarında olduğu gibi cenaze merasiminden önce evde başlar. Ölen kişi evde yıkanıp hazırlandıktan sonra bir yatağa yatırılır ve mezara götürülene değin burada kalır. Ölüyü görmek için komşular, akrabalar ve arkadaşlar eve gelir. İlk olarak burada doğaçlama dizelerle ağıtlar yakılmaktadır (Rajković, 1974, s. 192). Hırvatistan sınırları içerisinde yer alan Sinj bölgesinde cenazenin evde durduğu sürede, evden çıkarılırken ve bazen de eve dönerken bu katılımcılar içerisinde belirli bir grubun bazen tek bir ağıtçı öncülüğünde bazen ise dönüşümlü olarak ağıtlar yaktıkları kaydedilmiştir (Milićević, 1967, s. 1967, s. 468). Cenazenin başında beklerken yakılan ağıtlarda en iyi ve en yetenekli olan ağıtçı cenazenin baş kısmında yer alır. Diğer ağıtçılar ise bunun etrafında kümelenir ve halka oluşturur (Karadžić, 1957, s. 175). Birçok bölgede ölünün evde bekletildiği esnada ruhun dışarı çıkması için önce pencerelerin açıldığı daha sonra hemen kapatılıp cenaze çıkarılıncaya değin kapalı tutulduğu fark edilmiştir (Butorac, 2015, s. 5). Ölüm, gündüz gerçekleştiği takdirde hava kararınca kadar ağıtlar yakılır ve hava karardıktan ertesi gün tekrar aydınlanıncaya dek hiçbir surette ağıt yakılmaz. Bazı bölgelerde gecenin şeytanlara ait olduğuna inanılır ve onların dikkatini celp edeceği düşüncesiyle ağıt yakılması uygun görülmez (1967, s. 467-468). Ayrıca gece yakılan ağıtların ölü evindeki henüz yaşayan erkeklerin başlarına bir musibet getirebileceğine inanılır. Bu inanç, son erkek ölen evde gece ağıt yakılmasının mazur görülmesi anlayışıyla da desteklenmektedir (Çirgić, 2016a, s. 23). Gece ağıt yakılmamasına karşın yakınları ölüyü yalnız bırakmaksızın sessiz bir biçimde inlemelerine ve ağlamalarına devam ederler. Ölünün yanında genelde taziyelerini ileten yakınları olur ve bunlar gün ağarınca kadar ölünün yanında beklerler. Bu esnada ölen kişi için dualar okunur, onun hayatından bahsedilir. Katılımcılar ölüyle alakalı güzel hatıralarını paylaşır. Bu şekilde gün ağarınca kadar bu sohbetler devam eder. İslami açıdan herhangi bir sakıncası olmamasına rağmen ölünün gece defnedilmemesinin uygun görülmemesi anlayışı Türklere de oldukça yaygındır. Ölen kişi geceyi yakınlarının, komşularının ziyaret ettiği evinde geçirmekte, Güney Slavlarında olduğu gibi Türklere de ertesi güne kadar evinde bekletilirken ölünün yakınları ölünün başında beklemekte ve bu esnada ağıtlar, ve dinî vecibeler gerçekleştirilmektedir. Bazılarına göre gece, ertesi günün hüznü için ağıtçıya ölünün başına gelen talihsizlikleri öğrenmek ve hatırlamak için ihtiyaç olunan zamanın verildiği bir psikolojik hazırlık sürecidir. Zira ölümün ilk duyurulmasından mezarlığa götürülmesine kadar geçen sürede ağıtçı ölen kişi hakkında gerekli bilgileri alması ve zihninde ağıtın iskeletini oluşturması gerekir. Günün ağarmasının ardından tören esnasında oluşturduğu kompozisyonu sunar (Kilibarda, 2012, s. 253).

Gece ağıt yakılmasının tek istisnası kadının kocası veyahut son erkek çocuğu gibi ailede soyu devam ettirecek kişinin ölümüdür. Bu ölümlerin Karadağ ve Hersek'in birçok farklı bölgesinde tesiri oldukça güçlüdür ki evdeki son erkeğin ölümü bir çeşit evin ocağının sönmesi olarak telakki edilmiştir (Çirgić, 2016a, s. 22-23). Türklere soyun devam ettirilemeyeceği düşüncesinden ötürü "ocağın sönmesi" olarak tabir edilen ve toplum zihninde benzer etki bırakan böyle bir ölümün akabinde Güney Slavları arasında sembolik bağlamda evdeki ateşin ve mumların

söneceği ve evdeki kişilerin ömür boyu karanlık içerisinde kalacağı inancı yaygındır. Bazen ocakta yanan ateşe su dökülüp söndürülür ve eve siyah bir bayrak asılır. Böyle bir ev artık insanların lanetli kabul edeceği geri kalan hayatlarını geçirmek istemeyeceği bir yerdir. Hatta metruk olup yıkılsa dahi evin yerine yeni bir ev yapılmasından kaçınıldığı görülmektedir (Stojanovic, 1980, s. 176'dan aktaran; 2016a, s. 22). Vuk Karadžić de bu duruma tanıklık etmiş, alan araştırmaları esnasında hiçbir şekilde kadınların kocalarına ya da erkek çocuklarına yaktığı ağıtlara denk gelmediği hâlde derlemelerinde kocalar ya da erkek çocuklar için yaratılmış ağıtların varlığını teyit etmiştir (1957, s. 144-145). Böyle derin tesiri olan bir ölüm karşısında gece de yapılan ağıtlar mazur görülmüştür.

Her iki kültürde de ağıt, en güçlü ve yoğun olarak cenazenin evden çıkarılıp mezarına kadar götürüldüğü ve mezarına konduğu anda yakılmaktadır. Slavlarda bu esnada özellikle sessiz kalınması hoş karşılanan bir durum değildir (Bušetić, Mokranjac, 1902, s. 16). Bu yaklaşım kolektif yapının ve geleneksel düşüncenin baskınlığı ile ilintili olsa gerektir. Zira ölüm karşısında gösterilen metanet, ağıt geleneğinin güçlü bir şekilde korunduğu Güney Slav gruplarda hoş karşılanmamakta, böyle bir tavır diğer grup üyeleri tarafından bir eleştiri sebebi olabilmektedir. Bu sebepten mümkün olduğunca ağıtların diğer insanların duyacağı bir tarza icra edilmesine dikkat edilmektedir. Benzer bir tavır kadının kocasına ve kız kardeşin erkek kardeşe ağıt yaktığı durumlarda da sergilenmektedir. Karadžić, Karadağ bölgesinde bir kadının kocası için, bir kız kardeşin erkek kardeş için ağıt yakmasının uygun karşılanmadığını, bunlar yerine cenazeye katılan ağıtçıların ağıtlar yaktıklarını söyler. Ağıtçılar bu ağıtlarda kadının veyahut kız kardeşin kendi ağıtıymışçasına kompozisyonunu kurar. Bu durum, kadınların, eşleri veyahut erkek kardeşleri için yas tutmadığı anlamına gelmez. Cenazenin ardından 2.5 yıl boyunca bu kadınların kırda, bahçede inlemek ve hüzünlü melodiler teganni etmek suretiyle yaslarını gerçekleştirdikleri ifade edilir (1957, s. 144-145). Gerek Türklerde gerekse de Güney Slavlarında ağıtların güçlü bir biçimde icra edildiği bir diğer yer ölenin mezarının başıdır. Güney Slavlarında ölünün bedeni mezarına yerleştirildiği anda ağıtçı kadınlar mezarın başında bir halka (kolo) oluştururlar ve bunların içerisinde en yetenekli olan kollarını göğsünde birleştirerek ağıt yakmaya başlar. Bir ileri bir geri yavaş yavaş hareket ederken ağıtın her kıtası başka bir ağıtçı tarafından tekrarlanır (Butorac, 2015, s. 11). Dizelerin tekrarlanma anları ağıtı açan ağıtçının doğaçlama için ihtiyacı olan zamanı kazandırır. Ayrıca ölenin mezara konma anı ağıtçının ağıtına en güçlü şekilde yoğunlaştığı ve yaratıcılığının zirvesine ulaştığı an olarak kabul edilir. Çünkü bu esnada ölen kişi yakınlarını bırakarak yaşayanlar dünyasını artık tamamen terk etmektedir.

Güney Slavlarında ve Türk boylarında ölünün geride bıraktığı eşyalar çoğu zaman yas ve ağıt pratiklerinin öznesi olabilmektedir. Bazen ölen kişinin eşyaları, özellikle de silahları için de ağıtlar yakılmaktadır. Ölen kişinin giysileri cenazenin yanına, ağıtçıların bulunduğu kısma veyahut cenazenin üzerine bırakılabilmekte ve bu eşyalar ritüelin bir parçası hâline getirilmektedir. Kişinin savaştayken ölmesi gibi uzakta öldüğü ve ölen kişinin cesedinin yakınlarda olmadığı durumlarda ölünün kıyafet, şapka, baston vb. bir eşyası ortaya konmakta ve sanki ölen kişi oradaymış gibi bu eşyaların etrafında ağıtçılar halka olup ağıt yakmaktadır (Banjević vd. 1971, s. 11; Rajković, 1974, s. 193). Aynı şekilde Türk boylarında da ağıtçılar çoğu zaman odağı ölenin giysileri ve kişisel eşyaları üzerine çekebilmekte, ağıt töreni esnasında bunları cenazenin etrafında oturanlara gösterebilmektedir. Kazaklarda cesedin bekletildiği odadanın duvarlarına ölen kişinin giysileri, eyer takımları, silahları ve hayattayken kullandığı kıymetli eşyaları asılıp bırakılabilmektedir. Azerbaycan'da ağı adı verilen ağıt merasimlerinde ölünün

eşyalarından bazıları kadınların toplandığı odanın ortasına konmakta, bunların etrafında halka oluşturan kadınlar tarafından ağıtlar yakılmaktadır. Makedonya ve Bulgaritan Türklerinde benzer biçimde ölünün eşyaları ve elbiselerinin ortaya konup ağıt yakıldığına tanık olunmuştur (Görkem, 2001, s. 51-52, 57, 62, 93...; Başgöz, 1986, s. 245; Bali, 1997, s. 82). Türkiye'nin muhtelif yerlerinde benzer uygulamalara rastlarız. Kadınların cenazenin etrafında halka olduğu, "soyka" adı verilen ölünün eşyalarının ortaya konduğu ve halka içerisindeki kadınlar tarafından ağıtlar söylendiği ile ilgili çok fazla kayıt vardır. Bazen ölünün ardından kadınlar günlerce ölünün çadırında oturarak ölen kişinin elbiseleri önünde ağıtlar yakabilmektedir (*Radloff, 1954, s. 495-496*). Bazı yörelerde Slavlarda olduğu gibi uzak bir yerde ölen kişinin bedeni yerine elbiseleri veyahut kişisel eşyalarının meclisin ortasına konup ağıtlar yakıldığı ile alakalı kayıtlar mevcuttur (Makal, 1986)

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Türklerde tarihî süreçte en fazla karşılaştığımız yas ritüelleri yakınların saçlarının veyahut ölenin atının kuyruğunun kesilmesi ve cenazeye katılanların turnaklarıyla veya kesici aletler ile yüzlerini yaralamalarıdır. Hunlardan itibaren tarihin hemen her döneminde ve hatta günümüzde bu ritüellerin varlığına Türk boylarında rastlamak mümkündür (*1954, s. 495, 496; İnan, 1987, s. 232-233; Esin, 1978, s. 103-105; Görkem, 2001, s. 20-50; Kafesoğlu, 1997, s. 291 vb.*). Dede Korkut destanları gibi, Manas destanı gibi Türk boylarının destanlarında betimlenen yas meraislerinde insanların yüzlerini bazen turnaklarıyla bazen bir kesici aletle kestikleri, saçlarını yoldukları veyahut bir yas alameti olarak tıraş ettiklerine dair örnekler sık rastlarız (Ergin, 1989, s. 130, 135, 181...; Yıldız, 1995, 660). Aynı pratikler Güney Slavlarında da oldukça yaygındır. Güney Slav ağıt ve yas ritüelleri içerisinde yakınların yüzlerini turnaklarıyla yaralamaları, göğüslerini ve başlarını yumruklarla dövmeleri ve bir yas emaresi olarak saçlarını kesmeleri en sık rastlanan pratiklerdendir. Vrčević'in kayıtlarında Karadağ'ın Boka körfezi dışında kalan bölgelerinde ve Hersek'te ölü yakınlarının siyah kıyafet giymedikleri, buna karşın sakallarını ve saçlarını uzun bir müddet kesmedikleri ve yas alameti olarak atların kuyruklarını kestikleri; Boka körfezinde ise özellikle genç bir kişi öldüğünde insanların saçlarını kesip turnaklarıyla yüzlerini kanattıkları, böyle bir ölümün derin bir teessür bırakması hasebiyle o kişinin evinin önünden geçerken dahi insanların içerideki yakınlarını hüzünlendirmemek adına şarkı söylemedikleri, silah atmadıkları ya da evin yakınında düğün vb. bir eğlence tertip etmenin kesinlikle yasak olduğu ifade edilmektedir (Vrčević, 2011, s. 38). Bazı bölgelerde atların kuyruklarının, yelelerinin bazen ise bizzat atların kendilerinin kesildiğine dair kayıtlara rastlanmıştır (Çirgić, 2016a, s. 185). Bu tarz pratikler acının bir tür dışavurumu ve ölüm karşısında duyulan acının boyutunu gösterme biçimidir. Bazen tırnak yerine yüzde kalıcı yaralar açacak olan kesici metaller kullanılabilir. 1850'li yıllara kadar Karadağ ve Hersek bölgelerinde oldukça yaygın olarak uygulandığı kayıtlarda görülen bu pratikler Knez Danilo'nun bunu tamamen yasaklamasına ve yapanların para cezasına çarptırılmasına karşın günümüze değin uygulanmaya devam etmiştir. Karadzić'in aktardığına göre Paštrović bölgesinde ölü mezara konulduğu esnada ağıtlar ve feryatlar eşliğinde ölenin kardeşlerinin ve akrabalarının yumruklarıyla kendilerine zarar verdikleri, saçlarını yoldukları, yüzlerini yırttıkları, diğer yakınların ise bu insanların kendilerine zarar vermemesi için engellemeye çalıştıkları ifade edilir (Karadzić, 1957, s. 178). Karadağ'ın Eski Varoş bölgesinde kaydedilen bir cenaze merasiminde ölünün mezara indirildiği esnada ağıtçı 3 kadının lelekler eşliğinde yüzlerini şiddetli bir şekilde yaraladıklarına, saçlarını yolduklarına ve gömleklerini yırtıp parçaladıklarına tanık olunmuştur ((Çirgić, 2016a, s. 236-238). 20. yüzyılın başlarında Mihajlovac bölgesinde yapılan derlemelerde gömülmek üzere evden çıkarılan ölünün kiliseye getirildiğinde kiliseye

girmeyip kilisenin etrafında dönerek “şahinim, şahinim” nidalarıyla saçlarını yolup göğsünü döverek ağıtlar yakan ağıtçıların varlığından bahis olunur (Влаховић, 1971, s. 123).

Güney Slav ağıtlarında en çok karşımıza çıkan hayvan motifleri yılan, kuzgun, guguk kuşu, kartal ve şahindir. Bunlar içerisinde Türk ağıtları ile örtüşen en yaygın motif guguk kuşu motifidir. Güney Slav ağıtlarında özellikle kadınlar, kızlar, kız kardeşler ile özdeşleştirilir. Guguk kuşunun kendine ait yuvasının olmaması, başka kuşların yuvalarına yumurtalarını bırakması ve diğer kuşların yuvasında yavruların anneleri ve babalarından uzakta büyümesi, guguşun ağıtlarda çocuklarından ayrılan annelerle veyahut kardeşlerinden ayrılan kız kardeşlerle özdeşleştirilmesinin temel nedeni olmalıdır. Guguk kuşu ile alakalı bir Slav efsanesinde kayıp kardeşini uzun bir süre arayıp bulamayan bir kadın, Tanrı'nın öfkesini çekmesiyle bir guguk kuşuna dönüştürülmektedir (Tolstoj - Ljubinko, 2001, s. 315-316). Kardeşi ölen kadınların guguk kuşu ile sembolize edilmesi bu nedendir. Onun ötüşü de ölümü çağrıştırabilir. Karadžić bu sebepten bir Sırp kadınının guguk kuşunu öterken gördüğünde oradan ayrıldığını ifade eder. Eski Sırp mezarlarında mezar taşı üzerine guguk kuşu motifi işlenmesine oldukça sık rastlanır ve birçok yerde guguk kuşunun öldürülmesi günah kabul edilmektedir (Karadžić, 1957, s. 212-213). Genç kızın guguk kuşuna dönüşmesi ile alakalı Slav efsanesine benzer efsaneler Türk mitolojisinde de yaygındır. Altay mitolojisinde doğayı uyandıran ve ölüleri diriltiren mitolojik bir kuştur. Bir evin avlusunda bir guguk kuşunun ortaya çıkması ve ötmesi şanssızlığa dalalettir (Dilek, 2014, s. 101-102). Genel itibarıyla Altay efsanelerinde guguk kuşu çocuklarını terk eden, onları yetiştirmek istemeyen kadınlar için ya da ebeveyn-çocuk ilişkileri ile özdeşleştirilen bir motif olarak karşımıza çıkar.

Güney Slavlarında bazı hayvanlar ölümü çağrıştırır ve bu hayvanlar çıkardıkları sesler ve davranışları ile ölümün habercisi olduğu şeklinde yorumlanır. Bir köpeğin uluması, bir baykuşun ötmesi ölümün gelişinin işaretlerinden bazılarıdır (Rajković, 1974, s. 191). Slav mitolojisinde ve ağıtlarında genellikle kötü şöhrete sahip olan ve ölümle çağrıştırılan kuşlardan en bilineni kuzgundur. Türkiye Türklerinde ölüm ritüelleri arasında baykuş ile özdeşleşen ölümü ve felaketi çağrıştırma Güney Slavlarında kuzgun ile sembolize edilmektedir. Haberci olan kuzgun uğursuz bir hayvandır ve ölüm alametidir. Çatısına konduğu eve felaket getirdiği düşünülür. Sadece ağıtlarda değil Güney Slav sözlü geleneğinde kuzgun çok yaygın olarak karşılaşılan bir motiftir ve ağıtlardaki bir diğer fonksiyonu ölümler dünyasından haber getirmektir (Çirgić, 2016a, s. 179). Kuzgun olumsuz bir haberci motifi olarak Altay mitolojisinde karşımıza çıkar. Altaylarda kuzgun başarısız bir habercidir ve Tanrı'nın insanlara gönderdiği hayat suyunu yolda yere döken ve bu yüzden lanetlenmiş bir kuştur (Ойноткинова vd. 2011, s. 576; İnan, 1986, s. 22).

Sonuç

Günümüzde çok geniş bir bölgeye yayılan Slav boyları içerisinde özellikle yukarıda çerçevesini çizmeye çalıştığımız coğrafi saha içerisinde varlığını idame ettiren Güney Slavları, ilk yurtları olarak kabul edilen Özi Nehri havzasından bugünkü Balkanlardaki yurtlarına göçleri sürecinde Hun, Avar, Kıpçak, Peçenek gibi Orta Asya menşeli Türk toplulukları ile çok yakın ilişkiler kurmuşlardır. Aynı şekilde 500 yılı aşkın bir süre Osmanlı hâkimiyetinde yaşamaları sayesinde kadim Türk kültürü ile son derece güçlü kültürel bağlar kurdukları malumdur. Bu münasebetin önemli bir boyutunu dinî ve halkbilimsel yön oluşturur. Yaptığımız tespitler bu iki

kültür arasındaki etkileşimin ağıt yakma ritüelleri özelindeki boyutunu gözler önüne sermektedir. Defin ritüelleri içerisinde kabul edebileceğimiz çok sayıda ortak ve benzer pratik yanında ölüm hadisesi karşı beslenen hüznün terennümü olan ağıtlar ve ağıtlarla ilintili uygulamalar da paralel bir yapıdadır diyebiliriz. İki kültürde de kadim bir karaktere sahip olan ağıt yakma gelenekleri Türklerin kültürel genetiklerinde taşıdıkları göçebe insanın mistik kavrayışına uygun bir karakterde kendine has kodlarla kolektif hususiyetleri önemli oranda korurken Güney Slavlarında ormanlık alanlarda avcılıkla iştigal eden ve tarımsal bir ekonomik zeminde teşekkül eden Slav dünya görüşüne uygun olarak daha yerel dinamikler geliştirmiştir. Bu nüanslara rağmen ağıt, ağıt yakma ve defin pratikleri, Slavlar ve Türk boyları arasında Hunlardan Oğuzlara değin varlığını sürdürmüş olan kültürel etkileşimin önemli numunelerinden biri olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali (1995). "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi". *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*. İstanbul: MÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- BALİ, Muhan (1997). *Ağıtlar*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BANJEVIĆ, Branko vd. (1971). *Polje Jadikovo: Antologija crnogorskih narodnih tužbalica*. Podgorica: Grafički zavod.
- BAŞGÖZ, İlhan (1986). *Folklor Yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli (2011). "Türk Folklorunda Ağıt", *Ağıt Kitabı*. (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BEŠLAGIĆ, Šefik (1954). *Kupres: srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih vrijednosti BiH.
- BEŠLAGIĆ, Šefik (1971). *Stećci: kataloško-topografski pregled*. Sarajevo: Veselin Masleša, .
- BLOCKLEY, R. C. (1985). *The History of Menander the Guardsman*. Liverpool: Great Britain: F. Cairns.
- BOTICA, Stipe (2013). *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- BUŠETIĆ, Todor M. – MOKRANJAC, Stevan S. (2012). "Srpske narodne pesme i igre: s melodijama iz levca", *Srpski etnografski zbornik Knjiga 3*. Beograd.
- BUTORAC, Martina (2015). *Naricaljke u tradicijskoj kulturi*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet. (yayımlanmamış lisans tezi).
- BUTUROVIĆ, Đenana (1973). "Monografija Epska narodna tradicija muslimana BiH od početka 16. vijeka do pojave zbirke Koste Hörmanna". *GZM*. Sarajevo.
- ČIRGIĆ, Adnan (2016a). *Crnogorska Usmena Tužbalica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- ČIRGIĆ, Adnan (2016b). "Melodija i stih Crnogorskih tužbalica". *MATICA*. br. 67. jesen: 305-316.
- CROSS, Samuel Hazard - O. P. SHERBOWITZ (1953). *The Russian Primary Chronicle*. Cambridge-Massachusetts: The Mediaeval Academy of America.
- ČUBELIĆ, Tvrtko (1988). *Povijest i historija usmene narodne književnosti*. Zagreb.
- DİLEK, İbrahim (2014). Resimli Türk Mitolojisi Sözlüğü. Ankara: Grafiker.
- ĐURIĆ, Vojislav (1940). *Tužbalica u svetskoj književnosti*. Beograd: Štamparija "Privrednik".
- DŽAKOVIĆ, Vukoman (1962). *Antologija narodnih tužbalica*. Beograd: Narodna knjiga.
- EKE, Metin (2011). "Kırık ve Uzun Hava Ezgileriyle Ağıt". *Ağıt Kitabı*. (Ed. Emine Gürsoy Naskali). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ERGIN, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı I*. Ankara: TTK Basımevi.

- ESEN, Ahmet Şükrü (1997). *Anadolu Ağıtları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ESİN, Emel (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- FORTIS, Alberto (1984). *Put po Dalmaciji*. (Prir. Josip Bratulić). Zagreb: Globus.
- GÖRKEM, İsmail (2001). *Türk Edebiyatında Ağıtlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- HALMAN, Talat S. (1994). *Eski Mısır'dan Şiirler*. İstanbul: YKY Yayınları.
- HALMAN, Talat S. (2010). *Eski Uygurlukların Şiirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HOPPAL, Mihaly (2012). *Avrasya'da Şamanlar*. İstanbul: YKY Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1987). *Makaleler ve İncelemeler (I. Cilt)*. Ankara: TDK Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1997). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KARADŽIĆ, Vuk S. (1957). *Život i običaji naroda srpskoga*. Beograd: SKZ.
- KARADŽIĆ, Vuk S. (1985). *Srpske narodne pesme III*. Beograd: Prosveta.
- Kaşgarlı Mahmut (1939). *Divan-ı Lügat-it Türk* (Çev. Besim Atalay). C. 3, Ankara: TDK Yayınları.
- KILIBARDA, Novak (2012). *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- LILEK, Emilian (1894). "Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine", *GZM*, Sarajevo.
- MAKAL, Tahir Kutsi (1986). "Anadolu'da Ağıtçı Kadınlar", *3. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi*, İzmir. Erişim Tarihi: 11. 06. 2024. <http://www.gulceedebediyat.net/konu-tahir-kutsi-makal-anadolu-8217-da-agitci-kadinlar-11846.html>.
- MILIĆEVIĆ, Josip (1967). "Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini". *Narodna umjetnost*. Vol. 5-6 No. 1: 433-511.
- MURKO, Matija (1951). *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike*. I knjiga. Zagreb.
- NAMETAK, Alija (1962). "Neki narodni obiçaji i lokalne tradicije muslimana u Podgorici". *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju II*. Cetinje.
- Несказочная проза алтайцев / сост. Н. Р. Ойноткинова, И. Б. Шинжин, К. В. Яданова, Е. Е. Ямаева. Новосибирск: Наука, 2011.
- ÖGEL, Bahaddin (1993). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: TTK Yayınları.
- ÖNDER, Nabey (1972). "Avşar Ağıtları". *Folklor* 27.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1954). *Sibiryadan I*. (Çev. Ahmet Temir). İstanbul: Maarif Basımevi.
- RAJKOVIĆ, Zorica (1974). "Narodni obiçaji okolice Donje Stubice". *Narodna umjetnost*. Vol. 10 No. 1: 152-214.
- RİHTMAN, Cvjetko (1951). "Čičak Janja - narodni pjevač s Kupresa". *Bilten Instituta za proučavanje folkloru*. Sarajevo: Vol. 1: 33-40.
- SOKOLOV, Yuri M. (1966). *Russian Folklore*. (Trans. Catherine Ruth Smith). Pennsylvania: Folklore associates.
- STOJANOVIĆ, Petar D. (1980). "Obidaji narodnog zaljenja i njihovi druitveni korijeni u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji (stanje u XIX. i prvoj polovini XX. Vijeka)". *Zbornik za narodni život i obicaje Juznih Slavena* 48. Zagreb.
- TOLSTOJ, Svetlana M. Tolstoj - RADENKOVIĆ, Ljubinko (2001). *Slovenska mitologija: enciklopedijski rečnik*. Beograd: Zepter Book World.
- TOPBAŞ, Şükufe (1958) Topbaş, "Düğün Türküleri ve Türk Ailesi", *Folklor Araştırmaları*, S. 102, Ocak 1958: 1621-1624.
- TROJANOVIĆ, Sima (1901). "Stari slovenski pogreb". *Srpski knjizevni glasnik* III. Beograd.

- VİDAKOVIĆ-PETROV, Krinka (1990). *Ogledi o usmenoj knjizevnosti*. Beograd: Institut za knjizevnost i umetnost.
- VRČEVIĆ, Vuk (2011). *Tužbalica*. (prir. Dr Danilo Radojević). Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- VUKANOVIĆ, Tatomir (1972a). "Studije iz balkanskog folklora IV. Profesionalno naricanje u balkanskih naroda". *Vranjski glasnik* VIII. Vranje: Narodni muzej u Vranju.
- YILDIZ, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Değerlendirmeler*. Ankara: TDK Yayınları.
- ZORE, Luko (1881). "Bosanski grobovi". *Program c. k. Velikog gimnazija u Dubrovniku za šk. god. 1880—1881*. Dubrovnik.
- ВЉАХОВИЋ, Влајко (1971). "Неколико народних обичаја". *Гласник, етнографских музеја у Београду*, Книга 10: 118-123.
- ЂОРЂЕВИЋ, Тих Р. (1928). "Лечење умоболних у манастирима; Шишање у жалости и Конопац са стрељаног човека". *Гласник Скопског научног друштва* (III): 341-346.
- ШАУЉИЋ, Новица (1929). *Српске народне тужбалице*. Београд: Графички институт „Народна мисао“.
- YAVUZ, Cemalettin (2021). "Türk Kültüründe Gelin Ağlatma Ritüeli ve Çuvaş Örneği". *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. Cilt: 14, Sayı: 35: 909-925.

EXTENDED ABSTRACT

Lament and lament rituals have existed in the culture of Turkic and South Slavic peoples from the past to the present. Both in Central Asia and in Anatolia, which represents the Western Turks, lament is a very common act. However, the tradition of lamentation is not a characteristic of all South Slavs, but of the Slavic elements living in Herzegovina, the Dalmatian strip and the southern and southwestern parts of Serbia, especially in the region within the borders of today's Montenegro. It also exhibits a regional distribution rather than being based on a Slavic entity or on a specific religious basis such as Muslim, Catholic or Orthodox. The social organization of the Southern Slavs also significantly limited their ability to think and act collectively. In the case of the Turks, the spread of the warrior type of people, which emerged from the nomadic social structure, over a very wide geographical area not only developed the Turks' strong collective thinking skills, but also enabled the Turkish laments to spread and develop on a wider ground. On the other hand, the collective structure of the Slavs, which developed in a weaker character, caused the South Slavic laments to be confined to a narrower circle and could not spread among wider Slavic groups.

There are many common elements between South Slavic and Turkish lament traditions. The first of these is the character of the performers of lamenters and the process of becoming an lamenter. The adventure of the lamenter in the South Slavs is similar to the process of the lamenter becoming a âşık in the Turkish tradition of âşıklık, or the process of the shaman becoming a shaman in the Central Asian steppe nomadic society. It is quite common in Anatolia for a Turkish lament woman to have been "taken by the hand", that is, to have received a permit from a master lament woman and to have been trained by a master lament woman. Similarly, in the Southern Slavs, girls start imitating the older lamenters in their region from the age of 12-13 and follow similar stages as in the Turkish oral tradition. South Slavic laments are performed by women, as in the Turkish tradition of lament performance. As in the case of the Turks, it is very common for lament performers to be paid for their work. The lamenters who are paid are

professional lamenters. In both traditions, these payments are considered to be a gift or a tip for the lamenter rather than a wage.

Slavic folklorists have tried to draw an analogy between Slavic laments and wedding-bride folk songs with Turkish laments and wedding folk songs. It is stated by researchers that the grief and tears present in laments are also present in wedding songs. South Slavic wedding songs have expressions quite similar to laments. During the wedding, as the bride leaves her father's house and enters her mother-in-law's house, sad folk songs similar to laments are sung. Such wedding songs are quite common in Turkish culture, where sad songs are sung during the exit of the bride from the girl's house. In both traditions, hanging flags at both wedding and death ceremonies is a common element. Especially in funerals, the use of a black flag as an image of a black wedding is common in both traditions. Another dimension of the relationship between South Slavic laments and wedding folk songs is the traditional dance rituals of the South Slavs called *kolo*, in which the participants of the funeral hold hands and circle around the grave or the body of the deceased. Historical records show that such circular dances were also common among the ancient Turks. The most archaic examples of funeral columns are the *steçak sarcophagi* from medieval Bosnia. Here, reliefs of people spinning in a circle in the opposite direction during funeral ceremonies are quite common. We also frequently encounter the motif of deer in the reliefs on the *steçaks*. Sometimes the person at the head of the *colo* circle can rise on the back of a deer. Similar motifs are quite common in Central Asian shamanism. Deer reliefs have been associated by researchers with death and interpreted as a kind of spirit guide (*psychopomp*). The role of deer as spirit guides is quite common both in Central Asian shamanism and in Turkish mythic narratives. The deer is one of the spirit-carrying animals that provide the connection of shamans with the world of the dead, and because of this function, the deer and deer horns have been one of the indispensable figures in shaman drums and masks.

Another element that brings South Slavic laments and Turkish laments closer is the rituals performed during funeral ceremonies. The rituals performed by the lamenters and the participants of the ceremony and the motifs used during these rituals have great similarities and commonalities during the period from the waiting of the funeral in the house to the grave and burial. As a result, the fact that the South Slavs have been historically in contact with Turkish culture for many years has enabled the cultural and religious interaction to develop in a way to include laments and lament rituals. When the influence of Turkish culture in the region, which is envisioned especially for Muslim Bosniaks, is analyzed through laments, it is seen that Turkish culture has had a significant impact not only on Muslim Bosniaks but also on Orthodox and Catholic Slavic groups.

TONYALI AHMED EFENDİ'NİN NASİHATNAMESİ

Lokman TAŞKESENLIOĞLU*

ÖZ

Dinî tasavvufî metinler, klasik edebiyatın ilk dönemlerinden itibaren yazılmış, 19. yüzyıla kadar özellikle tarikat çevresi şairlerinin ana eserleri olmuştur. Bu tür metinlerde sanat gayesinden ziyade gerek bireyin gerekse toplumun dinî açıdan olgunlaşması, ilim ve irfan sahibi olması amaçlandığı için çoğunlukla sade bir üslubun tercih edildiği görülmektedir. Bir kısmı nasihatname veya pendname olarak adlandırılan bu eserlerin oldukça beğenildiği hem İstanbul'da hem de Anadolu'da toplum tarafından benimsendiği görülmektedir. 19. yüzyılda Anadolu'da nasihatname yazmış, dinî-tasavvufî edebiyatın temsilcilerinden biri de Tonyalı Ahmed Efendi'dir. Bu çalışmada 19. yüzyıl taşrasında tasavvuf ehli şairlerden olan ve tezkirelerde veya edebiyat tarihi kaynaklarında hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Tonyalı Ahmed Efendi'nin dinî konularda son derece sade bir dille kaleme aldığı nasihatnamesi ele alınmıştır. Mesnevisi ile aynı eser içerisinde bulunan kasidede Allah ve peygamber aşkı, Allah'ın birliği, ilmin önemi, cahil insanların hali, dünyanın geçiciliği gibi konulara değinilmiştir. Bu çalışma ile birlikte Trabzon'un dinî ve edebî şahsiyetlerinden olan Tonyalı Ahmed Efendi'nin yazınsal değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tonyalı Ahmed Efendi, Nasihatname, Didaktik, 19. Yüzyıl.

TONYALI AHMED EFENDİ'S ADVICE BOOK

ABSTRACT

Religious-sufi texts have been written since the early periods of classical literature and have been the main works of poets, especially around the sect, until the 19th century. It is observed that a simple style is mostly preferred in such texts because it is aimed to mature both the individual and the society from a religious point of view, to have knowledge and lore, rather than for the purpose of art. It is seen that these works, some of which are called nasihatname or pendname, are highly appreciated and adopted by the society both in Istanbul and Anatolia. Tonyali Ahmed Efendi is one of the representatives of religious-sufi literature who wrote a book of advice in Anatolia in the 19th century. In this study, the advice of Tonyali Ahmed Efendi, who was one of the Sufi poets in the provincial region of the 19th century and about whom there is no information in the treatises or literary historical sources, written in extremely simple language on religious issues, was evaluated. In the ode included in the same work as masnavi, topics such as the love of Allah and the prophet, the unity of Allah, the importance of science, the condition of the ignorant, the impermanence of the world are touched upon. Together with this study, an attempt has been made to reveal the literary value of Tonyali Ahmed Efendi, one of the religious and literary figures of Trabzon.

Keywords: Tonyali Ahmed Efendi, The Advice Book, Didactic, 19th century.

Giriş

Klasik Türk edebiyatı; ilk eserin ortaya çıktığı 11. yüzyıldan itibaren son derece zengin bir gelenek haline gelmiş, çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür, bu süreçte hem dinî hem de din dışı konularda bu sahada sayısız eser kaleme alınmıştır. 19. yüzyıldan itibaren ise daha çok siyasi nedenlerden ötürü edebiyatın odak noktası değişmişse de bu gelenek etkisini bir süre daha devam ettirmiştir. Daha çok ilmi merkezlerde yoğunlaşan bu dinî ve sanatsal faaliyetler taşrada da kabul görmüş, 19. yüzyıl Anadolu'sunda pek çok farklı merkezde özellikle dinî-ahlakî metinler oluşturulmaya devam edilmiştir.

Gönderilme Tarihi: 07.10.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, GİRESUN;

ORCID: 0000-0002-1652-2538, E-posta: lokmantaskesenlioglu@gmail.com

Bu metinlerin bir kısmı da nasihatname niteliği taşımaktadır. Özellikle dinî-ahlakî hususlarda topluma yön göstermek, aydınlatıcı bilgiler vermek, bazen de uyarılarda bulunmak için kaleme alınmış bu eserlerin *Kur'an* ve hadisleri temel aldığı, bu nedenle de metinlerdeki nasihatlerin büyük ölçüde ayet ve hadiselerle dayandırıldığı görülmektedir (Kaplan, 2015, s. 147). Başta *Pendnâme-i Attar*, *Kabusnâme* ile *Bostan* ve *Gülistan* gibi eserlerin örnek alınarak yazıldığı nasihatnameler müstalik olarak tertip edildikleri gibi başka eserler içerisinde bölüm olarak da vücuda getirilmişlerdir. Büyük çoğunluğu manzum olan nasihatnamelerin kayda değer bir kısmının üslubunun sade olduğu, bu şekilde toplumun daha geniş bir kısmına ulaşılmasının hedeflendiği söylenebilir. 13. yüzyıldan itibaren yazılmış onlarca örneğin tespit edildiği (Yeniterzi, 2007, 436; Kaplan, 2015, s. 23) nasihatnamelerin son döneme kadar sayılarının giderek arttığı görülmektedir. 19. yüzyılda Anadolu'da yaşamış nasihatname şairlerden biri de Tonyalı Ahmed Efendi'dir.

Hakkında tezkirelerde veya edebiyat tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmayan Tonyalı Ahmed Efendi ile ilgili malumat sadece eserinde kendisi ile ilgili verdiği bilgilerden ibarettir. 1851'de Trabzon'un Tonya ilçesine bağlı Karaağaçlı Köyü'nde doğduğu, Mahmut Efendi olarak bilinen zâtın oğlu olduğu (Kalyoncu, 2010, s. 145) fazla bir eğitim almamasına rağmen kendi kendini yetiştirdiği (Özdingiş, 2013) bilinen şairin; mesleği, İstanbul'a gidişi gibi hususlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. 1918'de vefat ettiği ifade edilen şairin vefat yeri ve kabri de bilinmemektedir (Kalyoncu, 2010, s. 146).

Tonyalı Ahmed Efendi'nin Nasihatnamesi

Ahmed Efendi'nin bilinen eserleri *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân* adlı kitabında yayımlanan iki manzumesidir. Eser İstanbul'da taşbaskı olarak 1907'de (h.1325) Mahmud Bey matbaasında, 1912'de (h.1330) Emniyet matbaasında, 1921 ve 1923'de (h.1339, 1341) Yusuf Ziya Efendi matbaasında basılmıştır. Ayrıca eserin tüm baskılarının harekeli hazırlanmış olması da toplumun daha geniş kesimlerine ulaşmasını sağlaması bakımından kolaylık sağlamıştır. Kısa zaman aralığında birkaç baskının yapılması, eserin döneminde büyük ilgi gördüğü kanısını uyandırmaktadır (Taşkesenlioğlu, 2019: 145.).

Bu kitabın ilk bölümünde esere adını veren *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân* adlı 81 beyitlik bir mesnevi bulunmaktadır. İlk 13 sayfada bulunan bu manzume âhir zamanın sıkıntılarını ve bu problemlerden kaçış yollarını göstermek amacıyla oldukça yalın bir dille kaleme alınmıştır (Taşkesenlioğlu, 2019: 146). Bu manzumenin devamında mesneviye dahil olmadığı kafiye düzeninden ve vezninden anlaşılan başka bir manzume daha mevcuttur ki bu da şairin ikinci eseri olarak kabul edilebilir. Fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün kalıbıyla yazılan mesneviden sonra bir dua bölümünün ardından başlayan ve mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün kalıbıyla ve kaside nazım şekliyle yazılmış 109 beyitlik şiir farklı bir eser olarak değerlendirilmiştir. Kitabı adını veren *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân* adlı mesnevinin muhteva açısından devamı ve tamamlayıcısı olduğu ifade edilebilecek esere ayrıca bir isim verilmemiş, bu ikinci manzume bu çalışmada içeriği itibarıyla nasihatname olarak adlandırılmıştır.

Şair daha çok dünyanın geçiciliği, ilmin faziletleri ve ilimden uzaklaşanların hali, Allah ve peygamber sevgisi, tarikat ehlinin ve âlimlerin önemi gibi konuları ele aldığı eserde kendisine dair bilgiler de vermektedir. Şair, aşağıdaki beyitlerde adının Ahmed olduğunu ve Tonya'nın Karaağaç köyünde doğduğunu belirtmektedir:

Garîb Ahmed söze başlar gözünden hem akar yaşlar

Cehennem'de yanar taşlar acerbilmez misin anı (47)

Bu nâzım Tonyalı Ahmed diler bir katre rahmet
Şefâat kıl yâ Muhammed görelim Hakkı Rahmânı (97)

Bu âdemi Tonyalıdır hem Karaağaç köylüdür
Sever çün ehl-i irfânı dahi hem ehl-i îmânı (99)

Yazılış amacı ise dinî içerikli bir nasihatnameden beklendiği gibi insanlara yardımcı olmak, içinde buldukları kötü durumdan onları kurtarmak ve benzer diğer konularda nasihatlerde bulunmaktır:

Çü gördüm câhil insânı sevdim ben tâ ihsânı
Dedim bir manzûme yazsam uyandırsam şu insânı (95)

Nasihatler makâmında lisânım nutka gelmiştir
Vasiyetler merâmında kayırdım ehl-i îmânı (96)

Eserin ilginç bir yanı da manzumenin hangi safhalardan geçerek ne şekilde hazırlandığını özetleyen bölümler de ihtiva etmesidir:

Hemândem derdi bu hattı okudu yazdı hem kendi
Hatası var mı yok mudur bu adı bilmedi anı (100)

Getirdi Der-saâdet'e maârif meclisi gördü
Okundu çün gayrıya ne yazıldı hatt-ı lamânı (101)

İzin verdi maârifler ilim bâbında ârifler
Yazılsın denildi harfler basılmak olsun imkânı (102)

Bunu çün eyledim ihsân okusun dinlesin insân
Cem'i cümle bir yeksân ki bilsin dünyâyı fâni (103)

Eserin yazıldığı tarih de (1300) yine bu kısmın ardından zikredilmiştir:

Târîh bin üç yüzü buldı zamân âhir zamân oldu
Cihânın lezzeti gitti yıkıldı gitti her yanı (104)

Muhteva Özellikleri

Eser içerik itibarıyla bir nasihatname olarak değerlendirilebilir. Dinî ve tasavvufi hususlar hakkında öğütler içeren manzumede Allah ve peygamber sevgisi, Allah'ın birliği, Kur'ân'ın yüceliği, ilmin önemi, âlimlere ve tarikat ehline uymanın yararları, ibadetlerin sürekliliği, tevbe ve şükür kavramları gibi pek çok hususa değinilmiştir.

Metinde en çok Allah sevgisi, Allah'ın birliği, onun sıfatları gibi konular ele alınmıştır. Mevlâ, Hakk, Rabb, Hudâ, Mennân, Kâdir, Kayyûm, Rahîm, Rahmân, Gâni gibi sıfat ve isimlerle anılmış, özellikle esmaya göre övgülerde bulunulmuştur:

Sakın ihmâl edip durma lisânına mühür urma
İbâd için kanatlar aç ara bul yüce *Mevlâ'yı* (6)

Müsâfirsün bugün yarın göçer kervân kalır varın
Tarîkin gözle ebrârın bulasın feyz-i *Rabbini* (13)

Şükr ü hamd ü senâ *Hakk'*a bize gönderdi Kur'ân'ı
Resûline selâm olsun bize bildirdi Kur'ân'ı (32)

Ki birdir Hakk Teâlâ Allâh *Hudâ'*dan gayrı yok Allâh
Muhammed'dir Resûlullâh budur her dilde fermânı (39)

Bilin siz ibâdullâh salât eder ana Allâh
Melekler de salât eder ki budur emr-i *Mennân'*ı (40)

Hudâ'nın emr-i fermânı yarattı cismile cânı
Hem oldur *Kâdir ü Kayyûm* verir her kedere dermânı (58)

Nice sevmeyelim anı o cümle ehl-i irfânı
Olar bildirdi kemâlince *Rahîm* u *Rabb* u *Rahmân'*ı (69)

Şükr ü hamd u senâ *Hakk'*a neler verdi kamu halka
Ganî'dir verdi dünyâyı dahi cennette rıdvânı (72)

Ayrıca Allah'ın birliği ve tekliği pek çok kez yinelenmiş; onun dışındaki herşeyin geçici oluşu, kullarına ihsanlarda bulunuşu gibi ifadelerle ona olan saygı ve sevgi dile getirilmiştir:

Nice sevmeyelim *Hakk'*ı odur halk eyleyen halkı
O birdir hem odur bâkî anın gayrı bütün fâni (66)

Hudâ vâhid şerîki yok keremden kıldı ihsânı
Gördi âlem-i gaybdan vücûda bunca insânı (79)

Ne dersin başı kim olmaz fedâ yolında ma'sûkın
Ne dersin cânı kim bulmaz ma'sûkile cânânı (2)

Kur'ân'ı Kerîm'i ilmin kaynağı olarak gören şair, her türlü doğru yolu barındırdığını belirtmiş, onun Allah'ın bir hediyesi olduğunu, Hz. Peygamberin miracta getirdiğini, iyi bir kul olmak için okumanın ve anlamının şart olduğunu belirtmiştir:

Hediye gönderip Mevlâ hem odur cümleden evlâ
Bilinmez emr ü nehyi illâ bilirlers ilmile anı (5)

Lisânın lâl edip durma kulağına mühür urma
Gözünü aç sakın yumma oku âyât-ı Kur'ân'ı (29)

Eserin pek çok beytinde Hz. Muhammed'e salat ve selam da bulunmaktadır. Allah'ın kainatı yaratma sebebinin Hz. Peygamber olduğuna dair tasavvufi ifadelerle işaret eden şair; Allah'ın onun adını kendi adıyla yazmasını vurgulamış, onun insanlığa gönderilmesini büyük bir inayet olarak gördüğünü ifade etmiştir:

Muhammed'dir gülün kânı hem oldur cânların cânı
Anın için *Hakk* yarattı cihânı dürr ü mercânı (37)

Yarattı *Hakk* anı nûrdan yaratmazdan bu dünyâyı
Adıyla yazdı adını oku tevhîdi bil anı (38)

Ki birdir Hakk Teâlâ Allâh *Hudâ'*dan gayrı yok Allâh
Muhammed'dir Resûlullâh budur her dilde fermânı (39)

Bilin siz ibâdullâh salât eder ana Allâh

Melekler de salât eder ki budur emr-i Mennân'ı (40)

Bağışladım ana cümle bi-küll-i ehl-i îmânı
Habîbimdir resûlümdür ki gönderdim size anı (42)

Dahi sev Hakk Resûlünü taleb eyle vusûlünü
Salât ile selâm eyle unutma öyle sultânı (60)

Nice sevmeyelim anı o âlî-şâh-ı sultânı
O mi'rac gecesi bize indirdi Kur'ân'ı (68)

Hz. Peygamberden sonra ise dinin kaynağı ashab-ı kiramdır. İslam dininin yayılmasına ve bugünlere gelmesinden ötürü katkılarını yad etmiş, özellikle Kur'an'a olan hürmetini yazıcılarına da aksettirmiştir:

Salâ ile selâm olsun anın ehl-i âyâline
Dahi ashâbına olsun ki yazdılar bu Kur'ân'ı (33)

Yigirmi dört idi hattat ederdi her biri imdâd
Devâm üzre yazarlardı bu âyet üzre Kur'ân'ı (34)

Bular yazdı yedi mushaf tefâsir üzre bağlandı
Yedi iklîme gönderip cihânı tuttu i'lâmı (35)

Tarikat ehli ve âlimlerden de dinin anlaşılması ve doğru yollarla Allah'a ulaşılması yönündeki çabalarından ötürü eserde övgüyle bahsedilmiştir. İman ve irfan ehli Allah'ı ve Kur'an'ı anlamayı kolaylaştırmışlar, bu ilmin halk arasında yayılmasını sağlamışlardır.

Yakın ol ehl-i irfâna mu'în ol ehl-i îmâna
Firâr eyle cehâletten ara bul kâmil insânı (62)

Nice sevmeyelim anı o cümle ehl-i irfânı
Olar bildirdi kemâlince Rahîm u Rabb u Rahmân'ı (69)

Ki tâ bu âlim insân dürişip kalmaya mahcûb
Resûller verdi gönderdi beyân eyledi îmânı (81)

Resûller gitti dünyâdan halîfe oldu ashâblar
Dahi ardınca âlimler ederler halka i'lâmı (82)

Ger olmayaydı âlimler helâk olurdu câhiller
Şu ilmin kadrini bilen kemâle erdi îmânı (83)

Eserde Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Lokman gibi peygamber ve şahsiyetlerden de bahsedilmiş, uzun ömürleri ve meşhur saltanatlarıyla bilinmelerine rağmen bu dünyadan onların da göçtüklerini hatırlatılmıştır. Hz. Yunus'un kavmine ise tevbe etmeleri yönüyle eserde yer verilmiştir:

Eğer bin yıl ömür sürsen ve yüzbin altın versen
Bulamaz çâre Lokmân ecel derdine dermânı (16)

Nice insân bu âlemde gelip geçti seryâna
İşittik Nûh-ı Ken'an'ı reh-i sultân Süleymân'ı (19)

Yunus kavmi hulûsa ne edip tevbe-yi nasûha ne

Bütün geldiler îmâna bulup cennet-i Mevâ'yı (92)

Hz. İsa'nın ise bir kıssasına değinilmiş, onun bir taş ile muhaveresi örnek verilerek insanların Cehennem ateşinden ve azabından ne denli korkması gerektiği hatırlatılmıştır. Bu kıssaya göre ağlayan bir taşta Allah'ın izniyle Hz. İsa neden ağladığını sorunca taş, Cehennem'de insan ve taşların yandığını öğrendiğinden beri bu korkuyla ağladığını söylemiştir:

Cehennem'den haber aldı yol üstünde katı bir taş
Derûnunda kan ağladı gidip gördi İsa anı (48)

Sual etdi ana İsa dedi ey taş ne ağlarsın
Hem ol dem Hakk'a yüz tuttu erişti vahy-i Rabbâni (49)

Buyurdu Hakk ki yâ İsa sual eyle sen ol taştan
Neden ağlar sana söyler kulak tut dinle sen anı (50)

Dedi ey taş kerem eyle Hudâ'nın izniyle söyle
Nedir ağladığın böyle haber ver bileyim anı (51)

Cevâb etti hemân ol taş dedi birgün iki yoldaş
Oturdular civârımda okurken emr-i fermânı (52)

Dediler kim Cehennem'de yanar insân ile taşlar
O korku cânımı yakdı akar gözümde kanı (53)

İşittim ol zamân anı inandım emr-i fermânı
Gece gündüz kan ağlarım aceb ne ola dermânı (54)

Azabdan korkuban taşlar akıtır gözünden yaşlar
Acebdir bu za'îf insân tefekkür eylemez anı (55)

Eserde sık sık vurgulanan bir diğer konu da ilimdir. Hakk'ın yolundan gitmenin tek yolu olarak ifade edilen ilmin bu yönüyle lezzetine de doymamaktadır. Şair insanlara ilim okumalarını tavsiye etmiş, onun yolundan gitmenin erdemlerini açıklamıştır:

Şu ilmin lezzeti çoktur ana karşı amel yoktur
İlmi kesb it amel ile seversen Hakk'ı Mevlâ'yı (65)

Şu ilmin lezzeti baldır vusûli cennete daldır
Gözünden uykuyu kaldır n'edersin şerbeti nânı (3)

Gece gündüz oku ilmi tahammül eylegil hilmi
Kimin ümmetisin ey cân aceb bilir misin anı (4)

Gözünde var mı kan kanı niçin dökmeyesin anı
Niçin vermeyesin cânı ilim yolunda ey cân (14)

Nice medh etmeyem ilmi ki ilmi medh eder Mevlâ
Odur evlâ odur âlî odur ihyâ iden cânı (67)

İlmin önemi çerçevesinde cahil insanlara yönelik eleştirilerde de bulunulmuştur. Ahmed Efendi; isyan eden cahillerin başlarına geleceklerden habersiz olduğunu, dünyanın faniliğinden habersiz olanların canlarını ateşe attıklarını, bu ateşten korkanlara ancak binde bir rastlandığını beyan etmiştir:

Ne câhildir ki bu insân gece gündüz eder isyân
Okunur gün gibi Kur'ân okumaz dinlemez anı (56)

Azabdan korkuban tevbe edenleri sever Mevlâ
Aceb kaldı mı binde bir bulaydın böyle insânı (57)

Kulaklarına kurşunu akıttın mahz-ı yerin etdtn
Ururlar tabl u nâyı işitmezsin hûyı hâyı (86)

Zamânın lâl edip feth etmezsin zikr-i Mevlâ'yı
Dehan açıp bu fâniye bilir misin bu rüsvâyı (87)

Dalarsın bahr u ummâna yanaşmazsın çü limâna
Atarsın cânı külhâna yakarsın bağır u sinâyı (88)

Günahkar insan geç olmadan tevbe etmeli, dünyadan el etek çekip Allah'a yönelmeli, bu cehalet uykusundan derhal uyanmalıdır:

Gel erken tevbe eyle ey cân vakitler geçdi kalk uyan
Gece gündüz ağla kan n'edersin tatlı helvâyı (90)

Yürü tevbe kapısına var el bağla tapusına
Sarıl muhkem yapısına ara bul yüce Mevlâ'yı (91)

Yine fırsat olup elde hemân tevbe olup dilde
Ma'âsîden rücû edip selâmet etmeli cânı (105)

Çünkü dünya fanidir, hiçbir nimeti kalıcı olmadığı için insanı aldatmaktan başka birşeye yaramaz. Misafir olan insan bu gerçeğin farkında olarak doğru yolu bulmalı, hakikate sığınmalı, tefekkür ederek dünyanın bir geçitten ibaret olduğunu farketmelidir:

Bu dünyanın cefâsı çok görürsün hiç vefâsı yok
Gece gündüz seni aldar niçin terk etmeyesin anı (15)

Müsâfirsün bugün yarın göçer kervân kalır varın
Tarîkin gözle ebrârın bulasın feyz-i Rabbini (13)

Emânettir sana o cân hıyânet eyleme ey cân
Gerek altın gerek mercân kamu eşyâ olur fânî (11)

Ne denli devletile ol cihânda kalmadı bâkî
Tefekkür eyle ey âkil fenâyı devr-i ezmânı (20)

Bu dünyâ bir geçittir kim göçenler bir daha gelmez
Gelen gitmekte dâ'im aceb görmez misin anı (24)

Zira dünyadaki tek gerçek ölümdür. Ölüm geldiği anda insanın hiçbir dünyevi malı onu değiştiremeyecek, zengin fakir herkes ecel şarabının tadına bakacaktır:

Ecel geldi geçer cânâ o bakmaz la'le mercâna
Gerek altın gerek mercân azâd ettiremez cânı (18)

Gidiyor böyle yolcular müsâfirler katırcılar
Çü vermez Azrâil mühlet sürerken yolda kervâmı (21)

Kimi giyerdi atlası kimi çuha â'lâsı
Gerek zengin gerek yoksul kamusu giydi ekfânı (23)

Bu nedenle ihmal edilememsi gereken ibadetler vardır. Bunların da en başında namaz gelmektedir. Fakat namazın da devam üzere olması son derece önemlidir:

Sakın nefesine hiç bakma adına bî-namaz takma
Cehennem'e cânını yakma akıtma yaş ile kanı (7)

Seversen kâr ile kesbi oku ilmi oku hasbî
Namâzında devâm üzre gözet ta'dîl-i erkânı (63)

İnsan dünya malına kanaat etmeli, Allah'ın kendisine layık gördüğü dünya malına razı olmalıdır. Şaire göre kanaat halvetin önemli unsurlarından biridir:

Görür müsün medâyinde medâr ile ma'aşî için
Nice insân ticârette açarlar hânı dükkânı (8)

Oturur dükkânlarda devâm üzre kemâkânı
Ararlar kârını herkes merâmı beslemek cânı (9)

Otur halvette ey âsî arama çoğile azı
Kanâ'at ehli ol dâ'im gözet hem emr ü fermânı (10)

Eserin ilginç yanlarından biri de insanın yaratılışına dair bir bilgiye yer vermesidir. Şaire göre insan on iki şey üzerine yaratılmıştır ki bunların dördü anneden, dördü babadan, dördü de Allah'ın hazinesinden gelmektedir. Eti, iliği, kanı ve yağı annesinden; kemiği, soyu, cildi ve sütü babasından gelmektedir. Görme, işitme, koklama ve tatma duyuları ise Allah'ın hazinesi kaynaklıdır:

On iki nesneden tasvîr edip seni Allâh Teâlâ
Müzeyyen eyledi cismin musavvi kıldı verdi cânı (73)

Anın dördü atasından dahi dördü anasından
Dahi dördü Hudâ'sından hazâinden edip ihsânı (74)

Anasından olan lahmı iliği dem ile şahmı
Atasından olan azmi urûkî cildi şîr ey cân (75)

Hazâin-i Hudâ'dan hem basarla sem'î ey cân
Dahi hem şemmile zevki lisânın dinle ey sultân (76)

Yaratılışa dair bu düşüncelerin, Hz. İsa'nın kıssasında da olduğu gibi, hangi kaynaktan alındığı; şaire hangi tasavvufi kişiliğin tesir ettiği belirtilmemiştir. Bununla birlikte Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme'si* (Başar-Eser, 2005, s. 48) veya İmam Gazâlî'ye atfedilen *Hakikatü'r-Ruh* (Akot, 2013, s. 121) gibi pek çok tasavvufi eserde insan yaratılışına dair benzer tespitlere rastlanmıştır.

Eserin son bölümünde ise devrin hükümdarı Sultan Reşad'a dua edilmiştir:

Ne gökcektir şu İslâmbol içinde oturur sultân
Gerek sağdan gerek soldan unutmaz hiç biri anı (108)

Bize insân verildi ad bekâyı al fenâyı sat

Du'âlarla edelim yâd Mehmed Reşâd Sultânı (109)

Şekil Özellikleri

Manzume, ilk beytinin musarra olmaması ile kafiye düzeni bakımından sadece kıt'a nazım şekline uymakla birlikte gerek 109 beyitlik hacmi gerekse içerisinde adını zikretmesi yönüyle kıt'a olması mümkün görülmemektedir. Şiirin uzunluğu, yer yer övgü ve eleştiri barındırması, genel olarak tekke şiirindeki şekle ve vezne dair esneklik gibi sebepler göz önünde bulundurulduğunda bu manzume kaside olarak değerlendirilmiştir. Metnin nazım şeklinin kaside olarak belirtilmesinde klasik Türk edebiyatında Leylâ Hanım gibi başka şairler tarafından ilk beyti musarra olmayan kasidelerin de yazılmış olduğu gerçeği göz önünde bulundurulmuştur (Arslan, 2003, s. 70).

Aruz ölçüsü ile kaleme alınan eserde mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün kalıbı tercih edilmiştir. Fakat kaleme alınış gayesinin sanat yapmaktan ziyade topluma yararlı nasihatlerde bulunmak olması nedeniyle eserde şekille ilgili hassasiyet öz ardı edilmiştir.

Benzer durumun kafiye açısından da hasıl olduğu söylenebilir. Şair ahengi kuvvetlendirmek için iç kafiyeden de istifade etmiş fakat bunda da bir düzen oluşturmakta güçlük yaşamıştır. Pek çok beyitte bu hususu sağlasa da bazılarında sadece ilk mısradaki kurabilmiş, bazılarında ise hiç yakalayamamıştır:

Şu ilmin lezzeti *baldir* vusûli cennete *daldır*
Gözünden uykuyu *kaldır* n'edersin şerbeti nânı (3)

Çü böyledir niçin *âkil* bu mekkâre ola *mâil*
Fedâdir gölgesi *zâil* ne lâyıık bilmemek anı (17)

Gece gündüz oku *ilmi* tahammül eylegil *hilmi*
Kimin ümmetisin ey cân aceb bilir misin anı (4)

Yine fırsat olup *elde* hemân tevbe olup *dilde*
Ma'âsîden rücû edip selâmet etmeli cânı (105)

Ne dersin başı kim *olmaz* fedâ yolunda ma'sûkun
Ne dersin cânı kim *bulmaz* ma'sûkile cânânı (2)

Nasîhatler *makâmında* lisânım nutka gelmiştir
Vasiyetler *merâmında* kayırdım ehl-i îmânı (96)

Oturur dükkânlarda devâm üzre kemâkânı
Ararlar kârını herkes merâmı beslemek cânı (9)

Bu dünyâ bir geçittir kim göçenler bir daha gelmez
Gelen gitmekte dâ'im aceb görmez misin anı (24)

Mürdef kafiye ile kurulan manzumede kafiyeler Arapça kökenli kelimelerle kurulmaya çalışılmış, fakat bazı mısralarda ise Türkçe kökenli kelimelerden de yararlanılmıştır:

Dahi hem ehl-i îmâna buyurdı ol kerem-kânı
Salât edin ana cümle şeff' kıldım size anı (41)

Târîh bin üç yüzi buldu zamân âhir zamân oldu
Cihânın lezzeti gitti yıkıldı gitti her yanı (104)

Bazı beyitler ise metnin genel kafiye şemasına uymamaktadır. Yüksek seviyeli tahsili olmayan şairlerin kaleme aldığı tasavvufi metinlerde rastlanan bu durum, bu nasihatneme de mevcuttur:

Gözünde var mı kan kanı niçin dökmeyesin anı
Niçin vermeyesin cânı ilim yolunda ey cân (14)

Anasından olan lahmı iligi dem ile şahmı
Atasından olan azmi urûkı cildi şîr ey cân (75)

Çamurdan eyledi îcâd bu insânı Teâlâ Allâh
Yazılır kavli fiili hem gerek sağdan gerek soldan (77)

Dil ve Üslup Özellikleri

Nasihatnamenin en dikkat çeken yönünün dilinin sadeliği olduğu söylenebilir. Dinî konularda samimi bir edayla nasihatler veren şair, pek çok noktada karşısındakiyle konuşuyormuş gibi hitap ifadeleriyle anlatımı güçlendirmiştir.

Beyân ettik bu ebyâtı içinde ba'zı âyâtı
Dilersen izz ü râyâtı oku hem dinle Kur'ân'ı (106)

Otur karşımda ey fâni kulak tut dinle irfânı
Alam deryâ-yı hikmetten saçam katre-i bârânı (27)

Gel ey gaflet sarâyında yatan gâfil kıl efzâyı
Uykudan gözlerini aç duyar mısın bu ma'nayı (84)

Okunur bir güzel kıssa kulak tutan alır hisse
Meger kim bir gönül taşdır ne edem n'eyleyem anı (46)

Âlâ ey cânımın cânı zerâfet bağının hânı
Kulak tut inciler dizem uyandırırım dili cânı (44)

Şairin anlatımın etkili olabilmesi için "kulak tutmak, gözünü açmak" gibi deyimlerden de istifade ettiği görülmektedir:

Âlâ ey cânımın cânı zerâfet bağının hânı
Kulak tut sen bana bir dem düzem dür ile mercânı (25)

Lisânın lâl edip durma kulağına mühür urma
Gözünü aç sakın yumma oku âyât-ı Kur'ân'ı (29)

Metin

(mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün)

- 1 Gel ey câhil olan insân baba evlâd ma'an yeksân
Gece gündüz devâm üzre okuyalım âyât-ı Kur'ân'ı
- 2 Ne dersin başı kim olmaz fedâ yolunda ma'sûkun
Ne dersin cânı kim bulmaz ma'sûkile cânânı
- 3 Şu ilmin lezzeti baldır vusûli cennete daldır
Gözünden uykuyu kaldır n'edersin şerbeti nânı

- 4 Gece gündüz oku ilmi tahammül eylegil hilmi
Kimin ümmetisin ey cân aceb bilir misin anı
- 5 Hediye gönderip Mevlâ hem odur cümleden evlâ
Bilinmez emr ü nehyi illâ bilirler ilmile anı
- 6 Sakın ihmâl edip durma lisânına mühür urma
İbâd için kanatlar aç ara bul yüce Mevlâ'yı
- 7 Sakın nefesine hiç bakma adına bî-namaz takma
Cehennem'e cânını yakma akıtma yaş ile kanı
- 8 Görür müsün medâyinde medâr ile ma'aşı için
Nice insân ticârette açarlar hânı dükkânı
- 9 Oturur dükkânlarda devâm üzre kemâkânı
Aralar kârını herkes merâmı beslemek cânı
- 10 Otur halvette ey âsî arama çoğile azı
Kanâ'at ehli ol dâ'im gözet hem emr ü fermânı
- 11 Emânettir sana o cân hiyânet eyleme ey cân
Gerek altın gerek mercân kamu eşyâ olur fânî
- 12 Bu dünya bâkîye karşı hemândem bir sa'âdetdir hem
Anı da bilsin çünkü n'edersin öyle vîrânı
- 13 Müsâfirsın bugün yarın göçer kervân kalır varın
Tarîkin gözle ebrârın bulasın feyz-i Rabbini
- 14 Gözünde var mı kan kanı niçin dökmeyesin anı
Niçin vermeyesin cânı ilim yolunda ey cân
- 15 Bu dünyanın cefâsı çok görürsün hiç vefâsı yok
Gece gündüz seni aldar niçin terk etmeyesin anı
- 16 Eğer bin yıl ömür sürsen ve yüzbin altın versen
Bulamaz çâre Lokmân ecel derdine dermânı
- 17 Çü böyledir niçin âkil bu mekkâre ola mâil
Fedâdır gölgesi zâil ne lâıyk bilmemek anı
- 18 Ecel geldi geçer cânâ o bakmaz la'le mercâna
Gerek altın gerek mercân azâd ettiremez cânı
- 19 Nice insân bu âlemde gelip geçti seryâna
İşittik Nûh-ı Ken'an'ı reh-i sultân Süleymân'ı
- 20 Ne denli devletile ol cihânda kalmadı bâkî
Tefekkür eyle ey âkil fenâyı devr-i ezmânı
- 21 Gidiyor böyle yolcular müsâfirler katırcılar
Çü vermez Azrâil mühlet sürerken yolda kervânı
- 22 İşitmedin mi ey cânım nice sultan nice hânı

- Bular hep oldular medfûn sürerken türlü devrânı
- 23 Kimi giyerdi atlası kimi çuha â'lâsı
Gerek zengin gerek yoksul kamusu giydi ekfânı
- 24 Bu dünyâ bir geçittir kim göçenler bir daha gelmez
Gelen gitmekte dâ'im aceb görmez misin anı
- 25 Âlâ ey cânımın cânı zerâfet bağının hânı
Kulak tut sen bana bir dem düzem dür ile mercânı
- 26 Gel oku ikmâl dersi gözet medrese-i kürsi
Cihânda ömrün oldukça fenâya verme sen anı
- 27 Otur karşımda ey fâni kulak tut dinle irfânı
Alam deryâ-yı hikmetten saçam katre-i bârânı
- 28 Gel imdi sabr u insâfa kulak tut sâka evtâfa
Gece gündüz ilmi kesb et nedir lağv u yalânı
- 29 Lisânın lâl edip durma kulağına mühür urma
Gözünü aç sakın yumma oku âyât-ı Kur'ân'ı
- 30 Verildi diline hikmet gözüne nûr ile ni'met
Kulağın işitir elbet şükr ü hamd eyle sen anı
- 31 Senin aklın eder tahkîk dahi kalbin eder tasdîk
Değilsin kimseye muhtâc tefekkür eyle sen anı
- 32 Şükr ü hamd ü senâ Hakk'a bize gönderdi Kur'ân'ı
Resûlüne selâm olsun bize bildirdi Kur'ân'ı
- 33 Salâ ile selâm olsun anun ehl-i âyâline
Dahi ashâbına olsun ki yazdılar bu Kur'ân'ı
- 34 Yigirmi dört idi hattat ederdi her biri imdâd
Devâm üzre yazarlardı bu âyet üzre Kur'ân'ı
- 35 Bular yazdı yedi mushaf tefâsir üzre bağlandı
Yedi iklîme gönderip cihânı tutdı i'lânı
- 36 Garîb idi bu dîn-i İslâm garîb oldu yine hemân
Yalnız evliyâullâh ararlar hükm-i Kur'ân'ı
- 37 Muhammed'dir gülün kânı hem oldur cânların cânı
Anın için Hakk yarattı cihânı dürr ü mercânı
- 38 Yarattı Hakk anı nûrdan yaratmazdan bu dünyâyı
Adıyla yazdı adını oku tevhîdi bil anı
- 39 Ki birdir Hakk Teâlâ Allâh Hudâ'dan gayrı yok Allâh
Muhammed'dir Resûlullâh budur her dilde fermânı
- 40 Bilin siz ibâdullâh salât eder ana Allâh
Melekler de salât eder ki budur emr-i Mennân'ı

- 41 Dahi hem ehl-i îmâna buyurdı ol kerem-kânı
Salât edin ana cümle şeffî' kıldım size anı
- 42 Bağışladım ana cümle bi-küll-i ehl-i îmânı
Habîbimdir resûlümdür ki gönderdim size anı
- 43 Kanı dil medh edem anı o âlî-şân u sultânı
Anın için yarattı Hakk cihânı hûr-i vildânı
- 44 Âlâ ey cânımın cânı zerâfet bağının hânı
Kulak tut inciler dizem uyandıram dili cânı
- 45 Gel imdi dinle câhil ilm bâbında ey kâhil
Gece gündüz yanan gâfil ara bul ehl-i irfânı
- 46 Okunur bir güzel kıssa kulak tutan alır hisse
Meger kim bir gönül taşdır ne edem n'eyleyem anı
- 47 Garîb Ahmed söze başlar gözünden hem akar yaşlar
Cehennem'de yanar taşlar aceb bilmez misin anı
- 48 Cehennem'den haber aldı yol üstünde katı bir taş
Derûnunda kan ağladı gidip gördi Îsâ anı
- 49 Sual etti ana Îsâ dedi ey taş ne ağlarsın
Hem ol dem Hakk'a yüz tuttu erişdi vahy-i Rabbâni
- 50 Buyurdu Hakk ki yâ Îsâ su'al eyle sen ol taştan
Neden ağlar sana söyler kulak tut dinle sen anı
- 51 Dedi ey taş kerem eyle Hudâ'nın izniyle söyle
Nedir ağladığın böyle haber ver bileyim anı
- 52 Cevâb etti hemân ol taş dedi birgün iki yoldaş
Oturdular civârımda okurken emr-i fermânı
- 53 Dediler kim Cehennem'de yanar insân ile taşlar
O korku cânımı yaktı akar gözümden kanı
- 54 İşittim ol zamân anı inandım emr-i fermânı
Gece gündüz kan ağlarım aceb ne ola dermânı
- 55 Azabdan korkuban taşlar akıtır gözünden yaşlar
Acebdir bu za'îf insân tefekkür eylemez anı
- 56 Ne câhildir ki bu insân gece gündüz eder isyân
Okunur gün gibi Kur'ân okumaz dinlemez anı
- 57 Azabdan korkuban tevbe edenleri sever Mevlâ
Aceb kaldı mı binde bir bulaydın böyle insânı
- 58 Hudâ'nın emr-i fermânı yarattı cismile cânı
Hem oldur Kâdir ü Kayyûm verir her kedere dermânı
- 59 Gel imdi Hakk'ı sev dilber oku âyât-ı Kur'ân'ı

- Cihândan alma lezzeti al imdi hûr u gilmânı
- 60 Dahi sev Hakk Resûlünü taleb eyle vusûlünü
Salât ile selâm eyle unutma öyle sultânı
- 61 N'edersin bu fenâ mülkü çü sen fâni cihân fâni
Bekâ-yı lâ-yezel iste dahi cennât-ı vildânı
- 62 Yakın ol ehl-i irfâna mu'în ol ehl-i îmâna
Firâr eyle cehâletden ara bul kâmil insânı
- 63 Seversen kâr ile kesbi oku ilmi oku hasbî
Namâzında devâm üzre gözet ta'dîl-i erkânı
- 64 Seversen mülk-i firdevsi okut okuduğun dersi
Mesâcidlerde hem kürsi unutma ey sehâ-kânı
- 65 Şu ilmin lezzeti çoktur ana karşı amel yoktur
İlmi kesb et amel ile seversen Hakk'ı Mevlâ'yı
- 66 Nice sevmeyelim Hakk'ı odur halk eyleyen halkı
O birdir hem odur bâkî anın gayrı bütün fâni
- 67 Nice medh etmeyem ilmi ki ilmi medh eder Mevlâ
Odur evlâ odur âlî odur ihyâ iden cânı
- 68 Nice sevmeyelim anı o âlf-şâh-ı sultânı
O mi'rac gecesi bize indirdi Kur'ân'ı
- 69 Nice sevmeyelim anı o cümle ehl-i irfânı
Olar bildirdi kemâlince Rahîm u Rabb u Rahmân'ı
- 70 Nice sevmeyelim anı o Cennet-i hûr u gilmânı
Sevilsin mi yalan dünyâ görünürken bütün fâni
- 71 Hudâ'nın fazl u irfânı yarattı bunca insânı
Hayât vermedi memât verdi son ucu ver sen cânı
- 72 Şükr ü hamd u senâ Hakk'a neler verdi kamu halka
Gan'dür verdi dünyâyı dahi cennetde rıdvânı
- 73 On iki nesneden tasvîr edip seni Allâh Teâlâ
Müzeyyen eyledi cismin musavvi kıldı verdi cânı
- 74 Anın dördü atasından dahi dördü anasından
Dahi dördü Hudâ'sından hazâinden edip ihsânı
- 75 Anasından olan lahmı iligi dem ile şahmı
Atasından olan azmi urûkı cildi şîr ey cân
- 76 Hazâin-i Hudâ'dan hem basarla sem'î ey cân
Dahi hem şemmile zevki lisânın dinle ey sultân
- 77 Çamurdan eyledi îcâd bu insânı Teâlâ Allâh
Yazılır kavli fiili hem gerek sağdan gerek soldan

- 78 Kirâmen kâtibin vardır bir sağdan biri soldan
Yazarlar hayr ile şerrin meleklerdir iki sultân
- 79 Hudâ vâhid şerîki yok keremden kıldı ihsânı
Gördi âlem-i gaybdan vücûda bunca insânı
- 80 Yarattı ahsen-i sûret içinde eyledi îcâd
Nutuk ilmi akıl verdi hidâyet kıldı erzânı
- 81 Ki tâ bu âlim insân dürüşüp kalmaya mahcûb
Resûller verdi gönderdi beyân eyledi îmânı
- 82 Resûller gitti dünyâdan halîfe oldu ashâblar
Dahi ardınca âlimler ederler halka î'lâmı
- 83 Ger olmayaydı âlimler helâk olurdu câhiller
Şu ilmin kadrini bilen kemâle erdi îmânı
- 84 Gel ey gaflet sarâyında yatan gâfil kıl efzâyı
Uykudan gözlerini aç duyar mısın bu ma'nâyı
- 85 Yumarsın dîde-i envârını görmez güneş ayı
Tahayyür üzre hayvânsın unuttun sen yarasayı
- 86 Kulaklarına kurşunu akıttın mahz-ı yerin ettin
Ururlar tabl u nâyı işitmezsin hûyı hâyı
- 87 Zamânın lâl edip feth etmezsin zikr-i Mevlâ'yı
Dehan açıp bu fâniye bilir misin bu rüsvâyı
- 88 Dalarsın bahr u ummâna yanaşmazsın çü limâna
Atarsın cânı külhâna yakarsın bağr u sinâyı
- 89 Alır mısın aceb ibret girer mi kalbine gayret¹
Görürsün ey deli elbet n'edersin bu temâşâyı
- 90 Gel erken tevbe eyle ey cân vakitler geçdi kalk uyan
Gece gündüz ağla kan n'edersin tatlı helvâyı
- 91 Yüri tevbe kapısına var el bağla tapusuna
Sarıl muhkem yapısına ara bul yüce Mevlâ'yı
- 92 Yunus kavmi hulûsa ne edip tevbe-yi nasûha ne
Bütün geldiler îmâna bulup cennet-i Mevâ'yı
- 93 Bunu yazdım rızâ-yı Hakk değildi niyyetin nâhak
Kabûl oldu mı inde'l-Hakk yalnız bilmezem anı
- 94 Çü vardır çok münacâtlar yazarlar bâ ile cîmler
Yalân söyler tercümeler soyarlar hasta insânı
- 95 Çü gördüm câhil insânı sevdim ben tâ ihsânı
Dedim bir manzûme yazsam uyandırsam şu insânı

¹ 89-a gayret: ibret YZE (Yusuf Ziya Efendi)

- 96 Nasîhatler makâmında lisânım nutka gelmişdir
Vasiyetler merâmında kayırdım ehl-i îmânı
- 97 Bu nâzım Tonyalı Ahmed diler bir katre rahmet
Şefâat kıl yâ Muhammed görelim Hakk'ı Rahmânı
- 98 Ulu Mevlâ'ya hamd olsun bize gönderdi Kur'ân'ı
Resûlüne selâm olsun bize bize bildirdi Kur'ân'ı
- 99 Bu âdemi Tonyalıdır hem Karaağaç köylüdür
Sever çün ehl-i irfânı dahi hem ehl-i îmânı
- 100 Hemândem derdi bu hattı² okudu yazdı hem kendi
Hatası var mı yok mudur bu adı bilmedi anı
- 101 Getirdi Der-saâdet'e maârif meclisi gördi
Okundu çün³ gayrıya ne yazıldı hatt-ı lamânı
- 102 İzin verdi maârifler ilim bâbında ârifler
Yazılsun denildi harfler basılmak olsun imkânı
- 103 Bunu çün eyledim ihsân okusun dinlesin insân
Cem'i cümle bir yeksân ki bilsin dünyâyı fâni
- 104 Târîh bin üç yüzi⁴ buldı zamân âhir zamân oldu
Cihânın lezzeti gitti yıkıldı gitti her yanı
- 105 Yine fırsat olup elde hemân tevbe olup dilde
Ma'âsîden rücû edip selâmet etmeli cânı
- 106 Beyân ettik bu ebyâtı içinde ba'zı âyâtı
Dilersen izz ü râyâtı oku hem dinle Kur'ân'ı
- 107 Temâm ettik bi-hamdi'llah beyân ettik bi-hamdi'llah
Okuyup dinleyen billâh arar her derde dermânı
- 108 Ne gökcekdir şu İslâmbol içinde oturur sultân
Gerek sağdan gerek soldan unutmaz hiç biri⁵ anı
- 109 Bize insân verildi ad bekâyı al fenâyı sat
Du'âlarla edelim yâd Mehmed Reşâd Sultânı

² 100-a hattı: beyti YZE

³ 101-b çün: hem YZE

⁴ 104-a üç yüzi: üçyüzdü YZE

⁵ 108-b unutmaz hiç biri: hiç unutmaz biri YZE

SONUÇ

Klasik edebiyatın önemli nazım türlerinden olan nasihatnameler özellikle dinî-ahlakî hususlarda topluma ve bireye yön göstermek, doğru yolu işaret etmek amacıyla kaleme alınmışlardır. Bu nedenle oldukça sade bir üslubun tercih edildiği bu metinlerde vezin, şekil ve kafiyeye dair sanatsal unsurlarda problemler hasıl olabilmektedir.

Bu çalışmada da 19. yüzyıl Anadolu'sunda yaşamış olan Tonyalı Ahmed Efendi'nin dinî-tasavvufi bir nasihatnamesi incelenmiştir. Kaside nazım şekliyle yazılan manzumede Allah ve peygamber aşkı, Allah'ın birliği ve yüceliği, ilmin önemi, dünyanın geçiciliği gibi konularda didaktik bir üslupla nasihatler verilmiştir. Klasik şiirin son dönemlerinde pek çok örneği verilen nasihatnamelerden biri olarak kabul edilebilecek olan eserin, nazım şeklinin kaside olması yönüyle benzer manzumelerden bir yönüyle ayrıldığı ifade edilebilir.

Pek çok çağdaşı gibi son derece sade bir üslupla kaleme alınan nasihatnamede başka kaynaklarda sıkça rastlanmayan, ilmi açıdan bir kıymeti olmamakla birlikte anlatıma hareket kattığı ve dikkati çektiği için eserde yer verildiği düşünülen bazı hususlara da yer verilmiştir. Hz. İsa'nın taş ile olan kıssası, insanın on iki şey üzerine yaratılmış olduğunun beyanı gibi dikkat çekici bölümlerin manzumenin kendine has unsurları olduğu söylenebilir.

Ayrıca bu nasihatnamenin, Tonyalı Ahmed Efendi'nin mesnevi nazım şekliyle kaleme aldığı Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân adlı eserinin devamı ve tamamlayıcısı niteliği taşıdığı da belirtilebilir.

Eserin kısa zamanda birkaç kez baskı yapması toplum tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Manzume muhteva, şekil ve üslup açısından incelendikten sonra metin oluşturulurken bu nüshalar arasındaki farklar da tespit edilmiş, tam metni verilen manzumede nüshalar arasındaki küçük farklılıklar dipnotla gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKOT, B. (2013). "İmâm-ı Gazâlî'ye Atfedilen Bir Eser: Hakîkatu'r-Ruh". *İslâmi Araştırmalar*. XXIV/2: 118-129.
- ARSLAN, M. (2003). *Leylâ Hanım Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BAŞAR, M., ESER, A. (2005). *Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme*. İstanbul: Âlem Yayınları.
- KALYONCU, H. (2010). *Tonya*. Ankara: Korza Yayıncılık.
- KAPLAN, M. (2015). *Hayriyye-i Nâbî (İnceleme-Metin)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ÖZDİNGİŞ, V. (2013). "Ahmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=261>.(01.03.2024).
- TAŞKESENLİOĞLU, L. (2019). "Tonyalı Ahmed Efendi ve Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân Mesnevisi". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. XIV/27: 143-164.
- TONYALI AHMED (1325). *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.

TONYALI AHMED (1339). *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân*. İstanbul: Yusuf Ziya Efendi Matbaası.

YENİTERZİ, E. (2007). "Anadolu Türk Edebiyatında Ahlakî Mesnevîler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. V/10: 433-468.

EXTENDED ABSTRACT

Religious and moral issues have been the most important content of classical Turkish literature since the 11th century, when they began to form, and countless works of different genres were brought into being on this subject until the 19th century. These religious and artistic activities, which were mostly concentrated in scientific centers, were also accepted in the provinces, and religious and moral texts continued to be created in many different centers in 19th century Anatolia.

Some of these texts also have the nature of advice. It is seen that these works, written especially to guide society in religious and moral matters, to give enlightening information, and sometimes to give warnings, are based on the Qur'an and hadiths, and therefore the advice in the texts is largely based on verses and hadiths. One of the advice poets who lived in Anatolia in the 19th century was Tonyali Ahmed Efendi.

The information about Tonyali Ahmed Efendi, about whom there is no information in the treatises or literary historical sources, consists only of the information he gives about himself in his work. The poet, who is known to have been born in Karaağaçlı Village of Tonya district of Trabzon in 1851 and to have educated himself despite not having received much education, there is not enough information about issues such as his profession and going to Istanbul.

The only known work of Ahmed Efendi is *Risale-i Ahval-i Ahir Zaman*. The work was printed as a stone print in Istanbul in 1907 (h. 1325) at Mahmud Bey printing house, in 1912 (h. 1330) at Emniyet printing house, in 1921 and 1923 (h. 1339, 1341) at Yusuf Ziya Efendi printing house. In addition, the fact that all editions of the work have been prepared with transcripts has made it easier for the work to reach wider sections of society. The fact that several editions were made in a short time arouses the opinion that the work attracted great interest during its period.

In the first part of the work, there is a masnavi consisting of 81 couplets called *Risale-i Ahval-i Ahir Zaman*, which gives its name to the book. This poem, which is on the first 13 pages, is written in a very simple language in order to show the troubles of the end times and ways to escape from these problems. In the continuation of this poem, there is another book of advice that is not included in the masnavi, the rhyme sequence and measure are different. The poem of 109 couplets, which began after this poem written in the pattern of *fa'ilatun / fa'ilatun / fa'ilatun / fa'ilun* and was written in the pattern of *mefa'ilun / mefa'ilun / mefa'ilun / mefa'ilun* and in the form of a ode, was evaluated as a different work. In addition, it can be said that the poem, which has not been given a name, is a book of advice in terms of its content.

In the work, the poet mostly dealt with topics such as the impermanence of the world, the virtues of science and the state of those who turn away from science, the love of Allah and the

prophet, the importance of the people of the sect and scholars, and gave information about himself. It can be said that the most striking aspect of the book of advice is the simplicity of its language. The poet, who gave sincere advice on religious issues, preferred a very simple style.

KARADENİZ EKONOMİK İŞ BİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (KEİ) ÜYE ÜLKELERİNDE EKONOMİK BÜYÜME, KÜRESELLEŞME VE YENİLENEBİLİR ENERJİ KULLANIMININ EKOLOJİK AYAK İZİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Mehmet Ali DEMİR*

ÖZ

Bilim insanları tarafından çevresel bozulmanın önemli bir ölçüsü olarak kabul edilen ekolojik ayak izi, son yıllarda akademik söyleme giderek daha fazla nüfuz etmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın artan önemi, ulusların ve bölgelerin uzun vadeli ekolojik sürdürülebilirliğini garanti altına almak için gerekli olan ekonomik faaliyetler, küresel entegrasyon ve bunların çevresel etkileri arasındaki etkileşimin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir. Bu hedefe ulaşmak için, ekonomik büyümenin, küreselleşmenin ve yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi, Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ) üye ülkelerinde 2000-2020 yılları arasında incelenmiştir. Bu analiz, Driscoll-Kraay Standart Hatalarını içeren panel veri tahmin tekniklerini kullanmıştır. Bulgular, ekonomik büyümenin ekolojik ayak izinin genişlemesi yoluyla çevresel bozulma ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Öte yandan, yenilenebilir enerjinin kullanımı ekolojik ayak izini azaltmaya ve çevresel bozulmanın etkilerini hafifletmeye hizmet etmektedir. Bulgular, KEİ üye ülkelerinin ekonomik büyümesinde %1'lik bir artışın ekolojik ayak izinde %0,391'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, bu ülkelerde yenilenebilir enerji kullanımında %1'lik bir artış ekolojik ayak izinde %0,011'lik bir azalmaya karşılık gelmektedir. Ek bulgular, küreselleşme ile KEİ üye ülkeleri arasında ekolojik ayak izi arasında önemli bir korelasyon olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Ekonomik İş Birliği (KEİ) Örgütü, Ekolojik Ayak İzi, Ekonomik Büyüme, Küreselleşme, Yenilenebilir Enerji Kullanımı, Panel Veri Analizi

EFFECTS OF ECONOMIC GROWTH, GLOBALIZATION AND RENEWABLE ENERGY USE ON ECOLOGICAL FOOTPRINT IN THE MEMBER COUNTRIES OF THE ORGANIZATION OF THE BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION (BSEC)

ABSTRACT

Ecological footprint, which is considered by scientists as an important measure of environmental degradation, has increasingly penetrated academic discourse in recent years. The increasing importance of sustainable development requires a comprehensive understanding of the interactions between economic activities, global integration and their environmental impacts, which are necessary to ensure the long-term ecological sustainability of nations and regions. To achieve this goal, the impact of economic growth, globalization and renewable energy use on the ecological footprint was examined in the Black Sea Economic Cooperation (BSEC) member countries between 2000 and 2020. This analysis used panel data estimation techniques including Driscoll-Kraay Standard Errors. The findings show that economic growth is associated with environmental degradation through an expansion of the ecological footprint. Conversely, the use of renewable energy serves to reduce the ecological footprint and mitigate the effects of environmental degradation. The findings show that a 1% increase in the economic growth of the BSEC member countries is associated with a 0.391% increase in the ecological footprint. Conversely, a 1% increase in renewable energy use in these countries corresponds to a 0.011% decrease in the ecological footprint. Additional findings show

Gönderilme Tarihi: 05.11.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ÇANKIRI; ORCID: 0000-0003-0992-347X, E-posta: malidemir@karatekin.edu.tr

that there is no significant correlation between globalization and the ecological footprint among the BSEC member countries.

Keywords: Black Sea Economic Cooperation (BSEC), Ecological Footprint, Economic Growth, Globalization, Renewable Energy Use, Panel Data Analysis

Giriş

Çevre kirliliği, insanlığın gelecekte karşı karşıya kalacağı en büyük ekonomik ve sosyal zorluklardan biridir (Wang vd., 2021, s.1). Büyük ölçüde insanların gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler nedeniyle ortaya çıkan çevre kirliliği gün geçtikçe de artmaya devam etmektedir. Artan çevre kirliliği insan hastalıklarının ortaya çıkmasına, hayvanların neslinin tükenmesine, ozon tabakasının incelmeye, toprağın çölleşmesi gibi birçok sorunun ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda sanayileşmenin hızlanmasıyla birlikte fosil yakıt tüketimi de artış göstermiştir (Koçak, 2024, s.257). Dünya’da artan fosil yakıt tüketimi de çevresel kirliliği arttıran ana faktörlerden biridir. Bütün bunlara ek olarak son 30 yılda dünyanın daha da küreselleşme eğiliminde olması çevresel performansta kritik bir faktör olarak yerini almaktadır. Çünkü küreselleşmenin getirdiği ölçek, bileşim ve teknoloji etkileri ekonomik faaliyetleri, enerji verimliliğini ve teknolojileri değiştirecek ve böylece çevre üzerinde olumlu veya olumsuz etkilere sebep olacaktır (Wang vd., 2021, s.1). Bu nedenle ekolojik sürdürülebilirliği etkileyen faktörleri değerlendirme ihtiyacı günümüzde zorunlu hale gelmiştir. Bir başka ifadeyle çevresel performansın nasıl iyileştirileceği sürdürülebilir kalkınma için kritik öneme sahiptir. Örneğin fosil yakıtlara sürdürülebilir bir alternatif olarak öne çıkan yenilenebilir enerji kullanımı iklim değişikliğiyle mücadele etmede ve çevresel bozulmanın azaltılmasında bir çözüm olarak görülmektedir.

Son yıllarda giderek artan sayıda bilim insanı (Figge vd., 2017, s.863; Ahmed vd. 2020, s.1; Ahmed vd., 2021, s.1; Aluko vd., 2021, s.1; Wang vd., 2021, s.1) çevresel bozulmanın bir göstergesi olarak ekolojik ayak izini kullanmaya başlamıştır. Çünkü bu kapsamlı gösterge çevresel bozulmayı etkili bir şekilde yansıtmaktadır (Ahmed vd., 2021, s.1). Bu doğrultuda Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü'ne (KEİ) üye ülkelerde 2000-2020 dönemi için yıllık veriler kullanılarak ekonomik büyümenin, küreselleşmenin ve yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini panel veri modelleri ile incelemek bu araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu çalışma çeşitli araştırma sorularını ele almayı amaçlamaktadır. Bu araştırma için sorular aşağıdaki gibi tanımlanmıştır: 1) KEİ ülkelerinde ekonomik büyümenin ekolojik ayak izine etkisi nedir? 2) Bu analizde incelenen ülkelerde 2000-2020 yılları arasında KOF küreselleşme endeksi ile ekolojik ayak izi arasında bir korelasyon var mıdır? 3) Fosil enerji kaynaklarının çevre kirliliğine önemli ölçüde katkıda bulunduğu kanıtlanmış olsa da yenilenebilir enerji kaynaklarının benimsenmesinin bu ülkelerdeki ekolojik ayak izini etkileyip etkilemediği ve eğer öyleyse bu etkinin düzeyi nedir?

Türkiye'nin öncülük ettiği ve 1992 yılında İstanbul'da kurulan, bölgesel bir ekonomik iş birliği örgütü olan KEİ bünyesinde ticaret, ulaştırma, enerji, çevresel koruma da dahil olmak üzere 19 çalışma grubu faaliyet göstermektedir. Üyeleri arasında Türkiye'nin de yer aldığı KEİ grubunda yer alan diğer ülkeler ise şunlardır: Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Kuzey Makedonya, Romanya, Rusya, Sırbistan, Ukrayna ve Yunanistan (Dış İşleri Bakanlığı, 2024). KEİ ülkeleri özelinde daha önce böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmiş olması bu çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu örgütün ortak çalışma alanları arasında çevresel koruma ve enerji konularının yer alması böyle bir çalışmanın

gerçekleştirilmesinin önemini göstermektedir. Böylece bu çalışmadan elde edilecek olan ampirik sonuçların bundan sonra KEİ özelinde yapılacak çalışmalara öncülük etmesi, ulusal ve uluslararası literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştır: İlk bölümde ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı ile ekolojik ayak izi ilişkisini ortaya koyan önceki ampirik çalışmaların bir özeti verilecektir. 'Veri ve ekonometrik metodolojisi' bölümü veri setini ve ekonometrik yöntemleri sunmaktadır. Ampirik sonuçlar bölümünde ise çalışmada elde edilen ampirik sonuçlara yer verilecek, sonrasında ise sonuçlar değerlendirilip politika önerileri ile çalışma nihayete erdirilecektir.

1. Literatür İncelemesi

Giderek artan sayıda bilim insanı ekolojik ayak izini çevresel bozulmanın bir temsilcisi olarak kullanmıştır. Çünkü bu kapsamlı göstergenin çevresel bozulmayı etkili bir şekilde açıkladığına inanılmaktadır (Javeed vd., 2023, s. 77006). Son yıllarda çevresel bozulmayı açıklamaya çalışan ekolojik ayak izi göstergesi üzerinde bilim insanları tarafından çok sayıda çalışmaya yer verilmiş ve literatürde büyük ilgi görmüştür. Bu bölümde büyümenin, küreselleşmenin ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini açıklayan önceki çalışmalar ele alınacaktır.

1.1. Ekonomik Büyüme ile Ekolojik Ayak İzi İlişkisi

Daha önce gerçekleştirilen birçok çalışma (Danish, vd., 2019, s.1; Ahmed vd., 2020, s.1; Öcal vd., 2020, s.667; Gülmez vd.,2021, s.330; Bucak ve Saygılı, 2022, s.346; Yıldız ve Yıldız, 2022, s.474; Acar vd., 2023, s.41) ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi ilişkisini incelemiştir. Elde edilen çalışmaların birçoğunda ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini arttırdığı sonucuna varılmıştır. Örneğin, Danish vd. (2019, s.1), Pakistan için 1971'den 2014 yılına kadar yıllık verileri kullanarak ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi ARDL yöntemi ile analiz etmiştir. Bulgular, Pakistan'da ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin pozitif yönde olduğunu ve ekonomik büyümenin artmasıyla birlikte çevresel kirliliğin de arttığını kanıtlayan sonuçlar ortaya koymuştur. Başka bir çalışmada Ahmed vd. (2020, s.1), 1970-2016 dönemine ait yıllık verileri kullanarak Çin'deki ekolojik ayak izi üzerindeki doğal kaynak bolluğunun, insan sermayesinin ve kentleşmenin etkisini araştırarak ekonomik büyümeyi kontrol etmeyi amaçlayan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada, değişkenler arasındaki eş bütünleşmeyi ve nedensel ilişkiyi incelemek için Bayer ve Hack eş bütünleşme testi tekniğini kullanmıştır. Çalışmanın bulguları, değişkenler arasındaki uzun vadeli denge ilişkisinin doğruluğunu ispatlamıştır. Uzun vadeli sonuçlar, ekonomik büyümenin çevresel bozulmaya katkıda bulunduğunu göstermiştir. Aynı yıl gerçekleştirilen başka bir çalışmada Gülmez vd. (2021, s.330), Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Birleşik Krallık, Almanya, Fransa, İtalya, Japonya'nın dahil olduğu G7 ülkelerinde 1971-2015 dönemi için ekonomik büyüme, ticaret açıklığı, enerji tüketimi ve ekolojik ayak izi bağlantılarını incelemek için ampirik bir analiz yürütmüştür. Bulgular, ekonomik büyümede %1'lik bir artışın ekolojik ayak izinde %0,24'lük bir artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Zhou vd. (2022, s.1), Pakistan'da 1980'den 2018'e kadar olan dönemde toplam doğal kaynaklar, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), insan sermayesi endeksi ve kentleşme ile ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıyı ARDL modeliyle ortaya koymuştur. Sonuçlar GSYİH'deki artışın uzun vadede ekolojik ayak izini arttırdığını göstermiştir. Başka bir çalışmada Çakmak ve Acar (2022, s.1), 1999-2017 yılları arasında petrol üreten ABD, Rusya, Suudi Arabistan, Kanada, Çin, Brezilya, Kuveyt ve Nijerya'da ekonomik büyüme, yenilenebilir

enerji tüketimi ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri ve panel nedensellik analizini kullanarak araştırmıştır. Bulgular, ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ampirik bulgular, ekonomik büyümede %1'lik bir artışın ekolojik ayak izinde yaklaşık %0,02828'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Eregha vd. (2023, s.1327), en hızlı on bir gelişmekte olan ekonomide kesitsel olarak artırılmış otoregresif dağıtılmış gecikme (CS-ARDL) modeli, artırılmış ortalama grup (AMG) ve ortak ilişkili etkiler ortalama grup tahmin edicilerini (CCEMG) kullanarak çevresel düzenlemelerin ekolojik ayak izini nasıl etkilediğini araştırmıştır. Bulgular, çevresel düzenlemelerin çevresel bozulmayı azaltmada etkili olmadığını ortaya koymuştur. Bulgular, ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini canlandırmaya hizmet ettiğini ortaya koymuştur. Ülkeye özgü bulgular, ekonomik büyümenin tüm en hızlı on bir gelişmekte olan ekonomiye sahip ülkelerinde çevresel bozulmayı teşvik ettiğini ve sonucun tüm tahmin edicilerde tutarlı olduğunu doğrulamıştır. Javeed vd. (2023, s. 77006), 1990-2017 dönemi için Asya ülkelerinde ekonomik büyüme, küreselleşme, biyolojik kapasite, enerji yoğunluğu ve yenilenebilir enerji ile ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıyı incelemiştir. Sonuçlar, ekonomik büyümede %1'lik bir artışın ekolojik ayak izinde %0,55'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Aynı yıl gerçekleştirilen başka bir çalışmada Ullah vd. (2023, s.1), 1970-2018 yılları arasında Türkiye'de doğal kaynakların, kentleşmenin, biyolojik kapasitenin ve ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerinin analizini ARDL yöntemini kullanarak gerçekleştirmiştir. Elde edilen bulgular, ekonomik büyümenin kısa ve uzun vadede ekolojik ayak izinin genişlemesine katkıda bulunduğunu göstermiştir. Ayrıca uzun dönemli bulgular Türkiye'de Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerliliğini ortaya koymuştur. Son olarak Acar vd. (2023, s.41), 1996-2017 yılları için Azerbaycan'da finansal gelişmeyle birlikte ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini ARDL sınır testini kullanarak analiz etmiştir. Sonuçlar, ekonomik büyümenin çevresel bozulmaya katkı sağladığını, aynı zamanda Azerbaycan ekonomisinde çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu göstermiştir.

1.2. Küreselleşme ile Ekolojik Ayak İzi İlişkisi

Küreselleşme ve ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıları inceleyen önceki araştırmalar gözden geçirildiğinde bir fikir birliğinin elde edilmesinin zor olduğu ortaya çıkmaktadır. İkili arasında fikir birliğinin var olmamasının nedenleri kullanılan değişkenlerin farklı olmasına, kullanılan modellere, analiz edilen ülkelere ve hatta yürütülen çalışmaların zamansal kapsamına atfedilebilir. Bazı çalışmalar (Figge vd., 2017, s.863; Sabir ve Gorus, 2019, s.33387; Usman vd., 2020, s.30681) küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin pozitif yönde olduğunu gösterirken, bazı çalışmalar (Yang vd., 2021, s.1; Ahmed vd., 2019, s.18565; Apaydın vd., 2021, s. 53379-53393; Çeliköz vd., 2022, s.109; Erkut vd., 2024, s.14-26) ise ikili arasındaki ilişkinin negatif hatta hiç olmadığını ileri sürmektedir.

Ekolojik ayak izinin küreselleşme tarafından olumlu etkilendiğini kanıtlayan bir çalışmada, Figge vd. (2017, s.863), ekolojik ayak izi ile Maastricht küreselleşme endeksi arasındaki ilişkiyi 171 ülkeden oluşan bir örnekleme araştırmıştır. Bulgular, küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde hem genel anlamda hem de politik, ekonomik, sosyo-kültürel, teknolojik ve ekolojik faktörler olmak üzere çeşitli alt boyutlarında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etki uyguladığını göstermiştir. Başka bir ifadeyle, küreselleşmenin artması analize dahil edilen ülkelere ekolojik ayak izini arttırmakta ve çevresel bozulmanın artmasına sebep olmaktadır. Aynı bir araştırmada, Sabir ve Gorus (2019, s.33387), Westerlund eşbütünleşme testini kulla-

narak 1975'ten 2017'ye kadar uzanan verilerle, ekonomik küreselleşmenin ve teknolojik ilerlemelerin Güney Asya ülkelerindeki çevresel bozulma üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmanın ampirik bulguları, doğrudan yabancı yatırım, ticaret açıklığı ve KOF endeksi de dahil olmak üzere küreselleşme boyutlarının ekolojik ayak izini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediğini göstermiştir. Sonuçlar, küreselleşmenin sürdürülemez ekonomik kalkınma uygulamalarının bir sonucu olarak Güney Asya ülkelerinde çevresel bozulmaya katkıda bulunduğunu ortaya koymuştur. Godil vd. (2020, s.40109), 1986-2018 dönemi için QARDL modelini kullanarak Türkiye'deki ekolojik ayak izi üzerinde turizmin, finansal gelişmenin ve küreselleşmenin uzun vadeli ve kısa vadeli asimetrik etkisini analiz etmiştir. Bulgular, küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ek olarak sonuçlar, Türkiye'deki ekolojik ayak izinin küreselleşmenin ilerlemesiyle birlikte genişlemeye hazır olduğunu göstermiştir. Aynı yıl yürütülen ayrı bir çalışmada Usman vd. (2020, s.30681), 1985'ten 2014'e kadar olan üç aylık verileri kullanarak yenilenebilir enerji ve küreselleşmenin ABD'deki ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemiştir. Ampirik kanıtlar kısa ve uzun vadede küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif baskı uyguladığını ortaya koymuştur. Ahmet vd. (2021, s.1), küresel olarak üçüncü büyük ekonomiye sahip olan Japonya'da nüfus yoğunluğu ve enerji tüketimi gibi değişkenleri hesaba katarak ekolojik ayak izi, ekonomik küreselleşme, ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi hem simetrik hem de asimetrik metodolojiler kullanarak analiz etmiştir. Sonuçlar, değişkenler ve ekolojik ayak izi arasında hem uzun vadeli asimetrik hem de simetrik ilişkiler olduğunu göstermiştir. Simetrik ARDL'den elde edilen uzun vadeli ampirik bulgular, ekonomik küreselleşmenin ve finansal gelişmenin Japonya'daki etkilerini genişlettiğini ortaya koymuştur. Tersine, asimetrik ARDL'den elde edilen sonuçlar, ekonomik küreselleşmedeki hem olumlu hem de olumsuz değişimlerin bu etkide bir azalmaya yol açtığını göstermiştir. Çeliköz vd. (2022, s.109), farklı gelişmişlik seviyelerine sahip 65 ülke için 1970 ile 2017 dönemi için küreselleşmenin ekonomik boyutu ile ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıyı uygulanabilir genelleştirilmiş en küçük Kareler (FGLS) ve Westerlund eş bütünleme analizleri kullanarak analiz etmiştir. FGLS ve Westerlund eşbütünleşme analizinin sonuçlarına göre, ekonomik küreselleşme ve ekolojik ayak izi arasında önemli bir ilişki bulunmuştur. Ekonomik küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde uzun vadeli olumsuz bir etkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Küreselleşme ve ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin negatif yönde olduğunu veya bu ikili arasında bir ilişkinin olmadığını gösteren çalışmalara da literatürde rastlanılmıştır. Hatta küreselleşmenin farklı boyutlarına indirgenen çalışmaların da varlığı tespit edilmiş ve alt boyutların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi de daha önceki çalışmalarda incelenmiştir. Örneğin, Rudolph ve Figge (2017, s.348), 1981-2009 dönemi boyunca 146 ülkeyi kapsayan dengesiz bir veri seti geliştirerek KOF küreselleşme endeksi ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Sonuçlar, ekonomik küreselleşmenin tüketim, üretim, ithalat ve ihracat faaliyetleriyle ilişkili ekolojik ayak izini önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. Sosyal küreselleşme, ithalat ve ihracat faaliyetleriyle ilişkili ekolojik ayak izinin artmasına katkıda bulunurken, tüketim ve üretim arasında ekolojik ayak iziyle ilişkili negatif bir korelasyon ortaya koymuştur. Tersine, genel küreselleşme ile hem ithalat hem de ihracatla ilişkili ekolojik ayak izi arasında pozitif bir korelasyon vardır, oysa politik küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasında fark edilebilir bir etki gözlenmemiştir. Bulgular, küreselleşmenin, atıfta bulunulan boyuta (tüketim, üretim, ihracat ve ithalat) bağlı olarak ekolojik ayak izleri üzerinde farklı etkilere sahip olabileceğini göstermiştir. Benzer

bir çalışmada Ahmed vd. (2019, s.18565), Malezya için küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini 1971-2014 verileriyle Bayer ve Hanck eş bütünleşme ve ARDL sınır testleri ile analiz etmiştir. Bulgular, küreselleşmenin ekolojik ayak izinin önemli bir belirleyicisi olmadığını; ancak ekolojik karbon ayak izini önemli ölçüde artırdığını ortaya koymuştur. Aluko vd. (2021, s.1), STIRPAT modelini kullanarak küreselleşmenin (ekonomik, sosyal, politik ve genel) çevresel bozulma üzerindeki etkisini 1991-2016 döneminde 27 seçilmiş sanayileşmiş ülke için araştırmıştır. Bulgular hem genel hem de ekonomik küreselleşmenin çevresel bozulmanın azaltılmasına katkıda bulunduğunu, buna karşın sosyal ve politik küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde önemli bir etki yaratmadığını göstermiştir. Aynı yıl gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Wang vd. (2021, s. 1), 2001'den 2018'e kadar 148 ülkeye ait panel verileri kullanarak küreselleşmenin çevresel performans üzerindeki etkisini incelemiştir. Ampirik sonuçlar, küreselleşmenin çevresel performans için kritik olduğunu göstermiştir. Dahası bulgular küreselleşmenin artmasının çevresel performans için faydalı olacağını göstermiştir. Ayrıca sonuçlar, genel olarak küreselleşmenin, sosyal küreselleşmenin ve politik küreselleşmenin iyileştirilmesinin daha iyi çevresel performansa neden olacağını buna rağmen ekonomik küreselleşmenin iyileştirilmesinin ise çevresel performansı değiştirmeyeceğini göstermiştir. Yang vd. (2021, s.1), 1970'ten 2017'ye kadar 27 seçilmiş OECD ülkesinde küreselleşmenin, ekonomik büyümenin, enerji tüketiminin, doğal kaynak rantı, insan sermayesinin ve nüfus yaşlanmasının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerine ilişkin yeni ampirik bulgular sunmak için birleştirilmiş ortalama grup (PMG) tahmin edicisini kullanmıştır. Uzun vadeli sonuçlar, küreselleşmenin (genel olarak) ekolojik ayak izini azalttığını ortaya koymuştur. Öte yandan, küreselleşmenin finansal ve siyasi boyutunun çevre kalitesi üzerinde olumlu bir etki oluşturduğunu, ancak küreselleşmenin ekonomik ve sosyal boyutunun ise çevresel bozulmayı artırdığı sonucuna varılmıştır. Son olarak Uyen vd. (2024, s.1), 1996-2022 döneminde küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini Hindistan ve Vietnam için analiz etmeyi ve karşılaştırmasını yapmak için STIRPAT modelini kullanmıştır. Aynı zamanda araştırmacılar, küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde hem kısa hem de uzun vadeli etkilerini analiz etmek için ARDL sınır testi metodolojisini kullanmıştır. Sonuçlar, küreselleşme seviyesinin artması nedeniyle çevresel baskının uzun vadede azaldığına dair kanıtlar ortaya koymuştur.

1.3. Yenilenebilir Enerji Kullanımı ile Ekolojik Ayak İzi İlişkisi

Ekolojik ayak izi, artan nüfus ve ekonomik faaliyetler nedeniyle artmaktadır. Bu faaliyetler, çevresel bozulmaya ve küresel ısınmaya yol açan geleneksel enerji tüketimiyle yoğun bir şekilde ilişkilidir. Bunu kontrol etmek için daha fazla yenilenebilir enerji kaynağına ihtiyaç vardır veya daha fazla yenilenebilir enerji üretim kapasitesinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu da ekolojik ayak izini önemli ölçüde azaltacak ve çevre kalitesini hızlandıracaktır.

Son yıllarda yenilenebilir enerjinin kullanımı ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalara önemli ölçüde ilgi duyulmaktadır. Örneğin, Danish vd. (2020, s.1) çalışmalarında BRICS ekonomileri içinde gelir, yenilenebilir enerji, kentleşme, doğal kaynak rantı ve ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıları araştırmıştır. Çalışmada özellikle değiştirilmiş sıradan en küçük kareler (FMOLS) ve dinamik sıradan en küçük kareler (DOLS) kullanılarak 1992'den 2016'ya kadar uzanan veriler analiz edilmiştir. Ampirik bulgular, yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azalttığını ve çevresel kaliteye olumlu bir katkıda bulunduğunu göstermiştir. Başka bir çalışmada Sharif vd. (2020, s.1), 1965-2017 yılları arasında yenilenebilir ve fosil enerji tüketiminin Türkiye'nin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini Kuantil Otoregresif Gecikmeli (QARDL) yaklaşımını uygulayarak analiz etmiştir. Sonuçlar yenilenebilir enerjinin uzun

vadede ekolojik ayak izini azalttığını kanıtlamıştır. Buna rağmen, fosil enerjinin sonuçları, uzun ve kısa vadeli dönemde ekolojik ayak izini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Ansari vd. (2021, s.6719), yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketimi, küreselleşme, kentleşme ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki dinamik etkilerinin bir tahminini gerçekleştirmiştir. Bu analizde, 1991'den 2016'ya kadar olan dönemi kapsayan, yenilenebilir enerjinin önde gelen kullanıcıları olan 22 ülkeden oluşan bir örneklem kullanılmıştır. Bulgular yenilenemeyen enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerinde pozitif etkisini gösterirken, yenilenebilir enerji tüketiminin ise ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin ise negatif olduğunu kanıtlamıştır. Aynı yıl gerçekleştirilen birçok çalışmadan biri olan Kongbuamai vd. (2021, s.27885), 1995-2016 yılları arasında BRICS ülkelerinde ekonomik büyümenin, yenilenebilir enerji tüketiminin, yenilenemeyen enerji tüketiminin, sanayileşmenin ve çevre politikalarının sıklığının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini dinamik görünüşte ilgisiz regresyon (DSUR) metodolojisini kullanarak analiz etmiştir. Sonuçlar, yenilenebilir ve fosil enerji kullanımının ekolojik ayak izi ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu göstermiştir. Sahoo ve Sethi (2021, s.56401) tarafından yapılan başka bir çalışmada, 1990-2016 dönemi için gelişmekte olan ülkelerde yenilenebilir enerji kullanımı ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi incelemek için panel ekonometri yaklaşımları kullanılmıştır. Sonuçlar, yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izini azaltarak çevre kalitesini artırmada önemli bir rol oynadığını göstermiştir. Başka bir çalışmada Salari vd. (2021, s.49627), 2002-2016 yılları arasında 21 gelişmekte olan ülkede küreselleşmenin, yenilenebilir enerjinin ve tarımsal üretimin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bulgular, yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki yarattığını ispatlamıştır. Bu nedenle yenilenebilir enerji tüketimindeki artışın artan çevresel bozulmaya yol açabileceği sonucuna varılabilmektedir. Sharma vd. (2021, s.1) ise, 1990'dan 2015'e kadar olan yılları kapsayan Güney ve Güneydoğu Asya'daki sekiz gelişmekte olan ülkede gelirin, yenilenebilir enerjinin, yaşam beklentisinin ve nüfus yoğunluğunun ekolojik ayak izi üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerinin bir analizini CS-ARDL metodolojisini kullanarak gerçekleştirmiştir. Analiz, yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla benimsenmesinin bölgedeki ekolojik ayak izini önemli ölçüde azalttığını göstermiştir. Xue vd. (2021, s.1), 1990-2016 yıllarını kapsayan Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka ülkelerinde yenilenebilir ve fosil enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Bulgular, yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izlerinde azalmaya katkıda bulunduğunu, yenilenemeyen enerji kullanımının ise ekolojik ayak izlerinde artışla ilişkili olduğunu göstermiştir.

Abid vd. (2022, s.813), 1980-2017 dönemi yıllık verileri kullanarak Suudi Arabistan'da yenilenebilir enerji ile ekolojik ayak izi arasındaki bağlantıyı ARDL yaklaşımı ile araştırmıştır. ARDL modelinin sonuçları, yenilenebilir enerji tüketiminde bir artışın çevresel kaliteyi iyileştirdiğini (ekolojik ayak izini azalttığını) ortaya koymuştur. Li vd. (2022, s.1), 1995-2014 yılları için 120 ülkenin verilerini kullanarak yenilenebilir ve yenilenemez enerji tüketiminin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerine odaklanmıştır. Elde edilen sonuçlar, yenilenebilir enerjinin çevreyi iyileştirirken ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini göstermiştir. Bulgular ayrıca kentleşme oranının arttıkça, yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki olumsuz etkisinin önce zayıflayacağını, sonra artacağını ifade etmiştir. Buna rağmen yenilenemeyen enerjinin ise ekolojik ayak izini arttıracaklarını ortaya koymuştur. Raghutla vd. (2022, s. 125), 1990-2018 döneminde N-11 grubunda yer alan dokuz ülke için yenilenebilir enerji tüketiminin ekolojik ayak

izleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Hem kantil regresyonunun hem de uzun vadeli esnekliklerin bulguları, yenilenebilir enerji tüketiminin seçilmiş ülkelerde ekolojik ayak izlerini artırmada önemli bir rol oynadığını kanıtlamıştır.

Nan vd. (2023, s.1), 2000-2019 yılları arasında Çin'de yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini analiz etmek için Vektör Otoregresif modelini (VAR) kullanmıştır. Bulgular, yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izinde uzun vadeli olumsuz bir etki yarattığını, yenilenebilir enerji tüketimindeki her %1'lik artış için ekolojik ayak izinde %2,91'lik bir azalmanın öngörüldüğünü göstermiştir.

Son olarak Roy (s.141) 2024 yılında gerçekleştirdiği çalışmasında, ekonomik büyüme, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerjinin tüketimi bağlamında, doğrudan yabancı yatırım, ticaret ve doğal kaynakların ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin bir analizini Hindistan özelinde Zivot- Andrews birim kök yöntemini kullanarak 1990-2016 yılları için analiz etmiştir. Ampirik bulgular, uzun vadede yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izini olumsuz ve önemli bir şekilde etkilediğini, fosil enerji kullanımının ise önemli ve olumlu bir etki gösterdiğini göstermiştir.

Genel olarak enerji tüketimi ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkileri açıklayan ampirik literatür incelendiğinde, çalışmalar hem yenilenemeyen hem de yenilenebilir enerji tüketimi ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin önemini ortaya koymaktadır. Ekonomik ve insan faaliyetlerinin çevreye ve ekosisteme önemli ölçüde zarar verdiği göz önünde bulundurulduğunda çevresel kaliteyi sorunsuz bir şekilde incelemek ve sürdürülebilirliğini korumak, geleneksel olmayan yani yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmanın tek olası yolu olarak görülmektedir. Ancak, yenilenebilir enerji kaynaklarının kıtlığı nedeniyle, ülkeler geleneksel enerjinin kullanımına önemli ölçüde bağımlı haldedir ve bunun sonucunda ekolojik ayak izi seviyesi artmakta bu da atmosfere daha fazla karbon emisyonunun salınmasıyla sonuçlanmaktadır. Ancak ülkelerin yenilenebilir enerji kaynaklarına yapacakları yatırımlar sayesinde çevresel bozulmanın önüne geçilebilecek ve gelecek kuşaklara yaşanabilir bir çevrenin bırakılması sağlanabilecektir.

2. Veri ve Ekonometrik Metodoloji

Bu bölümde sunulan ekonometrik model, Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü'ne (KEİ) üye ülkelerin ekolojik ayak izinde ekonomik büyümenin, küreselleşmenin ve yenilenebilir enerjinin kullanımının etkisini araştırmaktadır. Bu analiz, 2000 ila 2020 yıllarını kapsayan yıllık verileri kullanmakta ve aşağıdaki (1) numaralı denklemde matematiksel olarak ifade edilmektedir. Oluşturulan bu model için benzer araştırmadan yararlanılmıştır (Özbek, 2023, s.130; Kapçak, 2023, s.140; Koçak, 2024, s.260; Erkut vd., 2024, s.18).

$$EA_{it} = \beta_0 + \beta_1 KBG_{it} + \beta_2 KE_{it} + \beta_3 YEK_{it} + \beta_4 NUF_{it} + u_{it} \quad (1)$$

1 numaralı denklemde yer alan;

EA_{it} : Birey başına düşen ekolojik ayak izini,

KBG_{it} : Birey başına düşen geliri,

KE_{it} : Küreselleşme endeksini,

YEK_{it} : Yenilenebilir enerji kullanımını,

NUF_{it} : Yıllık nüfus artış oranını,

u_{it} : hata terimini,

i : yatay kesiti,

t : zamanı,

$\beta_0, \beta_1, \beta_2, \beta_3$ ve β_4 ise açıklayıcı bir diğer ifadeyle bağımsız değişkenlerin katsayılarını göstermektedir.

Aşağıda sunulan Tablo 1, analizde kullanılan bağımlı ve bağımsız (açıklayıcı) değişkenleri ve bunların ilgili gösterimlerini ifade etmektedir. Bağımlı değişken olarak birey başına düşen ekolojik ayak izi (EA) kullanılırken, açıklayıcı değişkenler olarak ise birey başına düşen gelir (KBG), KOF küreselleşme endeksi (KE), yenilenebilir enerji kullanımı (YEK) ve nüfus artış oranı (NUF) kullanılmıştır. Yukarıda yer alan Denklem (1)'de üç farklı veri kaynağı kullanılmıştır. EA değişkeni Küresel Ayak İzi Ağından (Global Footprint Network) alınmıştır. KBG, YEK ve NUF verileri Dünya Bankası'nın Dünya Kalkınma Göstergelerinden (World Bank WDI) elde edilmiştir. KOF küreselleşme verileri ise KOF İsviçre Ekonomi Enstitüsü'nün veri tabanından alınmıştır. Elde edilecek olan sonuçların daha tutarlı olması adına birey başına düşen ekolojik ayak izinin ve birey başına düşen gelirin doğal logaritmaları alınarak modele dahil edilmiştir.

Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler	Gösterimi
Birey Başına Düşen Ekolojik Ayak İzi	EA
Birey Başına Düşen Gelir	KBG
Küreselleşme Endeksi	KE
Yenilenebilir Enerji Kullanımı	YEK
Nüfus Artış Oranı	NUF

Tablo 1: Modele Dahil Edilen Değişkenler ve Kısa Gösterimleri

Yukarıdaki (1) numaralı panel veri denkleminde her bir kesitin zaman boyutu birbirine eşittir. Bu nedenle analizde kullanılan modelin dengeli panel modeli olduğu ifade edilebilir (Toramanoglu ve Görmüş, 2018, s.4). Değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri ise Tablo 2'de bildirilmiştir. Tablo 2'den de görüleceği üzere her bir değişkene ait gözlem sayısının 252 ve birbirine eşit olduğu anlaşılmaktadır. Bu da daha önce de belirtildiği gibi modelin dengeli bir panel modeli olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

Değişken	EA	KBG	KE	YEK	NUF
Gözlem Sayısı	252	252	252	252	252
Ortalama	1.033123	8.47823	66.96401	15.5254	-.1870586
Std. Sapma	.409551	.6948603	8.59902	12.19743	.765392
Minimum	.1397619	7.130588	42.46126	1	-2.170699
Maksimum	1.891605	10.08884	83.72262	56.8	2.099854

Tablo 2: Modelin Açıklayıcı İstatistik Verileri

3. Ampirik Sonuçlar

Panel verilerde model seçimi, bireye özgü bileşenler ve bağımsız değişkenlerin dışsallığı hakkındaki bilgilere dayanmalıdır. Doğru modeli seçmek için üç hipotez testi kullanılır. Bunlardan biri, açıklayıcı değişkenlerde içselliğin varlığını belirleyerek sabit veya rastgele etkiler modelinin uygun olup olmadığını test etmek için kullanılan Hausman Testi'dir (Sheytanova, 2015, s.11). Hausman testi, tesadüfi etkiler (TE) modelleri ile sabit etkiler (SE) modelleri arasında uygun model seçiminin belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan bir metodoloji olarak hizmet etmektedir. Açıklayıcı değişkenler ile birim etki arasında bir korelasyon olduğu durumlarda, SE modeli daha fazla etkinlik göstermektedir. Tersine, böyle bir korelasyonun olmadığı durumlarda, TE modeli daha etkili olduğunu kanıtlamaktadır (Özkan, vd., 2021, s.33).

Hausman testinin formülasyonu ve uygulanmasına yönelik adımlar şu şekildedir (Sheytanova, 2015, s.11-12):

1. Sıfır ve alternatif hipotezlerin tanımlanması

H_0 : Uygun model TE'dir. Panel veri modelinde hata terimi ile bağımsız değişkenler arasında korelasyon yoktur.

$$Cov(\alpha_i, x_{it}) = 0$$

H_1 : Uygun model SE'dir. Panel veri modelindeki hata terimi ile bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon istatistiksel olarak anlamlıdır.

$$Cov(\alpha_i, x_{it}) \neq 0$$

2. Birinci tip hatanın olasılığı seçilmektedir. Örneğin $\alpha = 0,05$.
3. Hausman istatistiği şu formülle hesaplanmaktadır:

$$H = (\hat{\beta}^{TE} - \hat{\beta}^{SE})' [Var(\hat{\beta}^{TE}) - Var(\hat{\beta}^{SE})]^{-1} (\hat{\beta}^{TE} - \hat{\beta}^{SE})$$

Burada $\hat{\beta}^{TE}$ ve $\hat{\beta}^{SE}$ sırasıyla TE ve SE modelleri için katsayı tahminlerinin vektörleridir. Bu istatistik, sıfır hipotezi altında χ^2 (\square) olarak dağıtılmaktadır. Serbestlik derecesi \square , faktör sayısına eşittir.

4. Hesaplanan istatistik, \square serbestlik derecesi için χ^2 dağılımının kritik değerleriyle karşılaştırılır. Hausman istatistiği kritik değerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilmektedir.

Bir diğer ifadeyle, H_0 hipotezinin kabul edilmesi durumunda hata terimine ait bileşenlerin bağımsız değişkenlerle ilişkisiz olduğu kararına varılacak ve TE modeli tercih edilecektir. Buna rağmen H_1 kabul edildiği takdirde TE modelinin hata terimine ait bileşenlerinin bazı bağımsız değişkenlerle bir ilişki içerisinde olduğu sonucuna varılacak ve SE modeli kabul edilecektir (Gürüş, 2018, s.39). Tablo 3'te sıfır ve alternatif hipotez durumunda Hausman testine ait SE ve TE tahmin edicilerinin özellikleri gösterilmektedir.

Model	Tesadüfi Etkiler Modeli	Sabit Etkiler Modeli
Hipotez		
$H_0: Cov(\alpha_i, x_{it}) = 0$ Dışsallık	Tutarlı Verimli	Tutarlı Verimsiz
$H_1: Cov(\alpha_i, x_{it}) \neq 0$ İçsellik	Tutarsız	Tutarlı Muhtemelen Verimli

Tablo 3: Sabit ve Tesadüfi Etkiler Tahmincilerinin Özellikleri

Kaynak: Sheytanova, 2015, s.11

Tablo 4'te ise hesaplanan Hausman testine ait ki-kare test istatistiği sonucu ve buna ait olasılık değeri yer almaktadır. Hausman test istatistiği sonucuna göre, H_0 hipotezinin reddedilemediği bu nedenle TE modeline ait tahminciyle tahmin sürecinin devam etmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır. Bir diğer ifadeyle hesaplanan olasılık değeri ($0.5234 > 0.05$) olduğundan en etkin modelin TE modeli olduğu kararına varılmıştır.

Test	Chi2(4) Değeri	Olasılık (p) Değeri
Hausman Testi	3.21	0.5234

Tablo 4: SE veya TE Modeline Karar Verilmesi

3.1. TE Modelinin Varsayım Testleri

Panel veri modelleri bağlamında SE ve TE modelleriyle birlikte, havuzlanmış en küçük kareler modeli genellikle verilerin bileşimini açıklamak için kullanılmaktadır. Her üç model yapısı da temel olarak kesitsel bağımlılık (birimler arası korelasyon), otokorelasyon ve heteroskedasite sorunlarının olmadığı varsayımlarına dayanmaktadır. Panel veri modellerinde bu varsayımlardan bir veya daha fazlasının olmaması, tahmincilerin etkinliğinin bozulmasına ve standart hataların artan sapmalarla tahmin edilmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, modelin tahmin edilmesinin ardından, bu varsayımların geçerliliğini istatistiksel olarak değerlendirmek zorunlu hale gelmektedir. Testlerin ardından ilk varsayımdan bir sapma gözlemlenmesi durumunda, düzeltici önlemlerin uygulanması zorunludur. Bu durum, bu tür sapmaların tahminciler üzerinde oluşturabileceği olumsuz etkileri ele almayı ve azaltmayı gerektirmektedir (Ün, 2018, s.75). İlerleyen bölümlerde TE modelinin varsayım testleri olan çoklu doğrusal bağlantı, heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyonun varsayım testleri hakkında teorik bilgiler verildikten sonra TE modelinde kullanılan varsayım testlerine ait sonuçlara yer verilecektir.

3.1.1. Çoklu Doğrusal Bağlantı Varsayımının Test Edilmesi

Çoklu regresyon modelleri bağlamında iki, birkaç veya tüm bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiye çoklu doğrusal bağlantı ismi verilmektedir. Çoklu doğrusal bağlantı, yalnızca çoklu regresyon modellerinde ortaya çıkan bir olgudur. Yalnızca tek bir bağımsız değişkenin bulunduğu basit regresyon modelleri bağlamında inceleme gerektiren bir varsayım oluşturmamaktadır. Model içindeki çoklu doğrusallık durumlarında, parametreler, bağlı oldukları değişkenlerin etkilerini doğru bir şekilde temsil edemeyerek önyargılı parametre tahminlerine yol açmaktadır. Bu durum kalıntı varyanslarının büyümesine neden olmakla birlikte tahmincilerin var-

yanslarının gerçek değerlerinden daha büyük olarak tahmin edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Sonuç olarak, aralık tahminleri önemli bir genişlik sergilemekte ve t testi istatistikleri gerçek değerlerinden daha düşük olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca R-kare ve F istatistikleri de bir artış sergilemektedir. Bu hususlar göz önüne alındığında, çoklu doğrusallığın tespiti son derece önemli hale gelmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2023, s.111-112).

Çoklu doğrusallığı belirlemek için çok sayıda ölçüt ve değerlendirme kullanılabilir. Varyans büyütme faktörü (VİF), en sık kullanılan kriter olarak literatürde yer almaktadır. VİF, her bağımsız değişkenin bağımlı değişken olarak ele alındığı ve diğer bağımsız değişkenlerin değişmeden kaldığı yardımcı regresyon modellerinden elde edilen R-kare değerlerinden türetilen bir kriterdir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.274).

VİF kriteri şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$VIF_i = \frac{1}{1 - R_i^2}$$

Denklemden yer alan i yardımcı regresyonları göstermekte ve modelde yer alan bağımsız değişkenlerin sayısına eşittir. VIF_i ve R_i^2 ise sırasıyla her bir yardımcı regresyon tarafından hesaplanan VIF_i ve R_i^2 değerlerini ifade etmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s. 275). Elde edilen VİF değeri eğer 5'ten küçükse çoklu doğrusal bağlantı probleminin var olmadığı, VİF değeri 5 ile 10 arasında ise çoklu doğrusal bağlantı probleminin orta şiddette olduğu ve son olarak VİF değeri eğer 10'dan büyükse çoklu doğrusal bağlantı probleminin kuvvetli olduğu sonucuna varılmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2023, s.115).

Tablo 5, VİF kriterine ait sonucu göstermektedir. Bulgular, VIF değerinin 5 eşliğinin altında ($2,18 < 5$) olduğunu, bu da modelin çoklu doğrusallığa ilişkin herhangi bir sorun sergilemediğini göstermektedir.

Test	MEAN VİF
VİF Kriteri	2.18

Tablo 5: Çoklu Doğrusal Bağlantı Sonucu

3.1.2. TE Modelinde Heteroskedasite Probleminin Test Edilmesi

TE modelinde heteroskedasite bir diğer adıyla değişen varyans problemi, panel birimleri arasında bir veya her iki hata bileşeninin değişkenliğinden kaynaklanmaktadır (Ün, 2018, s.77). Heteroskedasite sorunu, hata terimlerinin varyansının tüm örneklem boyunca tekdüze olmaması durumunda ortaya çıkmaktadır (Çeştepe ve Ergün Tatar, 2019, s.140). Yerdelen'e (2023, s.119) göre heteroskedasite, varyansların sabit bir şekilde yer almadığı, bağımsız değişkenin alacağı değere göre yapılacak olan alt ana kütleler itibarıyla değişmesidir. Aynı zamanda heteroskedasitenin var olması halinde Y ana kütlelerinin koşullu varyansının X 'e bağlı olarak değişeceğini ifade etmektedir.

Daha çok yatay kesit verilerde ortaya çıkan heteroskedasite sorunu, ana kütle ile ilgili bir problemdir. Heteroskedasite sorunu daha çok kurulan modelin yapısından ve modelin analizinde kullanılan verilerinden kaynaklanmaktadır. Bunlara ilave olarak heteroskedasitenin ortaya çıkmasındaki temel nedenler ihmal edilen değişkenler, veri toplama hataları ve bağımlı

değişkende ölçme hatasının ortaya çıkması olarak gösterilebilir. Heteroskedasitenin varlığı halinde elde edilen parametere tahminleri sapmasız, doğrusal ve asimptotik sapmasızdır ancak etkin bir özellik göstermemektedir. Bu nedenle uygulanan analizde aralık tahminlerinin, t ve F testlerinin ve R-kare değerlerinin de etkilenmesi kaçınılmazdır (Yerdelen Tatoğlu, 2023, s.119-120).

TE modelinde heteroskedasite probleminin ortaya konulmasında bazı testler kullanılmaktadır. Bunlardan birisi de Levene, Brown ve Forsythe'nin testleridir. Bu testler, normal olmayan dağılımlara karşı dirençli bir yapı gösteren testler olarak literatürde yerini almaktadır. Farklı mutlak sapmaların kullanıldığı bu testte, gözlem birimlerinin grup ortalamalarından, birim medyanlarından ya da kırılmış ortalamalardan farklarının mutlak değerlerine F testi uygulanmasıyla test sonucu elde edilmektedir (Ün, 2018, s.77).

Levene'nin test istatistiği şu şekilde formüle edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.265)

$$W_0 = \frac{\sum_i n_i \frac{(\bar{Z}_i - \bar{Z})^2}{g-1}}{\frac{\sum_i \sum_{ij} (\bar{Z}_{ij} - \bar{Z})^2}{\sum_i (n_i - 1)}}$$

Örneklemden elde edilecek olan istatistik değerleri ise şu şekilde hesaplanmaktadır (Ün, 2018, s.78):

$$Z_{ij} = |X_{ij} - \tilde{X}_i|$$

$$Z_i = \frac{1}{n_i \sum_{j=1}^{n_i} Z_{ij}}$$

$$\bar{Z} = \frac{1}{N \sum_{i=0}^K \sum_{j=0}^{n_i} Z_{ij}}$$

Brown ve Forsythe (1974) tarafından tavsiye edilen iki adet test istatistiğinin birincisinde (W_{50}) \tilde{X}_i yerine X_{ij} 'nin i. birim medyanı; ikinci test istatistiği olan (W_{10})'da ise \tilde{X}_i yerine X_{ij} 'nin i.birim yüzde 10 kırılmış ortalaması bulunmaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.265). Heteroskedasitenin varlığının sınanması için kurulan hipotezler ise şu şekildedir (Kutbay ve Aksoy, 2020, s.589):

H_0 : Heteroskedasite sorunu yoktur.

H_1 : Heteroskedasite sorunu vardır.

Tablo 6'da TE modelinden heteroskedasitenin varlığını test etmek için kullanılan Levene, Brown ve Forsythe'nin test istatistikleri (W_0, W_{10} ve W_{50}) (11,240) serbestlik derecesi Snedecor F tablosu ile karşılaştırılan olasılık sonuçları yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre H_0 hipotezi reddedilmektedir ve heteroskedasite sorunu bulunmaktadır.

Test	Test İst.	Olasılık (p) Değeri
Levene, Brown ve Forsythe	W0 = 9.1099340 df (11, 240)	Pr>F=0.00000000
	W50 = 5.1242426 df (11, 240)	Pr>F=0.00000033
	W10 = 8.4886035 df (11, 240)	Pr>F=0.00000000

Tablo 6: Levene, Brown ve Forsythe'nin Heteroskedasite Testi

3.1.3. TE Modelinde Otokorelasyon Probleminin Test Edilmesi

Panel veri modellerinin temel varsayımlarından bir tanesi de analize dahil edilen modelin otokorelasyon sorununun olmamasıdır (Coşkun ve Güngör, 2015, s.344). Hata terimlerinin diğer dönemlerde yer alan hata terimleri ile arasındaki ilişkinin varlığı otokorelasyon olarak ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2023, s.130). Eğer otokorelasyon problemi test edilmeden analiz gerçekleşirse elde edilen parametreler tutarlı olacaktır ancak etkin olmayacaktır. Bu nedenle parametrelere ait standart hatalar sapmalı sonuçlar verecektir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.267). Bir modelde ihmal edilen değişkenlerin yer alması, verilerde ölçme hatalarının yapılması ve modelin fonksiyonel biçiminin hatalı kurulması belli başlı otokorelasyon nedenleri arasında yer almaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2023, s.131). TE modelinde otokorelasyon sorununun sınanması için kullanılan testler Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu'nun Yerel En İyi Değişmez (LBI) testidir. Genel anlamıyla otokorelasyonun sınanmasında kullanılan hipotezler ise şu şekildedir (Kutbay ve Aksoy, 2020, s.589).

$$H_0: \rho = 0 \text{ (Otokorelasyon sorunu yoktur)}$$

$$H_1: |\rho| < 1 \text{ (Otokorelasyon sorunu vardır)}$$

Baltagi-Wu'nun En İyi Değişmez testi ve Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın AR(1) modeli için Durbin-Watson testi için oluşturulan matematiksel formül genel hatlarıyla sırasıyla şu şekilde ifade edilmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.248):

$$d = \frac{z' A_0 z}{z' z} \quad (\text{Baltagi-Wu LBI})$$

$$d = \frac{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} [\tilde{z}_{i,t_{ij}} - \tilde{z}_{i,t_{ij}-1} I(t_{i,j} - t_{i,j-1})]^2}{\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^{n_i} \tilde{z}_{i,t_{ij}}^2} \quad (\text{Durbin-Watson})$$

Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez ile Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testlerinde kritik değer "2" olarak kabul edilmektedir. Eğer elde edilen değerler 2'den küçük ise modelde otokorelasyon sorunun yer aldığı, buna rağmen elde edilen sonuçların 2'den büyük olması halinde ise otokorelasyon sorununun olmadığı ifade edilmektedir. Tablo 7, TE modelinde hem Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson hem de Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez testlerine ait değerleri göstermektedir. Elde edilen bulgular hem Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson test skorunun (0.68241771 < 2) hem de Baltagi-Wu'nun yerel en iyi değişmez test skorunun (0.90395196 < 2) 2'den küçük olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre modelde otokorelasyon probleminin olduğu sonucuna varılmaktadır.

Test	Test İst.	Sonuç
Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson	0.68241771	Otokorelasyon vardır
Baltagi-Wu'nun LBI Testi	0.90395196	Otokorelasyon vardır

Tablo 7: Otokorelasyon Sonuçları

3.1.4. TE Modelinde Birimler Arası Korelasyon Probleminin Test Edilmesi

Panel veri modellerinde birimler arası korelasyon sorununun sınanması da gerçekleştirilmelidir. Bunun için de analizde Pesaran'ın CD testi kullanılmıştır. Bu testin temel hipotezleri şu şekilde oluşturulmaktadır (Saridoğan, 2019, s.27):

$$H_0: \rho_{ij} = \rho_{ij} = 0 \text{ (Birimler arası korelasyon vardır)}$$

$$H_1: \rho_{ij} \neq \rho_{ij} \neq 0 \text{ (Birimler arası korelasyon yoktur)}$$

H_0 hipotezinin kabul edilmesi halinde birimler arası otokorelasyonun olmadığı, H_1 'in yani alternatif hipotezin kabul edilmesi halinde ise birimler arası otokorelasyonun var olduğu sonucuna varılmaktadır.

Pesaran'ın CD testinin hesaplanması için kullanılan matematiksel formül ise şu şekilde oluşturulmaktadır (Ün, 2018, s.90; Yerdelen Tatoğlu, 2021, s.259):

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right)$$

Aşağıda yer alan Tablo 8, Pesaran CD testine ait birimler arası korelasyon sonuçlarını göstermektedir. Sonuçlara göre, H_0 yani sıfır hipotezi reddedilmekte ve birimler arası korelasyonun varlığı söz konusu olmaktadır.

Test	Test İst.	Olasılık Değeri
Pesaran CD Testi	3.033	0.0024

Tablo 8: Birimler Arası Korelasyonun Sınanmasına Yönelik Uygulanan Test

TE modeline ait temel varsayım testleri değerlendirildiğinde çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı ancak heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemlerinin varlığı ortaya konulmuştur. Bu sebeple heteroskedasite, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon problemlerinin giderilmesi için gerekli olan bir teste ihtiyaç duyulmaktadır. Gerekli olan bu test Driscoll-Kraay dirençli standart hatalar yöntemidir. Driscoll-Kraay (1988) yapmış oldukları çalışmada her üç problemin varlığı halinde sapmalı standart hataların yerine dirençli standart hatalar yönteminin uygulanmasıyla modelin tahmin edilmesini önermiştir (Ün, 2018, s.96). Bu amaç doğrultusunda modelin tahmini Driscoll-Kraay yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Benzer yöntem birçok çalışmada (Karaca ve Işık, 2021, s.308; Şanlı ve Konukman, 2021, s.482;

Uslu ve Apaydın, 2021, s.490; Pala, 2022, s.63; Şahin, 2022, s.83; Güneri, 2023, s.57; Güngör, 2023, s.176-177; Özdemir ve Okay Toprak, 2023, s.215; Abiş ve Çapar, 2024, s.181; Sümerli Sarigül ve Avcı, 2024, s.11) uygulanmıştır.

Aşağıda Tablo 9'da KEİ ülkelerinde 2000-2020 dönemi için ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini gösteren sonuçlar yer almaktadır. Elde edilen sonuçlar (1) numaralı denklemde yerine yazıldığında nihai model şu şekilde gösterilmektedir:

$$EA_{it} = -1.79454 + 0.39135 KBG_{it} - 0.00470 KE_{it} - 0.01172 YEK_{it} - 0.03548 NUF_{it}$$

Değişken	Katsayı	t-istatistiği	Olasılık Değeri	%95 Güven Aralığı	
KBG	0.3913578*** (0.0690774)	5.67	0.000	0.2472647	0.5354508
KE	-.0047036 (0.0035353)	-1.33	0.198	-0.0120781	0.0026708
YEK	-0.0117237*** (0.0013174)	-8.90	0.000	-0.0144717	0.0089756
NUF	-.0354806 (0.0309825)	-1.15	0.266	-0.1001090	0.0291479
Sabit	-1.794545*** (0.3999521)	-4.49	0.000	-2.6288310	-0.960260
Gözlem Sayısı	252				
Grup Sayısı	12				
R²	0.6710				
Wald chi2(4)	264.81				
Prob>chi2	0.0000				

Parantez içindeki rakamlar Driscoll/Kraay standart hataları göstermektedir.

*** p<0.01, **p<0.05, * p<0.1

Tablo 9: TE modeline ait ampirik sonuçlar (Bağımlı değişken: EA)

Elde edilen bulgulara göre KBG'nin bir diğer ifadeyle ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif çıkmıştır. Bir başka ifadeyle, ekonomik büyümenin KEİ ülkelerinde yükselmesi ekolojik ayak izini olumsuz yönde etkilemektedir. İstatistiksel olarak değerlendirildiğinde ise KEİ ülkelerinde ekonomik büyümenin %1 artış göstermesi halinde ekolojik ayak izini %0,391 oranında kötüleştirecektir. Ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki olumsuz sonucu birçok ampirik çalışmayla (Gülmez vd., 2021, s.329-342; Bakkal, 2022, s.366-386; Kardeşler, 2022, s.385-401; Özkan ve Çoban, 2022, s.1049-1068; Kılınç, 2023, s.731-749; Özbek, 2023, s.123-138; Kamacı, 2024, s.249-267; Koç ve Aslan, 2024, s.218-244; Koçak, 2024, s.256-265) benzer özelliklere sahiptir. Örneğin, Özbek (2023, s.123-138), Malezya, Tayland, Endonezya, Singapur ve Filipinler'i içeren ASEAN-5 grubunda ekolojik ayak iziyle ilgili olarak ekonomik büyüme, küreselleşme ve enerji tüketimi arasındaki bağlantıları açıklamak için 1980'den 2018'e kadar uzanan yıllık veriler için AMG tahmincisini kullan-

mıştır. Elde edilen bulgular ASEAN-5 ülkelerinde ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerinde olumsuz sonuçlara yol açtığı ve ekonomik büyümede meydana gelecek olan %1'lik bir artışın ekolojik ayak izini %0.10 oranında arttıracakını ortaya koymuştur. Ayrıca ülke bazında yapmış olduğu incelemede ise Endonezya'nın ekonomik büyümesinin %1 artış göstermesi halinde, bu ülkenin ekolojik ayak izi seviyesi %0.22 seviyesinde yükseleceği ortaya konulmuştur. Bir başka çalışmada Kapçak (2023, s.136-146), Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı gelişmekte olan ülkelerden Rusya, Çin, Brezilya, Hindistan ve Güney Afrika'ya ait 2007-2019 yılları arasındaki mutluluk ve ekonomik büyüme verilerini kullanarak ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini Ortalama Grup (MG) tahmincisi yöntemi ile analiz etmiştir. Elde ettiği bulgular Çin ve Hindistan'da meydana gelecek olan %1'lik bir büyüme artışının ekolojik ayak izini sırasıyla %0.00017 ve %0.00011 oranında arttıracakını göstermektedir.

Diğer yandan YEK bağımsız değişkeni ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin parametre katsayısı negatif gerçekleşmiştir. YEK'in ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı ve olumludur. Bir başka ifadeyle YEK, analizde kullanılan KEİ ülkelerinde çevresel kirlilik ya da ekolojik bozulmayı arttırmamakta aksine azaltmaktadır. Bu ülkelerde YEK'in %1 yükselmesi halinde ekolojik ayak izi seviyesinde %0.011 seviyesinde bir azalış sağlayacağı beklenmektedir. Analiz sonucu elde edilen değer diğer birçok çalışma (Destek ve Sinha, 2020, s.1-11; Bulut, 2021, s.227-237; Pata, 2021, s.846-861; Kılınc, 2023, s.731-749; Koçak, 2024, s.256-265) ile uyumludur. Örneğin, Koçak (2024, s.256-265) yapmış olduğu çalışmada 2000-2020 dönemine ait yıllık verileri kullanarak yenilenebilir enerjinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini Türkiye özelinde ARDL sınır testi yaklaşımı ve Todo Yamamoto nedensellik testi ile araştırmıştır. Elde edilen bulgular hem kısa hem de uzun dönemde Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının ekolojik ayak izini azalttığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Kısa dönemde Türkiye'de yenilenebilir enerji kullanımının %1 artması durumunda ekolojik ayak izinin %0.15 oranında azaltacağı, uzun vadede ise yenilenebilir enerji kullanımının Türkiye'de ekolojik ayak izini %0.31 oranında azaltacağı saptanmıştır. Elde edilen bulgulara göre KEİ grubu ülkelerde temiz ve çevre dostu enerji kaynaklarının kullanımının arttırılması hem çevresel bozulmanın önlenmesine katkıda bulunabilir hem de bu ülkelerde enerji verimliliğinin sağlanmasına fayda sağlayabilir (Kılınc, 2023, s.746).

Son olarak küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişki ise negatif ancak istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç vermemiştir. Elde edilen sonuçlar daha önce gerçekleştirilen birçok çalışma (Ahmed vd., 2019, s. 18565-18582; Apaydın vd., 2021, s. 53379-53393; Erkut vd., 2024, s.14-26) ile uyumludur. Örneğin Erkut vd. (2024, s.14-26), 1970-2018 dönemi için panel verileri kullanarak Avustralya, Endonezya, Güney Kore, Meksika ve Türkiye'nin yer aldığı MIKTA grubu ülkelerde küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grubu (CCEMG) tahmincisi ile incelemiştir. Elde edilen bulgular MIKTA ülkeleri için küreselleşme ve ekolojik ayak izi ilişkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını ancak negatif yönde olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte daha önce gerçekleştirilen birçok çalışma (Figge vd., 2017, s.863-876; Sabir ve Gorus, 2019, s.33387-33398; Sharif vd., 2019, s.11191-11211) küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasında anlamlı bir ilişki bulurken, KEİ grubu ülkelerinde elde edilen bulgular ise küreselleşme ile ekolojik ayak izi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, çalışmamızın bulguları önceki çalışmaların bulgularından önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bu farklılığın en olası nedenleri benimsenen metodolojik yöntemlerin, değişkenlerin ve analizde kullanılan ülkelerin farklı olmasıdır.

Sonuç ve Politika Önerileri

Son yıllarda dünya nüfusunun artması, bu nüfusun artan ihtiyaçları ve küreselleşmenin sebep olduğu doğal kaynaklar üzerindeki yoğun baskı nedeniyle gezegenin ekolojik kapasitesinin de üzerine çıkmıştır. Bununla birlikte iklim değişikliğinin ve küresel ısınmasının da sebepleri olan ozon tabakasının incilmesi, sera gazı etkisinin artması, su, hava ve toprak kirliliğinin artış göstermesi, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin gün geçtikçe azalması ülkelerin acil önlem almaları gerektiren konuların başında gelmektedir (Özsoy ve Dinç, 2016, s.36).

Ekolojik ayak izi, çevresel sürdürülebilirliği değerlendirmek için önemli bir ölçüt görevi görmektedir. Ekolojik ayak izi insan faaliyetlerinin gezegenin doğal kaynaklarını ne ölçüde tükettiğini ölçmekte ve özellikle CO₂ emisyonları olmak üzere atıkları özümsemek için gereken kara ve su alanını niceliksel olarak belirlemektedir. Çevresel bozulma büyük ölçüde insan kaynaklı faaliyetler tarafından gerçekleştirilmekte ve gün geçtikçe de artmaya devam etmektedir. Bu nedenle ekolojik sürdürülebilirliği etkileyen faktörleri değerlendirme ihtiyacı günümüzde zorunlu hale gelmiştir. Bu doğrultuda, ekolojik sürdürülebilirliği etkileyen ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanımı faktörlerinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkilerini incelemek bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. 2000-2020 dönemine ait yıllık verilerin kullanıldığı ve KEİ örgütüne üye olan ülkelerin incelendiği çalışmada panel veri analizi ile ekonomik büyüme, küreselleşme ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Panel veri modelinde en uygun modele karar verebilmek için uygulanan Hausman testi sonucuna göre en uygun modelin TE modeli olduğuna karar verilmiştir. TE modeli için panel veri modellerinde temel varsayım testleri (heteroskedasite, değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon) uygulanmış ve sonuçlara göre modelde heteroskedasite, birimler arası korelasyon ve otokorelasyon sorununun bulunduğu tespit edilmiştir. Driscoll- Kraay dirençli hatalar tahmincisi uygulanarak her üç problem de giderilmiş ve KEİ ülkelerinde ekonomik büyümenin, küreselleşmenin ve yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi tahmin edilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre, ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin varlığı istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde olmuştur. Bir diğer ifadeyle, KEİ örgütüne üye ülkelerde ekonomik büyümenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisi olumsuz yöndedir. Ekonomik büyümenin artması ile ekolojik ayak izi seviyesi de yükselmekte ve çevresel bozulma düzeyi de artmaktadır. Buna rağmen, yenilenebilir enerji kullanımı ile ekolojik ayak izi ilişkisi negatif düzeydedir. Bu ülkelerde yenilenebilir enerji kullanımının artması, ekolojik ayak izi seviyesini azaltmakta ve çevresel kirliliğin veya çevresel bozulmanın azalmasına ya da yavaşlamasına katkıda bulunmaktadır. Küreselleşmenin ise ekolojik aya izi üzerinde herhangi anlamlı etkisine rastlanılmamıştır.

Ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki olumsuz durum dikkate alındığında, analize dahil edilen ülkelerde politika yapıcıların ekonomik büyümeye olan destekleri devam etmelidir. Ancak bu destek ülkelerin çevresel bozulmadan ayrıştırılması için uygulanmalıdır. Bunun için de politika yapıcılara, hükümetlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Daha temiz teknolojilerin kullanılması için teşvikler, sübvansiyonlar, vergi indirimleri sağlamaları önem arz etmektedir. Ayrıca hizmet sektörü gibi daha az enerji yoğun endüstrilere geçiş teşvik edilerek ekonomik büyümenin çevresel bozulma ya da ekolojik ayak izi üzerindeki negatif etkisi minimum seviyelere düşürülebilir. Son olarak hükümetler, günümüzde var olan ancak gelecekte

daha da etkisi ortaya çıkacak olan çevresel kaygıları azaltacak düzenlemeleri vakit kaybetmeden hayata geçirmeli, temiz teknolojilere yatırım yapmalıdır. Bu sayede ekonomik büyümenin çevresel sürdürülebilirlik üzerindeki olumlu etkisi daha da güçlü hale gelebilir. Böylece gelecek kuşaklara daha yaşanabilir bir çevre miras olarak bırakılabilir.

Yenilenebilir enerji kullanımının ekolojik ayak izi üzerindeki olumlu etkisi dikkate alındığında hükümetlerin ve politika yapıcıların yenilenebilir enerji kaynaklarına odaklanmaları gerektiği söylenebilir. Kılınç'ın (2023, s.746) çalışmasında belirttiği gibi fosil yakıtlar yerine yeşil ve sürdürülebilir enerji kaynaklarının payının arttırılması hem enerji verimliliğinin sağlanmasına hem de çevresel bozulmanın azalmasına katkıda bulunacaktır. Bunlara ek olarak, hükümetlerden ya da politika yapıcılardan yenilenebilir enerji kaynaklarını fosil kaynakları tamamlayıcı olacak şekilde tasarlamamaları, alternatif enerji kaynaklarını fosil kaynakları ikame edecek şekilde bir çalışma içerisinde bulunmaları beklenmelidir. Atılacak bu adımlar sayesinde ekolojik ayak izinde gerçek azalmalar elde etmek mümkün olabilecektir.

Elde edilen sonuçlara göre küreselleşme faktörünün ekolojik ayak izi üzerinde önemli bir doğrudan etkisi ortaya konulmamış olsa da KEİ grubuna dahil olan ülkelerde küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisinin olduğunu unutmamak da önemlidir. Bu sebeple politika yapıcıların teknoloji transferi, bilgi paylaşımı ve çevre dostu teknolojilere erişim gibi küreselleşmenin olumlu yönlerinden yararlanmaya odaklanması önemlidir. Bunun için üye ülkeler içerisinde oluşturulan çalışma grupları sayesinde çevre standartları ve uygulamaları konusunda iş birlikleri geliştirilebilir, çevresel bozulmanın ve ekolojik ayak izinin azaltılması için ortak çevre stratejileri ortaya konulabilir.

KAYNAKÇA

- ABID, M. vd. (2022). "Does Renewable Energy Consumption Affect Ecological Footprints in Saudi Arabia? A Bootstrap Causality Test". *Renewable Energy*. 189, 813-821.
- ABİŞ, T. vd. (2024). "Tıbbi Tanı ve Tedavi Cihazlarının Sağlık Harcamaları Üzerindeki Etkisi". *Visionary E-Journal/Vizyoner Dergisi*, 15(41).
- ACAR, S. vd. (2023). "The Effect of Financial Development and Economic Growth on Ecological Footprint in Azerbaijan: An ARDL Bound Test Approach with Structural Breaks". *Environmental and Ecological Statistics*. 30(1), 41-59.
- AHMED, Z. vd. (2020). "Moving Towards a Sustainable Environment: The Dynamic Linkage between Natural Resources, Human Capital, Urbanization, Economic Growth, and Ecological Footprint in China". *Resources Policy*, 67, 101677.
- AHMED, Z. vd. (2019). "Does Globalization Increase the Ecological Footprint? Empirical Evidence from Malaysia". *Environmental Science and Pollution Research*. 26, 18565-18582.
- AHMED, Z. vd. (2021). "Linking Economic Globalization, Economic Growth, Financial Development, and Ecological Footprint: Evidence from Symmetric and Asymmetric ARDL". *Ecological indicators*. 121, 107060.
- ALUKO, O. A. vd. (2021). "Investigating the Environmental Effect of Globalization: Insights from Selected Industrialized Countries". *Journal of Environmental Management*. 281, 111892.
- ANSARI, M. A. vd. (2021). "Do Renewable Energy and Globalization Enhance Ecological Footprint: An Analysis of Top Renewable Energy Countries?". *Environmental Science and Pollution Research*. 28(6), 6719-6732.
- APAYDIN, Ş. vd. (2021). "The Impact of Globalization on the Ecological Footprint: Do Convergence Clubs Matter?". *Environmental Science and Pollution Research*. 28(38), 53379-53393.
- BAKKAL, H. (2022). "Ekonomik Büyüme, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları, Finansal Gelişme ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki İlişki: Abd ve Çin Üzerine Bir Analiz". *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 23(3), 366-386.
- BROWN, M. B. – A.B FORSYTHE (1974). "The Small Sample Behavior of Some Statistics Which Test the Equality of Several Means". *Technometrics*, 16(1), 129-132.
- BUCAK, Ç. – F. SAYGILI (2022). "Türkiye’de ve G7 Ülkelerinde Dışa Açıklık ve Ekolojik Ayak İzi İlişkisi: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Veri Analizi". *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 23(3), 346-365.
- BULUT, U. (2021). "Environmental Sustainability in Turkey: An Environmental Kuznets Curve Estimation for Ecological Footprint". *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 28(3), 227-237.
- COŞKUN, A. – B. GÜNGÖR (2015). "Sermaye Yapısını Etkileyen Faktörler: Panel Veri Analizi ile Bist Sınai Sektörü Üzerine Bir Uygulama". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(3).

- ÇAKMAK, E. E. – S. ACAR (2022). “The Nexus Between Economic Growth, Renewable Energy and Ecological Footprint: An Empirical Evidence from Most Oil-Producing Countries”. *Journal of Cleaner Production*. 352, 131548.
- ÇELİKÖZ, Y. S. vd. (2022). “The Relationship between Economic Globalization and Ecological Footprint: Empirical Evidence for Developed and Developing Countries”. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 8(4), 109-133.
- ÇEŞTEPE, H. – H.E. TATAR (2019). “Doğrudan Yabancı Yatırımlar, İstihdam ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Gelişmiş Ülkeler Örneği”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 123-152.
- DANISH, vd. (2019). “Linking Economic Growth and Ecological Footprint through Human Capital and Biocapacity”. *Sustainable Cities and Society*. 47, 101516.
- DANISH, vd. (2020). “Determinants of the Ecological Footprint: Role of Renewable Energy, Natural Resources, and Urbanization”. *Sustainable Cities and Society*. 54. 101996.
- DESTEK, M. A. - A. SİNHA (2020). “Renewable, Non-Renewable Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness and Ecological Footprint: Evidence from Organisation for Economic Co-Operation and Development Countries”. *Journal of Cleaner Production*, 242, 118537.
- DIŞ İŞLERİ BAKANLIĞI. (2024). <https://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-kei.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 11.08.2024)
- EREGHA, P. B. vd. (2023). “Economic Growth, Environmental Regulations, Energy Use, and Ecological Footprint Linkage in The Next-11 Countries: Implications for Environmental Sustainability”. *Energy & Environment*. 34(5), 1327-1347.
- ERKUT, M. vd. (2024). “Küreselleşme ve Ekolojik Ayak İzi Arasındaki İlişki: MIKTA Ülkeleri Örneği”. *Cumhuriyet University Journal of Economics & Administrative Sciences/Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 25(1).
- FİGGE, L. vd. (2017). “The Effects of Globalization on Ecological Footprints: An Empirical Analysis”. *Environment, Development and Sustainability*. 19, 863-876.
- GLOBAL FOOTPRINT NETWORK. (2024). <https://data.footprintnetwork.org/#/> (Erişim Tarihi: 10.08.2024)
- GODIL, D. I. vd. (2020). “The Asymmetric Effect of Tourism, Financial Development, and Globalization on Ecological Footprint in Turkey”. *Environmental Science and Pollution Research*. 27, 40109-40120.
- GÜLMEZ, A. vd. (2021). “Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık ve Enerji Tüketiminin Ekolojik Ayak İzine Etkileri: G7 Ülkeleri için Panel Eşbütünleşme Analizi”. *Econder International Academic Journal*. 5(2), 329-342.
- GÜNERİ, B. (2023). “Küreselleşme ve Ekonomik Performans: Panel Veri Analizi”. *İktisat, Finans ve Bankacılık Alanında Teoriler, Politikalar ve Uygulamalar*. (ed. Abdulkadir Kökocak, Özcan Öztürk, Onur Demirci). Ankara: Gazi Kitabevi: 47-64.

- GÜNGÖR, S. (2023). "Bank-Specific Determinants of Financial Stability in Participation Banks: Fresh Evidence from the Driscoll-Kraay Estimator". *International Journal of Business and Economic Studies*, 5(3), 166-181.
- GÜRİŞ, S. (2018). "Panel Veri Modelleri". *Panel Veri Ekonometrisi*. (ed. Selahattin Güriş). İstanbul: Der Yayınları: 3-39.
- JAVEED, S. vd. (2023). Ecological footprint, globalization, and economic growth: evidence from Asia. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(31), 77006-77021.
- KAMACI, A. (2024). "Küreselleşme, Hidroelektrik Enerji, Ekonomik Büyüme, CO2 Emisyonları ve Ekolojik Ayak İzi İlişkisinin ABD için Analizi: Kesirli Fourier ADL Eşbütünlük Yöntemi". *Sosyoekonomi*, 32(59), 249-267.
- KAPÇAK, S. (2023). "Gelişmekte olan Ülkelerde Mutluluk Ve Ekonomik Büyümenin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 136-146.
- KARACA, C. – Ö. IŞIK (2021). "The Influence of COVID-19 on Stock Market Returns: Evidence from OECD Countries. 12. *International Conference on Political Economy*. June 24-26, 2021, Manisa, Turkey.
- KARDASLAR, A. (2022). "Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi ve Küreselleşme Sürecinin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği". *Business and Economics Research Journal*, 13(3), 385-401.
- KILINÇ, E. C. (2023). "Yenilenebilir Enerji ve Fosil Yakıt Tüketiminin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği". *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8(3), 731-749.
- KOÇ, E. – M. ASLAN (2024). "Ekonomik Büyüme ve Beşerî Sermayenin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği". *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(3), 218-244.
- KOÇAK, E. (2024). "Yenilenebilir Enerjinin Ekolojik Ayak İzi Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği". *Politik Ekonomik Kuram*, 8(1), 256-265.
- KOF SWISS ECONOMIC INSTITUTE. (2024). <https://kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (Erişim Tarihi: 10.08.2024).
- KONGBUAMAI, N. vd. (2021). "The Effects of Renewable and Nonrenewable Energy Consumption on the Ecological Footprint: The Role of Environmental Policy in BRICS Countries". *Environmental Science and Pollution Research*. 28, 27885-27899.
- KUTBAY, H. – E. AKSOY (2020). "Vergi Esnekliğinin Kamu Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Seçili OECD Ülkeler İçin Panel Veri Analizi". *Fiscaoeconomia*, 4(3), 580-594.
- Lİ, R. vd. (2022). "Does Renewable Energy Reduce Ecological Footprint at the Expense of Economic Growth? An Empirical Analysis of 120 Countries". *Journal of Cleaner Production*. 346, 131207.
- NAN, Y. vd. (2023). "Does Renewable Energy Consumption Reduce Energy Ecological Footprint: Evidence from China". *Environmental Research: Ecology*. 2(1), 015003.

- ÖCAL, O. vd. (2020). "The Effects of Economic Growth and Energy Consumption on Ecological Footprint and Carbon Emissions: Evidence from Turkey". *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*. 5(3), 667-681.
- ÖZBEK, S. (2023). "Ekonomik Büyüme, Küreselleşme ve Ekolojik Ayak İzi İlişkisi: ASEAN-5 Ülkeleri Üzerine Ekonometrik Bir Analiz". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 14(37), 123-138.
- ÖZDEMİR, Z. – A.O. TOPRAK (2023). "The Relationship between Economic Growth and Public Health Service Expenditures in Upper Middle-Income Countries". *Trends in Business and Economics*, 37(3), 215-225.
- ÖZKAN, O. – M.N. ÇOBAN (2022). "Türkiye’de Kirlilik Hale Hipotezi ve Ekonomik Büyüme, Ekonomik Küreselleşme ve Ekolojik Ayak İzi Bağlantısı: Krls’den Kanıtlar". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*. 18(4), 1049-1068.
- ÖZKAN, T. vd. (2021). "Faaliyet Döngüsü ve Nakit Akış Döngüsünün Türkiye’deki Çimento Endüstrisinin Finansal Performansı Üzerindeki Etkileri". *İzmir İktisat Dergisi*. 36(1), 27-41.
- ÖZSOY, C. E. – A. DİNÇ (2016). "Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekolojik Ayak İzi". *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*. (619), 35-55.
- PALA, F. (2022). "The Relationship between Corporate Social Responsibility and Financial Performance in the Banking Sector: The Case of Turkey". *Cumhuriyet University Journal of Economics & Administrative Sciences/Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1).
- PATA, U. K. (2021). "Renewable and Non-Renewable Energy Consumption, Economic Complexity, CO2 Emissions, and Ecological Footprint in the USA: Testing the EKC Hypothesis with a Structural Break". *Environmental science and pollution research*, 28, 846-861.
- RAGHUTLA, C. vd. (2022). "The Effect of Renewable Energy Consumption on Ecological Footprint in N-11 Countries: Evidence from Panel Quantile Regression Approach". *Renewable Energy*. 197, 125-137.
- ROY, A. (2024). "The Impact of Foreign Direct Investment, Renewable and Non-Renewable Energy Consumption, and Natural Resources on Ecological Footprint: An Indian Perspective". *International Journal of Energy Sector Management*. 18(1), 141-161.
- RUDOLPH, A. - L. FİGGE, (2017). "Determinants of Ecological Footprints: What is the Role of Globalization?". *Ecological Indicators*. 81, 348-361.
- SABIR, S. – M.S. GORUS (2019). "The Impact of Globalization on Ecological Footprint: Empirical Evidence from the South Asian Countries". *Environmental Science and Pollution Research*. 26, 33387-33398.
- SAHOO, M. – N. SETHİ (2021). "The Intermittent Effects of Renewable Energy on Ecological Footprint: Evidence from Developing Countries. *Environmental Science and Pollution Research*. 28(40), 56401-56417.

- SALARI, T. E. vd. (2021). "Globalization, Renewable Energy Consumption, and Agricultural Production Impacts on Ecological Footprint in Emerging Countries: Using Quantile Regression Approach. *Environmental Science and Pollution Research*. 28(36), 49627-49641.
- SARIDOĞAN, H. Ö. (2019). "Araştırma Geliştirme Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme: AB28 Örneği". *Journal of Management and Economics Research*, 17(4), 17-34.
- SARIGÜL, S. S. – P. AVCI (2024). "The Relationship Between Economic Development, Banking Sector Performance and Financial Globalization: Evidence from OECD Countries". *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 1-18.
- SHARIF, A. vd. (2020). "Revisiting the Role of Renewable and Non-Renewable Energy Consumption on Turkey's Ecological Footprint: Evidence from Quantile ARDL Approach". *Sustainable cities and society*. LVII:102138.
- SHARMA, R. vd. (2021). "Does Renewable Energy Consumption Reduce Ecological Footprint? Evidence from Eight Developing Countries of Asia". *Journal of Cleaner Production*. CCLXXXV: 124867.
- SHEYTANOVA, T. (2015). "The Accuracy of the Hausman Test in Panel Data: A Monte Carlo Study". <https://oru.diva-portal.org/smash/get/diva2:805823/FULLTEXT01.pdf> (Erişim Tarihi: 10.08.2024)
- ŞAHİN, S. (2022). "Rekabet Gücünün 2006-2017 Dönemleri Kapsamında Analizi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği". *Equinox, Journal of Economics, Business & Political Studies*. IX/1: 69-88.
- ŞANLI, D. – A. KONUKMAN (2021). "Yüksek Teknoloji Ürün İhracatının Gelir Üzerine Etkisi: Translog Üretim Fonksiyonuna Dair Bulgular". *İstanbul İktisat Dergisi*. LXXI/2: 457-498.
- TORAMANOĞLU, R. E. – Ş. GÖRMÜŞ (2018). "Bankacılık Sektöründe Şubeleşmenin Makroekonomik ve Demografik Belirleyicileri Üzerine Bir Araştırma: Panel Veri Analizi". *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*. VI/2: 1-12.
- ULLAH, A. vd. (2023). "The Impact of Economic Growth, Natural Resources, Urbanization and Biocapacity on the Ecological Footprint: The Case of Turkey". *Sustainability*. XV/17: 12855.
- USLU, H. - F. APAYDIN (2021). "Türkiye'de Tarımsal Verimlilik ve Alan Bazlı Desteklemeler Üzerine Ampirik Bir Uygulama". *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*. XIV/2: 477-499.
- USMAN, O. vd. (2020). "Role of Renewable Energy and Globalization on Ecological Footprint in the USA: Implications for Environmental Sustainability". *Environmental Science and Pollution Research*. XXVII/24: 30681-30693.
- UYEN, P. H. vd. (2024). "The Impact of Globalization on Ecological Footprint: A Comparative Study between India and Vietnam". *Science & Technology Development Journal: Economics-Law & Management*. VIII/Online First, press-press.
- ÜN, T. (2018). "Panel Veri Modellerinin Varsayımlarının Testi". *Panel Veri Ekonometrisi*. (ed. Selahattin Güriş). İstanbul: Der Yayınları: 75-101.

- WANG, Q. J. vd. (2021). "Revisited Globalization's Impact On Total Environment: Evidence Based on Overall Environmental Performance Index". *International Journal of Environmental Research and Public Health*. XVIII/21: 11419.
- WORLD BANK DEVELOPMENT INDICATORS. (2024). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 10.08.2024)
- XUE, L. vd. (2021). "Renewable Energy Use and Ecological Footprints Mitigation: Evidence from Selected South Asian Economies". *Sustainability*. XIII/14: 1613.
- YANG, X. vd. (2021). "Study on the Long-Term and Short-Term Effects of Globalization and Population Aging on Ecological Footprint in OECD Countries". *Ecological Complexity*. III: 100946.
- YERDELEN TATOĞLU, F. (2021). "*Panel Veri Ekonometrisi Stata Uygulamalı*". İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- YERDELEN TATOĞLU, F. (2023). "*Ekonometri Stata Uygulamalı*". İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- YILDIZ, G. A. – B. YILDIZ (2022). "Çevresel Sürdürülebilirlik Çerçevesinde Ekolojik Ayak İzi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Analiz". *Sayıştay Dergisi*. XXXIII/126: 473-498.
- ZHOU, R. vd. (2022). "Do Natural Resources, Economic Growth, Human Capital, and Urbanization Affect the Ecological Footprint? A Modified Dynamic ARDL and KRLS Approach". *Resources Policy*. LXXVIII: 102782.

EXTENDED ABSTRACT

The ecological footprint functions as a significant metric for evaluating environmental sustainability. The ecological footprint serves as a metric for assessing the degree to which human endeavors deplete the Earth's natural resources. It quantifies the necessary land and water area for the assimilation of waste, with a particular emphasis on carbon dioxide emissions. The phenomenon of environmental degradation is predominantly attributable to anthropogenic activities, and it exhibits a troubling upward trajectory with each passing day. Consequently, it has become essential to assess the various factors that influence ecological sustainability in contemporary society. The primary objective of this research is to analyze the impact of economic growth, globalization, and the utilization of renewable energy resources on ecological sustainability, specifically in relation to the ecological footprint. The study employed annual data from 2000 to 2020, with a specific focus on the member countries of the BSEC organization. The study aimed to analyze the impacts of economic growth, globalization, and the utilization of renewable energy resources on the ecological footprint, using panel data analysis as the methodological framework. The determination of the most suitable model within the panel data framework led to the conclusion that the TE model emerged as the most fitting choice, as evidenced by the results of the Hausman test. We conducted fundamental assumption tests, specifically for heteroskedasticity, autocorrelation, and inter-unit correlation, on the panel data models in the context of the TE model. The findings indicated the presence of heteroskedasticity, inter-unit correlation, and autocorrelation issues within the model. We applied the Driscoll-

Kraay robust error estimator to resolve all three issues, which enabled us to estimate the effects of economic growth, globalization, and renewable energy utilization on the ecological footprint within the BSEC countries.

The findings indicate that the relationship between KBG, or economic growth, and the ecological footprint is both statistically significant and positive. The augmentation of economic growth within BSEC nations exerts a detrimental impact on the ecological footprint. Statistical evaluation indicates that a 1% increase in economic growth within BSEC countries correlates with a deterioration of the ecological footprint by 0.391%.

Conversely, the coefficient associated with the independent variable RES in relation to the ecological footprint exhibits a negative value. The impact of renewable energy sources on the ecological footprint is both statistically significant and positive. To put it differently, renewable energy sources do not exacerbate environmental pollution or ecological degradation in the BSEC countries examined in this analysis; rather, they contribute to its reduction. We anticipate that a 1% increase in renewable energy sources within these nations will result in a 0.011% reduction in the ecological footprint metric.

In the end, there was a negative correlation between globalization and ecological footprint, but it did not reach statistical significance.

In light of the adverse relationship between economic expansion and ecological sustainability, it is imperative for policymakers within the analyzed nations to persist in fostering economic growth. However, we must strategically design this support to separate economic growth from environmental degradation. This necessitates a significant commitment from policymakers and governmental bodies. It is crucial to establish incentives, subsidies, and tax reductions aimed at promoting the adoption of cleaner technologies. Furthermore, encouraging a shift toward less energy-intensive sectors, such as services, can mitigate the detrimental effects of economic growth on environmental degradation and ecological footprints. Ultimately, it is essential for governments to promptly enact regulations that address current environmental issues, which are poised to have even greater repercussions in the future, alongside investing in clean technologies. Enhancing the proportion of renewable and sustainable energy sources in place of fossil fuels will facilitate improvements in energy efficiency while simultaneously mitigating environmental degradation. Furthermore, governments or policymakers must not only integrate renewable energy sources alongside fossil fuels, but also aim to replace fossil resources with viable alternative energy solutions.

It is crucial to acknowledge that globalization exerts an influence on the environmental conditions within the nations that comprise the BSEC group. Consequently, it is imperative for policymakers to concentrate on leveraging the beneficial facets of globalization, including the transfer of technology, the sharing of knowledge, and the accessibility of environmentally sustainable technologies. To achieve this objective, it is essential to foster collaboration on environmental standards and practices through the formation of working groups within member nations. Furthermore, it is imperative to propose unified environmental strategies aimed at mitigating environmental degradation and minimizing the ecological footprint.

RUMELİ KAZASKERİ KEVAKİBİZÂDE VELİYÜDDİN EFENDİ VE MÜLÂZEMET RÛZNÂMÇESİ*

Tacettin DEMİREL**
Saim SAVAŞ***

ÖZ

Mülâzemet, Osmanlı ilmiye müessesesinin bürokratik yapılarından biridir ve ilmiye mesleğine giriş açısından belirgin bir role sahiptir. Osmanlı Devleti'nde bir kişi ilmiye müessesesinde görev almak istediğinde önce Hâşiye-i Tecrid adındaki yirmili medreselerde öğrenim görmeye başlar sırasıyla Otuzlu, Kırklı medreseleri tamamladıktan sonra Sahn veya Süleymaniye medreselerinden birine dahil olurdu. Söz konusu medreselerden birini tamalayan talebe, Rumeli kazaskeri'nin kayda geçtiği rûznâmçe adlı deftere adını yazdırır, kadı ve müderris olmak için sıraya girerdi. Bu sebepten mülâzemet, bir Osmanlı talebesinin ilmiye müessesesinde yer alması açısından en temel süreci işaret etmektedir. Makaleye konu olan Rumeli kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin kayda geçtiği mülâzemet rûznâmçesi de bu tür defterlerden biridir. Kevakibizâde, bahsi geçen rûznâmçeyi on beş ay süren Rumeli kazaskerliği görevi sırasında kaleme almıştır.

İş bu çalışmada amaç; Osmanlı ilmiye müessesesinde görev almış önemli ulema ailesinden olan Rumeli kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'yi tanıtmak, onun talebeliğinden başlayarak Rumeli kazaskeri olana değin geçen sürede hayatı ve ilmiye kariyeri hakkında genel bir bilgi sunmak ve Rumeli kazaskerliği döneminde kaydettiği mülâzemet rûznâmçe kaydını transkribe ederek mülâzemet sistemi çalışmaları adına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kazasker, Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, Mülâzemet, Mülâzım, Rûznâmçe.

RUMELİ KAZASKERİ KEVAKİBİZÂDE VELİYÜDDİN EFENDİ AND HIS MÜLÂZEMET RÛZNÂMÇE

ABSTRACT

Mülâzemet is one of the bureaucratic structures of the Ottoman ilmiyye institution and holds a significant role in gaining entry into the ilmiyye profession. In the Ottoman Empire, an individual wishing to serve in the ilmiyye institution would begin their education in the "twenties" madrasas studying Hâşiye-i Tecrid. After completing the "thirties" and "forties" madrasas, they would proceed to either the Sahn or Süleymaniye madrasas. Upon graduating from one of these institutions, the student would have their name recorded in a ledger called rûznâmçe, maintained by the Rumeli kazasker and would join the queue to become a judge or professor. For this reason, mülâzemet marks a fundamental process for an Ottoman student aspiring to join the ilmiyye institution. The mülâzemet rûznâmçe of Rumeli kazasker Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, which is the subject of this study, is one such ledger. Kevakibizâde compiled this rûznâmçe during his fifteen-month tenure as the Rumeli kazasker.

The aim of this study is to introduce Rumeli kazasker Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, a member of a significant ulema family within the Ottoman ilmiyye institution, to provide an overview of his life and scholarly career from his student years to his tenure as Rumeli kazasker, and to transcribe the mülâzemet rûznâmçe he recorded during his Rumeli kazasker years into the modern alphabet, thereby contributing to studies on the mülâzemet system.

Key Words: Kazasker, Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, Mülâzemet, Mülâzım, Rûznâmçe.

Gönderilme Tarihi: 14.01.2025

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Bu çalışma Uşak Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Saim Savaş danışmanlığında yürütülen Doktora Tezinden Türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 100/2000 YÖK Bursiyeri. Eposta: tacettin.demirel45@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8740-7935>

*** Prof. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Uşak, Türkiye. Eposta: saim.savas@usak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1533-2177>

Giriş: Literatür Eleştirisi ve Değerlendirme

Dil kökeni bakımından *lüzum* mastarından meydana gelen mülâzemet, bir şey veya kimseye bağlılığı, bir işle iştigal olmayı ifade etmektedir. (Parlatır, 2011, s. 1173&İpşirli, 2001, s. 537) Mülâzemet Osmanlı Devleti'nde iki farklı süreci işaret etmektedir. Birincisi, görevde bulunan âlimlerin görev süresini bitirmesinden sonra yeni bir göreve atanıncaya kadar beklediği dinlenme sürecini, ikincisi ise medreseden yeni mezun olan talebenin kadı veya müderris olabilmesi için deftere ismini yazdırıp tayin olana kadar beklemesi lazım gelen süreci ifade etmektedir. (Beyazıt, 2009, s. 425) Ayrıca mülâzemet, ilmiye teşkilatı açısından staj görme manasını da taşımaktadır.¹

Bir Osmanlı talebesi Hâşiye-i tecrid medreselerinden birinde eğitim görmeye başlar, sırasıyla Hâriç ve Dâhil medreselerindeki dersleri tamamlar ve sonra Sahn ve Süleymaniye medreselerine devam ederdi. Bu medreseleri tamamlayan talebeye müderris olabilmesi adına icazet verilirdi. İcazeti alan talebe müderris ve kadı olarak atanıncaya değin sırasını beklerdi. Anadolu'da hizmet etmek isteyen Anadolu kazaskerinin, Rumeli'de hizmet etmek isteyen Rumeli kazaskerinin tuttuğu *matlab* adı verilen rûznâmçeye² ismini yazdırırdı. (Uzunçarşılı, 2014, s. 55) Özetle mülâzemet, bir talebenin Sahn ve Süleymaniye medreselerinden birinden mezun olup Osmanlı ilmiye teşkilatında kadı ve müderris olarak görevlendirileceği ana değin geçirdiği süreçtir.³

Sistemsel olarak 15. yüzyılın sonlarında doğduğu varsayılan mülâzemet⁴, 16. yüzyılın ilk yarısında Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında yapılan bir düzenleme ile klasik

¹Medreseden mezun olmuş bir talebe göreve başlamadan önce staj dönemi geçirirdi. Bkz. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*, C. I, İFAV yayınları, İstanbul, 2005, s. 116, Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *TDVİA*, C. 31, 2001, s. 537. Aynı zamanda mülâzemet maaşsız olarak tecrübe kazanma sürecini de ifade etmektedir. Bkz. Serkan Erdoğan, "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Hakkâri Doğumlu Memurlar", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV, S. 1, 2021, s. 128.

²Etimolojik olarak gün anlamına gelen *rûz* ve mektup anlamına gelen *nâme* kelimelerin birleşimiyle ortaya çıkan *rûznâme* küçültme ekiyle *rûznâmçe*'ye dönüşmüştür ve Osmanlı Devleti'nde günlük tutulan kayıt anlamını taşımaktadır. Bkz. İsmail Parlatır *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yargı Yayınevi, Ankara, 2011, s.1422-1423. Kazaskerlerin kaydettikleri defterler de bu türden kayıtlardır. Kaydedilen bu defterler gerek mesleğe giren talebelerin gerekse kadılık ve müderrislik görevine atanan şahısların isimlerinin bulunduğu kayıtlardır. Detaylı bilgi için bkz. Yasemin Beyazıt, "Kazasker Rûznâmçelerinde Tipoloji ve Yeterlik", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Editör: Ümit Ekin, İstanbul, 2013, s. 97-112. Rûznâmçe hakkında genel bilgi için ayrıca bakınız; Erhan Afyoncu, "Rûznâmçe", *TDVİA*, C. 35, 2008, s. 276-278.

³Mülâzım olan bir kişi aynı zamanda Osmanlı ilmiye mesleğine adını atmış sayılırdı. Çünkü Osmanlı ilmiye mesleğinde görev almanın en temel koşulu mülâzım olmaktı. Bkz. Yasemin Beyazıt, *Kadıasker Mülâzım Rûznâmçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 5. Mevleviyet derecesine ulaşmış her âlim, yetiştirdiği talebesinin ismini mülâzım olarak kazasker rûznâmçesine yazdırırdı. Bkz. Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlimiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 28-30.

⁴Sistemsel açıdan mülâzemetin ne zaman uygulamaya konulduğu net olmamakla birlikte bunun 15. yüzyılın sonlarında olabileceği fikri hâkimdir. Yasemin Beyazıt'ın, Mehmet İpşirli'nin ve Ercan Alan'ın yaptıkları çalışmalar bu konuyu aydınlatmaktadır. Beyazıt, eserinde Fatih Kanunâmesinde ilmiye teşkilatının meratibini ve hareketini anlatırken *yeni mülâzımlar*'dan bahsedildiğini anlatır. Bkz. Beyazıt, *İlmiye Mesleğinde İstihdam*, s. 34, Benzer Şekilde Mehmet İpşirli, sistem in II. Mehmed döneminin sonlarında meydana geldiğini işaret etmektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. XVII. Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, VII-VIII, s. 274-275, Son olarak Ercan Alan, Topkapı Sarayı Arşivindeki çalışmalarıyla konuya açıklık getirmiştir. Alan, ilk olarak Topkapı Sarayı Arşivinde II. Bayezid devrine ait H. 906-911 tarihli ilk mülâzemet kaydını ortaya çıkarmıştır. Bkz. Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 49, S. 49, 2017, s. 92-122, ancak daha sonra ortaya çıkardığından da eskiye tarihlenmiş bir kayıt daha bulmuştur. Dolayısıyla Alan, keşfettiği H. 890 yılına ait 9555 numaralı en erken tarihli mülâzemet defterini tanıtmıştır. Bkz. Ercan

şekline bürünmüş ve işlerlik kazanmıştır. Ayrıca yapılan düzenleme ile Rumeli kazaskerlerinden mülâzım olan talebeler için ayrı bir defter kaleme almaları istenmekle birlikte ulemanın vereceği mülâzımlar için belli kadrolar⁵ da tasarlanmıştır. (Atâî, 2017, s. 641-642)

Mülâzemet sistemi üzerine 15. yüzyıl sonu itibari ile 19. yüzyılın başlarını kapsayan birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan bu çalışmalardan bahsetmek gerekirse; mülâzemet üzerine çalışma yapan tarihçilerin başında Mehmet İpşirli gelmektedir. Bu alan özelinde İpşirli'nin, "Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları" adlı makalesi (İpşirli, 1983, s. 221-231) ile "Mülâzemet" (İpşirli, 2001, s. 536-537) maddesi bulunmaktadır. İpşirli'den sonra konuya ilişkin kayda değer katkılar Yasemin Beyazıt'a aittir. Mülâzemet sistemi adına Beyazıt'ın birçok çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)" adlı makalesi (Beyazıt, 2009, s. 423-442), ikincisi *Kadıasker Mülâzım Rûznâmçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri* isimli eseri (Beyazıt, 2020), üçüncüsü ise "Esaretten Mülâzemet Üsküplü Alaeddin" adlı makalesidir. (Beyazıt, 2020, s. 185-202) Konu üzerine Ercan Alan'ın da önemli katkıları bulunmaktadır. Alan'ın en erken tarihli mülâzemet kayıtlarını tanıttığı iki çalışması mevcuttur. Bunlardan ilki "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi" adını taşıyan makalesi (Alan, 2017, s. 89-124), ikincisi *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları XVI. Yüzyılda Ulema Defterleri* adlı çalışmadaki en erken tarihli mülâzemet defteri tanıtımıdır (Alan&Atçıl, 2018). Mülâzemet sistemi ile ilintili Yuriko Matsuo'nun "The Mülâzemet System in the İlmiye Organization in the Ottoman Empire (1520-1620) According to Candidate Registers" (Matsuo, 1996, s. 39-69), "The Mülâzemet System: Education and Recruitment of Ottoman Ulemâ in the 16th and 17th Centuries" (Matsuo, 2001) adlarını taşıyan makaleleri bulunmaktadır. Yine konu ile alakalı Tacettin Demirel'in üç adet çalışması mevcuttur. Bunlardan ilki *XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi* konulu yüksek lisans tezi (Demirel, 2019), ikincisi "18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Mülâzemet Rûznâmçe Kayıtlarına Göre Osmanlı İlmiye Mesleğine Dâhil Olan Mülâzımların Sosyal Tabanı" isimli çalışması (Demirel, 2021, s. 107-131), üçüncüsü Saim Savaş ile birlikte meydana getirdikleri "Rumeli Kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Ruznâmçelerine Etkisi" adlı makaledir. (Demirel&Savaş, 2024, s. 88-114) Bunların dışında mülâzemet sistemi özelinde Zeynep Ayhün Özbek'in *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahlil ve Değerlendirme)* (Özbek, 2006), Esra Evsen'in *Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)* (Evsen, 2009), Hacer Yetim'in *1217-1224 Tarihli Mülâzemet Defterleri ve Mülâzemet Sistemi* (Yetim, 2009), Ali Alan'ın *18. Yüzyıl İlim Hayatından bir Kesit: Sıdki Mustafa Efendinin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*

Alan, Abdurrahman Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları XVI. Yüzyılda Ulema Defterleri*, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları, Ankara, 2018, s. 16.

⁵ Mülâzemet sistemi adına ilmiye mesleğine girişlerde rol üstlenen belli başlı mülâzemet kadroları bulunmaktadır. Bu kadrolardan kısaca bahsedecek olursak; müderris talebeleri iâdeden olarak müdlikten, kazaskerlerin tezkirecilik hizmetinde bulunan talebeler tezkirecilikten, şeyhülislamın fetva eminliğinde bulunan talebesi fetva eminliğinden, ulemanın bir görevden diğerine atanmalarında teşriften, bir âlimin vefatından sonra kalan bir kısım talebenin mesleğe girmesi mevâtadan, ulema çocuklarının önemli hizmetlerde yararlılık göstermeleri ile müstakilen ve yedi senede bir ilan edilen nöbet usulünden yani nevbetten mülâzım olurlardı. Kadrolar hakkında detaylı bilgi elde etmek için ayrıca bakınız; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, İÜEF Basımevi, 1983, s. 223-224, Beyazıt, *İlmiye Mesleğinde İstihdam*, s. 49-75, Tacettin Demirel, *XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli, 2019, s. 38-94.

(Aslan, 2015), Cihan Cengiz'in *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlimiye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi* (Cengiz, 2019) ve Yunus Kırmacı'nın *Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi* (Kırmacı, 2020) adlı çalışmaları da mevcuttur.

Yukarıdaki söz konusu çalışmalardan anlaşılacağı üzere mülâzemet sistemi adına 15. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadarki geçen süreye dair birçok çalışmanın varlığı dikkati çekmektedir. Ek olarak şu ana kadar neşredilen mülâzemet sistemi adına Osmanlı ilmiye mesleğine adını atan talebelerin isimlerinin yer aldığı rûznâmçe kayıtlarının 1807-1808 tarihinde sonlandığı⁶ bilinmektedir. Dolayısıyla yüzyıl içerisinde mülâzemet sistemi özelinde kayıtların neden bu tarihte sonlandığı, eğer ilmiye mesleğine adını atan kişilerin isimleri kaydedilmeye devam ettiyse bu kayıtların nerede olduğu, sistemin işler yapısında herhangi bir değişimin var olup olmadığı gibi sorular yanıt bulmayı beklemektedir. Buradan hareketle zikredilen sorulara cevap arayacak çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kevakibizâde Velîyüddin Efendi'nin Hayatı ve İlmi Kariyeri

Kevakibizâde Velîyüddin Efendi Sultan IV. Mehmed dönemi ulemasından Kevakibizâde Şeyh Mehmed Efendi'nin en büyük oğludur. Kevakibizâde, H. Zilhicce 1066 tarihinde dünyaya gelmiştir ve kendisinden başka Mustafa adında bir de erkek kardeşi vardır.⁷ Dünyaya geldiği ortamdandır dolayı doğumundan itibaren ilimle meşgul olan Kevakibizâde, edebi ilim seviyesini geliştirmesinin yanında matematik alanında da hatırı sayılır bir gelişim göstermiş ve kendi döneminin önemli âlimleri arasında adından söz ettirmeye başlamıştır. Yüksek öğrenimini babası Şeyh Mehmed Efendi'nin görevli olduğu Süleymaniye medresesinde gören Kevakibizâde, H. 1079 senesinde babasının Süleymaniye medresesi müderrisliğinden Heleb'e kadı olarak atanması sebebiyle îâdeden mülâzım⁸ olmuş ve Osmanlı ilmiye mesleğinde kadı ve müderris olarak görev almak adına sıra beklemeye başlamıştır. Yaklaşık on iki yıllık mülâzemeti'nin ardından H. 1091 Safer'inin yedinci gününde kırk akçe yevmiye ile Mekkezâde Es'ad Efendi'den boşalan "Hariç" derecesine sahip Hasan Paşa medresesine müderris olarak atanan Kevakibizâde (Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, 2013, s. 1420), H. 1094 Ramazanın on dör-

⁶Cahid Baltacı, 257 adet Rumeli, 120 adet Anadolu kazaskerliğine ait ruznâmçeleri tanıtmaktadır. 257 adet Rumeli kazaskerliği rûznâmçeleri içerisinde mülâzemet kayıtlarını içeren rûznâmçeler de bulunmaktadır. Tanıtılan söz konusu mülâzemet kayıtları 1806-1807 tarihi itibarıyla sonlanmaktadır. Bkz. Cahid Baltacı, "Kazasker Ruznâmçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti" *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, IV(1), 1979, s. 68-90, Baltacı'nın ardından İsmail E. Erünsal, Nuruosmaniye Kütüphanesinde bulunan Baltacı'nın listesinde bulunmayan rûznâmçeleri tespit etmiştir. Bu ruznâmçelerin elli ikisi Anadolu kazaskerliği geriye kalanları Rumeli kazaskerliği bünyesinde. Bu kayıtlar arasında 1806-1807 tarihi sonrasına ait herhangi bir mülâzemet rûznâmçe kaydı yer almamaktadır. Bkz. İsmail E. Erünsal, "Kazasker Runamçeleri ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Bazı Rûznâmçeler", *Osmanlı Kültür Tarihi'nin Bilinmeyenleri*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 405-446.

⁷Kevakibizâde Velîyüddin Efendi'nin hayatına dair bilgilerinin büyük çoğunlu Şeyhî Mehmed Efendi'nin eserine dayanmaktadır. Bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, C. IV, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93, İstanbul, 2018, s. 3203-3206, Yine Kevakibizâde Velîyüddin Efendi'nin hayatı hakkında bilgi edinmek için ayrıca bkz. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli I-II-III*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1420.

⁸İâdeden mülâzemet, talebelerin ilmiyeye girişlerinde pay sahibi olan dokuz mülâzemet yollarından biridir ve bir diğer adı da muâldikten mülâzemet. "mevleviyet" seviyesine erişmiş her müderris muâldiklerinden ve layık olan talebelerinden birini mülâzım olarak Rumeli kazaskerinin tuttuğu rûznâmçeye yazdırırlardı. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İpşirli, "Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi...", s. 223-224, Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *TDVİA*, C. 31, 2001, s. 538, Beyazıt, a.g.e, s. 49-75, Yasemin Beyazıt, "Osmanlı İlimiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)" *Belleten*, LXXIII/267, 2009, s. 427-428, Demirel, a.g.e, s. 38-94.

düncü gününde aynı akçe değeri ile “Hareket-i Hariç” derecesindeki Habbaziye medresesi müderrisi olmuştur. H. 1098 yılında “İbtida-i Dâhil” derecesine sahip Şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi medresesine tayin olmuştur. Yine H. 1098 senesi içinde söz konusu Şeyhülislam Ahizâde medresesinde “Hareket-i Dâhil” derecesine yükselen Kevakibizâde, aynı yılda “Musıla-i Sahn” derecesi⁹ itibarıyla Beğpazarî Hüseyin Efendi yerine Emre Hoca Dârü'l-ifâdesine¹⁰ atanmıştır. Kevakibizâde H. 1102 Saferî'nin yirminci gününde de “Sahn” derecesine sahip medreselerden birine tayin olmuştur.¹¹ Burada yaklaşık bir yıl görev alan Kevakibizâde, H. 1103 yılında “İbtida-i Altmışlı” ile Siyavuş Paşa medresesine, H. 1105 senesinde “Hareket-i Altmışlı” derecesiyle Kasım Paşa medresesine, H. 1106 yılında “Musıla-i Süleymaniye” ile Ebû Eyüb Ensari medresesine atanmıştır. Beş yılın ardından H. 1111 Cemaziyelâhîrinin dördüncü günü “Hamse-i Süleymaniye” derecesi ile Sultan Mehmed Dârü'l-ifâdesine tayin olan Kevakibizâde, H. 1114 Muharrem'inin yirminci günü “Süleymaniye” medreselerinden birine atanmış ve böylece ilmiyenin tedris işleriyle meşgul devr-i medâris silsilesini tamamlamıştır.¹² Müderrislik kariyerini tamamlayan Kevakibizâde, H. 1115 yılında Halep kazasına kadı olarak tayin olmanın yanında ilmiyenin adli işlerinden mesul kadılık kariyerine de adımını atmıştır. H. 1116 yılında Halep'deki kadılık görevini sonlandıran Kevakibizâde bir süre Halep şehrinde kalmış ve İstanbul'a geri dönmesine izin verilmemiştir. Halep şehrindeki cezasına H. 1119 yılında son verilerek İstanbul'a geri dönmesine izin verilmesinden¹³ sonra Kevakibizâde, H. 1120 yılında Kahire kadılığına atanmıştır. Kendisine H. 1122 yılında Bursa payesi ile Kuşadası kazası kadılığı, H. 1124 sene-

⁹Mûsile: Müderrislikte ikinci yüksek derece, mûsile-i sahn, mûsile-i Süleymâniyye "Fatih ve Süleymaniye müderrislikleri" olan en yüksek derecedeki basamak. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 803.

¹⁰Dârü'l-ifâde anlatımı Fahri Unan'ın çalışmasında da geçmektedir. Unan çalışmasında, Şair Nevres'in bir beytini bize aktarmaktadır. Söz konusu beyitte Nevres eğitim hayatını anlatmakta ve on sekiz yaşında iken “Sultân Selîm civârında Debbâğ Yûnus mahallesinde Hâce Mehmed Efendi hazretlerinin dârü'l-ifâde-i pür-bereketlerine rû-mâl ve şeb ü rûz hizmetlerine kâ'im olarak...” şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Hatta Hâce Mehmed Efendi hazretlerinin dârü'l-ifâdesinde Tuhfe-i Vehbî, Pend-i 'Attâr ve Bostan gibi kitaplar okunduğundan da bahsetmektedir. O halde söz konusu anlatımlardan yola çıkarak Dârü'l-ifâdenin eğitim görülen bir yer ve bir mekânı işaret ettiği düşünülmektedir. Bkz. Fahri Unan, “Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klâsik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 1997, s. 385.

¹¹Fatih Sultan Mehmed'in ilmiye kanunnâmesinde bir müderrisin kat edeceği medrese hiyerarşisi anlatılmaktadır. Burada Sahn mollâlarının “makam-ı “mevleviyet”dedür” ifadesi yer almaktadır. Bkz. Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Âlimler ve Sultanlar*, Klasik yay., İstanbul, 2019, s. 80-81. Mülâzemet açısından “Mevleviyet” seviyesi bir âlim için önemli bir yere sahipti. Bir müderrisin yetiştirdiği talebesini kazasker rûznâmçesine mülâzım yazdırabilmesi için “mevleviyet” seviyesine ulaşması elzemdi. Bkz. Atçıl, *a.g.e.*, s. 138, 181-185, Beyazıt, *a.g.e.*, s. 28-30. Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı eserinde bir kişinin mülâzım olabilmesi için Sahn veya Süleymaniye medreselerinden birini tamamlaması gerektiğini beyan eder. Bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, B.4, Ankara, 2014, s. 55.

¹²Şahsın müderrislik hayatı dikkatli bir şekilde irdelenmiş ve kırk açelik medreseden başlamak suretiyle on bir medresede görev yaptığı tespit edilmiştir. Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s. 3203-3204. Osmanlı devletindeki medrese dereceleri dikkate alındığında şahsın devr-i medâris kuralı itibarıyla büyük oranda silsileye bağlı kaldığı söylenebilir. Osmanlı medrese dereceleri için bkz. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*, C. I, İFAV yayınları, İstanbul, 2005, s.73-75, Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.17-22, 42-43, Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlmiyesi*, Kronik yayınları, İstanbul, 2021, s. 331-332.

¹³Söz konusu hadise Osmanlı arşivlerine de yansımıştır. Eski Yenişehir-i Fenar kadısı Mevlâna Şerif Efendi'ye hitaben yazılan hükmün birer sureti eski Halep kadısı Kevakibizâde Veliyüddin Efendi ve eski Selanik kadısı Kırımîzâde Yahya Efendi'ye de gönderilmiştir. Hükümde azl oldukları kaza bölgelerinde olan ve İstanbul'a gelmelerine izin verilmeyen söz konusu kadıların İstanbul'a geri dönmelerine izin verilmektedir. Bkz. BOA, AE.SAMD.III 127/12471, BOA, A. DVNSMHM. 115/1168-1169-1170.

sinde Fethiyeli Emin Mehmed Efendi yerine Mekke kadılığı, H. 1125 yılı itibariyle Tırnova bedeli¹⁴ ile Sakız kadılığı ihsan olunmuştur. H. 1126 yılında İstanbul kadılığı görevine getirilen Kevakibizâde, burada bir yıl görev yapmış H. 1127 tarihinde azl olunmuştur.¹⁵ H.1128 yılında Çvizâde Ataullah Efendi'nin kontrolünde bulunan Maraş kadılığı arpalık olarak kendisine verilmiştir.¹⁶ Tarihler H.1130'u gösterdiğinde Kevakibizâde ilmiye teşkilatının üst makamlarından olan Anadolu Kazaskerliği görevine getirilmiş ve bir yıl görevinin ardından H. 1131 yılında azil olunmuştur. Kevakibizâde söz konusu yıl içerisinde Anadolu kazaskerliği görevinin sonlanmasından sonra Midilli adasına sürgün edilmiş ve H. 1132 senesinde affedilerek İstanbul'a tekrar geri dönmüştür.¹⁷ H. 1134 yılında ilmiye teşkilatının üs makamlarından olan Rumeli kazaskerliği görevine tayin olan Kevakibizâde, bu görevini bir yıl sürdürebilmiş ve azil olunmasından sonra ekonomik açıdan geçimini sağlayabilmesi için H. 1135 tarihinde Konya ve Kite kazasına ait kadılık gelirleri kendisine arpalık kılınmıştır. Bundan dört yıl sonra H. 1139 senesi itibariyle Kevakibizâde'ye Konya ve Kite kaza kadılıklarına ek olarak Plevne kaza kadılığı gelirleri de arpalık olarak verilmiştir.¹⁸

Dünyaya geldiği andan beri ilimle meşgul olan ve Osmanlı ilmiye teşkilatının yüksek görevlerinde bulunan Kevakizâde Veliyüddin Efendi, aynı yılın Zilhiccesinde yalısında otururken öğlen vakti rahatsızlanmış ve hayata gözlerini yummuştur. Bir gün sonra cenazesi Fatih Sultan Mehmed camii'nden kaldırılıp Üsküdar'daki kabristanlığa defnedilmiştir (Şeyhi Mehmed Efendi, 2018, s. 3203-3206, Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, 2013, s. 1420). Kevakibizâde'nin ölümünden dolayı boş kalan Konya-Kite arpalıkları Nakibüleşraf Ak Mahmud Efendizâde es-Seyyid Mehmed Zeynelabidin'e, Plevne arpalığı da Dürri Mehmed Efendi'ye verilmiştir (Şeyhi Mehmed Efendi, 2018, s. 3206).

¹⁴Osmanlı ilmiye mesleğinde bazı kazalara yapılan kadı atamaları ekonomik gelir açısından belli bir bölgenin ismi ile yapılmaktaydı. Örneğin Rumeli kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Rumeli bölgesine ait kadı atamalarının yer aldığı rûznâmçede Eğri Bucak kazasına atanan el-Hacc Ahmed Çartak Kazası Bedeli ile, Akça Hisar kazasına atanan İshak Beckerek Bedeli ile, Yanbolu kazasına atanan es-Seyyid Ahmed Temeşvar Bedeli ile, Tikveş kazasına atanan Gümüşzâde Abdurrahman Suhuryaka Bedeli ile atandıkları ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Meşihat Arşivi, Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçesi, 256/79, s. 31, 33-34, 35, 43.

¹⁵Raşid Mehmed Efendi, Kevakibizâde'nin İstanbul kadılığı görevi süresi sonlanmadan ve hala görevinin sonlanmasına zaman varken görev süresinin dokuzuncu ayda sonlandığını belirtmektedir. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 893. Yine Raşid Mehmed Efendi, söz konusu yıl içerisinde eski İstanbul kadısı Veliyüddin Efendi ve Bursa kadılığından azl olan biraderi Mustafa Efendi'nin bazı şahıslar tarafından şikâyete uğramaları neticesinde Haleb'e sürüldüklerini belirtmektedir. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 900, Buradan hareketle Veliyüddin Efendi'nin İstanbul kadılığı görev süresini tamamlayamadan azil olmasının nedeninin; şahsına münhasır aldığı şikâyetler olabileceği düşünülmektedir.

¹⁶Yukarıdaki dipnotta Kevakibizâde'nin H.1127 tarihinde Haleb'e sürgün edildiği bilgisi bulunmaktadır. Mehmet Raşid Efendi'nin verdiği bilgilere göre bu sürgün hayatının bir yılını Haleb'de geçirdiği, nefsinin terbiye etmesi üzerine H.1128 yılında Maraş kadılığında bulunduğu ve H. 1129 yılında biraderi Mustafa Efendi ile İstanbul'daki hanelerine dönmeleri konusunda affedildikleri bilgisi bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz, Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 900, 1049.

¹⁷Anadolu kazaskerliğinden azl olan Kevakibizâde, kazaskerliği döneminde Mefluczâde ve Bakizâde Abdurrahim Efendi'nin Anadolu kazaskeri olduğu andan görevinin sonlanmasına değin "bize mansıb vermedi", birkaç mansıbı şefaate verdiği şeklindeki şikâyetleri üzerine Midilli adasına sürgün edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 1166, Söz konusu bu sürgün hayatı af olunarak H. 1132'de sonlanmıştır. Bkz. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 1174.

¹⁸Raşid Mehmed Efendi, Şahsın H. 1139 yılında Mekke kadılığını fiilen yürüttüğünü ve görevini bu tarih aralığında sonlandırdığını ve sonrasında Üsküdar'daki hanesinde ikamet ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *a.g.e.*, s. 1420. Yani söz konusu arpalıklardan önce Kevakibizâde'nin fiilen Mekke kadısı olduğu anlaşılmaktadır.

Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin Mülâzemet Rûznâmçesinin Tanıtımı

Osmanlı ilmiye mesleğinde görev almayı bekleyen talebelerin yer aldığı söz konusu mülâzemet rûznâmçesi, Kevakibizâde'nin on beş aylık Rumeli kazaskerliği süresinde kayda alınmıştır. Defterin kaydı Kevakibizâde'nin H. 1134 yılı Rebiülevvel ayının ilk günü Rumeli kazaskerliğine atanması ve bu atama sebebiyle mesleğe dâhil ettiği dört talebenin kaydı ile başlamakta (MA, RKR, 260/83, vr. 3), H. 1135 yılı Cemazielevveli itibari ile sonlanmaktadır.¹⁹ Defter, bir kapak ve 26 varaktan oluşmaktadır. Son varakta 26 varak ve 32 boş sayfa olduğu bilgisi bulunmaktadır (MA, RKR, 260/83, vr. 27). Defterin 11'inci varaktan 27'nci varağa kadar olan kısmı eksiktir. Defterin 26 varaktan oluştuğu bilgisinden hareketle yapılan hesaplama göre 52 sayfadan oluştuğu ortaya çıkmaktadır ve bu sayfaların 17'si doludur (MA, RKR, 260/83). Ayrıca defterin sayfaları 1'den 9'a kadar iki defa yazılmak suretiyle numaralandırıldığı dikkatleri çekmektedir (MA, RKR, 260/83). Bu da defterin sonradan tek-çift şeklinde numaralandırıldığını²⁰ göstermektedir (MA, RKR, 260/83). 1 rakamının bulunduğu ilk sayfa *Kevakibizâde Rûznâmçesidir* ifadesi yer almaktadır. (MA, RKR, 260/83, vr.1) Defterin kapağında bahsedecek olursak; kapakta Arapça rakamla yazılmış 83 rakamı ile *1124 senesi Rumeli Tezkire Hanesi* yazmaktadır (MA, RKR, 260/83). Ancak defter içerisinde Kevakibizâde'nin H. 1134 Rebiülevvelinde göreve geldiği bilgisi dikkate alındığında, kapaktaki "H. 1124 senesi" ifadesinin hatalı yazılmış olabileceği düşünülmektedir. Haddizatında yukarıda da bahsedildiği üzere şahsın Rumeli kazaskeri olduğu tarih H. 1134'tür (Şeyhi Mehmed Efendi, 2018, s. 3205-3206).

Defterde talebelerin yer aldığı mülâzımların kaydı, 3'üncü varak itibariyle Kevakibizâde'nin Rumeli kazaskeri olmasından kaynaklı verdiği dört adet mülâzım kaydı ile başlamakta ve şahsın mührünün²¹ yer aldığı 11'inci varak itibariyle sonlanmaktadır. (MA, RKR, 260/83, vr. 3-11) Defterde toplam yüz yirmi altı talebenin mülâzım kaydı yer almaktadır (MA, RKR, 260/83, vr. 3-11&Demirel, 2021, s. 124).

Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin Mülâzemet Rûznâmçesi

[1a]

Kevakibizâde Efendi Rûznâmçesidir.

[1b]

Bismillâhirrahmanirrahim

Elhamdulillâhi Rabbi'l-âlemin ve's-salâtü ve's-selâmü alâ Seyyidi'l-mürselin ve ba'd bu fakîr-i kesîrû't-taksîr Veliyüddin ibnü'l-Müvellâ Şeyh Mehmed eş-şehîr bi-Kevakibizâde iş bu sene-i Erba'a ve selasîn ve Mi'e ve Elf şehr-i Rebiü'l-evveli gurresinde dest-yârî-i ve inâyet-i

¹⁹Defterde son mülâzım kaydı dönemin Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'ye aittir. Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 11. Ancak bu kayıta mülâzımın verildiği tarih belirtilmemiştir. Tarih verilerek yapılan son mülâzım kaydı Nakibüleşraf Mehmed Zeynelabidin Efendiye aittir. Zeynelabidin H. 1135 yılı Cemazielevvelinde Sultan Numan'ın doğumundan dolayı bir talebesini mülâzım olarak rûznâmçeye yazdırmıştır. Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 10. O halde defterin kaydı H. 1134 Rebiülevveli itibari ile başlamakta H. 1135 Cemazielevveli itibari ile sonlanmaktadır.

²⁰Söz konusu numaralandırma şekli defterin kullanışı açısından kafa karışıklığına neden olmaktadır. Defter içerisinde 1'den 9'a kadar rakamların ikişer defa yazılmış olması defterin kullanılışı esnasında dipnot verme açısından bir problem teşkil etmektedir. Bu nedenle defterin dipnotları sayfa sayısına göre değil varak sayısına göre yapılmıştır.

²¹Mühürde *Hasbiyalla-hü veliyyü't-tevfik* yazmaktadır. Bkz. (MA, RKR, 260/83, vr. 11).

şehriyârî ile nâ'il-i sadr-ı Rumili olduğumuzda zamanımızda mülâzemete kabul buyrulan talebe-i ulûmun esâmîleridir ki bervec-i âti zikr olunur.

Mevlânâ es-Seyyîd Ali bin İsmail eş-Şamî

Mevlânâ Ali bin İsa el-İstanbulî

Mevlânâ es-Seyyîd Mehmed ibn-i es-Seyyîd Es'ad Mehmed el-Müderris ebûhu el-İstanbulî

Mevlânâ Mustafa bin Mahmud er-Ruhavî²²

Mezburlar talebemizden olub Rumili kadîaskerliği inâyet buyurulduğunda bâ-işâret mülâzemete kabul buyrulan dâîleridir.

Mevlânâ es-Seyyîd Mustafa ibn-i es-Seyyîd Süleyman el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr selefimiz sa'âdetlü âtîfetlü Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi hazretlerinin telebe-i kirâmlarından olub bin yüz otuz üç senesi Zilka'desinin on dördüncü gününden vakt-i azillerine gelince tezkirecilikleri hıdmeti teşrîfinden bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Mustafa ibn-i es-Seyyîd Ahmed el-Müderris ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr umdetü'l-mevâliü'l-izâm fazîletlü Mehmed Efendi'nin telebesinden olub bin yüz otuz beş Muharremü'l-haramı guresinden zabt eylemek üzere Medine-i Münevvere Sallallahu tea'la a'lâ-münevvereha kazası kendülere inâyet buyruldukda bâ-işâret-i hazreti Şeyhülislam mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Abdüssamed ibn-i Şeyh Ali Gelibolîden.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Sahn Müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn fazîletlü es-Seyyîd Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârı ile olan Zekeriya Medresesine hareketlerinde edâ-yı hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

[3a]

Mevlânâ es-Seyyîd Mustafa bin Hasan el-Burûsî.

Mevlânâ-yı mezbûr Burûsa'da sâbıkan Sahn itibârıyla Monlâ Yegân Müderrisi olan fahrü'l-müderrisîn Hasan Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Veliyüddinzâde Ahmed Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle ba-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Davud bin Süleyman el-Bolevî.

²²Yer isimleri sözlüğünde Ruha'nın adı aynı zamanda Urfa olarak geçmektedir. Bkz. *Osmanlı Yer Adları*, Hazırlayan: Tahir Sezen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No: 26, Ankara, 2017, s. 644, Ayrıca sözlükte Rehavi-Ruhavi Urfa şehri ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Parlatur, *a.g.e.*, s. 1398.

Mevlânâ-yı mezbûr mûsile-i Sahn itibârıyla Monlâ Gürânî Müderrisi olan fahrü'l-müderrişin es-Seyyîd Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Mehmed el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr hâlâ Anadolu kadîaskeri olan refikimiz sa'âdetlü fazîletlü Feyzullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olup bin yüz otuz üç senesi Zilka'desi guresinden otuz dört Rebi'ü'l-âhiri gâyetine gelince tezkirecilikleri hıdmet teşrîfinden bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Ahmed ibn-i es-Seyyîd Mehmed Ramazan el-Müderris ebûhu eş-şehir bi-Ayaşîzâde el-Ankaravî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Anadolu kadîaskerliği rütbesi olan sa'âdetlü fazîletlü Mehmed Efendi hazretlerinin talebelerinden olup bin yüz otuz beş Muharremü'l-Harâmı guresinden zabt eylemek üzere Mekke-i Mükerrreme kazâsı kendülere inâyet buyruldukda bâ-işâret-i aliyye teşrîfen mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Hüseyin ibn-i es-Seyyîd Ömer Karahisar-ı Şarkî'den.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Darü'l-Hadis-i Süleymaniye Müderrisi olan fazîletlü La'lizâde es-Seyyîd Abdullah Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup kendülere Haleb kazâsı inâyet buyruldukda edâ-i hıdmet iâde eylediğün arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Cafer el-Bolevî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Sahn Müderrisi olan umdetü'l-müderrişin Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede

[2b]

muîdi olup Altmışlı itibârıyla Koca Mustafa Paşa medresesine hareketinde edâ-i hıdmet iâde eylediğün arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Mehmed Said ibn-i es-Seyyîd Fethullah el-Müvellâ ebûhu el-Ankaravî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Anadolu kadîaskerliği pâyesiyile Mekke-i Mükerrreme kazâsı kendilere inâyet buyrulan sa'âdetlü fazîletlü Mehmed Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olup Mekke-i Mükerrreme teşrîfâtından ikinci olmak üzere mülâzemeteye kabul buyrulamak ricâsiyla arz etmeğın lâkin bundan akdem Mekke-i Mükerrreme kazâsının bir mülâzemetden mâ'adâsı Hatt-ı hümâyûn-ı şevketmakrûn ile ref' olunmağla mevlânâ-yı mezbûr erbâb-ı isti'dâddan oldığına binâen bâ-işâret-i aliyye müstakilen mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mustafa bin Hüseyin Ereğliden.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbikan mûsile-i Sahn itibârıyla Ahmed Paşa müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Hayâtizâde Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eyledüğün arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Ali el-Kadî ebûhu Yanbolı'den.

Mevlânâ-yı mezbûr Edirne'de sâbikan Sahn itibârıyla Cami'-i atîk müderrisi olan Muslihiddin Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Halebiye medresesine hareketinde edâ-i hıdmet iâde eylediğün arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Halil bin Mahmud Ahıska'dan.

Mevlânâ-yı mezbûr mûsile-i Süleymaniye ile Kalenderhâne müderrisi iken fevt olan Abdurrahim Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub hasbe'l-â'de edâ-i hıdmet iâde etmeğün bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Mustafa el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr âshâb-ı isti'dâddan olmağla hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ

[4a]

ve erîke-pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr Şeyhülislâm allâmetü'l-enâm inâyetlü, âtifetlü Abdullah Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakilen mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Mustafa el-Edirnevî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbikan Edirne'de mûsile-i Sahn itibârıyla Sarâciye müderrisi olan fahrü'l-müderrisîn Gülâbî Ahmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn itibârıyla Taşlık medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğün arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd ebû'l-Cevd veya Cûd?²³ Es-seyyid ebû'l-Emin el-Kevâkibî el-Halebî el-Mü-derris ebûhu.

Mevlânâ-yı mezbûr talebemizden olub bin yüz otuz dört Rebi'ü'l-evveli guresinden sene-i merkûme Şa'bân el-mu'azzamı gâyetine gelince tezkireciligimiz hıdmet teşrîfinden kânûn-ı kadîm üzre bâ-işâret-i hazreti Şeyhülislâm mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ali bin Mustafa el-Arif bi Çömezzâde el-Kadî ebûhu Bazarköyü'nden.

²³ Cevd veya Cûd?: Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 4.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibâriyla Efdaliyye müderrisi olan umdetü'l-müderrisînü'l-kirâm Mehmed Emin Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Süleyman bin Veliyüddin el-Bolevî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibâriyla Nûh Efendi müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Yusuf Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hâfız Mehmed Emin bin Mustafa el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Mahmud Efen-dizâde

[3b]

Yahya Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibâriyla Mihrimâh Sultân medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hasan bin Receb Muğla'dan.

Mevlânâ-yı mezbûr hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke-pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr şeyh-i meşâyihü'l-islâm sellemehü'l-melikü'l-azîzü'l-allâm inâyetlü, âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından merhûm cennet mekân Sultân Bâyezîd Hân medrese-i celilelerinde muîdi olub bin yüz otuz dört Rebi'ül-evveli guresinden sene-i merkûme Şa'bân el-mu'azzamı gâyetine degin hasbe'l-â'de edâ-i hıdmet iâde etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hasan bin Ahmed el-İstanbulî.

Mevlânâ-yı mezbûr hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke-pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr şeyh-i meşâyihü'l-islâm inâyetlü, âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından merhûm cennet mekân Sultân Bâyezîd Hân medrese-i celilelerinde muzâfları olub bin yüz otuz dört Rebi'ül-evveli guresinden sene-i merkûme Şa'bân el-mu'azzamı gâyetine degin hasbe'l-â'de itmâm-ı hıdmet iâde etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Mûsa Denizli'den.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Vâsıf Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibâriyle Rum Mehmed Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ali bin Mustafa el-Bolevî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibâriyle Sâniyye-i Zekeriyâ müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn es-Seyyîd Abdullah Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet eylediğın arz

[5a]

etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin İbrahim el-İznikmidî.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Mukîmzâde Yahya Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibâriyle Haydar Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ali bin Abdurrahman el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Atâzâde Ahmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibâriyle Pîri Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hâfız Mehmed bin Ahmed Mısır'dan.

Mevlânâ Hâfız İsmail bin İbrahim el-İstanbulî.

Mevlânâ Abdulkerim bin Ali Aksaray'dan.

Mevlânâ Mehmed bin Hüseyin el-Müderris ebûhu Edirne'den.

Mezbûrlar sa'âdetlü, fazîletlü es-Seyyîd Zeynelabidin Efendi hazretlerinin talebe-i kirâm-ı zevî'l-ihtirâmlarından olup bin yüz otuz dört Ramazân el-mübâreğinde şeref-bahşâ-yı sadr-ı Anadolu olduklarında bâ-işâret hazreti Şeyhülislâm mülâzemetete kabul buyrulan dört nefer dâileridir.

Mevlânâ İshak bin Mehmed el-İstanbulî.

Mezbûr erbâb-ı isti'dâd ve ashâb-ı istihkâkdan olmağla hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr şeyh-i meşâyihü'l-islâm allâmatü'l-enâm inâyetlü, âtifetlü Abdullah Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakilen mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Ahmed bin el-Hâcc Mehmed Taraklıborlı'dan.

Mezbûr sâbıkan Süleymaniye Müderrisi olan fazîletlü Abdalbaki Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup kendülere Kudüs-i Şerîf kazâsı inâyet buyruldukda edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlâna Mustafa bin Mehmed Ağa Kethüdâ-yı hazreti sadr-ı âlî.

Mezbur sâbıkan revnak efzâ-yı

[4b]

Sadr Anadolu sa'âdetlü âtîfetlü Feyzullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olup bin yüz otuz dört Cemâziye'l-evvelisi gurresinden vakt-i azillerine gelince tezkirecilikleri teşrîfından kânûn-ı kadîm üzre bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Süleyman bin Hüseyin el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibârıyla Sekbân Ali müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Lütfullah Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Abdülcelil ibn-i es-Seyyîd Acayib Mehmed el-Kadî ebûhu Alâ'iyye'den.

Mezbûr fazîletlü Abdalbaki Efendi'nin talebesinden olup bin yüz otuz dört Zi'lka'desi gurresinden zabt eylemek üzre kendülere Kudüs-i Şerîf kazâsı ihsân buyruldukda kânûn-ı kadîm üzre mülâzemetete kabul buyrulmak ricâsına arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Mustafa el-Kadî ebûhu Edirne'den.

Mezbûr sâbıkan Edirne'de Sultân Selim müderrisi olan fazîletlü Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup kendülere Filibe kazâsı inâyet buyruldukda edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin el-Hâcc Mustafa el-Müderris ebûhu Edirne'den.

Mezbûr sâbıkan Edirne'de mûsile-i Sahn itibârıyla Eminiye müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn itibârıyla Sarâciye medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin Ahmed el-Müvellâ ebûhu eş-şehir bi Yahyazâde el-İstanbulî

Mezbûr

[6a]

Evlâd-ı kibâr-ı ulemâ-yı zevî'l-ihtirâmıdan ve ashâb-ı isti'dâddan olmağla hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr Şeyhülislâm allâmetü'l-enâm inâyetlü âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakilen mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mahmud bin Abdülbaki el-Kadî ebûhu Yenişehir'den.

Mezbûr sâbıkan Edirne'de mûsile-i Sahn itibârıyla Sarâciye müderrisi olan umdetü'l-müderrişîn İbrahim Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn itibârıyla Taşlık medresesine hareketlerinden edâ-i hıdmet iâde eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Feyzullah bin Yahya el-Müvellâ ebûhu el-Gaferyadî.

Mezbûr sâbıkan Edirne'de Sahn itibârıyla Taşlık müderrisi olan umdetü'l-müderrişîn el-Hâcc Ahmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Câmî'-i Atîk medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin el-Hâcc Hüseyin el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan Edirne'de Sahn itibârıyla Câmî'-i Atîk müderrisi olan umdetü'l-müderrişîn Bâyezîd Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Halebiyye medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ömer bin Murad el-Tatarbazarî

Mezbûr hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr Şeyhülislâm sellemehü'l-melikü'l-azîzü'l-allâm inâyetlü âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından merhûm cennet mekân Sultân Bâyezîd Hân medresesi celîlelerinde muîdleri olub bin yüz otuz dört Ramazânı guresinden otuz beş Saferi gâyetine değin edâ-i hıdmet iâde etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

[5b]

Mevlânâ Ebubekir bin Abdurrahman el-Kadî ebûhu el-Muğlevî

Mezbûr hâlâ revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke pirâ-yı mesned-i takvâ feridü'd-dehr vahîdü'l-asr Şeyhülislâm sellemehü'l-melikü'l-azîzü'l-allâm inâyetlü âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından merhûm cennet mekân Sultân Bâyezîd Hân medresesi celîlelerinde muzâfları olub bin yüz otuz dört Ramazân el-mübâreğî guresinden bin yüz otuz beş Saferü'l-hayrı gâyetine değin hasbe'l-a'de edâ-i hıdmet iâde etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Yusuf el-Müderriş ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr talebemizden olub bin yüz otuz dört şehr-i Ramazân el-mübâreği guresinden bin yüz otuz beş Saferü'l-hayrı gâyetine gelince tezkireciliğimiz hıdmeti teşrîfiden kânûn-ı kadîm üzre bâ-işâret-i hazreti Şeyhülislâm mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Mir Mehmed ibn-i es-Seyyîd Mustafa el-Kadî ebûhu el-arîf bi Pîrîzâde Ankara'dan.

Mezbûr hâlâ revnak-nişîn sadr-ı Anadolu refkimiz sa'adetlü fazîletlü es-Seyyîd Zeynelabidin Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olub bin yüz otuz dört şehr-i Ramazân el-mübâreği guresinden bin yüz otuz beş Saferü'l-hayrı gâyetine gelince tezkirecilikleri hıdmeti teşrîfiden kânûn-ı kadîm üzre bâ-işâret-i hazreti Şeyhülislâm mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed Salih bin Hasan el-Müvellâ ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr evlâd-ı ulemâdan ve ashâb-ı isti'dâddan olmağla hâlâ zîbendesâz-ı mesned-i fetvâ ve bâlâ-nişîn-i erîke-i takvâ allâmetü'l-dehr fehhâmetü'l-asr Şeyhülislâm inâyetlü âtîfetlü Abdullah Efendi hazretlerinin işâret-i aliyyeleriyle müstakilen mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Süleyman el-Burusevî.

Mezbûr Burusa'da mûsile-i Sahn ile İshak Paşa müderriş Dahkî Mustafa Efendi'ye medrese-i mezbûrede Sahn itibâr olundukda muîdi olub hasbe'l-a'de edâ-i hıdmet îade

[7a]

eylediğin Burusa Kadîsı Mustafa Efendi'ye arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

Mevlâna Mustafa bin Abdurrahman el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr sa'adetlü fazîletlü es-Seyyîd Zeynelabidin Efendi hazretlerinin talebelerinden olub bin yüz otuz altı senesi Muharremü'l-harâmı guresinden zabt eylemek üzre Mekke-i Mükkerreme şerefallâhu te'âlâ kazâsı kendülere inâyet buyruldukda bâ-işâret-i aliyye teşrîfen mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Muhyiddin bin es-Seyyîd Abdülfettah el-Kadî ebûhu el-Hamevî²⁴.

Mezbûr sa'adetlü fazîletlü Mehmed Efendi hazretlerinin talebelerinden olub bin yüz otuz altı senesi Muharremü'l-harâmı guresinden zabt eylemek üzre Medîne-i Münevvere sallâllahu a'lâ münevverehâ kazâsı kendülere inâyet buyruldukda bâ-işâret-i aliyye teşrîfen mülâzemeti kabul buyrulmuşdur.

²⁴Hamevî?: Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 7.

Mevlânâ Hâfız Mustafa ibn-i el-Hâcc Yusuf el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibârıyla Dârü'l-hadîs Bâli Paşa müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Zekeriya Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin İbrahim es-Samsunî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibârıyla Kapu Ağası Mustafa Ağa müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn es-Seyyîd Ömer Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Veliyüddin bin Yakub Bender Ereğli'den.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Süleymaniye ile Ayasofya müderrisi olan umdetü'l-müderrisînü'l-kirâm Mehmed Raşid Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Süleymaniye medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arzetmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin İbrahim Edirne'den.

Mezbûr sâbıkan Sahn Müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn

[6b]

Hayâtizâde Mehmed Emin Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Abdüsselam medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin Mustafa Ezine'den.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn es-Seyyîd Mehmed Said Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Zekeriya medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Ali Karahisar-ı Şarkî'den.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olub Altmışlı itibârıyla Beşikdaş'da Sinan Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlâna Halil bin İvaz El-Bolevî.

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn es-Seyyîd Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibârıyla Hadice Sultân medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlâna Mehmed bin Mehmed el-Manasî?²⁵

Mezbûr sâbıkan Sahn müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Hayâtîzâde Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibârıyla Koca Mustafa Paşa medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Hasan el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Süleymaniye ile Üsküdar'da Mihrimâh Sultân müderrisi olan umdetü'l-müderrisînü'l-kirâm fazîletlü es-Seyyîd Sadreddin Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Hamse-i Süleymaniye itibârıyla Sultân Selim medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

[8a]

Mevlânâ Abdurrahman ibn-i el-Hâcc Mustafa el-Müderris ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Süleymaniye Hâkâniyye-i Vefâ müderrisi olan umdetü'l-müderisînü'l-kirâm el-Hâcc Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Hamse-i Süleymaniye itibârıyla Ayasofya medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hâfız Mehmed bin Osman el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibârıyla Mustafa Efendi müderrisi olan umdetü'l-müderisîn es-Seyyîd Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ali bin Abdullah el-İştibî.

Mezbûr sâbıkan Süleymaniye müderrisi olan fazîletlü Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup kendüye İzmir kazâsı inâyet buyruldukda edâ-i hıdmet îade eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

²⁵Söz konusu kelime'nin bir yer ismi mi yoksa bir lâkab mı olduğu tam anlaşılamamaktadır. Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 8. Ancak Nuri Akbayar'ın kaleme aldığı Osmanlı Yer Adları Sözlüğünde Erzuruma bağlı "Mans ve Manas" adında bir yer ismi geçmektedir. Buradan hareketle burasının bir yer ismi olabileceği söylenebilir. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 113.

Mevlânâ Hüseyin bin Abdülmuttalib el-Ankaravî.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibâriyla Zekeriya müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn Ahmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mustafa bin Mehmed el-Müderris ebûhu el-Burusevî.

Mezbûr sâbıkan Burusa'da mûsile-i Sahn itibâriyla Vâi'ziye müderrisi olan Türkmenzâde Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn itibâriyla Monlâ Yegân medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Mustafa el-Kadî ebûhu Güzelhisar'dan.

Mezbûr sâbıkan mûsile-i Sahn itibâriyla Abdüsselâm müderrisi olan umdetü'l-müderrisîn es-Seyyîd Mustafa Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Sahn medresesine hareketlerinde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Abdülkerim Seydişehir'den.

[7b]

Mezbûr sâbıkan Dârü'l-hadîs Süleymaniye müderrisi olan fazîletlü Mehmed Pîrîzâde Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup kendülere Selanik kazâsı inâyet buyruldukda edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ el-Hâcc İbrahim bin Halil Burusa'dan.

Mezbûr Burusa'da sâbıkan Sahn itibâriyla müderrisi²⁶ olan umdetü'l-müderrisîn Mehmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi olup Altmışlı itibâriyla İsâ Beğ medresesine hareketde edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Seyyîd Ahmed bin es-Seyyîd Abdurrahim el- müderrisîn ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Salih bin Mahmud el- Üskübî.

Mevlânâ Süleyman bin Mustafa el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed bin Mustafa el- Kıbrısî

Mevlânâ Yusuf bin Abdurrahman el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed Emin bin Hüseyin el-Kırımî el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed bin Süleyman el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed Said bin Abdulfettah el-Müderris ebûhu el-İstanbulî.

²⁶Medresenin ismi okunamamıştır. Bkz. MA, RKR, 260/83, vr. 9

Mezbûrlar revnak-efzâ-yı sadr-ı fetvâ ve erîke ârâ-yı mesned-i takvâ hallâlül-Müşkülâtî'd-diniyye keşşâfü'l-mu'dilâti'l-yakîniyye Hâvi'l-fürû' ve'l-usûl câmi'ül-ma'sûl ve'l-menkûl sa'âdetlü fazîletlü Abdullah Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olub bin yüz otuz beş senesi Cemâziye'l-evvelisinde zîb-âver-i mehd-i vücûd olan meymenetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûn-ı sa'âdet makrûnları teşrîfâtından olmak üzere bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed Said bin Ahmed el-Müderriş ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed bin İbrahim Erzurum'dan.

Mevlânâ Mehmed Sadık bin Mehmed Salih el-Müderriş ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Ali bin Ebubekir Aydonat'dan.

Mezbûrlar talebemizden olub bin yüz otuz beş senesi Cemâziye'l-evvelisinde kadem-nihâde-i gehvâre-i vücûd olan meymenetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûn-ı celâlet makrûnları teşrîfâtından bu fakîre ihsân olunan dört adet teşrîfden

[9a]

bâ-işâret-i aliyye tertîb-i mezkûr üzere mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Musa bin Mehmed el-İstanbulî.

Mevlânâ Ahmed bin Ali el-İstanbulî.

Mevlânâ Seyyîd Arif Mehmed bin Seyyîd Ali el-İstanbulî.

Mevlânâ İsmail bin Hüseyin el-İstanbulî.

Mezbûrlar sa'âdetlü inâyetlü Şeyhülislâm sellemallâhü'l-melikü'l-azîzü'l-allâm hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olmağla meymenetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından olmak üzere bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Ahmed bin Mehmed Said el-Müvellâ ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ Mustafa Nureddin ibn-i Ahmed el-Müvellâ ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûrlar evlâd-ı mevâlîden olmağla bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete müstakilen kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İsmail bin Mehmed el-İstanbulî.

Mevlânâ es-Seyyîd Abdullah bin İbrahim el-Müderriş ebûhu Yenişehir Fenâr'dan.

Mevlânâ Osman bin Ebubekir Yanova'dan.

Mevlânâ Mustafa bin Mahmud el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûrlar imam-ı evvel-i Sultânî fazîletlü Abdurrahman Efendi hazretlerinin talebelerinden olub necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere inâyet buyrulan dört adet teşrîfden bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed Refî' İbn-i Ahmed el-Müvellâ ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ es-Seyyîd Yahya bin es-Seyyîd Yasin El-Müvellâ ebûhu el-Halebî.

Mezbûrlar evlâd-ı mevâliden olmağla bâ-işâret-i aliyye müstakilen mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mustafa bin İsmail el-İstanbulî.
Mevlânâ e-Seyyîd Mehmed ibn-i Ahmed el-İstanbulî.

Mezbûrlar hâlâ mahmiye-i İstanbul'da mütekallid kalâde-i hükûmet olan sa'âdetlü Mehmed Sâlim hazretlerinin talebelerinden olup meymenelü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere ihsân buyrulan iki adet teşrîfden bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Halil bin Mahmud Gülbazarın'dan.

Mezbûr hâlâ mahrûse-i Galata'da seccâde-nişîn olan sa'âdetlü Mehmed Selim Efendi'nin talebelerinden olup necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları

[8b]

Teşrîfâtından kendülere ihsân buyrulan bir adet teşrîfden bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed Emin bin İbrahim el-Müvellâ ebûhu el-İstanbulî.

Mezbûr hâlâ hazreti Ebî Eyûb Ensâri kadîsı sa'âdetlü İbrahim Efendi'nin oğlu olup necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere inâyet buyrulan bir adet teşrîfden bâ-işâret-i aliyye mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Hâfız Mahmud bin Hüseyin Kastamoni'dan.
Mevlânâ Hasan bin Ahmed el-İstanbulî.
Mevlânâ Mustafa bin Hasan Köpri'den
Mevlânâ Hâfız Mehmed bin Mustafa el-İstanbulî.
Mevlânâ es-Seyyîd Mehmed ibn-i eş-şeyh Mehmed el-Halebî.
Mevlânâ İbrahim bin Ahmed Medreseden²⁷

Mezbûrlar inâyetlü âtîfetlü Şeyhülislâm sellemehü's-selâm hazretlerinin talebelerinden olmağla necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından tertîb-i mezkûr üzre mülâzemete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed Emin ibn-i Abdullah imâm-ı sâni şehriyârî ebûhu el-İstanbulî.

²⁷Yer isimleri sözlüğünde Kalkandere'nin adı aynı zamanda Medrese olarak geçmektedir. Bkz. *Osmanlı Yer Adları*, s. 407, 539.

Mezbûr imâm-ı sâni-i sultâni fazîletlü Abdullah Efendi'nin talebelerinden olup necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere inâyet buyrulan teşrîflerden evvelki olmak üzere bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İnayetullah bin Ali el-Kadî ebûhu Boli'den.

Mevlânâ es-Seyyîd Mehmed bin es-Seyyîd Abdülkerim el-Kadî ebûhu el-İstanbulî.

Mevlânâ es-Seyyîd Mustafa bin Ömer el-müfti Ebûhu Kıbrıs'dan.

Mevlânâ eş-şeyh Mehmed bin Hasan el-Müderris ebûhu Yenişehir'den.

Mezbûrlar refikimiz sa'âdetlü fazîletlü, es-Seyyîd Mehmed Zeynelabidin Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olup bin yüz otuz beş senesi Cemâziye'l-evvelisinde kadem nihâde-i gehvâre-i vücûd olan şehzâde civân baht sa'âdetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere ihsân buyrulan dört adet teşrîfdan tertîb-i mezkûr üzere bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Mehmed bin Halil el-Kadî ebûhu el-Amasî.

Mezbûr hâlâ re'isü'l-müneccimîn fazîletlü Mustafa Zeki Efendi'nin talebesinden olup necâbetlü Sultan Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere ihsân buyrulan bir adet teşrîfdan bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

[10a]

Mevlânâ Mehmed Said bin Mustafa el-İstanbulî.

Mevlânâ Mehmed ibn-i el-Hâcc Osman Uşak'dan.

Mevlânâ Ömer bin Salih el-Kırımî.

Mevlâna es-Seyyîd Mehmed Salih ibn-i es-Seyyîd Mehmed el-Kadî ebûhu Kal'acık'dan.

Mevlânâ Ahmed bin Mehmed Radovişte'den.

Mevlânâ Mustafa bin Hasan Köbrî'den.

Mevlânâ Süleyman bin Mehmed el-İstanbulî.

Mevlânâ es-Seyyîd İbrahim bin es-Seyyîd Ali Larenden'den.

Mezbûrlar erbâb-ı haysiyetden ve ashâb-ı istihkâkdan olmalarıyla bâ-işâret-i hazreti Şeyhü'l-islâm sellemehü's-selâm müstakilen mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin Mehmed Edirne'den.

Mevlânâ Abbas bin Süleyman Aydonat'dan.

Mevlânâ Mahmud bin Mehmed el-Kadî ebûhu el-Üsküdârî.

Mevlâ Mu'attal Mu'attal.

Mezbûrlar hâlâ sadâret-i Rumili pâyesiyle Re'isü'l-etibbâ olan sa'âdetlü fazîletlü Ömer Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmlarından olup bin yüz otuz beş senesi Cemâziye'l-evvelisinde zîb âver-i mehd vücûd olan sa'âdetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere inâyet buyrulan dört adet teşrîfdan tertîb-i mezkûr üzere bâ-işâret-i aliyye mülâzemeteye kabul buyrulmuşdur.

*Mevlânâ Emin Mehmed bin İbrahim el-İstanbulî.
Mevlânâ Salih bin Mustafa el-İstanbulî.
Mevlâ Mu'attal Mu'attal.
Mevlâ Mu'attal Mu'attal.*

Mezbûrlar hâlâ Nakîbü'l-esrâf olan sa'âdetlü fazîletlü es-Seyyîd Mehmed Zeynel Abidin Efendi hazretlerinin talebe-i kirâmılarından olub bin yüz otuz beş senesi Cemâziye'l-evvel isinde kadem nihâde gehvâre vücûd olan meymenettü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere ihsân buyrılan dört adet teşrîfden bâ-işâret-i aliyye tertîb-i mezkûr üzre mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ es-Seyyîd Mehmed ibn-i es-Seyyîd İsa el-Berzencî.

Mezbûr erbâb-ı haysiyetden olmağla bâ-işâret-i aliyye müstakilen mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ İbrahim bin Hüseyin el-İstanbulî.

Mezbûr mûsile-i Süleymaniye itibârıyla Üsküdar'da Mihrimâh Sultân Müderrisi olan Ahmed Efendi'nin medrese-i mezbûrede muîdi iken merkûm Ahmed Efendi fevt olub edâ-i hıdmet iâde eylediğın arz etmekle bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

[9b]

Mevlânâ Ali bin İbrahim Kaysari'den.

Mezbûr imâm-ı sâni-i Sultânî fazîletlü Abdullah Efendi'nin talebesinden olub necâbetlü Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından kendülere inâyet buyrılan iki adet teşrîfin ikincisi olmak üzre bâ-işâret-i aliyye mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mevlânâ Seyyîd Ahmed ibn-i Seyyîd Halil el-Müderriş ebûhu Yenişehir'den.

Mezbûr inâyetlü âtîfetlü Şeyhülişlâm sellemehü's-selâm hazretlerinin talebelerinden olmağla meymenettü şehzâde cennet mekân Sultân Numan hazretlerinin velâdet-i hümâyûnları teşrîfâtından bâ-işâret-i aliyye on dokuzuncu olmak üzre mülâzemetete kabul buyrulmuşdur.

Mühür: Hasbîyallâhü Velîyyü't-tevfîk.

Sonuç

Özetle mülâzemet, Osmanlı ilmiye teşkilatının bürokratik unsurlarından biridir ve ilmiye mesleğine başlangıç açısından kayda değer bir rol üstlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde bir kişi ilmiye teşkilatında görev almak istediğinde önce Hâşiye-i tecrid adındaki yirmili medreselerde öğrenim görmeye başlar, sırasıyla Otuzlu, Kırklı medreseleri tamamladıktan sonra Sahn veya Süleymaniye medreselerinden birine dahil olurdu. Meslekte var olmak isteyen kişi, söz konusu medreselerden birini tamamlar, Rumeli kazaskeri'nin kayda geçtiği rûznâmçe adlı deftere adını

yazdırır, kadı ve müderris olmak için sıraya girerdi. Bu sebepten dolayı mülâzemet, bir Osmanlı talebesinin ilmiye teşkilatında yer alması açısından en temel süreci işaret etmektedir.

Rumeli kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin kayda geçtiği mülâzemet rûznâmçesi de bu tür defterlerden biridir. Kevakizâde, Osmanlı döneminin önemli ulema alilerinden birine mensuptur. Yüksek öğrenimini babası Şeyh Mehmed Efendi'den alan Kevakibizâde, mülâzemetini de babasının Halep'e kadı olarak atanması soncunda elde etmiştir. Kevakibizâde, on iki yıllık mülâzemetinin ardından kariyerine "Hariç" derecesindeki Hasan Paşa medresesinde müderris olarak başlamış ve Rumeli kazaskeri olana değin birçok müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Kadılık görevlerinden sonra ilmiye teşkilatının en üst makamlarından biri olan Anadolu kazaskerliğine, sonrasında da bir üst derece yüksek makam olan Rumeli kazaskerliğine yükselmiştir. Ancak Kevakibizâde Rumeli kazaskerliğinden sonraki aşama olan şeyhülislamlığa erişememiş Rumeli Kazaskeri olduğu zamanlarda H. 1139 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.

Kevakibizâde, bu on beş aylık Rumeli kazaskerliği görevi sırasında medreseden yeni mezun olmuş gerek müderris gerek kadı olarak başlamak suretiyle kariyer basamaklarını birer birer çıkma hayali kuran yeni mülâzımların kaydını tutmuştur. Bahis konusu olan rûznâmçede toplamda yüz yirmi altı talebenin kaydı bulunmaktadır. Sosyal taban açısından değerlendirildiğinde talebelerin elli yedisi gerek ulemâ gerek toplum içerisinde saygıya mahzar olan ailelerden iken, altmış dokuzu ise halk tabanına mensup ailelerden ileri gelmektedir. Söz konusu bu rakamlar ilmiye mesleğine giriş açısından değerlendirildiğinde ilmiye teşkilatı ve mülâzemet sistemi özelinde içe kapalı bir yapının oluşmaya ve bir tekelleşmenin yer etmeye başladığı konusunda bir kanaate varılabilir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Vesikaları

BOA, A. DVNSMHH. 115/1168-1169-1170.

BOA, AE.SAMD.III 127/12471

Meşihat Arşivi, Rumeli Kazaskerliği Rûznâmçeleri, 256/79, 260/83

B. Kaynak Eserler

Nev'i-zâde Atâî, (2017). *Hadâ'iku'l-hakâ'ik Fî tekmilati'ş Şakâ'ik*. C. I, Suat Donuk (Haz.), Editör: Derya Örs, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Raşid Mehmed Efendi & Çelebizâde İsmail Asım Efendi. (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli I-II-III*, Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer (Haz.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Şeyhî Mehmed Efendi. (2018). *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*. C. IV, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 93.

C. Araştırma Eserleri

(2017). *Osmanlı Yer Adları*. Tahir Sezen (Haz.), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları. No: 26.

AFYONCU, E. "Rûznâmçe". *TDVİA*, C. 35, 2008, s. 276-278.

AKBAYAR, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ALAN, E. & Atçıl, A., (2018). *Erken Dönem Osmanlı İlmiye Teşkilatı Kaynakları XVI. Yüzyılda Ulema Defterleri*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

ALAN, E., (2017). "Yeni Bir Belgeye Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mülâzemet Sistemi". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XLIX, 89-124.

- ASLAN A. (2015). *18. Yüzyıl İlim Hayatından bir Kesit: Sıdki Mustafa Efendi'nin Günlüğü ve Mülâzemet Yılları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ATÇIL, A. (2019). *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğunda Âlimler ve Sultanlar*. G. Kami (Çev), İstanbul: Klasik Yayınları.
- BALTACI, C. (2005). *XV-XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: C. I, İFAV yayınları.
- BALTACI, C. (1979). "Kazasker Ruznâmçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti". *İslâm Medeniyeti Mecmuası*. IV(1), s. 55-100.
- BEYAZIT, B. (2020). *Kadıasker Mülâzım Rûznâmçelerinden Bostanzâde Mehmed Efendi Defteri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BEYAZIT, Y. (2020). "Esaretten Mülazemete Üsküplü Alaeddin". *İmparatorluğun Öteki Yüzleri*. Fırat Yaşa (Der.), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- BEYAZIT, Y., (2009). "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislamlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)". *Belleten*, LXXIII(267), s. 424-441.
- BEYAZIT, Y., (2013). "Kazasker Ruznâmçelerinde Tipoloji ve Yeterlik". Ü. Tekin (Ed.), *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- BEYAZIT, Y., (2014). *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CENGİZ, C. (2019). *XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İlmiye Kanunnameleri ve Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİREL, T. (2019). *XVIII. Yüzyıl Başlarında İlmiye Düzenlemeleri ve Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİREL, T. (2021). "18. Yüzyılın İlk Çeyreğine Ait Mülâzemet Rûznâmçe Kayıtlarına Göre Osmanlı İlmiye Mesleğine Dâhil Olan Mülâzımların Sosyal Tabanı". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, s. 107-131.
- DEMİREL, T., Savaş, S. (2024). "Rumeli Kazaskeri Sahhaf Şeyhzâde Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin Kazaskerliği ve Mülâzemet Sistemindeki Değişimlerin Ruznâmçelerine Etkisi". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21, s. 88-114.
- DEVELİOĞLU, F. (2015). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- ERÜNSAL, İ. (2014). "Kazasker Runamçeleri ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde Bulunan Bazı Rûznâmçeler". *Osmanlı Kültür Tarihi'nin Bilinmeyenleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, s. 401-447.
- EVSİN, E. (2009). *Osmanlı İlmiyeTeşkilatında Mülâzemet Sistemi (18. Yüzyıl Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- İPŞİRLİ, M. (1983). "Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, İÜEF Basımevi, s. 221-231.
- İPŞİRLİ, M. (2021). *Osmanlı İlmiyesi*. İstanbul: Kronik yayınları.
- İPŞİRLİ, M., (1988). Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI. XVII. Asırlar). *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, VII-VIII, s. 273-285.
- İPŞİRLİ, M., (2001). "Mülâzemet". *TDVİA*, C. 31, s. 537-539.
- KIRMACI, Y. (2020). *Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Mülâzemet Sistemi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

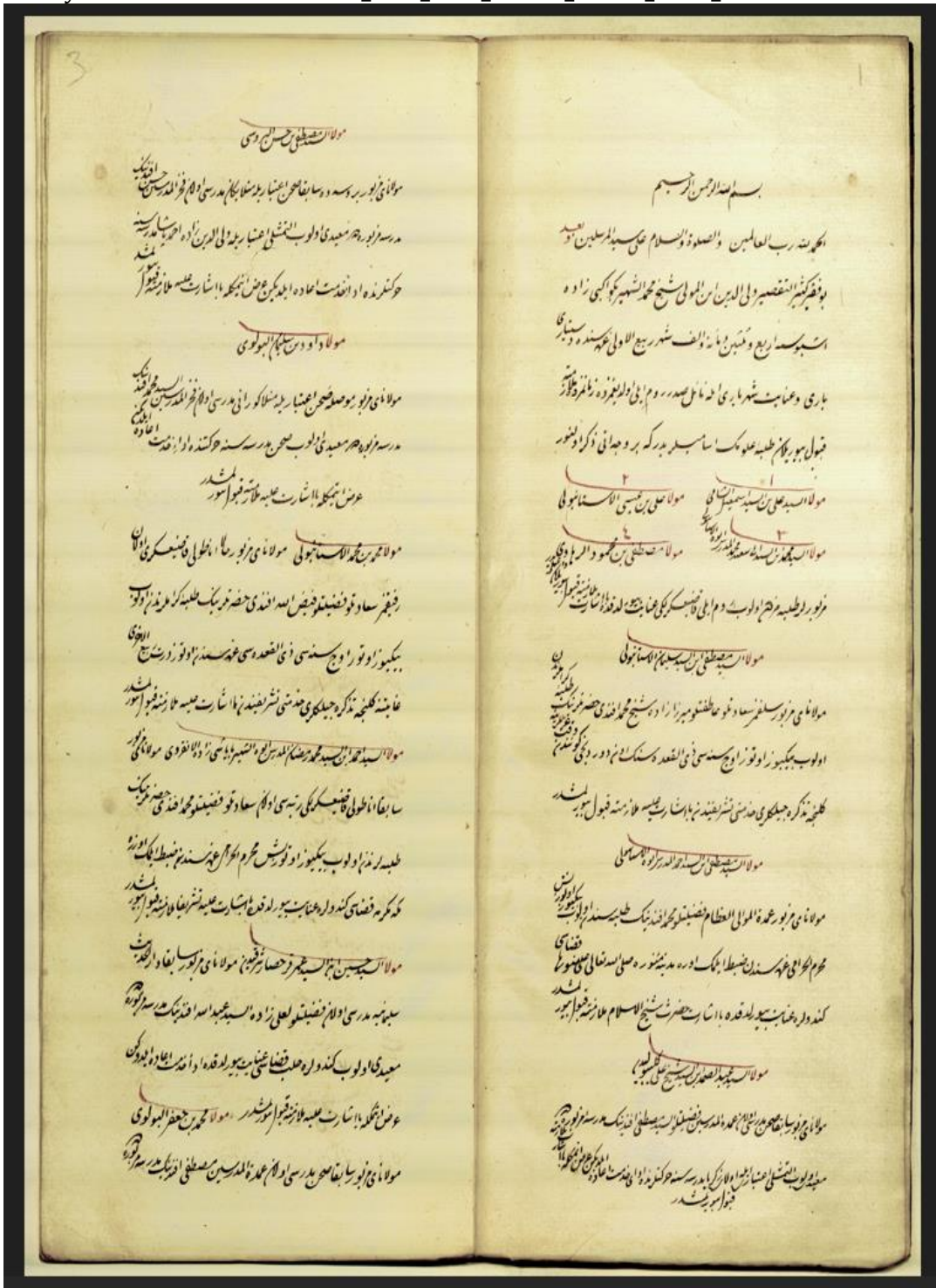
- MATSUO, Y. (2001). "The Mülâzemet System: Education and Recruitment of Ottoman Ulemâ in the 16th and 17th Centuries". *Workshop Reproduction of Islamic Knowledge in the Ottoman Empire: Continuity in the Islamic and Ottoman Traditions*, www. ioc.u-tokyo.ac.jp/~5jimu/reports/011027-j.html.
- MATSUO, Y. (1996). "The Mülâzemet System in the İlmiye Organization in the Ottoman Empire (1520-1620) According to Candidate Registers". *Japan Association for Midle East Studies*. No: 11, s. 39-69.
- ÖZBEK, Z. A. (2006). *1-2 Nolu Mülâzemet Defteri (Tahsil ve Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PARLATIR, İ. (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- UNAN, F. (1997). "Bir Âlimin Hayat Hikâyesi ve Klâsik Osmanlı Eğitim Sistemi Üzerine". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, s. 365-391.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YETİM, H. (2009). *1217-1224 Tarihli Mülâzemet Defterleri ve Mülâzemet Sistemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EKLER

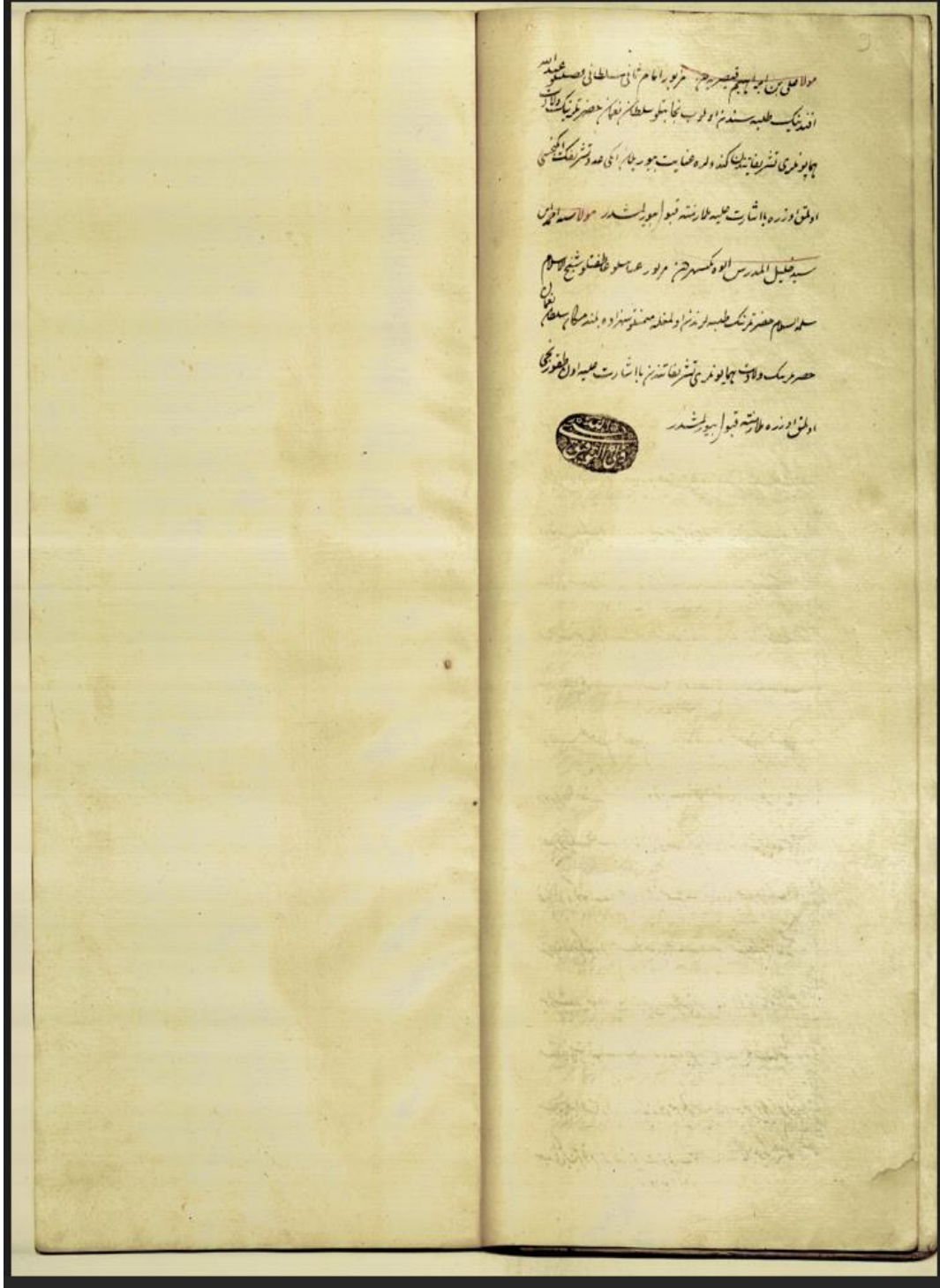
Ek-1: Rumeli Kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin mülâzemet Rûznâmçesi Defterinin kapağı. IST_MFT_MSH_DFT01_00260_0001_0000_K

Ek-2: Rumeli Kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin mülâzemet Rûznâmçesindeki mülâzım kayıtlarına dair bir örnek. IST_MFT_MSH_DFT01_00260_0001_0003.

Ek-3: Rumeli Kazaskeri Kevakibizâde Veliyüddin Efendi'nin defterdeki son mülâzım kaydının ve mührünün olduğu kısım. IST_MFT_MSH_DFT01_00260_0001_0011.

EXTENDED ABSTRACT

Mülâzemet is one of the bureaucratic structures of the Ottoman ilmiyye institution and holds a significant role in gaining entry into the ilmiyye profession. In the Ottoman Empire, an individual wishing to serve in the ilmiyye institution would begin their education in the “twenties” madrasas studying Hâşiye-i Tecrid. After completing the “thirties” and “forties” madrasas, they would proceed to either the Sahn or Süleymaniye madrasas. Upon graduating from one of these institutions, the student would have their name recorded in a ledger called rûznâmçe, maintained by the Rumeli kazasker and would join the queue to become a judge or professor. For this reason, mülâzemet marks a fundamental process for an Ottoman student aspiring to join the ilmiyye institution. The mülâzemet rûznâmçe of Rumeli kazasker Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, which is the subject of this study, is one such ledger. Kevakibizâde compiled this rûznâmçe during his fifteen-month tenure as the Rumeli kazasker.

Mülâzemet was not only significant for students awaiting appointments but also held importance for the ulema serving in the Ottoman ilmiyye institution. The number of assistants an alim could appoint, alongside their salary, determined their status within the ilmiyye hierarchy. Alims occupying the highest ranks of the ilmiyye had the privilege of appointing the most mülâzıms, granting them considerable influence within the institution.

The introduction of the study discusses the etymology of the term mülâzemet, its meanings within the Ottoman context, and the steps an Ottoman student had to follow to become a mülâzım. This is followed by a literature review, analyzing previous studies on the mülâzemet system and emphasizing the need for further research, despite the existing body of work on the subject.

The section on the life and scholarly career of Rumeli Kazasker Kevakibizâde Veliyüddin Efendi reveals his origins from a prominent ulema family. The study traces his journey from student life to his appointment as Rumeli kazasker. Kevakibizâde began his education under his father at the Süleymaniye madrasa, completed his studies, and entered the mülâzemet process to be appointed as a judge or professor. After a twelve-year mülâzemet period, he began his career as a professor in Hasan Paşa Madrasa, at the Hariç level. He held various teaching and judicial positions until becoming Rumeli kazasker. However, Kevakibizâde could not achieve the position of Shaykh al-Islam, which followed the role of Rumeli kazasker. He passed away in 1139 AH during his tenure as Rumeli kazasker.

The section introducing Kevakibizâde’s mülâzemet rûznâmçe notes that the ledger was compiled during his fifteen-month tenure as Rumeli kazasker. It records his appointment to the position on the first day of Rabi’ al-Awwal in 1134 AH and the entry of four students into the profession as a result of this appointment. The ledger consists of one cover, twenty-six folios, and fifty-two pages, with thirty-two blank pages. It was determined that the ledger contains the mülâzemet records of 126 students, each entering the ilmiyye profession through assigned positions.

Finally, to contribute to studies on the mülâzemet system, Kevakibizâde Veliyüddin Efendi’s mülâzemet rûznâmçe has been transcribed into the modern alphabet, completing this research.

The aim of this study is to introduce Rumeli kazasker Kevakibizâde Veliyüddin Efendi, a member of a significant ulema family within the Ottoman ilmiyye institution, to provide an

overview of his life and scholarly career from his student years to his tenure as Rumeli kazasker, and to transcribe the mülazemet rûznâmçe he recorded during his Rumeli kazasker years into the modern alphabet, thereby contributing to studies on the mülazemet system.

İNGİLİZ BASININDA 1894 MARMARA DEPREMİ

Oğuz SATIR*

ÖZ

İstanbul, Kuzey Anadolu fay hattının batı ucunu oluşturan ve Marmara Denizi'nden geçen 200 kilometrelik fay hattının hemen kuzeyinde kurulu bir şehir olması bakımından tarih boyunca çok yüksek şiddette depremlerle sarsılmıştır. Söz konusu fay hattının ürettiği 10 Temmuz 1894'te merkez üssü Yalova açıkları olan deprem de İstanbul'u ciddi şekilde etkilemiştir. Depremin hemen ardından, sarsıntının yarattığı yıkımla ilgili bilgi sağlamak hususunda basının önemi bugün olduğu gibi o zaman için de yüksektir. Ne var ki, II. Abdülhamid devrinde basına uygulanan sansür nedeniyle İstanbul gazeteleri, depremin sonuçlarıyla alakalı haberleri aktarmada güçlük çektiğinden ve hatta bazı gazetelerin kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasından ötürü dış basının deprem üzerine yaptığı yayınların önemi, bilhassa tarih yazımı açısından bir kat daha artmaktadır. Esasında Abdülhamid'in bizatihi kendisi dış basında çıkan haberleri titizlikle takip ettirmiş ve kendi idare anlayışı aleyhinde "muzır neşriyat" yaptığını tespit ettiği gazetelerin yurda girişini yasaklatmıştır. Bu çalışma, İngiliz gazetelerinde yer alan, İstanbul başta olmak üzere depremin Marmara bölgesinde yarattığı etkileri, gazetelerin İstanbul'da bulunan muhabirleri aracılığıyla deprem anı ve sonrasında İstanbul'da yaşananlarla ilgili ilginç anlatıları ve son olarak da İngiltere'de felaketzedeler için düzenlenen yardım kampanyası hakkındaki detaylı haberleri ele alarak literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: 10 Temmuz 1894 Marmara depremi, İngiliz basını, yardım kampanyası, II. Abdülhamid

1894 MARMARA EARTHQUAKE IN THE ENGLISH PRESS

ABSTRACT

Istanbul has been shaken by earthquakes of very high intensity throughout history as it is a city located just north of the 200-kilometer fault line that forms the western end of the North Anatolian fault line and passes through the Marmara Sea. The earthquake produced by this fault line on July 10, 1894, with its epicenter off the coast of Yalova, also severely affected Istanbul. In the immediate aftermath of the earthquake, the importance of the press in providing information about the devastation caused by the tremor was as high then as it is today. However, since Istanbul newspapers had difficulty in conveying news about the consequences of the earthquake due to the censorship imposed on the press during the reign of Abdülhamid II, and some newspapers even faced the danger of being shut down, the importance of the foreign press's coverage of the earthquake increases even more, especially in terms of historiography. In fact, Abdulhamid himself meticulously monitored the news published in the foreign press and banned the entry of newspapers that he found to be publishing "mischievous publications" against his administration. This study aims to contribute to the literature by discussing the effects of the earthquake in the Marmara region, especially in Istanbul, the interesting narratives of the newspapers' correspondents in Istanbul about what happened in city during and after the earthquake, and finally, the detailed news about the relief campaign organized in England for the victims of the disaster.

Keywords: July 10, 1894 Marmara earthquake, British press, relief campaign, Abdulhamid II

Giriş

10 Temmuz 1894 Marmara depremi, Marmara bölgesini vuran 1999 Gölçük ve 1912 Şarköy depremlerinden önce meydana gelen 7 şiddetinin üstündeki son büyük deprem afetidir.

Gönderilme Tarihi: 18.11.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Araş. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-7700-6166, E-posta: oguz.satir@marmara.edu.tr

7 şiddetindeki bu deprem felaketinde resmi sayılara göre İstanbul'da 161 kişi hayatını kaybetmiş ve 378 kişi de yaralanmıştır. (Özkılıç, 2011, s.49-50) Merkez üssü Adalar ile İzmit körfezi arasında Marmara Denizi'nde olan ve Marmara bölgesinin tamamında yıkıcı olan bu deprem, raporlara göre Balkanlar'dan İzmir ve Orta Anadolu'ya kadar çok geniş bir bölgede hissedilmiştir.

1894 depremi ile ilgili bugüne kadar başta Sema Küçükalioğlu Özkılıç'ın 2011'de savunduğu "1894 Depremi ve İstanbul" başlıklı doktora tezi olmak üzere Prof. Dr. Fatma Ürekli'nin 1999'da yayınlanan "İstanbul'da 1894 Depremi" başlıklı çalışması sayılabilir. Bunlar, Osmanlı arşiv belgelerine dayanan çalışmalardır. Ayrıca popüler ve akademik dergilerde yayınlanan birçok çalışma da literatürde mevcuttur. Ancak depremin İstanbul ve Marmara Bölgesi'nde yol açtığı yıkım ve sarsıntı sonrasında yaşananlarla alakalı özellikle deprem anında İstanbul'da olan muhabirler vasıtasıyla çok değerli ve detaylı malumatı sayfalarında periyodik bir şekilde neşreden yabancı gazetelerde yayınlanan haber ve anlatıları kaynak olarak kullanan çalışmalar literatürde mevcut değildir. Bu çalışmalarda, yerli basın kaynak olarak kullanılsa da söz konusu gazetelerde Abdülhamid idaresinin uyguladığı sansür nedeniyle depremle alakalı yaşananlar hakkında dış basında olduğu kadar ayrıntılı malumata sahip olmak mümkün değildir. Bu olay çerçevesinde İstanbul gazeteleri, hükümetin kamuoyunu sakinleştirmek üzere bir nevi resmi tebliğ organları olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Özkılıç'ın Osmanlı arşivine dayalı tezinde Osmanlı hariciyesinin yabancı gazetelerde yer alan haberleri merkeze bildiren vesikalar zikredilse de söz konusu gazeteler incelenmemiştir. Bu bakımdan, dış basına doğrudan müracaat etmek gelişmelerle ilgili resmi raporların dışında daha kapsamlı ve sansürsüz malumata ulaşmak açısından elzemdir. Bu bağlamda 1894 depreminin İngiliz basınına nasıl yansıtıldığının araştırılması, son derece faydalı olacaktır. Zira İngiliz muhabirleri, deprem sonrası İstanbul izlenimlerinde, farklı bir kültürden gelen yabancı gözlerin o devirde kozmopolit yapıda olan İstanbul ahalisinin deprem anı ve sonrasındaki davranış farklılıklarını vurgulayan gözlemlerini gazetelerine göndermiş ve bunlar da İngiliz gazetelerinde yayınlanmıştır.

Dolayısıyla bu çalışma, üç kısımdan oluşarak, öncelikle depremin, İngiliz gazetelerinde nasıl yankı bulduğundan bahsedilecek; ardından, İngiliz gazetelerinin İstanbul'da bulunan muhabirlerinden gelen deprem anı ve sonrasında ilgili gözlem ve izlenimlerine ve son olarak ise, depremedeler için İngilizlerin düzenlediği yardım kampanyasına değinilecektir.

İngiliz Basınında Deprem Haberleri

İngiliz basınında 1894 depremi hakkındaki ilk haberler, deprem 10 Temmuz Salı günü öğlen 12.20 sularında olduğundan akşam gazetelerinde yer alıyordu. *Edinburgh Evening News* ve *Nottingham Evening Post*, 10 Temmuz'daki sayılarında Reuter ajansının elektrikli telgrafla geçtiği kısa haberi yayınlarken İngiliz kamuoyuna Marmara depremini bildiriyorlardı: "Reuter'in bugün [Salı] İstanbul'dan gönderdiği telgrafta şöyle deniyor: Bugün saat 12.20'de burada iki şiddetli deprem sarsıntısı hissedildi. Sarsıntılardan biri 20 saniye sürdü. Binalarda hasar meydana geldi, ancak ne ölçüde olduğu henüz bilinmiyor. Halk büyük bir paniğe kapılmış ve çok sayıda kişi evlerini terk etmiştir." (Edinburgh Evening News, 10 Temmuz 1894, s3; Nottingham Evening Post, 10 Temmuz 1894, s.3.)

Bu tarihte, on dokuzuncu yüzyıldaki iletişim ve ulaşım teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak yaşanan bir olayın haberi aynı gün içerisinde İngiltere'ye ulaştırılabiliyordu. Dolayısıyla İstanbul'da öğlen saatlerinde meydana gelen deprem, aynı gün içerisinde akşam gazete-

leri üzerinden İngiliz kamuoyunun bilgisine sunuluyordu. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşanan bir olayın İngiliz gazetelerinde yer alması, yaklaşık bir ay sürdüğü göz önüne alındığında, kısa sayılabilecek bir süre zarfında iletişim teknolojisi ve basının haber alma ve bildirme kapasitesinin ne ölçüde geliştiği takdir edilebilir.

Sabah gazetelerinde ise hemen ertesi gün yani 11 Temmuz'da, hem Reuter ajansının geçtiği hem de İstanbul'da özel muhabir istihdam eden İngiliz basınının *The Times*, *Standard*, *Daily News* ve *Pall Mall Gazette* gibi önde gelen gazetelerinin muhabirlerinden telgraf yoluyla gelen haberler sıcağı sıcağına yayınlanıyordu. Örneğin, İngiltere basınının amiral gemisi *The Times*'ın 11 Temmuz tarihli sayısında, gazetenin İstanbul muhabirinden Hint-Avrupa Telgrafi ile gelen haber, "Türkiye'de Deprem" [Earthquake in Turkey] başlığıyla duyuruluyordu:

"TÜRKİYE'DE DEPREM, KONSTANTİNOPOLİS [Constantinople], 10 TEMMUZ.

Bugün öğleden kısa bir süre sonra bu şehirde alışılmadık derecede uzun süren şiddetli bir deprem sarsıntısı hissedildi ve panik içinde sokaklara ve açık alanlara koşan şehir sakinleri arasında dehşet yayıldı. Elçilik bahçeleri, halka açık meydanlar ve şehrin dışındaki alanlar, az ya da çok hasar görmüş konutlarına dönmekten korkan ve geceyi açık havada geçirmeye hazırlanan her durumdaki insanla doludur. Pera'daki binaların pervazlarından düşen büyük taşlar nedeniyle birçok telgraf teli kopmuştur.

Yayılan endişe verici raporlar arasında kayıplar hakkında güvenilir bir açıklama yapılamamaktadır. Yarın doğru raporlar alınabilir. Genel panik şu anda mantıklı bir haber almayı imkânsız kılıyor. Muhabirimizden." (The Times, 11 Temmuz 1894, s.5)

Times'ın 11 Temmuz tarihli sayısında Reuter'dan 10 Temmuz'da İstanbul ve hatta Atina'dan geçilmeye devam eden deprem haberleri art arda veriliyordu:

"KONSTANTİNOPOLİS, 10 Temmuz, 16:00.

Deprem nedeniyle İstanbul'da [Stamboul] büyük hasar meydana gelmiş ve çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Tüm kamu kuruluşları, bankalar ve borsa kapalıdır. Deprem nedeniyle iki yangın çıkmıştır. Deprem dalgalarının yönü doğudan batıya doğru olmuştur. İstanbul ve Galata semtlerindeki birçok ev çöktü ve yeni rihtimlerin bir kısmı da yıkıldı. Bu öğleden sonra saat 4'te yeni bir deprem şoku daha hissedildi. İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi kıyısındaki tüm köylerden büyük hasar bildirilmiştir. Yaklaşık 60 kişi hayatını kaybetmiş ve çok sayıda kişi de yaralanmıştır. Deprem mağdurları için yardım organize ediliyor.-Reuter.

ATİNA, 10 Temmuz

Bugün İzmir ile Sakız'da ve Çanakkale Boğazı'nda şiddetli bir deprem sarsıntısı hissedildi. Herhangi bir hasar bildirilmedi, ancak İstanbul ile telgraf iletişimi aniden kesildi. Reuter."

İstanbul'da depremin yarattığı şok ve sarsıntının neden olduğu hasar ve can kaybıyla ilgili henüz net olmayan bilgilerin yer aldığı Reuter ajansı ve *Times*'ın İstanbul muhabirinden gelen haberlerin yanı sıra Atina'dan geçilen telgrafta da belirtildiği gibi depremin çok geniş bir alanda etkili olduğu görülüyordu. Ayrıca yukarıdaki haberde de anlaşılacağı üzere İngiliz gazeteleri, bugün kullanıldığı tarzda İstanbul'un tamamı için *Constantinople* tabirini kullanırken "nefs-i İstanbul" olarak bilinen şehrin suriçinde kalan tarihi semti ise *Stamboul* şeklinde ifade

ediyorlardı. Bu ayrımın hassasiyetle yapılmasının en önemli nedeni ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Levantenlerin ve yabancı tüccarların yoğun olarak yaşadığı Pera semtinde ikamet eden muhabirlerin, gönderdikleri haberlerinde şehrin hangi kısmını kastettiklerini belirtmek içindi.

Manchester Courier gazetesinde ise Marmara depremi, diğer gazetelerden daha farklı bir çerçevede okuyucuya sunuluyordu:

“Dün korkunç sonuçlar doğurabilecek iki olay rapor edildi. İran'da meydana gelen büyük bir depremin ülkenin en verimli vilayetlerinden birini harabeye çevirmesinin ve 10.000'e ulaştığı tahmin edilen ölümlere yol açmasının üzerinden çok zaman geçmedi. O zaman, depremden etkilenen bölge ile büyük petrol üretim merkezi Bakü şehri ile arasında bir bağlantı olduğu düşünülmüş ve Hazar Denizi ve Karadeniz kıyılarında hafif sarsıntılar olduğuna dair söylentiler yayılmıştı. Dün Konstantinopolis'te iki şiddetli deprem sarsıntısı hissedildi ve mevcut durumda petrol bölgesinin dağlık bölgeleriyle herhangi bir bağlantının olup olmadığı merak edilecektir. Lizbon'da 1 Kasım 1755'te meydana gelen ve 35.000'den fazla kişinin hayatını kaybettiği büyük depremden sonra, kaçan insanlar zorlukla şehre dönmeye ikna edilmiştir. İran depreminin ardından yaşananlarla aynı sonuç ortaya çıkmış ve pek çok kişi Konstantinopolis'i terk ederek uzak bölgelere gitmiştir. Şehirde yangınlar çıkmış, telgraf iletişimi kesilmiş, sarsıntıların geniş alanı İzmir'e ve Yunanistan'ın bazı bölgelerine kadar uzanmıştır. Doğal olarak 1881 ve 1883 yıllarındaki İskia [Napoli açıklarındaki bir ada] felaketlerinin hatırlanması bu şokların endişe ile karşılanmasına neden olmuştur, ancak bu korkuların yersiz olması muhtemeldir ve hasarın asıl merkezi İstanbul'da [Stamboul] görünmektedir.” (Manchester Courier, 11 Temmuz 1894, s.5)

Manchester Courier'de yer alan bu ilginç yazıda, Marmara Denizi'nde yaşanan depremin, kısa süre önce İran'da meydana gelen deprem tarafından tetiklenmiş olabileceğini ima ediliyordu. Buna göre, İran'daki depremin nedeni de Bakü civarında petrol çıkarmak için yapılan sondajlardı. *Courier*'nin olayı bu şekilde ele alışı, bugün için bu kadar uzak mesafelerde ve farklı fay hatları üzerinde yaşanan depremlerin birbirlerini tetikleme ihtimalinin olmadığı bilinmekle beraber o tarihte depremin sebepleri hakkında bu tarz spekülasyonlar yapılabildiğine örnek teşkil ediyordu. Özellikle yeni gelişmeye başlayan sondaj teknolojisi ile meydana gelen depremler arasında neden-sonuç ilişkisi kurmak revaçtaydı. Marmara depremi için de Marmara Denizi'nde sondaj yapmakta olan bir geminin depreme neden olduğu şeklinde şayialar yayılacak ve ciddi yankı uyandıracaktı. Peşte'de yayınlanan *Pester Lloyd* gazetesinin 28 Ağustos 1894 tarihli sayısında ortaya attığı iddiaya göre, bir süredir Marmara Denizi'nde yeni keşfettiği burguyu 6.000 metre derinliğe kadar indirirse 5 milyon dolar ödül vaat edilmesi üzerine sondaj çalışması yapmakta olan mühendis Herbert Tredanfer, depremden bir gün önce, yani 9 Temmuz'da yaklaşık 1.600 metreye kadar ulaşmış ve ertesi gün deprem olmuştu. Bu haber, İstanbul'da söylentilere sebep olunca Abdülhamid'in de dikkatini çekecek ve olayın araştırılmasını isteyecekti. Yapılan tahkikat neticesinde iddia edilen tarihte herhangi bir sondaj çalışmasının yapılmadığı ve ismi geçen kişilerin de gazete yazarının sansasyon yaratmak amacıyla kurgula-

dığı isimler olduğu anlaşılacaktı.¹ Her ne kadar Özkılıç'ın öne sürdüğü gibi, Abdülhamid'in, iddianın araştırılmasını istemesi onun şüpheciliğine bağlamak mümkün ise de *Courier*'nin haberrinde olduğu gibi, devrin jeoloji müktesebatına ve uzman olmayanların kısıtlı malumatına nazaran bu tür iddiaların ciddiye alınması doğaldı. (Özkılıç, 2011, s.269)

12 Temmuz'da *London Daily Chronicle* gazetesinde yayınlanan deprem sonrası İstanbul'un genel vaziyetini tasvir eden Reuter ajansı muhabirinden alınan haber ise Londra Sefareti'nin radarına takılıyordu. Zira ertesi gün sefaret tarafından haber, "Daily Chronicle' gazetesinin dünkü tarihli nüshası Dersaadet'te vuku bulan hareket-i arz hakkında bedhahâne bir fikrayı hâvidir" şeklinde yorumlanarak çekilen telgrafla Hariciye Nezareti'ne bildiriliyordu. Fakat bu telgrafta söz konusu haberin içeriğinden bahsedilmiyordu. (BOA.HR.MTV, 697/38; Özkılıç, s.272) Aslında diğer İngiliz gazeteleriyle hemen aynı üslupla aktarılan ve zaten Reuter muhabirinden alındığı için İstanbul'daki vaziyeti kasten kötü göstermek adına yapılmadığı anlaşılan *Daily Chronicle*'in Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın tepkisini çeken söz konusu haberi ise şöyleydi:

"KONSTANTİNOPOLİS'TE KORKUNÇ DEPREM.

BÜYÜK HASAR VE CAN KAYBI.

Reuter'in Konstantinopolis muhabirine göre, şehirde depremin yıkıcı etkilerini göstermeyen neredeyse hiçbir sokak yok, İstanbul [Stamboul] ve banliyölerdeki eski Türk evlerinin çoğu tamamen harap olmuş durumda. Kapalıçarşı ciddi zarar görmüştür. Kuyumcular pasajının tonozlu çatısı çökmüş, tarifsiz bir panik ve karmaşa sahnesine neden olmuş, tüccarlar can havliyle her yöne kaçışmış ve değerli ticari mallarını yıkılan duvarların enkazı arasında bırakmışlardır. Bununla birlikte, birçok kuyumcu ve yoldan geçenler yıkıntıların altında kalmıştır. Enkaz temizlenene kadar kaç kişinin hayatını kaybettiğini söylemek mümkün olmayacaktır, ancak yaklaşık 150 kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir.

Konstantinopolis'in varlıklı vatandaşlarının gözde tatil beldesi olan Büyükkada'da, Rum Ortodoks Kilisesi ve İngilizlere ait bazı evler de dahil olmak üzere çok sayıda zarif villa ve kır evi yıkılmış ya da ciddi hasar görmüştür. Heybeliada'da neredeyse bütün evler oturulamaz hale gelmiştir. Bahriye Mektebi'nin bir kısmı da çökmüş, bir öğrenci ölmüş ve birkaç kişi yaralanmıştır.

Burgazada'da iki Rum manastırı ile birlikte tek bir ev bile sağlam kalmamıştır. Pera'da dört ev yıkılmış ve birçoğu hasar görmüştür; ölenlerin sayısı beştir. Galata'da da çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Ölenler arasında kadın ve çocuklar da bulunmaktadır. Şehrin sakinleri tepelerde, halka açık bahçelerde ve meydanlarda kamp kuruyor. Şu ana kadar hiçbir İngiliz ya da Amerikalının öldüğü ya da yaralandığı bildirilmemiştir." (London Daily Chronicle, 12 Temmuz 1894, s.5)

12 ve 13 Temmuz'da da asıl deprem ve artçı şokların İstanbul ile çevre kentlerde neden olduğu zarar ve yıkımlarla beraber İstanbul halkının vaziyetiyle ilgili bilgiler verilmeye devam ediyordu. Özellikle 13 Temmuz'daki *Times* haberinde ana şoktan sonra Yeşilköy kıyılarında oluşan tsunamiden de bahsediliyordu:

¹ Sondaj meselesi hakkında ayr. bkz. Karakışla, Yavuz Selim, "Deprem Nedeni Petrol Arama Gemisi mi?" *Toplumsal Tarih*, Sayı 110, Şubat 2003, s.28-31.

“TÜRKİYE'DE DEPREM, KONSTANTİNOPOLİS, 12 TEMMUZ.,

Deprem sarsıntıları dün gece boyunca burada hissedilmeye devam etti, ancak hafif bir karaktere sahipti ve şehir şu anda normal görünümüne geri dönüyor, dükkanlar yeniden açılıyor ve çadırlarda kalan sakinler evlerine dönüyor.

Salı günü sarsıntı Anadolu'nun iç kesimlerinde, Konstantinopolis'ten 236 mil uzakta dahi hissedildi. Neredeyse tüm demiryolu istasyonları hasar görmüş ve İzmit Körfezi'ndeki Yalova kasabası neredeyse tamamen yıkılmıştır. Öte yandan, önemli bir merkez olan Bursa çok az zararla kurtulmuştur. İstanbul'da [Stamboul] depremin yıkıcı etkileri ilginç bir şekilde kısmi olmuştur. Görünüşe göre ana dalgalanma, Sultan Ahmed Camii'nden Edirnekapısı'na kadar uzanan iki mil uzunluğunda düz bir çizgi izlemiş ve bu hat boyunca büyük hasar meydana gelmiş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Heybeliada ve Yeşilköy kıyılarında ilk sarsıntı sırasında deniz 200 metreden fazla geri çekilmiş ve birçok tekne ve gemiyi açıkta bırakmıştır. Sular daha sonra öyle bir güç ve şiddetle geri döndü ki rıhtımlardan taşı, tekneleri deniz seviyesinin çok üzerinde kıyıya fırlattı ve büyük hasara yol açtı. (Dünkü ikinci baskımız.) Öğlen.

Dün akşama kadar depremde hayatını kaybettiği bilinen toplam kişi sayısı resmi olarak 110 olarak açıklanmıştır, ancak gerçek sayının çok daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Sismik sarsıntının merkezinin Bursa yakınlarında olduğu görülmekle birlikte, bu kentte nispeten az hasar meydana gelmiştir. Kapalıçarşı'nın yıkıntıları arasından çok sayıda yaralı kurtarılmış olup, yıkıntıların temizlenmesi çalışmalarına aktif bir şekilde devam edilmektedir. Büyük Ayasofya Camii'nde bir inceleme yapılmış ve herhangi bir hasar görmeden kurtulduğu görülmüştür. Sultan, felaketten zarar görenlere para ve erzak dağıtılmasını emretti.- Reuter.” (The Times, 13 Temmuz 1894, s.5)

Muhabir İzlenimleri

10 Temmuz'daki sarsıntının etkilerini bildiren hasar tespiti mahiyetindeki haberlerin ardından, muhabirlerin deprem sonrası İstanbul'da yaşananlara dair izlenimlerini kendi tecrübeleriyle beraber aktardıkları haberlerde ise ilginç detaylar yer alıyordu. İlk olarak, deprem anında yaşadıkları ve depremin hemen ardından Pera'da yaşanan paniği anlattığı gözlemleriyle ilgili *Standard* gazetesi muhabirinin “Ciddi Can Kaybı” başlıklı haberi şöyleydi:

“KONSTANTİNOPOLİS'TE DEPREM

CİDDİ CAN KAYBI. (Muhabirimizden PERA, Salı Öğleden Sonra.)

Bugün saat on ikiyi çeyrek geçe Konstantinopolis korkunç bir depremle sarsıldı. O sırada, Osmanlı Bankası'nın yemek salonundaydım; bu salon, söz konusu kurum tarafından işgal edilen yüksek bir binanın zirvesinde yer almaktadır. Birdenbire tüm yapı en şiddetli şekilde sağa sola sallandı. Diğerleriyle birlikte aceleyle merdivenlere yöneldim. O sahneyi asla unutmayacağım. O anda bir başka şiddetli sarsıntı daha oldu ve her an devasa binanın yıkılıp, dehşete düşmüş personeli yıkıntılarının içine gömmesini bekledim. Sokağa ulaştığımda, olağanüstü bir manzara vardı. İnsanlar yüzlerindeki dehşet ifadesiyle her yöne koşuşturuyorlardı; herkes şehrin diğer mahallelerindeki felaketlerden bahsediyordu ve arabalar, yakınlarının başına gelebileceklerden endişe duyan babaları, kocaları ve kardeşleri Pera'daki ve banliyölerdeki ev-

lerine götürmek için tutuluyordu. Galata'daki Bankalar ve diğer finans kuruluşları, çalışanları tarafından terk edildiğinden, hemen kapatıldı ve tüm esnaf kepenklerini indirmeye başladı. Her açık alan, evlerine tekrar girmeye korkan insanlarla dolup taşıyor. Pera'dan geçerken, Petits Champs'daki ünlü halk bahçesine girdim. Paniğe kapılmış sakinlerle dolu ve muhtemelen bütün gece burada kalacaklar. Galata'da, Borsa yakınlarında bir bina çöktü ve sokaklar yıkılmış telgraf direkleri ve kopmuş telleriyle dolu. Bu notu yazarken bana İstanbul'da [Stamboul] çok fazla mal ve can kaybı olduğu, özellikle çarşıların zarar gördüğü haberleri ulaştı, ancak zaman henüz bu ifadeleri doğrulamama izin vermedi. Banka merdivenlerinden inerken, İstanbul'un sis ya da tozla kaplı olduğunu fark ettim. Bu sabah, ikinci ve üçüncüsü en şiddetlileri olmak üzere toplamda üç farklı sarsıntı hissedildi ve her birine, ilk başta yıkılan binaların gürültüsü sandığım yüksek bir gürültü eşlik etti. Bir avukat bana deprem olduğu sırada Rus Mahkemesinde savunma yaptığını söyledi. Davayla ilgilenen yargıç ve avukatlar dehşet içinde binadan kaçmışlar ve mahkeme bugün de devam etmemiş. Daha sonra İstanbul çevresinde bir gezinti yaptım. Boğaz'ın bu tarafında olduğu gibi, tüm dükkânlar ve ofisler kapalı ve sokaklardaki insanlar sarsıntılarla ilgili izlenimlerini paylaşıyorlar. Çarşılar kapalı ve bana verilen bilgiye göre zaptiye nazırı bizzat orada bulunarak yaralıların ve ölülerin taşınmasına nezaret ediyor ve sahipleri tarafından aceleyle terk edilen değerli malların güvenli bir şekilde muhafaza edilmesini sağlıyor. Birkaç minare yere yıkılmış ve sokaklarda evlerin cephelerinden kopan küçük tuğla ve harç yığınları görülüyor. Şehir şu anda ilk korkuyu yavaş yavaş atlattıyor, ancak çok sayıda insan depremin tekrarlanmasından korktukları için bu gece dışarıda kalacak.” (The Standard, 11 Temmuz 1894, s.5)

Ertesi gün, yani 12 Temmuz'da da *Standard* muhabirinin izlenimleri aktarılmaya devam ediyordu. Muhabir, Pera ahalisinin korkudan evlerine girmeyip geceleri park ve bahçelerde yatıklarını belirtiyor ve en çok zararı depremin merkez üssüne en yakın yerleşim yeri olan Prens Adalarının gördüğünü ifade ediyordu. Panikle her iki yönde kaçışanların Galata köprüsünde neden olduğu izdihamı da “unutulmaz bir manzara” şeklinde tasvir eden muhabir, insanların denizde daha güvende olacaklarını düşünerek vapurlara hücum ettiklerini söylüyordu. Telgraf hatlarının kesilmesinden ötürü diğer vilayetlerle olan muhaberenin koptuğu ve diğer şehirlerdeki hasar hakkında bilgi alınmadığını da bildiriyordu. Son olarak ise şayet sarsıntı biraz daha uzun sürmesi halinde “Konstantinopolis'in harabeye döneceğini” iddia ederek şehrin büyük bir yıkımdan ucuz kurtulduğunu ifade ediyordu. (The Standard, 12 Temmuz 1894, s.3)

16 Temmuz tarihli *Daily News*'da ise gazete muhabiri, 13 Temmuz tarihli *Times*'ın haberinde yer aldığı gibi, ufak çapta olsa da depremin ardından Yeşilköy kıyılarında tsunami dalgalarının görüldüğünü söylüyor ve Sivriada ile Yassıada'nın ise sarsıntı esnasında kısmen denize batmalarıyla yapılarının değiştiğini ifade ediyordu. (Daily News, 16 Temmuz 1894, s.3)

Standard gazetesinin bu sefer Paris muhabirinden gelen 19 Temmuz tarihli haber ise deprem dalgalarını ölçmek üzere geliştirilen aletin İstanbul depremini üç bin kilometre mesafedeki Paris'ten ölçtüğü iddiasını bildiriyordu. Depremleri ölçme hususunda bu tarihte sismik araştırma teknolojisinin ne durumda olduğunu gösteren bu haber ilgi çekiciydi:

“TÜRKİYE'DE DEPREM, (MUHABİRİMİZDEN), PARİS, Çarşamba Gecesi.

Parc St. Maur Meteoroloji Gözlemevi Müdürü Mösyö Moureaux, İstanbul'daki depremle ilgili olarak bazı ilginç gözlemlerde bulunmuştur. Bu gözleminin

manyetograf eğrisi, depremden on altı dakika sonra kayda değer bir bozulma göstermiştir. Dolayısıyla manyetik dalga, Konstantinopolis'i Paris'ten ayıran üç bin kilometrelik mesafeyi saniyede 3.125 metre hızla kat etmiştir ki bu hız, sestem on kat daha fazladır. Cihazın eğrisini etkileyen, şokun kendisi tarafından üretilen mekanik bir etki değil, kesinlikle manyetik bir dalgaydı. Bu durum, tamamen benzer ancak manyetik olmayan bir aygıtın en ufak bir şekilde etkilenmemiş olmasıyla kanıtlanmıştır. Yerçekimi değişimlerini gösteren aygıt hafif bir sarsılma yaşamıştır.” (The Standard, 19 Temmuz 1894, s.5)

Muhabirlerin deprem anı ve hemen sonrasında yaşananları anlattıkları telgraflarının yanı sıra esasen İstanbul ahalisinin depreme verdiği tepkilerle alakalı izlenimleri dikkat çekicidir. Bunlardan birkaçı kayda değer kültürel gözlemler ihtiva etmektedir. Örneğin, öğle ezanı vaktinde meydana gelen sarsıntı üzerine *Pall Mall Gazette* muhabirinin gözlemleri, Müslüman Türklerle gayrimüslimler arasındaki depreme karşı yaklaşım farkını aktarmasını sağlıyordu:

“...İstanbul'da [Stamboul] sarsıntılar çok şiddetli olmuş ve çok sayıda bina yıkılmış ya da sonradan yıkılmak zorunda kalmıştır. Ancak burada Müslümanların katı kaderciliği onları ayakta tuttu ve Hıristiyan komşularının dehşetini küçümseyici bir şaşkınlıkla izlediler. 'Hıristiyanların Tanrısı gerçekten de Muhammed'in Tanrısından daha mı güçsüzdü?' Deprem öğle namazı ya da 'Ezan' saatinden hemen sonra başladı ve ilk sarsıntı anında müezzinler minarelerden hâlâ müminleri namaza çağırıyordu. Müezzinlerin 'Tanrı uludur' haykırışı kulaklarında çınlarken, Yüce Tanrı'nın kendileri için ne hazırladığını görmek için huşu ve teslimiyetle bekliyorlardı.” (Pall Mall Gazette, 16 Temmuz 1894, s.3)

Aynı şekilde *Daily News* muhabiri de Türklerle gayrimüslimler arasındaki davranış farkını vurguluyordu. Özellikle iki farklı kültür ve zihniyet dünyasını temsil eden “İstanbul ile Pera”nın mukayesesine odaklanan muhabir, ayrıca Türk halkının tavırlarını, yerli gayrimüslimlerle de karşılaştırırken büyük bir yıkıma uğrayan Kapalıçarşı'nın vaziyetiyle beraber Rus Büyükelçisi Nelidoff'un deprem sırasında yaşadıklarını da aktarıyordu.

“KONSTANTİNOPOLİS DEPREMİ. Muhabirimizden, Pazar.

İstanbul'da [Stamboul] güne uyananlar, depremin yol açtığı tahribat kadar Müslüman halkın gösterdiği soğukkanlılıktan da etkileniyor. Depremden hemen sonra halk olağan işlerine dönerken, Pera ve Galata'da depremin ertesi günü bile tüm dükkanlar kapalı ve sokaklar büyük ölçüde terk edilmiş durumdaydı.

Kapalıçarşı büyük ölçüde harabeye dönmüş olup, önemli ölçüde can kaybı olmasından endişe edilmektedir. Okuyucularımızın çoğunun bildiği gibi Kapalıçarşı, birkaç dönümlük bir alanı kaplayan ve çatısı kâgir olan büyük bir kapalı çarşıdır. Bu çatı birçok yerde çökmüştür ve enkaz altında kalan insanların sayısını kesin olarak tespit edebilmek için enkazın temizlenmesi biraz zaman alacaktır. Çarşıdaki tüccarlar çoğunlukla Yahudi ve Ermenilerden oluşuyor, ancak bu dünyanın mallarına olan sevgileri bile eridi ve bir kuruş için saatlerce pazarlık yapan adamlar, ilk sarsıntıda her şeyi bırakıp kaçtılar.

Şehrin eski anıtları şaşırtıcı derecede az hasarla kurtulmuştur. Şu anda tespit edilebildiği kadarıyla, Ayasofya Camii'nde kayda değer bir hasar yoktur. Aynı bölgede bulunan Aya İrini Kilisesi de çok az hasar görmüştür. Şu anda silah deposu olarak kullanılan bu kilisede, Rus Büyükelçisi ve beraberindekilerden

oluşan bir gezgin grubu bulunuyordu. İlk şokta Ekselansları, Mösyö de Neli-doff'un güven mektubunu aldığı güçten daha büyük bir gücün huzurunda olduğunu anladı ve maiyeti tarafından takip edilmek üzere aceleyle binayı terk etti... "(Daily News, 16 Temmuz 1894, s.5)

Daily News muhabiri, diğer gazete muhabirlerinden farklı olarak depreme karşı insan davranışlarını tasvir etmede daha duyarlı ve mâhirdi. 24 Temmuz'da yayınlanan yazısında, müslim ve gayrimüslim ahalinin tepkileriyle ilgili daha ilginç anekdotlar yer alıyordu:

"...Ahşap binalar neredeyse hiç zarar görmemiştir. Aşağı yukarı sallandılar, sağa sola sallandılar ama sağlam kaldılar. Deprem yol açtığı hasarlar, abartıya gerek bırakmayacak kadar kötüdür. Belki de en çok acınması gerekenler zavallı Rumlar. Bu irkin çalışkan ana emekçileri, aççı, tezgâhtar, gündelikçi ya da çarşı esnafı olarak hayatları boyunca biriktirdikleri paraları bir araya getirerek küçük bir ev inşa ederler. Bu evler mümkün olduğunca ucuza inşa edildiğinden, en çok zarar görenler de onlar oluyor. Dün Büyükkada'da düzenlenen bir dini ayine katılan bu sınıftan yüzlerce kişinin, felaketin tekrarlanmasını önlemek için Aziz George'un yardımını istediklerini gördüm ve onların bu konudaki ciddiyeti, samimiyetlerinin en güçlü göstergesiydi. Bu toplantıda, depremin kiliseyi ihmal ettikleri için Hıristiyanlara ilahi bir uyarı olduğu, ancak kiliselerin özel olarak zarar gördüğü gerçeğinin tam tersi bir sonuca yol açabileceği şeklindeki olağan yorumu duydum. Fakat bu teorilerin hiçbiri, -eğer bir Türk ise- sokaktaki adama uygun değildir. Bunlardan biri, kendi ırkını yarğladığımızı, çünkü davranışlarında çok fazla Avrupalı olduklarını -kendi ifadeyiyle çok fazla 'alafranga' olduklarını- ciddi bir şekilde savundu....

Eski kafalı Türklerin kismete ya da kadere olan inancı, bu olayda çok çarpıcı bir şekilde ortaya çıktı. Yaşlı bir adam birkaç Türk, Ermeni ve Rum ile birlikte tiftik ayıklıyordu. Bina şiddetle sallanmaya başladığında, Hıristiyanlar akıllıca davranarak sokağa kaçtılar. Yaşlı Türk ciddiyetle işine devam etti ve dindaşlarına şöyle dedi: 'Şu gâvurlara bakın; Tanrı'dan kaçabileceklerini sanıyorlar.'" (Daily News, 24 Temmuz 1894, s.5.)

Muhabir izlenimleri bahsinde son olarak, yine *Daily News* muhabirinin günümüzde de geçerliliğini koruyan, Türk halkının, esasında sadece felaketselere karşı geliştirdiği değil, genel olarak hayata bakış açısını özetleyen "tarihten bir uyarı" mahiyetindeki gözlemi de dikkate şayandı:

"Muhabirimizden, 31 Temmuz, Konstantinopolis.

...Çadırlar, ahşap ve halıdan yapılmış derme çatma gecekondu, her ne kadar güzel görünseler de hızla yok oluyor ve insanlar, tarihin, bu tür şiddetli sarsıntılar arasında genellikle yaklaşık bir yüzyıl olduğu ve bir sonrakinin kendilerini ilgilendirmeyeceği düşüncesiyle kendilerini rahatlatarak evlerine dönüyorlar." (Daily News, 7 Ağustos 1894, s.6)

İngiliz Yardım Kampanyası

İngiliz gazeteleri, sadece 10 Temmuz depremi ardından yaşananlarla ilgili malumatı yansıtmakla kalmıyor ayrıca büyük hasara yol açan depremden etkilenen felaketsedeler için de yardım taleplerini İngiliz kamuoyuna ulaştırmada aracı rol üstleniyordu. Depremi neden ol-

duğu yıkım ve hasarın tespitinin yapıldığı ilk haftadan sonra İngiliz gazeteleri, daha ziyade mağdur durumda olan İstanbul ahalisi için bir yardım kampanyası düzenlenmesi mevzusuna odaklanıyordu.

17 Temmuz'da *Times*'ta yayınlanan Reuter ajansının haberine göre depremin İstanbul'da yarattığı maddi hasar 6 milyon pound civarındaydı. Bu hasar, poundun bugünkü satın alma gücüyle, yaklaşık 975 milyon pounda, yani yaklaşık 45 milyar liraya tekabül ediyordu. Aynı haberde hasar tespiti için bir komisyonun kurulduğu ve Osmanlı Bankası'nın depremden zarar görenlerin yararlanması için Osmanlı Hükümeti tarafından talep edilen çeyrek milyon liralık bir avans verdiği de yer alıyordu. Ayrıca Kraliçe Victoria'nın İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie aracılığıyla Sultan Abdülhamid'e gönderdiği geçmiş olsun mesajının memnuniyetle karşılandığını aktaran haberde, Lady Currie'nin büyükelçilikte vereceği partiyi iptal ettiği de bildiriliyordu. (*The Times*, 17 Temmuz 1894, s.5)

Ertesi gün yine *Times*'ta, Sultan Abdülhamid'in depremzedeler için yardım kampanyası başlattığı ve bu kampanyaya, 1.500 lira bağışladığı (bugünkü değeri yaklaşık 250 bin pound, 11 milyon lira), Fransız Büyükelçisi Mösyö Cambon'un da taziyelerini ileterek 500 pound bağışladığı haberi yer alıyordu. (*The Times*, 18 Temmuz 1894, s.5)

İngiliz halkı ise depremzedelere yardım için "muhteşem sonuçları" olan, tıpkı "on yedi yıl önce Rus Savaşı" (93 Harbi) sırasında düzenlendiği gibi bir kampanyanın başlatılmasını istiyordu. Aynı gün, bu sefer *Daily Telegraph* gazetesinde City of London Lord Mayor'ı (Londra Belediye Başkanı) Sir Edgar Vincent'e Londra'da bir yardım kampanyası düzenlenmesi için İngiltere taşrasında yer alan Esher, Surrey'den gelen bir mektup aynen yayınlanıyordu:

"Lordum, Konstantinopolis ve çevresindeki şehirlerin başına gelen felaket, çok sayıda ve yoksul bir nüfus üzerinde yaygın bir sıkıntıya işaret ediyor. Osmanlı Hükümeti, daha şiddetli acı çekenlere yardım etmek ve hükümet yardımının ulaşamadığı ev ve binaların yeniden inşası için 250.000 liralık bir fon oluşturmuştur, fakat yetkililerin elindeki fonlar zorunlu olarak sınırlıdır. Başta Londra Belediyesi olmak üzere İngiliz halkının cömertliği, on yedi yıl önce Rus Savaşı'nda yaralananlara yardım konusunda muhteşem sonuçlar vermiştir. Şimdiki durumun gerekliliklerinin o zamankinden daha az acil olmadığını hissediyorum ve son depremlerden zarar görenlere yardım için Mansion House'da himayeniz altında bir yardım kampanyası başlatılırsa, tepkinin İngiliz halkının tüm acı çekenlere sempatisini ve Türk İmparatorluğu ve halkına olan dostluğunu bir kez daha kanıtlayacak şekilde olacağına inanıyorum." (*The Daily Telegraph* 18 Temmuz 1894, s.7)

Osmanlı Bahriye'sinde paşalığa kadar yükselen İngiliz denizci Woods Paşa'nın (Henry Felix Woods) Londra Belediye Başkanı'na yardım talebinde bulunmak için İstanbul'dan gönderdiği mektup da aynı gazetede yayınlanıyordu:

"Yıkıntılar üzerinde uyuyan binlerce insan var ve birçoğu da ihtiyaç maddelerinden yoksun. Burada, Konstantinopolis'te maddi kaybın manevi etkisi yeterince kötü, ama Marmara'nın ötesinde ve Ankara'ya doğru yıkım korkunç. Adapazarı kasabası harabeye dönmüş durumda ve İzmit'e kadar birçok köye çadır ve yiyecek yardımı yapılabiliyor, ancak sefaletin ve yokluğun ciddi bir şekilde giderilmesi için bu çabaların yurtdışından mümkün olan her türlü yardımla desteklenmesi gerekiyor." (*The Daily Telegraph* 18 Temmuz 1894, s.7)

Londra Belediyesi'nin yardım kampanyası başlatacağı duyurulmasına rağmen İstanbul'daki İngiliz cemaatinin henüz bundan haberi olmamıştı. Onlar da yaşanan felaket karşısında İstanbul'daki depremzedelere yardımcı olmak üzere kolları sıvamışlardı, fakat ihtiyaçların çok büyük olması karşısında imkânları yetersiz kalınca, Londra'da bir yardım kampanyası düzenlenmesini talep etmek üzere 21 Temmuz'da, Lord Belediye Başkanı'na hitaben yazılmış İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası Başkanı J. W. Whittall imzalı bir mektup gönderme kararı almışlardı. İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie de dışişleri bakanlığına aynı talebin yer aldığı bir yazı yazıyor ve bir İngiliz dışişleri yetkilisi de bu talebin uygun görüldüğünü belirten bir mektubu Belediye Başkanı'na hitaben kaleme alıyordu. Bu mektuplar, *Times*'ın 26 Temmuz tarihli sayısında aynen neşredileceklerdi.

“KONSTANTİNOPOLİS'TE DEPREM.

Belediye Başkanı, Konstantinopolis'teki depremle ilgili olarak aşağıdaki mektupları almıştır:

“Türkiye İngiliz Ticaret Odası, Konstantinopolis, 21 Temmuz 1894.

Lordum, katınıza yaptığım başvuruda, Majestelerinin Büyükelçisi ve bu bölgelerdeki İngiliz kamuoyu tarafından desteklenerek, geçen hafta bu şehri ve çevresini kasıp kavuran ve yüzlerce kişinin hayatını kaybetmesine, binlerce binanın yıkılmasına, ticaretin durmasına ve en korkunç sıkıntılara neden olan son depremden zarar görenler lehine bir bağış kampanyası başlatılması için Lorduma saygıyla yalvarıyorum. Bu oda tarafından yerel bir yardım kampanyası başlatılmış olup, bu kampanyaya Majestelerinin Büyükelçisi 50 pound, şu anda burada bulunan Hamilton Dükü 25 pound ve şahsım da 50 pound bağışta bulunmuştur; ancak ne yazık ki buradaki İngiliz cemaati o kadar küçüktür ve pek çok üyesi de depremden o kadar ciddi zarar görmüştür ki, bu yardımdan fazla bir şey beklenemez. Verilen tüm meblağların, Majestelerinin Başkonsolos Vekili W. H. Wrench, Esq., C.M.G.; Malta cemaatinin başı Dr. Mizzi ve ben-denizden oluşan bir komite tarafından dağıtılması önerilmektedir. Özellikle Lord Hazretlerinin İngiltere'nin hayırseverliğine yapılan bu çağrıya kulak tıkamayacağını umuyorum. Saygılarımla.’

J. W. WHITTALL, Başkan.”

“Dışişleri Bakanlığı, 24 Temmuz,

‘Sayın Belediye Başkanı, Majestelerinin İstanbul'daki Büyükelçisinden, son depremlerde zarar görenlere yardım amacıyla bağış toplanması için Ticaret Odası Başkanı tarafından size bir çağrıda bulunulduğunu bildiren bir telgraf alındığını Lord Hazretlerine bildirmekten onur duyarım. Ekselansları bu felaketin yol açacağı sıkıntının çok büyük olacağından korkuyor ve bu çağrının Majestelerinin Büyükelçiliğinin tam mutabakatına ve desteğine sahip olduğu ve toplanabilecek herhangi bir meblağın dağıtımı üzerinde sıkı bir denetim uygulanacağı konusunda Lord Hazretlerini temin etmemi rica ediyor. Sir Philip Currie'ye cevaben, lordunuzun bu amaçla bir bağış kampanyası başlattığını ve önemli miktarda bağış yapıldığını bildirdim, ancak durumun aciliyetine ilişkin olarak İngiliz Büyükelçiliği'nden bu belgeyi almanızın faydalı olabileceğini düşünüyorum.’

İtaatkâr hizmetkârınız, Kimberley.” (The Times, 26 Temmuz 1894, s.8)

19 Temmuz'da *Times* gazetesinde İngiliz hükümeti nezdindeki Yunan Maslahatgüzarı Athos Romanos da Londra Belediye Başkanı'na İstanbul'daki soydaşları Rumlar, Türkler ve Ermeniler için yardım etmek üzere 50 pound bağışlayarak kampanyaya katılıyordu. Londra Belediye Başkanı ise fona 21 pound bağışlıyordu. (The Times, 19 Temmuz 1894, s.8)

24 Temmuz tarihli *Times*'ta yardım kampanyasına bağış yapanlar duyurulmaya devam ediliyordu. Listede ünlü banker ailesi Rotschildler de vardı: Ailenin Londra'daki reisi Nathan Mayer Rothschild ve oğulları 500 pound ve Paris'teki Rothschild kardeşler de 500 pound bağışlamıştı. (The Times, 24 Temmuz 1894, s.10)² İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Philip Currie ise 50 pound bağışlayarak İstanbul'da ikamet eden İngilizler ve Levantenler arasında başka bir kampanya daha başlatıyordu.

“TÜRKİYE'DEKİ DEPREM, (Muhabirimizden.), Konstantinopolis, Pazar.

İngiliz Büyükelçisinin girişimiyle, İngiliz toplumunun üyeleri arasında depremden zarar görenlere yardım amacıyla bağış toplamak üzere bir komite oluşturuldu ve Ekselansları 50 poundluk bir bağışla listenin başında yer alıyor. Bununla birlikte, yerel olarak ne kadar toplanırsa toplansın, mevcut sıkıntıyı kısmen hafifletmek için bile tamamen yetersiz olacağı düşünülmektedir; bu konuda, Edirnekapısı yakınlarındaki İstanbul'un [Stamboul] bir mahallesinde onlarca evin oturmaya elverişsiz olduğu için yıkıldığı gerçeğinden bir fikir edinilebilir. Yetkililerin bu sayıyı gizleme çabalarına rağmen, binden fazla kişinin bu korkunç sarsıntı sırasında hayatını kaybettiği artık açıkça tespit edilmiştir. Bu koşullar altında Komite, Lord Mayor'a acil bir çağrıda bulunmuştur.” (The Standard, 23 Temmuz 1894, s.5)

Aynı zamanda *Standard* gazetesinin İstanbul muhabiri, yardım ve bağışların ne denli elzem olduğunu belirtmek üzere depremin yol açtığı yıkımı ve neden olduğu can kaybını bildiriyordu. Ona göre Osmanlı Hükümeti, gerçek sayıları gizlemeye çalışıyordu. Hayatını kaybedenlerin sayısı binden fazlaydı.

Ayrıca Sultan Abdülhamid de depremedelere büyük meblağlarla bağışta bulunmaya devam ediyordu. İstanbul'da düzenlenen kampanyaya, Abdülhamid'in 5.000 liralık (bugünkü kurla yaklaşık 735 bin pound, 32 milyon lira) bir bağışta daha bulunduğu ve Osmanlı Bankası'na da aynı miktarda bir meblağ verdiği bildiriliyordu. (The Times, 24 Temmuz 1894, s.5)

İngiltere'de yardım kampanyası düzenlenmesinde önemli rol oynayan İngiliz gazeteleri gibi Fransa'da da yardım için *Le Figaro* ve *Gaulois* gazetelerinin öncülüğünde bir kampanya düzenleniyordu. Paris muhabirlerinden gelen haberlere göre, teşkil edilen “Yardım Komitesi” yönetim kurulunu belirlemiş ve iki alt komite daha seçmişti. Bu iki komiteden biri bağış toplamak, diğeri ise toplanan yardımları mağdurlara dağıtmakla görevliydi. Komite üyelerini her biri 50 frank bağışta bulunmuşlardı. (Daily News, 28 Temmuz 1894, s.5) Ayrıca Yardım Komitesi, kampanya yararına balo ve tiyatro gösterileri düzenleme kararı da almışlardı. (The Times, 28 Temmuz 1894, s.5)

Londra'daki kampanya üzerinden gönderilen parayla birlikte İstanbul'da toplanan meblağı deprem bölgesindeki ihtiyaç sahiplerine dağıtmakla yükümlü olan İstanbul'daki komite, bir ay boyunca birçok ihtiyaç sahibine yardımda bulunmuştu. 27 Ağustos tarihinde komite

² Rothschildlerin yanı sıra Londralı banker ve iş adamlarından Ralli kardeşler 100 pound, Zarifi kardeşler şirketi 25 pound, Fanny Zarifi 25 pound, P. P. Rodocanachi 20 pound, A. Balli 25 pound ve Vagliano kardeşler ise 100 pound bağışlıyordu.

başkanı James Whitall, şimdiye kadar gönderilen yardımların nasıl ve nerelere harcandığıyla ilgili ayrıntılı bir raporu ihtiva eden bir mektubu Londra Belediye Başkanı'na gönderiyordu. Aynı zamanda toplanan meblağın tükenmesine karşın komiteye, hâlâ çok sayıda yardım başvurusunda bulunduğundan daha fazla bağış toplanmasını da istiyordu. Söz konusu mektup, 1 Eylül'de *Times*'ta yayınlanacaktı:

“Türkiye'deki Depremler

Belediye Başkanı dün aşağıdaki mektubu aldı:

“Türkiye İngiliz Ticaret Odası, (Konstantinopolis, 27 Ağustos 1894). Sayın Belediye Başkanı, İstanbul depreminin kurbanları için bağışlanan meblağı dağıtma işimizin sonuna yaklaştığımızdan, çalışmalarımız hakkında Lord Hazretlerine bazı ayrıntılar vermeyi görev sayıyoruz. Şimdiye kadar, Lord Hazretlerinin 1.750 poundluk havalesi ile yerel olarak bağışlanan miktarla beraber yaklaşık 2.260 pound topladık. Bu miktarla yıkık ya da hasarlı evlerin onarımına girişmek mümkün değildi. Konstantinopolis şehri, Yeşilköy civarı ve Adaları kapsayan bölgemizde bu evlerin sayısı birkaç bini bulmaktadır. Bu nedenle yardım alanımızı, depremden zarar gören ve aynı zamanda yoksul olan ve günlük ekmeklerini dahi kazanamayan yaşlılar, hastalar, dullar ve yetimlerle sınırlandırmaya karar verdik ve her aile için en fazla 5 lira (90 şilin) olarak belirledik. Ancak bu meblağa sadece birkaç istisnai durumda ulaşılabilir. Şimdiye kadar 876 aileye yardımda bulunduk. Bunlardan yedisi İngiliz ya da Maltalı, 297'si Müslüman, 156'sı Ermeni, 276'sı Rum ve 136'sı Yahudi'dir. Ayrıca, yerel komiteler tarafından dağıtılmak üzere 24.300 ekmek için ödeme yaptık. Şimdiye kadar mağdurlara nakit ödemeler ya bizzat kendimiz ya da tarafımızdan onaylanan gönüllüler tarafından yapıldı. Bu şekilde fon hiçbir ekstra masraf yapılmadan kullanılmıştır. Edindiğimiz deneyim, ticaretin merkezi olan hasarlı pazarların kapatılmasıyla evsiz ve büyük ölçüde işsiz kalan nüfusun büyük bir kısmının şu anda olduğu gibi büyük acılar çekmesinin, sert havalara başladığında büyük ölçüde artacağı kanaatine varmamıza yol açıyor. Elimizde kalan bakiye şu anda 200 poundun altında ve bu miktarı kat kat aşacak yardım dilekçeleriyle boğulmuş durumdayız. Majestelerinin Büyükelçisinin onayı ile komitemize G. Gatheral, H. Silley ve G. Cuppa'nın eklenerek altı üyeye çıkarıldığını da belirtmek isteriz. İtaatkâr hizmetkârlarınız, J. W. Whitall, Türkiye İngiliz Ticaret Odası Başkanı; William H. Wrench, Majestelerinin Konsolosu ve Başkonsolos Vekili.”

Yardım çalışmalarının son bulduğu Ekim ayının sonunda ise Whitall, son mektubundan sonra Mansion House'ta toplanan bağışların dağıtımıyla ilgili Londra Belediye Başkanı'na bu sefer nihaî raporunu sunuyordu:

“Dün Belediye Başkanı, Türkiye'deki depremlerden zarar görenlere yardım amacıyla Mansion House'da toplanan son fonla ilgili olarak aşağıdaki mektubu aldı: “Türkiye İngiliz Ticaret Odası, Konstantinopolis, 22 Ekim 1894. Sayın Belediye Başkanı, 10 Temmuz depreminden zarar görenlere yardım amacıyla toplanan fonu yönetme görevimizi tamamladıktan sonra, makbuz ve harcama hesaplarımızı iletmekten onur duyarız. Lord Hazretleri 1.969 pound 13 şilin 6 pennynin 1.607 aile arasında paylaştırıldığını gözlemleyecektir. Bunlar, İstanbul ve civar köylerdeki en yoksul mağdurlardı. Müslümanlara, Rumlara, Ermenilere, Yahudilere, Katoliklere ve Protestanlara ihtiyaçları oranında yardım edildi ve her aileye verilen miktar küçük olmasına rağmen, acılarının erken ve

en kritik aşamasında ellerine geçti ve böylece minnettarlıklarını dile getirdiler. Para, ya bizzat kendimiz ya da güvenimizi kazanmış gönüllüler tarafından dağıtıldı ve dağıtım sırasında yapılan hiçbir masraf bu fona yansıtılmadı. Ayrıca açlık çeken insanlar için 45.900 somun ekmeğin satın alındığı ve 163 poundu Konstantinopolis'teki yedi hayır kurumu arasında paylaştırdık. Bu kurumlar, bağışımızı depremden zarar gören muhtaç insanlara yardım etmek ya da bu parayla zarar gören kendi imarethanelerini ve yetimhanelerini onarmak için kullanmayı taahhüt ettiler. Bu son yazışmamız olacağından, Lord Hazretlerinin İngiliz kamuoyuna yaptığı etkili çağrıdan kaynaklanan önemli yardımlar için, yardım edilenlerin yanı sıra bizim de Lord Hazretlerine teşekkürlerimizi iletmeğe istiyoruz.” (The Times, 30 Ekim 1894, s.3)

İngiliz yardım komitesi, Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi, Katolik ve Protestan, toplamda 1.607 aileye yardımda bulunmuş ve 45.900 somun ekmeği de depremedelere dağıtmıştı. Kalan 163 poundu ise yedi farklı hayır kurumuna paylaştırarak faaliyetlerini sonlandırıyor. Neticede, İngilizler Eylül ayına kadar devam eden ilk kampanyada 2.260 pound, ikinci kampanyada ise 1.970 pound toplamışlardı. İki kampanyanın toplamında 4.230 pound bağış İstanbul'daki ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı. Bugünkü satın alma gücüyle yaklaşık 685 bin pound ve yaklaşık 30 milyon Türk lirasına tekabül eden bu meblağ, İngiliz kamuoyunun kampanyaya ilgisini göstermektedir.

Buna mukabil *Standard* gazetesinin 30 Ekim tarihli sayısında, Osmanlı hükümetinin düzenlediği kampanyaya hayırseverlerce yapılan bağışların mağdurlara dağıtılmadığından şikâyet ediliyordu. *Standard*'a göre hükümet, 60 bin lira bağış toplamıştı ama bunun yalnızca 17 bini ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştı. Yardımlar daha çok Müslümanlara yapılmış gayrimüslimler ise hemen hemen hiç yardım alamamıştı. Gazete, paranın daha çok yıkılan veya hasar gören kamu binaları ve camiler için kullanılacağını iddia ediyordu. Buna karşın İngiliz Yardım Komitesi, Türk hükümetinin engellemelerine ve hatta toplanan yardıma el koymak istemesine rağmen hiçbir ayırım gözetmeden toplanan bağışların tamamını ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştı. (The Standard, 30 Ekim 1894, s.5) Abdülhamid idaresini doğrudan hedef alan bu haberden sonra *Standard* gazetesinin Osmanlı topraklarına girişi yasaklanacaktı. (Özkılıç, 2011, s.276) Böylece *Standard* gazetesinde yer alan bu haberle beraber İngiliz basınında 1894 depremi ile ilgili yayınlar son buluyordu.

Sonuç

Tarih yazımında birincil kaynak olarak gazetelerin kullanılması, ele alınan tarihî hadiselerin gelişimi hakkında günü gününe yazılan malumatı tarihçilerin değerlendirmesine sunması bakımından büyük bir imkân sağlamaktadır. Modern dönemde en önemli kitle iletişim aracı olarak temayüz eden basın müessesesi ve onun, periyodik haber alma ihtiyaç ve talebini karşılamaya yönelik formu olan gazeteler üzerinden tekil bir tarihî olayı tahlil etmek hem olayın aşamalarını kronolojik olarak daha keskin bir düzlemde takibine hem de hitap ettiği kitlenin veya kamuoyunun olay hakkında sığacağı sığacağına nasıl algıladığını tespit etmek bakımından son derece kullanışlıdır. Ayrıca diğer birincil ve ikincil kaynakların olayla alakalı verdiği bilgi ve yaptığı yorumları tenkit etmek konusunda da “aktüel tarih” ufkuna sahip olarak önemli bir kaynak grubu işlevi görmektedir.

Bundan başka depremin canlı tanıkları olan gazete muhabirlerinin deprem anı ve sonrasında yaşananlarla ilgili kaleme aldıkları gözlem ve izlenimleri sayesinde İstanbul ahalisinin yaşadıkları felakete verdikleri tepkileri görmek de mümkün olmaktadır. Osmanlı toplumuna

yabancı gözüyle bakan bu muhabirlerin dikkatlerini çeken, ilginç buldukları anekdotları içeren anlatıları, söz konusu bağlamda sadece bir gazete haberi değil, birincil öneme sahip tarihî metinler olarak da ele alınmalıdır. Son olarak ise İngilizlerin depremzedeler için düzenledikleri yardım kampanyasının detayları da gazeteler aracılığıyla takip edilebilerek orijinal bilgiler sağlanabilmektedir. Neticede bu bağlamda, ele alınan tekil tarihî olay olan 10 Temmuz 1894 depreminin, İngiliz gazetelerine nasıl yansıdığına odaklanılmasıyla depremin etkileri bakımından farklı ayrıntılara ulaşılması ve İngiltere özelinde olayın dikkat çeken farklı yönlerinin aktarılması hedeflenerek bu konudaki çalışmaların eksik kalan taraflarına katkıda bulunmaya çalışılmıştır.

Bu doğrultuda incelediğimiz İngiliz gazeteleri, depremin vuku bulduğu 10 Temmuz tarihinden itibaren yaşanan bu felakete büyük ilgi göstermiş ve depremzedelere yönelik yardım kampanyası başlatılması konusunda önemli rol oynamışlardır. Ayrıca İstanbul'da muhabirleri vasıtasıyla da deprem anı ve sonrasında yaşananlarla alakalı ilk elden bilgi sağlamışlardır. Ne var ki İngiliz gazetelerinde, deprem nedeniyle kaç kişinin öldüğü ve yaralandığı meselesi hakkında doğal olarak net bir bilgi mevcut değildir. Özkılıç'ın da ifade ettiği üzere Osmanlı arşiv belgeleri ve Osmanlı gazetelerinde de ölü ve yaralı sayısında net bilgilere ulaşılamamaktadır. Fakat depremden birkaç ay sonra depremzedelerin durumu ve sarsıntıların yarattığı hasar hakkında bilgi veren "iane kayıtları"nda "161 ölü ve 378 yaralı" ifadesi defaatle zikredildiğinden resmi sayının bu şekilde tespit edildiği söylenebilir. (Özkılıç, s.44-51) İngiliz gazeteleri de hem Reuter haber ajansının hem de kendi muhabirlerinin tahminlerine sayfalarında yer vermişlerdir. Örneğin, *Daily Chronicle* 12 Temmuz'da "150" can kayıbindan söz etmektedir. İngiliz Ticaret Odası Başkanı Whitall, Londra'ya gönderdiği mektubunda "yüzlerce kişinin" öldüğünü bildirmiştir. Babiâli tarafından ülkeye girişi yasaklanacak olan *Standard* gazetesi ise depremden iki hafta sonra "binden fazla kişinin" hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Bu meselede, net sayıları tespit etme imkânına sahip tek merci olan Babiâli dışında, birbirinden farklı şekilde yuvarlama yöntemiyle ölü sayısını veren İngiliz gazetelerine itibar etmemek gerekir. Buna mukabil *Times* gazetesinin Reuter muhabirine dayanarak yaptığı 13 Temmuz tarihli haberinde ölü sayısı "110" olarak verilirken, bunun "resmi olarak açıklanan" sayı olduğu belirtilmiştir. Resmî açıklamaya rağmen muhabir, ölü sayısının çok daha fazla olduğu kanaatini de dile getirmiştir.

Son olarak, Abdülhamid devrinde sefaretlerin temel görevlerinden biri haline gelen dış basının titizlikle takibi ve özellikle Abdülhamid idaresine yönelik olumsuz haberlerin merkeze bildirilmesi, 1894 depremi özelinde de Londra Sefareti tarafından yerine getirilmiştir. Bu çerçevede *Standard* gazetesi hariç tutulduğunda, İngiliz basınının genel olarak konuyla ilgili olumsuz bir yayın politikası izlemediği müşahede edilmektedir. Hatta, Abdülhamid'in depremzedelerin yaralarını sarmak amacıyla yaptığı yüksek meblağlardaki yardımların, İngiliz kamuoyuna sitemle aktarıldığı ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

KÜÇÜKALIOĞLU ÖZKILIÇ, S. (2011). 1894 Depremi ve İstanbul. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

KARAKIŞLA, Y. S. (2003). "Depremin Nedeni Petrol Arama Gemisi mi?" *Toplumsal Tarih*. 110/28-31.

ÜREKLİ, F. (1999). İstanbul'da 1894 Depremi. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA.HR.MTV. 697/38.

Gazeteler

Daily News

Daily Telegraph

Edinburgh Evening News

London Daily Chronicle

Nottingham Evening Post

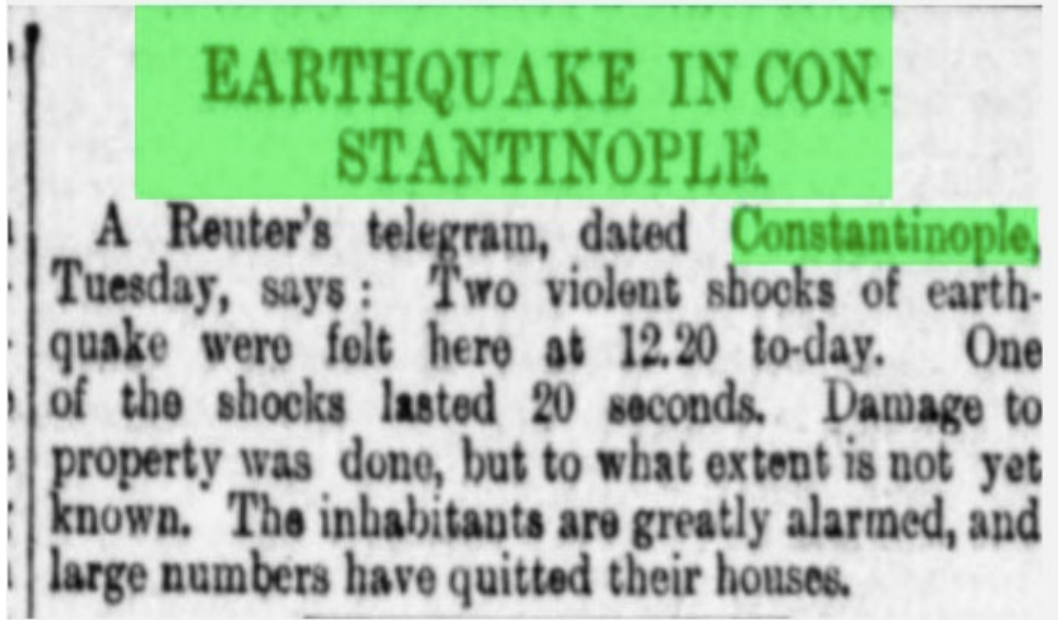
Pall Mall Gazette

The Times

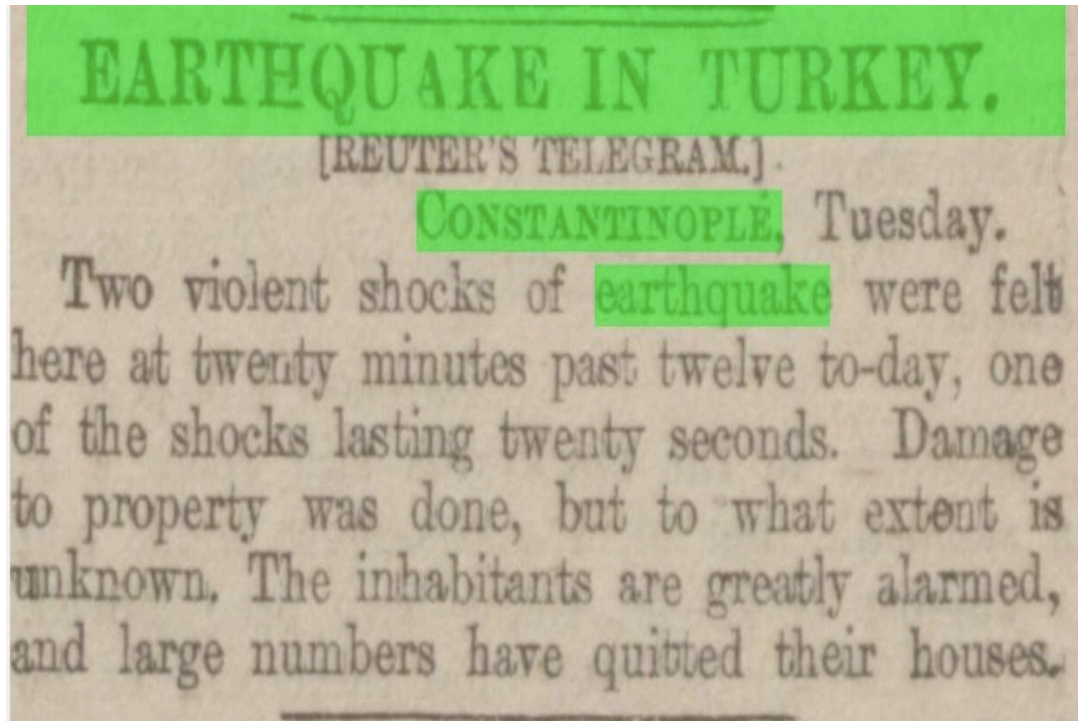
The Standard

EKLER

Ek-1.1: İngiliz basınında 10 Temmuz 1894 depremiyle ilgili ilk haberler. (Edinburgh Evening News, 10 Temmuz 1894, s.3.)

Ek-1.2: İngiliz basınında 10 Temmuz 1894 depremiyle ilgili ilk haberler. (Nottingham Evening Post, 10 Temmuz 1894, s.3.)

Ek-2: Londra Sefareti'nin "bedhahâne fikra" şeklinde tanımlayarak Hariciye Nezareti'ne bildirdiği haber. (London Daily Chronicle, 12 Temmuz 1894, s.

**TERRIBLE EARTHQUAKE AT
CONSTANTINOPLE.**
GREAT DAMAGE AND LOSS OF LIFE.
According to Reuter's Constantinople correspondent, there is scarcely a street in the city which does not show signs of the destructive effects of the earthquake, many of the old Turkish houses in Stamboul and the suburbs having been completely wrecked. The Grand Bazaar suffered severely. The vaulted roof of the jewellers' arcade fell in, causing a scene of indescribable panic and confusion, the merchants flying for their lives in all directions, leaving their valuable stock-in-trade scattered about among the débris of the fallen masonry. Nevertheless, many jewellers and passers-by were buried beneath the ruins. It will not be possible to say how many lives have been lost until the débris is cleared away, but it is estimated that about 150 persons must have perished. At Prinkipo, a favourite resort of the wealthier citizens of Constantinople, the Greek Orthodox Church and a large number of elegant villas and country residences were destroyed or seriously damaged, including some houses belonging to British residents. On the island of Halki nearly all the houses have been rendered uninhabitable. A portion of the Great Ottoman Naval College also collapsed, six students being killed and several injured. On the Island of Antigoni not a house has been left intact with the exception of the monasteries. At Pera four houses fell in, and many were damaged, the number of victims being five. At Galata the death-roll amounted to ten, including several women and children. The inhabitants are still camping out on the hills and in the public gardens and squares. Up to the present no Englishmen or Americans are reported to have been killed or injured.

Ek-4.1: Muhabir izlenimleri. (Daily News, 24 Temmuz 1894, s.5.)

that they would be imprisoned alive. Happily they all managed to escape. In reply to the pious observation to the Turk that he should thank Allah for his escape, he replied that he would do so a thousand times, but that never again would he venture into the prisons. The belief of the old-fashioned Turk in Kismet, or predestination, came out in one instance very strikingly. An old fellow was sorting mohair with several Turks, Armenians, and Greeks. When the building began to rock violently the Christians wisely ran to get into the street. The old Turk gravely continued his work and remarked to his co-religionists, "Look at those gjaours; they think they can run away from God."

Ek-4.2: Muhabir izlenimleri. (Daily News, 7 Ağustos 1894, s.6)

As we have had no shock for a week every one has plucked up courage, and is working with a will. Hundreds of persons, more or less well to do, are making an involuntary subscription among the lower class labourers and the mechanics. Tents and improvised shanties of wood and carpets, inconvenient though picturesque, are disappearing rapidly, and people are returning to their homes comforting themselves with the teaching of history that there is usually about a century between these severe shocks, and that the next will not concern us.

EXTENDED ABSTRACT

This study highlights the significance of utilizing foreign press sources to develop a more comprehensive understanding of the July 10, 1894 Marmara earthquake, with a particular focus on the coverage in the British press. The earthquake, which had its epicenter in the Sea of Marmara, reached a magnitude of 7 and caused extensive devastation throughout the region. The most significant damage occurred in Istanbul, where it resulted in 161 fatalities and 378 injuries. Given the limitations of Ottoman archival sources—largely influenced by the censorship policies of Sultan Abdülhamid II's administration—British press reports offer a valuable alternative perspective, providing uncensored and detailed accounts of the earthquake's impact, the extent of the destruction, and the subsequent relief efforts.

The 1894 earthquake has been the subject of prior academic studies, most notably the doctoral dissertation *1894 Depremi ve İstanbul* by Sema Küçükaliöğlü (2011) and the study *İstanbul'da 1894 Depremi* by Prof. Dr. Fatma Ürekli (1999). However, these works primarily rely on Ottoman archival documents, which, due to state censorship, present a restricted narrative of the disaster. Ottoman press coverage was carefully monitored and often did not reflect the full extent of the catastrophe. In contrast, the British press, unaffected by such constraints, documented the event with greater transparency, detailing not only the physical destruction but also the social and political responses to the earthquake.

British correspondents stationed in Istanbul played a crucial role in shaping international perceptions of the disaster. Their reports provided valuable insights into the reactions of the city's cosmopolitan population, including Ottoman officials, local communities, and foreign residents. These reports reveal perspectives that were likely downplayed or omitted in Ottoman sources. Furthermore, they offer an international dimension to the disaster, illustrating how foreign nations, particularly Britain, perceived and responded to the crisis.

This study is structured into three main sections. The first section examines how the earthquake was reported in British newspapers, analyzing the differences in narrative, emphasis, and editorial stance among various publications. By comparing British newspaper accounts with Ottoman sources, this section highlights the discrepancies in information dissemination and the extent to which state control shaped public knowledge of the event. The second section focuses on the observations and impressions of British correspondents in Istanbul, exploring how their reports captured the immediate reactions of the city's residents and authorities. These first-hand accounts provide an invaluable resource for understanding the social and administrative impact of the earthquake. The final section analyzes the relief campaigns organized by the British to assist the earthquake victims. It investigates the nature of these humanitarian efforts, the motivations behind them, and the extent to which they were influenced by diplomatic and political considerations.

By integrating foreign press sources into the historical analysis of the 1894 Marmara earthquake, this study not only broadens the scope of existing scholarship but also contributes to a more nuanced understanding of natural disasters within the context of Ottoman history. Additionally, it underscores the importance of international media in shaping contemporary and historical narratives of major catastrophes. The research demonstrates how the earthquake was perceived and reported outside the Ottoman Empire, offering a comparative perspective that enriches the historiography of disaster studies. Through this approach, the

study seeks to bridge gaps in historical scholarship and provide a more holistic interpretation of one of the most significant seismic events in late Ottoman history.

İNSANSIZ HAVA ARAÇLARI VE MODERN SAVAŞIN ANATOMİSİ: RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI

Orhan ÇİFÇİ*

ÖZ

Teknolojik gelişmelerin 21. yüzyılda hızla ilerleme kaydetmesi ve otonom silah sistemlerinin kullanımının yaygınlaşması savaşın icra ediliş biçimi, devletlerin askeri stratejileri ve uluslararası güvenlik gündeminde stratejik etkiler yaratmıştır. Söz konusu silah sistemlerinin bir parçası olan insansız hava araçları (İHA) hâlihazırda birçok ülke tarafından geleneksel savaş ve terörle mücadele operasyonları gibi alanlarda aktif bir biçimde kullanılmakta ve savaş sahası üzerinde karmaşık görevler üstlenebilmektedir. Bu çalışma İHA'ların modern savaş ortamı ve savaşın değişen doğası üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamış ve İHA'ların modern savaş sahnesini nasıl ve ne yönde şekillendirdiği sorusuna cevap aramaya odaklanmıştır. Çalışmada ilk olarak İHA'ların değişen yapısı ve savaş sahasındaki etkileri üzerine teorik bir tartışma yürütülmüş, devam eden bölümde ise İHA'ların kullanımının yaygınlaşmasının güvenlik gündemi üzerindeki stratejik etkileri değerlendirilmiştir. Nihai olarak, Rusya-Ukrayna Savaşı ele alınarak her iki devletin İHA'ları savaş stratejilerinde nasıl konumlandığı ve İHA'ların savaşın gidişatını nasıl belirlediği incelenmiştir. Buradan yola çıkarak çalışmada İHA'ların devletlerin askeri stratejilerinde kendilerine yer bulmalarıyla savaşın doğası ve icra ediliş biçiminde gözle görülür bir değişim yarattığını ve devletlere savaş sahasında yalnızca istihbarat, keşif ve gözetleme faaliyetlerinde avantaj sunmakla kalmayıp daha geniş çerçevede devletlerin operasyonel, taktik ve stratejik kabiliyetini güçlendirdiği argümanı ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İnsansız Hava Araçları, Modern Savaş, Rusya, Ukrayna, Savaşın Değişen Doğası

UNMANNED AERIAL VEHICLES AND THE ANATOMY OF MODERN WARFARE: THE RUSSIA-UKRAINE WAR

ABSTRACT

The rapid advancement of technological developments in the 21st century and the extended usage of autonomous weapon systems have had strategic consequences on the way war is conducted, the military strategies of states and the international security agenda. As a part of these weapon system, unmanned aerial vehicles (UAVs) are currently used by many countries in various fields such as conventional warfare and counter-terrorism operations and can also undertake numerous complex missions on the battlefield. This study reveals the impact of UAVs on the changing nature of warfare and focuses on the question of how and in what ways UAVs shape the modern warfare scene. In the study, firstly, a theoretical discussion is conducted on the effects of UAVs on the battlefield, and in the following section, the strategic implementations of the widespread use of UAVs on the security issues are evaluated. Based on this, the study argues that the inclusion of UAVs in the military strategies of states has created a visible change in the nature and way of conducting warfare, and that they not only provide states with advantages in the fields of intelligence, reconnaissance and surveillance, but also strengthen their operational, tactical and strategic capabilities in a broader context.

Keywords: Unmanned Aerial Vehicles, Modern Warfare, Russia, Ukraine, Changing Nature of Warfare

Giriş

Modern teknolojilerin hızla ilerleme kaydetmesi ve otonom silah sistemlerinin askeri kullanımının giderek yaygınlaşması savaşın değişen doğası ve uluslararası güvenlik gündemi üzerinde önemli stratejik etkiler yaratmaktadır. Söz konusu silah sistemlerinin bir parçası olan

Gönderilme Tarihi: 25.11.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Uluslararası Güvenlik Ana Bilim Dalı, Ankara, ORCID: 0000-0002-5746-4258, E-posta: orhan.cifci93@gmail.com

ve hâlihazırda kara, hava ve deniz operasyonlarının tamamında kullanılabilen İnsansız Hava Araçları (İHA) modern savaş ortamında karmaşık görevler üstlenebilen ve stratejik, operasyonel ve taktik seviyelerin tamamında devrim yaratan askeri araçlar halini almıştır. Bu yönüyle savaşın geleneksel yapısı üzerinde kayda değer bir değişim yaratan İHA'lar savaşan aktörleri tehlikeden uzaklaştırması, savaşın maliyetini azaltması ve savaş alanında uzun süreli dayanıklılık göstermesi gibi nedenlerle devletlere savaş alanında büyük bir avantaj sağlamaktadır. Gözetleme, keşif ve istihbarat faaliyetlerinin yanında askeri operasyonların planlanması ve yürütülmesi görevlerine yardımcı olan İHA'lar aynı zamanda füze ya da bombalarla donatılabilmesi sayesinde düşman hedeflerini saptayabilen ve onları vurabilen bir askeri sistem olma özelliğini taşımaktadır (Kozera, 2018, s.20). Tüm bu yönleriyle İHA'lar devletlerin askeri stratejileri ve güvenlik politikalarında her geçen gün kendine daha fazla yer bulurken, yine devletleri söz konusu silah sistemlerine karşı yeni önlemler almaya ve bu alanda daha fazla yatırım yapmaya itmektedir. Nitekim günümüzde sayısı 30'u aşkın devletin askeri envanterlerine giren İHA'lar, bu yönüyle devletler arasında yeni bir rekabet alanının doğmasına da sebep olmuştur (World of Drones Database, 2024). Bu kapsamda, günümüzde savaş alanında bir dizi rol üstlenen İHA'ların yakın ve orta vadede profesyonel ordular tarafından yürütülen operasyonlar için bir kuvvet çarpanı olma özelliğini taşıyacağı aşikârdır. Libya, Dağlık-Karabağ ve Rusya-Ukrayna Savaşları'nda açıkça görüldüğü üzere İHA'lar yalnızca gözetleme, keşif ya da istihbarat amaçlı olarak kullanılan ikincil araçlar olmaktan uzaklaşıp savaşın gidişatını değiştiren araçlar haline gelmiştir.

Bu çalışma İHA'ların modern savaş ortamı ve savaşın değişen doğası üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamakta ve İHA'ların modern savaş sahnesini hangi yönleriyle ve nasıl şekillendirdiği sorusu üzerine odaklanmaktadır. Çalışmada ilk olarak İHA'ların çeşitlilik arz eden yapısıyla beraber bu araçların savaş alanında yarattığı dönüşüm üzerine teorik bir tartışma yürütülecektir. Bu çerçevede, savaş ve çatışma ortamında İHA'ların taktik, operasyonel ve stratejik seviyede yarattığı değişimin yanı sıra savaşan aktörlere sağladığı avantajlar ortaya konacaktır. Çalışmanın devamında, uluslararası alanda İHA kullanımının giderek yaygınlaşmasıyla beraber bu araçların güvenlik gündemi üzerindeki stratejik etkileri değerlendirilecektir. Uzun yıllardır İHA'ların üretimi ve uluslararası alana ihracatı konusunda Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) tekeli bulunmasına rağmen günümüzde Türkiye ve Çin gibi devletlerin yerli İHA üretimini hızlandırması ve küresel pazara girişi söz konusu araçların yayılımını oldukça hızlandırmıştır. İHA'ların yaygınlaşması ve artan kullanımı neticesinde terörle mücadele, devletler arası savaşlar ve iç savaşların yanı sıra caydırıcılık stratejileri ve silahlanma yarışı gibi alanlar büyük oranda yeni bir görünüm kazanmıştır. Nihai olarak çalışmada 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı incelenmiş ve her iki devletin savaşın ilk evresinden itibaren gerek silahlı gerekse sivil/ticari İHA'ları askeri stratejilerinde nasıl konumlandığı ve bu araçların savaşın gidişatını nasıl etkilediği tartışılmıştır. Kullanılan İHA'ların sayısal ve niteliksel boyutuyla günümüze kadarki en büyük ölçekli İHA savaşı olma özelliği taşıyan Rusya-Ukrayna Savaşı, İHA'ların yeni savaş paradigması ve konseptinin merkezine yerleştiğini açık bir biçimde göstermektedir. Buradan yola çıkarak çalışma, İHA'ların devletlerin askeri stratejilerinde kendilerine yer bulması ile savaşın doğası ve icra ediliş biçiminde gözle görülür bir değişim yarattığını ve devletlere

savaş alanında yalnızca istihbarat, keşif ve gözetleme faaliyetlerinde avantaj sağlamakla kalmayıp daha geniş çerçevede operasyonel, taktik ve stratejik kabiliyetlerini güçlendirdiği iddiasını ileri sürmektedir.

1.İHA'ların Modern Savaş Ortamındaki Etkileri Üzerine Teorik Tartışmalar

İHA, içerisinde pilot veya mürettebat bulundurmayan, tamamen ya da yarı otonom bir şekilde uçabilen ve aynı zamanda öldürücü yük taşıyabilen motorlu hava araçlarını ifade etmektedir (Newcome, 2004, s.1; Rogers, 2024, s.9). 21. yüzyılda kullanımı giderek yaygınlaşan ve modern savaş ortamını dönüştürme potansiyeline sahip olan İHA'lar günümüzde radar sistemi, lazer, elektromanyetik saldırı, havadan-karaya füze ve patlayıcı gibi farklı türde silah ve görev yükü taşıma kapasitesine sahiptir (Amerikan Savunma Bakanlığı, 2023, s.5). Bu yönüyle İHA'lar günümüzde birçok devletin silahlı kuvvetlerinin envanterine girmiş, savaş alanında ya da çatışma sahasında çok sayıda görevi yerine getirmek için kullanılan önemli bir araç haline gelmiştir. Bunlar arasında özellikle istihbarat, keşif, gözetleme, yakın hava desteği, kargo ve iletişim tesisi ilk akla gelenlerdir. Ek olarak, yapay zekâ ve makine öğrenimi teknolojilerinin ilerleme kaydetmesiyle İHA'lar havadan yakıt ikmali, stratejik bombardıman, komuta-kontrol, elektronik savaş ve düşman savunma gücünün bastırılması gibi geniş çaplı ve çok daha karmaşık görevler icra edebilen araçlar haline de gelmiştir (Sayler ve DeVine, 2022, s.1).

İHA'lar genel itibarıyla işlev, boyut, yük, uçuş menzili, uçuş dayanıklılığı, maliyet, kanat açıklığı ve irtifa gibi belirgin özelliklere göre sınıflandırılmaktadır. Bu kapsamda, ilgili alanda genel kabul gören İHA sınıflandırmalarından biri Amerikan Savunma Bakanlığı tarafından ortaya konmuştur. Bu sınıflandırmaya göre İHA'lar ağırlık, uçuş irtifası ve erişebildikleri hıza göre beş farklı gruba ayrılmaktadır. Birinci ve ikinci grup İHA'lar 25 kg'dan daha az ağırlığa sahip olup 1066 metrenin altında düşük hızlarda görev icra eden İHA'ları kapsamaktadır. Üçüncü grup İHA'lar 25 kg ile 598 kg ağırlıkları arasında değişim gösteren ve orta irtifada uçuş yapan taktik İHA'lardan oluşmaktadır. Son olarak, dördüncü ve beşinci grup İHA'lar ise ağırlığı 598 kg'dan daha fazla olup orta ve yüksek irtifalarda uçabilen İHA'lardır (Amerikan Savunma Bakanlığı, 2023, ss.2-3). Bahse konu sınıflandırmaya göre İHA platformunun büyüklüğü arttıkça savaş kabiliyeti ve yetenekleri de aynı oranda artış göstermektedir. Nitekim bazı büyük platform İHA'lar taşıdıkları silah kapasiteleri ve kabiliyetleri nedeniyle seyir füzeleriyle benzer öldürücülüğe sahip olabilmektedir. Büyük platform İHA'lar ayrıca insanlı platformlara göre muharebe sahasında daha uzun süre kalabilme özelliğine de sahiptir (Osinga, 2018, s.103). Öte yandan, büyük platformlarla karşılaştırıldıklarında küçük boyutlardaki İHA'ların en fazla öne çıkan özellikleri tespit edilmeden fırlatılabilmeleri, daha iyi manevra yetenekleri ve taktik seviyedeki saldırıların daha kolay yapılabilir hale gelmesine imkan vermeleridir (Amerikan Savunma Bakanlığı, 2023, s.1). Küçük boyutlardaki İHA'lar özellikle kara birliklerine keşif kabiliyeti sağlayarak orduların taarruz gücüne önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır (Osinga, 2018, s.103). Amerikan Savunma Bakanlığı'ndan ayrı olarak NATO ise İHA'ları Sınıf I, II ve III (Class I, II, III) şeklinde bir sınıflandırma yoluna gitmektedir. NATO'ya göre Sınıf I İHA'lar 2 kg'dan düşük mikro İHA'lar, 15 kg'den düşük mini İHA'lar ve 150 kg'den düşük küçük İHA'lardan oluşmaktadır. NATO'nun Sınıf II kategorisinde ağırlığı 600 kg'a kadar olan taktik İHA'lar bulunurken, Sınıf III sınıflandırmasında

ağırlığı 600 kg'yi aşan Orta İrtifa Uzun Havada Kalış (MALE) ve Yüksek İrtifa Uzun Havada Kalış (HALE) bulunmaktadır (Mitridis, Kapsalis, Terzis ve Panagiotou, 2023, s.5).

Operasyonel kabiliyetleri değerlendirildiğinde İHA'lar kanat tiplerine göre de ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulmakta ve sabit kanatlı, döner kanatlı ve balonlu olmak üzere üç farklı tipte ele alınmaktadır. Sabit kanatlı İHA'lar uçuş süresinin fazlalığı ve daha yüksek hıza ulaşabilme yeteneğiyle ön plana çıkarken, döner kanatlı İHA'lar dikey kalkış ve iniş, havada asılı kalma ve gizlenebilme yeteneğine sahiptir. Balonlu İHA'lar ise yüksek irtifada uçabilme ve yüksek yük taşıma kabiliyetine sahiptir (Amerikan Savunma Bakanlığı, 2023, ss.4-5). Bahse konu avantajlarının yanı sıra kanat tiplerine göre farklılık gösteren her bir İHA'nın kendine özgü dezavantajları da bulunmaktadır. Örneğin, sabit kanatlı İHA'lar iniş ve kalkış için uygun zemin ve alana ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca havada asılı kalamamaları bu tip İHA'ların bir diğer operasyonel eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Döner kanatlı İHA'lar ise yalnızca düşük ağırlıkta yük taşıyıp sınırlı hızlara ulaşabilirken, balonlu İHA'lar üstün manevra yeteneğinden yoksun araçlardır (Amerikan Savunma Bakanlığı, 2023, ss.4-5).

Günümüz şartlarında ileri derecede hassas vuruş gücü özelliğine sahip olan İHA'lar, modern teknolojilerin ilerleme kaydetmesiyle beraber modern savaş ortamında devletlerin ordularının kendilerini nasıl koruyacağını, ne yönde manevra yapacaklarını ve düşman güçlere karşı nasıl konumlanacaklarını belirleyen bir teknolojiye dönüşmüştür. Özellikle geleneksel silah sistemleriyle mukayese edildiğinde İHA'lar daha ucuz, daha az karmaşık yapıda ve tedarik edilmesi nispeten daha kolay silah sistemleri haline gelmiştir. Bu yüzden İHA'lar sağlamış olduğu gelişmiş askeri yetenekler sebebiyle gerek devlet gerekse devlet dışı çok sayıda aktör tarafından tercih edilen ve aranan bir araç haline gelmiştir. Nitekim askeri ve ticari özellikleri nedeniyle çift-kullanım (Dual-Use) teknolojisine sahip olması İHA'ların uluslararası alanda ihracatını kolaylaştırırken, bu durum doğrudan veya dolaylı olarak İHA'ların askeri yayılımını da hızlandırmaktadır (Tucker, 2014). Bu anlamda hem devletlerin hem de devlet dışı aktörlerin savaşa olan yaklaşımını kökten değiştiren İHA'lar yalnızca konvansiyonel değil aynı zamanda asimetrik savaş gündeminde de dönüştürücü bir etki yaratmıştır (Zegart, 2015).

İHA'ların gelişen teknolojiye paralel olarak askeri ve güvenlik alanlarında bir devrim yaratacağı kanaati her geçen gün daha da güçlenmektedir. Bu çerçevede gerek günümüzde gerekse yakın gelecekte İHA'ların devletlerin askeri doktrini, askeri kuvvet yapısı ve organizasyonunda olduğu gibi bölgesel ve uluslararası güvenlik üzerinde bütüncül bir dönüşüm yaratacağı fikri savaş ve güvenlik çalışmaları alanında artan bir şekilde kendine yer bulmaktadır (Stulberg, 2007). Nitekim İHA'ların hâlihazırda devam eden birçok çatışma ve savaşta askeri operasyonların yapısında değişiklik yarattığı, askeri güçlere önemli taktik avantajlar sağladığı ve operasyonel verimliliği artırdığı net bir biçimde gözlemlenmektedir. İHA'ların özellikle düşük hızda ve düşük irtifada uçabilmeleri, düşman hava sahasına daha kolay girebilmelerini ve yine düşman tespitinden daha kolay kaçabilmelerini sağlamakta, bu da devletlere özellikle taarruz alanında gözle görülür bir avantaj sağlamaktadır (Calcara vd., 2022, ss.796-797). Tüm bu yönleriyle İHA'lar savaş alanında önemli bir oyun değiştirici (Game-Changer) olarak değerlendirilmektedir (Kunertova, 2023, s.95). Benzer bir şekilde, savaş tarihinde barutun yarattığı büyük etkinin

bir benzerinin modern dönemde İHA'lar tarafından gerçekleştirildiği görüşü göz ardı edilmemesi gereken bir olguya dönüşmüştür. Dahası, bazı argümanlar İHA'ların savaş alanındaki dönüştürücü etkisini bir adım öteye taşıyarak İHA'lar ve nükleer silahların benzer etkiye sahip olduğunu iddia etmiştir (Singer ve Wright, 2013).

İHA'ların askeri alanda ve uluslararası siyaset üzerinde devrim niteliğinde bir etki yaratacağı fikri farklı parametreler üzerinden değerlendirilebilir. Bunlardan birincisi ve en önemli İHA'ların küçük boyutlara sahip olması nedeniyle geleneksel muharip uçaklarına kıyasla modern teknolojilerle donatılmış radar ve hava savunma sistemleri tarafından tespit edilmesinin oldukça zor olmasıdır (Maxwell, 2024). Bunun temel nedenlerinden biri geleneksel yapıdaki hava savunma sistemlerinin küçük boyutlara sahip, düşük irtifada ve yavaş hızlarda uçabilen İHA'ları tespit etmekte ve bu araçlara karşı koymakta zorlanmasıdır. Açıklamak gerekirse, hava savunma sistemleri büyük oranda mürettebatlı uçaklara karşı koymak amacıyla tasarlanmıştır. Ayrıca İHA'ların insanlı bir hava aracıyla gerçekleştirilmesi mümkün olmayacak şekilde hız ve yön manevrası yapabilmesi hava savunma sistemlerinin İHA'lara karşı pozisyonunu zayıflatan temel nedenler arasındadır. Daha da önemlisi, sahip olduğu elektronik sensörler ile İHA'lar radar ve hava savunma sistemlerine daha büyük ve daha tehdit edici bir hava aracı olarak görünerek savunma sistemlerinin tepkisini karmaşıktırabilmektedir (Sayler ve DeVine, 2022, s.9). Bu özellikleri sayesinde İHA'lar modern hava savunma ve radar sistemlerini kolaylıkla aşabilmekte ve taarruz amaçlı askeri operasyonların önünü açmaktadır (Parachini ve Wilson, 2020). Bununla beraber, mikro-İHA ve nano-İHA gibi araçların geliştirilmeye başlanması bu araçların keşif ve gözetleme kabiliyetini geliştirirken, boyut ve gizlilik avantajı nedeniyle İHA'ların mevcut hava savunma sistemlerine karşı pozisyonunu daha da güçlendirmektedir (Manuel, 2024). Öyle ki, İHA'ların gelişen bu teknik özelliklerine cevaben birçok devlet İHA'lara karşı koyabilecek yeni savunma sistemleri üzerinde çalışmalarını hızlandırmak zorunda kalmıştır (Judson, 2024).

İHA'ların devrimsel yönüne vurgu yapılabilecek bir diğer özelliği geleneksel hava araçlarıyla mukayese edildiğinde üretim maliyetinin çok daha düşük olması ve bu nedenle İHA'ların birçok devlet ya da devlet dışı aktör tarafından nispeten daha kolay tedarik edilebilmesidir. Bu özelliğiyle İHA'lar farklı aktörler arasındaki askeri güç asimetrisini gözle görülür ölçüde azaltarak askeri olarak daha zayıf ve kaynak problemi yaşayan aktörleri güçlendirebilmektedir. Söz konusu özelliğiyle büyük ve küçük ölçekteki askeri kuvvetler arasında bir anlamda eşitleyici bir faktör olan İHA'lar kaynak kıtlığı çeken aktörlerin gelişmiş askeri yetenekler edinmesine ve mevcut operasyonel yeteneklerini geliştirmesine olanak sağlamaktadır (Calcara vd., 2022, s.136). Bununla beraber, İHA kullanımının daha az kapsamlı eğitim gerektirmesi de İHA'ların gerek uluslararası alanda yayılımını kolaylaştıran gerekse güç asimetrisini erozyona uğratan önemli bir parametre olarak değerlendirilebilir (Davis vd., 2014, s.12). Dolayısıyla modern savaş ortamında İHA'lar askeri stratejinin bir parçası olmaktan çok başlı başına bir strateji olma özelliği taşıyan araçlar haline almıştır (Rogers, 2024, s.20).

Modern savaş sahası üzerinde İHA'ların sağladığı operasyonel avantajlarından bir diğeri geleneksel hava araçlarının aksine hedef üzerinde süreklilik arz eden uçuşlara imkân tanınmasıdır. İHA'lar bu özelliğiyle geleneksel savaş uçaklarına kıyasla daha uzun süre görev icra edebilirken, özellikle hedef takip ve istihbarat toplama gibi görevleri haftalarca sürdürebilmeye imkân tanımaktadır (Kreps, 2016, s.25). Uzun süre havada kalabilme özelliği sayesinde İHA'lar ayrıca doğru hedefi belirleme ve savaşa alanına ilişkin gerçek zamanlı görüntüleme imkanı sağlayarak orduların savaş ortamındaki hareket serbestisini genişletmektedir (Davis vd., 2014, s.11). Her ne kadar modern dönemde savaş uçakları havadan yakıt ikmali teknolojisiyle uzun süre operasyonel faaliyetlerini sürdürebilse de bu durumun daha fazla kaynak ve maliyet gerektirmesi İHA'ların modern savaş sahasında daha tercih edilir araçlara dönüştürmesine sebep olmaktadır. Ek olarak geleneksel hava araçları insan dayanıklılığının sınırlarına bağımlı bir şekilde hareket ederken, İHA'lar insan dayanıklılığından bağımsız bir şekilde görev yürütebilmekte ve ayrıca herhangi bir savaş esnasında insanların yaralanma, yakalanma ya da ölüm riskini de ortadan kaldırmaktadır (Kreps, 2016, s.25). Dolayısıyla İHA'lar bir savaş esnasında kendisini kontrol eden operatörünün hayatını riske atmadığı gibi özellikle askeri ve politik karar alma süreci üzerinde de büyük bir etki yaratarak güç kullanımına ilişkin siyasi ve askeri eşiğin de aşağı çekilmesine fırsat vermiştir (Koebler, 2013). Daha da önemlisi, uydu bağlantıları ve sensörler aracılığıyla kontrol edilen İHA'lar uzaktan savaş (Remote Warfare) ve hassas savaş (Precision Warfare) gibi farklı savaş biçimlerini günümüzde uygulanması mümkün hale getirecek karşılıklı caydırıcılık üzerinde aşındırıcı bir etki yaratmıştır (Hardy, 2013; Kunertova, 2023, ss.577-579). İHA'ların herhangi bir savaş durumunda insan hayatını riske atmaması ayrıca kamuoyunun savaşa dair tepkisinde gerilemeye neden olarak savaş eşiğini de aşağı çekmektedir (Kreps, 2016, s.26). Bu durum beraberinde barış ve savaş durumları arasındaki çizginin kaybolmasına neden olarak İHA'ları aynı zamanda hibrit savaşın da doğal bir parçası haline getirmektedir.

Bütün bu özellikleriyle İHA'ların savaş ve çatışmanın doğasında kayda değer bir değişim yarattığı net bir biçimde görülmektedir. Ancak, bu argümanı daha ileri taşıyan kimi yaklaşımlar İHA'ların savaştaki pozisyonunun yakın gelecekte daha büyük bir değişimi beraberinde getireceğini iddia etmektedir. Bu çerçevede, İHA'ların orduların uzun menzilli hassas vuruş kapasitesini artırması sonucu yakın muharebe anlayışının kaybolacağı, geleceğe yönelik ortaya atılan senaryolar arasındadır (Kreps ve Zenko, 2014, ss. 68-70). Bu anlamda İHA'ların modern savaş alanındaki yakın mesafeyi ortadan kaldırarak ve mevcut kuvvet yapılarında değişime neden olarak özellikle kara kuvvetlerinin doğasında belirgin bir dönüşüm yaratacağı yönünde iddialı argümanlar da ortaya atılmıştır (Fukuyama, 2021; Mumford, 2013, ss.42-43; Shaw, 2013, s.536).

İHA'ların savaşın doğası ve uluslararası güvenlik üzerinde köklü bir değişim yaratacağına ilişkin söz konusu argümanlara yöneltilen eleştiriler de bulunmaktadır. Kimi yaklaşımlar İHA'ların mevcut savaş ortamında ya da uluslararası güvenlik üzerinde bütüncül bir dönüşüm yarattığı fikrine açıkça karşı çıkmaktadır. Bu eleştirilerin temelinde İHA'ların tek başına savaş kazanamayacağı fikri yatmaktadır (Davis vd., 2014, s.11). Bu bağlamda, özellikle yukarıda altı çizilen yaklaşımların aksine İHA'ların düşük irtifada ve düşük hızda uçtukları için düşman hava

savunmalarına karşı zayıf kaldığı bu düşünce setinin bir parçasını yansıtmaktadır (Davis vd. 2014, s.13). Bununla birlikte, İHA uçuşlarının ileri derecede komuta, kontrol ve iletişim becerisi gerektirmesi nedeniyle bu araçların yalnızca askeri olarak güçlü devletler tarafından etkili bir biçimde kullanılabilmesi ve dolayısıyla zayıf devletler ya da devlet dışı aktörler tarafından kullanımının yaygınlaşmasının mümkün olmadığı da söz konusu iddialar arasındadır. Tüm bu eleştiriler, İHA'ları savaş sahasında radikal bir dönüşümü temsil eden araçlar olarak görmekten ziyade devletlerin hava gücünün tarihsel gelişiminin bir parçası olarak tanımlamaktadır (Joshi ve Stein, 2013, s.53).

İHA'ların savaş sahasındaki zayıf yönüne vurgu yapan bir diğer yaklaşıma göre bu araçların karmaşık teknolojilere sahip olması ve tamamen otonom ya da uzaktan kontrol edilmesi elektronik ve siber saldırılara karşı kırılganlığını artırmaktadır. Bu durum İHA'ları özellikle bilgisayar korsanlığı (Hacking), frekans karıştırma (Jamming) ve yanıltıcı sinyal (Spoofing) gibi eylemlere karşı kırılgan hale getirmektedir (Sternstein, 2015). Bu alanda bir diğer hâkim görüş ise İHA'ların temelde insanlı hava araçları, helikopter ve balistik füzelerden çok farklı yapıda olmadığı ve büyük oranda bu araçların özelliklerinin kopyalanarak hazırlandığını savunmaktadır. Bu nedenle İHA'lar ordulara genel anlamda oldukça sınırlı bir alanda operasyonel katkı sağlamaktadır (Davenport, 2015). Bu yaklaşıma göre, mevcut kullanımdaki birçok İHA hava-hava muharebesinde insan bilgisi ve yeteneğinden yoksun olması nedeniyle özellikle geleneksel ve insanlı hava araçlarına karşı önemli dezavantajlara sahiptir. Bu bakış açısıyla İHA'lar hava-hava muharebelerinde tamamlayıcı ve yardımcı bir sistem olmaktan öteye geçememektedir (Pietrucha, 2013, s.40).

İHA'ların savaş sahasındaki etkinliğine ilişkin eleştiriler bir kenara konulduğunda geleceğe yönelik ortaya konan projeksiyonlar İHA'ların ilerleyen dönemlerde savaş sahasında daha büyük bir dönüşüm yaratacağının kanıtı niteliğindedir. Bu bağlamda, özellikle yapay zekâ teknolojilerinin giderek gelişmesi ve bu teknolojilerin silah sistemlerine her geçen gün daha fazla eklenmesi İHA'ların kapasitelerini aşamalı olarak artırmaktadır. Nitekim yapay zekâ algoritmalarının uçuş sırasında çok sayıda bilgiyi eş zamanlı olarak işleyebilmesi ve İHA'ların veri işleme hızını iyileştirmesi bu araçların hâlihazırda var olan operasyonel kabiliyetini ve savaş alanındaki etkinliğini kademeli olarak artırmaktadır. Bununla birlikte, yapay zekâ teknolojilerinin askeri uygulamalarının yaygınlaşması İHA'ların değişen savaş ortamına daha hızlı adapte olmasına ve savaş alanındaki verimliliğini artırmasına olanak sağlayan bir diğer parametredir. Öyle ki, yapay zekâ teknolojileri İHA'ları her zamankinden daha verimli, daha isabetli ve daha otonom hale getirirken aynı zamanda daha ölümcül araçlar haline dönüştürmektedir. Hâlihazırda yapay zekâ teknolojisi yardımıyla insansız savaş uçağı ve uzun menzilli saldırı bombardıman uçaklarının geliştirilmesi ve İHA'lara nükleer silah entegre edilmesine yönelik çalışmaların sürdürülmesi bu araçların ilerleyen dönemlerde savaş sahasındaki rolünü daha da güçlendirecektir (Nayan, 2022, s.141).

Yapay zekâ, makine öğrenimi ve otomasyon gibi modern teknolojilerin gelişim göstermesi sonucunda İHA teknolojilerindeki en belirgin dönüşümlerden biri "sürü İHA" (Drone

Swarms) teknolojisinin uygulamaya konmasıdır. Birden fazla İHA'nın senkronize bir şekilde hareket ederek oluşturduğu sürü İHA'lar uzaktan bir insan operatörü tarafından kontrol edilebildiği gibi aynı zamanda kendi sistemine yerleştirilmiş algoritma, program ve sensörler aracılığıyla kendi kendini kontrol etme yeteneğine de sahiptir. Koordineli ve tutarlı bir biçimde çalışan sürü İHA teknolojisi, İHA'ların birbirleri arasındaki iletişim kurmasını sağlayarak bulunduğu çevreye adapte olmasına ve dış uyaranlara hızlı bir şekilde yanıt vermesine imkân vermektedir (Gerstein ve Leidy, 2024, s.3).

5G ve 6G gibi yüksek iletişim teknolojilerinin uygulamaya konması İHA'lar arasındaki veri alışverişini daha ileri boyuta taşıyarak sürü teknolojisinin gelişimine katkı sağlamıştır (Government Accountability Office, 2023, s.1). Bu yönüyle sürü İHA'ların dayanaklılığı ve öngörülemez davranışı bu araçların büyük savaş alanlarında daha başarılı gözetleme faaliyetleri yürütmesine, geniş alana yayılan saldırılar gerçekleştirilmesine, düşmanın dikkatini dağıtmasına ve düşman saldırılarını bastırabilmesine imkân tanıyarak İHA'ların savaş sahasındaki etkinliğini artırdığı gözlemlenmektedir. Bununla beraber, tek başına konuşlandırılan İHA'ların aksine sürü İHA'lar, düşmanın kendisini hedef almasını zorlaştırarak düşmanın muharebe gücünü aşındırmaktadır. Öte yandan, yalnızca bir operatörün tüm sürüyü kontrol etmesi sebebiyle maliyet özelinde önemli bir avantaj sağlayan sürü İHA'lar operasyon sırasında tek bir platform kaybedilse dahi muharebe gücünün korunmasına ve taarruz kabiliyetinin devam etmesine imkân tanımaktadır (Sayler ve DeVine, 2022, s.16; Gerstein ve Leidy, 2024, s.4).

2.Uluslararası Alanda İHA Kullanımının Yaygınlaşması ve Güvenlik Gündemi Üzerindeki Stratejik Etkileri

Son yıllarda İHA'ların savaş sahasında ve çatışma ortamında kullanımının yaygınlaşması yalnızca teorik bir tartışma olmaktan çıkıp uluslararası güvenlik alanında bütüncül etki yaratan ve stratejik sonuçlar doğuran bir gerçekliğe evrilmiştir. 21.yüzyılın başlarında çok sayıda devlet ve devlet dışı aktörün bu araçlara ilgisinin artması ve İHA'ların üretim sürecine çok daha fazla devletin dâhil olmasıyla İHA teknolojisinin askeri kullanımı istikrarlı bir şekilde yaygınlaşmış ve uluslararası silah ticaretindeki payı da aynı oranda artış göstermiştir. Nitekim hâlihazırda yaklaşık 14 milyar dolarlık bir uluslararası ticari hacme sahip olan askeri İHA pazarına ilişkin tahminler bu rakamın 2032 yılına kadar 47 milyar doları geçeceğini öngörmektedir (Fortune Business Insight, 2024). Bu kapsamda, hâlihazırda sayısı 30'u aşkın devletin ithalat ya da yerli üretim yoluyla silahlı İHA'ları askeri envanterinde bulundurduğu bilinmektedir (World of Drones Database, 2024).

Robotik teknolojilerin askeri silah sistemlerine entegrasyonu ile birlikte Soğuk Savaş'ın sonu, 11 Eylül Saldırıları ve akabinde küresel terörizmle mücadele İHA'ların kullanımının yaygınlaşması ve savaş sahasında devrimsel bir araca evrilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Buna rağmen, tarihsel açıdan değerlendirildiğinde basit seviyedeki İHA kullanımının modern dönem öncesine kadar uzandığı görülmektedir. Nitekim 20. yüzyıldan önce savaş sahasında çeşitli görevleri yürütmek için kullanılan ve ağırlıklı olarak bomba taşıyan balonlar ve gazla çalışan hava gemileri basit yapıdaki İHA'lara örnek olarak verilebilir

(Kozera, 2018, s.18). 20. yüzyılın başından itibaren ise gelişen savaş teknolojilerine paralel olarak birçok savaşta İHA'lerden faydalanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte Birinci ve İkinci Dünya Savaşı, Vietnam Savaşı, İran-İrak Savaşı, Lübnan Savaşı ve Körfez Savaşı İHA'ların kullanıldığı savaşlar arasında yer almaktadır (Fuhrmann ve Horowitz, 2017, s.401). Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nda ABD rüzgâr sayesinde kendi kendine uçan ve bombasını hedefe bırakan *Kattering Bug* isimli hava aracı kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise ABD ve İngiltere işbirliği ile geliştirilen basit yapıdaki hedef İHA'lar kullanılırken yine İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya hem seyir füzesi hem İHA sınıflandırmasına dâhil edilebilen *V-1* ve *V-2* isimli hava araçlarını geliştirmiş ve muharebe sahasında kullanmıştır (Blom, 2010, s.48).

Soğuk Savaş dönemi ise şüphesiz ki İHA'ların gelişimi açısından ayrı bir önem arz etmektedir. U-2 krizinin ardından ABD, İHA çalışmalarını hızlandırmış ve *Ryan Firebee* isimli uzaktan kontrol edilen, paraşütle iniş sağlayan ve helikopterle nakledilen İHA'yı faaliyete sokarak bu aracını Vietnam Savaşı sırasında uzun menzilli keşif görevlerini yürütmek için kullanmıştır (Horowitz vd., 2016, s.10). 1980 ve 90'lı yıllara gelindiğinde ise İHA'lar gözetleme, keşif, istihbarat ve füze güdümlene gibi farklı görevleri aynı anda icra etmek için kullanılan araçlar haline gelmiştir (Kozera, 2018, s.20). Örnekle açıklamak gerekirse; Balkanlarda Kosova ve Bosna Savaşları sırasında ABD keşif ve gözetleme görevlerini yürütmek amacıyla *MQ-1 Predator* isimli İHA'ları yaygın bir şekilde kullanmıştır (Kreps vd., 2018, s.579).

Tüm bu yönleriyle, altyapısında gelişmiş ve karmaşık teknolojiler barındırmayan İHA'ların savaş alanındaki kullanımı belirli bir tarihsel geçmişe dayanmasına rağmen gelişen savunma ve savaş teknolojilerine bağlı olarak özellikle hâlihazırda İHA'ların kullanımı ve buna mukabil, ihracat ve ithalat oranlarında önemli ölçüde artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu süreçte uluslararası İHA pazarının büyümesindeki temel etken ise ABD'nin yanı sıra çok sayıda devletin İHA'ların üretim ve diğer devletlere satış sürecine dâhil olmasıdır. Özellikle Türkiye, Çin, Rusya ve İran gibi devletlerin kendi imkânlarıyla yerli İHA üretimine başlaması ve ABD'yle mukayese edildiğinde bu ülkelerin ürettiği İHA'ların maliyetlerinin daha uygun olması bu alandaki ABD üstünlüğünü erozyona uğratan sebeplerden biridir. Bahse konu devletlerin İHA piyasasına girişinin yanı sıra ABD'nin kendi İHA'larını diğer devletlere satma konusunda seçici davranması ise İHA pazarındaki ABD tekelinin kırılmasına neden olan bir diğer belirleyici etmen olarak gösterilebilir. Bununla beraber, ABD *RQ-4 Global Hawk*, *MQ-1 Predator* ve *RQ-170* gibi oldukça gelişmiş İHA sistemlerini askeri envanterinde bulundurmasına rağmen Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi ve ulusal mevzuatlarının getirdiği kısıtlamalar nedeniyle söz konusu araçlarının satışını gerçekleştirememektedir (Congressional Research Service, 2022, s.23).

Bu sınırlılıklar çerçevesinde ABD 2007 yılından beri yalnızca İngiltere, İspanya, Fransa ve Hollanda'ya İHA satışı gerçekleştirirken, Tayvan ve Hindistan ile de son dönemlerde İHA'larının satışı konusunda anlaşma sağlayabilmiştir (Reuters, 2024; Klare, 2024). Ancak bu minvalde vurgulanması gereken hususlardan birisi ABD'nin yakın veya orta vadede mevcut yaklaşımını terk edip İHA satışının önündeki engelleri kaldırma ihtimalidir (Congressional Research Service, 2022, ss.22-23). Nitekim ilerleyen dönemlerde ABD'nin yasal sınırlılıklarını kaldırması

İHA'ların uluslararası alanda daha fazla yaygınlaşmasına, bu alandaki rekabetin daha da derinleşmesine ve İHA'ların uluslararası sistem üzerindeki stratejik sonuçlarının daha da belirginleşmesine ortam hazırlayacaktır.

ABD'nin hâlihazırda kendi İHA'larını diğer devletlere satma konusunda seçici davranması ve aynı zamanda, satışlara kısıtlama getiren yasal mevzuatları özellikle Türk ve Çin İHA'larının uluslararası alandaki pazar payını artırmasına imkân sağlamıştır. Nitekim 2014 yılında Çin ABD'yi geride bırakarak İHA satışlarında zirveye yerleşmiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise Türkiye Çin'i geçerek küresel çapta en büyük İHA tedarikçisi konumuna yükselmiştir (Campbell, 2024). Genel çerçevede değerlendirildiğinde ise 2018 yılından bu yana Türkiye, Çin ve ABD küresel İHA satışlarının %69 gibi büyük bir oranını tek başına gerçekleştirmektedir. Söz konusu satış oranlarının %65'ini Türkiye oluştururken, %26'sı Çin'e ve %8'i ABD'ye aittir (Campbell, 2024).

Türkiye'yi uluslararası İHA pazarında zirveye yerleştiren durum şüphesiz ki Libya, Dağlık-Karabağ ve Rusya-Ukrayna Savaş'larında Türk savunma sanayii şirketi Baykar tarafından üretilen Bayraktar *TB2*'lerin savaş sahasında kullanan tarafa önemli taktiksel ve operasyonel avantaj sağlamasıdır (Campbell, 2024). Söz konusu savaşlarda belirleyici bir hava aracı haline dönüşmesiyle *TB2* İHA'lara uluslararası seviyede talebinin artması Türkiye'nin bu alanda Çin'in önüne geçmesine ortam hazırlamıştır. Uluslararası İHA pazarına giriş yapmasıyla Orta Doğu, Kafkasya, Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika gibi coğrafyalardaki ülkelere İHA tedarik eden Türkiye şu ana kadar çok sayıda ülkeye 500'den fazla *TB2* satışı gerçekleştirmiştir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Özellikle Amerikan üretimi *MQ-9 Reaper*'ın 32 milyon dolarlık fiyatına karşın *TB2*'nin satış fiyatının 5 milyon dolar olması bu araçların küresel düzeyde tercih edilmesinin ve kullanımının yaygınlaşmasının en önemli sebeplerinden biridir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). *TB2*'lerin yanı sıra yine Baykar tarafından üretilen *Akıncı*, Türk Havacılık ve Uzay Sanayii (TUSAS) tarafından üretilen *Aksungur* ve *Anka* İHA'larının ihracatına başlanması da Türkiye'nin uluslararası İHA pazarındaki etkisini artırmakta ve İHA'ların çok daha fazla coğrafyada kullanılmasına ortam hazırlamaktadır.

Öte yandan, İHA'ları savaş senaryolarını kökten değiştirebilecek bir kapasite şeklinde tanımlayan Çin bir taraftan bu araçları yeni savaş konseptinin doğal bir parçası haline dönüştürürken, diğer taraftan İHA'ların uluslararası yayılımının başat aktörleri arasına yerleşmiştir (Huang, 2020). Silahlı İHA'larını ilk kez 2011 yılında tanıtan Çin, yerli savunma sanayii şirketlerinden olan Çin Havacılık ve Uzay Bilimi ve Teknolojisi Şirketi'nin (CASC) ürettiği *CH-3* ve *CH-4* ve Çin Havacılık Sanayii Şirketi (AVIC) tarafından üretilen *Wing Loong I* ve *II* isimli İHA'ların satışını gerçekleştirerek İHA'ların yayılımı hususunda ana ihracatçılar arasına yerleşmiştir (Pettyjohn vd., 2024, s.14). Tıpkı Türk İHA'larında olduğu gibi Çin menşeli İHA'ların söz konusu satış oranlarının arka planında şüphesiz ki Amerikan İHA'larına göre çok daha ucuz olması yatmaktadır. Amerikan İHA'larının oldukça yüksek satış maliyetine karşın *CH-3*, *CH-4*, *Wing Loong I* ve *II* İHA'larının fiyatları 1-4 milyon dolar aralığında değişmektedir (Pettyjohn vd., 2024, s.15). Bu çerçevede Çin bir taraftan Suudi Arabistan, BAE, Mısır, Irak ve Ürdün gibi Ortadoğu ülke-

rine İHA satışı gerçekleştirirken (Bowman vd., 2021), aynı zamanda Afrika kıtasına gerçekleştirilen İHA satışlarında da en üst sıralarda bulunmaktadır (ISPI, 2024). Bu bölgelerin dışında Çin, Pakistan, Sırbistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Myanmar gibi ülkelere de İHA satışı gerçekleştirilerek birçok ülkeyi İHA teknolojisi ile tanıştırmış ve İHA kullanımının ivme kazanmasını sağlamıştır (Chandra, 2021).

Açıkça görüleceği üzere İHA'ların uluslararası silah ticaretindeki payının artışında ve savaş sahasındaki kullanımının yaygınlaşmasında Türkiye, Çin ve ABD gibi ülkelerin büyük etkisi olmuştur. Dahası, Türkiye'nin *TB3* ve Çin'in *Wing Loong III* gibi yeni İHA sistemleri üzerinde çalışmalarını sürdürmesi her iki devletin yakın ve orta vadede daha fazla ülkeye ve daha fazla sayıda İHA satışı gerçekleştirebileceğine işaret eder. Bu ülkelerin yanı sıra İran, BAE, Rusya ve Güney Afrika da yerli üretim İHA'larının satışıyla uluslararası İHA pazarının genişlemesine katkıda bulunmaktadır (Borsari, 2022). Bu yönüyle, küresel düzeyde İHA kullanımının giderek yaygınlaşması uluslararası güvenlik gündemi üzerinde stratejik sonuçlar doğuran bir etki yaratmıştır. Farklı bir ifadeyle, İHA'ların kullanımının giderek yaygınlaşması terörizmle mücadele, devletler arası savaşlar ve iç savaşların yanı sıra caydırıcılık stratejileri, kriz tırmandırma, silahlanma yarışı ve diplomasi gibi alanların gündemini büyük oranda yeniden şekillendirmiştir.

İHA kullanımının uluslararası güvenlik üzerindeki stratejik sonuçlarını örneklerle açıklamak gerekirse; 2001 yılı sonrasında ABD, El-Kaide, DEAŞ ve Boko Haram terör örgütlerine karşı İHA'lardan önemli ölçüde faydalanmaya başlamıştır (Congressional Research Service, 2023, s.2). Bu dönemde Türkiye de ülke içerisinde ve sınır ötesinde PKK terörizmi ve uzantılarıyla mücadelede İHA'ları aktif ve artan bir biçimde kullanmaya devam etmiştir. Öte yandan, Çin'in İHA'larını Güney Çin Denizi ve Doğu Çin Denizi'nde Japonya ve Güney Kore çevresinde gözetleme ve istihbarat faaliyetleri amacıyla kullanması bahse konu devletler arasında kriz tırmandırıcı ve caydırıcılığı aşındıran bir etki yaratırken (Boyle, 2015, s.89), Pakistan'ın Keşmir bölgesi üzerinde yürüttüğü İHA uçuşlarının ardından Hindistan'ın İHA satın alım süreci başlaması bu araçların bölgesel silahlanma yarışı ve güvenlik ikilemi üzerindeki örnekleri arasında gösterilebilir (Grodin, 2015). Benzer bir şekilde, Çin'in artan İHA kabiliyetine karşı Tayvan'ın ABD'den İHA satın alması da bölgedeki silahlanma yarışını tetikleyerek güvenlik ikilemi üzerinde yeni bir dinamik yaratmıştır (Ferran, 2024). Dağlık Karabağ Savaşı ve Rusya-Ukrayna Savaşı gibi devletler arası seviyedeki geleneksel yapıdaki savaşlarda İHA'lar savaşların seyri üzerinde gözle görülür bir değişim yarattığı gibi söz konusu durum Libya İç Savaşı gibi modern dönemdeki iç savaşlar için de geçerliliğini korumaktadır (Dempsey, 2024). Tüm bunlarla beraber İHA'ların terör örgütleri tarafından kullanılma ihtimali güvenlik tehditlerini daha karmaşık hale getirirken, tıpkı geleneksel savaşlarda olduğu gibi İHA'ların asimetrik ve hibrit savaşlar üzerindeki dönüştürücü etkisini daha somut hale getirmektedir.

3.İHA'lar ve Modern Savaş Ortamının Değişen Doğası: Rusya-Ukrayna Savaşı

2022 yılının Şubat ayında başlayan ve 2025 yılı itibarıyla devam eden Rusya-Ukrayna Savaşı tarihte İHA'ların kullanıldığı ilk savaş olmamasına rağmen bu araçların en fazla kullanılı-

dığı ve çatışma ortamında en fazla etki yaratan savaş olarak kayıtlara geçmiştir. Savaşın başlangıcından beri hem Rusya hem Ukrayna gerek askeri gerekse ticari özellikler taşıyan ve yapısal olarak çeşitlilik arz eden çok sayıda İHA sistemini askeri envanterleri dahil etmiştir. Bunlar arasında kanat açıklığı yalnızca 12 santimetre olan *Black Hornet* isimli oldukça küçük İHA'lar bulunduğu gibi kanat açıklığı 12 metreyi aşan *TB2* ve *Orion*'lar da savaş sahasında aktif bir biçimde kullanılmıştır (Franke, 2023). Söz konusu savaşta İHA'lar daha çok gözetleme, istihbarat toplama ve saldırı faaliyetlerinde kullanılmasına rağmen İHA'ların bütün savaş sürecinde taraflar arasındaki elektronik ve istihbarat savaşlarının da bir parçası haline geldiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, Rusya ve Ukrayna savaşının her kademesinde İHA'ları gerçek zamanlı görüntü ve istihbarat toplamaktan, tek yönlü veya uzun mesafeli saldırılar icra etmeye kadar oldukça geniş bir görev yelpazesinde kullanmıştır. Öyle ki, Rusya ve Ukrayna İHA'ları kullanarak birbirlerinin başkentlerine dahi çok sayıda saldırı gerçekleştirebilmiştir. Bunun geleneksel askeri araçlarla yapılması, İHA'larla yapılanlara kıyasla oldukça zordur (Faulconbridge ve Kelly, 2024).

Rusya ve Ukrayna'nın savaş stratejileri incelendiğinde ve özellikle savaşın ilk evresinde Ukrayna'nın Rusya'ya kıyasla İHA kullanımına daha fazla öncelik verdiği görülmektedir. Bu durumun temel nedeni Ukrayna'nın daha güçlü olan Rus kuvvetlerine karşı asimetrik bir üstünlük elde etme arayışıdır. Ancak üzerinde durulması gereken husus, Ukrayna'nın savaşın değişen safhalarında İHA kullanım stratejisini dönemsel olarak değiştirdiği ve aşamalı olarak İHA kullanımını artırdığıdır. Savaşın ilk evresinde özellikle *TB2* gibi büyük platform İHA'lardan önemli ölçüde faydalanan Ukrayna bu araçların havadan karaya vuruş gücünü, uzun süre havada kalabilme yeteneğini ve istihbarat toplama özelliğini Rusya'ya karşı etkili bir biçimde kullanmıştır (Thompson, 2024). Nitekim Ukrayna *TB2*'ler aracılığıyla Rus kuvvetlerine ait tank, askeri birlik, karadan havaya füze, zırhlı araç ve hava savunma sistemi gibi çok sayıda askeri hedefi imha edebilmiştir (Pettyjohn, 2024, s.16).

Savaşın devam eden safhalarında Rusya'nın değişen savaş stratejisine ve hava sahası üzerindeki hâkimiyeti ele geçirmesine cevaben Ukrayna, *TB2* gibi büyük platform İHA sistemlerinin yanına küçük ve ticari özelliklere sahip İHA'ları da dâhil etmiştir. Küçük İHA'lar Ukrayna'nın savaş alanı hakkındaki farkındalığını arttırmış, bunun sonucunda Ukrayna ordusu birliklerini yönlendirme ve hedefleri daha kolay vurabilme yönünde önemli bir avantaj elde etmiştir. Bu araçlar arasında öne çıkan *Switchblade*, *Puma* ve *Phoenix Ghost* gibi küçük İHA'ların oldukça düşük maliyete sahip olması, Rus hava savunma sistemleri tarafından tespit edilememesi ve yüksek hassasiyetli tek kullanımlık saldırılar gerçekleştirebilmesi Ukrayna'nın savaş sahasında önemli kazanımlar elde etmesini sağlamıştır (Eslami, 2022, s.509). Daha da önemlisi, Ukrayna savaşın başlangıcından itibaren yerli İHA üretim kapasitesini de önemli ölçüde artırmıştır. Resmi olarak yıllık 4 milyon İHA üretim kapasitesine sahip olduğu ve savaş sürecinde 200'den fazla İHA üretim şirketinin faaliyete geçtiği ifade edilen Ukrayna, savaşta artan Rus etkisine cevaben "İHA Ordusu" kurma projesi de başlatmıştır (Kakissis ve Harbage, 2024; Manuel, 2024).

Öte yandan, savaşın başlamasını takiben Rusya da yerli İHA üretim kapasitesini artırmış ve kendi üretimi İHA'lar arasında bulunan *Orion*, *Orlan-10*, *Eleron-3*, *Takhion*, *Zala* ve *Granat* gibi

menzili 15 km'den 100 km'nin üstüne çıkabilen İHA'larını savaş alanında kullanma yoluna gitmiştir (Bendett, 2024, s.286). Savaşın ilk aşamalarında Rusya İHA'larını birincil savaş aracı olarak kullanmaya öncelik vermemesine rağmen zaman içerisinde İHA'ları savaş stratejisinin bir bileşenine dönüştürmüştür (Kallenborn, 2022). Rusya özellikle *Orlan-10* ve *Zala* isimli İHA'larıyla savaş alanında Ukrayna birliklerini gözetlerken, bu İHA'ları ayrıca Ukrayna ordusuna ait hava savunmasının bastırılması ve imha edilmesi için de kullanmıştır (The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies, 2024). Yerli üretim İHA'larının yanı sıra Rusya İran'dan satın aldığı *Shahed-136* ve *Shahed-131* araçlarıyla İHA filosunu genişletmiş ve İHA'larının uzun menzil vuruş gücünü de artırmıştır (Eslami, 2022, s.513). Nitekim Rusya geniş çaplı İHA kullanımı sayesinde Ukrayna'nın stratejik noktalarını hedef alabilmiş ve Ukrayna'nın sahip olduğu birçok kritik altyapı, enerji tesisi ve fabrikalara İHA saldırıları ile zarar verilmiştir (Adams ve Armstrong, 2024)

Rusya-Ukrayna Savaşı tank, bomba, füze ve toplarla yürütülen geleneksel bir savaş olmasına rağmen Rusya'nın Ukrayna'ya kıyasla askeri güç kapasitesinin daha fazla olması Ukrayna'nın İHA'lardan daha fazla yararlanması sonucunu doğurmuştur. Savaş uçağı ve balistik füze gibi geleneksel savaş araçlarında Rusya'nın oldukça gerisinde yer alan Ukrayna, İHA kullanımıyla özellikle hava kuvvetleri arasındaki güç asimetrisini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu özelliğiyle Rusya-Ukrayna Savaşı İHA teknolojilerinin hava muharebe ve savunma alanlarındaki güç dengesini nasıl değiştirebileceğini göstermesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim Rusya'nın geleneksel askeri araçlara bağlı hava üstünlüğüne cevaben Ukrayna'nın daha küçük, kullanımı daha kolay ve tedarik edilmesi oldukça kısa süren İHA'lar üzerine savaş stratejisi inşa etmesi özellikle savaşın ilk aşamalarında Ukrayna'ya birçok alanda avantaj sağlamıştır (Thompson, 2024). Bununla beraber, İHA'ların geniş çaplı kara ve hava operasyonlarına destek sunması özellikle geleneksel askeri sistem ve araçlarla kıyaslandığında devletlere maliyet açısından önemli bir fayda sağlamaktadır. Bu anlamda gerek satın alım süreciyle gerekse lojistik yönüyle savaş harcamalarına katkı sunan İHA'lar, Rusya-Ukrayna Savaşı'nda tank ve hava savunma sistemi gibi pahalı ve büyük platformlara kolaylıkla zarar verebildiğini göstermiştir (Molly, 2024, s.54). Rusya-Ukrayna Savaşı'nda ortaya çıkan bu durum modern savaş ortamında İHA'ların genel savaş ekonomisi ve devletlerin askeri harcamalarını da yeniden şekillendirmeye mecbur olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, Rusya-Ukrayna Savaşı İHA'ların modern dönemdeki yüksek yoğunluklu savaşlara olan adaptasyonunu ve İHA'ların savaş alanına dâhil olmasıyla modern savaş alanının giderek karmaşık hale gelen yapısını net bir biçimde ortaya koymuştur. Her ne kadar Libya İç Savaşı ve Dağlık-Karabağ Savaşı İHA'ların savaş sahasındaki dönüştürücü etkisini gün yüzüne çıkarsa da Rusya-Ukrayna Savaşı'nda kullanılan İHA'lar gerek sayısal gerekse niteliksel olarak önceki örnekleri geride bırakmıştır. Bu özelliğiyle Rusya-Ukrayna Savaşı "ilk tam ölçekli İHA savaşı" sıfatıyla da değerlendirilmektedir (Khurshudyan, vd., 2022). Öyle ki, kimi kaynaklar savaş boyunca Ukrayna'nın ayda yaklaşık 10 bin İHA'yı kaybettiğinin altını çizerken, söz konusu rakamlar savaşta İHA kullanımının hangi ölçekte olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır

(Watling ve Reynolds, 2023, s.18). Bununla birlikte, İHA'ların her iki devlet tarafından savaş boyunca yoğun bir şekilde kullanılması Rusya-Ukrayna Savaşı'na "uzaktan savaş" karakteristiği kazandırmış ve önceki geleneksel savaşların aksine hem Rusya hem Ukrayna'nın operasyon sürelerinin oldukça kısılmasına olanak sağlarken, savaşın giderek hız kazanmasına neden olmuştur (Molloy, 2024, s.23).

Savaş boyunca Rusya ve Ukrayna'nın yaygın bir şekilde İHA kullanımına başvurması ve bu araçları savaş stratejilerinin bir parçası haline getirmesi modern savaş ortamına açık bir şekilde yeni standartlar getirmiştir. Son yıllarda ortaya çıkan savaşlarda İHA kullanımına ilişkin küresel eğilim önemli bir artış gösterse de bu eğilim Rusya-Ukrayna Savaşı'nda kullanılan İHA'lar ile daha da belirginleşmiştir. Dolayısıyla Rusya-Ukrayna Savaşı, İHA'ların yeni savaş paradigması ve konseptinin merkezine yerleştiğini gösterirken, küresel düzeyde savaşı yakından gözlemleyen tüm devletlerin İHA sistemlerine daha fazla yatırım yapması ve bunu askeri sistemlerinin bir parçası haline getirmesi potansiyelini ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle, Rusya-Ukrayna Savaşı İHA'ların yalnızca daha gizli, daha hızlı ve daha ölümcül araçlar haline geldiğini göstermekle kalmamış, geleneksel araçlara sunduğu destekle karadan ve havadan yürütülen büyük ölçekli saldırı operasyonlarının da yeniden şekillenen yapısını göz önüne sermiştir. Söz konusu özelliğiyle Rusya-Ukrayna Savaşı İHA'ların geleneksel askeri güç parametrelerinde dezavantajlı konumda bulunan devletlere önemli asimetrik avantajlar sağladığını göstermiştir (Kunertova, 2023, ss.95-96; Molloy, 2024, s.90).

Rusya-Ukrayna Savaşı'nda İHA kullanımının savaş sahası özelinde ortaya çıkardığı bir diğer önemli değişim askeri kurumsal yapı özelinde kendini göstermektedir. Örneğin savaş henüz devam ederken Ukrayna, orduya bağlı "İnsansız Sistem Kuvvetleri" adı altında yeni bir departman kurma kararı almış ve İHA üretimi ve yönetiminin kurumsal yapısını daha organizasyonel ve sistematik hale dönüştürmüştür (Savage, 2024). Bu türden kurumsal dönüşümler savaş ortamında İHA teknolojisinin operasyonel ve taktiksel potansiyelinden daha fazla yararlanmak için oldukça önemli adımlar olarak değerlendirilebilirken, diğer devletlerin de yakın ve orta vadede bu yönde adımlar atması ihtimalini kuvvetlendirmiştir. Öte yandan, tıpkı kurumsal yapı üzerinde olduğu gibi İHA'lar Rusya-Ukrayna Savaşı boyunca her iki devletin savaşa ilişkin karar alım süreci üzerinde de önemli bir etki yaratmıştır. Rusya ve Ukrayna'nın yapay zekâ destekli İHA kullanımını artırması savaş alanına ilişkin atılacak adımlarda karar alım sürecini hızlandırmıştır. Bu durum aynı zamanda karar alım sürecini çok daha verimli bir yapıya kavuşturarak savaş alanının etkili bir biçimde analiz edilmesini, savaş alanına dair önceliklerin daha somut bir şekilde belirlenmesini ve planlanan eylemlerin daha hızlı bir şekilde pratiğe dökülmesini kolaylaştırmıştır (Molloy, 2024, s.22).

Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşı diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerinden bir diğeri ticari ve sivil İHA'ların son derece yoğun kullanıldığı ilk savaş olma özelliği taşımasıdır (Bendett, 2024, s.291). Silahlı İHA'larla mukayese edildiğinde savaş alanı üzerinde çok daha sınırlı bir kabiliyeti olmasına rağmen ticari İHA'lar oldukça ucuz olmaları sebebiyle taraflara büyük bir istihbarat ve keşif desteği sağlamıştır. Gerek Rusya gerekse Ukrayna tarafından yürütülen kara operasyonlarında vazgeçilmez bir araca dönüşen, düşman hedeflerini tespit etme ve

topçu ateşini bu hedeflere yönlendirmeye yardımcı olan ticari İHA'lar aynı zamanda her iki tarafın savunma gücünü artırarak karşı tarafın hızlı bir şekilde toplanmasını ve sürpriz saldırılar gerçekleştirmesini de zorlaştırmıştır. Bununla beraber, üzerine küçük bombalar yerleştirilmesiyle saldırı araçlarına da dönüştürülen ticari İHA'lar her iki ülke tarafından düşman birliklerinin yerini tespit etmek ve saldırıları yönlendirmek amacıyla kullanılmıştır (BBC, 2023). Söz konusu İHA sistemlerinin hava savunma ve radar sistemleri tarafından tespitinin oldukça zor olması, savaşan taraflara fiziki olarak erişilmesi mümkün olmayan bölgeleri gözetleme imkânı sunması ve kolaylıkla silahlı araçlar haline dönüştürülmesi Rusya ve Ukrayna'nın hassas vuruş gücünü artırmasına olanak sağlamıştır. Daha da önemlisi, bu tür İHA'lar operasyonel menzili genişleterek az sayıda askerin çok daha geniş bir alanda operasyon yürütebilmesine imkân tanımıştır. Bu kapsamda, Çin'den ithal edilen *DJI Mavic 3*, *DJI Matrice* ve *Autel Evo* ya da Rus üretimi *Supercam* İHA'ları en ucuz ve basit seviyedeki ticari İHA'lar olmasına rağmen savaşın gidişatında oldukça belirleyici bir rol oynamış ve bu tür İHA'lar söz konusu geniş görev alanıyla modern savaş ortamını nasıl değiştirebileceğini göstermiştir (Army Recognition, 2024; Hambling, 2024). Nitekim Rusya-Ukrayna Savaşı'nın açıkça gösterdiği gibi modern savaş ortamında küçük boyutlu İHA'lar ordular için yakın destek operasyonlarının ayrılmaz bir bileşenine evrilmiştir (Rossiter ve Canon, 2024, s.335).

Ticari ve sivil yapıdaki İHA'ların ortaya çıkardığı bu yeni koşullar modern savaş ortamında küçük boyutlardaki İHA'ları etkisiz hale getirebilecek hava savunma sistemleri özelinde yeni bir gündem yaratmıştır (Tucker, 2024). Nitekim Rusya-Ukrayna Savaşı'nın başlangıcından beri hem Rusya hem Ukrayna'nın küçük yapıdaki İHA'larla yürütülen operasyonlara karşı büyük bir önlem almak durumunda kaldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, Ukrayna'nın savaşta giderek artan İHA kullanımına cevaben Rusya çeşitli elektronik savaş sistemleri kullanımına ve frekans karıştırma (Jamming) gibi yöntemlere başvurmuştur. Rusya ayrıca frekans karıştırma cihazlarını zırhlı araç ve tanklara entegre ederek İHA'lara karşı koyma yeteneğini büyük ölçüde güçlendirmiştir. Rusya'yla kıyaslandığında elektronik savaş yetenekleri daha zayıf olmasına rağmen Ukrayna da Rus İHA'larına karşı *Tsukorok* gibi İHA dedektörleriyle karşı koymaktadır (Deprez, 2024). Bu yönüyle küçük boyutlardaki ticari ve sivil özellikler taşıyan İHA'lara karşı geleneksel hava savunma sistemlerinin yetersiz kalması, devletlerin modern çatışma ortamında yeni savunma arayışına girmelerini ve İHA'ları durdurabilecek elektronik savaş kabiliyetlerini güçlendirmelerini zorunluluk haline getirmiştir. Dolayısıyla yakın ve orta vadede yalnızca Rusya ve Ukrayna'nın değil savaşı yakından takip eden diğer devletlerin de gerek silahlı gerekse sivil ve ticari İHA'lara karşı koyabilecek yeni savunma sistemleri üzerine çalışmalarını hızlandırması ihtimaller arasında yer almaktadır.

Sonuç

21. yüzyılda teknolojik gelişmelerin hız kazanmasıyla beraber otonom ve yarı otonom silah sistemlerinin askeri alana dâhil olması savaşın icra ediliş biçiminde, devletlerin askeri stratejilerinde ve uluslararası güvenlik gündeminde bütüncül bir etki yaratmıştır. Söz konusu silah sistemlerinin bir parçası olan İHA'lar hâlihazırda birçok ülke tarafından savaş ve terörle

mücadele operasyonları gibi alanlarda aktif bir biçimde kullanılmakta ve savaş sahasında oldukça geniş çaplı ve karmaşık görevler üstlenebilmektedir. Bu yönüyle günümüzde savaşın geleneksel yapısı üzerinde kayda değer bir değişim yaratan İHA'lar özellikle savaşın maliyetini azaltması, savaş alanında uzun süre dayanıklılık göstermesi ve istihbarat, keşif ve gözetleme faaliyetlerinde kullanılması nedeniyle uluslararası alanda kullanımı giderek yaygınlaşan araçlar halini almıştır. Libya İç Savaşı, Dağlık Karabağ Savaşı ve özellikle de Rusya-Ukrayna Savaşı'nın açıkça ortaya koyduğu üzere İHA'lar askeri operasyonların işleyişinde önemli bir dönüşüm yaratmış, savaşan aktörlere önemli taktik avantajlar sunmuş ve yine operasyonel verimliliği oldukça yukarı taşımıştır. Bununla birlikte, modern savaş ortamında İHA'lar savaş alanında doğru hedefi belirleme, savaşa alanına ilişkin gerçek zamanlı görüntüleme sunma, karar alım sürecini hızlandırma ve ölüm riskini azaltma gibi nedenlerle modern savaş ortamında oyun değiştirici olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Bu yönüyle İHA'lar yalnızca konvansiyonel savaş ortamında değil ayrıca asimetrik savaş ve hibrit savaşın işleyişinde de dönüşüme neden olmuştur.

Bu çalışma İHA'ların modern savaş ortamı ve savaşın değişen doğası üzerindeki etkilerini ortaya koymuş ve Rusya-Ukrayna Savaşı'nı inceleyerek İHA'ların modern savaş ortamını nasıl şekillendirdiği sorusu üzerine odaklanmıştır. Çalışmada ilk olarak, İHA'ların savaşın doğası üzerinde yarattığı değişimler teorik boyutlarıyla tartışmaya açılmış, devam eden başlıklarda ise 21. yüzyılda İHA kullanımının yaygınlaşmasıyla bu araçların uluslararası güvenlik gündemi üzerindeki stratejik sonuçları değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonunda, günümüze kadarki en geniş ölçekli İHA kullanımına sahne olan Rusya-Ukrayna Savaşı incelenmiştir. Savaşın başlangıcından itibaren hem Rusya hem Ukrayna yalnızca silahlı İHA'ları değil aynı zamanda sivil ve ticari İHA'ları da birbirlerine karşı kullanmış ve her iki devlet birbirlerine karşı yürütülen birçok operasyonda İHA'lardan faydalanmıştır. Buradan yola çıkarak çalışma İHA'ların devletlerin askeri stratejilerine yerleşmesiyle savaşın icra ediliş biçiminde kayda değer bir değişim yarattığı ve devletlere savaş sahasında yalnızca istihbarat, keşif ve gözetleme alanlarında değil aynı zamanda operasyonel, taktik ve stratejik kabiliyetlerine katkı sağladığı argümanını ileri sürmüştür.

KAYNAKÇA

- ADAMS, P. ve AMSTRONG, K. (2024). "Massive Russian Attack Causes Ukraine Blackouts". Erişim Tarihi: 22.11.2024. <https://www.bbc.com/news/articles/c206l3qgnx2o>.
- Amerikan Savunma Bakanlığı. (2023). *Counter-Unmanned Aircraft System*. Washington: Headquarters, Department of the Army.
- Army Recognition (2023). "Ukraine Acquires 2,000 Autel Evo Max 4T Chinese-Made Drones". Erişim Tarihi: 04.09.2024. <https://armyrecognition.com/focus-analysis-conflicts/army/conflicts-in-the-world/russia-ukraine-war-2022/ukraine-acquires-2-000-autel-evo-max-4t-china-made-drones>.
- BBC (2023). "How Are 'Kamikaze' Drones Being Used by Russia and Ukraine?". Erişim Tarihi: 23.10.2024. <https://www.bbc.com/news/world-62225830>.

- BENDETT, S. (2024). "Russian Military Drones: Established and Emerging Technologies in Ukraine". DE GRUYTER HANDBOOK OF DRONE WARFARE. (ed. JAMES P. R.). Berlin: De Gruyter: 285-298.
- BLOM, J. D. (2010). *Unmanned Aerial Systems: A Historical Perspective*. Kansas: US Army Combined Arms Center.
- BORSARI, F. (2022). "Tools of Influence: Drone Proliferation in the Middle East and North Africa". Erişim Tarihi: 25.09.2024. <https://ecfr.eu/article/tools-of-influence-drone-proliferation-in-the-middle-east-and-north-africa/>.
- BOWMAN, B. vd. (2021). "China's Surprising Drone Sales in the Middle East." Erişim Tarihi: 28.10. 2024. <https://www.defensenews.com/opinion/2021/04/23/chinas-surprising-drone-sales-in-the-middle-east/>.
- BOYLE, M. J. (2015). "The Race for Drones". *Orbis*. 59/1: 76-94.
- CALCARA, A., GILLI, A., GILLI, M. ve ZACCAGNINI I. (2022). "Will the Drone Always Get Through? Offensive Myths and Defensive Realities". *Security Studies*. 31/5: 791-825.
- CALCARA, A., GILLI, A., GILLI, M., MARCHETTI, R. ve ZACCAGNINI, I. (2022). "Why Drones Have Not Revolutionized War: The Enduring Hider-Finder Competition in Air Warfare". *International Security*. 46/4: 130-171.
- CAMPBELL, M. (2024). *Drone Proliferation Dataset*. Center for New American Century.
- CHANDRA, A. (2021). "Why China's Armed UAVs Are a Global Export Success, and Its Fighter Jets, Not So Much". Erişim Tarihi: 02.11.2024. <https://www.defenceprocurementinternational.com/features/air/china-has-disrupted-the-military-drone-market>.
- Congressional Research Service. (2023). *Armed Drones: Evolution as a Counterterrorism Tool*. Washington: Congressional Research Service.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (2023). "Türk Dronlarının Küresel Satışlarında Artış". Erişim Tarihi: 01.11.2024. https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis_basinda_turkiye/de-tay/turk-dronlarinin-kuresel-satislarinda-artis.
- DAVENPORT, C. (2015). "The F-35 vs. the A-10 Warthog, Head-to-Head in Close-Air Support". Erişim Tarihi: 14.09.2024. <https://www.washingtonpost.com/news/check-point/wp/2015/08/27/as-it-fights-for-its-life-the-a-10-will-face-off-against-the-f-35-in-close-air-supporttest/>.
- DAVIS, L. E. vd. (2014). *Armed and Dangerous?: UAVs and U.S. Security*. California: RAND Corporation.

- DEMPSEY, J. (2024). "Satellite Imagery Shows New Libyan UAV Breaking Cover". Erişim Tarihi: 19.11. 2024. <https://www.iiss.org/online-analysis/military-balance/2024/08/new-libyan-uav-breaks-cover/#:~:text=UAV%20im-pact,%20and%20ground%2Dattack%20missions>.
- DEPREZ, F. (2024). "Ukraine's Pocket-Sized Answer to Russian Drones." Erişim Tarihi: 01.11. 2024. <https://foreignpolicy.com/2024/08/05/ukraine-russia-war-drone-detectors-jamming-tsukorok/>.
- ESLAMI, M. (2022). "Iran's Drone Supply to Russia and Changing Dynamics of the Ukraine War". *Journal of Peace and Nuclear Disarmament*. 5/2: 507-518.
- FAULCONBRIDGE, G. ve KELLY, L. (2024). "Ukraine Attacks Moscow with 34 Drones, Biggest Strike on the Russian Capital". Erişim Tarihi: 13.11.2024. <https://www.reuters.com/world/europe/ukraines-drone-attack-forces-closure-two-moscow-airports-2024-11-10/>.
- FERRAN, L. (2024). "US Approves Sale Of Hundreds Of One-Way Attack Drones To Taiwan". Erişim Tarihi: 28.08.2024. <https://breakingdefense.com/2024/06/us-approves-sale-of-hundreds-of-one-way-attack-drone-to-taiwan/>.
- Fortune Business Insight (2024). "Unmanned System /Military Drone Market". Erişim Tarihi: 10.11.2024. <https://www.fortunebusinessinsights.com/military-drone-market-102181>.
- FRANKE, U. (2023). "Drones in Ukraine and Beyond: Everything You Need to Know. Erişim Tarihi: 19.09.2024. <https://ecfr.eu/article/drones-in-ukraine-and-beyond-everything-you-need-to-know/>.
- FUHRMANN, M. ve HOROWITZ, M. C. (2017). "Droning On: Explaining the Proliferation of Unmanned Aerial Vehicles". *International Organization*. 71/2: 397-418.
- FUKUYAMA, F. (2021). "Droning On in the Middle East". Erişim Tarihi: 04.09.2024. <https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/droning-on/>.
- GERSTEIN, D. M. ve LEIDY, E. N. (2024). *Emerging Technology and Risk Analysis: Unmanned Aerial Systems Intelligent Swarm Technology*. California: Homeland Security Operational Analysis Center.
- Government Accountability Office. (2023). *Drone Swarm Technologies*. Washington: Government Accountability Office.
- GRODEN, C. (2015). "India Is Being Up Its Combat Drone Bench". Erişim Tarihi: 07.09.2024. <http://fortune.com/2015/11/10/india-combat-drones/>.

- HAMBLING, D. (2024). "DJI's New Drone Could Change War —But It's Not Supposed To Be A Weapon". Erişim Tarihi: 16.08.2024. <https://www.forbes.com/sites/davidhambling/2024/01/16/djis-new-drone-could-change-war--but-its-not-supposed-to-be-a-weapon/>.
- HARDY, J. (2022). "Realism, drone warfare, and the future of the international system". DRONES AND GLOBAL ORDER. (ed. Paul L. vd.). London: Routledge.
- HOROWITZ, M. C. vd. (2016). "Separating Fact from Fiction in the Debate over Drone Proliferation". *International Security*. 41/2: 7-42.
- HUANG, K. (2020). "Chinese President Xi Jinping Urges Military to Boost Drone Warfare Capacity". Erişim Tarihi: 13.10.2024. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3094623/chinese-president-xi-jinping-urges-military-boost-drone>.
- ISPI. (2024). "China's Expanding Security Footprint in Africa: From Arms Transfers to Military Cooperation". Erişim Tarihi. 15.09.2024. <https://www.ispionline.it/en/publication/china-expanding-security-footprint-in-africa-from-arms-transfers-to-military-cooperation-184841>.
- JOSHI, S. ve STEIN, A. (2013). "Emerging Drone Nations". *Survival: Global Politics and Strategy*. 55/ 5: 53-78.
- JUDSON, J. (2024). "Counter-Drone Missile Competition Possible in 2025, Army Officials Say". Erişim Tarihi: 01.11.2024. <https://www.defensenews.com/digital-show-dailies/smd/2024/08/07/counter-drone-missile-competition-possible-in-2025-army-officials-say/>.
- KAKISSIS, J. ve HARBAGE, C. (2024). "Ukraine is Amping Up Drone Production to Get an Edge in the War Against Russia". Erişim Tarihi: 18.11.2024. <https://www.npr.org/2024/10/13/nx-s1-5147284/ukraine-drones-russia-war>.
- KALLENBORN, Z. (2022). "Seven (Initial) Drone Warfare Lessons From Ukraine". Erişim Tarihi: 14.08.2024. <https://mwi.westpoint.edu/seven-initial-drone-warfare-lessons-from-ukraine/>.
- KHURSHUDYAN, I. vd. (2022). "Russia and Ukraine Are Fighting the First Full-Scale Drone War". Erişim Tarihi: 01.09.2024. <https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/02/drones-russia-ukraine-air-war/>.
- KLARE, M. T. (2024). "U.S. to Supply Taiwan With Attack Drones. Arms Control Assosiation". Erişim Tarihi: 02.10.2024. <https://www.armscontrol.org/act/2024-09/news/us-supply-taiwan-attack-drones>.
- KOEBLER, J. (2013). "Obama: Administration Saw Drone Strikes as 'Cure-All' for Terrorism". U.S. Erişim Tarihi: 10.10.2024. <http://www.usnews.com/news/articles/2013/05/23/obama-administrationsaw-drone-strikes-as-cure-all-for-terrorism>.

- KOZERA, C. A.(2018). "Military Use of Unmanned Aerial Vehicles – A Historical Study". *Safety & Defense*. 4/1: 17-21.
- KREPS, S. (2016). *Drones: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- KREPS, S. E. vd. (2018). "Drone Proliferation in the Twenty-first Century". *Oxford Handbook of International Security*. (ed. ALEXANDRA G. and WILLIAM C. W.). Oxford: Oxford University Press.
- KREPS, S. ve ZENKO, M. (2014). "The Next Drone Wars: Preparing for Proliferation". *Foreign Affairs*. 93/2: 68–79.
- KUNERTOVA, D. (2023). "Drones Have Boots: Learning from Russia's War in Ukraine". *Contemporary Security Policy*. 44/4: 576-591.
- KUNERTOVA, D. (2023). "The War in Ukraine Shows the Game-Changing Effect of Drones Depends on the Game". *Bulletin of the Atomic Scientists*. 79/2:95-102.
- MANUEL, R. (2024). "Ukraine Confirms Procurement of 1.8 Million Drones By 2025". Erişim Tarihi: 01.11.2024. <https://thedefensepost.com/2024/10/30/ukraine-confirms-drones-2025/>.
- MANUEL, R. (2024). "US Army Signs Five-Year Deal for Teledyne FLIR's Black Hornet 4 Nano Drones". Erişim Tarihi: 05.11.2024. <https://thedefensepost.com/2024/10/28/us-black-hornet-nano-drones/>.
- MAXWELL, P. (2024). "Don't Bring A Patriot To A Drone Fight—Bring Fighter UAVs Instead". Erişim Tarihi: 17.11.2024. <https://mwi.westpoint.edu/dont-bring-a-patriot-to-a-drone-fight-bring-fighter-uavs-instead/>.
- MITRIDIS, D., KAPSALIS, S., TERZIS, D., PANAGIOTOU, P. (2023). "An Evaluation of Fixed-Wing Unmanned Aerial Vehicle Trends and Correlations with Respect to NATO Classification, Region, EIS Date and Operational Specifications". *Aerospace*. 10/382: 1-30.
- MOLLOY, O. (2024). *Drones in Modern Warfare: Lessons Learnt from the War in Ukraine*. Australian Army Research Centre.
- MUMFORD, A. (2013). "Proxy Warfare and the Future of Conflict". *RUSI Journal*. 158/2.
- NAYAN, R. (2022). "Nuclear Mission of Drones". *Journal of Defence Studies*. 16/4: 141-158.
- NEWCOME, L. R. (2004). *Unmanned Aviation: A Brief History of Unmanned Aerial Vehicles*. Virginia: American Institute of Aeronautics and Astronautics.
- OSINGA, F. (2018). "Air Strike". *Routledge Handbook of Air Power*. (ed. John Andreas Olsen). Londra: Routledge: 95-107.

- PARACHINI, J. V. ve WILSON, P. A. (2020). "Drone-Era Warfare Shows the Operational Limits of Air Defense Systems". Erişim Tarihi: 01.09.2024. <https://www.realcleardefense.com/articles/2020/07/02/droneera-warfare-shows-the-operational-limits-of-air-defense-systems-115430.html>.
- PETTYJOHN, S. (2024). *Evolution Not Revolution: Drone Warfare in Russia's 2022 Invasion of Ukraine*. Washington: Center for a New American Century.
- PETTYJOHN, S. vd. (2024). *Swarms over the Strait: Drone Warfare in a Future Fight to Defend Taiwan*. Washington: Center for New American Century.
- PIETRUCHA, M. W. (2013). The Next Lightweight Fighter: Not Your Grandfather's Combat Aircraft.
- Reuters (2024). "India to Buy 31 Armed Drones from US. Erişim Tarihi: 15.11.2024. <https://www.reuters.com/world/india-signs-deal-with-us-procure-31-mq-9b-drones-ministry-says-2024-10-15/>.
- ROGERS, J. P. (2024). "What Is Drone Warfare?". *De Gruyter Handbook of Drone Warfare*. (ed. JAMES P. R.). Berlin: De Gruyter: 9-24.
- ROSSITER, A. ve CANNON, B. J. (2024). "Game-Changing Drones? The Record from Libya to Ukraine". *De Gruyter Handbook of Drone Warfare*. (ed. JAMES P. R.). Berlin: De Gruyter: 325-338.
- SAVAGE, O. (2024). "Ukraine Conflict: Ukraine Establishes World's First Unmanned Force". Erişim Tarihi: 14.09.2024. <https://www.janes.com/osint-insights/defence-news/air/ukraine-conflict-ukraine-establishes-worlds-first-unmanned-force>.
- SAYLER, K. ve DEVINE, M. (2022). *Unmanned Aircraft Systems: Roles, Missions, and Future Concepts*. Washington: Congressional Research Service.
- SHAW, I.G.R. (2013). "Predator Empire: The Geopolitics of US Drone Warfare". *Geopolitics*. 18/3: 536-559.
- SINGER, P. W. ve WRIGHT, T. (2013). "An Obama Doctrine on New Rules of War". Erişim Tarihi: 11.11.2024. <https://www.brookings.edu/articles/an-obama-doctrine-on-new-rules-of-war/>.
- STERNSTEIN, Aliya. (2015). "How to Hack a Military Drone". Erişim Tarihi: 23.09.2024. <http://www.defenseone.com/technology/2015/04/how-hack-military-drone/111391/>.
- STULBERG, A. N. (2007). "Managing the Unmanned Revolution in the U.S. Air Force". *Orbis*. 51/2,: 251-265.
- The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies (2024). "The Orlan Complex: Tracking The Supply Chains Of Russia's Most Successful UAV". Erişim Tarihi:

16.11.2024. <https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/orlan-complex-tracking-supply-chains-russias-most-successful-uav/interactive-summary>.

Thompson, Kristen D. (2024). How the Drone War in Ukraine Is Transforming Conflict. Council on Foreign Relations. 16 Ocak 2024. <https://www.cfr.org/article/how-drone-war-ukraine-transforming-conflict>.

TUCKER, P. (2014). Every Country Will Have Armed Drones within 10 Years. Erişim Tarihi: 01.09.2024. <https://www.defenseone.com/technology/2014/05/every-country-will-have-armed-drones-within-ten-years/83878/>.

TUCKER, P. (2024). "US-Made Jam-Resistant Drones Helped Ukrainians Cut Through Russia EW". Erişim Tarihi: 02.11.2024. <https://www.defenseone.com/technology/2024/10/us-made-jam-resistant-drones-are-helping-ukrainians-cut-through-russia-ew/400735/>

WATLING, J. ve REYNOLDS, N. (2023). *Meatgrinder: Russian Tactics in the Second Year of Its Invasion of Ukraine*. Londra: The Royal United Service Institute for Defence and Security Studies.

World of Drones Database. (2024). "Introduction: How We Became a World of Drones". Erişim Tarihi: 21.10.2024. <https://www.newamerica.org/future-security/reports/worldddrones/introduction-how-we-became-a-world-of-drones>.

World of Drones Database. (2024). "Who Has What: Countries with Armed Drones". Erişim Tarihi: 28.10.2024. <https://www.newamerica.org/future-security/reports/world-drones/who-has-what-countries-with-armed-drones/>.

ZEGART, A. (2015). The Coming Revolution of Drone Warfare". Erişim Tarihi: 19.09.2024. <http://www.wsj.com/articles/amy-zegart-the-coming-revolution-of-drone-warfare-1426720364>.

EXTENDED ABSTRACT

The rapid advancement of modern technologies and the increasing prevalence of military applications of autonomous weapon systems have strategic impacts on the changing nature of warfare and the international security agenda. Due to emerging technologies, UAVs have become military tools capable of undertaking complex missions in the modern warfare environment, revolutionizing all strategic, operational and tactical levels of warfare. UAVs, which are part of autonomous/semi-autonomous weapon systems, can be used in all land, air and sea operations in the 21st century. In this context, UAVs provide states with a huge advantage on the battlefield by removing human casualties, reducing the cost of war, demonstrating long-term resilience, and reducing the risk of escalation. Besides, UAVs assist in the planning and execution of military operations, as well as surveillance, reconnaissance and intelligence activities. UAVs can also be equipped with missiles or bombs, making them a military system that can detect and hit enemy targets. With all these aspects, UAVs gradually find more and more place in the military strategies and security policies of states. Considering these features, states have been

gradually investing more in UAVs in recent years, making them an indispensable component of their military operations.

UAVs have become part of the military inventories of more than 30 states internationally, paving the way for the emergence of a new area of competition between states. It is obvious that UAVs, which undertake many complex roles on the battlefield today, will be an indispensable tool for operations carried out by professional armies in the short and medium term. As clearly seen in Libya, Nagorno-Karabakh and Russia-Ukraine wars, UAVs have transformed from being secondary tools used solely for surveillance, reconnaissance or intelligence purposes into tools that change the course of war.

This study aims to reveal the strategic impact of UAVs on the modern warfare environment and the changing nature of warfare and focuses on the question of how and in what ways UAVs shape the modern warfare scene. In the study, firstly, theoretical discussions are conducted on the diverse structure of UAVs and the transformation these military vehicles create on the battlefield. In this context, the changes that UAVs bring about at tactical, operational and strategic levels in war and conflict and the advantages they provide to states are revealed. In the continuation of the study, the strategic effects of UAVs on the security agenda are evaluated along with the increasing use of UAVs in the international arena. Although the United States has had a monopoly on the production and international export of UAVs for many years, countries such as Türkiye and China have begun domestic UAV production and entered the global market, significantly accelerating the spread of UAVs globally. As a result of the proliferation and increasing use of UAVs, the agenda of areas such as the fight against terrorism, interstate wars and civil wars, as well as deterrence strategies and arms races have gained a largely new appearance.

The study finally explains the 2022 Russia-Ukraine War and stressed how both states positioned both armed and civilian/commercial UAVs in their military strategies since the first phase of the war. The Russia-Ukraine War, which is the largest-scale UAVs war to date, clearly demonstrates that UAVs have become central to the new warfare paradigm and concept. The study argues that the integration of UAVs into the military strategies of states has generated a visible transformation in the nature and way of conducting war, and that they not only provide states with advantages in the fields of intelligence, reconnaissance and surveillance on the battlefield, but also strengthen their operational, tactical and strategic capabilities in a broader context.

A REVIEW OF THE TURKISH JOURNAL'S TAKE ON THE RUSSO-UKRAINIAN WAR

Ali ÇAKIR*
Ayça GÖKDEMİR**

ABSTRACT

Russia's full-scale invasion of Ukraine in Europe has caught the attention of nations worldwide. Türkiye's proximity to these countries and long-existing political relations have caused the conflict to become an essential part of the main agenda in the Turkish press. The Black Sea– a vital logistic artery for the transportation of both energy sources and agricultural products to the rest of the world– is a commonplace of convergence for all three of these countries, and the affairs between them, already considered important with regards to international relations, soared into an even higher point of interest in the media following the war. The warring parties have been vigilant on the matter of the Turkish Straits, on the subject of Türkiye having the power to regulate all waterway activities, which led to officials from both Russia and Ukraine releasing statements on the matter in the initial days of the conflict, to put media's power of creating a solid international public opinion to use. The Turkish press reacted promptly, sharing the news with Turkish readers after developments in February 2022. Thus, this paper reviews Turkish government officials' statements on the ongoing war and their narration, considering the miscellaneous reports in 4 Turkish newspapers. In this respect, the newspapers Yeni Şafak and Habertürk represent the right wing. In contrast, Aydınlık and Cumhuriyet represent the left wing to deepen further the understanding of how these newspapers acquired the necessary information and narrated the story in their reports. The paper, to assess the initial reaction to the war, strictly focuses on the news reported between the start of the war on February 28th and March 02nd, 2023, with the description of events, the parties of the war, international reactions to the conflict, and the war's impact on economy constituting the main headings under which the study showcases a thorough analysis of words that fall under the above-given headings, their frequency, why and how the newspaper had used them.

Keywords: Russo-Ukrainian war, international relations, the Turkish press, content analysis

TÜRKİYE'DEKİ GAZETELERİN RUSYA-UKRAYNA SAVAŞINA YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ÖZ

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Avrupa'da meydana gelmesi, dünya kamuoyunun ilgisinin buraya yönelmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin her iki ülkeyle gerek coğrafi gerekse siyasi ilişkileri Türk basının da konuyu ana gündeme taşımasında etkili olmuştur. Adı geçen her üç ülke de Karadeniz'i aktif olarak kullanmaktadır. Karadeniz hem enerji nakil hatlarının konumu hem de tarımsal ürünlerin dünya pazarına yayılması için önemli bir ortak alan özelliği taşımaktadır. Uluslararası ilişkiler noktasından önemli olan bu ülkelerin ilişkileri, savaş gibi medyanın ilgisini çeken bir noktaya taşınmıştır. Türkiye'nin boğazlar üzerindeki hakkı savaşın her iki ülkenin de önem verdiği bir durum olmuştur. Gerek Rus gerekse Ukraynalı yetkililer savaşın ilk günlerinde bu konuda açıklamalarda bulunmuştur. Medyanın kamuoyu oluşturmadaki gücünü savaşın taraflar kullanmak istemiştir. Türk basını, olayın meydana gelmesinin hemen sonrasında reaksiyon alarak, gelişmeleri okuyucularıyla paylaşmıştır. Buradan hareketle, yetkililerin açıklamaları ve

Gönderilme Tarihi: 16.09.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, KASTAMONU; ORCID: 0000-0003-2903-4071, E.Posta: alicakir@kastamonu.edu.tr

** Ar. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, KASTAMONU; ORCID: 0000-0001-6451-8069, E.Posta: abilmez@kastamonu.edu.tr

bunların gazetelerde ne surette ele alındığı tarafımızdan incelenmeye çalışılmıştır. İlaveten savaş hakkında gazetelerin kendi bünyesinde ürettikleri haberler hariç diğer haberler de değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Elde edilen bilgilerin hangi görüş tarafından ne surette ele alındığı bu araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu meyanda sol ve sağ görüşler temelinde dört gazete seçilmiştir. Skalanın sağ tarafında Yeni Şafak ve Habertürk, sol tarafında ise Aydınlık ve Cumhuriyet gazeteleri seçilmiştir. Zaman aralığı olarak ise savaşın başladığı 28 Şubat 2022 ile 2 Mart 2022 tarihleri arasında kapsayan, ilk izlenimleri ölçümlemek amacıyla bir haftalık süre baz alınmıştır. Olayın tanımlanması, olayın tarafları, uluslararası tepkiler ve ekonomik etkiler temaları belirlenmiştir. Bu başlıklar altında, seçilen kelimelerin tekrarlanma sıklığı, neden kullanıldığı ve nasıl tanımlandığı derinlemesine analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya-Ukrayna Savaşı, uluslararası ilişkiler, Türk basını, içerik çözümleme

Introduction

One can, arguably, divide the relations between Russia and Ukraine into different periods based on the term of each president who has served in office since 2014 (Денис, 2017, p. 66). During Leonid Kuchma's time in office, there were talks about reunifying Ukraine with Russia. However, the ruling party in Ukraine– by using the British Commonwealth examples as a means to an end– somehow opposed this idea of reunification, which the 1991 agreement of the Commonwealth of Independent States (Hüseynov, 2003, p. 389) between Russia, Belarus and Ukraine worked towards to realise. Quoting Седякин, Баца (2017, p. 67) claims that Yushchenko aimed to set Ukraine apart from other post-Soviet states. The transfer of Crimea to the Ukrainian SSR and the dispute of dominion over Sevastopol, going as far back as the USSR era, have been the main points of long-lived controversial debates (Денис, 2017, p. 67). Another aspect of the geographical issues mentioned so far is the matter of energy transport lines. The USSR planned the construction of its energy pipelines around the then-existing Ukrainian SSR, which then had become problematic due to the climbing tension between Russia and Ukraine. Following the new agreements, Ukraine settled its gas debts with Russia by sending a sizeable amount of weaponry that it had inherited previously after the collapse of the USSR (Лапкин, 2013, p. 138). Despite that, Ukraine's approach to the matter remains unchanged, resulting in an ever-persisting dispute on energy transport lines between the two countries.

The 2004 elections in Ukraine saw the pro-West leader Yushchenko go against the pro-Russian ex-president Yanukovych. Although Yushchenko emerged as the official victor of the election, many knew there were conflicts of authority within the constituents of the ruling 'Our Ukraine Bloc' (Tüysüzoğlu, 2014, p. 27-28). Indeed, President Leonid Kuchma ordered Tymoshenko to be dismissed, with Yushchenko replacing her as the prime minister, resulting in a political feud between the two leaders (Bingöl, 2014, p. 19). With Western powers avoiding a conflict with Russia and his failure to establish economic stability, the persisting energy disputes with Russia caused Yushchenko to lose the majority popular support (Samedov, 2022, p. 66-68). In addition, North Atlantic Treaty Organization (NATO) agreed to Ukraine's aspirations for NATO membership during the 2008 Bucharest Summit, which further strained the relations between Ukraine and Russia (Ünalmiş & Oğuz, 2019, p. 2). Following a period of political instability, all three of the leaders mentioned above announced their candidacy for presidency with the elections seeing Yanukovych as the new president.

Yanukovych's ascension to the office came with some vital changes in Ukraine's foreign policy. Although he had the support of Western powers against his fiercest opponent, Tymoshenko, in the elections, the new president soon started implementing pro-Russian policies. The signing of the Kharkiv Pact in the first quarter of 2010 extended Russia's lease of a naval base in Sevastopol to 2042 with an option for a further 5-year renewal to 2047, while Yanukovych adopted policies that abandoned Ukraine's NATO membership ambitions in June of the

same year (Kuzio, 2012, p. 404-405). The diminishing support of Western states, economic underperformance and Tymoshenko's arrest caused concerns among Ukrainians, which then turned into protests with Yanukovych suspending the talks on EU membership in the latter half of 2013 (Diyarbakırlıoğlu, 2020, p. 212). Yanukovych had to flee the country following violent protests that took Ukraine by storm and saw dozens of protestors killed. After removing Yanukovych, the Ukrainian parliament installed an interim government, hoping to end the political turmoil interrupted by Russia's annexation of Crimea (Derman & Ongarava, 2014, p. 12). The consequent Crimean status referendum conducted in the Autonomous Republic of Crimea under Russian provision resulted in the majority of people voting for the integration of the region into Russia (Konak, 2019, p. 85). Russia's recognition of Crimea as a sovereign state during political turmoil in Ukraine raised global concerns. Worries over Donetsk meeting possibly the same end became the last straw between Russia and the Western powers leading the West to impose sanctions on Russia to prevent further invasion attempts (Ercan, 2015, p. 97). The downing of the Malaysia Airlines plane on July 17th increased the severity of these sanctions (Uyaniker, 2018, p. 145). Further political unrest in Donetsk and Luhansk regions ensued, with the Ukrainian government spending almost eight years between 2014-2022, struggling against separatists supported by Russia with the developments mentioned above boiling down to an all-out war on February 24th, 2022 (Dönmez, 2023, p. 135).

Gathering information and intelligence assumes an even greater importance during times of war. This fact is especially true today as international relations are more closely intertwined than ever, and the result of rising tension between two countries is not strictly limited to their immediate surroundings. Thus, newspapers and journalists are indispensable during wars or similar events. Because most people still turn to them for news, newspapers' way of framing, presenting and conveying any given message to their target audience is of paramount significance. Çaplı (2016) highlights that ethical limitations, one of many responsibilities of the media, are not limited to solely the accuracy, reality and objectivity of the news. However, the context of news must also be reported in full with undisputed facts. In this regard, one can assert that the way of framing certain news is a fundamental element of objectivity, especially on the part of limestream news, since news is a visual and audial medium imposed on the people through public happenings and events by those that have or would like to have hegemony over others (İnceoğlu ve Çoban, 2016, p. 24). However, whether the framing establishes this principal requirement of objectivity remains disputed, as it features some aspects of events while obscuring, destroying or misconstruing others. Frames pick out certain pieces of information to enhance their effect, making a given event meaningful and unforgettable for the target audience (Fiske & Taylor cited by Entman, 1993, p. 53).

This paper aims to show how newspapers on the opposite poles of the political spectrum, leftist *Aydınlık* and *Cumhuriyet* and rightist *Habertürk* and *Yeni Şafak*, displayed significant similarities or differences in their information acquisition and perspectives by content analysing 1131 news reports. News reports included in the study consist of reports on the official websites of the newspapers and news acquired through their affiliated agencies. The paper includes the breakdown of news reports based on their dates and categories, using keywords under the following categories for themes: description of events, the parties of the war, international reactions to the conflict, and the war's impact on the economy. The content analysis results have shown that among newspapers ordered based on their ideologies, rightists *Habertürk* and *Yeni Şafak* were anti-Russian. On the other hand, *Cumhuriyet* displayed a more neutral

stance when compared to the first two newspapers, with every date taken into account under the above-given headings. At the same time, results on *Aydınlık*'s part showed that the newspaper displayed a more pro-Russian behaviour.

Method and Limitation

The subject matter of this paper is the content analysis of online news reports on the Russo-Ukrainian war published by four different newspapers– all of them having a varying degree of rightist or leftist views– in Turkey. Content analysis is an objective and qualitative-quantitative research method that leaves no place for subjective interpretation, making the results applicable to all situations (Fiske, 1995). It ensures objectivity by enabling pre-determined analysis procedures to be applied impartially and consistently and ensuring that other researchers would achieve the same results when applying the same conditions. Researchers can also use this method to make descriptions and deductions (Smith, 2000, p. 314). Robert Philip Weber describes content analysis as following specific procedures to make valid deductions. These deductions are related to the sender and receiver of the message and the message itself (Weber, 1990, p. 9). Fiske states that the frequency of used words provides information about the message's quality. In this context, content analysis results allow cumulative evaluations and deductions. Thus, the findings in this paper have revealed each newspaper's approach to the Russo-Ukrainian war during the first days of the conflict. The fundamental limitation regarding the selection of the newspapers is that the newspapers represent different ideologies. At the same time, only those with open archive/source access are suitable for this paper. Under these limitations, the newspapers in this paper are the leftist *Aydınlık* and *Cumhuriyet* and rightist *Habertürk* and *Yeni Şafak*.

The news that this paper analysed is routine news that was acquired through agencies. At short notice, these institutions can obtain news through their means, fulfilling their role in finding, creating, and conveying reports (Girgin, 2002, p. 110). In contrast, any information acquired through agencies is subjected to reductions (Tokgöz, 1972, p. 147). 'Rarely do newspapers and televisions use the news bulletins they release directly. Agencies change these bulletins by redacting, sometimes removing or adding content, making them conform to their editorial policies with photos, additional footage (Şahin, 2013, p. 207). In this regard, one can claim that because news bulletins that agencies receive go under an editorial filter, conscious decisions are made to decide how a bulletin is reported. Furthermore, it is worth noting that this paper does not take into account the news written by individual reporters, columns, any personal remarks or interviews, with the main reason being the aim to exclude any private interpretations or column pieces due to their inherently subjective nature as this paper's primary purpose is to determine how news on the Russo-Ukrainian war was reported and framed within the first seven days of the conflict in the most objective manner.

As of the date of this paper, most countries regard the event as a full-out war. Furthermore, during the first few days of the conflict, there needed to be more definite information to define it as what we refer to it as today. The reason behind the limitation of time in this study, February 24th – March 02nd, 2022, aims to gauge the initial reactions to the conflict in the first seven days to evaluate what manner of words the newspapers used to describe the event, what they associated the even with, and to see whether the additional information in the following days caused a change in the use of words on the newspapers' side. The nature of the internet

brings with it the speedy and the consequent high number of reports on any given topic, especially in times of war, crisis, disaster and terror. Within only one week, and the boundaries of the above-given limitations, the total amount of news reported was 1131. Thus, it was necessary to set a time limit to prevent an excessive amount of news that this paper could review to evaluate how the newspapers reported the events in the wake of the newly risen conflict.

The paper also introduced additional limitations for determining the keywords, including those exclusively mentioned in the related news, excluding secondary headlines, links, and hashtags. Therefore, these limitations ensured that the study analyses only keywords directly related to the news. These keywords were then categorised according to their number and the days that they were published. Both researchers in the study code-named these words, first manually due to certain limitations, to assure the accuracy of the content analysis results. The keyword 'invasion', for example, went under manual scanning in the initial phase of the study, as the paper aimed to find the use of this word only in the context of the war, and this manual scanning, conducted at different times, achieved a 90% consistency. Finally, the paper used Maxqda to test the acquired data. However, because applications such as this one include every keyword as per the scan instruction, i.e., including words regardless of their context, Maxqda was used solely to confirm the results of the manual scanning. The main predicate of the study is the results of manual scanning done by two writers of the paper.

Findings

1. Number and Category of News

This chapter includes the total amount of news and their categories found in *Aydınlık*, *Cumhuriyet*, *Habertürk* and *Yeni Şafak*. The table shows *Aydınlık*, *Cumhuriyet*, *Habertürk* and *Yeni Şafak*, with the first two, of leftist ideology, have a significantly lower amount of news as opposed to right-wing *Habertürk*'s and *Yeni Şafak*'s over 800 news on the conflict. Russia, without a doubt, is considered the aggravator of the conflict. Thus, *Aydınlık*'s tendency to include only a limited amount of news on the war suggests a partial stance, while the anti-Russian narrative on *Yeni Şafak* and *Habertürk* suggests that these newspapers tried to both portray and highlight Ukraine as the victim.

Categories	<i>Aydınlık</i>	<i>Cumhuriyet</i>	<i>Habertürk</i>	<i>Yeni Şafak</i>
Science and Technology	-	2	5	-
World	23	98	309	320
Economy	-	-	60	35
Headlines	73	-	17	45
Sports	1	6	43	28
Other	-	5	3	58
TOTAL (Percentage)	97 (8,58%)	111 (9,81%)	437 (38,64%)	486 (42,97%)

Table 1 Amount of news and news categories on each newspaper¹

2. Description of the Event

¹ In alphabetical order

This chapter introduces the frequency of words and how these words varied daily in reports in Aydınlik, Cumhuriyet, Habertürk, and Yeni Şafak that described the event, i.e., the war under three categories.

Newspaper	Crisis	Ukrainian Crisis -Russia-Ukraine Crisis	Tension	Conflict	War ²
Aydınlık	11	12	2	13	12
Cumhuriyet	5	7	4	47	19
Habertürk	44	29	46	172	74
Yeni Şafak	56	27	15	39	154

Table 2 Words that Described the Event Reciprocally

In the first couple of days of the conflict, during which the gravity of the events was not completely understood, the newspapers used words or phrases such as “crisis”, “Ukrainian Crisis”, or “Russian-Ukrainian Crisis” to describe the events, with Habertürk leading the others in the amount of news. News on the conflict in Aydınlik and Cumhuriyet, however, was sparse. Although the use of words, as mentioned earlier, decreased in the consequent days, they are still good indicators of how an act of war or an invasion causes fundamental changes in a country nationally while becoming a crisis that the rest of the world has to face. In this regard, it is possible that these newspapers used the word “crisis” not to underpoise what was happening but as a substitute for the word “war”.

“There is no invasion of Russian forces in Ukraine as reported by some foreign media,” the Chinese Foreign Ministry said in a statement on the Ukraine crisis” (Aydınlık, 2022a).

“The crisis between Ukraine and Russia, which has been going on for days, turned into a hot conflict today at 06.00 am Turkish time” (Cumhuriyet, 2022a).

“Fed Chairman Jerome Powell said a March rate hike is appropriate, but the Ukraine-Russia crisis creates uncertainty for the economic Outlook” (Habertürk, 2022a).

“The Russia-Ukraine crisis, which has been escalating rapidly for days, has become feared” (Yeni Şafak, 2022a).

This table shows that until the end of the week, the newspapers in the study tried to normalise the event by using words such as “negotiations, ceasefire” in the first seven days of the war.

Reporters used the word “conflict” to refer to the fact that Ukraine had been struggling against Russia from day one, with the right-wing Habertürk leading with the most news. Conservative Yeni Şafak and Aydınlik are relatively close to each other in their use of the word

² If one uses the word “war” itself as a search parameter, one would get results about every other war in the history of the world, on top of unrelated words such as war/warrior, effecting the accuracy of the scanning. Thus, the paper used following tags find the word war, directly used to characterize the event between Russia and Ukraine: War in Ukraine, Ukrainian War, Russia’s War, Russian War, Ukraine’s War, Ukraine’s War with Russian, Russia’s War with Ukraine, Ukrainian-Russian War, Russia-Ukraine War, Ukraine-Russia War, Russia and Ukraine War.

“conflict”. Furthermore, Aydınlık’s reports revealed that the newspaper hesitated to paint Russia negatively in its news. However, Yeni Şafak’s tendency to repeat the same word with less frequency, as opposed to Aydınlık, shows that Yeni Şafak considered it inadequate to explain what was happening to Ukraine.

As of the date of this paper, the events unfolding between Ukraine and Russia have been unequivocally defined as a war. However, the use of this word varies in each newspaper in the first week. Aydınlık was the newspaper that used the word “war” the least, aiming not to portray Russia negatively by using such a strong word.

“In the war between Russia and Ukraine, President Zelensky calls heads of state to ask for support” (Aydınlık, 2022b).

“The ‘Russia-Ukraine’ war, which started with Russia’s military action in the first hours of Thursday, February 24, is on the agenda of the whole World” (Cumhuriyet, 2022b).

“Zelensky gave a joint interview to Reuters and CNN, commenting on the Russia-Ukraine war” (Habertürk, 2022b).

“Odessa’nın nerede olduğu ile ilgili araştırmalar hız kazandı. Günlerdir yakından takip edilen Rusya Ukrayna savaşında kritik ilerleyiş sürüyor” (Yeni Şafak, 2022b).

Newspaper	Offensive	Military Strike	Invasion	Resistance
Aydınlık	30	2	7	6
Cumhuriyet	182	4	57	11
Habertürk	477	14	220	20
Yeni Şafak	269	11	254	44

Table 3 Words that Portrayed Russia as the Perpetrator and Ukraine as the Victim

Habertürk was the newspaper that used one other word to describe the event; “offensive”. Aydınlık, again, as was the case with the afore-mentioned word, was the newspaper with the least number of reports that regarded Russian aggression as an “offensive”.

“In a video message to the public, Zelensky claimed that Russian forces did not discriminate between civilian or military targets in their attacks” (Aydınlık, 2022c).

“Balance sheet of Russian attack revealed” (Cumhuriyet, 2022c).

“Rusya’nın saldırısı Polonya’da panik yarattı” (Habertürk, 2022c).

“Russia and Ukraine agree to negotiations as Russian aggression against Ukraine enters its fourth day” (Yeni Şafak, 2022c).

Aydınlık and Cumhuriyet appear to have exercised more caution than others in describing the incident as a “military strike”. On the other hand, Habertürk and Yeni Şafak used this word to emphasise that Russia launched an attack on Ukraine with its army.

All newspapers reported China’s statements that Russia’s intervention in Ukraine was not an invasion, as they obtained the news from agencies. In contrast to Aydınlık, other newspapers frequently reiterate that the situation constitutes an “invasion” or “invasion attempt/plan.”

“There is no invasion of Russian forces in Ukraine as reported by some foreign media,” the Chinese Foreign Ministry said in a statement on the Ukraine crisis.” (Aydınlık, 2022d).

“European countries mobilized after Russia invaded Ukraine” (Cumhuriyet, 2022d).

“Russia's invasion of Ukraine last week and its nuclear threat earlier this week changed the whole balance” (Habertürk, 2022d).

“Diplomacy accelerated in Ankara after Russia invades Ukraine” (Yeni Şafak, 2022d).

The word “resistance” signifies Ukraine's stance on the war. Related news reports present a narrative in which Ukraine is depicted as the victim and Ukrainians as defenders of their country. The study also considered the phrase “Zelensky's call for resistance” while scanning this word. Thus, newspapers portray Zelensky as a leader who endeavours to save his country from the hands of the “evil doers”.

“Russian Defense Ministry announced: No resistance to Russian troops on the Ukrainian border” (Aydınlık, 2022e).

“Russian forces, which advanced in a minimal area on the first day of the war and faced stiff resistance, started the day with raids after receiving reinforcements” (Cumhuriyet, 2022e).

“Belarus has been one of the biggest supporters of Russian leader Putin, who faced unexpected resistance both in Ukraine and the international community.” (Habertürk, 2022e).

“Ukrainian government recruits 18-60 year olds for resistance” (Yeni Şafak, 2022e).

Expressions used directly or in quotation marks or words quoted indirectly from a source indicate that the newspaper positions the news according to its perspective. In this respect, words also constitute the frames of the news. The fact that Aydınlık newspaper emphasized that “there was no resistance to the Russian troops” indicates that it framed the news from a pro-Russian point of view. On the other hand, other newspapers stated that there was resistance. The information on the resistance from the Ukrainian side reveals Ukraine's victimization against Russia. In this respect, it can be said that the newspapers resorted to pro-Ukrainian news framing.

Newspaper	Operation	Military Operation	Military Campaign	Military Intervention
Aydınlık	15	11	11	4
Cumhuriyet	16	26	21	8
Habertürk	35	59	40	54
Yeni Şafak	38	40	58	83

Table 4. Words that Focus on Russia's Action

The newspapers in the study use the words or phrases mentioned above most frequently to describe Russia's actions against Ukraine. Any number of reports about a military operation may carry connotations that could potentially lead to the glorification of Russia. Indeed, when examined within the context, news articles' true meaning and intent become clear. However, the repeated use of the exact words might create associations that might attract sympathy from the target audience towards this expression that opposes “the enemy, the perpetrator, the other.”

“Russian defense officials noted that Russian soldiers were killed and wounded during the operation in Ukraine. Russian officials added that the other side captured Russian soldiers” (Aydınlık, 2022f).

"Russia's operation in Ukraine has begun" (Cumhuriyet, 2022f).

"U.S. Permanent Representative to the United Nations Linda Thomas Greenfield says she will present a draft resolution to the UN Security Council on Russia's military operation in Ukraine" (Habertürk, 2022f).

"Day 6 of Russia's occupation operation against Ukraine" (Yeni şafak, 2022f).

3. Parties to the Event

Newspaper	Putin	Zelenski-Zelenskiy	Russians/Russian People	Ukrainians/Ukrainian People	Civil Population/Population/Citizens	Refugee/Asylum seeker
Aydınlık	28	43	7/1	8/22	64	2/2
Cumhuriyet	113	193	15/7	24/21	58	4/1
Habertürk	510	282	78/30	99/86	104	32/4
Yeni Şafak	422	351	62/9	94/64	151	68/6

Table 5 Words that Focus on Civil

On the first day, newspapers Habertürk and Yeni Şafak mentioned Putin's name more frequently than Zelensky's, suggesting that both newspapers lean towards defining Russia, and consequently Putin, as the instigator of the war from the outset. The frequency of mentioning both leaders in news articles varies in the following days. This variance is influenced by factors such as the news content, statements from other countries' leaders, individuals, or institutions regarding the parties to the war, and whether the words of Putin or Zelensky are included. The scanning revealed that this variation is observed in all newspapers.

"Russian President Vladimir Putin has declared the goal of the military operation against Ukraine to be "cleansing it of militarism and Nazism," which pose a threat to the Donbass region and Russia" (Aydınlık, 2022g).

"This is how Putin pointed to Zelensky: Drug addict" (Aydınlık, 2022h).

"A Ukrainian boy addressed Russian President Vladimir Putin and asked him to withdraw his army" (Cumhuriyet, 2022g).

"As Russia's occupation of Ukrainian territory continues on its third day, President Vladimir Zelensky has issued a new statement" (Cumhuriyet, 2022h).

"Chanting slogans in support of Ukraine, the demonstrators carried Ukrainian flags as well as banners and placards reading "Say no to Putin", "Stop Russia's occupation", "Ukraine will resist", "Crimea belongs to Ukraine" and "Stop the war, protect Europe"" (Habertürk, 2022g).

"Zelensky said goodbye to the EU: This may be the last time you see me as head of state" (Hbaertürk, 2022h).

"Following Russian President Vladimir Putin's decision to invade Ukraine, the Russian army attacked several cities, especially Kiev" (Yeni Şafak, 2022g).

“Ukrainian President Zelenskiy made a statement after the meeting. Zelenskiy said, “The Ukrainian people will never forget the support given and thanked Erdoğan” (Habertürk, 2022h).

Habertürk reported Zelensky’s words directly. Cumhuriyet, on the other hand, quoted a child’s plea to Putin. It is clear that these words contain dramatization and were deliberately moved to the headline. In this respect, the frame these newspapers use has a pro-Ukrainian subtext. Aydınlik newspaper carried Putin’s claim about Zelensky in its headline. This choice alone seems to be a conscious pro-Russian choice.

Since the war occurred in Ukrainian territory, the newspapers primarily used the term “Ukrainian people”. In this context, it is evident that all newspapers, regardless of their ideologies, positioned the Ukrainian people as the ones impacted by the war, as they frequently reiterated the expression “Ukrainian people”.

The word “Ukrainians” can be essentially characterised as a discriminatory term that the newspapers used to refer to the victims of the war. At the same time, “Russians” is employed to describe the perpetrators. The frequent portrayal of Ukrainians as victims in Habertürk and Yeni Şafak suggests that they adopted a pro-Ukrainian stance in the war.

In specific news articles, Aydınlik claimed that the Ukrainian army was using civilians as shields, suggesting that Ukraine was not the victim of the ongoing war. In contrast, the other three newspapers concentrated on the impact of the war on civilians.

“DHC: Ukrainian army starts attacking civilians” (Aydınlik, 2022i).

“Russia’s attacks on Ukraine continue. Ukrainian civilians stood in front of Russian tanks and tried to block their advance” (Cumhuriyet, 2022i).

“After the civilian population resisted the Russians with Molotov cocktails, the owner of a brewery in the city of Lviv switched its production from beer to Molotov cocktails” (Habertürk, 2022i).

“Civilians in Ukraine’s second-largest city, Kharkiv, which is under fierce attacks by the Russian army, have taken up arms and decided to resist a possible Russian invasion” (Yeni Şafak, 2022i).

Aydınlik carried the news about the Ukrainian army attacking civilians on its headline. Thus, it was seen that it used a news frame that revealed its biased perspective on the issue. Other newspapers, on the other hand, chose news frames that emphasized Ukrainian civilians. This is evident from the words used.

The newspapers used terms such as refugees, asylum seekers or immigrants to describe Ukrainians fleeing their country because of the war. The paper should note that both the newspapers employ the terms ‘asylum seeker’ and ‘refugee’ to characterise the war’s victims. However, they also use these phrases or words in a negative context that criticises Russia and stigmatises Ukrainians as individuals who fled their country due to the war.

Newspaper	Russian Soldier	Ukrainian Soldier	Army (Russian)	Army (Ukrainian)	Military Forces (Russian)	Military Forces (Ukrainian)
Aydınlik	8	12	9	37	1	-

Cumhuriyet	50	15	32	31	4	-
Habertürk	91	26	46	68	7	2
Yeni Şafak	122	21	128	79	10	2

Table 6 Words that Focus on Military

In the related news reports to the given words or phrases, the newspapers used sentences such as “Russian troops entered Ukrainian territory... The operation started... Russian soldiers were killed... Ukrainian soldiers were killed...”. However, the more frequent repetition of the phrase “Russian soldiers” compared to “Ukrainian soldiers” in newspapers other than *Aydınlık* shows how they emphasised Russia as the instigator of the war. *Aydınlık* has taken a different approach, where it emphasised that Russia attempted to invade Ukraine with organised military units. Words related to this are used less frequently in this newspaper. Another noticeable difference between *Habertürk* and *Yeni Şafak* is the positive connotations that went together with the term “Ukrainian army” in reports related to the war.

“Big lie from the BBC! It showed the house hit by Ukraine as the place where the Russian army struck” (*Aydınlık*, 2022j).

“Attacks on Ukraine by the Russian military continue” (*Cumhuriyet*, 2022j).

“09.50: The Russian military says it has disabled Ukraine's air defense space and the country's air bases” (*Habertürk*, 2022j).

“In addition to the reactions from NATO, the G7 countries also reacted to Russia's determined continuation of its invasion of Ukraine” (*Yeni Şafak*, 2022j).

Yeni Şafak, *Habertürk*, and *Cumhuriyet* emphasized that Russia was responsible for the war and Ukraine was the victim. The statement in the headline of *Aydınlık* newspaper is quite striking. It can be said that *Aydınlık* tried to emphasize the affirmation of Russia while reporting news that it claimed to be disinformation, and in this sense, it fulfilled the function mentioned in the framing theory. Even if *Aydınlık* quoted from another source, it seems to have framed a pro-Russian news story due to its chosen words.

4. International Reactions

The Russian-Ukrainian crisis met a variety of international reactions and threats of sanctions, which fall under NATO, United Nations (UN), European Union (EU), and Union of European Football Associations (UEFA). Thus, words that describe the international reaction to the war, e.g., reaction, protests, condemnation, support, and others such as negotiations and ceasefire, are coded and analysed under this theme.

Newspaper	NATO	UN – United Nations	EU – European Union	UEFA
<i>Aydınlık</i>	44	16	28	-
<i>Cumhuriyet</i>	52	38	52	5
<i>Habertürk</i>	323	258	329	29
<i>Yeni Şafak</i>	302	158	226	9

Table 7 Foundation

Although UEFA is a body that primarily deals with sports, all newspapers, excluding *Aydınlık*, used it to interpret reactions against Russia, i.e., Russia's removal from the cups. News on UEFA in the newspapers further suggests that reactions to Russia's invasion are not strictly limited to politics, as such a manner of reporting by including this phrase on something that concerns the rest of the world might gain the attention of readers that only focus on news, not political institutions.

Newspaper	Reaction	Protests	Condemnation	Sanctions	Supports (for Ukrainian)	Reaction	Protests
<i>Aydınlık</i>	-	-	2	25	7/2	51	7
<i>Cumhuriyet</i>	15	25	15	87	13/-	79	15
<i>Habertürk</i>	21	24	47	439	45/-	173	38
<i>Yeni Şafak</i>	36	15	43	319	16/11	196	42

Table 8 Approaches

The word “reaction”, within the context of the paper’s analysis, stands for international reactions to Russia’s behaviour. whereas the other newspapers included it in their reports almost daily, depicting Russia consistently negatively. Similarly, all newspapers, except for *Aydınlık*, included reports on anti-war protests almost daily. Based on the fact that *Cumhuriyet* used the word ‘protest’ frequently on the first day of the war, one can claim that the newspaper positioned itself against Russia from the get-go. *Yeni Şafak* used the word “condemnation”, which many international political actors, institutions and organisations have reiterated consistently since the beginning of the war. Meanwhile, it is possible to say that *Aydınlık* framed news in a manner to overlook reactions to Russia. *Habertürk* is the newspaper that utilised the word “sanction” the most among all newspapers as the most fervent reaction to stop Russia in its tracks, which makes it possible to state that the newspaper did not support Ukraine’s unjustified invasion by Russia.

“Zelenskiy expressed gratitude for the West’s sectoral sanctions against Russia, but claimed that Russian tanks were still firing on residential areas and armored vehicles continued to attack, including civilians” (*Aydınlık*, 2022k).

“The list of sanctions to be imposed on Russia by Western countries following Russia’s military action in Ukraine continues to grow” (*Cumhuriyet*, 2022k).

“UKRAINE IS GRATEFUL TO THOSE WHO IMPOSED SANCTIONS ON RUSSIA” (*Habertürk*, 2022k).

“As Russia’s invasion of Ukraine continues on its 3rd day, the White House released a statement on the diplomacy between Russia and the US and the US decision on sanctions against Russia” (*Yeni Şafak*, 2022k).

The newspapers used the word ‘support’, including reports that mentioned Zelensky’s call for support, to emphasise Ukraine’s inculpability and vulnerability. Some expressions still supported the Russian invasion; leftist *Cumhuriyet* and *Aydınlık* reported the news to this

extent three times, while Habertürk did nothing of the kind. Yeni Şafak, on the other hand, drew attention to the fact that Assad, Grup Yorum, China and Belarus were pro-Russian in its news reports on February 25th and 28th. The fact that Habertürk never employed this word, not even for referencing, is the most striking proof that it aligned itself with Ukraine, portraying the military attack negatively.

Based on the news content, it is apparent that the discourse of international actors influenced expressions about a possible ceasefire.

5. War's Impact on the Economy

Newspaper	Oil	Natural Gas	SWIFT
Aydınlık	8	2	3
Cumhuriyet	10	1	8
Habertürk	163	77	108
Yeni Şafak	83	61	18

Table 9 Terms of Economy

The paper categorises news on oil under three categories. Reports mentioned that Brent oil prices were rising while touching on the problems of importing oil from the Russian crisis to meet the rising demand. The second category deals with the then-current state of Russian oil companies and their losses in the stock market. Finally, the last category comments on oil fields, albeit they appear less frequently in the newspapers.

“EU countries currently procure 40 percent of their natural gas and about 1 in 4 of their oil from Russia” (Aydınlık, 2022).

“04.39: In Russia's attacks on Ukraine, an oil tank farm in a region close to the capital Kyiv was reportedly hit” (Cumhuriyet, 2022).

“Oil prices have risen 17 percent since Russia's invasion attempt began” (Habertürk, 2022).

“The fact that Russian oil has almost become an unwanted product in international trade leads to an increase in oil prices” (Yeni Şafak, 2022).

The paper categorised news about natural gas into two main topics—the first concerns price increases in natural gas, similar to those in oil. The second focuses on whether the stance adopted against Russia, Europe's largest natural gas supplier, will lead to a crisis in natural gas supply.

Habertürk leads the other newspapers regarding the amount of news on the war's impact on the economy, including news oriented towards Swift.

Discussion and Conclusion

Habertürk and Yeni Şafak published a more significant amount of news articles when compared to Aydınlık and Cumhuriyet. This pattern persisted in the categorisation and word coding involving various themes. However, word frequencies are not solely related to the presence or absence of news articles. There are instances where Cumhuriyet and Aydınlık exhibited equal or even higher word repetitions despite having fewer news articles on specific topics. Therefore, in this study, which focuses on analysing the differences and similarities in the

newspapers' attitudes, the quantity of news articles did influence the word repetition frequency. However, it was also not the sole determining factor. Cumhuriyet, Yeni Şafak, and Habertürk primarily shared news articles from the 'world' category, while Aydınlık predominantly featured news from the "headlines". In contrast to other newspapers, news in Aydınlık from the World category ranks second, which indicates the newspaper's perspective on the war. The World and Headlines categories encompass developments directly linked to the tension between Russia and Ukraine and the statements of political figures from various countries expressing their views on the war. Additionally, news articles categorised under 'Economy' address the economic repercussions of the war. However, there are also news pieces from categories such as Sports, Celebrity News, Arts and Culture, and Technology. A typical reader would never anticipate articles under these categories to depict scenes of war, chaos, or drama. Despite their usual content, news within these categories contains substantial subject matter related to international reactions against Russia. Especially the rightist Yeni Şafak and Habertürk shared numerous news items that conveyed an anti-Russian sentiment, endeavouring to engage their readers across various domains in their approach to the ongoing conflict.

It is possible to put the keywords that describe what has been unfolding between Russia and Ukraine into three groups. The first group includes words such as 'crisis, Ukrainian crisis / Russian-Ukraine Crisis, tension, conflict, and war', which the newspapers frequently used in the first two days of the war, implying that both countries were liable.

The second one contains words that victimise Ukraine, e.g., 'attack, military attack, invasion, resistance, genocide'. Finally, when etymologically examined, the last group reveals words that some newspapers used to justify or normalise Russia's actions, such as 'operation, military operation, military intervention'. The newspapers in the study mainly used the words that fall under the first category in the initial news reports during which the events were still unfolding. Similarly, the word tension was also frequently used. Cumhuriyet, the complete opposite of Aydınlık, leads the other newspapers in the amount of news that used the word tension, frequented by right-wing newspapers, to explain the reciprocal struggle. The rightist Yeni Şafak is the newspaper that employed the word war most frequently on the first day of the war, with other newspapers following in its steps from February 28th and onwards as the reality set in. Based on the statements so far, it is clear that newspapers reported the war as an issue that both sides were equally liable for. The words crisis and tension left their place to war following the 28th.

All newspapers used 'attack' at least once daily in the second group of words. Habertürk and Yeni Şafak repeated the word 'occupation' most frequently, while Cumhuriyet, following suit, used this word at least once every day. In contrast, Aydınlık virtually avoided using 'occupation', with a news item on the first day stating, 'This is not an occupation'. All newspapers show similar figures for the word 'resistance'. Habertürk and Yeni Şafak constantly used the words 'operation, military operation, military intervention, military operation', which indicate that Russia's action is systematic, carried out by the military, and has a warlike aspect. As for the word 'operation', in terms of its origin, which is the intervention to suppress the actions of a criminal group, it is possible to say that it legitimises Russia's action, with Aydınlık including it the most in news, further strengthening the word's connotative meaning. However, Habertürk, Yeni Şafak, and Cumhuriyet newspapers, with their news reports and other elements, downright use frames that justify Russia's action.

The inclusion of this word aims to apprehend how often the newspapers mentioned the parties involved in the event. In this context, the paper also analysed the news mentioning the leaders of warring countries, with Putin mentioned more often than his Ukrainian counterpart. Nonetheless, all newspapers mentioned both leaders frequently in their reports. In general, the phrase 'Ukrainian people' was used more regularly than 'Russian people', while the ethnic descriptions 'Russians' and 'Ukrainians' were used almost in equal numbers. The frequent use of both words refers to Ukraine's victimisation. In the case of the words 'soldier' and 'military forces', Russia was mainly mentioned in newspapers other than *Aydınlık*, which, concerning Ukraine, primarily used the word 'army'. 'Refugee' and 'asylum seeker' describe the victimisation of Ukraine as one of the parties. *Aydınlık* used these two words the least and also mentioned "Russian refugees" in its article dated February 27th.

Under the international reactions category, the paper analysed the keywords "reaction, protest, condemnation, sanction, support, ceasefire and negotiations" to see the amount of repetition of international organisations that reacted, namely, NATO, UN, EU and UEFA, on a global scale. The difference in the frequency of repetition of these words, with fewer mentions in *Aydınlık* and more in other newspapers, is related to the amount of news items. Nevertheless, all newspapers included these expressions. 'UEFA', on the other hand, appears in the content showing reactions against Russia in newspapers except for *Aydınlık*. In their news articles, *Cumhuriyet*, *Yeni Şafak*, and *Habertürk* repeatedly mentioned UEFA's condemnation of Russia and its sanctions. *Aydınlık*, on the other hand, only mentioned UEFA's emergency meeting held due to the war and did not cover UEFA's reaction, again indicating that the newspaper avoided news targeting Russia. The words 'reaction' and 'protest', which refer to international responses, were mentioned once in *Aydınlık*, while they appeared almost every day in other newspapers. *Aydınlık* also mentioned the word 'condemnation' only two times. However, the word 'sanction' was repeated many times in all newspapers, indicating comprehensive international coverage of the event with no significant differences. Almost all newspapers used the word 'ceasefire', referring to the steps taken to end the tension between Russia and Ukraine, from the second day onward in news articles that included calls for a cessation of hostilities. 'Negotiation', which appeared more frequently in all newspapers, was the subject of news reports that had reactions from international leaders and organisations, including Zelensky's calls for help. However, *Aydınlık* provided limited coverage for the same word. The word 'support' was used for both Russia and Ukraine. Generally, news items containing this word were neutral or against Russia. However, *Aydınlık*, *Cumhuriyet*, and *Yeni Şafak* also included news articles stating that some support Russia. News items supporting Russia included statements of support from the heads of states of Venezuela, China, Kyrgyzstan, Syria, and Myanmar.

The potential impact of Russia's war, one of the world's leading energy countries, could directly affect natural gas and oil prices, which has been a significant concern for Turkey and Europe. *Aydınlık* and *Cumhuriyet*, left-wing newspapers, covered this essential commodity much less than the right-wing newspapers *Habertürk* and *Yeni Şafak*. *Habertürk* and *Yeni Şafak* hold Russia responsible for the negative economic consequences of the war. *Habertürk*, publishing the most economy-related news, frequently used the "swift" in the context of sanctions against Russia. Although used less often in *Yeni Şafak*, both newspapers exhibit a hostile stance toward Russia on energy matters.

Every newspaper in the study, with the exclusion of *Aydınlık*, has displayed a pro-Russian manner since the beginning of the Russo-Ukrainian War, selected news items that took an

anti-Russia stance and used numerous words to strengthen their disposition further. Certain words' use or lack thereof serves as a meaningful reference point for drawing conclusions. In this context, *Aydınlık* generally had the lowest frequency of word repetition. Nonetheless, it is essential to underline that this newspaper, known for its pro-Russian stance, refrained from using language that directly points to Russia as the cause of the war. *Habertürk* and *Yeni Şafak*, positioned in the centre-right and right-conservative spectrum, adopted an anti-Russia stance. Both in terms of the frequency of repeated words and the categories of news items, these newspapers predominantly portrayed Russia in a negative light, focusing on Ukraine's victimisation. *Cumhuriyet*, representing the centre-left, stood out with fewer news items. However, unlike *Aydınlık*, *Cumhuriyet* is not pro-Russian. It mainly featured news that did not support Russia's intervention in Ukraine.

The expressions used by the newspapers and the frequency of repetition of these expressions give us an idea about their approach to the event. But simultaneously, the words chosen especially reveal how the news is framed. In this study, it was observed that *Aydınlık* newspaper used pro-Russian frames. Although *Yeni Şafak* and *Habertürk* newspapers varied in categories and number of news items, they predominantly covered the event within a frame that positions Ukraine as the victim of the war. *Cumhuriyet* newspaper also seems to have a frame that sees Ukraine as a victim.

These findings are based on an analysis that relies on data from the first week of the war. Hence, it is difficult to predict whether the newspapers will uphold their current attitude until the war ends. However, this potential shift could be uncovered through future analyses.

REFERENCES

- ДЕНИС, О.Баца. (2017). Российско-украинские отношения: этапы и проблемы. *Проблемы постсоветского пространства*, 4 (1), 2017, 65-72.
- ЛАПКИН, В. В. (2013). Тенденции политического развития современной Украины: основные риски и альтернативы. *Политическое исследование*, 5, 133-144.
- AUTHOR UNKNOWN.. (2022a, Şubat 24). Çin'den Rusya açıklaması: Dış medyanın duyurduğu gibi değil. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/cin-disislerinden-rusya-aciklamasi-ukrayna-rusya-savasi-son-durum-rusya-ukrayna-krizi-ne-rusya-ve-ukrayna-arasindaki-sorun-ne-302705>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022b, Şubat 24). Rusya - Ukrayna krizinde hangi ülke hangi tarafta? *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/rusya-ukrayna-krizinde-hangi-ulke-hangi-tarafta-302701>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022c, Şubat 25). Zelenskiy Batı'dan destek istiyor: "Dünyanın en kudretli güçleri uzaktan izliyor". *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/zelenskiy-batidan-destek-istiyor-dunyanin-en-kudretli-gucleri-uzaktan-izliyor-302916>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022d, Şubat 24). Çin'den Rusya açıklaması: Dış medyanın duyurduğu gibi değil. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/cin-disislerinden-rusya-aciklamasi-ukrayna-rusya-savasi-son-durum-rusya-ukrayna-krizi-ne-rusya-ve-ukrayna-arasindaki-sorun-ne-302705>

- AUTHOR UNKNOWN. (2022e, Şubat 24). Rusya Savunma Bakanlığı açıkladı: Ukrayna sınırında Rus birliklerine direniş gösterilmedi. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/rusya-savunma-bakanligi-acikladi-ukrayna-sinirinda-rus-birliklerine-direnis-gosterilmedi-302702>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022f, Şubat 27). Rusya Savunma Bakanlığı 4 günlük bilançoıu açıkladı! *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/rusya-ukrayna-sava-sinda-son-durum-rusya-savunma-bakanligi-4-gunluk-bilancoıu-acikladi-303308>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022g, Şubat 27). İşte ABD'nin Ukrayna'daki Nazileri. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/iste-abdnin-ukraynadaki-nazileri-303158>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022h, Şubat 28). Putin, Zelenskiy'i böyle işaret etti: Uyuşturucu bağımlısı. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/putin-zelenskiyi-boyle-isaret-etti-uyusturucu-bagimlisi-303307>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022i, Şubat 24). DHC: Ukrayna ordusu sivillere saldırmaya başladı. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/ukrayna-ordusu-sivillere-saldirmaya-basladigi-donetsk-halk-cumhuriyeti-tarafindan-aciklandi-ukrayna-rusya-savasi-ne-durumda-302767>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022j, Mart 1). BBC'den büyük yalan! Ukrayna'nın vurduğı evi Rus ordusunun vurduğı yer olarak gösterdi! *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/bbcden-buyuk-yalan-ukraynanin-vurdugu-evi-rus-ordusunun-vurdugu-yer-olarak-gosterdi-303621>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022k, Şubat 25). Putin Ukrayna ile Minsk görüşmelerinin organize edilmesini istedi *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/putin-ukrayna-ile-minsk-gorusmelerinin-organize-edilmesini-istedi-302972>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022l, Şubat 28). AB Komisyonu: Ukrayna ve Moldova Avrupa elektrik şebekesine bağlanacak. *Aydınlık*. Retrieved from: <https://www.aydinlik.com.tr/haber/ab-komisyonu-ukrayna-ve-moldova-avrupa-elektrik-sebekesine-baglanacak-303524>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022a, Şubat 24). Rus saldırısının bilançosu açıklandı. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/rus-saldirisinin-bilancosu-aciklandi-1910822>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022b, Şubat 25). Apple'dan 'Ukrayna' kararı. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/bilim-teknoloji/appledan-ukrayna-karari-1910905>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022c, Şubat 24). Rus saldırısının bilançosu açıklandı. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/rus-saldirisinin-bilancosu-aciklandi-1910822>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022d, Şubat 24). Biden: 'Yıkıcı yaptırımlarda anlaştık'. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/putinin-ardindan-biden-aciklama-yapiyor-1910802>

- AUTHOR UNKNOWN. (2022e, Şubat 26). Kiev kuşatma altında. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/kiev-kusatma-altinda-1911138>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022f, Şubat 24). Rusya'nın Ukrayna operasyonu başladı. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/canli--rusyanin-ukrayna-operasyonu-basladi-1910500>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022g, Şubat 26). Ukraynalı çocuktan Putin'e mesaj: Ordunuzu geri çekin. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ukraynali-cocuktan-putine-mesaj-ordunuzu-geri-cekkin-1911239>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022h, Şubat 26). Son dakika: Zelenski'den yeni videolu paylaşım. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika-zelenski-den-yeni-videolu-paylasim-1911187>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022i, Şubat 26). Ukrayna halkı, Rus tanklarını engellemeye çalıştı. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/ukrayna-halki-rus-tanklarini-engellemeye-calisti-1911324>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022j Şubat 26). Rusya'nın Ukrayna saldırısında son durum. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/son-dakika-rusyanin-ukrayna-saldirisinda-son-durum-1911154>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022k, Şubat 25). Kremlin'den yaptırımlara misilleme. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/kremlinden-yaptirimlara-misilleme-1911010>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022l, Şubat 27). Canlı | Rusya'nın Ukrayna saldırısında son durum. *Cumhuriyet*. Retrieved from: <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/canli--rusyanin-ukrayna-saldirisinda-son-durum-1911375>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022a, Mart 2). Fed Başkanı Powell: Mart toplantımızda faiz artırımının uygun olacağını düşünüyoruz. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/son-dakika-fed-den-flas-faiz-karari-3362149-ekonomi>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022b, Mart 1). Ukrayna Devlet Başkanı Vladimir Zelenskiy: Durum çok ciddi. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/ukrayna-devlet-baskani-vladimir-zelenskiy-durum-cok-ciddi-3361194>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022c, Şubat 28). Rusya'nın saldırısı Polonya'da panik yarattı. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/rusya-nin-saldirisi-polonya-da-panik-yaratti-3358833>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022d, Mart 2). Rusya'nın Ukrayna'yı işgali sonrası Japonya, ABD nükleer silahlarını barındırmayı tartışıyor. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/rusya-nin-ukrayna-yi-igali-sonrasi-japonya-abd-nukleer-silahlarini-barindir-mayi-tartisiyor-3361382>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022e, Mart 2). Lukaşenko işgal planını ifşa mı etti? *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/lukasenکو-igal-planini-ifsa-mi-etti-3361728>

- AUTHOR UNKNOWN. (2022f, Şubat 24). BM'de, Ukrayna'dan Rusya'ya çok sert sözler! *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/son-dakika-abd-den-rusya-ya-sinirlarina-geri-don-cagrisi-3354721>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022g, Şubat 25). Berlin'de Ukrayna'ya destek gösterisi düzenlenirken Rusya protesto edildi. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/berlinde-ukrayna-ya-destek-gosterisi-3355968>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022h, Şubat 25). Zelenskiy AB'ye veda etti: Beni devlet başkanı olarak son görüşünüz olabilir. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/son-dakika-zelenskiy-ab-ye-veda-etti-3357000>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022i, Şubat 28). Ukraynalılar Rus işgaline karşı molotof kokteyli öğreniyor. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/ukraynalilardan-rus-isgaline-karsi-molotof-kokteyli-onlemi-3358911>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022j, Şubat 24). Rusya'nın Ukrayna işgali başladı: Dakika dakika yaşananlar! *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/rusya-nin-ukrayna-isgali-basladi-dakika-dakika-yasananlar-3354781>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022k, Şubat 25). Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskiy: Bu gece zor geçecek. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/son-dakika-haberi-ukrayna-nin-istihbarat-binası-bombalandı-3357042>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022l, Mart 2). Brent petrol 110 doları aştı. *Habertürk*. Retrieved from: <https://www.haberturk.com/petrol-8-yilin-zirvesinde-3361417-ekonomi>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022a, Şubat 24). Türk markalarda savaş alarmı: Ülkedeki 200 mağaza kapatıldı. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/ekonomi/turk-markalarda-savas-alarmi-ulkedeki-200-magaza-kapatildi-3756503>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022b, Şubat 25). Odessa Neresi? Odessa Nüfusu Kaç: Odessa Haritadaki Yeri. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/odessa-nerede-odessanın-hariitadaki-yeri-h-3756795>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022c, Şubat 27). Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskiy: Müzakerelerin sonuç vereceğine inanmasam da şans verdik. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/ukrayna-devlet-baskani-zelenskiy-muzakerelerin-sonuc-verecegine-inanmasam-da-sans-verdik-3767094>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022d, Şubat 26). Ankara'da yoğun diplomasi: Hulusi Akar ve Mevlüt Çavuşoğlu önemli telefon görüşmeleri gerçekleştirdi. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/gundem/ankarada-yogun-diplomasi-hulusi-akar-ve-mevlut-cavusoglu-onemli-telefon-gorusmeleri-gerceklestirdi-3756834>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022e, Şubat 26). Kiev kuşatma altında. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/kiev-kusatma-altinda-3756817>
- AUTHOR UNKNOWN.(2022f, Mart 1). Kremlin neresidir? Kremlin ne demek? *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/kremlin-neresidir-kremlin-ne-demek-h-3767497>

- AUTHOR UNKNOWN.(2022g, Şubat 24). Ruslar hoparlörlerle Kievlilere seslendi: Saat 00.00'dan sonra şehri bombalayacağız. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/ruslar-hoparlörlerle-kievlilere-seslendi-saat-0000dan-sonra-sehri-bombalayacagiz-3756612>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022h, Şubat 26). Ukrayna Devlet Başkanı Zelenskiy'den Erdoğan'a teşekkür: Bunu asla unutmuyacağız. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/ukrayna-devlet-baskani-zelenskiyden-erdogana-tesekkur-bunu-asla-unutmuyacagiz-3756927>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022i, Şubat 26). Harkov'da sivil direniş. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/harkovda-sivil-direnis-3756833>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022j, Şubat 24). G7 ülkeleri hangileri: G7'de hangi ülkeler var?. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/g7de-hangi-ulkeler-var-h-3756592>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022k, Şubat 26). Beyaz Saray Sözcüsü Psaki: Rusya ile sonsuza kadar diplomasiyi ortadan kaldırmadık. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/dunya/beyaz-saray-sozcusu-psaki-rusya-ile-sonsuzakadar-diplomasiyi-ortadan-kaldirmadik-3756857>
- AUTHOR UNKNOWN. (2022l, Mart 2). Rusya'nın indirim hamlesi işe yaramadı: Petroldeki yükseliş durdurulamıyor. *Yeni Şafak*. Retrieved from: <https://www.yenisafak.com/ekonomi/rusyanin-indirim-hamlesi-ise-yaramadi-petroldeki-yukselis-durdurulamiyor-3767578>
- BİNGÖL, O. (2014). "Ukrayna krizinin ulusal, bölgesel-küresel bağlamı ve gelecek öngörülleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 41, 15-38. doi: 10.12787/KARAM826
- ÇAPLI, B. (2016). *Haberde tarafsızlık algısı*. Y. İnceoğlu & S. Çoban (Eds.), *Haber Okumaları* (pp. 53-76). İstanbul: İletişim Yayınları.
- DERMAN, G. S., Ongarova, Y. (2014). "Ukrayna'da siyasi kriz", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 42, 11-23. doi: 10.12787/KARAM856
- DİYARBAKIRLIOĞLU, K. (2020). "Viktor F. Yanukoviç dönemi Ukrayna'nın Avrupa Birliği ile ilişkilerini belirleyen dinamikler", *International Journal of Social Inquiry*, 1, 209-234. doi: 10.37093/ijsi.746473
- DÖNMEZ, H. (2023). "Rusya-Ukrayna savaşına giden süreç: Avrasyacılık anlayışı çerçevesinden bir inceleme", *International Journal of Politics and Security (IJPS)*, 5, 114-144. doi: 10.53451/ijps.1208030
- ENTMAN, R. M. (1993). "Framing: Toward clarification of a fractured paradigm", *Journal of Communication*, 43, 51-58. doi:10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x
- ERCAN, M. (2015). "Uluslararası hukuk normları bağlamında kırım meselesi: self determinasyon mu? İlhak mı?", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2015, 36, 95-113. doi: 10.9761/JASSS2833
- FİSKE, J. (1995). *İletişim çalışmalarına giriş*. S. İrvan (tran.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- GİRGİN, A. (2002). "Haber ajansı", *Selçuk İletişim*, 2(2), 2002, 107-116. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19004/200977>
- HÜSEYNOV, F. (2003). "Bağımsız Devletler Topluluğu'nun oluşumunun hukuki boyutları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52, 387-401. doi: 10.1501/Huk-fak_0000000499
- İNCEOĞLU, Y., Çoban, S. (2016). *Şimdi haberler*. Y. İnceoğlu & S. Çoban (Eds.), Haber Okumaları (pp. 17-52). İstanbul: İletişim Yayınları.
- KONAK, A. (2019). "Kırım'ın ilhakı ile sonuçlanan Ukrayna krizi ve ekonomik etkileri", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 4, 80-93. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijar/issue/47918/586404>
- KUZIO, T. (2012). "Ukraine's relations with the West since the Orange Revolution", *European Security*, 21, 395-413. doi: 10.1080/09662839.2012.655272
- SAMEDOV, N. (2022). *Rusya-Ukrayna İlişkileri: 1991-2021*, Unpublished Masters Thesis, İstanbul.
- SMITH, C. P. (2000). *Content analysis and narrative analysis*, H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.), Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology (pp. 313-335), Cambridge: Cambridge University Press.
- ŞAHİN, M. (2013). "Ajans gazeteciliği ve medya sektöründe haber ajanslarının etkinliği", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 37, 196-210. Retrieved from: <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/178968/ajans-gazeteciligi-ve-medya-sektorunde-haber-ajanslarinin-etkinligi>
- TOKGÖZ, O. (1972). "Haber toplayan ve satan kuruluşlar: haber ajansları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27, 143-157. doi:10.1501/SBFder_0000001060
- TÜYSÜZOĞLU, G. (2011). "Ukrayna'da turuncu devrimin sonu", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 3, 62-79. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/7512/98999>
- UYANIKER, H. B. (2018). "Kırım sorunundan Donbas Savaşı'na Rusya-Ukrayna uzlaşmazlığı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15 (59), 137-168. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/68502/1072127>
- ÜNALMIŞ, A. N., Oğuz, Ş. "Karadeniz'de Rusya-ABD rekabeti ve Ukrayna krizi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5, 1-10. doi: 10.31765/karen.584055
- WEBER, R. P. (1990). *Basic content analysis*. London: SAGE Publications.

SİBİRYA'NIN İLK BAŞPİSKOPOSU KİPRİAN VE SİBİRYA'DAKİ FAALİYETLERİ (1621-1624)

Zafer SEVER*

ÖZ

Sibirya, 16. asrın sonlarında Rus hâkimiyeti altına girmesinin ardından Moskova için stratejik konumu ve zengin doğal kaynakları sayesinde her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle Batı Sibirya'da birçok Rus şehri kurulmuş ve kiliseler inşa edilmiştir. Ancak tüm bu önemli adımlara rağmen Sibirya'daki Rus varlığı ve kilisenin bölge üzerindeki etkisi istenilen düzeye ulaşmamıştır. Bu sebeple 1620'de Tobolsk merkezli Sibirya Piskoposluğu kurulmuş, 1621 yılında Kiprian Starorusennikov, Sibirya'nın ilk piskoposu olarak tayin edilmiştir. Kiprian öncelikli olarak mevcut kiliselerdeki bozulma ve yozlaşmalara son vermek amacıyla birçok önemli adım atmıştır. Kiprian, Sibirya'da kiliselerdeki sorunları çözmekle kalmamış, yeni kilise ve manastırların kurulmasına da öncülük etmiştir. Aynı zamanda piskoposluğun ihtiyaçlarını karşılamak üzere arazi ve tarım alanlarının tahsis edilmesi için büyük gayret göstermiştir. Kiprian tüm bunların yanı sıra Sibir halkları arasında Hristiyanlığı yaymak için aktif bir misyonerlik faaliyeti yürütmüş ve birçok yerel unsuru vaftiz etmeyi başarmıştır. Bununla birlikte, bölgenin tarihiyle yakından ilgilenmiş, özellikle Sibirya'nın ele geçirilişine dair önemli bilgilere sahip Kozaklarla iş birliği yaparak tarihî kayıtların derlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu çalışma, Kiprian'ın Sibirya'daki kısa görev süresi içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetleri ele alarak, kadim Türk yurdu Batı Sibirya'nın Rus egemenliğine teslim edilme sürecini ve Hristiyanlık inancının bu topraklarda sistemli bir şekilde kökleşmeye başlamasını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sibirya, Tobolsk, Hristiyanlık, Tobolsk Piskoposluğu, Kiprian.

KIPRIAN, THE FIRST ARCHBISHOP OF SIBERIA AND HIS ACTI- VITIES IN SIBERIA (1621-1624)

ABSTRACT

After coming under Russian rule in the late 16th century, Siberia has always been important for Moscow due to its strategic location and rich natural resources. For this reason, many Russian cities were founded, and churches were built in Western Siberia. However, despite all these important steps, the Russian presence in Siberia and the church's influence on the region did not reach the desired level. For this reason, the Diocese of Siberia, centered in Tobolsk, was established in 1620, and Kiprian Starorusennikov was appointed as the first bishop of Siberia in 1621. Kiprian took many important steps, primarily to put an end to the corruption and degeneration in the existing churches. Kyprian not only solved the problems in the churches in Siberia but also pioneered the establishment of new churches and monasteries. He also made great efforts to allocate land and agricultural areas to meet the needs of the diocese. In addition to all this, Kyprian was an active missionary to spread Christianity among the Siberian people and succeeded in baptizing many native population. In addition, he was closely interested in the region's history. He contributed to the compilation of historical records, especially in cooperation with the Cossacks, who had important information about the conquest of Siberia. This study aims to reveal the process of surrendering the ancient Turkish

Gönderilme Tarihi: 03.01.2025

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ERZURUM,
ORCID: 0000-0003-1876-0246, E-Mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr

homeland of Western Siberia to Russian rule and the systematic rooting of the Christian faith in these lands by discussing Kyprian's activities during his short tenure in Siberia.

Key Words: Siberia, Tobolsk, Christianity, Diocese of Tobolsk, Kiprian.

GİRİŞ

16. asrın son çeyreğinde Rus Çarlığı hem siyasî hem de dinî açıdan birçok ciddi olaya sahne olmuştur. Bu dönemdeki siyasî gelişmeler arasında Sibir Hanlığı topraklarının ele geçirilmesi Moskova adına önemli bir hamle olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu devirde yaşanan dinî gelişmeler arasında 1589'da Moskova Patrikhanesinin kurulması (Russkaya Pravoslavnaya Tserkov, 1988, s. 42; Veretnikov, 2018, s. 12) dönemin en dikkat çeken hadiselerinden biri olarak göze çarpmaktadır. Patrikhanesinin kurulması Rus Çarlığı'nda Ortodoks Kilisesi'nin bağımsızlığını güçlendirmiş ve devlet içerisindeki dinî yapının kurumsallaşmaya giden sürecinde de önemli bir adım olmuştur. Aynı zamanda Rusya'nın Hristiyan dünyasındaki konumunu perçinlemiştir. Öte taraftan Patrikhanenin kuruluşunun ardından dönemin dinî yapısındaki düzenlemeler, ilerleyen yıllarda ortaya çıkacak dinî reformların şekillenmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Rus tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilen ve sahte çarlar dönemi olarak da bilinen fetret devrinin sona ermesinin ardından 1613 yılında Mihail Romanov'un tahta çıkmasıyla Romanov Hanedanı iktidara gelmiş, (Skrinnikov, 2005, s. 172) ülkenin siyasî, dinî ve sosyal yapısında köklü değişimler yaşanmıştır. 1619 yılında Mihail Romanov, babası Filaret Nikitiç'i Moskova Patriği olarak atamasıyla birlikte de Rus kilise tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Filaret'in patrik olarak atanması devlet içerisinde sadece dinî bir lider değişikliği olarak kalmamıştır. Aynı zamanda kilisenin devlet yönetimindeki etkisini de artırmış, din ve siyaset arasındaki ilişkiyi de güçlendirmiştir. Söz konusu süreç Rus devletinde hem kilisenin hem de Romanovların otoritesini güçlendirerek devletin bürokratik yapısını yeniden kurmaya yönelik adımların atılmasına zemin hazırlamıştır. (Veretennikov, 2020, s. 80, 84-85)

Filaret'in Moskova Patriği olmasının ardından kiliselerin organizasyon yapısında önemli idarî ve bürokratik gelişmeler vuku bulmuştur. Mezkûr dönemde Moskova, yeni ele geçirilen topraklarda Hristiyanlığın varlığını ve etkisini güçlendirmek için çeşitli tedbirler almaya başlamıştır. Bu amaçla Sibiry'a'nın ele geçirilişinden sonra inşa edilen kiliseler için Moskova'dan kitap, ikona, çan, mum, tütsü ve kilisede kullanılması amacıyla birçok eşya kiliselerin tefrişatı için gönderilmiştir. Bununla birlikte bilhassa Sibiry'a'nın batısında Hristiyan nüfusun az olması ve Sibir halklarının (Tatar, Ostyak, Vogul, Samoyed, Çeremiş vd.) Müslüman ve Pagan inançlarına mensup olmalarından dolayı bölgedeki kilise ve din adamı sayısı yetersiz kalmıştır. Tüm bunlar Moskova Patrikliği'ni harekete geçirerek, gördükleri ihtiyaç üzerine dinî idareyi daha güçlü ve sistemli hâle getirmek için adım atmaya sevk etmiştir. İlk ciddi adım 8 Eylül 1620 yılında atılmış ve Sibiry'a Başpiskoposluğu kurulmuştur.¹ Piskoposluğun merkezi olarak Sibiry'a'nın önemli şehirleri arasında ye alan Tobolsk şehri seçilmiştir. 1621'de Kiprian Starorusennikov Sibiry'a Piskoposluğunun ilk piskoposu olarak tayin edilmiştir. (Sizikova, 2013, s. 243; Golubtsov, 2019, s. 83)

¹ Sibiry'a Piskoposluğu kurulmadan önce Sibiry'a'daki dini kurumlar doğrudan Moskova Piskoposluğuna bağlıydı. (Fayzahmanov, 2007, s. 361)

I. Başpiskopos Kiprian ve Sibirya'daki Faaliyetleri

Kiprian 16. asrın ikinci yarısında Novgorod'da dünyaya gelmiştir. Ancak hangi yıl doğduğu tam olarak bilinmemektedir. Kiprian'ın gençlik dönemlerine dair kaynaklarda detaylı bilgilere ulaşılamasa da kendi imkânlarıyla iyi bir eğitim aldığı ve sonucunda rahip olduğu bilinmektedir. Kiprian dinî çalışmalarındaki özverisinden dolayı kilise hiyerarşisinde hızla ilerlemiş ve başrahipliğe kadar yükselmiştir. Kiprian bu alanda gösterdiği başarılarının yanı sıra zekâsı, yeteneği ve sağlam karakteriyle de öne çıkmayı başarmıştır. Özellikle diplomasi alanındaki bilgi birikimi sayesinde Moskova'nın birçok diplomatik faaliyetinde tercih edilen bir kişi hâline gelmiştir. Rusya'da 17. asrın başında cereyan eden karışıklıklar döneminin sonlarına doğru Kiprian, Rus devleti adına önemli diplomatik görevler üstlenmiş ve bu bağlamda İsveç'e Metropolit İsodor tarafından bir dizi siyasî ve bürokratik faaliyet yürütmesi için görevlendirilmiştir. Özellikle burada Novgorod topraklarının durumu üzerine yürütülen görüşmelerde Moskova'yı temsil etmiştir. Bu görüşmeler sırasında Novgorod'un İsveç'e bağlanması gündeme gelmiş hatta Novgorod'da Ortodoks inancının korunacağına dair taahhüt verilmesi gibi şartlar üzerine müzakereler yapılmıştır. Ancak yaşanan bu gelişmelere rağmen Novgorod İsveç'e bağlanmamış, Rus Çarlığı'nın bir parçası olarak kalmaya devam etmiştir. Kiprian bu görüşmeleri yardımcısı Dyak Tomilov Sergiyev'le birlikte yürütmüştür. Görüşmeler sırasında Kiprian esir alınmış ve müzakereleri kabul etmesi yönünde büyük baskı yapılmıştır. İsveçliler onu Mihail Fedoroviç'in tahta çıkmasına kadar esaret altında tutmuştur. Ancak Romanov hanedanının çıkarları için çalışan Kiprian nihayetinde serbest bırakılmıştır. Sonuç olarak Kiprian, Mihail Fedoroviç'in tahta çıkmasında ve esaret hayatında çektiği sıkıntılardan dolayı Moskova tarafından taltif edilmiş ve patrikliğin övgüsünü kazanmıştır. (Tobolskaya Eparhiya, 1892, s. 7-8; Sibirskie Letopisets, 1892, s. 14-15; Golubtsov, 2019, s. 83)

Moskova tarafından daha önce külfetli görevlere tayin edilen Kiprian, bu kez 1621 yılında Sibirya'nın ilk kurucu başpiskoposu olarak önemli bir göreve getirilmiştir. Novgorod'da üstlendiği misyon kadar olmasa da sıkıntılı bir ortamda Sibirya'ya görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Sibirya, Rus hâkimiyetine yeni geçmiş, idarî, sosyal ve dinî düzenin tam anlamıyla oluşmadığı bir bölgeydi. Kiprian gibi tecrübeli birinin Sibirya'ya gönderilme sebebi düşünüldüğü zaman bu atamanın sebebi daha iyi anlaşılmaktadır. Bu nedenle Kiprian'ın misyonu yalnızca Sibirya'daki dinî otoritenin tesis edilmesiyle sınırlı değildi. Aynı zamanda bölgedeki düzensizliklerin giderilmesi, halk arasında Ortodoks geleneğinin yaygınlaştırılması ve Rusya'nın bölgedeki kültürel etkisinin güçlendirilmesi gibi çok yönlü sorumluluklar içermekteydi. Sibirya, Çarlık nezdinde mühim ve üzerinde durulan bir bölgeydi. Bu nedenle Moskova güvendiği isimlerden birini, Moskova'ya karşı sadakatini kanıtlamış Kiprian'ı görevlendirdi. Sibirya'da piskoposluğun kurulmasını sadece dinî kaygılarla değil, aynı zamanda Rus hâkimiyetine henüz girmiş Sibirya'da yozlaşan ve bozulan sistemin yeniden düzenlenmesiyle de ilişkilendirmek mümkündür. Bu durumu Naumov'un eserinde yer bulan ve Sibirya'nın o dönemdeki ahvalini yansıtan metinde görebiliriz. Söz konusu metinde Sibirya'da dönemin ahlakî ve toplumsal meselelerine ilişkin çeşitli sorunlar ele alınmaktadır. İnsanlar arasında şiddet olaylarının yaşandığı, Sibirya'daki insanların rüşvetçi memurlar tarafından sömürüldüğü ve aynı zamanda dinî uygulamaların ihmal edildiği

belirtilmektedir. Yine kilisenin onayı alınmadan yapılan evlilikler, vaftiz edilmeyen çocuklar ve kadınlara yönelik şiddet türündeki toplumsal sıkıntılar ele alınmaktadır. Özellikle Kozaklar arasında sıklıkla görülen eş ve çocuklara yönelik kötü muamele, ahlakî çöküntü ve dinî kaidelerin ihlaline dikkat çekilmektedir. Bu durumun “pagan” topluluklar arasında bile duyulmamış olduğu ifade edilmektedir. (Naumov, 2006, s. 78-79)

17. asrın başına gelindiğinde Sibiryâ'nın uçsuz bucaksız topraklarının Rus hâkimiyeti altına girmesi, Ruslar için Hristiyanlık faaliyetlerini yürütebilecekleri bir coğrafyanın da ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Ancak yeni ele geçirilen Sibiryâ'da işlerin tam olarak iyi gitmediği anlaşılmaktadır. P. N. Butsunki, Rus halkının üzerine düşen en önemli sorumluluklardan birinin Sibiryâ halklarının Rus kültürü başta olmak üzere Hristiyanlık öğretileriyle aydınlatılması olduğunu belirtmektedir. Ona göre Hristiyanlık 17. asra gelindiğinde Asya'dan Afrika'ya, Avrupa'dan Amerika'ya kadar dünyanın her bölgesine yayılmıştı. Bu nedenle Sibiryâ'da Hristiyanlığın yayılmasının Rus halkının en önemli misyonlarından biri olduğunu zikretmektedir. (Butsunki, 1999, s. 20) Butsunki'nin görüşleri Rusların Sibiryâ'ya karşı bakış açılarını anlamamız açısından önemli işaretler vermektedir. İzah edilen ifadelerden Rusların kendilerine sade bir dinî misyon yüklemediklerini, aynı zamanda kültürel olarak genişleme görevini de kendilerine vazife edindiklerini görmekteyiz. Söz konusu bu durum Rusların Sibiryâ'ya yönelik geliştirdiği dinî, kültürel ve sosyal politikalarını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu nedenle Moskova'nın Kiprian'a büyük bir sorumluluk verdiğini ve ondan beklentilerinin fazla olduğunu söylemek zor olmasa gerek.

Kiprian, Sibiryâ Başpiskoposu olarak atanmasının ardından, Sibiryâ'ya hareket etmeden önce Moskova Patriği Filaret'in elinden kutsal emanetler almıştır. Bu emanetler arasında kadife ile kaplanmış, üst kısmı altın yaldızlı gümüşten yapılmış ve üzerinde “Patrik Filaret” yazısı işlenmiş bir piskopos asası bulunmaktaydı. Ayrıca altın yaldızlı gümüş bir haç da kendisine takdim edilmiştir. Haçın sap kısmında şu yazı yer almaktaydı: “Hükümdar, Çar ve Büyük Dük, tüm Rusya'nın hükümdarı Mihail Fedoroviç ve babası Büyük Hükümdar, Kutsal Moskova Patriği Filaret Nikitiç'in emriyle bu haç 1621 yılında Sibiryâ'nın başkenti olan şehre, saygıdeğer Kiprian'a yapılmıştır.” Bu kutsal emanetler Kiprian'ın yeni görevi ve ruhanî otoritesinin sembolü olarak ona teslim edilmiştir. Söz konusu asa ve haç 1917 Ekim Devrimi'ne kadar Tobolsk Başpiskoposluğunda muhafaza edilmiş ve Tobolsk'un yeni başpiskoposları göreve ilk başladıkları zaman gelenek olarak Kiprian'ın piskoposluk asasını ellerine almışlardır. Patrik Filaret bu Ortodoks ruhanî yönetim sembollerini Kiprian'a teslim ederken, ona ruhanî topluluğu layıkıyla yönetmesini, Sibiryâ halkının ahlakının korunmasını ve paganları yani Sibiryâ halklarını Hristiyanlığın öğretilerine yönlendirmesini öğütlemiştir. Görev yerine gitmek üzere yola çıkan Kiprian, Hristiyanlığı Sibiryâ'da yayma ve bilumum kilise işlerinde faydalanmak amacıyla Hutin, Volokolamsk ve Solovetskiy manastırlarından bir grup keşişi de beraberinde götürmüştür. Bu keşişler Sibiryâ'da yeni manastırların inşasında görev almış ve bu manastırların yönetimine atanarak Hristiyanlık misyonunun bölgedeki temel unsurları hâline gelmişlerdir. 10 Ocak 1621 yılında yayınlanan bir Çarlık fermanıyla Kiprian'ın bölgeye ulaşabilmesi için Verhoturye valilerine emir gönderilmiştir. (Tobolskaya Eparhiya, 1892, s. 8-9; Golubtsov, 2019 s. 83) Yine bir

Çarlık fermarıyla Kiprian'a eşlik eden maiyetine de ayrıcalıklar verilmiştir. Ayrıca Sibirya'nın yeni Başpiskoposunun yolculuğu esnasında ulaşım ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine bir araba tahsis edilmiştir. (Nikolaevna, 2019, s. 151) Ocak 1621'de Sibirya'nın yeni Başpiskoposu Kiprian, aralarında din adamı, zanaatkâr ve hizmetkârlardan oluşan yaklaşık 60 kişiyle birlikte Sibirya'ya doğru yola çıkmıştır. (Puzanov, 2020, s. 280)

Kiprian'a yüklenen dinî misyon Çar Mihail ve Patrik Filaret tarafından Kiprian'ın atanması vesilesiyle Tobolsk valisine gönderilen bir belgede daha kapsamlı şekilde ifade edilmiştir. Söz konusu belgede Tanrı'nın iradesiyle ve Kutsal Ruh'un rehberliğinde Sibirya'da Hristiyanlığın öğretilerini yaymak için dinî bir liderin atanmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Kutsal metinlere de atıfta bulunularak Hristiyanlık ilkelerinin duyurulmasının gerekliliği belirtilmiştir. Patrik Filaret Nikitiç'in önderliğinde Sibirya'nın başkenti Tobolsk'a Başpiskopos Kiprian'ın atanmasının hem ruhanî hem de kültürel bir görev olduğu ifade edilmiştir. Yine Sibirya halkına öğüt verilerek Hristiyanlıkla tanıştırılmalarının ve Sibirya topraklarında dinî reformların gerçekleştirilmesinin Tanrı'nın kutsal tecellisinin bir parçası olduğu belirtilmiştir. Mihail ve Filaret'in Tobolsk'a göndermiş olduğu belgenin bir benzerini Kazan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin hemen akabinde Rus Çarı IV. İvan ve Moskova Metropoliti Makariy'in Başpiskopos Gurii'yi 1555 yılında Kazan'a gönderirken kullandığını da görmekteyiz. Burada da vaftiz edilenlere Tanrı korkusu verilmesi, iyi davranılması, onların yedirilip içirilmeleri, korunmaları ve ödüllendirilmeleri gerekliliği vurgulanmıştır. Böylece diğer "inançsızların" bu durumu görerek Hristiyanlığa ilgi duyacakları ve Hristiyanlığı benimseyecekleri ifade edilmiştir. (Butsunki, 1999, s. 202-203) Buradan hareketle IV. İvan'dan itibaren doğuya doğru yayılan Rus Çarlığı için ele geçirilen yerlerde Hristiyanlığın yayılmasının öncelikli politikalar arasında olduğu söylenebilir.

Kiprian ve beraberindeki heyetin Sibirya'da ziyaret ettiği ilk şehir Verhoturye olmuştur. Burada kilise ve manastırları ziyaret eden Kiprian birçok sorunla karşılaşmıştır. Kilise ve manastırlarda görevli din adamlarının kilise kaidelerine uymadıklarını ve sıradan bölge halkları gibi yaşamlarına devam ettiklerini tespit etmiştir. (Golubtsov, 2019 s. 84) Bu durumu düzeltmek isteyen Kiprian, Sibirya'daki ilk icraatını Nikolayevskiy Manastırı'nda gerçekleştirmiştir. Rahipleri bir araya toplamış ve kendisiyle birlikte Sibirya'ya gelen Rahip İosif'i başrahipliğe tayin etmiştir. Takip eden süreçte Kiprian aynı manastıra Rahip German ve Rahip Feodis'i görevlendirmiştir. (Tobolskiy Arhiereyskiy Dom, 1994, s. 177) Ayrıca Tobolsk'a ulaşmadan beraberinde getirdiği bazı rahipleri farklı kilise ve manastırların düzenlenmesi için vazifelendirmiştir. Çalışmalarına Verhoturye bölgesinde devam eden Kiprian, Neyva Nehri yakınlarında yerleşmiş olan halkın bir kiliseye sahip olmadığını öğrenince bu bölgeye bir kilise inşa edilmesinin emrini vermiştir. Bu iş için rahip Serapion, Hristofor ve Simeon'u görevlendirmiştir. Yine Kiprian kendi bütçesinden rahiplere kaynak tahsis etmiştir. Ayrıca yerli halktan kilise yapımı için kereste temin edilmesi sağlanmıştır. Görevlendirilen bu kişiler Nevyanskiy Bogoyavlenskiy Manastırını kurmuştur. Aynı zamanda Mangazeya ve Tümen gibi şehirlerde ve yakın yerleşim yerlerinde de yeni kilise inşaatları başlamış ve bu kiliselerde görev yapmak üzere rahipler görevlendirilmiştir. (Golubtsov, 2019 s. 84-85) Böylece Sibirya'daki faaliyetlerine hızlı bir giriş yapan Kiprian,

kiliselerde bozulan düzeni yeniden tesis etmeye başlamış ve Sibirya’da kiliseye sahip olmayan bölgelerde de yeni kiliselerin kurulmasına öncülük etmiştir.

Verhoturye’deki bir dizi faaliyetin ardından Kiprian aynı yılın haziran ayında Tobolsk’a varmıştır. (Puzanov, 2020, s. 280) Tobolsk’a gelir gelmez Kiprian’ın dikkatini çeken ilk nokta kiliselerin ve din adamlarının yozlaşması ve kiliselerin çok az cemaate sahip olmasıydı. Bu durum Patrik Filaret’in de kulağına gitmiş, Şubat 1622 tarihinde Kiprian’a yazdığı ve Tobolsk’a gönderdiği bir mektupta ayrıntılı şekilde uyarılarda bulunmuştur. Söz konusu mektupta halkın haç takmadığı, oruç günlerine riayet etmediği, erkeklerin vaftiz edilmemiş kadınlarla ve eşlerinin kız kardeşleriyle birlikte yaşadığı belirtilmekteydi. Ayrıca bu bölgeden alınan haberler arasında manastırlarda rahip veya rahibe olarak kutsanan kişilerin manastırları terk edip dünyevi yaşama döndüğü, merkez Rusya’dan kaçırılan genç kızların evlilik amacıyla para karşılığında satıldığı ve zorla düğün töreni yapıldığı gibi bilgiler de yer almaktadır. Bu mektup, Sibirya’daki ahlakî ve dinî uygulamalardaki bozulmayı açıkça ortaya koyarak, Başpiskopos Kiprian’ın bu sorunlarla mücadele etmesi için ciddi bir uyarı niteliği taşımaktaydı. Aynı zamanda Kozakların Sibirya’daki tutum ve davranışlarından da rahatsızlık duyulduğu anlaşılmaktadır. Slotsov, Kiprian’ın bu mektubu Tobolsk başta olmak üzere diğer kiliselerde voyvodaların ve halkın katılımıyla düzenlenen toplantılarda yüzlerine okunmak üzere gönderildiğini ifade etmiştir. (Slotsov, 2006, s. 77-119)

Kiprian, Sibirya’da Hristiyanlığı tam olarak yaymak amacıyla özellikle farklı inançlara sahip insanların yaşadıkları bölgelerde başta kilise olmak üzere manastır ve çeşitli ibadethaneler inşa ettirmiştir. Tobolsk’taki Troitskiy Katedrali’nin adını Sofiyskiy Katedrali olarak değiştirmiştir. Tobolsk’taki Uspenskiy Erkek Manastırı’na da düzeni sağlaması için Başrahip Mefodiy’i atamıştır. Kiprian 1622 yılında manastırın ihtiyaçlarını karşılaması ve bağış toplaması amacıyla Mefodiy’i Moskova’ya göndermiştir. Moskova’da verimli bir zaman geçiren Mefodiy, Çar Mihail Fedoroviç’ten yüklü miktarda bağış elde etmiştir. Bununla birlikte Çar, Kuznetsk’teki Preobrajenskiy ve Tara şehrindeki erkeklere ait Spasskiy ve kadınlara ait Pyatnitskiy manastırlarına ikonalar bağışlamıştır. Ayrıca Tsarevna Sofiya Alekseevna ve Bogoroditse-Rojdestvenskiy Manastırına gümüş kaplamalı Çarlık kapılarını bahşetmiştir. Kiprian’ın Sibirya’da aktif olarak göreve başlamasının ardından yozlaşan ve bozulan düzende de gözle görülür iyileşmeler meydana gelmeye başlamıştır. Ancak Tobolsk merkez olmak üzere Sibirya’daki voyvodaların dinî liderlerin uyarılarına fazla kulak asmadıkları, kilise kaidelerine uymadan arzu ettikleri hayatı yaşadıkları ve halk arasında yaygın olan yozlaşmış düzene de ses çıkarmadıkları bilinmekteydi. Bu tutum üzerine Kiprian, Moskova’ya bir şikâyet mektubu göndermiş, Voyvoda Matvey Godunov ve Sibirya’daki bazı yöneticilerden şikâyetçi olmuştur.² Bunun üzerine 1623 yılında Moskova yönetimi tarafından Sibirya’ya bir komisyon gönderilmiş, yapılan incelemelerin sonu-

² Kiprian, Sibirya’daki görevine başladığı zaman bölgedeki Voyvodaların desteğini almaktan ziyade daha çok kendisine muhalif bir yönetimle karşılaşmıştır. Bk. (Russkiy Biografiçeskiy Slovar, 1897, s. 646). Bu durumun en önemli sebepleri arasında Kiprian’a verilen ve bölgedeki görevlilerin etki alanlarının üzerine çıkan güçlü yetkiler gösterilebilir.

cunda Kiprian haklı bulunmuştur. Daha sonra da Moskova'nın telkinleriyle alınan önlemler sayesinde Sibirya'da bozulan düzen iyileşmeye başlamıştır. (Golubtsov, 2019 s. 85-86) Aslında Moskova'nın Sibirya'yı başka bir noktada değerlendirmesi merkezî yönetime oldukça uzak olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle Sibirya'daki dinî liderlere verilen yetki ve destek Sibirya dışındaki dinî liderlere verilmemiştir. (Sizikova, 2013, s. 242) Bu bilgilerden hareket edilecek olursa Çar Mihail Fedoroviç'in Sibirya'daki kiliselerin iâşesi ve tefrişatı noktasında oldukça cömert davrandığı görülmektedir. Ayrıca Çar, merkezden gönderdiği komisyonla da Sibirya'nın takipçisi ve Kiprian'ın daimî destekçisi olduğunu bölge yöneticilerine hatırlatmıştır.

Kiprian'ın Tobolsk'taki piskoposluk döneminde Sibirya'da yeni manastırlar da kurulmuştur. Bunlar 1623 yılında Yeniseysk'te kadınlar için kurulan Rojdestvenskiy Manastırı, Tümen'de İlinskiy Kadınlar Manastırı, Tomsk'ta Uspenskiy Erkekler Manastırı, Tara'da Spasskiy Erkek Manastırı ve Paraskeevskiy Kadınlar Manastırı'dır. Ayrıca Tobolsk Piskoposluğunda kilise yönetimlerini ve yargı işlerini yürütmek maksadıyla doğrudan piskoposluğa bağlı "Arhiereyskiy Prikaz" kurulmuştur. Söz konusu kurum aynı süreçte "Tobolskaya Duhovnaya Konsistoriya" olarak isim değiştirmiş, yerel bir piskoposluk idari ve yargı organı olarak faaliyet göstermeye devam etmiştir. Kiprian döneminde Tobolsk'taki piskoposluğun yönetimi altında yaklaşık 12 manastır, 30 kilise ve birçok küçük ibadethane bulunmaktaydı. (Pamyatnaya Knijka 1881, s. 39; Golubtsov, 2019, s. 87)

Sibirya'da yeni inşa edilen ve mevcut dinî yapıların ihtiyaç ve giderlerini karşılamak için önemli bir mali güç gerekiyordu. Sibirya'ya desteğini hiçbir koşulda esirgemeyen Çar Mihail, başpiskoposluk mülküne yaklaşık 100 desyatina³ arazi ve 800 yığınlık bir otlak ihsan etmiştir. Çarlık tarafından yapılan bu cömert bağışlar Sibirya'daki piskoposluğun ilk gelir kaynakları olmuştur. Çarlık tarafından yapılan ihsanlar bunlarla sınırlı kalmamıştır. İrtiş Nehri'nin ötesinde 400 yığınlık bir otlak, Kurdyum Nehri kıyısında 50 desyatina boş bir arazi ve Nitsa Nehri yakınlığında ise 100 desyatina ekilebilir arazi ile 400 yığınlık bir otlak bahşedilmiştir. Ayrıca bu araziler 1623 yılında piskoposluk mülkleri olarak tescillenmiştir.⁴ Kiprian piskoposluğa ait birçok arazi ve otlak teminini sağladıktan sonra Sibirya'nın geniş ve verimli topraklarında tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesi için de büyük bir çaba içerisine girmiştir. Kiprian'ın öncelikli amacı piskoposluğun kendi kendine yetebilen bir gelir sistemine sahip olmasını sağlamaktır. Daha önce piskoposluk namına verilen topraklar tarım yapmaya uygun olmadığından Moskova'ya bu yönde taleplerini iletmekten geri durmamıştır. Kiprian çabalarının neticesini alarak Nitsa Nehri yakınlarında tarım arazileri ve otlak alanlar almayı başarmıştır.⁵ Bunların yanı sıra Tümen'deki voyvodalar da piskoposluğa tarla ve otlak bağışında bulunmuştur.⁶ Yine 22 Ocak 1624 tarihinde Tümen voyvodaları Mihail Dolgorukiy ve Yuriy Redrikov, Çar Mihail'den Nitsa Nehri kıyısında

³ 1 desyatina (Десятина) 10925 m² denk gelen Rus ölçü birimi.

⁴ 20 Ocak 1622 tarihli belgenin tam metni için ayrıca bk. (Miller, 2000, s. 320-321).

⁵ 20 Kasım 1622 tarihinde Tümen Voyvodaları Fedor Puşkin ve Mihail Elizarov'a Nitsa Nehri kıyısında ekilebilir arazilerin Tobolsk Başpiskoposu Kiprian'a devredilmesi için bir belge gönderilmiştir. Belgenin tam metni için bk. (Miller, 2000, s. 338)

⁶ 20 Nisan 1623 tarihli belgenin tam metni için ayrıca bk. (Miller, 2000, s.353-354)

yer alan arazilerin piskoposluğa tahsis edilmesi ile ilgili bir talimat almıştır.⁷ Kiprian aynı zamanda bölgedeki balıkçılığın gelişmesi için de önemli adımlar atmıştır. (Russkiy Biografiçeskiy Slovar, 1897, s. 646)

Kiprian'ın Tobolsk'a geldikten sonra yaptığı önemli faaliyetler arasında dikkat çeken diğer bir husus da Yermak Timofeyev'in başını çektiği Sibiryaya seferi hakkında bilgi toplamak olmuştur. Sibiryaya'nın önde gelen tarihçisi ve coğrafyacıları arasında yer alan S. U. Remezov, Çar Mihail Fedoroviç'in Kiprian'a Yermak ve Kozaklar hakkında Ruslar, Tatarlar ve Kozaklar arasında araştırma yapmasını emrettiğini ifade eder. Yine Remezov, Tatarların bildiklerini sakladıklarını, Kozakların ise yazılı belgeleri getirdiklerini belirtir. Kozakların getirdikleri belgeleri toplayan Kiprian, diğer kaynaklardan elde ettikleri bilgileri karşılaştırarak Tobolsk'taki kilise defteri "Sinodike" kaydetmiştir. (Remezovskaya Letopis, 1907, s. 347; Remezov Kroniği, 2020, s. 169-170) Bununla beraber Sibiryaya'nın ele geçirilişinde ölenler için anma törenleri düzenlenmiştir. (Slovtsov, 2006, s. 77) Bu faaliyetlerinden dolayı Sibiryaya'nın ilk Başpiskoposluk payesini alan Kiprian, aynı zamanda Sibiryaya'nın ilk tarihçisi olarak da ünlenmiştir. (Bahruşin, 1929, s. 5).

Kiprian'ın yeni kurulan piskoposluğu diğer bölge piskoposlukları arasında öne çıkarmak ve otoritesini artırmak amacıyla bir kahramana ihtiyaç duyduğu; bu yüzden Yermak figürünü kullandığını belirten görüşler vardır. Bu sebeple Yermak, Kiprian tarafından Tatarlar arasında dinî değerlerin yayılması için mücadele vermiş bir kahraman ve aziz olarak gösterilmiştir. (Çernışov, 2021, s. 42) Kiprian tarafından Kozakların anlatılarının bir araya getirilmesiyle kaydedilen notlar daha sonra kaleme alınan Sibir Kronikleri'nin de ana kaynağı olmuştur. Böylece Kiprian kiliselerin düzenini yeniden tesis ettikten sonra, son derece kıymetli bu kaynakları bir araya getirerek Sibiryaya tarihi için de müstesna bir hizmette bulunmuştur. Aynı zamanda bu kaynaklar Sibiryaya Türk-Tatar tarihi yazımı içinde başucu eserleri konumuna gelmiştir. Yesipov, Stroganov ve Remezov kronikleri daha sonraki yıllarda toplanan bu bilgilerin temelinde kaleme alınmıştır. *Yesipov Kroniği*'nin müellifi olan Savva Yesipov⁸ da Kiprian'ın beraberinde Novgorod'dan getirdiği din adamları arasındaydı. Kiprian daha sonra Sibiryaya'dan ayrılrsa da Yesipov Sibiryaya'da kalmış ve *Yesipov Kroniğini* yazmıştır. (Speranskiy, 1932, s. 24-25) 1636'da kaleme alınan *Yesipov Keroniği*'nin yayınlandığı sene Patrik Filaret tarafından Kozakların ülke çapında onurlandırılması sağlanmıştır. (Çernışov, 2021, s. 42) Bu bilgiler göz önüne alındığında Kozakların, Sibiryaya'nın dinî ve sosyal inşası için devlet tarafından ayrı bir noktaya koyulduğu açıkça görülmektedir.

Kiprian'ın Sibiryaya'da görevde bulunduğu süreçte Sibir halkından çok sayıda kişiyi vaftiz ettiği kaynaklarda yer almıştır. (Sibirskie Letopisets, 1892, s. 14-15) Sibiryaya Başpiskoposu Kiprian Sibiryaya'daki misyonuna başarılı bir şekilde devam ederken, 15 Şubat 1624'te Çar ve Moskova Patriğinin buyruğuyla Moskova'ya çağırılmıştır. Kiprian'dan sonra boşalan Tobolsk Başpiskoposluğu koltuğuna Makariy⁹ atanmıştır. Kiprian'ın ani sayılabilecek bir kararla merkeze

⁷ 22 Ocak 1624 tarihli belgenin tam metni için ayrıca bk. (Miller, 2000, s. 361)

⁸ Savva Yesipov ve kroniği hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yesipov Kroniği, 2020, s. 19-25)

⁹ Kiprian'dan sonra Sibiryaya'da göreve başlayan Makariy 1624-1635 yılları arasında Sibiryaya Piskoposluğu görevini sürdürmüştür. Makariy hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Butsunki, 1891, s. 1-27)

çağrılması Sibirya'daki misyonunu başarılı bir şekilde yerine getirdiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Moskova tarafından takdir edilen Kiprian'a 1624'te Çarlık tarafından Metropolit ünvanı verilmiştir. Kilise hiyerarşisinde önemli bir mevkiye gelen Kiprian'a Krutitskaya Episkoposluğu görevi tevdi edilmiştir. Daha sonra Kiprian 1626'da Rus tarihi ve kendisi için önemli bir yer olan memleketi Novgorod'a tayin edilmiştir. Nihayetinde ömrü Rus Çarlığı'na büyük hizmetlerle geçmiş Kiprian 17 Aralık 1635'te vefat etmiş, Novgorod'daki Sofiyskiy Katedrali'ne defnedilmiştir. (Tobolskaya Eparhiya, 1892, s. 6, 12-13)

Naumov, 17. asırda piskoposluğun Sibirya'da üç temel amacı olduğunu ifade eder. Öncelikli amacın Sibirya'nın yerli halkları arasında Hristiyanlığı yaymak olduğunu belirtir. Diğer amaçların ise Hristiyan nüfusun dinî törenler ve ayinlerin gerçekleştirilmesi de dahil olmak üzere ihtiyaçlarını karşılamak ve Sibirya'daki halkın ahlakî ve kültürel durumunu yükseltmek olduğunu zikreder. Ancak bölgede birçok kilise ve manastır inşa edilmesine ve bölgeye misyoner gönderilmesine rağmen bölge halklarının Hristiyanlaştırılması istenilen düzeyde olmamıştır. Bunun sebeplerinden biri olarak da misyonerlerin bölge halklarının dillerine uzak olması gösterilmiştir. (Naumov, 2006, s. 79-80) Elbette bu bir etken olarak gösterilebilir. Ancak Sibirya'nın henüz Rus işgaline girmeden önce Küçüm Han'ın Sibir Halkları arasında İslamiyet'i yaymak için büyük çabası olmuştur. Sibir halkları Küçüm Han'a karşı çok büyük saygı duymalarına rağmen söz konusu din değiştirme olunca her zaman mesafeli durmuşlardır. Nihayetinde Türkistan başta olmak üzere Sibirya'da irşat etmeleri için din adamları getirilmesine rağmen Sibirya'da İslamlaşma istenilen düzeyde olmamıştır.¹⁰ Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında Sibir halklarının kadim inançlarından dönmeleri ve başka bir dine girmelerinin zaman alan bir süreç olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Özellikle Sibirya'nın sahip olduğu geniş topraklar, ulaşım zorlukları ve yerel halkın büyük ölçüde farklı inançlara mensup olmaları bölgedeki dinî idarenin etkin bir şekilde sonuç almasını zorlaştırmıştır.

SONUÇ

1613 yılında Mihail Fedoroviç'in tahta çıkmasıyla birlikte Rus Çarlığı'nda başlayan reform hareketlerinin en somut şekilde uygulandığı bölgelerinden birinin Rus hâkimiyeti altına yeni girmiş Sibirya olduğunu söyleyebiliriz. Bu amaçla dönemin önde gelen dinî figürlerinden Kiprian, Sibirya'nın ilk başpiskoposu olarak tayin edilmiştir. Kiprian'ın maiyetiyle birlikte bölgeye gönderilmesi, sadece dinî bir misyonun icrası için değil, Rus devletinin otoritesinin Sibirya'da sağlamlaştırma amacı da taşımıştır. Bölgedeki Sibir halklarının kültürel ve dinî yapılarının Hristiyanlıkla uyumlu hâle getirilmesi, devletin Sibirya'daki uzun vadeli planlarının bir parçası olarak görülmelidir. Aynı zamanda bu girişim Sibirya'yı Moskova'yla bütünleştirme girişimi şeklinde de değerlendirilebilir.

Kiprian'ın Moskova tarafından Sibirya'ya gönderilmesinin Rus devleti adına isabetli bir tercih olduğu, görevi süresince gerçekleştirdiği faaliyetlerle açıkça görülmektedir. Kiprian'ın bölgeye atanma amacının, öncelikli olarak Sibirya'da bozulan düzenin yeniden tesis edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, görevde bulunduğu kısa süre içinde yaptığı çalışmalarla net

¹⁰ Sibir Hanlığı döneminde Sibirya'daki İslamlaşma faaliyetleri için ayrıca bk. (Sever, 2020, s. 3293-3305)

bir şekilde görülmektedir. Her ne kadar Kiprian'ın birçok yerel unsuru vaftiz ettiği ifade edilse de bu durum istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Ancak Sibirya'da çok sayıda kilise ve manastır inşa ederek, gelecek dönemlerde gerçekleştirilecek misyonerlik faaliyetlerinin altyapısını oluşturmayı başarmıştır. Bununla beraber piskoposluk makamının ihtiyaçlarını karşılamak, piskoposluğu kendi kendine yetebilen bir kurum hâline getirebilmek amacıyla arazi ve tarım alanlarının tahsis edilmesi için büyük gayret göstermiştir. Bu girişimler kendinden sonra Sibirya'da görevli piskoposların sorumluluklarını daha kolay bir şekilde üstlenmelerine olanak sağlamış ve piskoposluğun hem idari hem de ekonomik açıdan güçlü bir yapıya dönüşmesine fırsat vermiştir. Tüm bunların yanı sıra Kiprian'ın, Sibirya'nın işgaliyle ilgili olarak Kozaklardan elde ettiği bilgileri kayıt altına alması, bölgenin tarihî hafızasının korunması açısından önemli bir hizmet olarak değerlendirilebilir. Bu kayıtlar zamanla Sibirya Türk tarih yazımı için de kıymetli kaynaklar hâline gelmiştir. Sonuç olarak 1621-1624 yılları arasında Sibirya'da kısa sayılabilecek bir süre görev yapan Kiprian, Hristiyanlığın kadim Türk yurtlarında yerleşmesi ve kurumsallaşması için yürüttüğü faaliyetlerle dikkat çekici bir rol oynamıştır. Tüm bunlar onu Yermak'tan sonra Sibirya'da hatırlanan ve saygı duyulan bir isim hâline getirmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

- BELYUNOV, İ. V. (2010). "Pervie Tserkvi Goroda Tobolska", *Balandinskie Çteniya*, Tom XIII: 111-115.
- BUTSUNKİY, P. N. (1999). *Mangezeya. Surgut, Narım i Ketsk*, Soçineniya v dvuh Tomah, Tyumen: İzdatelstvo Yu. Mantsriki.
- BUTSUNKİY, P. N. (1891). *Sibirskie Arhiepiskopi Makariy, Nektariy, Gerasim (1625 g. – 1650 g.)*, Harkov: Tipografiya Gubernskago Pravleniya.
- BAHRUŞİN, S. V. (1918). *Oçerki Po İstorii Kolonizatsii Sibiri v XVI i XVII vv.*, Moskva: İzdanie M. İ. S. Sabaşnikovih.
- ÇERNİŞOV, S. A. (2021). "Konstruirovaniye Obraza Yermaka v Kontse XVI-XVII Vekah: Ofitsialnaya, Tserkovnaya i Narodnaya Praktiki", *Omskiy Nauçniy Vestnik*, Tom 6, No 4: 40-46.
- FAYZRAHMANOV, G. (2007). *İstoriya Tatar Zapadnoy Sibiri*, Kazan: Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo.
- GOLUBTSOV, S. V. (2019). "Perviy Arhipastır Sibiri", *Vestnik Omskoy Pravoslavnoy Duhovnoy Seminarii*, 2 (7): 82-88.
- MİLLER, G. F. (2000). *İstoriya Sibiri*, Tom 2, Moskva: İzdatelskaya Firma "Vostoçnaya Literatura".
- NAUMOV, İ. (2006). *The History of Siberia*, ed. David N. Collins, Abington: British Library Cataloguing in Publication Data.
- NİKOLAEVNA. S. S. (2019). "İstoriya Sozdaniya Tobolskoy Eparhii v Ofitsialnoy Perepiske XVII v.", *Vestnik Tyumenskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Gumanitarnie İssledovaniya*, Tom 5, No 3, 2019: 146-160.
- Pamyatnaya Knijka Zapadnoy Sibiri*. (1881). Omsk: İzdatelstvo Tip. Okr. Ştaba.
- PUZANOV, V. D. (2020). "Problema Missionerstva Pravoslavnoy Tserkvi v Sibiri XVI v.", *Vestnik Şadrinskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta*, 2 (46): 279-282.
- "Remezovskaya Letopis po Miroviçevu Spisku". (1907). *Sibirskiya Letopisi*, İmperatorskaya Sankt-Peterburg: Arheografiçeskaya Komissiya: 312-366.
- Russkaya Pravoslavnaya Tserkov. 988-1988*. (1988). İzdanie Moskovskoy Patriarhii.

- Russkiy Biografiçeskiy Slovar.* (1897). İbak -Kulyuçarev, İzdan Pod Nablyudeniem Preddsedatelya İmperatorskago Russkago İstoriçeskago Obşestva A. A. Polovtsova, Sankt-Peterburg.
- SEVER, Z. (2020). "Sibir Hanlığı ve İslamiyet", *History Studies*, 12 (6): 3293-3305.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği.* (2020). ter. ve not. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği,* (2020). ter. ve not. F. Ünal, M. Özkan, M. Karakulak, Z. Sever, H. Arslantürk, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibirskie Letopisets: Letopis Kontsa XVII i Naçala XVIII Stoletiy Vedennaya v Tobolske.* (1892). Tobolsk.
- SİZİKOVA, İ. V. (2013). "Otkritie Sibirskoy Eparhii v Tselyah Ukrepleniya Rossiyskoy Vlasti i Gosudarstvennosti", *Teoriya n Praktika Obşestvennogo Razvitiya*, 1: 242-244.
- SKRINNİKOV, R. (2005). *Mihail Romanov*, Moskva: İzdatelstvo Yermak.
- SLOVTSOV, P. A. (2006). *İstoriya Sibiri. Ot Yermaka do Yekaterini II*, Moskva: İzdatelstvo Veçe.
- SPERANSKIY, M. N. (1932). *Povest o Gorodah Tare i Tyumeni*, T. 1, Trudi Komissii po Drevne-Russkoy Literaturë Akademii Nauk, Leningrad.
- Tobolskaya Eparhiya.* (1892). Çast Vtoraya. Otdel Perviy. Arhipastiri Tobolskoy Eparhii, Omsk: Tipografiya A. K. Demidova.
- Tobolskiy Arhiereyskiy Dom v XVII Veke: Monografiya.* (1994). red. sos. Nikolay Nikolaeviç Pokrovskiy, Elena Konstantinovna Rooodanovskaya, Novosibirsk: İzdatelstvo Sibirskiy Hronograf.
- VERETENNIKOV, M. (2018). "Perviy Patriarh İob i Ego Vremya", *Vestnik Yekaterinburgskoy Duhovnoy Seminarii*, 1 (21), 2018: 11-170.
- VERETENNIKOV, M. (2020). "Svyateşiy Patriarh Filaret (Vozvraşenie iz Plena i İntronizatsiya)" *İpatevskiy Vestnik*, 1 (9): 77-88.

EXTENDED ABSTRACT

After coming under the sovereignty of the Russian Tsardom in the late 16th century, Siberia attracted attention as a highly strategic region in geopolitical terms. It became indispensable for Tsarist Russia due to its rich natural resources. In line with the region's strategic and economic values, important steps were taken to increase Russian settlements in Western Siberia and to ensure the region's political, economic, and cultural integration with Russia. In this context, many new Russian cities have been built in Western Siberia, and many churches and monasteries have been established to strengthen religious life in the region and spread the Christian faith. However, despite such large-scale initiatives, the Russian presence in Siberia and especially the influence of the church in the region could not reach the desired level.

Problems such as the inadequacy of religious institutions in the region and the deterioration of churches were frequently reported to the central authority in Moscow. In particular, Siberia's large area, transport difficulties, and the fact that the native population largely adhered to different belief systems made it difficult for the ecclesiastical administration to function effectively in the region. Nevertheless, efforts to strengthen the church's authority over the region and the mission to convert the native population to Christianity became a priority for the tsarist administration and church leaders. Therefore, establishing a diocese was put on the

agenda to institutionalize the region's religious organization, regulate the native population's religious life, and manage the churches more effectively. In this context, under the political authority of Tsar Mikhail Fedorovich and the ecclesiastical leadership of Metropolitan Filaret Nitich of Moscow, it was decided in 1620 to establish an institutionalized structure of religious administration in Siberia for the first time. The Diocese of Siberia, centered in Tobolsk, aimed to strengthen the region's religious and administrative structure and establish the Christian faith on a more solid foundation in these lands.

Kiprian, who had previously served in various critical and strategic positions, especially in Novgorod, was chosen on behalf of the state to fulfill this important task. In 1621, Kiprian was appointed the first bishop of Siberia in Tobolsk, thus assuming a historic role in the organization and administration of the religious structure in the region. Kiprian began his mission in Siberia in the city of Verhoturye, one of the region's most important settlements at the time, and carried out a series of reforms and regulations to eliminate the corruption, moral degeneration, and administrative failures in the existing churches. Kiprian not only solved the existing problems but also took important steps to strengthen and expand the religious infrastructure in Siberia. In this regard, he pioneered the construction of new churches and monasteries in order to revitalize religious life in the region and to bring Christian teachings to the native population more effectively. In addition, he assigned the experienced and educated clergymen he brought with him from Novgorod to various churches in Siberia. He ensured that religious services in the region were carried out more efficiently and organized. These efforts contributed to raising the religious structure and the moral and cultural standards in Siberia. Kyprian's extensive work paved the way for Christian values to take root in Siberia and for the region to become more strongly integrated into the religio-political authority of Tsarist Russia.

In conclusion, this study aims to analyze the process of bringing Western Siberia, historically known as the homeland of the Turks, under Russian sovereignty and establishing Christianity in this geography by gaining an institutional structure by examining Kiprian's multifaceted activities during his short but effective tenure in Siberia. The study aims to reveal the strategic steps taken for establishing Christianity in Siberia and the socio-cultural effects of this process by examining the scope of Kyprian's religious, historical, administrative, and cultural roles in the region in depth. In this framework, Kyprian's influence was not limited to his period but also profoundly shaped the religious and administrative structure of the region in the following years.

TÜRKLERDE AD VERME GELENEĞİ VE SARUHANOĞULLARI BEYLİĞİNDE ADLAR

Fatih SARIKAYA*

ÖZ

Ad verme geleneği, insanların iletişim kurmak ve birbirlerini tanımlamak için canlı ve cansız nesnelere adlar verme ihtiyacından dolayı ortaya çıkmıştır. Ancak şahıs adları, sadece bireyin kimliğini ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bağlamda da birçok bilgiyi içinde barındırır. Türklerin ad verme geleneği de tarihleri, kültürleri ve inançları ile derinlemesine bağlantılıdır. Bunun yanı sıra adların ortaya çıkışındaki çeşitlilik, Türk toplumunun farklı kültürel evrelerden geçtiğini de bize gösterir. Bu durumda Türk toplumunun geçirdiği kültür devirlerini daha iyi anlamak için kullanılan adları incelemek önem taşımaktadır. Zira toplumlarda, dönemlere göre değişiklik gösteren ancak her dönemin kendine has özelliklerini yansıtan ad koyma geleneği vardır. Bu gelenek, siyasi ve sosyal şartların yanında dini inançların da tesiriyle şekillenip, bulunduğu dönemdeki insanların eğilimlerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla tarihi süreç içerisinde bir toplumun adlarının incelenmesi, dini ve kültürel değişimlerini ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Bu bakış açısıyla ele alınan konu; öncelikle Türk tarihinin adlar üzerinden gerçekleşen kültürel değişimini ardından XIV. yüzyıl Anadolu'sundaki sosyal, kültürel ve dini yaklaşımı daha iyi anlayabilmek için Saruhanoğulları Beyliği özelinde ele alınmıştır. Beylikler dönemi Anadolu'sunda kaynakların yetersizliğinden dolayı halen tam anlamıyla aydınlatılamamış; dini eğilimlerin toplum üzerindeki etkisi ve kültürel değişim süreci gibi bazı noktalar bulunmaktadır. Bu sebeple, Selçuklulardan sonra Batı Anadolu'da bir müddet iktidar sürmüş olan Saruhanoğulları ailesi ve maiyetindeki halkın adlarının incelenmesi, genel dini yönelimlerini, varsa tarikat ve cemaatlerin etkisini ve milli kimliklerinin adlar üzerinde devam eden kültürel etkisini ortaya koyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türklerde ad verme, Anadolu Beylikleri, Saruhanoğulları, Anadolu kültürü

TRADITION OF NAMING IN TURKS AND THE NAMES IN THE SARUKHANİD DYNASTY

ABSTRACT

The tradition of naming emerged from the need of humans to communicate and identify both living beings and inanimate objects. Personal names, however, do not merely express an individual's identity; they also encapsulate significant cultural and historical information. The naming tradition among Turks is deeply intertwined with their history, culture, and beliefs. Moreover, the diversity in the origins of names reflects the various cultural phases that Turkish society has undergone. Therefore, analyzing the names used throughout history is essential to better understand the cultural transitions of Turkish society. Naming traditions, which vary by period and reflect the unique characteristics of each era, are shaped by political and social conditions as well as religious beliefs, reflecting the tendencies of people living in a specific period. Thus, examining the names of a society within a historical framework can help uncover its religious and cultural transformations. From this perspective, the topic has been approached by focusing first on the cultural changes in Turkish history as reflected through names and then on understanding the social, cultural, and religious perspectives of 14th-century Anatolia, with particular reference to the Sarukhanid Beylik. During the Beylik period in Anatolia, certain aspects, such as the influence of religious tendencies on society and the process of cultural change, remain insufficiently illuminated due to the scarcity of resources. For this reason, studying the names of the Sarukhanid family, who ruled for a time in Western Anatolia after the Seljuks, as well as the names of their entourage and subjects, will shed light on their general religious inclinations, the potential influence of sects and communities, and the enduring cultural impact of their national identity as reflected in their naming practices.

Gönderilme Tarihi: 09.01.2025

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğretim Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bandırma/Balıkesir; ORCID: 0000-0002-5430-8348 E-posta: fasky@gmail.com.tr

Keywords: Naming in Turks, Anatolian Beyliks, Sarukhanids, Anatolian culture

Giriş

Ad verme geleneği insanlık tarihi kadar eskiye götürülebilir. Zira insanlar birbirleriyle olan iletişimi sağlamak için etrafındaki canlı cansız nesnelere tanımlama ihtiyacı duymuş ve bunu da onlara adlar vererek gerçekleştirmişlerdir. Aynı zamanda insanlar karşılıklı olarak birbirlerini tanımlama ihtiyacı da hissetmiş ve bu sebeple şahıs adları kullanmaya başlamışlardır. Yani kullanılan şahıs adları aslında adın sahibi olan kişiden çok karşıdaki insanın onu tanımlayabilmesini sağlamaktadır. Bu da zamandan bağımsız bir tanımlama şeklinde karşımıza çıkar. Yani belirli bir kişiyi tanımlayan ad; geçmiş, şimdi ve gelecek zamanda da aynıdır, değişmez. Doğal olarak kişi, sahip olduğu ad ile tanımlandığı için insanlar arasında kendi varlığının bu ad ile doğrudan ilişkili olduğunun bilincindedir. Dolayısıyla adının kendi açısından güzel olmasını ister. Ancak ad verme işlemi, kişinin tercihinden ziyade ekseriyetle büyüklerinin tercihi ile olmaktadır. Buna rağmen bilindiği gibi toplulukların kendilerine özgü tarihsel süreçleri ve farklı kültürel öğeleri bulunmaktadır. Nitekim bu durum ad verme konusunda onların düşünce ve davranışlarında çeşitlilikler meydana getirmiş ve birbirlerinden farklı aşamalardan geçmelerine sebebiyet vermiştir. Bu noktada ele alınan konu itibarıyla öncelikle erken dönemlerden itibaren Türkler hakkında bilgi veren kaynaklardan başlayarak Türklerin ad verme konusundaki bakış açısı sergilenmeye çalışılacaktır. Ardından dönemsel değişikliklerin etkisi de göz önüne alınarak uygulamalar üzerinden bu konunun özellikleri değerlendirilecektir. Sonrasında Saruhanoğulları ve halkının adları incelenecek ve bu konudaki genel özellikleri ele alınarak hem dini hem kültürel değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. Türklerde Ad Verme Anlayışı

1.1. Abide, Destan ve Hikâyelerde Ad Verme

Türklerin tarih boyunca bıraktıkları yazılı ve sözlü kaynaklar incelendiğinde ad meselesine ayrı bir önem verdikleri görülmektedir. Zira birçok eserde bununla ilgili örnekler bulmak mümkündür. Mesela en eski yazılı metinlerden olan Orhun abidelerinde Kül Tigin'e nasıl ad verildiğine değinilmiş (Ergin, 1970, s. 10), bunun yanı sıra Türk beylerinin Türk adlarını bırakıp Çin adlarını alması, Çin hakimiyetine girmelerini de ifade ettiği için eleştirilmiştir (Ergin, 1975, s. 5).

Türkler hakkında bilgi veren Dede Korkut hikâyelerine göre kişiler kahramanlık yaptıkları sonra Dede Korkut tarafından adlarını almışlardır. Bu olaylar özetle şu şekilde gerçekleşmiştir: Dirse Han, oğlu on beş yaşında olduğu sırada Bayındır Han'ın ordusuna dahil olmuştu. Bu esnada Bayındır Han'ın gücü kuvvetiyle meşhur olmuş bir boğası vardı. Bir gün Dirse Han'ın oğlu ve diğer kabilelerden çocuklar meydana oynarlarken boğa oraya salınmıştı. Diğer çocuklar kaçmıştı Dirse Han'ın oğlu ise kaçmamıştı. Boğa ile mücadele eden oğlan, boğayı yenmiş ve boynunu kesmişti. Bu durum karşısında oğlana ad vermesi için Dede Korkut çağırılmıştı. Dede Korkut çocuğun adını Boğaç koymuştu (Ergin, 1969, s. 14-16; Tataroğlu, 1958, s. 8-10; Gökyay, 2007, s. 28; Özsoy, 2006, s. 61-62). Yine başka bir hikâyede anlatıldığına göre Bay Büre'nin oğlu, tüccarları uğradıkları saldırıdan kurtarmış, gösterdiği bu kahramanlık karşısında Dede Korkut gelerek ona Boz Aygırlı Bamsı Beyrek adını vermiştir (Gökyay, 2007, s. 63; Ergin, 1969, s. 58).

İslamiyet öncesi Türklerin Altay-Yakut kolundan çıkan Yaratılış destanında adları veren Tanrı olmuştur (Sepetçioğlu, 1998, s. 15). Yine İslamiyet öncesi Uygurları konu alan Göç destanında, ağaçlardan geldikleri düşünülen çocuklar, akli başında denilecek yaşa geldiklerinde anne babalarına hürmet gösterdikleri için orada bulunanlar (muhtemelen kabile reisleri) tarafından

adları verilmiştir (Cüveynî, 2013, s. 102-103). Müslüman Kırgızların Manas destanında yeni doğan Manas'ın adını dört ulu peygamber vermiştir (Gülensoy, 2002, s. 30). Onun oğlu Semetey'in adını ak sakallı bir eren, çocuğa övgü gibi dualar yaparak vermiştir (Gülensoy, 2002, s. 302). Semetey'in oğlu Seytek'in adını gökyüzünden inen altın sakallı eren Ay Koco vermiştir (Gülensoy, 2002, s. 355).

İslamiyet öncesi ve İslamiyet sonrası yazılan Oğuz Kağan Destanlarında kişilerin gösterdikleri kahramanlık veya üstün başarı neticesinde Oğuz Kağan tarafından kendilerine yeni adlar verilmiştir (Sepetçioğlu, 1998; Ebulgazi, 2006). Bu destanlarda Oğuz Kağan karakteri insanüstü kabiliyetlere sahiptir. Hatta Oğuz Kağan'a kimse ad verememiş, henüz bebek yaşta kendi adını da kendisi vermiştir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Oğuz'un ad almasını anlatırken şunları söylemektedir: "O çağda Moğol'un adeti öyle idi ki, ta oğlan bir yaşına gelmeyince ona ad koymazlardı. Oğlan bir yaşına gelince Kara Han ülkeye davet çıkardı ve büyük toy yaptı. Toy günü oğlanı meydanın ortasına getirip Kara Han beylerine dedi: Bizim bu oğlumuz bir yaşına bastı, şimdi buna ne ad koyarsınız, diyip, beyler cevap vermeden önce oğlan dedi: Benim adım Oğuz'dur." (Ebulgazi, 2006, s. 235). Aynı zamanda bir kavim adı olan Oğuz'un Türkler açısından ayrı bir ehemmiyeti bulunmaktadır (Pala, 2022).

Saltık Gazi Destanında, cihat yapan Saltık Gazi insanları Müslümanlığa davet etmektedir. Davet sonucu Müslüman olan kişilere de yeni adlar vermiş ve İlyas-ı Rumi, Ali, Ahmed, İshak, İsmail, Yunus, Şaban, Hasan, İbrahim, Hızır, Hudadad gibi adları tercih etmiştir (Demir vd. 2002).

Görüldüğü üzere eski Türk yazılı kaynaklarında ad vermenin kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır. Kahramanlık gösteren kişiye kabilenin önde gelenlerinden birinin ad vermesi geleneği farklı Türk destanlarında bazı değişiklikler göstererek karşımıza çıkmaktadır. Zira Altay destanlarındaki kahramanlar adlarını tanrılardan ve ruhlardan alırken, Müslüman Kırgızların destanlarında ise peygamber ve ak sakallı evliyalar tarafından adları verilirdi. Bu çıkarımların yanı sıra ad verenlere ve ad alanların özelliklerine bakıldığında Türklerde iyi bir ad sahibi olmak önemlidir. Bu düşünce Yusuf Has Hacib'in eserine yansımış ve insan için bu dünyada iyi bir ad sahibi olmanın büyük bir mutluluk olduğu ifade edilmiştir (Hacip, 2017, s. 36). Yine bu eserde hükümdar Gündoğdu ile Aydoğdu'nun karşılıklı bir diyalogu aktarılırken Aydoğdu diyor ki: "Dünyada iyi bir ad bırakarak ölürsem, pişman olmam." (Hacip, 2017, s. 62)

Saltık Gazi Destanında ise diğerlerinden farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Nitekim diğer destanlarda çoğunlukla çocukların adlarının nasıl verildiğinden bahsedilirken bu destanda ise Saltık Gazi'nin İslamlaştırma çalışmaları sırasında yeni Müslüman olan kişilere ad vermesine örnekler bulunmaktadır. Ad verme konusunda bu özelliği ile ön plana çıkan Müslüman Türklerle ait bu destanda, verilen adlar yetişkinlere aittir. Bunların ise çoğunluğunun Arap adları olduğu görülmektedir.

1.2. Yeni Adların Ortaya Çıkışı

Başka toplumlarda olduğu gibi Türkler de yaşadıkları coğrafyadan, inandıkları dinden, çevrelerinde gerçekleşen olaylardan sosyolojik ve psikolojik olarak etkilenecek bunları kullandıkları adlara yansıtılmışlardır. Hatta etraflarında gerçekleşenlerden o kadar etkilenmişlerdir ki günlük hayattaki birçok detayı çocuklarına ad verirken kullanmışlardır.

Yeni adlar oluşturulurken farklı yöntemler kullanılmıştır. Bunlardan biri, renk adlarının diğer kelimelerle birleştirilmesidir. Örneğin, Saruhan, Akbıyık, Karahan, Alakuş, Bozkurt ve Kızılbeğ gibi adlar bu yöntemle türetilmiştir. Bunun yanı sıra, gün ve ay isimleriyle oluşturulan adlar da kullanılmıştır. Aydoğdu, Gündoğdu, Günhan ve Aykut gibi adlar bu tür örnekler arasındadır. (Atalay, 1935, s. 2; Rıza Nur, 1981, s. 271). Bunun yanı sıra, il, tekin, alp, bay, verdi, tay,

taş gibi kelimelere eklemeler yapılarak da adlar oluşturulmuştur. Örneğin, Aytekin, İldeniz, Gültekin, Alparslan, Baybars, Aktay ve Bektaş gibi adlar bu yöntemle meydana getirilmiştir. (Rıza Nur, 1981, s. 272-273).

Türkçede dişilik edatı olmadığı ve eski Türklerde kadınla erkek eşit görüldüğü için erkek ve kadınlarda ortak kullanılan adlar vardır. Daha çok güzelliğe dair olan kadın adlarının yanında bazen kahramanlık içeren adların da verildiği olmuştur. Bu tür adlarda erkek ve kadınlara verilen bey ve hanım unvanları ile ayırım yapılmaktadır (Rıza Nur, 1981, s. 274-275).

Türkler, hayatlarının her alanında olduğu gibi ad verme geleneğinde de kuvvete büyük önem vermişlerdir. Bu nedenle, çocuklarına çoğunlukla güç, savaş, zafer ve yiğitlikle ilgili adlar koymuşlardır. Ayrıca, milleti için büyük işler başaran, zafer kazanan, kahramanlık gösteren veya tahta çıkan hükümdarların adları da değiştirilmiş ve onların kahramanlıklarına uygun yeni bir ad veya unvan verilmiştir. (Ülkütaşır vd. 1964, s. 3302, Ülkütaşır, 1963, s. 7-8). Bununla birlikte gösteriş ifade eden ve rütbe bildiren adlar da kullanılmıştır. Yırtıcı, kuvvetli hayvanların ve kuşların, çeşitli maden ve silahların adlarını takınmaları da bu sebeptendir. Arslan, Kaplan, Pars, Börü, Kurt, Porsuk, Atmaca, Doğan, Sungur, Demir, Gümüş, Altın, Kaya bunlara örnek olarak gösterilebilir (Rıza Nur, 1981, s. 266-267, Sümer, 1999a, s. 21; Atalay, 1935, s. 2). Bu konuda başka bir örnek de Boğa adıdır. Bu adı çoğunlukla tek başına kullanmaz yanında başka bir hayvanın veya bir madenin adını da eklerler. Örneğin, Tay Boğa, Altun Boğa, Gümüş Boğa ve Demir Boğa gibi (Yaltkaya, 1937, s. 301).

Türklerde, yeni doğan çocuğun yaşaması konusunda endişe duyanlar, uzun ömürlü olmasını dileyenler veya sonraki çocuğun erkek olmasını isteyenler belirli adlar tercih etmişlerdir. Bu amaçla Yaşar, Dursun, Ölmezbay, Taştan, Kurç, Toktasın, Kızıyeter ve Oğulgerçek gibi adlar verilmiştir. (Rasonyi, 1993, s. 22; İnan, 1986, s. 174-175). Bazı aileler, yaşamayan çocukları için belirli adlar seçerek onların hayatta kalacağına inanmışlardır. Bu nedenle, Dursun, Durmuş, Satık ve Satılmış gibi adlar verilmiş ve bu adların çocuğun yaşamasına vesile olacağı düşünülmüştür. (Rıza Nur, 1981, s. 270) Ölümünden döndüğüne inanılan çocuklara Döndü adı verilirdi (Sümer, 1999a, s. 19). Bunlardan başka çocuk için iyi dilekler temennisini ifade eden adlar da görülmektedir. Bu sebeple mutluluğu ve başarıyı, uzun ömürlü olmasını, saygı duyulan birisi olmasını temenni eden adlar verilmektedir. Mesela Efendibula, Şahbula, Yüzyaşar, Kobçaşar, Elmas, Bulut gibi (Rasonyi, 1993, s. 23).

Bazı durumlarda, kötü ruhların veya ölüm meleğinin yeni doğan çocuğa zarar vermemesi için özel adlar seçilmiştir. Bu adların, kötü güçleri uzak tutacağına ve çocuğun hayatta kalmasına yardımcı olacağına inanılmıştır. (İnan, 1986, s. 174-175; Rasonyi, 1993, s. 22; Rıza Nur, 1981, s. 270; Sümer, 1999a, s. 18). Bunlar çirkin adlar, sevilmeyen kavimlerin adları, Allah'ın adını kapsayan adlar şeklinde olmuştur. Örneğin, Börüberdi, Murdar, Bolmaz, Tengri-berdi gibi (Rasonyi, 1993, s. 22).

Bazı çocuklara doğdukları gün gerçekleşen önemli olayların adları verilmiştir. Mesela düşmanın kovulduğu gün doğan çocuğa "Yağibasan", misafirlerin geldiği gün doğan çocuğa "Konakkeldi" gibi adlar vermişlerdir. Bazı çocuklara doğduğu yerin yakınında bulunan nehir, dağ, şehir veya bölgenin adı verildiği gibi kendi adlarını da buldukları bölgelere verirlerdi. Mesela Uralbey, Sırgeldi, İdilbay gibi (İnan, 1986, s. 174-175, Sümer, 1999a, s. 17-18; Rıza Nur, 1981, s. 269). Bazen de çocuğa; dikkat çeken bir özelliği, doğumdan sonra görülen eşya ve bitki adları, doğumdan sonra çadıra veya odaya giren ilk kişinin adı verilebildiği gibi doğum esnasında meydana gelen meteorolojik veya astronomik olay, gün, mevsim ve bayram adları ve çocuğun babasının yaşını ifade eden bir ad da verilebilirdi (Rasonyi, 1993, s. 23; İnan, 1958, s. 491; Ülkü-

taşır vd. 1964, s. 3302). Doğum haberini veren kölenin getirdiği müjdeden dolayı onun kavminin adının çocuğa verildiği de olurdu. Mesela Habeşi, Abaza, Çerkes, Zengi gibi (Sümer, 1999a, s. 19-20).

Türklerde ana babanın sevgi ve şefkatini gösteren adlar çocuklara verilirdi. Bazen de ata ve akraba adları veya herkes tarafından tanınan büyük bir insanın adı çocuklara verilirdi. Bazı zamanlarda mensup bulunduğu millet, kavim, budun veya oymak adı çocuğa verilirdi. Bunun yanı sıra oymağın askeri ve idari görevleri veya bir özelliği ad olarak verilirdi. Örneğin, Özbek, Nogay, Tarhan, Inak, Kesik, Ağaçeri gibi (Rasonyi, 1993, s. 22-25).

Bunların yanı sıra son yüzyıllarda daha belirgin bir hal alan göbek adı kavramı da karşımıza çıkmaktadır. Çocuğun doğumu esnasında ebe tarafından göbek bağı kesildiği esnada verilen ad çocuğun ilk adıdır (Özer, 1946, s. 17). Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte göbek adları genellikle Arabî ayların etkisi ile verilmeye başlamıştır. Muharrem ve Sefer aylarında doğanlara Muharrem, Sefer, Hasan, Hüseyin, Fatma, Aşir, Aşire; Rabiyülevvel ve Rabiyülahir aylarında doğanlara Mehmet, Mustafa, Ahmet, Muhtar, Emin gibi İslam peygamberinin adlarından; Recep, Şaban, Ramazan aylarında doğanlara Recep, Şaban, Ramazan, Uruç; Bayramlarda doğanlara Bayram ve Kurban göbek adları verilirdi (Balkır, 1935, s. 44).

Bu durum gösteriyor ki, yeni adların ortaya çıkması Türk toplumunun veya aile bireylerinin o andaki psikolojik durumlarıyla doğrudan ilgilidir. Kahramanlığın ön plana çıktığı durumlar, kendilerini iyi hissetmelerini sağlayacak nesne veya renkler, yırtıcı veya güçlü hayvanlar, ölen çocuklar, sonlanmasını istedikleri durumlar, kendilerine etki edeceği düşünülen metafizik nesnelere, astronomik olaylar, kazanılan zaferler gibi çeşitli olaylar adların ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

1.3. Türklerde Arapça Adlar

Arapların İslamiyet'e geçmesiyle birlikte gerçekleştirdiği fetihler zamanla kendi coğrafyalarını aşarak İran topraklarının hemen hepsini ve Orta Asya topraklarının bir kısmını ele geçirmeleriyle Türkler ile komşu olmalarına kadar devam etmişti. Bu yeni gelen topluluk yanında din ve kültürünü de getirmekteydi. Yıllar süren iletişim ve etkileşim fethedilen bölgelerde yaşayan insanların dinlerinde ve dolayısıyla kültür öğelerinde bazı değişikliklere neden olmuştu. Bu durum kullanılan adlarda da kendisini göstermişti.

Türkler İslam dinini kabul etmeden önce Buda, Mani, Zerdüşt ve Hıristiyanlık dinlerine girmelerine rağmen bazı istisnalar haricinde Türkçe adları ihmal etmemişlerdir (İnan, 1958, s. 491-494). Nadiren Çin adları kullansalar da bu sadece yöneticilere ve onların ailelerine has kalmıştır (Rıza Nur, 1981, s. 265). Ancak Orta Asya'da İslamiyet'in yerleşmesiyle birlikte Arapça, Samanoğulları'nın egemenliği sırasında ise Farsça adlar Türk aristokrat sınıfı tarafından önce unvan sonra ad olarak kabul edilmeye başlamıştır. Arapça adlar 8. ve 9. yüzyıllardan itibaren Türkler arasında kullanılmaya başlamasına rağmen Türkçe ad verme geleneği de ihmal edilmiş, günümüze kadar devam etmiştir (İnan, 1958, s. 491-494). Türklerin Müslüman olmaya başlamasıyla birlikte öncelikle Arapların İslamiyet sonrası kullandığı adlar, milli adlar ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bu devre geçiş sürecidir (Kutlu, 1982, s. 6; Rıza Nur, 1981, s. 275-276). Daha sonraki devrelerde ise milli adlar terk edilmeye başlanmış, yerlerini Arap adlarına bırakmıştır (Kutlu, 1982, s. 6). Önceleri Ahmet, Mehmet, Mahmut, Mustafa, Ömer, Ali, Osman gibi Arapların Müslümanlığa ait adlarını kullanmışlardır. Arapların cahiliye devrine ait adları olan Zeyd, Amr, Kays, Yezid, Zübeyr, Hişam, Haşim, Süheyl, Velid gibi adları neredeyse hiç kullanmamışlardır. Bu da Türklerin Arap adlarını kullanmaya başlarken dini düşünce ve hevesin ön planda olduğunu göstermektedir. Hatta Rıza Nur bunu bir adım daha ileriye taşıyarak dini heves halinin ve Kuran'ın Arapça olmasının Arapların soylu millet olduğu düşüncesini ortaya

çıkardığını ve bu sebeple Arapçanın muteber ve muhterem dil sayıldığını söylemektedir (Rıza Nur, 1981, s. 276). Lakin bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Besim Atalay durumu mezhep mücadelelerinin etkisine bağlamaktadır. Zira köklü bir geçmişe sahip olan İran, ulusal kimliğini tekrar diriltmek istiyor ve bunu Şiilik perdesi altında gerçekleştirmeye çalışıyordu. Türkler ise Sünnilik anlayışını benimsemişlerdi. Türkler ile İranlılar arasındaki anlaşmazlık burada da kendisini göstermişti. Bu gelişmeler Türklerin İslam inancıyla beraber o dinin kaynağı olan Arapların kültürel yaşamlarını zamanla benimsemelerine sebebiyet vermiş, hatta neredeyse kendilerini unuttur hale gelmişlerdir (Atalay, 1935, s. 1). Abdülkadir İnan ise, Türkler arasında Arapça ve Farsça adların yayılmasının dini sebepten ziyade divan edebiyatının etkisiyle olduğunu düşünmüştür (İnan, 1958, s. 494). Buna rağmen bahsedilen görüşler, Türklerin neden Arapça adları kendi adlarını unutacak kadar sahiplendiği sorusuna tatmin edici cevaplar verememektedir. Zira ne mezhepsel bir mücadele ne de divan edebiyatının yaygınlaşması Türkler gibi kadim geçmişi olan bir milleti kendilerini unutacak hale getirmiş olmamalıdır. Bu ancak bilerek ve isteyerek İslam dinine bağlılığın neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim İbn Fazlan'ın seyahatnamesindeki bazı örnekler konuyu bu noktada biraz daha açıklığa kavuşturacaktır. İbn Fazlan, Bulgar hükümdarı ile olan diyaloglarından bahsettiği kısımda özetle şunları anlatmaktadır: Yeni Müslüman olan hükümdar, hutbelerde adının nasıl okunması gerektiğini sormaktadır. Cevap “senin ve babanın adı ile” olmuştur. Bu durumda hükümdar “Babam kafirdi. Onun adının minberde söylenmesini istemem. Benim adıma da bir kafir verdiği göre, adıma da hutbede zikredilmesini arzu etmem. Acaba, efendim Emir el-Mü'minin'in adı nedir?” diye sordu. “Cafer” cevabını alınca, kendisinin de bu adı almasında sakınca olup olmadığını sorar ve ardından kendi adını Cafer babasının adını Abdullah şeklinde değiştirdiğini söyler. Bundan sonra hutbe Cafer b. Abdullah adına okunmaya başlar (Fazlân, 1995, s. 50-51). Yine seyahatnamenin başka bir yerinde İbn Fazlan kısaca şunları anlatmaktadır: Bulgarların içinden adı Tâlût olan birinin kendisi sayesinde Müslüman olduğunu söylemektedir. Müslüman olan bu adama Abdullah adını vermiş ama bu kişi İbn Fazlan'dan kendi adını vermesini istemiştir. Bunun üzerine İbn Fazlan o kişinin adını Muhammed olarak değiştirmiştir. Bu adamın karısı, annesi ve çocukları da Müslüman olmuşlar ve hepsi de Muhammed adını almışlardır (Fazlân, 1995, s. 61). Bu noktada ifade edilmesi gereken bir husus da; İbn Fazlan'daki bu örneğe rağmen Türkler arasında Muhammed adının yaygın olmadığı meselesidir. Nitekim Türkler, Peygambere o kadar çok hürmet göstermişlerdir ki; onun adını günlük hayatın içerisinde kullanmayıp oluşabilecek olumsuzlukların önüne geçmek istemişlerdir (Bilgin, 2020, s. 181).

Türkler kendilerini tesiri altına alan dini iştiyak ve heves halinin etkisiyle bazı Arap adlarını “din” kelimesi ile birleştirerek (İzzeddin, Alaeüddin, Muhyiddin) dine izzet veren, yükselten, ihya eden gibi anlamlara gelecek şekilde kullanmışlardır (Rıza Nur, 1981, s. 276). Bu tür adları Arapların cahiliye dönemi dahil olmak üzere Emeviler, Abbasiler ve Fâtımîler devletlerinde görmez iken Selçuklularda, Eyyûbilerde, Atabeyliklerde ve Mısır Türk devletlerinde sıklıkla görmekteyiz. Dolayısıyla bu çeşit adların dini duygu ve hürmetten dolayı Türkler tarafından özellikle tercih edildiğini söylemek mümkündür (Rıza Nur, 1981, s. 276-277). Yine bu duygu ile Türkler Allah'ın sıfatlarını içeren adları, Peygamberlerin adlarını; Recep, Şaban, Ramazan, Bayram gibi dini hususiyeti olan ayların adını; dindar kişi anlamına gelen Salih, Zâhid, Mübârek gibi çeşitli adları kullanmışlardır (Rıza Nur, 1981, s. 277). Araplar ve Arapça hakkındaki bu düşünce zamanla öyle bir hale dönüşmüş ki Arapların kullanmadığı çeşitli sözler ve unutulmuş adlar dahi bulunup kullanılmaya başlanmıştır. Bazıları ise Türkçe adları Arapçaya benzetmeye çalışmışlardır (Atalay, 1935, s. 1). Netice itibarıyla Türklerin Müslüman olmasıyla

birlikte coğrafi olarak kuzeyden güneye inildikçe ve tarih ilerledikçe İslam dininin tesiriyle Arap adları yaygınlaşmaya başlamıştır (Rasonyi, 1993, s. 26).

Türkler arasında İslamiyet'in etkisiyle ad kültüründe başlayan değişim süreci unvanlar konusunda da kendisini göstermiştir. Öncelikle adlarının yanında Arapça unvanlar kullanmaya başlamışlardır (Rıza Nur, 1981, s. 265; Kutlu, 1982, s. 6). Melüküleşref Ebulmeali Yelboğa, Kutbüddin Ay Bey bunlara örnektir (Atalay, 1935, s. 2). Türkler, daha sonra Fars kültürünün etkisi ile Farsça unvanlarda kullanmaya başlamışlardır. Bu gibi unvanların çoğunluğu idareciler tarafından kullanılmıştır. Unvanlar verilirken bir kısım kişilerin elde ettiği başarılar etkili olurken bir kısmında ise, halife ilk dönemlerde Türk beylerinin desteğini almak için unvanlar vermiştir (Çay, 1981, s. 17). Bu unvanlar toplum içerisinde o kadar önemli bir yere sahip olmuştur ki bazı dönemlerde hükümdarların ve büyük devlet adamlarının adlarına göre unvanları daha ön plana çıkmıştır; Selahaddin gibi. Bunun yanı sıra bilim adamı, yazar ve şairlerde ise adları yerine nisbelerinin ön plana çıktığı görülmektedir; Birûnî, Farabî gibi (Rasonyi, 1993, s. 26).

Müslüman Türk hanedanlarının ad vermeye ilgili genelinde benimsenen bir gerçek vardır ki; tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerinde hanedan mensupları arasında Türkçe adlar daha çoktur (Sümer, 1999a, s. 21). Özellikle Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar ve Selçuklular'ı kuranların ve kumandanlarının Türk adı taşıdıkları görülmektedir. Mısır'da kurulan Türk devletlerinde de benzer bir durum vardır. Hatta orada idarecilik yapan Çerkezlerin adının da Türk adı olduğu görülmektedir (İnan, 1958, s. 492-494). Zamanla bu adlar azalmaya başlamış ve neredeyse kaybolma aşamasına gelmiştir. Mesela Selçuklular'da değişim sürecine giren Türk adları daha çok Farsça olmak üzere, Arapça adlar da kullanılmaya başlanmıştır (Rıza Nur, 1981, s. 280). Halk ise bunlardan farklı olarak daha uzun müddet Türkçe adları korumaya devam etmişlerdir. Halk öncelikle şehirliler olmak üzere, aydınlar ve idarecilerin tesiri altında kalarak zamanla Türkçe adlar kullanmayı bırakmışlardır. Bu durum sadece Türklere has değildir, Farslılar da benzer bir durumla karşı karşıya kalmışlardır. Daha yakın dönemde özellikle Tanzimat sonrasında Mısır, Suriye, Irak gibi Arap ülkelerinde de aydınlar çocuklarına Osmanlılara has adlar vermeye başlamışlardır (Sümer, 1999a, s. 21).

Ancak Osmanlı Devleti'ne gelindiğinde ise Türkçe adlardan Arapça adlara geçiş süreci çok daha hızlı olmuştur. Zira Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında Türkçe adlar gördüğümüz halde altı yüz yıllık egemenlikleri boyunca Osman soyundan gelen hakanların, Orhan'dan başka hiçbiri Türkçe ad taşımamıştır (İnan, 1958, s. 491-494).

Günümüze doğru gelindiğinde ise, cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan araştırmalar ile görülmüştür ki, şehir merkezlerinde ve çevresinde doğan çocuklara çoğunlukla peygamber, sahabe ve tanınmış evliyaların adları verilmektedir. Arapça olan bu adların haricinde özellikle köylerde öz Türkçe erkek ve kadın adlarına rastlanmaktadır (Ülkütaşır, 1931, s. 164; Balkır, 1935, s. 43). Cumhuriyet döneminde ailelerin özellikle dikkat ettikleri hususlardan biri de çocuklara atalarının adlarını vermeye çalışmalarıdır. Zira sülale adlarının kayıp olmaması önemlidir (Ülkütaşır, 1931, s. 165).

1.4. Türklerde Farsça Adlar

İranlılar, İslamiyet'in erken dönemlerinden itibaren topraklarının Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi sebebiyle dini ve kültürel değişimi Türklere göre daha önce gerçekleştirmiştir. Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte artan iletişim zamanla Fars dilinin tesirinin adlara yansımalarına da etki etmiştir. Özellikle Türklerin Fars dilini edebi dil olarak kullanmaya başlaması ile bu etki artmış ve bu dilden çeşitli adlar almaya başlamışlardır (İnan, 1958, s. 82). Hatta şair ve ediplerimizce bu dile ait mahlaslar kullanılması moda halini almıştır. Arap adlarında olduğu gibi Fars adlarını da önceleri Türk adları ile karışık olarak kullanmışlardır. Mesela onların

“şah” kelimesinin önüne eklemeler yapılarak çeşitli adlar üretmişlerdir (Rıza Nur, 1981, s. 272). Zamanla kendi milli adlarını bırakarak tamamen Fars adlarını kullanmaya başlayan Türkler, önceleri Farsların milli adlarını almışken sonraları onların Rüstem gibi mitolojik adlarını da kullanmaya başlamışlardır (Rıza Nur, 1981, s. 278-279). Bütün bunlara rağmen Fars adları Arap adları kadar yaygın kullanılmamıştır (Atalay, 1935, s. 2).

XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklularda ad verme konusunda kendisinden önceki Müslüman Türklere göre bazı farklılıkların yaşanmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu yüzyıldan önce Farsça kelimelerden oluşan adlar oldukça az iken, özellikle Moğol baskısının tesiriyle Anadolu’ya gerçekleşen göçlerin, İran kültürünün pekiştirilmesine katkı sağlamasıyla bundan sonra Farsça adlar artmaya başlamıştır. Hatta bu yüzyılda İran destan kahramanlarının adlarının kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu dönemden itibaren daha ziyade Farsça adların Arapça ön adlar ile birlikte kullanıldığı, bunun yanı sıra özellikle yönetici kesimde Türkçe adların neredeyse kaybolduğu görülmektedir (Kütük, 2017, s. 177-178).

2. Saruanoğulları Beyliği’nde Adlar

Moğolların doğudan Anadolu’ya gerçekleştirdiği saldırılar Selçukluları ve haliyle Anadolu’da yaşayan halkı zor duruma düşürmüş dolayısıyla birçok bey batıya doğru seferler yapmaya başlamıştır. Bu süreçte Batı Anadolu üzerine seferler yapan Saruhan Bey, XIV. yüzyılın başlarında Manisa’yı fethederek beyliğini kurmuştur. Yaklaşık bir asırlık ömre sahip olan beylik, Çelebi Mehmed’in Anadolu’da siyasi birliği sağlama faaliyetleri esnasında Osmanlı Devleti’nin hakimiyetine girmiştir.

Saruanoğulları Beyliği’nin sosyal ve toplumsal hayatına dair kaynakların yetersizliği nedeniyle elimizdeki bilgilerin azlığı, birçok konuda araştırmacıları sınırladığı gibi ad verme geleneklerine dair araştırma yapmaya da pek elverişli değildir. Buna rağmen arşiv vesikalarından, vakfiyelerden, kitabelerden, seyahatnamelerden beyliğin içerisindeki kişi adlarının bir kısmına ulaşılabilmektedir. Elde edilen bu adlar her ne kadar ad verme usullerini tam anlamıyla açıklığa kavuşturmuş olmasa da değerlendirmeye tabi tutulduğunda beyliğin içinde bulunduğu düşünsel ve sosyal yapıyı ortaya koymak için nispeten yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle Saruanoğulları soyundan gelen aile üyelerinin şahıs adları ele alınıp ardından değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Beyliğin kurucusu olan Saruhan Beyin babasının adı Alpağı’dır (TKG.KK.TTD.306.vr.105/a; TD.398.vr.65/a). Alpağı’nın Saruhan Bey’den başka Ali Paşa ve Çuğa Bey adlarında iki oğlu daha bulunmaktadır (TKG.KK.TTD.306.vr.91/a; Erdoğan vd. 2014, s. 230). Saruhan Bey’in bilinen oğulları Begce Bey, Süleyman, Orhan, Hızır (Çelebi) (TKG.KK.TTD.306.vr.12/b; Erdoğan vd. 2014, s. 74), İlyas Bey, Devlet Han, Timur ve Yakub(Çelebi)’dur (TKG.KK.TTD.306.vr.93/b; Erdoğan vd. 2014, s. 17,234; Emecen, 2009, s. 171). Saruhan Bey’den sonra oğlu Fahrüddin İlyas Bey ve ardından onun oğlu Muzafferüddin İshak Bey(Çelebi) (TKG.KK.TTD.306.vr.22/a; Erdoğan vd. 2014, s. 89) tahta geçmiştir (Uzunçarşılı, 1969, s. 87). İshak Bey’in ölümüyle birlikte sırasıyla oğulları Orhan Bey, Hızır Bey ve II. Saruhan Bey tahta geçmişlerdir (Uzunçarşılı, 1969, s. 87, Uzunçarşılı, 1929, s. 64; Uluçay vd. 1939, s. 36; Emecen, 2001, s. 131). Bunun yanı sıra Saruhan Bey’in çocuklarından Devlet Han’ın oğlu Yakup Bey merkezden biraz uzakta beyliğin Demirci kolunda faaliyetlerine devam etmiştir (Emecen, 2001, s. 130-131). Ailenin içerisinde adı geçenlerin haricinde idarecilik yapmamış olan bazı kişiler de bulunmaktadır. Bunlar: Saruanoğlu Hayreddin(Çelebi) (TKG.KK.TTD.306.vr.44/a; Erdoğan vd. 2014, s. 140; Uluçay, 1946b, s. 106), Saruanoğlu İdris (TKG.KK.TTD.306.vr.78/b; Erdoğan vd. 2014, s. 213, Uluçay, 1946b, s. 80), Saruanoğlu Yusuf (TD.398.vr.96/a;

TKG.KK.TTD.306.vr.67/a; Erdoğan vd. 2014, s. 195; Uluçay, 1946b, s. 73), ve Ali Bey Saruhanî'dir (TKG.KK.TTD.306.vr.42/b; Erdoğan, 2014, s. 138).

Bu durumda yukarıda verilen Saruhanoğulları ailesindeki adlara bakıldığında aslında İslamiyet'in etkisiyle Türkçe-Arapça adlar arasında geçiş sürecinde oldukları anlaşılmaktadır. Zira Alpağı ve üç oğlundan ikisi olan Saruhan ve Çuğa Türkçe adlara sahipken, diğer oğlu Ali ise Arapça bir ada sahiptir. Saruhan Bey'in çocukları Begce, Orhan, Devlet Han ve Timur'un Türk adları taşıdığı görülürken Süleyman, İlyas, Yakub ve Hızır Çelebi'nin Arap adları taşıdıkları görülmektedir. Kullanılan Arap adlarının özelliği Hızır hariç Kuran-ı Kerim'de geçen peygamber adlarından oluşmasıdır. Hızır da Arap adlarından birisi olup, peygamberin hadislerinde kendisine yer bulmaktadır. Benzer bir durum İlyas Bey'in oğlu aynı zamanda beyliğin üçüncü hükümdarı için de geçerlidir zira o da bir peygamber adı olan İshak'ı almıştır. İshak Bey'e geldiğimizde ise önceki hükümdarlarda gördüğümüz, bazı çocuklara Türkçe adlar bazılarına peygamber adları verilmesi uygulamasından vazgeçildiği görülmektedir. Zira İshak Bey, bildiğimiz üç çocuğunun adını Orhan, Hızır ve Saruhan olarak vermiştir. Beyliğin Demirci kolunda bulunan Devlet Han'ın kayıtlara geçen oğlunun adı yine bir peygamber adı olan Yakup'tur. Bunların haricinde Saruhanoğulları neslinden kayıtlara geçen İdris, Yusuf, Ali ve Hayreddin beyler vardır ki bunların içerisinde beyliğin genel ad verme geleneğine uymayan, dinin hayırlısı anlamına gelen adıyla Hayreddin Bey göze çarpmaktadır. Çünkü İslam dininin etkisiyle ad verirken, Alpağı'nın oğlu Ali ve kimin oğlu olduğu kayıtlara yansımamış olan Ali ve Hızır hariç, peygamberlerin adları kullanılmıştır. Ali adı ise İslam halifelerinin dördüncüsü olması ve Hz. Muhammed'in damadı olması sebebiyle İslam literatüründe yeri olan bir addir. Hayreddin ise din kelimesinin eklenmesiyle Arapçadan türetilmiş bir addir.

Tüm bunlar değerlendirildiğinde, hem Türkçe ad verme geleneğini sürdüren hem de İslam dininin etkisiyle Kur'an-ı Kerim merkezli adlar kullanan bir Saruhanoğulları ailesi görülmektedir.

Bu değerlendirmeden sonra, beylik topraklarında yaşayan halkın durumunu incelerken, Osmanlı arşiv belgelerindeki adlar bize önemli ölçüde rehberlik etmektedir. Zira Osmanlı dönemi tutulan bu kayıtlarda geriye doğru yapılan atıflar sayesinde ulaştığımız adlar, beylik dönemine ait toplumsal yapı hakkında bazı bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır. Bu adlar öncelikle beylik coğrafyasında buldukları idari bölgeye göre nisbe ve unvanları ile yazılmış, ardından değerlendirmeyi kolaylaştırmak için sade halleri ile tablo haline aktarılmıştır. Aynı zamanda birden fazla kişide kullanıldığı görülen tablodaki adların yanına, kullanım adetlerini bildirmek için rakamlar eklenmiştir.

2.1. Beylik Dönemi İdari Taksimatına Göre Tespit Edilen Adlar

Adala'da Aleyküm Emre (TKG.KK.TTD.306.vr.105/a; TD.398.vr.65/a), Şeyh Emre (TKG.KK.TTD.306.vr.108/a), Ömer Emre (TKG.KK.TTD.306.vr.107/a), Şeyh Yunus (TKG.KK.TTD.306.vr.111/a), Karkun Şeyh (TKG.KK.TTD.306.vr.113/a), Alica Paşa (TKG.KK.TTD.306.vr.113/b), Yağbasan Seydi (TKG.KK.TTD.306.vr.111/b), Kızılca Şeyh (TD.398.vr.68/b; TKG.KK.TTD.306.vr.113/b), Şeyh Resul (TD.398.vr.63/b; TKG.KK.TTD.306.vr.112/a), Emre Sultan (Uluçay, 1946, s. 52), Uzun Şeyh (TKG.KK.TTD.306.vr.111/a), Süleyman Fakih (TKG.KK.TTD.306.vr.113/b), Karaman Derviş (TKG.KK.TTD.306.vr.114/a), Şeyh Turhan (TKG.KK.TTD.306.vr.113/a), Melek Gazi Yunus (Uluçay, 1946b, s. 45); Akhisar'da Ahmed Seydi (TD.398.vr.104/a; TKG.KK.TTD.306.vr.21/a); Palamud'da Şeyh İsa (TKG.KK.TTD.306.vr.23/a); Ilıca'da Ahi Bayezid (TKG.KK.TTD.306.vr.117/b; TD.398.vr.108/b), Abdal Kutlu Bey (TD.398.vr.107/a; TKG.KK.TTD.306.vr.115/b), Hacı Hamza (TKG.KK.TTD.306.vr.117/b), Kızıl Emli (TKG.KK.TTD.306.vr.117/a); Gördük'de Şeyh Uğurlu

oğlu Şeyh İlyas (TD.398.vr.96/a; TKG.KK.TTD.306.vr.67/a); Kayacık'da Mentеше Dede (TKG.KK.TTD.306.vr.78/b); Demirci'de Hacı Baba (TD.398.vr.82/b; TKG.KK.TTD.306.vr.91/a), Ahi İshak (TKG.KK.TTD.306.vr.88/b), Şeyh Musa (TKG.KK.TTD.306.vr.97/a), Ahi Bahşi (Yahşi) (TKG.KK.TTD.306.vr.95/a), Şeyh Eyne (TKG.KK.TTD.306.vr.95/a; TD.398.vr.87/a), Şeyh Kandırmış (TKG.KK.TTD.306.vr.93/b), Turasan Ece (TKG.KK.TTD.306.vr.89/a), Şekerim oğlu Şeyh Yusuf (TKG.KK.TTD.306.vr.91/b; TD.398.vr.40/a), Hasan Halife (Uluçay, 1946b, s. 60), Fahrü'l-Meşâyih Salih Ece (TKG.KK.TTD.306.vr.92/b); Manisa'da Mehmed oğlu Hacı İlyas (Uluçay, 1939, s. 88; Karakaya, 2000, s. 166), Barak Sultan oğlu Revak Sultan (Uluçay, 1946, s. 40-41), Barak Sultan oğlu Attar Ece (İçe) (Uluçay, 1946, s. 40-41; Gökçen, 1946a, s. 42-43), Süleyman Horasânî oğlu Karaca Ahmed (Uluçay, 1946, s. 29-32; Uluçay, 1946a, s. 84), Cafer-i Horasânî oğlu Yolageldi Baba (Uluçay, 1946, s. 24), Bektaşî Horasânî oğlu İbrahim Seydi Dede (Uluçay, 1946a, s. 47), İbrahim Horasânî oğlu Arık Dede (Uluçay, 1946a, s. 28), Şeyh İbrahim-i Kayserî oğlu Şeyh Ali (Uluçay, 1946, s. 28), İlyas Horasânî oğlu Haki Baba (TKG.KK.TTD.306.vr.18a), Yunus-i Horasânî oğlu Oklu Horos Dede (Uluçay, 1946a, s. 179), Adil Paşa (Uluçay, 1946a, s. 65), İsa-yı Rumi oğlu Korkut Baba (Uluçay, 1946, s. 28), Şeyh Yusuf-u Rûmî oğlu Bozdoğan (Uluçay, 1946, s. 28), Arab Sofu (TKG.KK.TTD.306.vr.23/b; TD.398.vr.17), Ahi Yakub (TKG.KK.TTD.306.vr.24a), Ahi Yunus (TKG.KK.TTD.306.vr.22/b; TD.398.vr.27/b), Işık Yahya (Uluçay, 1946, s. 63; Gökçen, 1946a, s. 78), Horti Baba (TKG.KK.TTD.306.vr.22/a; TD.398.vr.1/b), Esireddin Baba (TKG.KK.TTD.306.vr.21/b), Baba Ali (TKG.KK.TTD.306.vr.24/b), Abbas oğlu Yunus (TD.398.vr.7/a; TKG.KK.TTD.306.vr.18/b), Hacı İbrahim (TKG.KK.TTD.306.vr.23/b), Sofu Sevindik (TKG.KK.TTD.306.vr.23/b), Boynuyoğunca Ali Danişmend (Uluçay, 1946, s. 85-86), Ahi Hüseyin (TKG.KK.TTD.306.vr.9/b), Şeyh İlyas oğlu Bayezid (TD.398.vr.5/b; TKG.KK.TTD.306.vr.21/a), İbrahim oğlu İsmail (Uluçay, 1946b, s. 119); Güzelhisar'da Şeyh Osman-ı Rumî oğlu Şeyh Mahmud (Uluçay, 1946, s. 28); Yengi'de Hüsrev-i Horasânî oğlu Sindel Baba (Uluçay, 1946, s. 28), Kurd (Kuru) oğlu Şeyh İsmail (TKG.KK.TTD.306.vr.20/b-22/a; TD.398.vr.2/b), Taşcı oğlu Şeyh Ahmed oğlu Musa Dede (TD.398.vr.1/b; TKG.KK.TTD.306.vr.22/a); Nif(Kemalpaşa)'de Saru Şeyh (TKG.KK.TTD.306.vr.124/a), Saru İsa (TD.398.vr.46/a; TKG.KK.TTD.306.vr.18/b), Şeyh Salur (TKG.KK.TTD.306.vr.124/b; TD.398.vr.47/a), Seyyid Mehmed (TKG.KK.TTD.306.vr.124/a), Osman oğlu Emet (Evliya Çelebi, 2017, s. 35); Tarhanyat(Menemen)'de Abdullah oğlu Sünbül Paşa (TKG.KK.TTD.306.vr.31/b-30/b), Sofu Musa (Uluçay, 1946b, s. 104), Ahi Ahmed (TD.398.vr.37/a), Ömer Fakih (TKG.KK.TTD.306.vr.44/a; TD.398.vr.40/b), Güvendik (TKG.KK.TTD.306.vr.48/b), Baba Haykıran (TD.398.vr.41/b; TKG.KK.TTD.306.vr.43/a), Yunus oğlu Şeyh Hasan (TD.398.vr.40/a), Şeyh Hızır (TKG.KK.TTD.306.vr.25/a), Özbek (TKG.KK.TTD.306.vr.43/b), Ahmed Danişmend (TKG.KK.TTD.306.vr.43/b), Sufiyyüddin Danişmend (TKG.KK.TTD.306.vr.45/b), Tovca Baba (TKG.KK.TTD.306.vr.43/b), Şeyh Ali (TKG.KK.TTD.306.vr.43/a), Şeyh Yusuf (TKG.KK.TTD.306.vr.43/a), Hatip İbrahim (Uluçay, 1946b, s. 106); Marmara'da Mahmud Danişmend, Ahi Ali (TKG.KK.TTD.306.vr.78/b; TD.398.vr.53/b), Mansur Fakih (TKG.KK.TTD.306.vr.78/a); Gördes'de Saruhanoğulları'ndan Begce Bey (TKG.KK.TTD.306.vr.82/b).

Türkçe Adlar	Arapça Adlar	Farsça Adlar	Tasnif Edilemeyen
Emre 4	Yunus 6	Hâkî	Hacı Baba

Türklerde Ad Verme Geleneği ve Saruhanoğulları Beyliğinde Adlar

Karkun	Alica	Hüsrev	Bektâşî Horasânî
Yağıbasan Seydi	Resul		Arab Sofu
Kızılca	Süleyman 2		
Uzun	Ahmed 5		
Karaman	İsa 3		
Turhan	Bayezid		
Kutlu	Hamza		
Kızıl Emli	İlyas 3		
Uğurlu	Musa 3		
Menteşe	İshak		
Yahşi	Salih		
Eyne	Yusuf 3		
Kandırmış	Mehmed 2		
Turasan	Cafer-i Horasanî		
Şekerim	İbrahim Seydi		
Barak	İbrahim 4		
Revak	Ali 5		
Attar	Adil		
Arık	Yakup		
Horos	Yahya		
Korkut	Abbas		
Bozdoğan	Hüseyin		
Horti	Bayezid		

Esireddin	Mahmud		
Sindel	Osman 2		
Kurd	İsmail 2		
Taşcı	Abdullah		
Salur	Ömer		
Emet	Hasan		
Sünbül	Hızır		
Güvendik	Sufiyyüddin		
Haykıran	Mansur		
Özbek			
Tovca			
Sofu Sevindik			
Saru Şeyh			

Tablo 1: Saruhanoğulları Beyliğinde tespit edilen şahıs adları

Bu bilgilere göre beylik topraklarında yaşamış kişilerde Arapça adların çoğunluğu oluşturduğu bunun yanı sıra Türkçe adların da kullanılmaya devam edildiği ortadadır. Dolayısıyla İslamiyet'in tesiri açıkça görülmektedir. Arapça adlar da kendi içerisinde değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Kuran-ı Kerim'de adları geçen peygamberlere oldukça önem verildiği anlaşılmaktadır. Zira Arapça adların büyük bir kısmı peygamber adlarından oluşmaktadır. Bunun yanı sıra, Hz. Muhammed'in adları arasında sayılan ve "Hamede" kökünden türeyen Ahmed, Mehmed ve Mahmud adları yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca, ilk halifelerin adları da Ebubekir hariç beylik içinde yer bulmuştur. Farsça adlar ise, Türkçe ve Arapça adlara göre yok denecek kadar azdır. Zira Hüsrev ve Hâkî haricinde Farsça ad bulunmamaktadır. Ayrıca Arab Sofu, Bektaşî Horasânî gibi adları yazılmamış onun yerine nisbe ve unvanları yazılmış şahıslarda bulunmaktadır.

Başka bir açıdan bakıldığında Türkçe ve Arapça adlar arasında nicelik yönünden fark bulunmaktadır. Zira Emre hariç Türkçe adların hemen hepsi yalnızca bir kişi için kullanılmış dolayısıyla başka birisinde benzeri yoktur. Arapça adlarda ise durum farklıdır, yani birbirini tek-rar eden adlar bulunmaktadır.

Saruhanoğulları'nda halk arasında kullanılan adların çoğunun önünde veya arkasında nisbesi bulunmaktadır. Çoğu zaman adın önüne gelen nisbeler, Şeyh, Gazi, Ahi, Abdal, Hacı, Sofu, Seyyid, Hatip, gibi kişinin dini konumunu bildirirken bazen, Yağıbasan, Karaca, Yolageldi, Kızıl,

Kızılca, Karaman gibi hangi yönden geldiğini, yiğitliğini, bir aile, kabile veya topluluğa bağlılığını bildiren nisbeler olmuştur. Adın önüne gelenlere göre daha az olan arkasına gelen nisbeler Fakih, Derviş, Seydi, Halife, Sofu, Danişmend, Dede, Baba gibi kişinin dini konumunu belirtirken Rûmî, Horasânî gibi bölge, ülke gibi yer adları şeklinde gelen nisbeler çok defa kişinin doğduğu veya bir süre yaşadığı yerleri ifade etmek için (Avcı, 2014, s. 142) kullanılmıştır. Bunların dışında adın sonuna ilave edilen ve muhtemelen kişinin beylik içerisindeki memuriyetini gösteren Paşa, Bey gibi nisbeler de kullanılmıştır.

Bahsi geçen nisbelerin dağılımına baktığımızda Saruhanoğulları Beyliği'nde birçok dini karakter ve şahsiyetin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar da belirli bir zümreye bağlı kişilerden ziyade müstakil dini karakterler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla beylik içerisinde belirli bir dini zümrenin ağırlığından bahsetmek oldukça güçtür. Lakin biraz tartışmalı bir konu olan Dede ve Baba unvanları hakkında kısaca şunlar söylenebilir: Dede unvanının yaygın olarak kullanıldığı tarikatlar Mevlevîlik ve Bektaşîlik olmasına rağmen az da olsa diğer bazı tarikat şeyhleri için de kullanılmıştır. Ayrıca Anadolu'da Sünnî halk arasında da dede inancı önemli bir yere sahiptir (Uludağ, 1994, s. 76). Baba unvanı XI. yüzyıldan itibaren, İslâm ülkelelerinde kullanılmaya başlanmıştır. Bu unvanın yayılması bazılarının göre Babailer'in etkisiyle meydana gelmiş iken (Sümer, 1999b, s. 755) bazı araştırmacılar da halkın çoğunluğunun mutasavvıflara mânevî koruyucu, ermiş ve baba nazarıyla bakması nedeniyle bu unvanın yaygınlaştığını düşünmüşlerdir (Uludağ, 1991, s. 365-366).

Elde edilen verilerde bazı kişilerin hem kendi adları hem de babalarının adları birlikte yer almaktadır. Bu nedenle, baba ve oğul adlarını karşılaştırarak Arapça veya Türkçe adlara yönelik belirgin bir artış olup olmadığını tespit etmeye çalışılmış, ancak böyle bir eğilimi gösterecek nitelikte bir veri elde edilememiştir. Lakin baba ve oğulun adını bildiğimiz kişilerin bir kısmında baba adı Arapça iken oğulun adı Türkçe olmuş, bir kısmında ise baba adı Türkçe iken oğul adı Arapça olmuş, her ikisinin de Türkçe veya Arapça olduğu da olmuştur. Bunlar arasında dikkat çeken bazı hususlar vardır. Zira bu kişiler arasında baba veya oğulun adından biri çoğunlukla Türkçe olmuştur. Yani her ikisinin de Arapça ad almış oldukları durumlar azınlıktadır. Baba oğulun birlikte anıldığı adların çoğunda babaların Horasânî, Rûmî gibi nisbeleri verilmiştir ki bu da genellikle onların bölgeye ilk yerleşenlerden olduklarını göstermektedir.

Saruhanlı hanedanında Farsça adların yok denecek kadar az olması, aynı dönemde Farsça adları sıklıkla kullanan Selçuklular'dan bu konuda ciddi anlamda etkilenmediklerini göstermektedir. Bu durumda bazıları tarafından Selçuklu hizmetinde bulunduğu düşünülen Saruhan Bey (Emecen, 2009, s. 170-173) için böyle bir ihtimali zayıflatmaktadır.

Sonuç

Türklerin ad verme anlayışı, tarihsel ve kültürel bağlamda çeşitli evrelerden geçmiştir. Öncelikle erken dönemlerden itibaren Türklerin ad verme geleneğini anlamak adına, Orhun abideleri gibi kaynaklara başvurulmuştur. Bu kaynaklarda, Kül Tigin'in adının nasıl verildiği gibi örnekler bulunmaktadır. Ayrıca, Dede Korkut Hikâyelerinde kahramanların adlarını alış süreçleri incelenmiş ve bu adların genellikle kahramanlık eylemleriyle ilişkilendirildiği görülmüştür. İslamiyet öncesi dönemde, Türklerin adlarını Tanrı, ruhlar veya kabile reisleri gibi olağanüstü varlıklardan aldıkları görülmektedir. Yaratılış destanında, Tanrı'nın çocuklara ad vermesi bu döneme ait bir örnektir.

Yeni adların ortaya çıkışında Türk toplumunun coğrafyası, inançları, sosyal yapısı ve yaşadıkları olaylar büyük bir rol oynamıştır. Türkler, çocuklarına ad verirken hem günlük hayat-taki detayları hem de toplumsal, dini veya tarihi önem arz eden unsurları değerlendirmişlerdir.

Renkler, gün ve ay isimleri gibi doğal unsurların adlara katılması, Türklerin çevresinden ve doğadan ilham alarak ad verme geleneğini sürdürdüklerini gösterir. Bu yöntem, adların anlamını ve sembolizmini arttırarak kişinin kimliğini derinleştirmiştir. Türklerin kuvvete verdiği önem, ad verme sürecinde de kendini göstermiştir. Çocuklara genellikle kuvvet, savaş, zafer, yiğitlikle ilişkilendirilen adlar verilmiştir. Hükümdarların adlarının değiştirilerek kahramanlıkla özdeşleştirilmesi, toplumun zafer ve güce verdiği değeri yansıtmaktadır. Öte yandan, çocuklara ad verirken gelecekle ilgili dileklerin ifadesi de önemli bir rol oynamıştır. Çocuğun uzun ömürlü olması, başarılı ve mutlu bir hayat sürmesi, kötü ruhları uzak tutması gibi temenniler adların seçilmesinde etkili olmuştur.

Saruhanoğulları ailesinin ad verme geleneği, İslamiyet'in etkisiyle Türkçe-Arapça adlar arasında bir geçiş dönemini yansıtmaktadır. Beylik kurucusu Saruhan Bey ve ailesinin adları incelendiğinde, Türkçe ve Arapça adların kullanıldığı görülmektedir. Buna rağmen Arapça adların Türkçe adlara göre çok farklı olmasa da daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Adlarda görülen geçiş dönemi, İslam'ın etkisinin yanı sıra bölgesel ve kültürel faktörleri de yansıtmaktadır. İslam dininin etkisiyle, özellikle peygamber adları tercih edilmiştir. Farsça adların kullanımının oldukça az olması, bu kültürün beylik üzerinde tesirinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte ad verme gelenekleri ve kullanılan nisbe ve unvanlar, beyliğin dini ve sosyal yapısını anlamak açısından değerli ipuçları sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Saruhanoğulları beyliğinde dini hayatın oldukça etkili ve tasavvufi geleneğin yaygın olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ATALAY, B. (1935). *Türk Büyükleri veya Türk Adları*, İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- AVCI, C. (2007) "Nisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 142-144.
- BALKIR, O. (1935). *Balıkesir ve Köylerinde Özel Görenek ve İnanmalar*. Balıkesir: Balıkesir İlba-sın Evi.
- BİLGİN, O. (2020). "Kültürel Yabancılaşma Bağlamında Türkiye'de İsim Verme Pratiklerinin De-ğişimi Ve Popüler Kültür Figürleri". *Milli Folklor*, 16/125: 177-187.
- CÜVEYNÎ, A. A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇAY, M. A. (1981). "Türk Adları Bilgisi". *Yeni Çığ Dergisi*. Aralık: 17-19.
- Defter-i Evkafı-ı Liva-i Saruhan*. (2014). (haz. M. A. Erdoğan - Ömer Bıyık). Ankara: Tapu Ka-dastro Genel Müdürlüğü Yayınları.
- EBU'L HAYR-I RÛMÎ, (2013). *Saltık Gazi Destanı*. (haz. Necati Demir- Mehmet Dursun Erdem). Ankara: Alioğlu Yayınevi.
- EBULGAZİ BAHADIR HAN. (2006). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. (haz. Zuhâl Kargı Ölmez). Ankara: Simurg Yayıncılık.
- EMECEN, F. (2001). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitabevi Yayın-ları.
- EMECEN, F. (2009). "Saruhanoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 170-173.
- ERGİN, M. (1969). *Dede Korkut Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ERGİN, M. (1970). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- EVLİYA ÇELEBİ. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 9*. (haz. Seyit Ali Kah-raman - Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKÇEN, İ. (1946). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.

- GÖKÇEN, İ. (1946). *XVI ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları*. Manisa: Manisa Halkevi Yayınları.
- GÖKYAY, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- GÜLENSOY, T. (2002). *Manas Destanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İBN FAZLÂN. (1995). *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*. (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- İNAN, A. (1958). "İslamdan Sonra Türkçe Adlar". *Türk Dili*. 7/82: 491-494.
- İNAN, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KARAKAYA, E. (2000). "İlyas Bey Mescidi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 166-167.
- KUTLU, C. (1982). *Eski Türklerde Kişi Adlarının Verilmesi ve Yer Adlarında Dört Renk Unsuru*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınlanmamış Bitirme Tezi.
- KÜTÜK, A. (2017). "Selçuklu Dünyasının Antroponimik Haritası (Selçuklu Çağında Ad Koyma Geleneği Hakkında Bazı -Tespitler)". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 6: 147-180.
- NUR, R. (1981). *Türk Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları.
- ÖZER, K. (1946). *Balıkesir'de Halk Adet ve İnançları*. Bursa: Ant Basımevi.
- ÖZSOY, B. S. (2006). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- PEHLİVAN, G. (2011). "M. Nuri Yörükoğlu'na Göre Manisa'da Tarikatlar ve Tekkeler". *Sûfi Araştırmaları*, II/4: 11-56.
- RASONYI, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- SEPETÇİOĞLU, M. N. (1998). *Karşılaştırmalı Türk Destanları*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- SÜMER, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- TATAROĞLU, A. (1958). *Dede Korkut Masalları*. İstanbul: Keloğlan Yayınevi.
- ULUÇAY, M. Ç. - İ. Gökçen. (1939). *Manisa Tarihi*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- ULUÇAY, M. Ç. (1940). *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- ULUÇAY, M. Ç. (1946). *Manisa Ünlüleri*. Manisa: Manisa Lisesi Yayınları.
- ULUÇAY, M. Ç. (1946). *Saruhan Oğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar II*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- ULUDAĞ, S. (1991). "Baba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 365-366.
- ULUDAĞ, S. (1994). "Dede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 76.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1347-1929). *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından II. Kitap, Kitabeler*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Ş. - Hamit Z. Koşay. (1964). "Türklerde Ad Verme ve Türk Adları". *Türk Folklor Araştırmaları*. 15/8: 3301-3302.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1931). "Sinop'ta Atlar, Atlarla Alakadar Adet ve Telakkilere Dair Notlar". *Atsız Mecmua*. 1/7, 15: 164.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Ş. (1963). "Türklerde Ad Verme İle İlgili Adet ve İnanmalar". *Türk Kültürü*. 10: 7-12.
- YALTKAYA, M. Ş. (1937). "Türk Adları ve Türkmenler". *Ülkü*. 9/52: 301.
- YUSUF HAS HACİB. (2017) *Kutadgu Bilig*. (haz. Yaşar Çağbayır). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defteri (TD.).
398, vr. 87/a. 1/b. 104/a. 107/a. 108/b. 2/b. 27/b. 37/a. 40/a. 40/b. 41/b. 46/a. 47/a. 5/b.
53/b. 63/b. 65/a. 68/b. 7/a. 82/b. 96/a.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KK.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.).

306. vr. 23/a. 105/a. 107/a. 108/a. 111/a. 111/b. 112/a. 113/a. 113/b. 114/a. 115/b. 117/a.
117/b. 12/b. 124/a. 124/b. 18/b. 20/b. 22/a. 21/a. 22/b. 23/b. 24/b. 25/a. 31/b. 30/b. 42/b.
43/a. 43/b. 44/a. 45/b. 48/b. 67/a. 78/a. 78/b. 82/b. 88/b. 89/a. 9/b. 91/a. 91/b. 93/b. 95/a.
97/a. 18/a. 21/b. 24/a.

EXTENDED ABSTRACT

The tradition of naming emerged from the need of humans to communicate and identify both living beings and inanimate objects. Personal names, however, not only express an individual's identity but also carry significant cultural and historical information. The naming tradition among Turks is deeply connected to their history, culture, and beliefs. Furthermore, the diversity in the origins of names reveals the different cultural phases Turkish society has undergone. Therefore, analyzing the names used throughout history is essential to better understand the cultural transformations of Turkish society. In every society, the tradition of naming changes over time, with each period reflecting its unique characteristics. This tradition is shaped by political and social conditions, as well as religious beliefs, reflecting the tendencies of people in a specific period. Consequently, examining the names of a society within a historical framework can help uncover its religious and cultural transformations.

During the Beylik period in Anatolia, certain aspects, such as the influence of religious tendencies on society and the process of cultural change, remain insufficiently illuminated due to the scarcity of resources. Further research into the names used during this period, particularly in the ruling Beyliks, is expected to contribute to understanding both the developmental process of Turkish history and Anatolia during the Beylik period. For this reason, examining the names of the Sarukhanid family, who ruled for a time in Western Anatolia after the Seljuks, as well as those of their entourage and subjects, will provide insights into their general religious inclinations, the potential influence of sects and communities, and the ongoing cultural impact of their national identity as reflected in naming practices. Additionally, this study could contribute to ongoing debates about whether Saruhan Bey served under the Seljuks before establishing his Beylik, through interpretations of cultural interactions based on the names used.

From this perspective, the study first addresses the Turkish understanding of naming and then examines the factors behind the emergence of new names. It is observed that during the period when Turks began converting to Islam, they were influenced not only by religion but also by certain cultural elements associated with the Arabs. Within this framework, Arabic names that started being used among Turks were analyzed, and the unique characteristics of this new practice were examined. Similarly, due to the conquests undertaken by the Turks, geographical proximity with the Persian community created shared living spaces, leading to cultural exchanges between the two groups. The nature and impact of these exchanges were evaluated by examining names.

Following this, the names in the Sarukhanid Beylik were identified using archival records and analyzed in the light of available data. Turkish, Arabic, and Persian names were examined separately to assess the extent of cultural and religious influences arising from Islam and Persian culture. This analysis aimed to provide additional, up-to-date cultural information about

the Sarukhanid Beylik, one of the Turkish Beyliks established in Western Anatolia after the Seljuk State.

The research findings indicate that the naming traditions of the Sarukhanid family reflect a transitional period between Turkish and Arabic names under the influence of Islam. An examination of the names of Saruhan Bey, the founder of the Beylik, and his family shows the use of both Turkish and Arabic names. However, Arabic names were slightly more prevalent than Turkish names. This transitional trend in naming reflects not only the influence of Islam but also regional and cultural factors. The impact of Islam is evident in the preference for prophetic names. The relatively limited use of Persian names suggests that Persian culture had minimal influence on the Beylik. Moreover, the naming traditions, as well as the use of nisbas (epithets) and titles, provide valuable insights into the religious and social structure of the Beylik. From this perspective, it can be inferred that religious life was highly influential in the Sarukhanid Beylik and that the Sufi tradition was widespread.

ZONGULDAK'TA MİLLİYETÇİ BİR DERGİ: BUCAK

Canan SARIYAR SEZAN*

ÖZ

Zonguldak'ta yayımlanan ve ilk sayısını 23 Nisan 1945'te çıkaran Bucak Dergisi, kısa ömürlü hayatında Türkçü ve milliyetçi söylemleri ile yer edinmiştir. Dergiyi çıkaranlar Zonguldak için önde gelen isimler Ali Rıza İncealemdaroğlu, Halit Taşman ve Orhan Zihni Sanus'tur. Dergi, yayın hayatına fikir-sanat-aktüalite dergisi olarak başladıysa da 9. sayısından itibaren Aylık Türkçü Dergi olarak devam etmiştir. Dergi toplamda 13 sayı çıkardıktan sonra yayın hayatına veda etmiştir. Dergide Türkçü isimlerin yazılarına yer verilmiştir. Milliyetçi ve Türkçü söylemleri kendisine düstur edinen dergi, farklı görüşlere hiçbir zaman yer vermemiştir.

Bu çalışmada Cumhuriyet'in ilanından sonra il statüsüne kavuşan Zonguldak'ta çıkarılan Bucak Dergisi'nin tanıtımı yapılmış ve yayın politikası incelenmiştir. Bucak Dergisi'ni çıkaranlar, Cumhuriyet ve halk rejiminin idealine ve varlığına hizmet etmeyi amaçlayan bir yayın politikası benimsediklerini belirterek, milli iman ve inançla çalışmanın önemine vurgu yapmışlardır. Çalışmanın ana kaynağını Bucak Dergisi'nin 13 sayısı oluşturmaktadır. Ayrıca çeşitli kitap, makale ve tezlerden de istifade edilmiştir. Yapılan bu çalışmanın Zonguldak basın tarihine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zonguldak, Bucak Dergisi, Türkçülük-Milliyetçilik

A NATIONALIST JOURNAL IN ZONGULDAK: BUCAK

ABSTRACT

The Bucak Journal, published in Zonguldak and releasing its first issue on 23 April 1945, attracted attention with Turkist and nationalist discourses in its short life. The publishers of this journal were the prominent figures of Zonguldak, such as Ali Rıza İncealemdaroğlu, Halit Taşman and Orhan Zihni Sanus. Although the journal started its publication life as an idea-art-actuality magazine, it went on its carrier as a Turkist Journal after its ninth issue. The journal ended its publication life after it released a total of 13 issues. The Turkist authors' articles found way in the journal. The journal, which adopted Nationalist and Turkist discourse, never gave place different views.

In this study, the introduction of the Bucak Journal, published in Zonguldak, which became a province after the proclamation of the Republic and its publishing policy were investigated. The publishers of the Bucak Journal stated that they adopted a publishing policy that aimed at serving the ideal and existence of the Republic and public regime; and they emphasized the importance of national faith and perseverance. The resources of this study consist of 13 issues of the Bucak Journal. Besides, various books, articles and dissertations were also benefited from. It is considered that this scientific study will contribute the press history of Zonguldak.

Keywords: Zonguldak, The Bucak Journal, Turkist-Nationalist

Giriş

Zonguldak, Osmanlı Devleti döneminde Uzun Mehmet'in 1829 yılında kömürü bulmasının ardından gelişmeye başlamıştır. 1899 yılında Kastamonu'ya bağlı bir kaza merkezi haline getirilene kadar küçük bir köy olan Zonguldak, 1 Haziran 1920'de mutasarrıflık haline getirilmiş, 1 Nisan 1924'te Ereğli, Bartın ve Devrek ilçelerini bünyesine alıp il yapılmasıyla Cumhuriyet'in ilânından sonra il statüsüne getirilen ilk yerleşim birimi olmuştur (Tuncel, 2013, s. 501-504).

Gönderilme Tarihi: 11.10.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, BATMAN;
ORCID: 0000-0002-5374-7103, E-posta: canan.sezan@batman.edu.tr

Zonguldak'ta basın hayatı Cumhuriyetin ilanından önce başlamıştır. Bu bağlamda Tahir Akın Karauğuz¹, Millî Mücadele'den sonra Zonguldak'a gelerek, "Zonguldak" isimli bir gazete ile "Karaelmas" isimli bir derginin imtiyazını almıştır (Namal, 2011, s. 297). Karauğuz Cumhuriyet'in ilanından sonra da "Kömür, Safranbolu-Karabük, Amasra, Günün Sesi, Işıkveren" isimli gazeteleri "Karaelmas, Türk Kanadı, Doğu" isimli dergileri de Karaelmas Basımevinden çıkarmıştır (Namal, 2011, s. 301).

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte giderek gelişme gösteren şehirde, çok fazla sayıda gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bazı illerde yalnızca vilayet gazetesi bulunurken, Zonguldak'ta basın hayatının oldukça gelişmiş olduğu görülmektedir; bu durum, kentteki medya çeşitliliği ve yerel haberlerin yaygınlığını göstermektedir. (Karakuzu, 2021, s. 268). Gazete ve dergi konusunda oldukça zengin olan Zonguldak'ta Bucak ile eş zamanlı olarak Doğu, Karabük, Maden, Bağımsız adı ile yayın hayatını sürdüren dergiler yer almıştır (Yırsutimur, 2008, s. 134-135). Dergilerin çoğunda özellikle kültürel devrimin bir parçası olan öz Türkçe kullanımı üzerinde hassasiyetle durulması ilgi çekici bir özelliktir (Seyhan, 2024a, s. 67-76). Ayrıca, Zonguldak'ta yayımlanan dergilerdeki ulusal çapta tanınmış yazarların varlığı, yerel basının etkisini ve prestijini artırarak, kentteki kültürel ve entelektüel yaşamın zenginliğine katkıda bulunmaktadır (Yırsutimur, 2008, s. 153).

Zonguldak'ta 1946 yılından sonra yani çok partili hayata geçişle birlikte gazete sayısında önemli bir artış olduğu göze çarpmaktadır. İl merkezinde, Zonguldak, Kömür, Yeni Zonguldak, Ocak, Türkün Sesi, Türksesi, Vardiya, Zonguldak Postası, Uzun Mehmet, Demokrat Zonguldak, Tosun, Halk Dostu, Demokrat Postası, Sabah, Gürses, Küçük Gazete, Halkın Sesi, Güneş, 14 Mayıs, Yarın, İleri Zonguldak, Karadeniz Postası, Akın, Hamle, Hür İstikbal, Matrak, Cep Gazetesi, Demokrat Türkiye, Şafak gibi gazeteler yayımlanmıştır (Yırsutimur, 2018).

Dergiler, devletlerin ideolojilerini yayma konusunda önemli bir rol oynamaktadır. Milliyetçi bir dergi olarak kısa ömürlü de olsa çıkarılan Bucak Dergisi milliyetçi düşünceleri ve değerleri geniş kitlelere ulaştırarak toplumsal bilinci şekillendirme amacı taşımıştır. Dergi ilk sayısından itibaren ideolojisini açıkça belirtmiş ve 13 sayı boyunca da aynı düsturla hareket etmiştir. Farklı görüşlere hiçbir şekilde yer vermeyeceğini her fırsatta dile getirmiş ve farklı görüşlere de karşı çıkmıştır.

Bucak Dergisi ve Kimlik Bilgileri

Bucak Dergisi, ilk sayısını 23 Nisan 1945'te "Fikir-sanat-aktualite" söylemi ile yayımlamıştır. 9. sayısında Aylık Türkçü Dergi'ye dönüştüren Bucak Dergisi, 33x24 cm. boyutunda ve 20 sayfa olarak çıkarılmıştır. Derginin kapak sayfasında öncelikle logosu ve söylemi altında say-

¹ Tahir Akın Karauğuz: 1898 yılında Safranbolu'da doğan Karauğuz, ilkokulu ve ortaokulu burada tamamladıktan sonra lise eğitimi için Kastamonu'ya gitmiş ve Ahmet Talat (Onay), İsmail Hakkı (Sevük) ve Suat Hâki (Soyer) gibi değerli hocaların görüşlerinden etkilenmiştir. Böylece ileride gazeteci olma fikri doğmuştur. Liseyi bitirdikten sonra arkadaşları ile "Açıksöz" gazetesini çıkarmışlardır. Gazeteyi çıkardıkları zamanda Safranbolu'nun Ulus Nahiyesi müdürlüğüne tayin olmuş ve burada rahatsızlığının ardından ayrılarak Zonguldak'a dönmüştür. Zonguldak'ta Erkânı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Zâbitliği ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Zonguldak İstihbarat Müdürlüğü'nü yapmıştır. Zonguldak'a matbaanın gelmesini fırsat bilerek "Zonguldak" adlı gazete ve "Karaelmas" adlı derginin imtiyazını almıştır. 1942 yılında ise "Doğu" dergisini çıkarmıştır. Kültürüne hizmet eden bir gazeteci, şair olarak devam eden Karauğuz, Açıksöz, Hâkimiyet-i Milliye, Öğüt, Gaye-i Milliye, Babalık, Bolu, Dertli, Türkoğlu, İstanbul ve Zonguldak gazetelerinde imzalı, imzasız veya müstear isimlerle şiirleri, makaleleri, nutukları ve fıkraları yayımlanmıştır (Namal, 2011, s. 299).

fayı kaplayan renkli bir resim ve onun üzerinde sayı belirteci ile 20 kuruş olan fiyatına yer verilmiştir. Kapak sayfasının en alt kısmında ise dikdörtgen çizgi içerisine alınmış içindekiler kısmı mevcuttur (Ek 1.).

Bucak dergisini çıkaranlar A. Rıza İncealemdaroğlu, Hâlit Taşman ve Orhan Zihni Sannus'tur. Sahipliğini 1-2. sayılarda R. İncealemdaroğlu, sonrakilerde H. Taşman üstlenmiştir. Taşman aynı zamanda bütün sayıların da yazı işleri müdürüdür. Derginin idare işleri müdürü, adil Tozan, basıldığı yer ise A. Rıza İncealemdaroğlu Basımevi'dir. İdarehanesi, Maden Dairesi, No 27, diye verilirken iletişim bilgileri ise, Neşriyat işleri 142, İdari işler 9, Posta kutusu No 8 şeklinde ifade edilmiştir. Fiyatı 20 kuruş, yıllık abone 240, 6 aylık abone ücreti ise 120 kuruştur. Ayrıca dergi ilan ve reklam da kabul etmektedir. Dergi de Ocak yayınlarından çıkan kitaplar tanıtılırken, A. Rıza İncealemdaroğlu Basımevi hakkında gazete, mecmua, kitap ve her türlü matbaa işlerinin yapıldığı duyurulmuştur.

Bucak Dergisi okuyuculara kolaylık sunmak açısından 7. sayısında satıldığı bayi isimleri verilmiştir. Buradan hareketle Adana, Aydın, Antakya, Afyon, Bursa, Çanakkale, Denizli, Erzurum, Edirne, Elâzığ, Erzincan, Eskişehir, Giresun, İzmir, İstanbul, Isparta, Konya, Kırklareli, Kütahya, Kars, Kayseri, Muğla, Malatya, Mersin, Samsun, Siirt, Trabzon ve Urfa illerinde satılmakta olan Bucak Dergisi ayrıca Irak- Kerkük ve Kıbrıs'ta da satılmaktadır (Bucak, Ekim 1945). 9. sayısında bunlara ek olarak Bartın, Sarıkamış, Amasya, Karabük, Uşak ve Bolu illeri eklenmiştir. Dergi 10. ve 11. sayısını Ocak-Şubat 1946 tarihinde ortak yayınlamıştır. Derginin son sayfasında matbaadan kaynaklı bir aksaklık olduğunu ve bu sebepten iki sayıyı birlikte çıkardıklarını, bu durumun ilk ve son olacağını ifade ederek, okuyuculardan özür dilemişlerdir. Yine aynı sayılarda diğerlerinden farklı olarak anket soruları hazırlayıp bunlara cevap yazılmasını istemişlerdir. Diğer sayılarda da bu anketlerin cevaplarını yayınlamışlardır. Anket yapma sebeplerini ise kalbi millet ve yurt sevgisi ile atan Türkleri, türlü memleket meselelerini düşünmeye davet ediyoruz şeklinde açıklamışlardır. Dergi 12. sayısında ilk cildini doldurduğunu ve gelecek sayıdan itibaren 2. cilde yeni bir kadro ile gireceğini duyurmuştur. İkinci cildin ilk sayısını 4 haziranda çıkaracaklarını duyurmuş ve daha sonra her ayın ilk günü çıkmak suretiyle Türklük yolundaki çalışmasına devam edeceğini dile getirmiştir. Yenilenen yüzüyle çıkacak olan derginin okuyucular tarafından daha çok sevileceği beklentisine girmişlerdir (Bucak, Mart- Mayıs 1946). Dergi, 13. sayısı yani 2. cildin 1. sayısında fiyat politikasını yazarken altına yabancı ülkeler için de iki misli diye ayrıca adresini de yazılar ve mektuplar posta kutusu 3, Zonguldak. Paralar Behram Kür, posta kutusu 48'e gönderilmelidir diye güncellemişlerdir.

Dergi 13. sayısını çıkardıktan sonra yayın hayatına veda etmiştir. Fakat son sayısında yayın hayatının bitmesi ile ilgili herhangi bir duyurunun olmaması dikkat çekicidir. Ancak 10 ve 11. sayısında maddi yetersizliklerin olduğundan bahsetmişlerdir. Hatta şu cümleleri net bir şekilde kullanmışlardır:

“... Bucak'ın tek gayesi bu millete bu yurda hizmettir. Hiçbir maddi kar peşinde koşmadığımızın, dergimizin sayfalarının bol ve büyük olmasına rağmen fiyatımızın 20 kuruş olmasıyla anlaşılmakta bulunduğuna eminiz. Bizim peşinden koştuğumuz kar milletimize hizmet edebilmek düşüncesidir. Bunu da yaptığımızı kaniyiz. Bu hususta okuyucularımızdan da yardım beklediğimizi söyleyeceğiz. Bu yardım Bucak Dergisini muhitinizde tanıtmak, ona okuyucu ve abone bulmakla olacaktır. Okuyucularımızdan dergimizde daha neler görmek istediklerini de öğrenmek istiyoruz. Bunları elimizden geldiği kadar yerine getirmeye çalışacağız.”

Açıkça belirtilmese bile bu satırlardan derginin yayın hayatına son vermesinin maddi yetersizlikten olduğu düşünülmektedir. Yine aynı şekilde 12. Sayısında da bir önceki sayıdaki vaatleri yerine getiremedikleri için özür dilemiş, ne yenilmesi güç engellerle karşı karşıya olduğumuzu bilseniz bizi mutlaka bağışlarsınız diyerek birtakım zorluklar yaşadığının sinyallerini vermişlerdir (Bucak, Mart- Mayıs 1946).

Bucak Dergisi'nin Yazar Kadrosu ve Sahibi Ali Rıza İncealemdaroğlu

Bucak Dergisi ilk çıktığı andan itibaren edebiyat ağırlıklı milliyetçi bir dergi iken, Nejdet Sançar'ın² Zonguldak'a gelmesi ve derginin yazı kadrosuna katılmasıyla birlikte derginin fiili olarak yönetimi kendisine verilmiştir. Ayrıca derginin 9. sayısından itibaren Ülkü Dergisi³ niteliği kazandığı açıkça görülmektedir. Yazar kadrosuna yeni isimlerin de eklenmesiyle dergisin başlıca yazarları Hâlit Taşman⁴, Orhan Zihni Sanus⁵, Selâhattin Ertürk, İlhan Darendeli, Fethi Gemuhluoğlu, Nejdet Sançar, Muzaffer Soysal, M. Zeki Sofuoğlu, Tevetoğlu, Rifat Büke, Ârif Nihat Asya, İhsan Koloğlu, Cemal Oğuz Öcal, Zafer Arıkbağ, İsfendiyar Baruönü, Enver Güvener, Necip Mirkelâmoğlu, Kemal Göksel, vb. isimlerden oluşmuştur. Derginin 9. sayısından sonra ise o zamana kadar başyazıları kaleme alan Ali Rıza İncealemdaroğlu'nun yazılarına yer verilmemiştir.

Ali Rıza İncealemdaroğlu

Ali Rıza İncealemdaroğlu, 1905 yılında İstanbul'da doğmuştur. Aslen Bartın'lı olup evlendikten sonra Zonguldak'a yerleşmiştir. Bartın Lisesi ve Galatasaray Lisesinde ikişer yıl eğitim olsa da sağlık sorunları nedeniyle eğitimine devam edememiştir. Zonguldak'ta 1942-1948 yılları arasında yayınlanan "Ocak" gazetesi ve "Bucak" dergisinin sermayedarlığını üstlenmiş aynı zamanda başyazarlığını yapan İncealemdaroğlu, 23 yaşında siyasete atılmıştır. (Namal ve Yıldız, 2017, s. 337). İncealemdaroğlu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girişi, 1945 yılında Zonguldak Milletvekili Hasan Karabacak'ın vefatı sonrası gerçekleştirilen ara seçimle gerçekleşmiştir. Bu süreçte İncealemdaroğlu, VII. ara dönem ve VIII. dönemde Cumhuriyet Halk Partisi'nden, IX. dönemde ise Demokrat Parti'den milletvekili olarak seçilmiştir Siyasi olarak çok aktif olan İncealemdaroğlu'nun, meclis konuşmalarına bakıldığında Zonguldak'ın birçok sorunuyla yakından ilgilendiği dikkat çekmektedir. Zonguldak basın hayatında önemli bir yer edinen İncealemdaroğlu, Ocak Gazetesini, Yeni Zonguldak gazetesinin devamı olarak 25 Kasım 1942 tarihinden itibaren çıkarmaya başlamıştır. Ocak Gazetesi, 25 Kasım 1942 tarihinden itibaren sürdürdüğü yayın hayatı boyunca, yerel ve ulusal düzeyde memleket meselelerini ekonomik, toplumsal ve siyasi açıdan ele alan bir yayın olmuştur. Sahibi olduğu gazetede kendi siyasi haberlerine de yer veren İncealemdaroğlu, düşüncelerini okuyucularla paylaşmıştır. İn-

² Nejdet Sançar: Fikir adamı, öğretmen, araştırmacı, yazar, kütüphaneci ve çoğunluk tarafından bilindiği hali ile ömrünü Türk milliyetçiliği yolunda harcamış "Türkçü-Turancı" kişidir. Aynı zamanda Hüseyin Nihal Atsız'ın öz kardeşidir. Ayrıca bkz: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nejdet-sancar-1910-1975/> Erişim tarihi: 02.10.2024.

³ Ülkü Dergisi: Halkevlerinin yayın organı olarak Şubat 1933 ile Ağustos 1950 tarihleri arasında yayımlanan dergidir. Bir kültür mecmuası olarak yayın hayatına başlamıştır. Amacı ise Milli birliğin gelişmesi, halkın inkılaplar etrafında birleşmesi, ilim sahibi olanın kendinden sonraki nesilleri yetiştirmesi olarak belirtilen Halkevlerinin fikrine ve ruhuna bağlı bir yayın organıdır. Ayrıca bkz: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ulku-dergisi/> Erişim Tarihi: 18.03.2025.

⁴ Halit Taşman: Türkçü kişiliği ile tanınan Halit Taşman, Zonguldak'ta yaşayan bir diş hekimidir. Bucak Dergisi'nin kapanmasının ardından Kara İnci adında ikinci bir Türkçü dergi daha çıkarmıştır (Aydın, 2021, 757).

⁵ Orhan Zihni Sanus: Mesleğinin doktor olduğu ve Türkiye güzeli Keriman Halis Ece'nin ilk eşi olarak bilinmektedir. Ayrıca bkz. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/keriman-halis-ece-1913-2012/> Erişim tarihi: 02.10.2024.

cealemdaroğlu 1945 yılında çıkardığı Bucak Dergisi'nde de aynı politikayı sergilemiştir. Zonguldak ili ve çevresinin siyasi ve basın hayatında önemli katkılar sağlayan bir şahsiyet olarak, bölgedeki toplumsal dinamiklerin şekillenmesine ve yerel kültürel yaşamın zenginleşmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur (Namal ve Yıldız, 2017, s. 343-351).

Bucak Dergisi'nin Amacı ve Yayın Politikası

Bucak Dergisi, ilk çıktığı gün 23 Nisan 1945'te fikir-sanat ve aktüalite dergisi söylemini düstur edinmiştir. Fakat 9. sayıdan itibaren "Aylık Türkçü Dergi" söylemi ile yayın hayatına devam etmiştir. 9. Sayısında kapak sayfasında içindekiler kısmının yanı sıra bir kutucuk içerisinde Mahmut Esat Bozkurt'un "Bu topraklar mukaddestir. Ona ayak basanların nasibi kılıçtan geçmektir" sözleri yer almıştır. Yine devam eden sayılarında Atatürk başta olmak üzere Türkçü isimlerin, sözlerine kapak sayfalarında yer verilmiştir (Ek. 2).

Dergi'nin ön sözü Ali Rıza İncealemdaroğlu tarafından yazılmıştır. İncealemdaroğlu'nun Bucak Dergisi için sarf ettiği kelimeler şu şekildedir (Bucak, 23 Nisan 1945):

"BUCAK Türk milletinin tarihinde ve hayatında yer almış yurt parçasının en kutsi köşesidir.

BUCAK Tarihten önce var olmuş Asya'da ve Avrupa'da ün salmış, zaferler, destanlar yaratmış ünlü bir ulusun yüreğinde, güveninde yaşayan bir addır.

BUCAK Türk ulusunun daima tetikte, her an için gözünü, duygusunu üzerinde topladığı, bağladığı hür ve müstakil yurdun sembolik, ülküleşmiş bir varlığıdır.

BUCAK Karaelmas diyarında kültüre, sanata ve bütün genç istidatlara bağrını, yapraklarını açıyor.

Atatürk'ün inkılap meşalesi ile aydınlatarak yarattığı ve kurduğu Türk Devleti, yurdun her bucağında filizlenmiş, kökleşmiş ve kuvvetlenmiş olarak dünya çevresinde kendi varlığını belirten bir hızla her yönden ileri adımlar atmaktadır.

Zonguldak'ta her türlü malzeme noksanlığına rağmen her kültür severin isteğine, hislerine ve güvenine hitap edecek, onlarla baş başa kalabilecek bir derginin adını bu his ve sevgiyle bulmuş ve düşünmüş bulunuyoruz.

Altıok'un izinde; milli heyecan ve gururumuzla daima doğruya, iyiye doğru koşacağız.

Cumhuriyet ve halk rejimimizin idealine, varlığına hadim olmayı; bu uğurda en mukaddes mevcudiyetini bile feda etmeyi göze almış arkadaşlarla birlikte milli iman ve inancımızın verdiği güvenle yayın hayatına atılmış bulunuyoruz. Her güçlüğü ve yokluğu yenerek durmadan BUCAK'ı yolunda yürüteceğiz. Bu yürüyüşümüz de milli ülkülerimize dayanacaktır.

Türk milletinin egemenliğine kavuştuğu bu kutlu günde mecmuamızın yayın hayatına katılması ile büyük sevinç ve mutluluk duyuyoruz. 23 Nisanlar, millet hayatında bir dönüm noktamızın başlangıcıdır. Kahraman soyumuzun, var ettiği böyle mesut günümüzde çıkmakla duyduğumuz kıvanç sonsuzdur."

Halit Taşman ise derginin çıkış amacını şu sözlerle dile getirmiştir:

“Atatürk inkılaplarının en önemlilerinden biri olan yazı inkılabının feyizli sonuçlarını şimdiye kadar rastlanmadık bir şekilde basın ve yayın faaliyetinin artmasıyla görüyoruz. Yurdun içinde okumaya ve yazmaya karşı büyük bir heves var, uzun yılların uyuşukluğu yerine şimdi bir hız ki alabildiğine gidiyor. Matbaalar harıl harıl çalışmakta. Her gün kitapçı dükkanlarının ceme-kanlarını yeni yeni kitap ve dergilerle dolu olarak görüyoruz. Bu faaliyet karşısında gönüllerin ferahlamaması mümkün değil.

Yalnız, yayılan bunca eser arasında tek tük de olsa Türk gençliği için muzır ve tehlikeli olanları da var. Türk'ün tarih boyunca Türk'ün talii ile beraber yürüyen, siyah bir hayalet gelir. Bu hayalet kudretli ve kuvvetli olduğumuz zamanlar küçülür, silinir, hiçbir zarar vermeyecek şekilde saprofit bir mikrop gibi bize arkadaşlık eder.

Fakat, günün birinde Türk'ün gücü azalır, düşmanları kuvvetlenirse; o da muzır ve tehlikeli bir tarzda kanser hücreleri gibi bünyemizin içinde çoğaldıkça çoğalır, büyüdükçe büyür. Bazen de bizi korkutacak bir hayal, bir kâbus olur. Biz bu hayaletle birkaç asır evvel ayağını sürükleyen bir molla'nın tecvitli ağzında, daha sonraları istibdat devirlerinin hafiye ve jurnalcılarında, İstiklal harbinin baş belası hilafet ordularında tesadüf ettik.

Şimdi de bazen kara borsa da bir tüccar, bazen aramızda aile bağlarını, ahlak telakkisini gevşetmek isteyen bir şair, bazen realist bir mütercim, bazen de sürrealist bir hikayeci olarak görüyoruz.

İşte Türk'ün karakterini bozarak, benliğini tehlikeye düşürmek isteyen bu zümreyi önlemek ve bu fena hayaleti boğmak için realist gençliğe ve üstün bir kültüre ihtiyaç vardır. Biz karınca kararınca da olsa yurdun bu bucağında küçük bir dergide ahlaki bütün genç kabiliyetleri bir araya getirmek ve onlardan faydalanmak istiyoruz.

Tanınmış imza avcılığına çıkmak niyetinde değiliz. İmzadan ziyade fikre kıymet verenlerdeniz. Bunun için okuyucularımıza çeşitli resim ve imzalarla ibaret zengin ve şatafatlı bir manifesto göstermeyecek ve büyük vaatlerde bulunmayacağız.

Biz küçükten, büyüğe; muhitten merkeze doğru gitmek niyetindeyiz. Türk kültürüne ufak bir hizmet edebilmek, arzularımızın başıdır.

İlhamımızı Türk'ün asil vicdanından ve onun eğilmez başı olan büyük önderimizin şu cümlelerinden alıyoruz:

(Türk gencinin idealist olması vatanın istikbali için büyük temeldir. Bizim ideallerimiz vatan ve millet hizmetinde toplanır.) ve yine: (Ahlak ve karakter sağlam olmadıkça cemiyette esaslı bir hizmet görmeye imkân yoktur. Cemiyetin kudret ve ehemmiyeti vasatı ahlak ve karakterinin yüksek kıymetine her faktörden ziyade bağlıdır.)

Bizim için, bu berrak cümlelerden daha temiz bir kaynak ve kudretli projektörün aydınlattığı yoldan daha nurlu bir yol tasavvur olunabilir mi hiç?”

Diyerek derginin çıkış amacını gayet açık ve net biçimde vurgulamıştır (Bucak, 23 Nisan 1945).

Bucak Dergisi'nin yayınlanması diğer dergiler tarafından da övgülere mazhar olmuştur. Eskişehir'de “Kocatepe” adı ile yayınlanan dergide Bucak Dergisi için;

“...senelerden beri fikir ve milliyet alanında bizlere, demet demet altın çiçekleri sunan münevverler ve milliyetçiler memleketi Zonguldak'ta son aylar zarfında yayın sahnemize intikal eden bir dergi var: Bucak. İlk sayılarından beri memleket meselelerine karşı gösterdiği akilane ve şuurlu hassasiyetle dikkatimizi kuvvetle üstüne çeken bu güzel ve milliyetçi dergi; öteden beri özlediğimiz büyük bir boşluğu doldurmakta. Her sayısı bir evvelkinden olgun ve dolgun olarak çıkan Bucak, hepsi birbirinden güzel hepsi birbirinden faydalı münderecatıyla bugün piyasada bulunan (Doğu hariç) bütün dergi ve mecmualardan apayrı bir değer ve özellik taşımaktadır...”

Şeklinde onore edici sözler kullanılmıştır. (Bucak, Ekim 1945).

Bucak Dergisi'nin İçeriği

Yukarıda ifade edildiği gibi Bucak Dergisi, Zonguldak'ta 13 sayı çıkarılan, kısa ömürlü Türkçü- milliyetçi bir dergidir. İlk sayısından itibaren 20 sayfa olarak çıkan dergi son sayısında kadar aynı düzeni sürdürmüştür. 9. sayıda yapılan bir değişiklik ile “Aylık Türkçü Dergi” olarak yayına devam etmiş ve 9.sayıdan sonra Türkçü yazarların ve yazıların sayılarında bir artış yaşanmıştır. Dergi de resimler ve fotoğraflar genellikle kapak sayfasında kullanılmış içeriğinde fazla resim ve fotoğraf kullanılmamıştır. Derginin kapağında içindekiler kısmı da sayfayı ortalayacak şekilde bir kutu içerisinde verilmiştir. Kapak sayfasından sonraki sayfada genellikle derginin sahiplerinin baş yazılarına yer verilmiştir. Derginin içeriğinde şiir çoğunlukta olmak üzere düz yazılara, memleket meselelerine, sağlıkla ilgili bilgilere ve tarihi değerlere son derece önem verilmiştir. Şiirlerin temalarında özel olarak bir konu seçilmemiş, milliyetçilik, aşk, doğa, özlem gibi çok çeşitli şiirler dergi sayfalarında yer bulmuştur. Ayrıca dergide “Zonguldak” iline ait Bartın, Ereğli gibi ilçelerin tanıtımı da yapılmıştır (Bucak, 23 Temmuz 1945). Derginin sahipleri arasında Dr. Orhan Zihni Sanus'un da bulunması hasebiyle çok az da olsa sağlık ile ilgili yazılara yer vermiştir.

Aşağıda derginin yayın politikası kapsamında bazı bölümleri başlıklar altında ele altında ele alınacak ve muhtevası hakkında bazı bilgiler verilecektir.

Milliyetçilik

Milliyetçilik, belirli bir milletin üyelerinin, ortak bir kimlik ve kültürel bağlar etrafında birleşerek ulusal aidiyet duygusunu güçlendiren, bağımsız bir şekilde aynı coğrafi sınırlar içinde yaşamayı ve bu toplumu yüceltmeyi hedefleyen bir ideolojidir (Ertan, 2014, s. 239). Devletlerin ideolojilerini yaymak için kullandıkları çeşitli ideolojik aygıtlar vardır. Bunların arasında rıza ya da ikna yöntemleriyle bireyler üzerinde kendi varlıklarını hissettiren haberleşme aygıtları (basın, radyo, tv.) önemli bir yer tutmaktadır (Althusser, 2010, s. 169). Bu bağlamda basın, milliyetçi duyguları güçlendirmek ve ulusal kimliği inşa etmek için önemli bir araçtır. Milliyetçi hareketler de basını kullanarak kendi ideolojilerini yayma ve destek bulma amacı gütmüşlerdir (Seyhan, 2024b, s. 185-188).

Bucak Dergisi de tam bu noktada hâkim olduğu görüşü yaymak için köşe yazıları, makale ve şiirlere sayfalarca yer ayırmıştır. Yine milliyetçilik ideolojisi çerçevesinde Ocak-Şubat 1946 (10. ve 11. sayı) tarihindeki ortak yayınında anket soruları hazırlayıp bunlara cevap yazılmasını istemişlerdir. Anket yapma sebeplerini ise kalbi millet ve yurt sevgisi ile atan Türkleri, türlü memleket meselelerini düşünmeye davet ediyoruz şeklinde açıklamışlardır. Anket sorularını şu şekilde hazırlamışlardır;

“1. Türk cemiyetinin hayatında insanîyetçilik mi ön plana alınmalıdır, yoksa milliyetçilik mi? Niçin?

2. Mutlak demokrasi prensibi uğrunda Türk cemiyeti içinde milli varlığı yıkıcı fikirlerin serbestçe propaganda edilmesine taraftar mısınız değil misiniz? Niçin?

3. Milli ananelerin atılmasını doğru bulur musunuz, bulmaz mısınız? Niçin?

4. Memleketimizde cemiyetimizin milli varlığını tehdit eden fikirler bulunduğu kani misiniz? Kani iseniz bunlar hangileridir?

5. Türk gençlerinin yetişmesinde serbest bir terbiyeye mi yoksa disiplinli (veya askeri) bir terbiyeye mi taraftarsınız? Niçin?

6. Son zamanlarda Türkiye’de ahlakın sükût etmekte olduğuna kani misiniz? Kani iseniz bunun sebepleri nelerdir?

7. Üniversiteden gayri tahsil müesseselerimizdeki muhtelit tedrisatı ahlaki yönden faydalı mı zararlı mı bulursunuz? Niçin?

8. Sinemaların ahlak üzerine olan tesirleri bakımından mutlak bir kontrolüne taraftar mısınız, değil misiniz? Niçin?

9. Üniversite çaylarının gençlerimizin ahlakı üzerinde müsbet veya menfi bir tesir yaptığına kani misiniz? Niçin?

10. Edebiyatın “yenilik” perdesi altında soysuzlaşmaya doğru gitmesine taraftar mısınız? Bu itibarla son zamanların – büyük bir kısmı alay mevzu olan- yazılarını nasıl karşılıyorsunuz?”

Dergi tarafından hazırlanan anket sorularına bakıldığında Türk milliyetçisi fikrini güçlendirmek ve ülkeyi kalkındırmak için gerçekçi adımlar atmak amacıyla hareket edildiği görülmektedir. Öyle ki milliyetçi hareket bir yandan halkın nabzını tutmaya bir yandan da fikirlerine taraftar bulmaya çalışmıştır (Seyhan, 2024c, s. 718-719). Benzer şekilde Bucak Dergisinin vatandaşları memleket sorunları hakkında düşündürmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle milliyetçi duyguların ölçülmesine çaba harcadığı göze çarpmaktadır. Eğitimden, kültüre her çeşit konularda vatandaşların düşüncelerini anlamaya çaba sarf etmişlerdir. Anket sorularının cevaplarını da bir sonraki sayılarda yayınlamışlardır. Anket sorularına cevap verenlere bakıldığında Hukuk Fakültesinden bir öğrenciye, Karabük Demir fabrikasında bir laboranta kısacası toplumun her kesiminden insanların katılım gösterdiği dikkat çekmektedir. Anket sorularına cevap verenler farklı kesimde insanlar da olsa cevaplar birbirine çok yakındır. Hemen hepsi aynı düşüncede birleşmişlerdir. Örneğin birinci soruda milliyetçilin ön planda tutulması gerektiğine hem fikirlerdir. Özellikle Karabük Demir Fabrikasında laborant olarak çalışan Turhan Kökaya’nın bu soru karşısında verdiği cevap oldukça ilgi çekicidir; *“Milliyetçilik ön plana alınmalıdır. Milli bağlarla teşkil edilen bir cemiyet, milli anane, töre, yasa ve insani duygulara da bağlıdır. Milletimizin insani duygulara bağlılığı tarih sayfalarında çok bariz görüldüğü gibi İkinci Dünya Savaşı’nda da bunu ispat etmiştir. Fakat milli varlığımıza halel getirecek veya milli fikirlerimizi zayıflatacak olan insanîyet duygularına kalplerimizde küçük bir yer verilmemelidir.”*

Derginin 9. sayısında hem sahibi hem de söylemi değişmiştir. Dolayısıyla içeriğinde milliyetçilik ve Türkçülük üzerine yazıların sayısı ciddi oranla artmıştır. Sonraki sayıların kapak sayfalarında Türkçü yazarların sözlerine yer verilmiştir. Derginin 9. sayısında bunu zaten

açıkça belirtmişler “dergimiz okuyucularından gördüğü büyük rağbete layık olmaya çalışmaktadır. Önümüzdeki sayılarda tanınmış Türkçü imzaları bulacaksınız.” diyerek önceden bildirmişlerdir. Ayrıca 9. Sayıda okuyucularına Bucak Dergi’sinin artık Türk milletine ve Türkçülüğe daha faydalı olmak için yenilikler düşündüğünü bu sayede Bucak Dergisi’ni daha çok seveceklerini belirtmişlerdir. Yine aynı sayıda Orhan Zihni Sanus’un kaleme aldığı “Savulun, Türk Gençliği Geliyor” ile Nejdet Sançar’ın “Türklük Sevgisi” başlığı ile kaleme aldığı yazısı derginin söylemiyle aynı doğrultudadır. Sançar’a göre millet sevgisi, insanlarda bulunan birinci vasıf olmasıdır. Gönlünde bu sevgiyi taşımayan ancak zavallı bir yaratık acınası yarım bir adamdır. Dolayısıyla bu sevginin adı Türklük sevgisidir. Türklük sevgisi ilahi bir ateştir (Bucak, Aralık 1945).

Derginin 9. sayısında ilginç bir dergi tanıtımı da dikkat çekmektedir. Kızıl Bir Dergi GÖRÜŞLER: başlığı ile yeni çıkan GÖRÜŞLER dergisi hakkında şöyle bir bilgilendirme mevcuttur:

“Kapağında ve ilanlarında (bayağı bir ticaret zihniyetiyle, arzusu hilaflına ismi karıştırılan büyük bir vatansever hariç) bazı sabıkalıların yani komünistlik suçuyla hepse girip çıkan muharrirlerin ismi bulunan koskoca lahana yaprağı büyüklüğünde kızıl bir dergi çıktı: Görüşler.

Çıkaran: Dönme vatandaşlarımızdan olup cizvit papazları tarafından Amerika’da okutularak memleketimize satılı verilen Tan sahibi M. Zekeriya Sertel...

Daimî muharriri; yine dönme vatandaşlarımızdan, M. Zekeriya’nın karısı, Sevimin anası ve bir Amerikalı Yahudi’nin kayınvalidesi...

Kapak: Yarısında kızıl bir boya, diğer yarısında Bolşevik selamını gösteren sayın Bayan Sertel’in mübarek (!) kafası büyüklüğünde bir yumruk.

Yazılar: Kızıl Yıldız gazetesinden iktibas edildiği hissini verir mahiyette bir sürü herze...

Ağız: Moskova radyosundaki pis; mendebur Ermeni spikerin ağzı... İşte Görüşler Dergisi...”

Bu sözlerden anlaşıldığı üzere Türkçü bir dergi olan Bucak, karşıt görüşteki yayınlara olan yaklaşımı oldukça serttir. Nitekim Soğuk Savaş döneminde milliyetçi camianın bu tavrı git-tikçe sertleşecek, komünizm ve Sovyet karşıtlığı adeta düşmanca bir tutuma yol açacaktır (Sevhan, 2024d, s. 176-179).

Derginin 10.11. sayılarında bunu açıkça belirtmiş hatta dergiye şiir gönderenlere de “Bucak, Türklüğe hizmet edebilmek için çıkan bir dergidir. Bu sebeple sayfaları ancak Türk’e yarayacak yazılara açıktır. Halbuki, ara sıra da olsa, elimize ülkümüzle hiç de bağdaşmayacak fikirler taşıyan yazılar geliyor. Bize şiir gönderenlere bir kere daha hatırlatalım ki ülkümüze uygun olmayan bu cins yazıların dergimizin sayfalarında gözükmesi imkânsızdır. Sayfalarımız ancak her şeyi ile Türk olan yazılara açıktır.” diyerek derginin yayın politikasından asla taviz ve karşıt görüşlere yer vermeyeceğini açıkça bildirmiştir. Bu yazıyı destekler nitelikte Nejdet Sançar tarafından kaleme “Maalesef Türkler” isimli yazı da Türk adına layık olmanın kolay olmadığı anlatılmakla beraber bir sayfa sonrasında Milli Şuur ve Medeni Cesaret başlıklı yazısı milli şuurun insanlara ve cemiyetlere iyiye, doğruya, güzele gitmeleri için yol gösteren bir ışıktır diyerek milli bilincin önemine dikkat çekmiştir (Bucak, Ocak-Şubat 1946).

Edebiyat

Dergi ilk sayısından itibaren fikir-sanat ve aktüalite şiarını benimsemiştir. Bu bağlamda edebiyat ile ilgili yazılara sıklıkla yer verilmiştir. Edebiyatın yanı sıra şiirler de dergide büyük oran da yer kaplamaktadır. Yine aynı kapsamda yeni çıkan edebiyat ve şiir kitaplarının da tanıtımı yapılmıştır. Örneğin ilk sayısında; “Renkler şairi Ceyhun Atuf Kansu’nun şiirlerini toplayan 122 sayfalık kitabı Ülkü Dergisi ikinci kitabı olarak yayınlamış. Yücel, Gençlik, Yurt Dergilerinden sevip hatırladığımız Ceyhun Atuf Kansu yayınlamış ve yeni şiirleriyle bize cidden eşsiz bir ziyafet veriyor” şeklinde kısa bir not ile tanıtımını yapmıştır. Okuyuculardan gelen şiirler de dergi de sıklıkla yayınlanmıştır. Hatta şu şekilde bir bilgilendirme de yapılmıştır: “1. Bucak okuyucularından gelen ve uygun görülen şiir ve yazıları memnuniyetle neşreder. Yalnız yazıların mümkün merteye bir sahifeyi tecavüz etmemesini ve daktilo ile yazılmış olarak gönderilmesini dileriz. 2. Okuyucularımızdan gelecek şiirlere bir sahife ayrılmıştır. Uygun görülen şiirler neşredilecektir.” Ayrıca şiir haricinde farklı yazarlar tarafından nesirler, hikayeler yazılmış, Dünya klasiklerinden çeviriler yapılarak kısa kısa aktarılmıştır.

Milliyetçilik mefkuresini sanat üzerinden pekiştirmeyi amaçlayan dergide şiirler çok önemli yer tutmaktadır. Çünkü şiirler, milliyetçi ruhu aşlamak açısından duygusal bir bağ kurma yeteneği sayesinde, bireylerin milli kimliklerini güçlendirebilir. Ayrıca şiirlerin, tarihi ve kültürel değerleri yüceltmek, millî sembollerini ön plana çıkarmak gibi işlevleri de vardır. Bu tür içerikler, okuyucuların milli duygularını harekete geçirerek, toplumda bir aidiyet hissi oluşturabilir. Şiirlerin dili ve imgeleri, bireylerin duygusal dünyasına hitap ederek, milliyetçi düşüncelerin yayılmasında etkili bir araç olabilir. Bu bağlamda okuyuculardan gelen şiirlere “Bize Gelen Şiirler” adlı bir köşe ayrılmıştır. Okuyuculardan gelen şiirler bölümünde milliyetçiliğin yanı sıra gurbet, özlem, aşk temalı şiirlere de yer verilmiştir.

Dergide aynı zamanda Türkçe imlâ kuralları üzerinde de durulmuştur. Zeki Yüksel’in “Türkçemizde İmlâ Meseleleri” adlı makalesinde, en verimli ve en başarılı inkılaplardan biri olarak görülen Dil İnkılâbının bütün zorluklara rağmen yavaş yavaş ilerlediğini dile getirmiştir. Yüksel’e göre dil meselesinde en önemli nokta yabancı sözcüklerin atılmasından ziyade imlâ işine önem vermektir. Çünkü bir dilin zenginliğini kelime çokluğuna değil, kelimelerin söylenişine, yazılışına, imlâsındaki istikrar ve sağlamlığına bağlamıştır. Kelimelerin nasıl yazılmaları gerektiğini örneklerle açıkladıktan sonra Türkçe’nin istikbali için yetkili ilim insanlarından oluşan bir Dil Akademisi kurulması gerektiğine ve Türkçe ile ilgili yapılacak konularda bu akademinin mihmandarlık etmesine bu sayede gramer ve imlâ meselelerinin çözüleceğini dile getirmiştir (Bucak, Ekim 1945). Yine aynı konuyu ele alan Muzaffer Soysal ise “Dil Devrimi Üzerine” isimli yazısında yazarlara çok büyük görev düştüğünü kelimeleri dikkatle ve özenle seçerek, halkı öz diline alıştırmak gerektiğini savunmuştur (Bucak, 23 Eylül 1945).

Dergide edebiyat ile alakalı olarak bir de “Edebi Tetkikler” adı altında bir köşe bulunmaktadır. Bu köşede çok fazla ismi duyulmayan şair ve yazarların yazılarına yer verilerek tanıtılmaya çalışılmış, Osmanlı padişahlarının şiir ve edebiyata olan ilgisinden bahsedilmiştir. Örneğin, Enver Güvener tarafından Sivaslı Şair Ahmet Suzi’nin kim olduğu edebiyat meraklılarına tanıtılmış ve şiirlerinden birkaç örneğe yer verilmiştir (Bucak, Eylül 1945). Yine bir sonraki sayıda Enver Güvener, “Osmanoğulları’nda Şiir Zevki” başlığı ile Osmanlı padişahlarının (Fatih’in, Yavuz’un, Kanuni’nin...) şiire verdikleri önemden bahsetmiş ve Orhan Gazi ile Çelebi Mehmet’in şiirlerinden bir örnek vererek yazısını bitirmiştir (Bucak, Ekim 1945).

Tarih

Milliyetçi bir dergi olduğunu her fırsatta vurgulayan Bucak, tarihi konuları, tarihi hikayeleri her zaman gündeminde tutmuştur. İlk sayıdan itibaren yabancı tarihçilerin yazıları da Türkçe'ye çevrilip okuyucuların ilgisine sunulmuştur. Hikmet Arar tarafından Georges Lenotre'den çevrilen (Korku Günü) yazısı "Tarih Kırıntıları" başlığı ile verilmiştir. Hikmet Arar şu sözlerle: "Bucak okuyucularına (Tarih Kırıntıları) adı altında takdim edeceğim yazılar sonradan bir araya getirilerek kitap şeklinde neşredilen kroniklerden birkaç tanesinin Türkçe'ye çevrilmesiyle meydana gelecektir."

Dergide tarih bilincinin önemi her hususta dile getirilmiştir. Zaten derginin yayınlandığı yıllar 2. Dünya Savaşı'nın bittiği tarihlere denk gelmektedir. Bu sebeple dergide 2. Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan gelişmelere yer verilmiştir. İsfendiyar Baruönü, 2. Dünya Savaşı'nın sona erdiği fakat birçok tahribata neden olduğundan bahsetmiştir. Ona göre hayat pahalılığı, geçim güçlüğü, iase sıkıntısı, normal seviyenin çok altında kalmış dolayısıyla bencil bir zihniyet ortaya çıkmıştır (Bucak, 23 Eylül 1945). Hatta savaşın ardından "Harp Sonu" ismiyle yayınlanan bir şiir ortamı gözler önüne sermektedir. Şükrü Enis Regü tarafından yazılan "Harp Sonu" şiiri şöyledir:

Harp bitmiş,
Ne yağmurun yağdığından haberi var kimsenin,
Ne çiçeklerin açtığından
Ne gelip geçtiğinden bulutların.
Bütün gözlerde yorgunluk,
Dudaklarda hüzn,
Rüyalarda kilit.
Bütün yollar kapalı
Bütün arzular şehit.
Tarlalar bomboş,
Çeşmeler susuz
Meyvesiz bütün ağaçlar.
Harp bitmiş...

Halit Taşman, derginin ideolojisini yazılarına yansıtarak "Tarihin İzleri" köşesinde "Türklerde Milliyetçilik" başlığı altında Türk'ün gücünden ve bağımsızlığından bahsetmiştir. Onları kimsenin yenemeyeceğini vurgulamıştır. Yazısının sonunda ise gençlere Milli ruhu layıkıyla verebilmek için, okullara, halkevlerine, dergilere ve hatta radyolara bile büyük görev düşüğünün altını çizmiştir. Çünkü Taşman'a göre "Türkler, dünyaya uşak olmak, başka milletlerin esiri olmak için değil müstakil yaşamak, mesut olmak, ilerlemek ve insanlığı yüceltmek için gelmiştir." (Bucak, Ağustos 1945). Derginin bir sonraki sayılarında ise Necati Balaşoğlu'da Taşman'ın yazısını destekler nitelikte tarihte Türklük ve Milliyetçilik üzerine önemli yazılar kaleme almıştır (Bucak, Eylül 1945).

Önemli Günler ve Haftalar

Derginin tarih ve ideoloji inşasında önemli bir içerik olarak beliren önemli günler ve haftalar, olayların yeniden anımsatılması açısından detaylı bir inceleme konusu oluşturmaktadır. Bu yıl dönümleri, geçmişteki olayların anlamını ve etkisini yeniden değerlendirmek için bir fırsat sunarak, toplumsal hafızayı güçlendirmektedir. Derginin ikinci sayısı 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı haftasına denk gelmiştir. Konu ile ilgili ilk yazıyı Ali Rıza İncealemdaroğlu yazmıştır. “Kutsal Bayramımız 19 Mayıs” başlığını verdiği yazısında; acı ve felaket günlerinin kararttığı Türk yurdunun semasında, 19 Mayıs 1919’da yeni bir güneş doğdu, Türk’ün bahtını değiştiren bu ihtişamlı doğuşu biz Türk ulusu her sene artan bir heyecanla kutluyoruz. Gökler çokmedikçe, yerler batmadıkça bu millet ve bu gençlik bu mukaddes emaneti taşıyacaktır. 19 Mayıs 1919 Gençlik ve Spor Bayramı olarak Türk Tarihi boyunca Türk Milletinin şerefli adı ile birlikte nesillerle beraber yaşayacaktır. Ne Mutlu Türk Olana ve “NE MUTLU TÜRKÜM DİYENE” sözleriyle yazısını sonlandırmıştır (Bucak, 23 Mayıs 1945).

Derginin 8. sayısı 30 Ağustos Zafer Bayramı haftasına denk gelmiştir. Konu ile alakalı ilk yazı ise Necati Balaşoğlu tarafından yazılmıştır. “Türk İhtilali, 30 Ağustos ve Atatürk” başlıklı yazısında 30 Ağustos’ta bir milletin yaşaması ve bir düşmanın ölmesi için ne gibi şartlar lazımsa onun kazanıldığını, bu yüzden ağustos ayının zafer ayları olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kemalizm’in milletimizin cihanşümül istikbalinin temeli olduğunu vurgulamıştır (Bucak, 23 Ağustos 1945).

Derginin 7. sayısı Cumhuriyet’in 22. Yılına denk gelmiştir. Böyle bir gün hakkındaki düşünceleri ilk olarak kaleme alan da İsfendiyar Baruönü’dür. “22. Cumhuriyet Yılında Düşünceler” isimli yazısında; Milli hareketin olumlu sonuçları arasında vatanın düşmanlardan kurtarılması ve bağımsızlığın kazanılması kadar önemli bir diğer hususun cumhuriyet rejiminin kurulması olduğunu bu sayede milli irade ve hakimiyetin, Anadolu’da filizlenerek halkın özgürlüklerinin güvence altına alındığından bahsetmiştir (Bucak, Ekim 1945).

Atatürk’ün ilke ve inkılapları doğrultusunda daima ileriye gitmeyi hedefleyen bir dergi olarak varlığını sürdüren Bucak, Atatürk’ün ölüm yıldönümünde bütün sayfalarını Atatürk ile ilgili yazılara ayırmıştır. Atatürk ile ilgili ilk yazıyı Ali Rıza İncealmedaroğlu “Başını, canını bütün varlığını bu aziz yurda adanmış olanlardanız” başlığı ile kaleme almıştır. İncealemdaroğlu, yurda kopmaz bağlarla bağlı olmayı ve Kemalizm’in altı oklu meşalesinin altı nurunun bir meşale olarak yol göstermesini temenni etmektedir. Orhan Zihni Sanus, ise “Atatürk” isimli yazısında Atatürk’e duyulan minnettarlığı anlatmıştır. 10 Kasım 1938 Perşembe sabahı gencinden yaşlısına, askerinden siviline bütün milletin Atatürk’ün arkasında hıçkırıklarla ağladığını dile getirmiştir. Geride bıraktığı eserlere sonsuza kadar sahip çıkılacağını söyleyerek, rahmet ve minnetle anmıştır. İsfendiyar Baruönü’nün Atatürk için, “Mefkuremiz Atatürk Sevgisidir”, Halit Taşman’ın “Milli Matemimizin Yedinci Yılı” ve Necati Balaşoğlu’nun “Atatürk ve Bazı İstiraplarımız” yazılarıyla duydukları sevgi, özlem ve minneti ifade etmişlerdir. Yine aynı sayıda Atatürk özlemini anlatan şiirler de yer almıştır (Bucak, Kasım 1945).

Derginin Türkçü kimliğinin etkisiyle, Türk tarihinde önemli bir rol oynamış şahısların doğum ve ölüm yıl dönümleri üzerinde yoğun bir şekilde durulduğu gözlemlenmektedir. Bu yıl dönümleri, Türk kimliğinin ve milli değerlerin pekiştirilmesi amacıyla ele alınmıştır. Derginin 9. Sayısında Mehmet Akif Ersoy, ölümünün 9. yılında aradan sekiz yıl, seksen yıl da geçse Akif’in kıymetinden bir şey kaybetmeyeceği “Milli Marş” şairimiz olarak daima yaşayacak ve sevilecek tir dizeleri ile anılmıştır (Bucak, Aralık 1945).

Yine aynı sayıda aralık ayının Namık Kemal'in hem doğum hem de ölüm yıl dönümü olması hasebiyle Namık Kemal'den parçalar verilmiştir. Namık Kemal'e olan sevgi ve saygının kaynağını şu sözlerle belirtmişlerdir: "Biz burada kalbi vatan için çarpan Türklerim en büyüklerinden biri olan Kemal'i saygı ile anıyoruz. Ona karşı duyduğumuz saygı, onun şairliğinden, edipliğinden, romancılığından veya gazeteciliğinden dolayı değildir. Kemal bizim için, Türk milleti için her şeyden önce bir kahramandır, bir vatanperverdir ve biz de onu büyük bir kahraman büyük bir vatanpervere karşı duyulması borç olan duygularla anıyoruz."

SONUÇ

2. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru çıkmaya başlayan Bucak Dergisi, 1 yıl gibi kısa bir sürede yayın hayatında aktif olarak rol almıştır. Zonguldak'ta varlıklı bir aileye mensup olan ve aynı zamanda siyasi hayatta da yer alan Ali Rıza İncealmedaroğlu'nun sahibi olduğu dergi, 9. sayısında Hüseyin Nihal Atsız'ın öz kardeşi Türkçü-milliyetçi bir şahsiyet olan Nejdet Sançar'a devredilmiştir. Bu dönemde Türkçü bakış açısı, özellikle köşe yazılarında toplumsal yaşamla ilişkilendirilerek ve tarihsel anlatım biçiminde bilgilendirici bir nitelik taşımaktadır. Bu yaklaşım, okuyuculara Türk kimliği ve kültürü üzerine derinlemesine düşünme fırsatı sunmuştur.

Bucak Dergisi, Cumhuriyet Tarihi ve öncesinde yaşanan önemli olaylara, Cumhuriyetin kuruluşunda rol oynamış şahsiyetlere, millî mücadelede öne çıkmış isimlere, devlet adamlarına, şairlere ve yazarlarla Türkçü kimlikleriyle tanınan kişilere yer veren bir dergi olmuştur. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, Mehmet Akif Ersoy, Namık Kemal gibi önemli isimlerin ölüm yıl dönümlerine özel bir hassasiyet göstererek, kendilerine yakışır bir şekilde anma etkinlikleri düzenlemiştir.

Bucak Dergisi'nin en belirgin özelliği, milliyetçi ve Türkçü ideolojilerin derginin içeriğine derinlemesine işlenmesidir. Dergi, özellikle 9. sayısından sonra, açıkça bir Türkçü kimlik benimseyerek, Türk milletinin birliğini ve bağımsızlığını savunmuş, bu doğrultuda toplumun farklı kesimlerinden görüşler alarak Türkçülük fikrini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu dönemde, milliyetçilik düşüncesinin toplumun her katmanına ulaşması amacıyla anketler, yazılar ve şiirlerle milliyetçi değerler pekiştirilmiştir. Derginin, edebiyata olan derin bağlılığı ve kadrosundaki edebiyatçı yazarların varlığı, güçlü ve etkili bir içerik sunmasını sağlamıştır.

Bucak Dergisi'nin yayın politikası, ideolojik bir dergi olma yolunda sert bir tutum sergilemiştir. Dergi, milliyetçi bir perspektifle yayın yaparken, karşıt görüşlere yer vermemek adına keskin bir ayırım yapmıştır. Bu durum derginin yalnızca Türkçülük ve milliyetçilik ideolojilerini savunma çabasıyla açıklanabilir. Dergi, Türk milletine ait olmayan fikirlerin, özellikle de sol görüşlerin, derginin sayfalarında yer almasına kesinlikle izin vermemiştir. Bu tavır, dönemin ideolojik kutuplaşmasını ve milliyetçi hareketlerin siyasi anlamda sertleşen tutumlarını yansıtmaktadır. Derginin sahipleri ve yazı kadrosu, Türkçülük ideolojisini destekleyen fikirlerin yayılması için büyük bir çaba sarf etmiştir.

Bucak Dergisi, sağlık ve kültür konularına da belirli ölçülerde yer vermiştir. Dr. Orhan Zihni Sanus'un katkılarıyla dergide yer alan sağlık yazıları, okuyuculara bilinçli bir yaşam tarzı sunmayı amaçlamıştır. Kültürel içeriklerde ise, Zonguldak ve çevresindeki şehirlerin tanıtımına yer verilmiş, yerel değerlerin ön plana çıkarılması sağlanmıştır. Bu, derginin yalnızca ulusal bir bilinç oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda yerel kimlikleri de ön plana çıkararak Türk milletinin çeşitli kesimlerinin birleşmesini amaçladığını göstermektedir.

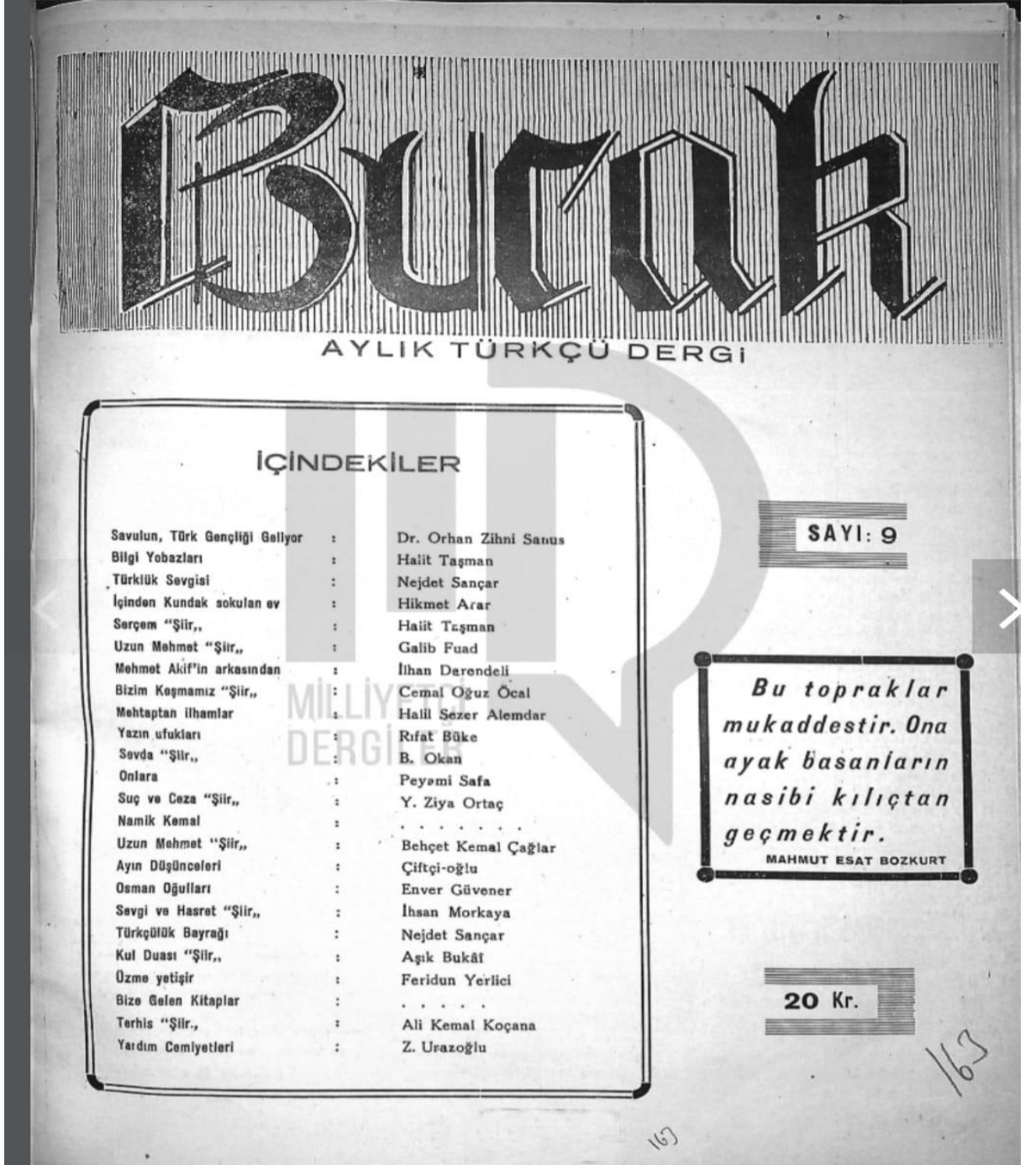
23 Nisan 1945'te fikir-sanat ve aktüalite söylemi ile yayın hayatına giren dergi, Haziran 1946 yılındaki son sayısı yani 2. Cildin 1. sayısını çıkardıktan sonra yayın hayatına veda etmiştir. Derginin yayın hayatını sonlandırmasının sebebi hiçbir sayıda açık olarak yazılmasa da 12. sayısında maddi açıdan zorlandıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla böyle milli düşünce ve duyguları halka benimsetmek niyetiyle varlığını sürdüren bir derginin maddi imkansızlıklar neticesinde yayın hayatını bitirmesi son derece üzücüdür.

EKLER

Ek.1. Bucak Dergisi'nin ilk sayısı (23 Nisan 1945).

Ek.2. Bucak Dergisi'nin 9. Sayısı (Aralık 1945).

KAYNAKÇA

- Bucak Dergisi. (23.04.1945), S. 1.
Bucak Dergisi. (23.05.1945), S. 2.
Bucak Dergisi. (23.06.1945), S. 3.
Bucak Dergisi. (23.07.1945), S. 4.
Bucak Dergisi. (23.08.1945), S. 5.
Bucak Dergisi. (23.09.1945), S. 6.
Bucak Dergisi. (?10.1945), S. 7.
Bucak Dergisi. (?11.1945), S. 8.
Bucak Dergisi. (?12.1945), S. 9.
Bucak Dergisi. (? 01-02.1946), S. 10-11.
Bucak Dergisi. (? 03-04. 1946), S. 12.
Bucak Dergisi. (04.06.1946), C. 2, S. 1.
ALTHUSSER, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. A. Tümertekin), İstanbul: İthaki Yayınları.
ARAR, H. (23.04.1945). "Korku Günü", Bucak: 14.
AYDINLI, E. (2021). "Zonguldak Komünizmle Mücadele Derneği". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 22(40). 739-784.
BALAŞOĞLU, N. (23.08.1945). "Türk İhtilali, 30 Ağustos ve Atatürk", Bucak: 3-17.
BALAŞOĞLU, N. (? 11.1945). "Atatürk ve Bazı İstiraplarımız", Bucak: 5.
BARUÖNÜ, İ. (?10.1945). "22. Cumhuriyet Yılında Düşünceler", Bucak: 3.
ERTAN, T. F. (2014). "Milliyetçilik". *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. (Ed. Temuçin F. Ertan). Ankara: Siyasal Kitapevi. 239.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/keriman-halis-ece-1913-2012/> Erişim tarihi: 02.10.2024.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/nejdet-sancar-1910-1975/> Erişim tarihi: 02.10.2024.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ulku-dergisi/> Erişim tarihi: 18.03.2025.
İNCEALEMDAROĞLU, A. R. (23.05.1945). "Kutsal Bayramımız 19 Mayıs", Bucak: 3.
İNCEALEMDAROĞLU, A. R. (? 11.1945). "Başını, canını ve bütün varlığını bu aziz yurda adanmış olanlardanız", Bucak: 3.
KARAKUZU, H. (2021). *Demokrat Parti Dönemi'nde Zonguldak (1950-1960)*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
NAMAL, Y.- Yıldız, R. (2017). "Zonguldak Milletvekili Ali Rıza İncealemdaroğlu". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*. 6(17). 335-357.

- NAMAL, Y.- Karakuzu, H. (2017). "Türkçülüğün Zonguldak'tan Yükselen Sesi: Doğu Dergisi". In *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu (I. International World of Turks Symposium of Social Sciences) Antalya-11-14 Mayıs 2017*. 233-251.
- NAMAL, Y. (2011). *Tahir Akın Karauğuz'un Zonguldak Yayın Hayatına Katkıları*, Edebiyatta Zonguldak '10 Bienali Bildiriler Kitabı. Zonguldak: Çizgi Matbaası.
- Orhan Zihni Sanus'un "Savulun, Türk Gençliği Geliyor"
- SANÇAR, N. (26.12.1945). "Türklük Sevgisi", *Bucak*: 5.
- SANÇAR, N. (21.01.1946). "Maalesef Türkler", *Bucak*: 3.
- SANÇAR, N. (21.01.1946). "Milli Şuur ve Medeni Cesaret", *Bucak*: 5.
- SANÇAR, N. (26.12.1945). "Türkçülük Bayrağı", *Bucak*: 13.
- SANUS, O. Z. (? 11. 1945). "Atatürk", *Bucak*: 4.
- SANUS, O. Z. (?12.1945). "Savulun Türk Gençliği Geliyor", *Bucak*: 3.
- SEYHAN Ö. (2024a). *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Milliyetçi Bir Ses: Türk Yurdu Dergisi (1942-1943)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- SEYHAN Ö. (2024b). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Sağ ve Sol Cenahta Milliyetçilik ve Hümanizm Anlayışı: Türk Yurdu ve Yurt ve Dünya Dergisi Kıyaslaması". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu*. 74/ 182-198.
- SEYHAN, Ö. (2024c). "Milliyetçi Kadınlar: Ülkücü Hanımlar Derneği ve Ananın Sesi Gazetesi", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. VI/XII:715-728.
- SEYHAN, Ö. (2024d). "Demokrat Parti Döneminde Anadolu'da Milliyetçilik İdeolojisinin Yükselişi: Türk Milliyetçiler Derneğinin Afyon Şubesi ve Türkeli Dergisi". *Belgi Dergisi*. 28/69-192.
- TAŞMAN, H. (?11.1945). "Milli Matemimizin Yedinci Yılı", *Bucak*: 4.
- TAŞMAN, H. (23.04.1945). "Dergimiz Çıkarken", *Bucak*: 4.
- TAŞMAN, H. (23.08.1945). "Türklerde Milliyetçilik", *Bucak*: 4-12.
- TUNCEL, M. (2013). "Zonguldak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. XV/ 501-504.
- YİRSUTİMUR, D. (2008). *Zonguldak Basın Tarihi (1923-2007)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YİRSUTİMUR, D. (2018). "Zonguldak İl Merkezi Gazeteleri". *Researcher Social Science Studies*. VI/II: 65-97.

EXTENDED ABSTRACT

The publication life of the Bucak Journal started in Zonguldak before the declaration of the Republic and showed significant development with the Republic. During this period, although there were only provincial newspapers in some provinces, it is observed that many newspapers and magazines were published in Zonguldak and that the press and publishing life in this city was quite rich. This situation reveals the diversity of media and the prevalence of local news in the city. The presence of nationally renowned writers writing for the magazines

published in Zonguldak increased the influence and prestige of the local press, which made significant contributions to the richness of the city's cultural and intellectual life.

The Bucak Journal, published in Zonguldak and releasing its first issue on 23 April 1945, attracted attention with Turkist and nationalist discourses in its short life. The founders of this journal were the prominent figures of Zonguldak, such as Ali Rıza İncealemdaroğlu, Halit Taşman and Orhan Zihni Sanus. Although the journal started its publication life as an idea-art-actuality magazine, it passed on its carrier as a Monthly Turkist Journal format after its ninth issue. The journal ended its publication life after it released a total of 13 issues. Though the Bucak Journal gave place the authors with Turkist view, it formed a distinctive ideological identity with nationalist discourse. Exhibiting an approach closed to different views, the journal preferred to carry on a publishing policy only it had determined. With these properties, it gained a specific place in the political and cultural atmosphere of the period.

The writing team of the Bucak Journal was composed of its owners Ali Rıza İncealemdaroğlu, Halit Taşman and Orhan Zihni Sanus, as well as Selâhattin Ertürk, İlhan Darendeli, Fethi Gemuhluoğlu, Nejdetsançar, Muzaffer Soysal, M. Zeki Sofuoğlu, Tevetoğlu, Rifat Büke, Ârif Nihat Asya, İhsan Koloğlu, Cemal Oğuz Öcal, Zafer Arıkbağ, İsfendiyar Baruönü, Enver Güvener, Necip Mirkelâmoğlu and Kemal Göksel.

The purpose of the journal was expressed by Ali Rıza İncealemdaroğlu and Halit Taşman with the words, "We have embarked on the publishing life with our national faith and belief, together with friends who have taken the risk of sacrificing our existence for the sake of serving the ideal of the Republic and the people's regime." And they continued, "We will continue to advance the Bucak Journal by overcoming all kinds of difficulties and this walk will be based on our national ideals. We need a realistic youth and a high culture to prevent groups that want to damage the character of the Turkish nation and endanger its identity. In this direction, we aim to bring together young talents in a small magazine in this corner of our country and benefit from them."

The Bucak Journal was published as 20 pages from its first issue and continued this format until its last issue. With a change made in the ninth issue, the format of "Monthly Turkist Journal" was adopted and from that date on, more space was given to the articles of Turkist writers. The journal generally included pictures and photographs on the cover page; however, not many visuals were used in the content. On the cover page, the contents were presented in a box in the middle of the page.

The pages following the cover page include the editorials of the journal's owners. In terms of content, great importance was given to prose, national issues, health issues and historical values, as well as poems. These elements are important components that shape the general structure and publication policies of the journal.

In its ninth issue, the journal was handed over to Nejdetsançar, the real brother of Hüseyin Nihal Atsız, a Turkish-nationalist figure. With Nejdetsançar, the number of Turkish articles in the journal increased even more. During this period, the Turkish perspective gained an informative quality, especially in columns, by being associated with social life and with historical narratives. This approach provided readers with the opportunity to think deeply about Turkish identity and culture.

The Bucak Journal included important events in the history of the Republic and before, figures who played a role in the establishment of the Republic of Türkiye, prominent figures in the national struggle, statesmen, poets and people known for their Turkist identities. It organized special commemoration events for the death anniversaries of important figures such as Mustafa Kemal Atatürk, Mehmet Akif Ersoy and Namık Kemal.

The poems, included in the journal's content, played an important role in instilling a nationalist spirit. The journal, which aimed to support revolutions through poems, offered strong content with its commitment to literature and its staff of literary writers. In this context, it aimed to create social awareness and contribute to national values.

The journal ended its publication life after its 13th issue. However, it is noteworthy that no announcement was made regarding this situation in the last issue. The publishers of the magazine mentioned financial inadequacies in the 10th and 11th issues. For example, they used the following statements: "...the Bucak's sole purpose is to serve this nation. You can understand that we do not seek any financial profit from the fact that our journal is 20 qurush, but its pages are plentiful and large. Our purpose is to serve our nation. We expect help from our readers in this regard. We want you to support us in promoting the Bucak Journal and finding subscribers. We also want to learn what else you would like to see in our journal; accordingly, we will fulfill these requests as much as we can."

These statements suggest that the journal's termination of publication was due to financial insufficiency. In its 12th issue, the journal's officials apologized for not being able to fulfill the promises in the previous issue and expressed the difficulties they encountered, asking for understanding from their readers. Therefore, it is extremely sad that a journal that continues its existence with the aim of making the public embrace national thoughts and feelings ended its publication life due to financial difficulties.

In this study, the Bucak Journal, published in Zonguldak, which gained provincial status after the declaration of the Republic, was introduced and its publication policy was examined in detail. The publishers of the Bucak Journal stated that they aimed to serve the ideal of the Republic and the people's regime and emphasized the importance of working with national faith and belief. The main source of the study consists of the 13 issues of the magazine. In addition, various books, articles and dissertations were used. It is thought that this research will make a significant contribution to the history of Zonguldak press.

LUDWIG VON MİSES FELSEFESİNDE İNSAN DOĞASI VE PRAKSİYOLOJİ İLİŞKİSİ

Deniz BERK ALBAYRAK*
Yıldız KARAGÖZ YEKE**

ÖZ

Bu makale, Liberal teorinin yirminci yüzyıldaki önemli temsilcileri arasında yer alan Mises'in insan doğası anlayışını, filozofun Praksiyoloji kavramı ile ilişkisinde ele almakta ve bu ilişkinin felsefi temellerini değerlendirmektedir. Bu doğrultuda çalışma dört başlık altında düzenlenmiştir. Birinci başlıkta, praksiyoloji kavramının neliği ele alınarak, bütüncül bir insan doğası anlayışı ortaya koymak için insan doğasını, insanın eylemlerinden hareket etmek gerektiğine işaret edilmektedir. İkinci başlıkta, insan eylemini ortaya çıkaran kategoriler ele alınmakta ve insanın doğası gereği karşı karşıya kaldığı sınırlılıkların sonucu olarak içinde olduğu rahatsızlık durumunu aşmak amacıyla eylemde bulunduğu dile getirilmektedir. Üçüncü başlıkta, praksiyoloji kavramının toplumsal alana yansımaları göz önünde bulundurularak, işbirliği ve iş bölümü kavramları insan eyleminin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Dördüncü başlıkta, özgürlük ve piyasa toplumu kavramları incelenmekte ve özgürlüğün ancak her hangi bir müdahale ve zorlamanın bulunmadığı piyasa toplumlarında mümkün olabileceği vurgulanmaktadır. Bu çalışma sonuç olarak, Mises'in insanı sadece rasyonel bir varlık olarak değil; aynı zamanda amaçlı eylemde bulunan bir varlık olarak ele almasının insan doğası ile ilgili daha bütüncül bir açıklama sunduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Eylemi, İşbirliği, Özgürlük, Rasyonellik, Piyasa Sistemi.

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMAN NATURE AND PRAXEOLOGY IN THE PHILOSOPHY OF LUDWIG VON MISES

ABSTRACT

This article examines Mises' understanding of human nature, who is among the significant representatives of liberal theory in the twentieth century, in relation to the philosopher's concept of Praxeology and evaluates the philosophical foundations of this relationship. In this regard, the study is structured under four headings. In the first section, by addressing the nature of the concept of praxeology, it is emphasized that to present a holistic understanding of human nature, one must proceed from human actions. In the second section, the categories that give rise to human action are discussed, stating that humans, as a result of the limitations they inherently face, take action to overcome the condition of discomfort they are in. In the third section, considering the reflections of the concept of praxeology in the social sphere, the concepts of cooperation and division of labor are evaluated as outcomes of human action. In the fourth section, the concepts of freedom and market society are examined, emphasizing that freedom can only be possible in market societies where there is no intervention or coercion. Ultimately, this study argues that Mises' consideration of humans not only as rational beings but also as beings who engage in purposeful action offers a more holistic explanation of human nature.

Bu çalışma, Deniz Berk Albayrak'ın İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yıldız Karagöz Yeke danışmanlığında devam eden "Ludwig von Mises'in Felsefesinde Özgürlük ve Mülkiyet Bağlantısının Felsefi Temelleri Üzerine Bir Tartışma" başlıklı doktora tezinden tezinden üretilmiştir.

Gönderilme Tarihi: 12.11.2024

Kabul Tarihi: 25.03.2025

*Doktora Öğrencisi, Katip Çelebi Üniversitesi, Felsefe Bölümü, İZMİR, Orcid: 0000-0001-6176-2920,

E-posta: berkdeniz0690@gmail.com

**Prof. Dr., Katip Çelebi Üniversitesi, Felsefe Bölümü, İZMİR, Orcid: 0000-0001-8546-8216,

E-posta: dr.yildiz2014@gmail.com

Keywords: Human Action, Cooperation, Freedom, Rationality, Market System.

Giriş

Felsefe tarihi mitostan logosa geçiş sürecinde ilk neden üzerine düşünme ile başlamıştır. Evren üzerine düşünme ile başlayan felsefenin ilgisinin insan doğası üzerine kayması ise, Antik Yunan'da Sofistlerle birlikte olmuştur. Sofist Protogoras'ın "İnsan her şeyin ölçüsüdür" sözü ile insan ve sorunları felsefenin bir problemi haline gelmiştir. Antik Yunan filozofları genel olarak insanı ruh ve bedene sahip bir varlık olarak ele almakla birlikte; canlılar arasında insanın ayırt edici niteliğinin ruh olduğunu savunmuşlardır. Çünkü insan söz konusu olduğunda ruh, canlılıktan daha fazlası olan bilinci ifade etmektedir. Her ne kadar insanların ruh ve bedene sahip olmak açısından aynı doğayı paylaştıkları ifade edilse de, ruhtan pay almak bakımından doğuştan farklılıklar gösterdiği düşünülmektedir. Bu nedenle Antik Yunan düşünürleri ideal toplumun, ancak doğasına uygun işlerle ilgilenen bireylerden oluşabileceği yönünde kanaat geliştirmişlerdir.

Orta Çağ döneminde ise, Antik Yunan insan doğası anlayışının etkisi devam etmekle birlikte, insan doğasının Tanrı tarafından belirlenmiş olduğu düşüncesi hakimdir. Bu dönem düşünürleri, insanın yaşadığı hayatı Tanrı'nın buyruklarına göre idame ettirmesi ve insanın yer-yüzünde kurduğu toplumları da bu buyruklar çerçevesinde düzenlemesi gerekliliğine vurgu yapmaktadırlar. Daha sonra Aydınlanma ve Modernite ile Orta Çağ boyunca varolan belirlenmiş insan doğası anlayışı yerini; insanın rasyonel, bilinçli bir varlık olarak kendi yaşamı ile ilgili kendi kararlarını verebilecek ve bu kararları özgürce eyleme geçirebilecek potansiyele sahip olduğu anlayışına bırakmıştır. Bu dönem filozoflarında akla karşı sonsuz bir güven olduğu görülmektedir. Bu güven insanın doğa ile olan ilişkisine de sirayet etmiş; insan aklının doğadaki olayları açıklayabileceği ve kontrol edebileceği yönünde ortak bir görüş hakim olmuştur.

İnsan doğası ve rasyonalite arasında kurulan bu ilişki daha sonraki dönemlerde insan ve sorunları ile ilgili tüm tartışmaların uğrak noktası haline gelmiştir. Öyle ki, bu çalışmanın konusu olan Ludwig von Mises'in içinde yer aldığı Liberal teorinin bireycilik, özgürlük, piyasa ekonomisi ve sınırlı devlet anlayışının temelinde insanın rasyonel bir varlık olduğu kabulü yer almaktadır. Bu unsurların hepsi birbiriyle bağlantılıdır (Yayla, 1998, s. 139).

Liberal teorinin dile getirdiği, her bireye eşit özgürlük hakkı talebi ve bu talebin teminatı olarak sınırlı devlet anlayışı, 17. Yüzyılın en önemli filozofları arasında yer alan John Locke tarafından geliştirilmiştir. Locke, toplumsal yaşama geçilmeden önce insanların içinde oldukları ve doğa yasalarının hüküm sürdüğü durumda, yani doğa durumunda, "aklın, herkesin eşit ve bağımsız olduğunu ve hiç kimsenin diğerinin yaşamına, sağlığına, özgürlüğüne ya da mülkiyetine zarar vermemesi gerektiğini" öğrettiğini dile getirir (Locke, 2012, s. 10-11). Ancak "insanlar doğa durumunda kaldıkları zaman doğa durumunun verdiği imtiyazlar nedeniyle kötülüğe meyledebilirler. Doğa durumunda serbestliğinin getirdiği sorun en çok yasalarda ortaya çıkar" (Aritürk, 2013, s. 253). Bu durumda özgürlük, yasalar önünde eşitlik, bağımsızlık ve bireysellik unsurları göz ardı edilmiş olur ki; böyle bir yaşamın insana yaraşır bir yaşam olmadığını savunan Locke'un "yönetim anlayışının amacı, her bireyin eşit özgürlük hakkını güvence altına almaktır" (Arnhart, 2011, s. 212). Locke'un özgürlük anlayışını en iyi anlatan kavram, kuşkusuz negatif özgürlük kavramıdır. Negatif özgürlük, bireyin dışarıdan gelebilecek herhangi bir zorlamadan muaf; kendi istek ve arzuları temelinde eylemde bulunabilmesi anlamına gelir: "Burada özgürlük, 'bir şeyden özgürlük' (freedom from) tür; 'bir şeye özgürlük' (freedom to) değildir. Özgürlükte esas olan bireye 'bir şey' sağlanması değil, onun dış baskı ve zorlamalara maruz bırakılmamasıdır." (Yayla, 1998, s. 153).

Liberal teorisyenler için Negatif özgürlük, doğuştan farklı yetenek ve özelliklere sahip bireylerin birlikte barış içinde yaşayabilmesi için bir olanak sunmaktadır. Çünkü insan, ancak toplum içinde kendi doğasını gerçekleştirebilme ve geliştirebilme imkanı bulabilir. Bu nedenle bireylerin farklılıklarının korunması için bireyin özgürlüğünün önünde engel teşkil edebilecek her türden müdahalenin en aza indirilmesi gerekli görülür. Buradan hareketle liberal teorinin ve özel olarak Mises'in insan doğası anlayışının , farklılıkların yok edilmesini değil; özgür bir ortamda uzlaştırılmasını temele aldığını ifade etmek gerekir.

İnsan doğası üzerine düşünmek, günümüzde karşı karşıya olduğumuz sosyal ve ekonomik problemler dikkate alındığında, hala güncelliğini korumaktadır. Bu problemler kaynakların azalması ve dağıtımı gibi ekonomik sorunları; hak ve özgürlüklerin engellenmesi ve adil fırsat eşitliğinin ortadan kalkması gibi sosyal sorunları içerir. Öte yandan bu sorunların dünya nüfusunun hızlı artışı ile doğrudan ilgili olduğu görülmektedir. Diğer Liberaller gibi, Mises de, bu problemlerin nasıl en aza indirilebileceğini ele almaktadır. Ona göre sosyal sorunların ekonomik sorunlardan ayrı düşünülmemesi gerekir ve bu nedenle sorunların çözümü hakkında tartışabilmek için öncelikle insan ve doğası üzerine yeniden tartışmak gerekmektedir. Bunun yanı sıra her ne kadar hak ve özgürlük talebi akla duyulan güven duygusunda temelini bulsa da, Mises'e göre, başka bir açıdan bakıldığında; akla duyulan koşulsuz güven, siyasal yaşamda bireyi, özgürlük adına, özgürlüklerinin kısıtlanması tehdidi ile de karşı karşıya bırakabilir. Bu durum Mises'i; insanı sadece akıl sahibi, rasyonel bir varlık olarak tanımlamanın yeterli olmadığı anlayışına götürmektedir. İnsan doğasını anlamak için insan eylemlerine bakmak gerektiğine işaret eden filozof, bu doğrultuda insanla ve insan eylemi ile ilgili araştırmaları Praksiyoloji kavramı altında ele alır.

Praksiyoloji (Praxeology) ve İnsan Eylemi (Human Action)

Mises, praksiyolojiyi insan eyleminin kategorilerinin bilgisi olarak tanımlar. Böyle bir anlayış, eylemin nasıl yapıldığına değil; eylemi oluşturan kategorilere yoğunlaşmayı amaçlamaktadır. Praksiyoloji tekil olan eylemin bağlı olduğu evrensel kategorilerin bilgisidir. Çünkü praksiyoloji, tüm içeriklerden ve koşullardan bağımsız olarak eylemin kendisini konu edinir. Bu nedenle onun ortaya koyduğu bilgi tarihsel değildir; matematik ve mantıkta olduğu gibi önseldir (Mises, 2008, s. 35). Öyleyse insan doğası ve praksiyoloji arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? İnsan nedir? Şunu belirtelim ki, Mises'e göre insan;

"... sadece homo sapiens değil, aynı zamanda homo agens olmuştur. Doğuştan gelen veya sonradan olan kusurlara sahip insanlar değiştirilemez bir şekilde hiçbir eylemde bulunmaya uygun olmadıkları zaman (sadece yasal anlamda değil, terimin dar anlamında) pratik olarak insan değillerdir. Her ne kadar toplumdaki mevkileri ve biyolojik durumları nedeniyle insan olarak kabul edilseler bile, insan olmanın temel özelliğinden yoksundurlar. Yeni doğan bir çocuk da eylemci değildir; tam anlamıyla gelişmiş bir insan niteliğine henüz ulaşamamıştır. Fakat gelişimi sonunda o da eylemde bulunan insan olacaktır" (Mises, 2008, s. 16).

Görüldüğü üzere Mises'in insan doğası anlayışı, onun praksiyoloji kavramı ile doğrudan ilişkilidir. Mises'e göre insan bilince sahip; amaçlı eylemde bulunan bir varlıktır. O halde insan doğasının düşünme ve eylem olmak üzere birbirinden ayrılamayan iki özelliği bulunmaktadır. Düşünen, bilinçli bir varlık olmasının yanında ontolojik anlamda insanı insan yapan şey, onun aynı zamanda eyleyen bir varlık olmasıdır. Çünkü "eylem iradenin harekete geçirilmesi ve fiiliyata dönüştürülmesidir; amaçları ve niyetleri hedeflemesidir, egonun çevrenin şartlarına ve teşviklerine anlamlı cevabı niteliğindedir; hayatını belirleyen evrenin durumuna kişinin bilincinin ayarlanmasıdır" (Mises, 2008, s. 13).

Bununla birlikte, insanın neliğini eylemleri üzerinden açıklamaya çalışan ilk düşünür Mises değildir. 20. yüzyıl filozoflarından olan ve felsefi antropolojinin kurucusu olarak kabul edilen Max Scheler de benzer bir bakış açısıyla, ancak onu da aşan bir şekilde, insanı değerlendirir. İnsanın Kosmostaki Yeri adlı ünlü eserinde insanda “ona özgü olan bir şey, seçim ve zekadan farklı olan ve onlarla tüketilemeyen bir şey bulunmakta mıdır?” sorusuna cevap arar (Scheler, 1998, s. 66). Mises gibi Scheler de bu soruya çokça verilmiş cevap olan akıl kavramının yeterli bir cevap olmadığını düşünmektedir. Bu nedenle Scheler, akli kapsayan ve aynı zaman da hem ideleri düşünmeyi hem de şeylerin özüne ilişkin görüşü içine alan ve bununla birlikte “iyilik, sevgi, pişmanlık, derin saygı, tinsel hayret, mutluluk ve kuşku duyma, özgür karar verme gibi belli türden istemli ve duygusal edimleri” (Scheler, 1998, s. 68) de içeren bir sözcüğün kullanılmasının daha isabetli olacağını dile getirir. Bu, Tin (Geist) sözcüğüdür. Tinin taşıyıcısı da kişidir (Scheler, 1998, s. 67-68). Ona göre “insanın özü (neliği) ve onun özel yeri diyebileceğimiz şey zeka ve seçme yeteneği denen şeyin daha üzerindedir, bu zeka ve seçme yeteneği nicelik olarak istenildiği kadar, hatta sonsuza kadar artırılrsa yine de bu noktaya erişemez” (Scheler, 1998, s. 67). Çünkü Scheler için diğer varlıklar içinde insanın özel yerini temsil eden onun tür olarak sahip olduğu biyolojik değerlerin üzerinde bir değere sahip olan eylemleridir: “İnsan, sınırsız bir biçimde dünyaya açık eyleyebilen bir X’tir. İnsan olma, tin vasıtasıyla dünyaya açık olmaya yükseltilmedir” (Scheler, 1998, s. 70).

İnsanın eylemlerine konu olan değerleri hiyerarşik bir sınıflandırmaya tabi tutan Scheler’den farklı olarak Mises, eylemi daha bütüncül bir tarzda ele almaktadır ve eylemler arasında bir değer farkı olduğunu düşünmemektedir. Çünkü Mises’e göre eylemler arasında bir değer farkının olduğu düşüncesi, eylemin rasyonel ve irrasyonel olarak ayrılabilmesi anlayışına dayanır. Ancak akla dayalı bir eylem, bireyin arzu ve istekleri için geleceğe yönelik bir amacın gerçekleştirilmesidir. Bu nedenle bir eylemin irrasyonel olduğunu söylemek, insanın rasyonel bir varlık olduğu kabulüyle çelişir. İnsan rasyonel bir varlık olması nedeniyle insan eylemleri de rasyonel olmak zorundadır. “İnsan eylemi aklın açık bir beyanıdır (...) Akıl insanı şu ana kadar başardığı tüm şeyleri (teoriler ve şiirler, katedraller ve senfoniler, motorlu araçlar ve uçaklar) yapmasına olanak tanıyan meçhul öğeyi göstermek için kullanılan, basit bir kelimedir” (Mises, 2008, s. 138).

Mises’in eylem tanımı, içinde iki kabulü barındırır. Bunlardan ilki, insan dışında diğer canlıların amaçlı eylemde bulunmasının mümkün olmadığıdır. Çünkü eylemin bir amacının olduğunu söylemek eylemin rasyonel bir varlık tarafından gerçekleştirilebileceğini söylemekle aynı anlama gelir. Diğer hayvanlar içinde yalnızca insan, fizyolojik dürtülerini kontrol altına alabilir; öte yandan dürtüleri ile de hareket edebilir ve insanların çoğunlukla hayatı ölüme, zenginliği fakirliğe tercih edeceği kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak daha ulvi olduğunu düşündüğü değerler için hayatının sonlandırma tercihinde de bulunabilir (Mises, 2008, s. 18-19).

Mises’in eylem tanımından çıkarılabilecek ikinci kabul ise, insanüstü varlıkların da amaçlı eylemde bulunmaktan yoksun olduğudur. Sınırsız, mükemmel, tam gibi sıfatların taşıyıcısı olan Tanrı(lar)ın amaçlı eylemde bulunmaktan yoksun olduklarını ifade eder. Çünkü Mises’e göre, amaç var olan bir rahatsızlığı gidermek için yapılması istenen değişiklikleri içerir ve bu rahatsızlık, ancak sınırlı bir varlık için mümkün olabilir. Dolayısıyla Tanrı(lar)ın eylemleri sınırlılıkla çelişir: “Eylemde bulunan hoşnutsuzdur ve sonuçta her şeye gücü yeten değildir” (Mises, 2008, s. 69).

Mises için, eylemin amacı ile sınırlılıkların neden olduğu hoşnutsuzluk arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu noktada amaç kavramını ele almak yerinde olacaktır. “(...)

amaç, insanın eylemlerine yön verir ve onları denetim altında tutar, insan iradesinin bağlı bulunduğu bir iç yasa olarak insan etkinliğini kendinde taşır. (...) nesnel yasalarla, dış dünyanın gerçek olanaklarıyla ve öznenin kendisiyle uygunluk içinde olmak durumundadır. (...) ancak kendisinin gerçekleşmesi için gerekli araçlar varolduğu anda gerçekliği dönüştürebilecek bir güç haline gelir” (Frolov, 1991, s. 17).

Evrende her şeyin bir amacı olduğu düşüncesinden hareketle, insanın nihai amacının ne olduğu üzerine düşünme Antik Yunan’a kadar geri götürülebilir. Örneğin, evrende bulunan her şey gibi insan için de amaçlılık söz konusudur. Diğer canlılardan farklı olarak insan, doğası gereği sahip olduğu yetenekleri ancak toplum içinde gerçekleştirme imkanı bulabilir. Çünkü insan doğasının ayırıcı özelliği olan konuşma yeteneğinin gerçekleştirilmesi, siyasal yaşamla mümkündür. Dolayısıyla Aristoteles’e göre, insanların bir aradalığının teminatı olan siyasal yaşam, doğaldır (Arnhart, 2011, s. 5). İnsan yaşamının amacı ile erdem ve mutluluk arasında bir ilişki vardır. Ona göre mutluluk, ruha ait iyilerle yani erdemlerle ilgilidir. Bu da mutluluğun tek bir anla ilgili olmadığı, bir süreci kapsadığı anlamına gelmektedir (Aristoteles, 2014, 1098- 1099b). Bu süreç ise insanın diğerleriyle bir arada, toplum içindeki tüm eylemlerini kapsamaktadır. Böylelikle Aristoteles siyasal yaşamın amacının en iyi olan olduğu ve bu sayede insanların daha iyi ve mutlu olmalarının mümkün hale geldiği sonucuna ulaşmaktadır (Aristoteles, 2014, s. 1099b- 1101b). Aristoteles için evrenin özünde amaçlılık (telos) vardır. Ancak Mises, evrenin bir amacı var mıdır? sorusu ile ilgilenmez. Ona göre amaçlılık bir bilinç gerektirir ve bilince sahip olduğunu kesin olarak bildiğimiz tek varlık, insandır Buradan hareketle Mises sadece insan eylemi için amaçlılığın söz konusu olduğunu düşünür. Bu durum, insanın doğası gereğidir. O şöyle ifade eder:

“Eylem, yetkinin gösterimi ve sınırlı kontrolüdür. Zihinsel elin sınırlanmış gücü, vücudunun fiziksel doğası, çevresinin olayları ve refahının bağlı olduğu dışsal unsurların kıtlığı ile zapt altına alınmış insanın beyanıdır (...) Kesin mükemmellik ifadesi tam, nihai ve bir değişime maruz olmayan olarak anlaşılmalıdır. Değişim sadece mükemmelliğini zayıflatır ve daha az mükemmel bir duruma dönüştürür; bir değişimin olabileceği ihtimali kesin mükemmellik kavramı ile uyuzmaz. Fakat değişimin yokluğu-yani, mükemmel bağımsızlık, katılık ve hareketsizlik-hayattın yokluğu ile eş anlamlıdır. Hayat ve mükemmellik uyuzmazdır, ölüm ve mükemmellik de” (Mises, 2008, s. 69-70).

Öyleyse insan doğasının diğer canlılardan farklı olarak ayırıcı özelliği nedir? Yukarıdaki ifadeleri dikkate alındığında değişim ve değişimi gerçekleştirebilme yeteneği, insanın bulunduğu çevresinin bilincinde olması ve çevresine uymak yerine, çevresini kendi bilincine ve hayata bakışına uygun olarak değiştirilebilmesi onun ayırıcı özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle insanın amaçlı eylemde bulunabilmesini içeren doğası onun ayırıcı niteliğidir. Öyleyse insanı eylemde bulunmaya iten güdünün ne olduğunu sormak gerekir.

Eylemin İtici Gücü Olarak Hoşnutsuzluk/Rahatsızlık (Uneasiness)

Mises’e göre, eylemin itici gücü, insanın mevcut duruma yönelik hissettiği hoşnutsuzluk/rahatsızlıktır. İnsanın sürekli içinde bulunduğu bu rahatsızlık hissini nedenleri ise; bilginin sınırlılığı, zamanın sınırlılığı ve kaynakların sınırlılığı olarak sıralanabilir. Bu sınırlılıklar insan doğasının sınırlarını oluşturur.

İnsan bilgisinin sınırlı olduğu anlayışı, 18. Yüzyıl filozofu David Hume’un bilgi görüşüne dayanır. Hume, insanın düşünme, akıl yürütme yetisine sahip olduğunu kabul etmekle birlikte; insanın anlama yetisinin sınırlı olduğunu ve bu nedenle de aklın kendi başına sağlam, kesin ve

güvenir bir bilgiye ulaşmasının mümkün olmadığını savunur (Hume, 2016: s. 10). Mises de hakkında bir şeyler bildiğimiz şeylerin yanında, bir o kadar da neliği ile ilgili hiçbir şey bilmediğimiz şeylerin söz konusu olduğunu savunur. Hatta insanın kendisiyle ilgili bilgisi dahi, oldukça sınırlıdır. İnsana dair bilginin, insan sınıfının bir üyesi olmaktan öteye gidemediğini dile getiren Mises, insanın hayatla ilgili beklentilerini ve bu doğrultudaki amaçlarının tamamını da asla bilemeyeceğimize işaret eder. Çünkü “gerçek dünyada, eylemde bulunan insan kendisinininki gibi diğer insanların da kendi hesabına eylemde bulunduğu gerçeğiyle yüzleşir. Diğer insanların eylemlerine kendi eylemlerini ayarlama gereği kendisini, başarı ya da başarısızlığı; geleceği anlama yetisinin derecesine bağlı olan bir spekülasyon yapar. Her eylem bir spekülasyondur” (Mises, 2008, s. 110).

Eylem olasılıklarla doludur ve tam da bu nedenle insan eylemi ile ilgili nihai bir ölçüt ve bilgiden söz etmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte insanın eylemde bulunması aynı zamanda onun evrende olup biten şeylerle ilgili neden sonuç ilişkisini keşfetmesi ve kurması ile ilgilidir. Bu nedenle insanın nedensel ilişkiyi görmediği durumlarda eylemde bulunması beklenmez. Nedensel ilişkiyi görse dahi nedeni etkileyecek bir durumda değil ise, yine kişi eylemde bulunmayacaktır. İnsan müdahale etmek istediği için, doğada var olan düzenliliği ve kanunları araştırır. Bu nedenle Mises, nedenselliğin eylemin bir kategorisi olduğunu kabul eder. İnsan aklının kendi eylemlerini belirleyen kategorilerden farklı kategorileri olan eylem tarzlarını idrak etmesi imkânsız olduğu için teleoloji ve nedensellik dışında kalan bir şeyi insanın kavraması beklenemeyeceğini, Mises şu sözlerle ifade eder:

“Bunlar sosyoloji türlerindeki homo sapiens üyeliğinin ötesinde insanı insan yapan özellikleridir. Düşünmeyle eylemde bulunma arasındaki ilişkileri araştırma praksiyolojinin alanı dışındadır. Praksiyoloji için insan aklına anlaşılabilir gelen tek bir mantığın ve insan aklının kavrayabileceği ve insani olan tek bir eylem tarzı olduğu gerçeğini ortaya koyması yeterlidir. Başka yerlerde başka şekilde düşünce ve eylemde bulunan başka şeylerin (insanüstü veya insandan aşağı) olması veya olabilmesi, insan aklının erişiminin ötesindedir. Çabalarımızı insan eylemi çalışmaları ile sınırlandırmalıyız” (Mises, 2008, s. 26-27).

Buradan yola çıkarak insanın bir spekülasyon olarak değerlendirilmesi, doğası gereği sınırlı bilgiye ve seçime sahip olması kaçınılmaz olarak hoşnutsuzluk duygusunu beraberinde getirmektedir. Bu durumda insan, sürekli yeni seçimlerde ve yeni eylemlerde bulunmak zorunda kalır. Çünkü Mises’in deyimiyle, “(b)eşerî olayların gidişatında durağanlık ve sonuçta güvenlik yoktur” (Mises, 2008, s. 110).

Yukarıda işaret edildiği üzere insan hem yaşadığı çevreyi değiştirebilen hem de yaşadığı çevreye uyum sağlayabilen bir varlıktır. Bu nedenle Mises, insan doğasının, nedenselliğin kaçınılmaz kanunlarına ya da mutlak bir özgürlüğe dayandırılarak açıklanamayacağını ve insan doğasının tamamen nedenselliğe tabi olduğu ya da tamamen özgür olduğu yönündeki iki farklı görüşün de spekülasyondan öteye gidemeyeceğini savunur. Öte yandan insanın hayatı değiştirmeye gücünün yetmediği doğal şartlara tabi olduğu bir gerçektir. Bu şartlar, insanın iradesi dahilinde olmadığından insan bu şartlara uyum sağlamak zorunda kalır. Dolayısıyla tabiata karşı ve tabiatın içinde özgürlük yoktur. Çünkü doğada, insanın yaşamını devam ettirmesi için gerekli olan kaynaklar sınırlı sayıda bulunur. Bu sınırlılık, insanın istek ve arzularının da sınırlanması anlamına gelmektedir. Bu nedenle kaynakların sınırlılığı, insanın hoşnutsuzluğunun ve dolayısıyla eylemde bulunmasının bir başka nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır (Mises, 2007, s. 199).

İnsanı eylemde bulunmaya iten diğer bir hoşnutsuzluk unsuru ise, zamandır. İnsan doğar, gelişir, yaşlanır ve ölür. Dolayısıyla kaynakları ekonomik ve verimli kullanması gereken insanın, aynı şekilde zamanı da ekonomik ve verimli kullanması gerekmektedir. Eylem ile zaman arasında farklı bir ilişkinin olduğuna işaret eden Mises'e göre, insan akli zamansızlığı idrak edecek kapasitede değildir. İnsan geçmiş, şimdi ve geleceğin ayrımının farkındadır. İnsana bu farkındalığı veren ise eylemdir. Çünkü eylem, her daim geleceğe yöneliktir. İnsanın eyleminin nedeni şimdi ile ilgiliyken; eylemin amacı, gelecek için ihtiyaç duyulan ne ise, onun gerçekleştirilmesini temele alır. Bu da, eylemin, sadece geleceği etkilediğinin bir ifadesidir (Mises, 2008, s. 98- 99). Son kertede Mises'in vardığı nokta, insanın, geleceğin kendisine ne getireceğinin bilgisinden yoksun olmasının, onu eyleme iten önemli bir güç olduğudur.

İnsan Doğasının Bir Sonucu Olarak İşbirliği (Cooperation)

Mises, insan doğası gereği kaçınılmaz olan sınırlılıkların, insanı diğer insanlarla iş birliği yapmaya ve böylece toplumun bir üyesi olarak yaşamını devam ettirmeye götürdüğüne işaret etmektedir. Burada söz konusu olan insanın iradesinin ait olduğu toplumsal yaşamdır. İnsan için özgürlük ancak diğer insanlarla birlikte, toplumda söz konusudur.

İnsanın eksik bir varlık olduğu kabulüne dayanan toplum anlayışı, Antik Yunan'a kadar götürülebilir. Platon Devlet'te toplumun kurulma nedenini, insanın tek başına hayatını devam ettirebilecek yeterlilikte olmaması ve bu nedenle bir başkasına ihtiyaç duyması ile açıklamaktadır (Platon, 2008, 369b). Dolayısıyla insanların ihtiyaçlarını karşılama için bir arada yaşayabilecekleri bir toplum düzeni gereklidir. Platon'a göre en iyi toplum düzeni insanların yardımlaşmalarına uygun şekilde toplumda görev almaları ve iş birliği yapmaları ile mümkündür (Platon, 2008, 370a- 370b). Aristoteles de Platon gibi devletin ve toplumun neden ortaya çıktığını sorgulamıştır. Ona göre devlet rastgele bir araya toplanmış insanlardan oluşmaz. Devlet, kendisi için en iyi yaşama ulaşmayı amaçlayan insanlardan oluşur. Buradan hareketle Aristoteles, devletin parçalarından birinin eksik olması durumunda, devletin tam anlamıyla kurulamayacağını ifade etmektedir (Aristoteles, 2013, 1328a- 1329b). Aristoteles'e göre insan doğası gereği politik bir hayvandır (zoon politikon) (Aristoteles, 2013, 1253a). İnsanın siyasal bir varlık olması devletin varlığı ile doğrudan ilişkilidir. İnsanları bir toplum düzeni içinde bir arada yaşama iten, insanın tek başına tüm ihtiyaçlarını gidermek için yeterliliğe sahip olmamasıdır. Dolayısıyla ihtiyaçların giderilmesi ve daha iyi bir yaşam amacı, insanları bu ortak yarar (koinêi sumpheron) etrafında bir toplum kurmaya götürmüştür. Ortak yarar, sadece insanların yaşamlarını sürdürmelerini değil; aynı zamanda yaşamaya değer bir yaşamı mümkün kılan olanağı ifade etmektedir. Bu nedenle Aristoteles'in politika felsefesinde daha iyi bir yaşamın imkanı, iş bölümü ve işbirliğine dayalı özgür insanların yönettiği bir toplum düzeni olarak karşımıza çıkmaktadır (Aristoteles, 2013, 1278b- 1279b). İdeal toplum düzeni anlayışları birbirlerinden farklı olmakla birlikte, iş bölümü (division of labor) ve işbirliği (human cooperation) kavramları Mises'in politika felsefesi için de oldukça önemli bir role sahiptir. Ona göre, iş bölümüne dayalı iş birliği insanları hayvanlardan ayıran bir özelliktir. İş bölümü, insanı, diğer hayvanlardan daha zayıf konumdan, ürettikleri sayesinde, daha güçlü konuma yükseltir ve böylece insanın kit olan kaynaklarını ve zamanını daha verimli kullanılabilmesi için hayati bir önem arz eder (Mises, 2016, s. 59). Aynı zamanda bu, insanın iş birliği çatısı altında toplumun bir üyesi olma zorunluluğu ile yüzleşmesi anlamına da gelmektedir. İnsan, sosyal bir varlık olmakla başka bireylerle birlikte toplumun vazgeçilmez bir parçası da olmaktadır. Dolayısıyla insan hayatı her ne kadar bireyin eylemlerinden oluşsa da tekil eylem asla izole değildir. O, geleceğe yönelik gerçekleştirilen eylemler zincirinin sadece bir halkasıdır. Düşünme ve eylemin birbirinden ayrılmaz ve

uyumlu olduğuna işaret eden Mises'e göre, düşünme daima birey ile ilgili olmasına rağmen; ilkel insanın muhakemesinden, modern bilimin düşünme tarzına geçiş, toplumla ve toplum içinde mümkün olmuştur. Ancak bu başarı toplumun değil; bireyindir (Mises, 2008, s. 173). Dolayısıyla insan daha refah bir yaşam için diğerleriyle işbirliği yapmak zorundadır. İnsan akli bütün hakikati anlayacak ve tüketecek bir yapıda olmadığı için, insan hayatını daha müreffeh yapmaya elverişli olan, tek bir aklın değil; işbirliği aracılığıyla tekil akılların birlikteliğidir. Uygarlığın gelişimi göz önüne alındığında insanın akli ve amaçlı eylemlerinin sonuçları gözlerimizin önündedir. Ne var ki, her akıl bu resmi analiz etmeye muktedir de değildir. Dolayısıyla insanlık kendi önündeki başarıların farkındalığı içinde olmak gibi bir zorunlulukla karşı karşıyadır. Mises bu bilincin gerekliliğini şöyle dile getirmektedir:

“Akıl nihai veridir ve kendisi tarafından analiz edilemez ve sorgulanamaz. İnsan aklının varlığı rasyonel dışı bir gerçektir. Akla yönelik ön görülebilecek tek ifade, insanı hayvanlardan ayıran bir emare ve insanı spesifik olarak meydana getirmiş olan şey olduğudur. Eğer insan, aklını kullanmaktan vazgeçerse ve kendisini sadece sezgilerin ve içgüdülerin yönlendirmesine bırakırsa daha mutlu olacakmış gibi davrananlara, insan toplumunun başarılarının analizinden daha güzel bir cevap verilemez. Toplumsal işbirliğinin işleyişini ve başlangıcını tarif ederken, iktisat akıl ve akıl dışı arasında nihai karar için lüzumlu tüm bilgileri temin etmektedir. Eğer insan kendisini aklın üstünlüğünden kurtarmayı tekrar düşünürse, nelerden vazgeçmesi gerektiğini bilmelidir” (Mises, 2008, s. 88-89).

Mises'e göre insanın karşı karşıya olduğu sınırlılıkların yanı sıra bitmek tükenmek bilmeyen istek ve arzuları vardır. Her ne kadar -daha önce belirttiğimiz gibi- Antik Yunan filozofları için insan doğasının ayırt edici yanı insanın akıl sahibi bir varlık olması olsa da hem Platon hem de Aristoteles'in isteme ve arzu etmeyi insan doğasının bir özelliği olarak ele aldıklarını da gözden kaçırmamak gerekir. (Platon, 2012, s. 186- 187), (Aristoteles, 2014, 1102- 1103). Bununla birlikte Mises isteme ve arzu etme yetisini Platon ve Aristoteles'ten farklı ele almaktadır. Ona göre, insan doğasının bu özelliği daha refah ve barışçıl bir toplumun temelini oluşturmaktadır. Mises bu hususta Avusturya İktisat Ekolü'nün görüşlerini benimsemektedir. Avusturya İktisat Ekolü'nün kurucusu olarak kabul edilen Carl Menger, değer; tüketicilerin istek ve arzularının ne derece tatmin olduğu ile ilgili olduğunu savunmaktadır (2009, s. 121). Böhm- Bawerk da Menger gibi, değer, bireyin arzu ve isteklerini gerçekleştirebilen mal ve hizmetlerin tatmin duygusu ile ilgili olduğunu kabul etmektedir (Aktan vd. 2018, s. 122). Mises'e göre de insanın doğası gereği hedeflerinin sonu olmaması, içinde bulunduğu rahatsızlığın giderilmesi için yaptığı her amaçlı eylemden sonra yine bir ıstırapla karşı karşıya kalmasına sebep olmakta ve insan, yine yeni bir hedefe doğru eylemde bulunmaktadır. Dolayısıyla nihai mutluluğa sahip olmak aynı zamanda arzu ve isteğin bitmesi, eylemin son bulması anlamına geldiği için insan doğasına aykırıdır. Eylemsiz insan hayaldir (Mises, 2008, s. 828). Fakat bu, her hissedilen rahatsızlık durumunda bireyin eyleme geçeceği anlamına da gelmez. Çünkü Mises, insanın eylemde bulunurken, yapılacak eylemin, hissedilen rahatsızlığı giderici ya da azaltıcı bir niteliği olduğunun beklentisine sahip olması gerekliliğine işaret eder. Dolayısıyla insan kendi çıkarlarına daha uygun düşecek bir seçeneği fark etmediği tahlilde, eylemde bulunmaktan kaçınacaktır ya da varolan amacını değiştirmeyecektir.

Buradan hareketle Mises, gerçek dünyada filozofların dile getirdiği tarzda bir mutluluk anlayışının mümkün olmadığını savunur. Antik Yunandan beri mükemmel mutluluk ve ona ulaşmak için işaret edilen yolların, insan doğasına uygun arayışlar olmadığını dile getirir. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi, eylemin amacı öznel; elde edilen mutluluk da. Bu da aslında

bir insanı neyin daha mutlu edeceğini ancak o insanın bilebileceği yönünde, insanı tamamen seçim ve eylemlerinde özgür kılan bir anlayışa bize götürmektedir: “İnsanlar, mükemmel mutluluğu elde etmek için uğraşır zahmete girmezler, aksine hissedilen huzursuzlukları mümkün olduğu kadar gidermeye ve bu suretle daha öncesine göre biraz daha mutlu olmaya uğraşırlar” (Mises, 2004a, s. 63).

Mises felsefesinde, mutluluk, formel bir karakterdedir ve düşünürün değer anlayışıyla yakından ilgilidir. Mises’e göre, değer, eylemde bulunan kişinin nihai amaca verdiği önemdir ve eylemde bulunan kişinin kendi içindedir. Bu nedenle değer kendine özgü olduğu veya şeylerin içinde bulunduğu anlayışına da karşı çıkmaktadır. Her eylemin bireysel olduğu göz önünde tutulduğunda eylemlerinin rasyonelliğinin ya da ahlaki açıdan doğruluğunun kıyaslanmaya çalışılmasının ve buradan hareketle eylemi değerlendirmek için bir ölçüt aranmasının nafile olduğuna vurgu yapar (Mises, 2008, s. 23-24). Aksi halde bireyin özgürlüğünden bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Özgürlük (Freedom) ve Piyasa Sistemi (Market System)

Özgürlük, üzerine en çok tartışılan kavramların başında gelmektedir. Bu durumun nedeni, doğa ve insanın doğası ile ilgili birbirinden farklı görüşlerin var olması ve bunların her birinin sonuçta bir özgürlük anlayışı ortaya koymalarıdır (Güriz, 2007, s. 76). Bununla birlikte siyasal teorilerin içinde en çok özgürlük talebinde bulunanın Liberal Teori olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle liberalizmin, bir özgürlük teorisi olduğu da dile getirilmektedir (Yayla, 1998: s. 150).

Mises’in insan doğası anlayışı da liberal teorinin zorlanmanın yokluğu anlamına gelen negatif özgürlük anlayışına bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü “sahip olduğu hakları en iyi şekilde kullanabilmesi için özgür olması gereken birey, sadece devletin zor kullanma tekelinden değil, aynı zamanda tüm bireysel ya da farklı gruplardan gelebilecek tüm güç kullanımından da uzak olmak durumundadır” (Karagöz, 2002, s. 294). Buradan hareketle Mises özgürlük ile ilgili şunu ifade eder:

“Özgürlük kavramı insanlar arası ilişkiye göndermede bulunduğu sürece bir anlam ifade eder. İnsanın doğanın muhteşem durumunda toplumsal ilişkiler kurulmadan önce sahip olduğu varsayılan orijinal -doğal- özgürlük hikayeleri anlatan yazarlar vardı. Ancak böyle zihnen ve iktisaden kendi kendine yeten bireyler veya aileler, ülkenin her yanında gezen, güçlü birinin yoluna çıkıncaya kadar özgürdüler. Merhametsiz biyolojik rekabette güçlü daima haklıdır, ve zayıfın şartsız teslimiyetten başka bir seçimi yoktur. İlkel insan kesinlikle özgür doğmamıştır” (Mises, 2008: s. 277).

Mises bireyin özgürlüğünden bahsederken; her insanın bir ırk, bir aile ve bir sosyal çevrenin üyesi olduğu, bir dini görüşü benimsemiş veya bir felsefe ve siyasi fikrin savunucusu olabileceği hususlarını da gözardı etmez. Bunların hepsinin bireyin eylemlerini etkileyen unsurlar olduğunu kabul etmekle birlikte, bu durum, bireyin kendi öz iradesiyle seçimde bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir (Mises, 2008, s. 48). Bununla birlikte birey yaşam içinde edindiği tecrübe ve yeteneklerle kapasitesini daha da farklılaştırabilir; kalıtım ve çevrenin eylemlerindeki etkisini aşabilir. Ancak Mises’e göre, bu iki unsurun dışında eylemde bulunmayı ancak toplumun azınlığı başarabilmektedir. Burada bahsi geçen tarihi boyunca varolan dâhilerdir. Dâhiler toplumun çok küçük bir parçası olmakla birlikte, yerleri başka biriyle doldurulamayacak insanlardır. Bu nedenle Mises, özgür bir toplumun varlığının dâhilerin varlığı ve toplumda rol

almalarıyla yakından ilgili olduğu noktasında dikkat çekici bir tespit yapar: “Hürriyet, onun insanoğlunun menfaati için kullanacak olan çok az insana mani olunmasını diye, değersiz insanlara bile, bahşedilmek zorundadır (...) bir dahinin ihtiyaç duyduğu ilk şey, hür havayı solumaktır” (Mises, 2004a, s. 93).

Mises özgürlüğün, tekil eylemlerin biraradalığı ile ilgili olduğu sonucuna varmaktadır. “Hume’un gözlediği gibi, insanoğlunun davranışlarında büyük bir reformasyon (imkanını) var-sayan hükümet planları açıkça hayalidir” (Barry, 1997, s. 11). Bu da toplum içinde işbölümü ve işbirliğinin barış ve refah içinde sürdürülebilmesinin tek yolu olarak özgürlüklerin genişletildiği bir toplum modeline bizi götürmektedir. Böylesi bir toplumda birey, herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan kendi öz iradesiyle kendi seçtiği amaçlar doğrultusunda eylemde bulunabilir. İnsanın doğuştan sahip olduğu yetenek ve kapasitenin gelişmesi ve gerçekleşmesi için ihtiyaç duyduğu şey özgür eylemde bulunabilme imkanıdır. Bu imkan Mises’e göre, serbest piyasa sisteminin var olduğu toplumlarda söz konusudur (Mises, 2008, s. 279- 281). Kendiliğinden doğan düzen (spontaneous order) olarak da dile getirilen serbest piyasa sistemi, liberal teorinin temel unsurları arasında yer alır. Hume’un insan eylemlerinin düzenlilik içinde olduğu düşüncesine dayanan kendiliğinden doğan düzen anlayışı, özel mülkiyet (private property) ve hukuk devleti ile doğrudan ilişkilidir (Barry, 1997, s. 15).

Bu noktada Mises’in; “bütün iktisadi etkinlikler, rasyonel/akılcı eylemlerdir. Bütün rasyonel/akılcı eylemler, her şeyden önce, bireysel eylemlerdir. Ancak birey düşünür. Ancak birey idrak eder. Ancak birey eylemde bulunur” (Mises, 2007, s. 108) sözlerinden hareketle, eylemin amacı üzerine yeniden düşünmek gerekir. Serbest piyasa sistemi herhangi bir müdahaleyi kabul etmeksizin her bir bireyin kendi tecrübe ve bilgisi doğrultusunda işbirliği içinde eylemde bulunması anlamına gelen, özel mülkiyeti benimseyen bir sosyal sistemi ifade etmektedir (Yayla, 1998, s. 180). Mises’e göre, kendisi de insan eyleminin bir sonucu olan piyasa sistemi, bireylerin iş birliği çerçevesinde refah bir yaşam sürebilmelerinin teminatıdır. Özel mülkiyet ise “insana en değerli ve önemli nesneyi sağlar: Özgürlük” (Ebeling, 2006, s. 126). Çünkü piyasa sistemini düzenleyen bir kurum ya da devletin kendisi değil; doğrudan her bireyin özgür eylemleridir. Piyasa sisteminde her bireyin bir tüketici olduğuna vurgu yapan Mises’e göre, piyasa sistemi tüketicinin egemenliği altındadır. Kirzner, Mises felsefesinde piyasa ekonomisi ve özgürlük ilişkisini şu sözlerle dile getirir:

“Tüketici egemenliği doktrini, bir piyasa ekonomisinde, kaynak sahipleri ile tüketiciler arasında varolan çıkar uyumunu gösterir (...) Gerçekten bu çıkar uyumunu yaratan, tüketicilerin kaynak dağılımını dikte etmesi koşuludur. Ve, elbette, bu çıkar uyumuna izin veren ve bu uyumu teşvik eden şey özel mülkiyettir. Kaynakların gelişimini tüketicileri daha tatmin etmeci şekillerde yeniden yönlendirmek suretiyle, net kar elde etme umudunca şevklendirilen girişimciler kaynak piyasalarında rekabet ettikleri içindir ki, tüketicilerin nasıl olup da üretim şeklini, sanayinin organizasyonunu, ve kaynakların rekabet eden sanayiler arasındaki tahsisini kontrol ettiklerini -ve nihai olarak- yönlendirdiklerini anlamaya muktediriz” (Kirzner, 2010, s. 14).

Bu da özel mülkiyetin bireye kendi tecrübe ve bilgisinden hareketle kendi için iyi olan yaşamı özgürce seçme hakkı sunduğu anlamına gelir. O halde “her bir insan, kendi bilgi ve becerilerini kendisine fayda sağlayacak ve aynı zamanda gönüllü piyasa mübadeleleri yoluyla toplumun genelinin de iyiliğine olacak şekilde kullanmak serbestliğine ancak siyasi ayrıcalık ve kayırmacılık ortadan kalktığında sahip olabilir” (Ebeling, 2006, s. 127). Mises, piyasa sistemi, özel mülkiyet, eylem ve özgürlük arasında kurduğu bu ayrılmaz ilişkiden hareketle, ekonomik özgürlükle tüm siyasal sistemlerin kendisinden bahsettiği özgürlük arasında bir ayrımın söz

konusu olmadığını ifade etmektedir. Çünkü piyasa sistemi ve bireye sunduğu ekonomik özgürlük, aynı zamanda bireyin toplum içinde sahip olduğu siyasal hak ve özgürlüklerle iç içedir. Bu nedenle özgürlük, piyasa ekonomisinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla kabul edildiği gibi yasaların, kanunların sonucu değildir. Yasalar ve kanunların işlevi, bireyleri devletin zorlamalarına karşı korumaktır (Yayla, 1998, s. 167-168). Bu durumu Mises şu ifadelerle açıklar:

“Vatandaşların, iktisadi egemenlikleri ile beraber, siyasi egemenlikleri de ortadan kalkmaktadır. Tek bir üretim planının, tüketiciler tarafından yapılacak olan herhangi bir planlamayı yürürlükten kaldırması durumu, anayasal alanda, vatandaşları kamusal ilişkilerin seyrini planlamada herhangi bir fırsattan mahrum eden “tek parti ilkesine” tekabül etmektedir. Oysa, özgürlük bölünemezdir. Çeşitli konserve yiyecek veya sabun markaları arasından seçim yapabilme becerisini kaybeden biri, aynı zamanda çeşitli siyasî partiler arasından tercihte bulunabilme ve devlet memurlarını seçebilme gücünden de mahrum kalmıştır. Bu kişi artık bir insan değildir; yüce bir toplum mühendisinin elinde bir rehine hâline gelmiştir” (Mises, 2004b, s. 93).

Piyasa toplumu, sıradan ya da dâhi olsun, tüm bireylere kendi yaşamını istediği doğrultuda kurma ve sürdürme hakkını, özgürlüğünü sunmaktadır. Böylece hem ekonomik hem de sosyo kültürel açıdan kendine özgür bir alan bulan bireyin kendine saygısı, eleştirel ve rasyonel kararlar alması ve elde ettiği bilgileri toplumun kullanımına açarak, sorumlulukla hareket etmesi mümkün olacaktır (Hayek, 2013: 50- 52). Bu noktada piyasa toplumunun varolmasının ve sürdürülebilmesinin özgürlüklerin kısıtlanmaması ile mümkün olabileceğini hatırlamak gereklidir. Bu da ancak özel mülkiyetin korunması adına devletin sınırlanması ile mümkündür (Mises, 2008: s. 283). Çünkü devlet her zaman özgürlükler önünde bir engel teşkil etmiştir. Devletin, piyasa ekonomisinin devamlılığını tehdit eden durumlara karşı, sistemi korumaktan başka bir görevi olamamalıdır (Mises, 2008, s. 280). Aksi halde devletin iktisadi alanda yaptığı tüm yaptırımlar, insanın özgür iradesi önünde bir engel teşkil ettiği için insanın özgürlüğünden bahsetmek de mümkün olmayacaktır.

Buraya kadar Mises’in insan doğasına yönelik düşüncelerini ve insan doğası ileaksiyoloji kavramı arasında kurduğu ilişkiyi ortaya koymaya çalıştık. Bu doğrultuda Mises’in insan doğasından hareketle iktisadın neliğini ve yöntemini yeniden ele aldığımızı görmekteyiz. Böyle olmakla da Mises felsefesi bazı eleştirilere açık hale gelmektedir. İktisadi bir sosyal bilim olarak ele alan Mises’e yönelik eleştirilerin büyük bir kısmı, tıpkı fizik biliminde olduğu gibi, iktisadın da yasalarını deney yoluyla düzenli olarak sınayarak, mükemmel sonuçlara ulaşabileceğini savunan pozitivist iktisat anlayışına aittir. Pozitivist iktisat anlayışının temelinde bireyin tercihlerinin bir amacı hedeflemekten ziyade, aynı tecrübeye dayanan bir nedeni takip ettiği anlayış yer alır. Bu anlayışın öne çıkan isimleri Mark Blaug ve Terence Hutchison, Mises’in iktisat anlayışının metafiziğe hapsediğini ileri sürmüşlerdir. Mises’in piyasa sisteminin bir olasılıklar sistemi olduğu yönündeki düşüncesine karşın, Blaug ve Hutchison’a göre piyasa sistemi, mükemmel dengeye sahip olabilir (Kiremit, 2013, s. 48). Piyasa sisteminde bir dengenin varolabileceği anlayışı bizi piyasa sistemi üzerinde planlama yapılabileceği anlayışına götürür. Bu da piyasa sistemine müdahale anlamına gelir ki, Mises bu tür müdahalelerin kısa vadede bireyin hak ve özgürlüklerini, uzun vadede ise toplumsal iyiyi ortadan kaldıracağına işaret eder (Ebeling, 2006, s. 129- 130). Dolayısıyla Blaug ve Hutchison’un eleştirisi aynı zamanda Mises’in insan anlayışına yöneliktir. Mises’e göre bu tür müdahaleci anlayışların temelinde insan doğasını bütüncül bir bakışla ele almayan yaklaşımlar söz konusudur. İnsanı sadece rasyonel bir varlık olarak ele alan bu anlayış, içinde insanın her şeyin bilgisine sahip olabileceği ve bu bilgiyle her şeyin yeniden kurulabileceği fikrini barındırır (Mises, 2008, s. 86-87).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Liberalizmin 20. yüzyıldaki en önemli temsilcileri arasında kabul edilen Ludwig von Mises, tüm felsefi sisteminin temelini amaçlı eylem kavramını yerleştirmiştir. Amaçlı eylemde bulunma kabiliyeti, rasyonel bir varlık olan insana özgüdür. Çünkü eylemin bir amacının olması için eylemi gerçekleştirenin bilinç sahibi olması gereklidir. Bilinç sahibi olan bir varlık olarak insan, diğer canlılardan farklı olarak, içinde bulunduğu durumu değerlendirme kabiliyetine sahiptir. Kendi öz iradesiyle yaptığı değerlendirmeler sonucunda geleceğe yönelik planlar yapabilir ve bu planları pratik alana geçirmek için eylemde bulunabilir. İşte Mises'in işaret ettiği amaçlı eylem, her zaman bir mevcut durumu, gelecekteki daha iyi olduğu düşünülen başka bir durumla mübadele etmekten başka bir şey değildir. Mises'in insan eylemi tanımı ele alındığında insanın yaşamı boyunca her adımda amaçlı eylemlerde bulunduğu sonucuna varılmaktadır. Çünkü Mises'in de dile getirdiği gibi insan, doğası gereği yaşamı boyunca sınırlılıklarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sınırlılıkların bir kısmı insanın kendi doğasından, bir kısmı ise doğanın kendisinden kaynaklanmaktadır.

Her şeyin bilgisine sahip olmaktan yoksun olan insanın dünyada olduğu zaman da kısıtlıdır. Bunlar insanın kendi doğasından kaynaklanan sınırlılıklardır. İnsanların yaşamını devam ettirmek için ihtiyaç duydukları kaynakların doğada sınırlı sayıda bulunması ise doğanın kendisinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla insan tüm sınırlamalarla yaşamı boyunca karşı karşıya kalmaktadır. Bununla birlikte bitmek bilmeyen arzu ve istek duygusu da insanın doğasının bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu istek duygusu insanın diğer canlılardan farklı olarak sahip olduğu değişme ve değiştirme yeteneğinin temelidir. İnsanın kendi sınırlılıklarının farkına varması ve mevcut durumunu değiştirme isteği, onu diğer insanlarla bir arada olmaya, yani toplumu kurmaya itmiştir.

Mises toplumu ilgili düşüncelerini dile getirene kadar insanın özgürlüğünden hiç bahsetmemektedir. O yukarıda da ifade ettiğimiz gibi daha çok insanın sınırlılıklarını dile getirmektedir. Çünkü Mises'e göre, birçok filozoftan farklı olarak, insan doğuştan özgür değildir. Özgürlük ancak insanların bir aradalığı söz konusu olduğunda mümkündür. Yani özgürlük toplumsal ve siyasal alanla ilgilidir. Bu noktada birçok özgürlükten söz edildiğini ifade etmekle birlikte; Mises için özgürlük tek ve bölünmezdir. Sadece serbest piyasa ekonomisinin var olduğu toplumlarda insanın özgürlüğünden bahsedilebilir. Çünkü Mises'e göre özgürlük piyasa sisteminin bir sonucudur. Mises'in piyasa sisteminin bir ürünü olarak özgürlüğü ele alması, sadece iktisadi özgürlükle ilgilendiği anlamına gelmez. Mises için iktisadi özgürlükle genel anlamda özgürlük, bir ve aynı şeydir. Buradan hareketle insanların kendi öz iradeleriyle belirledikleri, öznel, amaçlarının doğrultusunda buldukları eylemler arasında bir değer farkı olduğunu kabul etmez. Ona göre değer kavramı sübjektiftir; bireyle ilgilidir. Eylemler ile ilgili dile getirilebilecek en isabetli yargı onların rasyonel olduğudur. Bu nedenle bireyin öznel amaçlı eylemlerinin bir ürünü olan piyasa sistemi dışında önerilen toplum modelleri, bireyin öznel amaçlarına müdahale barındırdığından Mises tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.

Mises'e göre insan doğasına en uygun toplum modeli piyasa sistemine dayalı olandır. Piyasa sistemi iş bölümüne dayalı işbirliği ile oluşan bir süreci temsil etmektedir. Tüm bireyler piyasa sisteminin bir üyesidir. Var olan yasalar ve kanunlar, piyasa sistemine tehdit oluşturabilecek durumlarda, bireyleri korumakla yükümlüdür. Bu nedenle Mises'e göre devletin görevi sadece piyasa sisteminin devamlılığını sağlamaktır; bunun dışında herhangi bir müdahale insanın özgürlüğünün kısıtlanmasından başka bir şekilde açıklanamaz.

Mises'in insan doğası, mülkiyet, piyasa sistemi ve özgürlük arasında kurduğu ilişkiyi te-mele alan felsefi yaklaşımı modern iktisatçılar tarafından eleştirilse de, Mises birey için özgür-lük talebini yüksek sesle dile getirmekten hiç vazgeçmemiştir. Bu nedenle, bireysel özgürlük, piyasa ekonomisi, ve sınırlı devlet fikirlerinin en açık şekilde Mises tarafından dile getirildiğini ifade eden Ebeling, Mises ile ilgili bizce yerinde bir tespit yapmıştır: Mises, özgürlüğün ekono-mik politikçisidir.

KAYNAKÇA

- AKTAN, C. C. – M. Yolal Eroğlu (2018). “Avusturya İktisat Okulu: Mengerden Mises’e; Hayek’den Kirzner’e...”. Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi. X/2: 111-142.
- ARITÜRK, M. H. (2023). “İbn Haldun’un Politik Vizyonunu Toplum Sözleşmesi Kuramıyla Düşünmek”. İbn Haldun’un Düşünce Dünyası Üzerine İncelemeler. (Ed. Ceyhun Akın Cen-giz, Tarık Tuna Gözütok), Ankara: Nobel Yayınları.
- ARİSTOTELES. (2013). Politika. (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- ARİSTOTELES. (2014). Nikomakhos’a Etik. (çev. Furkan Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- ARNHART, Larry. (2011). Siyasi Düşünce Tarihi Platon’dan Rawls’a. (çev. Ahmet Kemal Bay-ram). Ankara: Adres Yayınları.
- BARRY, M. (1997). Komünizm Sonrası Dönemde Klasik Liberalizm. (çev. Mustafa Erdoğan). An-kara: LDT Yayınları.
- EBELİNG, R. M. (2006) “Ludwig von Mises: Özgürlüğün Ekonomi Politikçisi”. (çev. Seval Ya-man). Liberal Düşünce Dergisi. XII/45: 115-132.
- FROLOV, I. (1991). Felsefe Sözlüğü. (çev. Aziz Çalışlar). İstanbul: Cem Yayınevi.
- GÜRİZ, A. (2007). Hukuk Felsefesi. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- HUME, D. (2016). İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma. (çev. Münevver Özgen). İstan-bul: Biblos Kitabevi Yayınları.
- KARAGÖZ, Y. (2002). “Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük”. C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi. XXVI: 267-295.
- KİREMİT, S. (2013). “Mises’in Öğretisi Olarak Avusturya İktisat Okulu: Hâkim İktisadın Avusturya Okuluna Bakışı ve Bu Bakışa Verilen Yanıtlar”. Liberal Düşünce Der-gisi. 72: 47-63.
- KİRZNER, I. M. (2010). “Mises ve Onun Kapitalist Sistem Anlayışı”. (çev. Turan Yay). Liberal Düşünce Dergisi. XV/59-60: 7-19.
- LOCKE, J. (2012). Yönetim Üzerine İkinci İnceleme. (çev. Fahri Bakırcı). Ankara: Ebabil Yayın-ları.
- MENGER, C. (2009). İktisadın Prensipleri, (çev. A. Kemal Çelebi). Ankara: Liberte Yayınları.
- MİSES, L. v. (2004a), Anti Kapitalist Zihniyet. (çev. Yusuf Şahin). Ankara: Liberte Yayınları.
- MİSES, L. v. (2004b). “Özgürlük ve Mülkiyet” (çev. Can Madenci). Piyasa Dergisi. 10: s. 87-103.
- MİSES, L. v. (2007). Sosyalizm. (çev. Yusuf Şahin). Ankara: Liberte Yayınları.
- MİSES, L. v. (2008). İnsan Eylemi. (çev. İsmail Aktar). Ankara: Liberte Yayınları.
- MİSES, L. v. (2016). Liberalizm. (çev. Yaman Ögüt), Ankara: Liberte Yayınları.

PLATON. (2008). Devlet. (çev. Sabahattin Eyüboğlu- M. Ali Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankaları Kültür Yayınları.

PLATON. (2012). Yasalar. (çev. Candan Şentuna- Saffet Babür). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

SCHELER, M. (1998). İnsanın Kosmostaki Yeri. (çev. Harun Tepe). Ankara: Ayraç Yayınları.

YAYLA, A. (1998). Liberalizm. Ankara: Liberte Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Ludwig von Mises, one of the leading liberal theorists of the twentieth century, is among the foremost advocates of economic freedom. Building upon the fundamental principles of classical liberal theory—namely, the individual, freedom, the market economy, and limited government—Mises developed his own liberal theory. Like all liberals, Mises begins with the premise that human beings are rational entities. However, he also warns that considering human nature solely through the lens of rationality brings certain challenges. He argues that the belief that humans can attain complete knowledge of all occurrences in nature, thereby enabling them to control everything and reconstruct societies accordingly, leads to an erroneous assumption. This misconception, in turn, forms the basis of all violations of rights and freedoms, as it rests on an excessive trust in human reason.

Mises asserts that the economic and social problems of his time stem from such a flawed understanding of human nature. While he acknowledges that humans are rational beings, he emphasizes that discussions on human nature must fundamentally be based on human actions. In this context, Mises, in his seminal work *Human Action*, posits that humans are purposeful actors and introduces the concept of praxeology—the science of human action—which categorizes human actions based on their underlying principles. These categories include ends and means, value judgments, needs-based considerations, and exchanges.

According to Mises, every individual action aims at achieving a future goal. Here, the unavoidable category of ends necessitates the use of means to be realized. Anything that facilitates and enables the attainment of ends can be considered a means of action. At this point, Mises highlights that the selection of ends and means does not occur in pursuit of an ultimate value; rather, they merely reflect individual choices based on personal needs and benefits. Since ends always represent a future objective, Mises contends that an end simultaneously signifies a person's desire to change their current state. Thus, action always emerges as a response to the state of uneasiness an individual experiences. Consequently, it is implausible to assert that human action is directed toward a singular or ultimate purpose.

In this regard, the reality of human nature manifests itself as the very cause of human uneasiness. According to Mises, throughout life, individuals inevitably encounter certain limitations due to their inherent nature. These limitations primarily consist of the constraints on human knowledge and time. Additionally, natural resources available to fulfill human needs are inherently scarce. Particularly with rapid population growth, resource scarcity and distribution have become critical issues. These conditions generate dissatisfaction with the status quo, prompting individuals to engage in new actions to alter their circumstances. Essentially, this process encapsulates the essence of human life. Therefore, Mises asserts that inactivity is not an option in human existence, nor is it conceivable to envision a passive human being. Every action is, in essence, nothing more than an exchange with the preceding one.

Building on this premise, Mises concludes that human beings are inherently social creatures and must live within society. The constraints they face cannot be overcome individually. The fact that a single person's labor produces only limited outcomes necessitates division of labor and human cooperation as essential conditions for progress.

Mises argues that only within a society can individuals realize and develop their innate talents. Moreover, societal prosperity is closely linked to the development of individual capabilities, as emphasized by Mises. However, he also strongly underscores that action is always an individual endeavor. He criticizes and rejects all perspectives that position society above the individual. According to him, society is a product of human action, and therefore, the idea that individuals should serve as instruments for society or that society should be considered an ultimate end is entirely unacceptable.

To sustain a social structure centered on individual rights and freedoms, which is grounded in division of labor and cooperation, peace must always be prioritized. Thus, Mises emphasizes the significance of the concept of limited government in ensuring and maintaining societal peace. He asserts that human reason, the most advanced tool available to individuals, can only be utilized effectively within a society where peace and cooperation prevail. In this context, it is crucial that individuals remain free from all forms of intervention and coercion, while the state is solely tasked with preventing obstacles to individual rights and freedoms. For this reason, Mises argues that freedom exists only in areas where the state does not interfere. Furthermore, he refutes the notion that freedom is a divisible entity, emphasizing that economic freedom and political freedoms, such as the right to vote and be elected, cannot be considered separately.

In conclusion, Mises' perspective on human nature not only acknowledges humans as thinking and acting beings but also incorporates the limitations they inevitably face. This approach provides a more holistic understanding of human nature. Additionally, it is evident that the economic and social issues Mises addressed in his time remain relevant today. Therefore, his insights into human nature continue to retain their significance and value.

Book Review – Kitap İncelemesi

Ertunç GENÇAY*

Alexander Paroń's *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape*, translated into English by Thomas Anessi, was published by Brill 2021 as volume 74 of the history series called East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, edited by Florin Curta and Duřan Zupka.

The work consists of 7 main chapters without including *Introduction* and *Conclusion*. The chapters are: 1. *Black Sea-Caspian Steppe: Natural Conditions*, 2. *Black Sea-Caspian Steppe: Outline of Ethnic and Political Relations to the End of the Ninth Century*, 3. *The Earliest History of the Pechenegs*, 4. *Structures and Forms of Existence*, 5. *The Apex of the Pechenegs' Political Importance*, 6. *Decline of the Pechenegs' Power on the Black Sea Steppe*, 7. *The Pechenegs on the Territories of the States Neighbouring the Steppe*.

The Introduction is divided into three subheadings: 1. *Written Sources*, 2. *Archaeological Sources*, and 3. *The State of Research. Proposed Research Procedure*.

The author begins the introduction by briefly explaining how nomadic societies are interpreted in the minds of European settled societies and the potential reasons for the clichés identified. However, contrary to the biased opinions against nomadic societies, the author points out that it would be a big mistake to limit the impact of nomads on European history only as violent barbarians and that the socio-cultural and political structure of European history cannot be fully understandable with this mindset (Paroń, 2021, p.1-2). After this brief introduction, the author begins to introduce the written sources concerning the Pechenegs. The sources introduced in the work can be briefly categorised as follows; Byzantine sources, Muslim sources, Latin sources, Hungarian sources, Armenian sources, Rus' sources, an Uighur report written in Tibetan and Khazar texts written in Hebrew. Another important issue pointed out by the author is how these written sources should be approached because these works were written from a single perspective and usually from the perspective of those who were the victims of the aggression of the Pechenegs.

In the second subheadings, the author touches upon archaeological sources and the difficulties of identifying and categorising data in the context of the Pechenegs. In the third part of the introduction, the author briefly analyses the works on the Pechenegs to date and states the aim of his own study. The author's aim in writing this book was to draw a general characterisation of the Pecheneg history and to show the points that influenced the Pechenegs' relations with the outside world (Paroń, 2021, p.19).

The first main chapter is divided into three subsections as well: 1.1 *The Great Steppe. General Comments*, 1.2 *Black Sea-Caspian Steppe. Physical Geography* ve 1.3 *The Land Scape of*

Gönderilme Tarihi: 02.01.2025

Kabul Tarihi: 25.03.2025

* University of Szeged, ertuncgencay@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7538-5174

the Black Sea-Caspian Steppe in the Accounts of Travellers and Geographers. From Herodotus to Jan Patocki.

The purpose of this chapter is to introduce the steppe geography in general and the Black Sea-Caspian steppes in more depth. The physical characteristics, climate, flora, and fauna of this geography are presented to the reader and it is targeted to visualise the geography of the steppe in the minds of the reader. In the last part, a historical perspective is formed by presenting the historical development of steppe geography through the eyes of authors such as Herodotus, Strabo, Ptolemy, Constantine VII Porphyrogenitus, Giovanni da Pian del Carpine, William of Rubruck, Ibn Faḍlān, Ibn Baṭṭūṭa, Maciej of Miechów, and Jan Potocki.

The second main chapter is an overview of the nomadic peoples who lived in the Black Sea steppes. It is analysed under three subheadings: 2.1 *Era of the Dominance of Iranian Nomads*, 2.2 *Gothic Episode*, 2.3 *Period of Dominance of Turkic Nomads*.

Firstly, the dominance in the Black Sea steppes was belongs to the peoples who are accepted as Iranian-speaking according to the author, these peoples were the Cimmerians, Scythians and Sarmatians. As of the 3rd century AD, Germanic-speaking peoples were active in the Black Sea steppes. After the Germanic Goths, the dominance of Turkic-speaking peoples in the Black Sea steppes is discussed. This period begins with the arrival of the Huns in the Black Sea steppes and ends with the Mongol invasion (Paroń, 2021, p.66). At this point, the author chose to repeat the conclusions previously accepted in European historiography without investigating them in detail.

The third main chapter is analysed with three subheadings: 3.1 *The Problem of Etnogenesis*, 3.2 *Pechenegs on the Transvolgan Steppe*, 3.3 *The Pechenegs' War with Magyar. Migration to the Black Sea Steppe*.

The author in the first subheading notes that there is no surviving legendary origin narrative (*origo*) concerning the Pechenegs. Then, Paul Pelliot's idea of the possible identity of the Pei-ju with the Pechenegs, who are listed as a member of the T'ie-lê unit in the *Book of Sui* by Wei Zheng, is briefly scrutinised (Paroń, 2021, p.85). Next, the activities and settlement of the Pechenegs in the 8th and 9th centuries are analysed in the context of the Uyghur report written in Tibetan, the Kangar ethonym in *De administrando imperio* and the possible Pecheneg - Ashina connection. The opinions of researchers in this context such as K. Czeglédy, O. Pritsak, J. Marquart, P. Golden, K. H. Menges are also discussed.

Paroń, could not disregard the possibility of a connection between the Pechenegs and the Ashina. However, he would like to ask some questions about this possible tie. The first question he raises is: "Which branch of the Ashina do the Pechenegs have links with?" He also notes that if it is accepted that the Hor tribe mentioned in the Tibetan document refers to the Uyghurs (Paroń, 2021, p.16), the likelihood of this connection would be strengthened. This is because, as stated in the report, it would also prove the hostility between the Pechenegs and the Uyghurs. However, he also does not dismiss the possibility that the Hors might refer to the Oghuz. If this possibility is true, the Pechenegs might have established relations with the West Göktürks. Both

possibilities suggest that the Pechenegs may have been a noteworthy political influence in the amid Transvolga and Dzhungaria region in the 8th century (Paroń, 2021, p.94).

The second subheading analyses the possible places of residence and activities of the Pechenegs in Transvolga region in the light of the information provided by authors such as Ibn Rusta, al-Gardīzī, al-Bakrī, al-Marwazī, Ibn Faḍlān and Constantine VII Porphyrogenitus. The possible relations of the Pechenegs with the Khazars, Uzes, Kipchaks, Slavs and Hungarians in this region and the probable reasons for the wealth of the Pechenegs and prosperous lifestyle in Transvolga are also another subject of this subheading (Paroń, 2021, p.101-103).

The third subheading examines the reasons behind the Pechenegs' migration from the Transvolga to the Northern Black Sea, the analysis of the possible Khazar-Uzes alliance and its outcome for the Pechenegs. Afterwards, in the light of Byzantine, Latin and Muslim sources; and the views of researchers such as C. A. Macartney, J. Marquart, Gy. Györffy, L. Várady, A. Pritsak, J. B. Bury, P. Golden, H. Łowmiański on the chronology of the Hungarian - Pecheneg war or wars that triggered the migration of Hungarians to the Carpathians and the geography of this war or wars are also analysed. The author then finishes this section by investigating the location of Lebedia (Λεβεδία) and Atelkouzou ('Ατελκούζου).

The fourth main chapter is divided into next subsections: 4.1. *Introduction*, 4.2. *Political and Social Organization*, 4.3. *Economy*, 4.4 *Military*, 4.5. *The Pechenegs' Ethnic Identity and Value System*.

The first subheading begins with a discussion of the process by which the Volga and Danube Bulgarians abandoned their nomadic life and became sedentary. The aim of this discussion is to prepare the reader for the chapters on the socio-cultural and economic life of the Pechenegs by briefly explaining the extent to which the ties between nomads and settlers can be strengthened and the time and space required for this process to take place.

The author starts the second subheading by discussing the methodological and terminological difficulties in examining the socio-cultural and political institutions of a specific people and analyses the difficulties they create in interpretation. In this context, the definition of the term 'state' and which level of development of a people meets the definition of 'state' are and the conditions under which the definition of 'state' can be applied to nomadic peoples is also examined. The political institutions of the Pechenegs are investigated through the Greek terms (*ethnos* 'τὸ ἔθνος', *laos* 'ὁ λαός', *genea* 'ἡ γενεά', *thema* 'τὸ θέμα', *meros* 'τὸ μέρος') Porphyrogenitus uses for the political organisations of the Pechenegs. Subsequently, the existence of a privileged ruling class among nomads and tribal hierarchy is examined with the aid of additional written sources, namely those pertaining to Byzantine and Muslim history. Additionally, the following topics are discussed: whether social class differences can be recognized through Pecheneg kurgan findings, the presence of slaves among the Pechenegs, Pecheneg tribal hierarchy, the concept of *primus inter pares*, and the succession system of the Pechenegs. The potential influence of the nomads' relations with the outside world on their political structure is also topics of mentioned by author. The opinions of Gy. Németh, A. Pritsak, E. Tryjarski, S. Pletneva, V. Spinei, A. M. Khazanov, A. V. Marey on the questions of whether the

political structure of the Pechenegs can be considered a 'state' argued, and after this summary, the author presents his own views and defines the Pecheneg political organisation as a segmentary structure. According to Paroń, absence of strong rulers and the lack of a clear distinction between rich and poor in Pecheneg grave finds suggests that the social structure was closer to egalitarianism and the political stance of the Pechenegs consisted more of a tribe unity that reflexively reacted to dangers rather than a systematic organisation (Paroń, 2021, p.159).

In the introduction of the third subheading, the nomadic economy is briefly described and after a concise analysis of animal husbandry in the nomadic economy and the Pechenegs. Then the dietary habits of nomads, tools and animals used as transportation, hunting, the sociological and psychological perception of agriculture by nomadic mindset, agriculture in the Pechenegs and its relationship with agricultural societies, crafts in nomads and the Pechenegs, mining in the Pechenegs, the supply of daily use tools (sandals, boots, bags, etc.), trade and looting raids are the topics discussed in this section.

In the fourth subchapter, the author begins with quotations from Al-Mas'ūdī, John Skylitzes and Anna Komnena on the courage of the Pechenegs. After briefly describing the basic elements of nomadic military power, the probable number of troops of the Pechenegs in the light of written sources and the military tactics of the Pechenegs are analysed by giving examples from other nomadic communities. The seasonal patterns of the Pechenegs' looting campaigns, their military organisation, the use of banners, the weapons they used, and the equipment they used on horses are examined in this section in the context of written and archaeological sources.

In the fifth subheading, a brief summary of what ethnic identity is and the nature and formation of ethnic identity is presented. In this context, the ethnic identity and value system of the Pechenegs and nomads are investigated with examples. The author analyses the differences in the way of life of settlers and nomads (daily life, religion, laws) and the impact of this possible conflict on the formation of identity. After discussing the impact of religion on identity, the author investigates the attempts to spread the monotheistic religion among the Pechenegs and its spiritual and mental impact on their identity. The impact of shamanism on the burial customs of Eurasian nomads and Pechenegs is another phenomenon analysed by the author. Then, the relations of the Pechenegs and nomads with the outside world are scrutinised in the basis of the sources. Naturally, most of these sources often view the events from their own perspective and associate the nomads with great atrocities. The author emphasises that the reason for this "ruthless barbarian" perception can be sought in the contrast between the Roman and Judeo-Christian warrior cult and war ethics with the warrior cult and war ethics of the nomadic world (Paroń, 2021, p. 234-235).

The fifth main chapter is divided four subsections: 5.1 *Borders and Internal Territorial Divisions of the Newly-Created Patzinacia*, 5.2. *Political Relations between the Pechenegs and Their Neighbours*, 5.3 *The History of the Pechenegs before 945. At a Political Crossroads*, 5.4 *The Pechenegs as Allies of the Byzantine Empire*.

In the first subheading, the settlement and sphere of influence of the Pechenegs in the Black Sea steppes are analysed in the framework of the borders given by Porphyrogenitus for

'Patzinacia'. The places of dwelling of the eight Pecheneg tribes placed in Patzinacia by Porphyrogenitus are also examined and the reader is helped to visualise Patzinacia with the help of a map (Paroń, 2021, p. 251). In the second sub-headings, the relations of the Pechenegs with Byzantium, Rus', Bulgarians and Khazars are shortly touched upon. The third sub-chapter addresses briefly their relations with the Rus', Danube Bulgars, Serbs and Magyars before 904, centred on the Byzantine Empire. In the following period, the political conjuncture (trade, alliances, conflicts) in the Northern Black Sea and the Balkans is analysed with the inclusion of the Pechenegs in the calculation. Another subject analysed in this section is the role of Pechenegs in the Byzantine - Bulgarian conflicts before 945 and the role of the Pechenegs in this struggle and which alliance they were inclined to in which war. Al-Mas'ūdī's account of the attack of four Turkic tribes on the fortress of Walandar is, where this event took place, which tribes and historical events it points to, and the role of the Pechenegs are argued. The last subheading is devoted to analysing the relations between Byzantium and the Pechenegs in the first half of the 10th century and the events that gave rise to, developed and decreased these relations, also, how the annihilation of the Khazars by the Rus' affected the Pechenegs.

The sixth main chapter is divided three subsections: 6.1 *The Rus', Pechenegs and Uzes (972-1036)*, 6.2 *The Byzantine Empire and the Pechenegs on the Eve of Their Migration to the Balkans*, 6.3 *Pecheneg Migration to the Balkans*.

The first subtitle begins with a description of the political situation in Rus' after the murder of Svyatoslav I (r. 945-972) by the Pechenegs in 972 and the civil war until Vladimir I (r. 978-1015) became the sole ruler in 980. After Vladimir I, the author continues his narrative with the Rus' - Pecheneg relations. The attacks of the Pechenegs on the Rus' and this endless aggression of the Pechenegs is one of the questions sought to be answered by the author also (Paroń, 2021, p. 296-297). One of the most important points of this section is the author's criticism of the inclination of many researchers to see nomads as pawns of major political powers (Paroń, 2021, p. 300-301). Then the actions of the Uzes, who came to the Black Sea steppes with the collapse of the Khazars, and their relations with the Rus' and the Pechenegs are discussed. The missionary efforts of Bruno of Querfurt (c. 974-100) on the Pechenegs, the possible influence of Bolesław I the Brave (r. 992-1025) on this activity, the Polish (Piast dynasty) - Pecheneg relations in general, the role of the Pechenegs in the succession struggle in Kievan Rus' during the last periods of Vladimir I reign and after his death is another points analysed. The second subheading briefly discusses the silence of Byzantine sources on the Pechenegs with one exception until 1027 after Sviatoslav I's second expedition to the Balkans and the possible reasons for this, then, the activities of the Pechenegs in the Balkans between 1027 and 1036 and their relations with Byzantium and their outcomes. In the final subheading, initially focuses on the leadership crisis between the Tyrach and Kegenes, following the defeat of the Pechenegs by Kiev in 1036, and the increasing Uz pressure. Then the activities of Kegenes, who accepted Byzantine vassalage, and his political pressure on Tyrach and his Pechenegs, the behaviour of Kegenes, and his possible political intentions were questioned and analysed by the author. Then the migration of Tyrach's Pechenegs from the Black Sea steppes to the Balkan in the winter of 1046 - 1047 and its motives, Tyrach's relations with Kegenes and the Byzantine Empire are the topics discussed and analysed.

The seventh and final main chapter is divided into four subheadings: 7.1 *The Pechenegs in Byzantium: 1047-1091*, 7.2 *The Pechenegs in the Arpadian Kingdom*, 7.3 *The Pechenegs in Rus'*, 7.4 *The Pechenegs under Piast Dynasty Rule (?)*.

The author begins the first subtitle with a section analysing events that show how optimistic the Byzantine Empire was about the possible integration of the Pechenegs, believing that they would be fully integrated into the Byzantine Empire. The author questions the realism of Byzantine integration intentions from the Pechenegs' point of view. Then author analyses the Byzantine precautions against the rebellion of the Pechenegs sent to fight the Seljuks to Anatolia, the possible causes of the rebellion and the consequences of the Byzantine-Pecheneg struggle in the Balkans, which ended with a 30-year peace treaty on 1053. The position of the Pechenegs, who were almost completely independent of Byzantium for 40 years after the treaty (Paroń, 2021, p. 340-341), is examined in comparison with the political formation of the Danube Bulgarians, who had arrived in the Balkans before them. After Romanos IV Diogenes (r. 1068-1071) came to power, the campaigns of the role of the Pechenegs with the emperor in the east (Kaisareia, Syria, Malazgirt) and the campaigns in the west tried to analysed by author within the question of whether their participation in these campaigns was motivated by their loyalty to Byzantium or by economic motivation. The cultural transformation of the Pechenegs during this period and their cultural influence on the villages where they settled are examined within the framework of Attaleiates' term *mixobarbaroi*¹ and in the light of archaeological data. The question of the Byzantine Empire's dominance in the Northern Balkans and the causes and consequences of the Byzantine cities there acting more freely than the Empire, and the role of the Pechenegs in these events and in Byzantine internal politics, their relations with the rebellious Byzantine elites, and how they exploited the weaknesses of the Byzantine Empire are also discussed. The conflict of Alexios I Komnenos (r. 1081-1118) with the Paulicians² and the role of the Pechenegs in this struggle is another subject also analysed. A new wave of migration to the Balkans in 1086 (Paroń, 2021, p. 359), as reported by Anna Komnena, and the identity of those who made this migration are also discussed in this section. The last part of this subsection focuses on Alexios' efforts to re-establish Byzantine sovereignty in the Danube fortresses and his conflict with the Pechenegs until the Battle of Lebounion (1091). In 1121, another migration from the Black Sea steppes to the Balkans took place and Byzantium wanted to stop the protagonists of this migration movement. Therefore, the Battle of Beroia took place in the spring of 1122 and Byzantium inflicted a heavy defeat on these nomads (Paroń, 2021, 367.) These events are analysed in the scope of Niketas Choniates, Theodore Prodromos, Michael the Syrian and Primary Rus' Chronicle, Chronicon Vindobonense, Snorri Sturluson, and

¹ It is a term that used in the Ancient Greek and Byzantine periods, emphasize by the to define what lay outside their own world. The "us versus them" distinction is also reflected here by the term "barbaroi." However, when combined with the term "mixo" indicates that the society in question was, at some point, acknowledged to have begun the process of Hellenization (Kazhdan, 1991a, p. 1386).

² It was an Iconoclast Christian sect centered in Eastern Anatolia. Between 843 and 879, they posed challenges to the Byzantine Empire along its eastern borders and established a political power centered in Tephrike (present-day Divriği). Their leader was Karbeas. They allied with the Muslims—who were the rising power in the East—against Byzantium (Kazhdan, 1991b, p. 1606).

the ethnic origin of the nomadic element defeated by Byzantium in this battle is inspected. Another interesting point is that Niketas Choniates reports that when the war ended, the emperor organised a *Pecheneg festival* in the capital to celebrate the victory (Paroń, 2021, p. 367). The use of the name Pecheneg in this account is one of the questions analysed by the author. The author's opinion on this issue is that the use of the Pecheneg ethnos name is a direct reflection of the Komnenos dynastic ideology. The defeat of the Pechenegs, who had been the scourge of the empire for centuries, by the Komnenos and the celebration of this defeat would increase the power and legitimacy of the dynasty in the empire. This point of view of the author is extremely interesting and worth mentioning (Paroń, 2021, p. 371).

In the second subheading, the possible past origin of the ethnos name 'besse, besseni' given to the Pechenegs in Hungarian is briefly touched upon, followed by a brief account of Thonuzoba's migration to Hungarian lands during the reign of Prince Taksony (d.972), the Pecheneg raid in the *Life of Saint Stephen*, the dating of the raid and the possible reasons for the raid are discussed. The role of the Pechenegs in the 1068, 1071 raids by nomads on Hungarian lands during the reign of King Solomon (1063-1074) and the attack on the Hungarian throne in alliance of King Solomon and the Cun chief Kutesk is also analysed. Another topic examined is the term *Cunus* and its meaning in the early Hungarian chronicles. Apart from the raids, the fact that the Pechenegs came to the Hungarian lands in search of a 'permanent and safe home' is one of the subjects addressed by the author. The fact that King Stephen I (r. 1000-1038) encouraged the immigration of foreigners in the admonitions he left to his son is one of the important elements proving that these migrations were supported by the first Árpáadian kings (Paroń, 2021, p. 378; Vambéry, 1923, p. 93-94). Accordingly, the number and settlement of Pechenegs in the Hungarian Kingdom, their duties in the kingdom, their legal status, their conversion to Christianity and their integration process are also briefly touched upon in this section.

The third subheading examines the place of the Pechenegs in Rus' dominion as of the 12th century, how Cherni Klobuci was formed, the tasks of Cherni Klobuci, the place of the Pechenegs in this organisation, and the toponyms left by the Pechenegs. The fourth subheading examines the raids probably carried out by the Pechenegs on the Piast lands, possible Pecheneg toponyms and their duties in these lands according to archaeological evidence.

In summary: the work is well organised and the historical presence of the Pechenegs, first to the Transvolga, then to the Black Sea steppes and through the Balkans, and the Hungarian kingdom are skillfully presented to the reader. In addition to the English translations of the written sources used, the original texts are indicated with the help of footnotes, which is very useful for those who want to work on the original text. At the same time, rather than being a political history of the Pechenegs, the socio-cultural life of the Pechenegs, the investigation of the possible sociological and psychological reasons for the actions of the Pechenegs, and the approach to historical events from a nomadic point of view are only some of the details that make this work unique. At the same time, the author's attempt to break the prejudices about the nomads is extremely important. In this respect, it will undoubtedly increase the studies on the nomadic role in European history. This work is an important reference book for anyone interested in nomadic and Pecheneg history.

BIBLIOGRAPHY

VAMBÉRY, A. (1923). *Hungary: In Ancient, Medieval, and Modern Times*, London: T. Fisher Unwind LTD.

KAZHDAN, A. (1991a). *Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. – II*, New York: Oxford University Press.

KAZHDAN, A. (1991b). *Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. – III*, New York: Oxford University Press.